

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMACISI
OLARAK ÁRMIN VAMBÉRY**

Gülcan MEMİŞ

DOKTORA TEZİ

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA

HAZİRAN - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMACISI
OLARAK ÁRMIN VAMBÉRY

DOKTORA TEZİ

Gülcan MEMİŞ

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

“Bu tez 13/06/2024 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Dinçer KOÇ	Başarılı
Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK	Başarılı
Prof. Dr. Ozan YILMAZ	Başarılı
Doç. Dr. Murat ÖZKAN	Başarılı
Dr. Öğr. Üye. Recep YAŞA	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Gülcan MEMİŞ

13/06/2024

ÖN SÖZ

Macar Ármín Vambéry, ilk Türkolog olmasının yanı sıra diplomatik kimliğiyle de XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk dönemlerine fikirleri, gözlem ve araştırmalarıyla Türk tarihi ve kültürüne önemli katkılar sunmuş bir bilim adamıdır. 2019 yılında Ármín Vambéry'nin Türkistan'a Seyahat adlı eserini irdelemekle başlayan araştırmalarımız, çalışmamızda bir Türkolog'un ayak izlerini takip etmemizi sağladı. Araştırmalarımız onun ömrünün neredeyse tamamını Türk tarihine ve kültürüne yönelik çalışmalara adanmış olduğunu gösteriyordu. Günümüzde onun Türkoloji araştırmalarına katkıları ve tespitleri önemli ölçüde unutulmaya yüz tutmuştur. Özellikle son yıllarda Vambéry hakkında yapılan çalışmalarda, diplomatik kimliği nedeniyle "casus" olarak addedilmesi tüm bu çalışmalarını daha da gölgelemektedir. Araştırmamızda bu bağlamda ilk olarak uzun soluklu hayat hikayesi objektif bir şekilde irdelendi. Daha sonra onun Türk tarihi ve kültürüne yönelik pek çok çalışmasından yola çıkılarak Türkoloji çalışmaları bütüncül bir bakış açısıyla ortaya konmaya çalışıldı.

Çalışmanın oldukça zorlu aşamaları olmasına rağmen Vambéry sayesinde yeni bilgiler öğrenmek ve Macarlarla Türkler arasındaki akrabalık bağının gerçekliğini tespit etmek benim açımdan en değerli mutluluktur. Bu uzun soluklu çalışma sürecimde Vambéry'nin araştırma adımlarını keşfetmemi sağlayan ve çalışmamda daima beni destekleyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Recep Yaşa'ya ne kadar teşekkür etsem az kalır.

Tez sürecinde tezime görüş ve önerileriyle katkı sunan tez izleme jüri üyelerinden Prof. Dr. Muhammed Bilal Çelik'e ve Prof. Dr. Ozan Yılmaz'a teşekkür ederim. Ayrıca çalışmalarım sırasında yapıcı eleştiri ve görüşleriyle tezime yön veren ve çalışmalarımda manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen Sakarya Üniversitesi Tarih bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Yücel Öztürk'e teşekkürlerimi sunarım. Tezimin son halini objektif bir şekilde değerlendiren ve önerileriyle bana rehber olan tez savunma jüri üyelerinden Prof. Dr. Dinçer Koç'a ve Doç. Dr. Murat Özkan'a teşekkür ederim.

Çalışmalarımın her aşamasında beni yürekten destekleyen eşim Bilal Memiş'e, oğlum Metehan'a ve de anneme müteşekkirim.

Gülcan MEMİŞ

13/06/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
GÖRSEL LİSTESİ.....	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii

GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: ÁRMİN VAMBÉRY’NİN HAYATI	6
1.1. Ailesi.....	6
1.2. Doğum Yeri, Tarihi ve Adı.....	7
1.3. “Travmatik” İlk Çocukluk Yılları	10
1.4. Öğrenci Vambéry: “Ben Kimim?”	15
1.5. Öğretirken Öğrenen: “Öğretmen Ármin Vambéry”	27
1.6. Ármin Vambéry’nin İstanbul’a Seyahati (1857-1862).....	37
1.6.1. Seyahatin Ön Hazırlıklarında Macar Bilimler Akademisi’nin Yeri.....	37
1.6.2. Galacz’dan İstanbul’a.....	39
1.6.3. Ármin Vambéry’den Osmanlı Beyefendisi Reşid Efendi’ye Dönüşümü	44
1.6.4. Türkistan Seyahatine Ön Hazırlık Çalışmaları.....	53
1.7. Vambéry’nin Türkistan’a Yolculuğu (Mart 1862-Mayıs 1864).....	60
1.7.1. Yolculuğun İlk Güzergâhı; “İstanbul’dan Tahran’a”	60
1.7.2. Yolculuğun İkinci Güzergâhı; “Tahran’dan Türkmen Yurduna”	72
1.7.3. Sahte Derviş Türkistan Hanlıklarında	86
1.8. Türkistan Seyahati Sonrasında Vambéry (1864-1913)	105
1.8.1. Avrupa Seyahatleri ve Kariyer Edinme Çabaları (1864-1865).....	105
1.8.2. Peşte Üniversitesi’nde Akademik Kariyer Edinme Çabaları (1865-1868) .	120
1.8.3. Fikirlerde Netlik: “Bir Ailem Olsa ve Huzurla Çalışsam!”	125
1.8.4. İlmi ve Fikri Yükseliş Çağı (1869-1889)	128
1.8.4.1. İlmi Çalışmaları: “Macarlar Türk müdür?”- “Fin-Ugur Savaşları”- “Türkoloji”	128
1.8.4.2. Fikri Çalışmaları: “Türkistan’dan Hindistan’a İngiliz-Rus Rekabeti Üzerine Bir Siyaset- Büyük Oyun”	136
1.9. İngiliz ve Osmanlı Diplomasisinde Vambéry	143

1.9.1. Vambéry Saraydaki “Casus” mu yoksa “Arabulucu” mu?	148
1.10. Hayatının Son Yılları ve Ölümü (1910-1913).....	189
2. BÖLÜM: ÁRMİN VAMBÉRY’NİN ARAŞTIRMALARINDA TÜRK	
TARİHİ	195
2.1. Türklerin Etnik Menşei Hakkındaki Görüşü	195
2.1.1. Türk Adı	195
2.1.2. Türk-Tatar Adlandırması ve Moğolların Türklüğü.....	200
2.2. Türk Tarihinde Tartışmalı Konular	206
2.2.1. İskitler (Sakalar).....	206
2.2.2. Hunlar ve Avarlar.....	209
2.2.3. Macarlar	211
2.2.4. Bulgarlar.....	216
2.2.5. Hazarlar	220
2.2.6. Uygurlar	223
2.2.7. Peçenekler	227
2.3. İslamiyet’in Kabulünden Sonra Türk Halkları	231
2.3.1. Türkistan Türkleri	231
2.3.1.1. Kırgızlar	231
2.3.1.2. Kazaklar	236
2.3.1.3. Türkmenler.....	242
2.3.1.4. Özbekler	245
2.3.1.5. Kara Kalpaklar	248
2.3.2. Volga (İtil) Türkleri.....	252
2.3.2.1. Kazan Tatarı.....	252
2.3.2.2. Çuvaşlar	255
2.3.2.3. Başkırlar	259
2.3.3. Karadeniz ve Kafkasya Türkleri	262
2.3.3.1. Kırım Tatarı.....	263
2.3.3.2. Nogay Tatarları	271
2.3.3.3. Kundurlar (Karaağaçlar)	277
2.3.3.4. Kumuklar	281
2.3.3.5. Karaçaylar	286

2.3.4. Batı Türkleri	290
2.3.4.1. İran ve Azerbaycan Türkleri	291
2.3.4.2. Osmanlılar	294
3. BÖLÜM: ÁRMİN VÁMBÉRY’NİN TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI VE ANALİZLERİ.....	300
3.1. Türk Ailesi	300
3.1.1. “Aile” Adının Etimolojisi.....	300
3.1.2. Türk Aile Hayatı.....	301
3.2. Misafirperverlik	305
3.3. Türk Yemek ve Sofra Kültürü	309
3.4. Merasim Kültürü	310
3.4.1. Evlilik ve Düğün Merasimi	310
3.4.1.1. Kalın.....	313
3.4.1.2. Düğün.....	315
3.4.2. Doğum Merasimi.....	320
3.4.3. Cenaze ve defin merasimi	322
3.5. Giyim-Kuşam	326
3.6. Din ve İnanışlar	329
3.6.1. Türkler ve Din	329
3.6.1.1. İslamiyet.....	329
3.6.1.2. Hristiyanlık	332
3.6.1.3. Musevilik	334
3.6.2. Türkler ve İnanışlar	335
3.6.2.1. Şamanizm.....	335
3.6.2.2. Batıl İnanışlar	336
3.6.2.3. Falcılık	337
3.7. Vambéry’nin Düşünce Dünyasında ve Araştırmalarında “Türk Dili ve Edebiyatı”	338
3.7.1. Türk Diline Katkı Sunan Çalışmaları.....	338
3.7.1.1. Sözlük Araştırmaları	338
3.7.1.2. Dil Araştırmaları	344
3.7.2. Türk Edebiyatına Dair Çalışmaları	356

3.7.2.1. Türk Halk Edebiyatı Hakkındaki Tespitleri.....	356
3.7.2.2. Klasik Türk Edebiyatına Dair Çalışmaları.....	380
3.7.2.3. Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatına Dair Araştırmaları	383
3.8. Güzel Sanatlar.....	384
3.8.1. Minyatür.....	384
3.8.2. Müzik ve Müzik Aletleri	384
3.8.2.1. Telli Müzik Aletleri	385
3.8.2.2. Yatık Sazlar.....	391
3.8.2.3. Vurmalı Müzik Aletleri.....	393
3.8.2.4. Üflemeli Müzik Aletleri.....	394
3.8.3. Türk Eğlence Kültüründe “Dans ve Oyunlar”	397
3.8.3.1. Dans	397
3.8.3.2. Ármin Vambéry’nin Bakış Açısıyla Geleneksel Türk Oyunları.....	398
3.8.3.3. Nevruz.....	405
SONUÇ	406
KAYNAKÇA.....	412
EK	442
ÖZ GEÇMİŞ	448

KISALTMALAR

bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
dn.	: dip not
ed.	: editör
haz.	: Hazırlayan
MEB Yay.	: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
TDV Yay.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınevi
yy	: Yüzyıl

GÖRSEL LİSTESİ

Görsel 1: Vambéry'nin Çalışma Takviminden Bir Not.....	34
Görsel 2: Ármin Vambéry'nin Keszthely'de Çektirdiği Fotoğrafı (1854).....	36
Görsel 3: XIX. Yüzyılda İstanbul Boğazı	42
Görsel 4: Daniel Szilágyi ve Ármin Vambéry Bir Kahvehânedede.....	55
Görsel 5: Persepolis'te Vambéry ve Diğer Seyyahların El Yazıları.....	71
Görsel 6: Tahran Sefareti'nde Vambéry, Hacı Bilal ve arkadaşları	73
Görsel 7: Vambéry Türkistanlı Hacılar Özgü Kıyafetlerle	82
Görsel 8: Vambéry'nin Seyahat Sırasında Tuttuğu Gizli Notlar.....	87
Görsel 9: Vambéry'nin Hive Hanı ile Görüşmesi	90
Görsel 10: Emir Muzafferiddin'in Semerkant'a Girişi.....	96
Görsel 11: Ocak 1864-Tahran	101
Görsel 12: İran Şahından Aldığı Nişanla-1865 yılı Budapeşte	102
Görsel 13: Vambéry Derviş Kıyafetleriyle İngiltere'de	113
Görsel 14: 1866 Yılında Budapeşte ve Buda Kalesi'nden Bir Görünüm.....	123
Görsel 15: Vambéry, 37 Yaşında	126
Görsel 16: Kornélia Rechnitz Arányi	127
Görsel 17: Sultan II. Abdülhamid'in Vambéry'ye İmzalattığı Arz.....	164
Görsel 18: Vambéry Çalışma Odasında	190

ÖZET	
Başlık: Türk Tarihi ve Kültürü Araştırmacısı Olarak Ármin Vambéry	
Yazar: Gülcan MEMİŞ	
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA	
Kabul Tarihi: 13/06/2024	Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 441 (ana kısım) + 6 (ek)
Tarihin farklı dönemlerinde Türk tarihi ve kültürü pek çok Avrupalı seyyahın, araştırmacının ilgi odağı olur. Gençlik yıllarından itibaren Türk diline, kültürüne hayranlık duyan Ármin Vambéry de onlardan biridir. Bu bağlamda etnik köklerini, Türk tarihi ve kültürü içerisinde arayan Macar Bilimler Akademisi ile Ármin Vambéry'nin yolları kesişir. Zira ulusların vatan bilincinin ön planda olduğu XIX. yüzyılda Avrupa'nın doğusunda yaşayan Macarlar, etnik köklerine dair izleri Türkistan'da bulacakları kanısındadırlar. Ármin Vambéry, Macar Bilimler Akademisi'nin bu amacı doğrultusunda araştırmalar yapmak için önce İstanbul'a ardından Türkistan'a gönderilir. O, yaklaşık altı yıl süren bu seyahat sürecinde Reşid Efendi kimliğine bürünerek yaptığı çalışmalar sayesinde, Türk tarihi ve kültürü hakkında pek çok bilgiyle donanmış biri olarak evim diye bahsettiği Macaristan'a döner. Seyahatleri sırasında Türk Tarihi ve kültürüne dair gözlemlerini ve araştırma sonuçlarını sadece Travels in Central Asia adlı seyahatnamesinde yazmakla kalmaz. 1865 yılından itibaren Türkler ve Macarlar bağlamında araştırmalarını derinleştirir. O, ömrünün son zamanlarına kadar Türkolog kimliğiyle Türk Tarihine ve özellikle de Türk kültürüne katkı sunan pek çok çalışmaya imza atar. Bununla birlikte onun diplomasiye olan ilgisi İngiliz-Osmanlı diplomasisinde etkin bir karakter olmasına yol açar. O, bu süreçteki faaliyetleri sebebiyle bazen "casus" bazen de "arabulucu" olarak adlandırılır. Bu bağlamda isminin önüne eklenen "casus" etiketi, onun ömrünü adadığı Türkoloji çalışmalarının görmezden gelinmesine ya da arka planda kalmasına neden olur. İşte bu çerçevede araştırmamızda ilk olarak Ármin Vambéry'nin gizemlerle dolu hayat hikâyesi, ilk çocukluk yıllarından itibaren aydınlatılmaya çalışılacaktır. Daha sonra araştırmamızın ana teması kapsamında, onun Türk Tarihi ve Türk kültürüne dair çalışmaları analitik bir bakış açısıyla irdelenecektir.	
Anahtar Kelimeler: Ármin Vambéry, Macar, Türk Tarihi, Türk Kültürü, Araştırma	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Ármin Vambéry as a Researcher of Turkish History and Culture	
Author of Thesis: Gülcan MEMİŞ	
Supervisor: Assist. Prof. Recep YAŞA	
Accepted Date: 13/06/2024	Number of Pages: viii (pre text) + 441 (main body) + 6 (add)
Turkish history and culture have been the center of attention of many European travelers and researchers in different periods of history. Ármin Vambéry, who admired Turkish language and culture since his youth, is one of them. In this context, the paths of Ármin Vambéry and the Hungarian Academy of Sciences, which sought its ethnic roots within Turkish history and culture, intersects. As During the 19th century, when national consciousness was at the forefront, Hungarians living in the east of Europe believed that they would find traces of their ethnic roots in Turkistan. Ármin Vambéry was sent first to Istanbul and then to Turkestan to conduct research in pursuit of this goal of the Hungarian Academy of Sciences. During this six-year journey, thanks to his work that he assumed the identity of Reşid Efendi, he returned to Hungary, which he referred to as his home, enriched with extensive knowledge about Turkish history and culture. He not only documented his observations and research findings on Turkish history and culture in his travelogue "Travels in Central Asia" but also deepened his research on Turks and Hungarians from 1865 onwards. Until the end of his life, as a Turcologist, he wrote many works that contributed to Turkish history and especially Turkish culture. In addition, his interest in diplomacy paved the way for him to become an influential figure in British-Ottoman diplomacy. Due to his activities in this process, he was sometimes referred to as a "spy" and at other times as a "mediator." In this context, the label of "spy" attached in front of his name caused his lifelong work in Turkology to be ignored or to remain in the background. . Within this framework, our research will first attempt to illuminate the mysterious life story of Ármin Vambéry, starting from his early childhood years. Subsequently, within the scope of the main theme of our research, his works on Turkish History and Turkish culture will be analyzed from an analytical perspective.	
Keywords: Ármin Vambéry, Hungarian, Turkish History, Turkish culture, Research	

GİRİŞ

Bir medeniyet, tarihin derinliklerinde kalmış etnik köklerinden doğar, büyür ve asırlar boyunca kök salmaya devam eder. Etnik kökler, bir toplumun tarihini şekillendiren giyim kuşam, yeme içme, dil, edebiyat, din ve inanışlar, gelenek ve görenekler gibi kültürel unsurlarla bütünleşerek bir toplumu meydana getirir. Dolayısıyla bir toplumun doğuşunda ve tanımlanmasında, tarih ve kültür ayrılmaz bir bütündür. Tarih boyunca toplumların “biz kimiz?”, “etnik köklerimiz nereye dayanıyor?” sorusu tarih araştırmalarına yön veren ve çözümlenmesi gereken başlıca sorular olmuştur. Bu bağlamda ulus bilincinin ön plana çıktığı XIX. yüzyıla gelindiğinde de etnik menşei meselesi, Macarlar gibi pek çok toplum için hâlâ kesin olarak çözümlenemeyen ulusal bir mesele haline dönüşür. Bir farkla ki Macarlar için atalarının Türkistan ile bağını bilmek onlara bu sır perdesinin aralanabileceğine dair bir ümit doğurur. İşte bu çerçevede hem Macar Bilimler Akademisi hem de Türklük araştırmalarına gönül vermiş Ármín Vambéry gibi seyyahlar, Macarların etnik köklerini binlerce yıllık geçmişte bulunan Türk Tarihi ve kültürü içerisinde bulabilecekleri kanısına varırlar. Macar Bilimler Akademisi ile aynı ortak paydada birleşen Ármín Vambéry’nin bu uğurda çıktığı İstanbul ve Türkistan seyahatleri ile devamındaki araştırmaları, Türk tarihinin ve kültürünün aydınlanmasına katkı sunacak pek çalışmanın doğuşuna sahne olur.

Araştırmanın Konusu

Türk Tarihi ve Kültürü Araştırmacısı Olarak Ármín Vambéry başlıklı tezimizin konusu, Ármín Vambéry’nin Türk tarihi ve kültürüne katkı sunan araştırmaları hakkındadır. Tezimizin ana konu başlığını irdelemeden önce ilk olarak Ármín Vambéry kimdir? sorusu, “Ármín Vambéry’nin Hayatı” başlıklı tezin ilk bölümünde eleştirel bir bakış açısıyla cevaplanır. “Ármín Vambéry’nin Araştırmalarında Türk Tarihi” tezimizin ikinci bölüm başlığıdır. Bu bölümde, Ármín Vambéry’nin Türk tarihi hakkındaki araştırmaları, analizleri ve tespitleri yer alır. Tezimizin “Türk Medeniyeti ve Kültürü Alanındaki Araştırmaları” adlı üçüncü konu başlığında ise onun Türk kültürüne dair gözlemleri, tespitleri ve araştırma sonuçları analiz edilerek irdelenir. Bu konu başlığında özellikle onun, “Türk Dili ve Edebiyatı” bilim dalına katkı sunan çalışmalarının neler olduğu hakkında bilgi verilir. Böylece onun aslında bir dilbilimci olduğu vurgulanmaya çalışılır; ancak onun Türk diliyle ilgili ayrıntılı analizleri tezimizin kapsamı dışındadır.

Araştırmanın Amacı

Popüler tarih anlayışı nedeniyle Ármin Vambéry hakkında yapılan bazı bilimsel çalışmalarda ya da köşe yazılarında onun Sultan II. Abdülhamid döneminde İngiltere adına casusluk yaptığı iddia edilmektedir. Bu bakış açısının ön planda tutulması neticesinde ise Vambéry'nin Türk diline, tarihine ve kültürüne yönelik çalışmaları göz ardı edilmektedir. Dolayısıyla onun Türkoloji'ye, Türk dünyasına olan katkıları yeterince anlaşılamamaktadır. Bu çalışmamızla onun casusluk etiketinin gölgesinde kalan Türk tarihi ve kültürüne katkı sunan çalışmalarının tekrar hatırlatılması ve unutulmaya yüz tutmuş ya da yeterince anlaşılamamış, irdelenememiş bilimsel tespitlerinin bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Ármin Vambéry, seyyah kimliğinin ötesinde Türkoloji'nin kurucusu olarak Türk Tarihi ve kültürünün aydınlanmasına katkı sağlamış bir şahsiyettir. Araştırmamızda onun neredeyse ömrünün büyük bölümünü adadığı Türkoloji çalışmalarının değerinin yeterince anlaşılmadığı ve gitgide unutulduğu tespit edilmiştir. Tezimizde onun otuzu aşkın kitabı ve yüzlerce makalesinden yola çıkarak Türk tarihi ve kültürü hakkındaki fikirlerini genel hatlarıyla ortaya koymamız günümüz Türkoloji çalışmalarına katkı sunacaktır. Bununla birlikte bu çalışma ile Türk- Macar kardeşlik ve dostluğunun önemi bir kez daha vurgulanacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Tezimizle ilgili ön araştırma süreci içerisinde öncelikle Ármin Vambéry'nin Türkistan Seyahatnamesi temin edildi. Saha araştırmamızda, ülkemizde Ármin Vambéry'nin Türkistan Seyahatnamesi'nin Türkçe tercümesi dışında kitap ve makalelerine basılı olarak temin etmenin zorlukları fark edildi. Bu bağlamda çalışmamızın online araştırma sürecine ağırlık verildi. Pek çok online araştırma sahasında, literatür taraması yapılarak onun kitapları, makaleleri, köşe yazıları, mektupları ve fotoğrafları tespit edildi. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden “Ármin Vambéry”, “Wambéry”, “Vamberi” başlıklı aramalarla tespit edilen belgeler temin edildi. Daha sonra XIX. yüzyılda İstanbul'a ve Türkistan'a giden seyyahlar ve onların eserleri temin edildi. Vambéry ile ilgili güncel çalışmalar takip edildi. Ardından tüm bilgi ve belgeler fişlenip eleştirel bir süzgeçten

geçirildi. Bilgiler analiz edildikten sonra tezin “Ármin Vambéry’nin Hayatı”, “Ármin Vambéry’nin Tarih Araştırmaları” ve “Ármin Vambéry’nin Kültür Araştırmaları” olmak üzere üç ana konu başlığı altında çalışılmasına karar verildi. Bu doğrultuda tez öneri aşamasında tezin konusunun “Türk Tarihi ve Kültürü Araştırmacısı Olarak Ármin Vambéry” başlığı altında çalışılması sonucuna varıldı.

Tezin “Ármin Vambéry’nin Hayatı” adlı ilk bölüm başlığında onun çocukluk yıllarından itibaren Türk tarihine ve kültürüne ilgi duymasına, araştırmalar yapmasına yol açan çevresel ve duygusal etmenlerin neler olabileceği sorusuna cevap aranmaya çalışıldı. Bu doğrultuda onun *His Life and Adventures*¹ ve *The Story of My Struggles*² adlı otobiyografilerinden yararlanıldı. Onun hayatında önemli bir dönüm noktası olan ve bilim dünyasına adım atmasını sağlayan İstanbul ve Türkistan’a seyahat süreçleri eleştirel bir bakış açısıyla ele alındı. Özellikle onun Türkistan’a seyahat sürecinin irdelenmesinde *Travels in Central Asia*³ isimli seyahatnamesi ve bu seyahatnamenin devamı niteliğinde olan *His Life and Adventures* ve *Sketches of Central Asia*⁴ adlı çalışmalarından yararlanıldı. Böylece Türkistan seyahatnamesinin hem eleştirel olarak incelenmesi hem de seyahatnamede anlatmadığı konuların tespit edilmesi sağlanmış oldu. Hayatında Türkistan seyahati sonrasında yaşanan olaylarda ise hem otobiyografisinde anlattıkları hem de bu dönemin aydınlatılmasını sağlayan gazete ve dergilerde yer alan haberler, arşiv kaynakları ve bu konuda yapılan çalışmalar dikkate alındı. Vambéry’nin “casus” olarak adlandırılarak Türkoloji çalışmalarının görmezden gelinmesine yol açan İngiliz ve Osmanlı diplomasisindeki rolü, eleştirel ve objektif bir şekilde ortaya konulmaya çalışıldı. Bu doğrultuda Mim Kemal Öke’nin İngiliz arşivine dayanarak hazırladığı *Saraydaki Casus*⁵ adlı eseri ile benzer bir çalışma olan Keith Hamilton’un “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”⁶ adlı makalesinde yer alan bilgiler dikkate alındı. Bu bilgiler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde konu ile ilgili arşiv belgeleriyle birlikte değerlendirildi. Böylece konunun

¹ bk. Arminius Vambéry, *His Life and Adventures* (London: Unwin Brothers The Gresham Press, 1884).

² bk. Arminius Vambéry, *The Story of My Struggles* (London, Edinburgh, Dublin and New York: Print.Thomas Nelson and Sons, 1909).

³ bk. Arminius Vambéry, *Travels in Central Asia* (New York: Harper&Brothers, Publishers,1865).

⁴ Arminius Vambéry, *Sketches of Central Asia-Additional Chapters on My Travels, Adventures And on The Ethnology of Central Asia* (London: Wm. H. Allen &CO., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W., 1868).

⁵ bk. Mim Kemal Öke, *Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambéry” Saraydaki Casus* (İstanbul: İrfan Yay., 2019).

⁶ bk. Keith Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, *On the Fringes of Diplomacy: Influences on British Foreign Policy 1800-1945* (London and New York: Routledge, 2016), 81-110.

sadece İngiliz arşivine dayanılarak ele alınmasının önüne geçildi. Bu çalışmalar, gazete, makale, bildiri gibi araştırma kaynaklarıyla desteklendi. Onun hayatının son yılları ele alınırken de benzer metodoloji takip edildi.

Hayatı ile ilgili otobiyografilerde olay örgüsünde zaman kavramını tespit etmekte zorluklar yaşandı. Örneğin seyahati sonrasında Macaristan'dan çıktığı Avrupa seyahatinde Almanya'ya yolculuğa giderken mi yoksa yolculuktan dönerken mi gittiği kesin değildir. Otobiyografilerinde olay örgüsünde zaman zaman kopukluklar bulunmaktadır. Bu durumlarda farklı kaynaklarda yer alan bilgilerden yola çıkılarak bir sonuca varılmaya çalışıldı.

Tezimizin “Ármin Vambéry'nin Araştırmalarında Türk Tarihi” adlı ikinci bölümünün araştırma sürecinde, onun Türk tarihi açısından önemli sayılabilecek iki eseri tespit edildi. Bunlardan ilki, ilk Türk toplulukları hakkında bilgi veren A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány (Der Ursprung der Magyaren)⁷ adlı eseridir. İkincisi ise XIX. yüzyıldaki Türk toplulukları hakkında bilgi veren A Török Faj⁸ (Das Türkenvolk)⁹ adlı eseridir. Bu eserlerde yer alan bilgiler analiz edildi. Bu doğrultuda tezimizde onun bu eserlerinde Türk topluluklarını sınıflandırırken takip ettiği metodolojisi dikkate alındı. Bu eserlerdeki bilgiler tetkik edilirken onun Türkistan seyahatnamesi başta olmak üzere pek çok dil ve kültür çalışmalarından yararlandı. Tüm eserleri incelendiğinde onun Türk adı ve Türklerin etnik kökeni hakkındaki tespitleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alındı. Vambéry'nin Türk tarihi hakkındaki fikirleri Türklük kavramı etrafında şekillenmekle birlikte onun otuzu aşkın kitap ve yüzü aşkın makale çalışmalarının derlenmesi çalışmanın en zorlu aşaması oldu. Zaman zaman bir konu hakkında değişen görüşlerini tespit etmek bir diğer çözülmesi gereken sorundu. Ayrıca tarihi olayları anlatırken olay ve zaman örgüsünü göz ardı etmesi dağınık bir anlatıma neden olmuştur. Bunun başlıca nedeni onun Türklerin etnik köklerini tespit etmek için etnolojiye, etimolojiye önem vermesidir. Çalışmalarında geçmişe dönük çalışmalarına çok fazla atıfta bulunmamaktadır. Bu bağlamda tezimizde genellikle onun eserlerinin basım yılları dikkate alınarak kronolojiyi takip eden bir metodoloji izlendi.

⁷ Ármin Vambéry, *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár-Hivatala, 1882).; Eserin Almanca baskısı için bk. Hermann Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1882).

⁸ Arminius Vambéry, *A Török Faj Ethnologiai és Ethnographiai Tekintetben* (Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1885).

⁹ Török Faj'ın Almanca baskısı için bk.; Hermann Vambéry, *Das Türkenvolk* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1885).

“Ármin Vambéry’nin Türk Kùltürü Araştırmaları ve Analizleri” adlı tezimizin son konu başlığında ise otobiyografileri, seyahatnameleri, dil, edebiyat, tarih, etimoloji ve etnografya çalışmaları başlıca kaynaklarımız oldu. Bu doğrultuda onun bu eserlerde Türk kùltürü hakkındaki gözlemleri, izlenimleri, tespitleri incelendi. Araştırmalarımız sonucunda onun Türk kùltürüne dair araştırmalarının bir teze, bir kitaba sığmayacak kadar geniş ve ayrıntılı olduğu sonucuna varıldı. Bu nedenle Türk kùltürüne dair tespitlerinden örneklemler alındı. Tezimizde aile, misafirperverlik gibi temel kùltür unsurları dikkate alınarak bir tasnif metodu takip edildi. Onun kùltür çalışmalarının daha çok dil ve edebiyat alanında olduğu bu bölümde yapılan ayrıntılı bir tasnifle vurgulandı.

1. BÖLÜM: ÁRMİN VAMBÉRY’NİN HAYATI

1.1. Ailesi

Ármin Vambéry’nin uzun soluklu hayat hikayesine başlamadan önce ailesi hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Onun anne ve babasının ailesiyle ilgili bilinenler *The Story of My Struggles* adlı otobiyografik eserinde bahsettiği bilgilerle sınırlıdır. Zira sadece annesinin anlattığı kadar ailesi hakkında bilgiye sahiptir. Bu durum, yaşamı boyunca merak ettiği fakat öğrenemediği bir gizem olarak kalır. Ailesinin etnik köklerinin tam olarak nereye dayandığının bilinmemesinin ömrü boyunca yaşamına olumsuz bir şekilde yansımaları düşündür.¹⁰

Otobiyografisinde yer alan bilgilere göre babasının ailesi, Almanya’da yaşayan Yahudilerdendir. Büyük büyük babası uzun süre Almanya’nın Bamberg Kasabası’nda¹¹ yaşadıkdan sonra Macaristan’a göç etmiştir. O yıllarda Macaristan’a yerleştiklerinde Avusturya Arşidükü II. Joseph’tir.¹² II. Joseph, 1765-1790 yılları arasında Habsburg hanedanını yönetti.¹³ Habsburg hanedanlığı, özellikle XVIII. yüzyılın başından itibaren bilinçli bir iskân politikası takip ederek Almanya colonlarının Macaristan’a göç etmelerine izin verdi. Göçle gelen nüfus içerisinde pek çok milliyetten insan bulunuyordu.¹⁴ Bu doğrultuda Vambéry’nin babasının ailesinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Macaristan’a yerleştiğini söylememiz mümkündür.

Vambéry’nin annesinin ailesi ise Moravya’da¹⁵ Lundenburg Kasabası’nda yaşayan Ortodoks Yahudilerden biri olan Malavan ailesidir. Vambéry’nin babası, gençlik yıllarında Talmudist inancıyla ilgili çalışmaları nedeniyle Moravya’da bulunuyordu. Babası, Malavan ailesine ziyaretleri sırasında Vambéry’nin annesiyle tanışarak evlenir. Birlikte Macaristan’ın Presburg şehrinin St. Georghen (Szentgörgy) Kasabası’nda¹⁶

¹⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 9-17, 250.

¹¹ Bamberg, günümüzde Almanya’nın Bavyera Eyaleti’nde yer alan bir şehirdir.; wikipedia, “Aranan: Bamberg” (Erişim 05.12.2022).

¹² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 10.

¹³ Britannica, britannica.com/biography, “Aranan: Joseph II” (Erişim 07.11.2022).

¹⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bk. F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949), 16-164.

¹⁵ Moravya, günümüzde Çek Cumhuriyeti’nin sınırları içerisinde. Güneyinde Slovakya ve Macaristan yer alır.

¹⁶ Günümüzde Slovakya sınırları içerisinde yer alan Szentgörgy Kasabası’nın adı “Svätý Jur” olarak değiştirilmiştir. Bu kasaba, Macaristan’ın Pozsony (Bratislava) şehrindeydi.; bk. Szabolcs Felföldi, “*Fény metzette élet*,” *Vambéry-album* (Slovenskej Republiky: Vambéry Polgári Társulás, 2016), 14-15.; Jakob

yaşamaya başlarlar. Vambéry, annesinin ve babasının adı hakkında bir bilgi vermemektedir. Babası hakkında edindiği pek çok bilgi, annesinin ona anlattıklarından ibarettir. Bu bilgilere göre babası, Talmudist çalışmalarına kendini kaptırmış ve bu nedenle iş yaşamında başarılı olamayan çekingen biridir. Geçim sıkıntısı, anne ve babasının başlıca problemidir. Annesinin teşvikiyle babası, önce bir han işletmeyi dener; fakat başarısız olunca seyyar satıcı olmaya karar vererek fasulye, bezelye, koyun derisi gibi ürünleri satmaya başlar. Diğer taraftan da boş zamanlarında çalışma odasında dini çalışmalarına aralıksız devam eder. Annesine göre bu çalışmalar oldukça değerlidir. Dolayısıyla evin geçimini kendisi üstlenir ama genç ve deneyimsiz olduğu için çalıştığı işlerde başarısızlıklar yaşar. Bu nedenlerle ailesi oldukça fakirleşir. Bu sırada tüm Avrupa'yı Kolera salgını etkisi altına alır. Vambéry'nin babası, Kolera hastalığına yakalanarak ölür. Annesi ise henüz 22 yaşında olan iki çocuklu genç bir kadındır. Bu çocuklardan biri de Ármin Vambéry'dir.¹⁷

1.2. Doğum Yeri, Tarihi ve Adı

Günümüzde Vambéry hakkında yapılan araştırmalarda onun doğum yeri ve tarihi konusunda farklı bilgiler dikkati çeker. Bu konuya açıklık getirmek için ilk olarak onun doğum yeriyle ilgili verdiği bilgileri irdeleyelim. Vambéry, *The Story of My Struggles* adlı otobiyografisinde Macaristan'ın Szentgörgy (Svätý Jur) Kasabası'nda doğduğunu dolaylı olarak ifade eder.¹⁸ Bununla birlikte Türkistan seyahati sonrasında 1865 yılında yayımlanan *Travels in Central Asia* adlı eserinde; “1832 yılında Macaristan'da Tuna'daki en büyük adalardan biri durumunda olan Dunaszerdahely adlı küçük bir kasabada doğdum.”¹⁹ der. Onun bu cümlelerinde doğum yeri olarak Szentgörgy'yi değil de Dunaszerdahely'yi söylemesi tamamen duygusal hisleriyle ilgilidir. Zira *The Story of My Struggles* isimli otobiyografisinde “...Annem ile biz St. Georghen'den ayrılarak entelektüel uyanışımın başladığı şehir olarak gördüğüm Dunaszerdahely'ye yerleştik. Bu nedenle ben gerçek doğum yerim olarak, ışığı ilk gördüğüm yeri değil de bu şehri

M. Landou, “Arminius Vambéry Identities in Conflict”, *The Jewish Discovery of Islam-Studies in Honor of Bernard Lewis*, ed. Martin Kramer (Tel Aviv: Moshe Dayan Center, 1999), 95.

¹⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 10-14.

¹⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 11-15.; Ármin Vambéry, doğduğunda Szentgörgy Kasabası'nda yaşayan Yahudi aile sayısı yaklaşık 400 kişidir.; Felföldi, “*Fény metszette élet*,” *Vambéry-album*, 14-15.; Landou, “Arminius Vambéry Identities in Conflict”, 95.; Cemil Öztürk, “Vambéry'nin Türkolojiye ve Türk Diline Katkıları”, *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vambéry Anma Toplantısı Bildirileri- Ankara 6-7 Eylül 2013* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017), 7.

¹⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, vii.

görüyorum...”²⁰ diyerek bu konudaki hislerini dile getirir. Bu durum, onun doğum yerinin günümüzde de bazı araştırmacılar tarafından “Dunaszerdahely” olarak kabul edilmesine yol açar.²¹

The Story of My Struggles adlı otobiyografisinde 1831 ya da 1832 yılında doğduğunu söyleyerek doğum tarihi konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadığını vurgular. Ona göre bu durum, Macaristan’da yaşayan Yahudilerin nüfusa kayıt işlemlerinin zorunlu olmamasıyla ilgilidir. Bu nedenle onun resmi bir kimlik belgesi yoktur. Doğum tarihi hakkındaki bilgileri annesinden öğrenmeye çalışır. Annesinden edindiği bilgilere göre St. Joseph gününde doğmuştur.²² Hristiyanlık dininin Katolik mezhebine göre St. Joseph günü (Aziz Yusuf günü), 19 Mart gününe denk gelir.²³ Yine annesinden edindiği bilgiye göre Vambéry, henüz birkaç aylık bebek iken,²⁴ babası 1830’lu yılların sonlarında başlayan Kolera salgınına yakalanarak hayatını kaybeder. Dolayısıyla o, tüm bu bilgilerden yola çıkarak 1831 ya da 1832 yılında doğduğu kanısına vararak²⁵ 1832 senesini doğduğu yıl olarak kabul eder.²⁶

Vambéry, doğum tarihini kesin olarak bilmemesini bazen trajikomik bir durum, bazen sıkıntı ve utanç verici bir problem olarak görür. Nihayetinde 6 Mayıs 1889 tarihinde Kraliçe Viktorya tarafından Windsor Sarayı’na davet edildiğinde doğum tarihiyle ilgili bilgilerini netleştirmesi gerekir. Zira İngiliz Kraliyet geleneklerine göre saraya davet edilen misafirlerin kraliyet defterine adını, doğum yerini ve yılını yazması istenirdi. O, kendisini zor durumda bırakan bu istek karşısında, kraliyet özel sekreteri Sir Henry Ponsonby²⁷’ye: “Efendim; Ben doğum tarihimini kesin olarak bilmiyorum ve kraliyet defterine bir yalanla girmek hoşuma gitmez.” der. Sir Henry Ponsonby ise ona kraliçe misafirlerinin doğum bilgilerinden ziyade daha çok onların davranışları ve erdemleriyle ilgilenir, diyerek bu durumdan utanç duymaması gerektiğini ifade eder. Bu sözler

²⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 15.; Felföldi, “*Fény metzette élet*,” *Vambéry-album*, 16.

²¹ Başta Şerif, “Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar- Armin Vambéry (1832-1913)”, *Türk Kültürü*, 26/3 (Aralık 1964), 118.; Muslihiddin Karakurd, “Türklerin Dostları: Armin Vambéry (19.III.1832-15.IX.1913)”, *Türk Kültürü* 88/VIII (Şubat 1970), 276.; Turgut Akpınar, “Arminius Vambéry (1832-1913)”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 42/ 501-502.

²² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 9.

²³ Wikipedia, “Aranan: St. Joseph Günü”, (Erişim: 28.09.2022).

²⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 1.

²⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 9.; Öke, *Saraydaki Casus*, 9.

²⁶ Vambéry, *Travels in Central Asia*, vii.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 1.

²⁷ Sir Henry Frederick Ponsonby, Birleşik Krallık ordusunda tümgenerallik makamına yükselerek 1870-1895 yılları arasında Kraliçe Viktorya’nın özel sekreteri olmuştur.; Wikipedia, “Aranan: Sir Henry Frederick Ponsonby”, (Erişim: 29.09.2022).

üzerine Vambéry, kraliyet defterine doğum tarihi olarak 19 Mart 1832 tarihini yazar.²⁸ İşte o günden itibaren Ármin Vambéry'nin doğum tarihi, 19 Mart 1832 olarak kabul görür.²⁹

Ármin Vambéry hakkında yapılan araştırmada dikkati çeken bir diğer bilgi onun adının ve soyadının yazımıyla ilgilidir. Doğduğunda ailesi ona Hermann adını verir.³⁰ “Vambéry” soyadı ise Yahudi kökenli büyük babasının ailesinin Almanya’da yaşadığı “Bamberg” Kasabası ile ilgilidir. Onun dedesinin babası bir süre sonra Bamberg’den Macaristan’a göç eder. Avusturya İmparatoru II. Joseph göçle gelen Yahudilere bir soyadı alma zorunluluğu getirir. Bu nedenle onun büyük büyük babası, Almanya’da yaşadıkları Bamberg’i soyadı olarak kaydettirir. Zaman içerisinde bu adın “B” baş harfi, telaffuzdaki değişimle “W” ye dönüşür.³¹ Dolayısıyla Vambéry’nin Macaristan’da doğan dedesi³² soyadını “Wamberger” olarak kaydettirir. Vambéry’ye göre bu durum, Ortodoks Yahudilerin Doğu geleneklerinin etkisinde kalarak babalarının adını kullanmalarından kaynaklanmaktaydı. Bu ad, resmi işlerde de geçerliydi.³³ Macar Tarihçi Sándor Papp’ın tespitlerine göre Vambéry, resmi adı olan Hermann Wamberger adını İstanbul’a gittikten kısa bir süre sonra Ármin Vambéry olarak kullanmaya başlar.³⁴ 1858 yılında İstanbul’da basılan eserinde, Hermann Vambéry adını³⁵ kullanırken 1861 yılında Macaristan’da yayınlanan bir eserinde ise Ármin Vambéry³⁶ adını kullanmayı tercih eder. Dolayısıyla zaman içerisinde ünlenen Hermann Wamberger adı, Macarların “Ármin Vambéry”; İngilizlerin “Arminius Vambéry” söyleyişiyle tanınır.³⁷ Onun eserleri incelendiğinde Almanya’da yayımlanan

²⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 311-312.

²⁹ Günümüzde Ármin Vambéry hakkında yapılan araştırmalarda bu tarih, Ármin Vambéry resmi doğum tarihi olarak kabul görmektedir.; Muslihiddin Karakurd, “Türklerin Dostları: Armin Vambéry”, 276.; Şerif, “Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar”, 118.; Mustafa Şenel, “Armin Vambéry”, *Türk Diline Gönül Verenler-Yabancı Türkologlar*, ed. Ahmet Buran (Ankara: Akçağ Yay., 2017), 21.; *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, haz. György Csorba, Géza Dávid, Gábor Fádor vd. (Ankara TÜRKSOY Yay., 2022), 240.

³⁰ David Mandler, *Arminius Vambéry and the British Empire Between East and West* (London: Lexington Books, 2016), 3.

³¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 10.; Şenel, “Armin Vambéry”, 21.;

³² Lory Alder-Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle* (London: Bachman&Turner Ltd., 1979), 17.

³³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 10.; Öke, *Saraydaki Casus*, 9-10.

³⁴ Sándor Papp, “Vambéry ve Osmanlı Tarihçiliği”, *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vambéry Anma Toplantısı Bildirileri, Ankara 6-7 Eylül 2013* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017), 140.

³⁵ bk. Hermann Vambéry, *Deutsch- Türkisches Taschen-Wörterbuch* (Constantinopel-Leipzig-Pesth: 1858).

³⁶ bk. Ármin Vambéry, *Abuska Csagatajtörök Szógyűjtemény*, ed. József Budenz (Pest: A Magyar Tudományos Akademia Kiadása, 1862).

³⁷ Mandler, *Arminius Vambéry and The British Empire*, 3.

çalışmalarında “Hermann Vámbéry” adını kullanmaya devam ettiği bununla birlikte yazışmalarında ve diğer dillerde yayımlanan çalışmalarında genelde “Ármin” adını tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda da “Ármin Vámbéry” adını kullanmanın daha doğru olduğu sonucuna vardık. Onun “Ármin” adından daha ziyade “Vámbéry” adıyla tanınmasının ise Macar kültüründe isimlendirmelerde “Vámbéry Ármin” örneğinde olduğu gibi önce soyadın daha sonra adın yazılıp söylenmesiyle ilgili olduğunu ifade edebiliriz.

Şimdi çalışmamızın ana konusu “Türk Tarihi ve Kültürü Araştırmacısı Olarak Ármin Vámbéry” başlığını irdelmeden önce onun ilk çocukluk yıllarından önce kimi zaman hüznü, kimi zaman maceralarla ve gizemlerle dolu hayatını incelemek yerinde olacaktır. Böylece onun araştırmalarının Türk Tarihi ve Kültürü açısından önemi daha iyi anlaşılabilecektir.

1.3. “Travmatik” İlk Çocukluk Yılları

Travma, bireylerin fiziksel ya da duygusal olarak maruz kaldığı olumsuz yaşantıların davranışlar üzerinde yarattığı etkilerdir. Bir çocuğun 0-18 yaş dilimi içerisinde yaşam çevresinde uğradığı olumsuzluklar “çocukluk çağı travmaları” olarak adlandırılır. Bu dönemde yaşanan fiziksel ve ruhsal travmaların davranışlardaki etkileri bireylerin yetişkinlik dönemindeki davranışlarına yansır.³⁸ İşte bu çerçevede Vámbéry’nin otobiyografisinde anlattıkları irdelendiğinde onun ilk çocukluk yıllarından itibaren yaşadığı olayların duygu dünyasında derin izler bıraktığı anlaşılmaktadır. Özellikle 0-6 çocukluk yaş çağıının ilk dönemlerinde bu tür travmalara uğradığını söylememiz mümkündür. Zira, o, *The Story of My Struggles* adlı otobiyografisinde annesinden edindiği bilgiler doğrultusunda babası öldüğünde sadece birkaç aylık bebek olduğunu anlatır. Annesi, eşinin ani ölümü ve maddi imkansızlıklar nedeniyle St. Georghen Kasabası’nda bir han işletmeye başlar ve çok yoğun bir şekilde çalışmak zorunda kalır. Bu nedenle annesi, kızı ve oğlu küçük Vámbéry’nin bakımı için Lundenburg’tan genç bir bakıcıyı işe alır. Bu süreç iki yıl boyunca devam eder.³⁹ Bu bağlamda bebekliğinin ilk aylarından itibaren bir travmaya maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Erickson ve Freud’un gelişim psikolojisi kuramlarına göre 0-1 yaş çocuk gelişimi açısından kritik

³⁸ Eser Karal, Hasan Atak, “Çocukluk Çağı Ruhsal Travmaları Üzerine Kavramsal Bir Çalışma”, *Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/1 (2022), 84-85.

³⁹ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 14.

bir dönemdir. Örneğin Erikson'un Psikososyal gelişim kuramına göre bireylerde güven ve güvensizlik duygularının temeli bu dönemde atılır. Eğer çocuğun temel ihtiyaçları bu dönemde karşılanmazsa yetişkin birey olduğunda bazı sosyal problemlerle karşılaşması muhtemeldir.⁴⁰

Vambéry'yi ilk çocukluk yıllarında, yaklaşık iki yaşındayken etkileyen bir diğer olay annesinin evlilik kararıdır. Annesi, babasının ölümünün ardından ilk iki yıl içerisinde han işletmeciliğinde oldukça başarılı olur. Daha sonra Dunaszerdahelyli Bay Fleischmann isimli ve muhtemelen 24 ya da 25 yaşlarında⁴¹ olan biriyle evlenir. Vambéry, uzun yıllar geçse de çocukluk yıllarını hatırladıkça bu evliliğin gerekli olup olmadığını sorgulamaya devam eder.⁴²

Vambéry'nin otobiyografisinde, çocukken yaşadıklarından hoşnut olmadığı dikkati çeker. O, bu duyguları yaşadığı 2 ya da 3 yaşlarında,⁴³ psikososyal gelişim açısından "Özerkliğe Karşılık Utanma ve Şüphe" dönemindedir. Bu yaş çocukları, öz bakım ve öz değerlerini bu dönemde kazanmaya başlar. Bu davranışları engellenirse değerlilik duygularını kaybetmeye başlayarak kimliklerinde bağımlılık, şüphe ve utanç duyguları yerleşir.⁴⁴ Vambéry her ne kadar bu dönemde yaşanan çocukluk travmalarını atlatmış gibi görünse de uzun yıllar boyunca annesine bağlılık duygularında artış ve üvey babasına karşı çelişkili duygular hissetmeye devam eder.

Nitekim 1884 yılında 52 yaşındayken yayımladığı *His Life and Adventures* adlı yarı otobiyografik eserinde bu konudaki duygularını şu cümlelerle dile getirir:

"...Annem fakirdi, aslında çok fakirdi. Ancak bununla birlikte tekrar evlenerek boşuna ümitlendi. Annem, yetimleri yardımsız ve babasız daha iyi yetiştirmeyi sağlayabilirdi. Fakat bunu ümit etmede o büyük yanılgıya düşmüştü. Bizim üvey babamız çok mükemmel bir adam olmasına rağmen küçük ev halkımızın acil ihtiyaçlarını karşılamakta pek yeterli değildi..."⁴⁵

Yine 1904 yılında 72 yaşındayken yayınlanan otobiyografisinde üvey babasından "iyi kalpli Bay Fleischmann" diye bahseder. Bununla birlikte onu annesinin yardımcısı ve kendisi gibi yetim kalan ablasının "babası" olarak nitelendirir. Buna karşın yıllar sonra

⁴⁰ Yaşar Özbay, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi Araştırma-Kuram-Uygulama* (Trabzon: Akademi Kitapevi, 2002), 50, 56-58.

⁴¹ Ármín Vambéry, Mr. Fleischmann'ın annesiyle neredeyse aynı yaşta olduğunu söyler.

⁴² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 14.

⁴³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 14-15.

⁴⁴ Özbay, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 57-58.

⁴⁵ Vambéry, *His Life and Adventures*, 2.; Bu kitapta ilk sayfaya yanlışlıkla 2 rakamı sayfa numarası olarak verilmiştir.

annesiyile gereksiz olduğunu düşündüğü bu evliliğin gerekçeleri hakkında konuştukları anlaşılır. Annesi, işlettiği han'ı daha da büyütme için bir erkeğin desteğine ihtiyaç duyduğundan tekrar evlendiğini anlatır. Vambéry ise annesinin gerçekten manevi desteğe ihtiyacı olduğu için mi evlendiği yoksa evlenmek isteyen bütün genç dul kadınlar gibi bahane mi uydurduğu konusunda bir fikri olmadığını ifade eder. Bununla birlikte ona göre görünen tek gerçek, bu evliliğin annesinin iş kariyerine herhangi bir katkı sağlamamış olmasıdır. Böyle düşünmesinin nedeni ise annesinin, St. Georghen'da iş hayatında yakaladığı başarıyı Bay Fleischmann'ın çalışma konusundaki tavrından dolayı kaybetmesidir. Zira annesinin anlattığına göre Bay Fleischmann, ailesinin ve akrabalarının Dunaszerdahely'de yaşamasından dolayı St. Georghen'da yabancılar arasında kaldığını bahane ederek çalışmamaktaydı. Eğer Dunaszerdahely'ye taşınırlarsa çalışacağı yönünde vaatlerde bulunmaktaydı. Nihayetinde hep birlikte St. Georghen'dan Dunaszerdahely'ye taşınırlar. Vambéry, bu şehre taşındıklarında yaklaşık üç yaşında olduğunu söyler. (1834/1835 yılları?) Taşınma sürecini hatırlamakta zorlanır. Sadece bir yük arabası üzerinde göç ettikleri anı unutamadığını anlatır.⁴⁶

Ailesiyile birlikte taşındıkları Dunaszerdahely⁴⁷, Csallóköz'de⁴⁸ yer alan küçük bir kasabadır. Kasaba, kırsal bir yerleşim yerine benzemektedir.⁴⁹ Çocuk Vambéry'yi Dunaszerdahely'de en çok etkileyen evlerinden görünen manzaradır. Evlerinin yerini “Bizim fakir evimiz söğütlüğün sınırında, küçük kasabanın en ucunda yer alıp zemin ile aynı seviyede olan harap bir yerdi”⁵⁰ diye tanımlar. Attila Nagy'ın araştırmalarına göre onların evi, Duna Szerdahely'in güneydoğu ucunda yer almaktaydı.⁵¹

Vambéry buraya taşındıklarında oldukça hareketli ve iştahlı bir çocuk olduğunu hatırlar. Bu koşuşturmaları nedeniyle sürekli küçük kazalar geçirir. Bir taraftan koşup oyun oynarken bir taraftan da dikdörtgen bir masanın üzerinde bulunan somun ekmekleri masanın altında büyük bir iştahla birer birer yer. Bir gün bu eğlenceli oyunu misafirlerin

⁴⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 14-15.

⁴⁷ Attila Nagy, “Aranan: Duna Szerda”, dunstreda.sk/hu, (Erişim 08. 11. 2022).; Dunaszerdahely, günümüzde Dunajská Streda adıyla bilinip tarih öncesi dönemlerden itibaren pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Göçlerle gelip yerleşik düzene geçen Macarların önemli yerleşim yerlerinden biri olmuştur. XVIII. yüzyılın başından itibaren yoğun bir şekilde Yahudi göçü almıştır. Yahudiler zamanla burayı etkin bir ticaret merkezi haline getirmişlerdir.

⁴⁸ Csallóköz ve dolayısıyla ona bağlı Duna Szerdahely günümüzde Slovakya'ya bağlı bir yerleşim yeridir. Csallóköz Slovakya'nın güneybatısında Tuna Nehri'nin kolları arasında uzanan bir ana kara adasıdır.; Csallóközi-horgászati, “Aranan: Csallóközi” (Erişim 08.11.2022).

⁴⁹ Felföldi, “*Fény metszette élet*,” *Vambéry -album*, 16.

⁵⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 15, 18.

⁵¹ Felföldi, “*Fény metszette élet*,” *Vambéry -album*, 18.

bira bardaklarının, üzerine düşmesiyle son bulur. Bu kaza onda bir travma etkisi yarattığı için bu anı çok iyi hatırlar. Onu en derinden etkileyen fiziksel travma ise üç yaşındayken (1835) bir sabah sol ayağında ağrı hissederek uyanması ve yataktan kalktığında topallamaya başlamasıdır. Vambéry, bu durumu geçirdiği küçük kazalara bağlar. O andan itibaren sol kolunun altına yerleştirdiği koltuk değnekleriyle yürümek zorunda kalması onu derinden etkiler. Üç veya dört yaşlarında tombul yanaklı, parlak siyah gözlü, kıvrırcık saçlı sevimli bir çocuktur. Pazara gittiğinde çiftçilerin eşlerinin onu severken bir yandan da “Acıması küçük Yahudi hastadır!” dediklerini duyar. Aslında fiziksel yetersizliği hakkında duyduğu bunun gibi⁵² alaycı sözler neticesinde onun duygusal istismara maruz kaldığı anlaşılır.⁵³ Bu sözler onun duygu dünyasını etkilemekle birlikte o insanların kendisi hakkında böyle düşüncelerine üzülmeyi ifade eder. Onu üzen asıl durum arkadaşlarıyla koşarak oyun oynayamamasıdır. Hatta bir gün arkadaşlarıyla koşu yarışında oynamak ister; fakat koltuk değnekleriyle koşamayınca ağlayarak eve gider. Yıllar geçse de annesinin bu olay karşısında “çocuğum, sen herhangi bir arkadaşından daha iyisini yapma cesaretini kaybedebilirsin, fakat sen sabır ve sebat etmelisin.” sözlerini hiç unutmaz. Sonuç olarak bu hastalık küçük Ármín de fiziksel ve ruhsal travmaya yol açar. Vambéry’nin annesinin bu hastalık hakkında bir bilgisi yoktur. Aslında bu hastalığın adı “coxalgia” diğer bir deyişle kalça çıkıklığı hastalığıdır. Vambéry’ye göre onun hastalığı, annesinin gözüne batan bir diken gibidir. Dolayısıyla çocuğunun tekrar sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi için çözüm yolları aramaya başlar. Bu amaçla ilk olarak Vambéry’nin ayağını çeşitli bitkilerle, yağlarla ve merhemlerle masaj yaparak iyileştirmeye çalışır. Bu tedavi yöntemleri yetersiz kalınca sihir, büyü gibi batıl inanışlara başvurur. Hatta bu batıl inanışların bir ritüeli olarak bir süre gece yarısı sokakta bir yere oturtulur. Vambéry, yıllar sonra kendi üzerinde denenilen bu uygulamaları düşündüğünde, annesinin okuma yazma bilmesine rağmen batıl inanışlara boşu boşuna inanmasına hayıflanır. Annesinin sürekli bir kısır döngü içerisinde döndüğünü düşünür.⁵⁴ Bu kısır döngünün yaklaşık bir yıl boyunca devam ettiğini söylememiz mümkündür.

Nitekim o, bacağı ile ilgili hatırladığı bir diğer travmatik olayı ise henüz dört yaşındayken (1836 yılında) yaşar. Annesi onun bacağının mutlaka tedavi ettirmesi

⁵² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 15, 16, 20.

⁵³ Karal- Atak, “Çocukluk Çağı Ruhsal Travmaları Üzerine Kavramsal Bir Çalışma”, 88.

⁵⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 20-22.

gerektiğini düşünür. Bu amaçla Neutraer Şehrinin Grób Köyü'nde kırık ve çıkıkları tedavi ettiği bilinen ve doktor olarak ünlenen eğitimsiz birine başvurur. Vambéry'ye göre onun bu acımasız tedavi yöntemi, hayvanlara dahi uygulanmayacak kadar zalimce bir uygulamadır. Bu yöntem, 1836'da sadece Macaristan'da değil aynı zamanda diğer Avrupa ülkelerinde de uygulanan bir tedavi şeklidir. Sonuç olarak bu tedavi biçimi de Vambéry'nin iyileşme sürecine bir deva olmaktan uzaktır. Zira iki tahta arasına konulan bacağındaki sargılar çözüldüğünde Küçük Ármin yine koltuk değnekleriyle topallayarak yürümeye devam eder.⁵⁵

İlk çocukluk yıllarında hastalığı kadar onu üzen bir diğer sorun da ailesinin yetersiz ekonomik koşullarıdır. Annesinin St. Georghen'deki tüm birikimleri kısa süre içerisinde tükenmekle birlikte Dunaszerdahely'ye taşınınca açtıkları han da iflasın eşiğine gelir.⁵⁶ Bu arada annesinin üç çocuğu daha olur. Böylece Fleischmann ailesi, yedi kişilik bir aile olur.⁵⁷ Ailedeki ekonomik problemler huzursuzluğa neden olur. Bu nedenle tüm aile bireyleri sülük ticareti yapmaya başlar. Evlerinin yakınında bulunan bataklıktan toplanan sülükleri köylülerden alarak Kuzey Macaristan'da bulunan eczacılara satarlar. Sülükler, hastalıkların tedavisinde kullanılmaktadır; ancak zamanla modern tıbbın ilerlemesiyle sülük ticaretinde azalma olur. Dolayısıyla ailenin gelirinde ani bir düşüş meydana gelir ve gittikçe yoksullaşmaya başlarlar. Çoğu zaman ekmek dahi bulmakta zorlanırlar. Başlıca yiyecekleri patates, fasulye, mercimektir. Eti ise küçük porsiyonlarda sadece cumartesi ve bayram günleri yiyebilmektedirler. Kahve, süt onlar için lüks içeceklerdir.⁵⁸ Vambéry bu durum karşısında hissettiklerini “Çocukluğumun güzel günleri, benim için acı çekmenin ve yoksulluğun günleriydi. Yoksulluğun ızdırabına katlanmak bazen korkunçtu...”⁵⁹ diye anlatır.

Yoksullukları öyle bir hal almıştır ki cuma günleri dilenen dilencilerle yiyecek ve içecek takası yapmaya başlamışlardır. Evleri, Dunaszerdahely ile Komorn Adası arasında konumlanan köylere ulaşan yol arasında olduğu için yola çıkanlar dilenmek için sıklıkla onların evlerine uğruyorlardı. Genellikle onlarla yiyecek takası yapmaktaydılar. Vambéry, küçük yaşlarda açlıkla mücadele etmenin ilerleyen yaşlarında sürekli aç kalma endişesini taşımasına yol açtığını belirtir. Hatta açlıktan; “benim bu canavarla

⁵⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 22-23.

⁵⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 16.

⁵⁷ Felföldi, “*Fény metszette élet*,” *Vambéry -album*, 18.; Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 18.

⁵⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 16-18.

⁵⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 18.

savaşım, çok az mücadele ettiklerim arasında değildir.” diye bahseder. Çocukken yaşadığı yoksulluğun ilerleyen yaşlarında iyi bir kariyer elde etmesine katkı sunduğunu düşünür. Dolayısıyla Türkistan seyahatinde Müslüman bir dilenci kılığındayken katlandığı sıkıntıların onu çok fazla etkilemediğini ifade eder.⁶⁰

1.4. Öğrenci Vambéry: “Ben Kimim?”

Ármin Vambéry, eğitim yaşantısına ilk olarak Dunaszerdahely’de bir Yahudi okulunda başlar.⁶¹ Eğitim hayatının bu okul ile başlaması bir tesadüf değildir. Zira XIX. yüzyılda Dunaszerdahely’de yaşayan Yahudiler, çocuklarının eğitim hayatına Musevi dininin ve İbranice’nin öğretilmesiyle başlamasını tercih ederdi. Bu amaçla eğitim, öğrencilerin aileleri tarafından maddi olarak desteklenen öğretmenlerin evlerinde gerçekleştirdi. Öğrencilerin, her hafta Talmud ve Torah’tan okuması gereken bölümleri çalışması gerekirdi. Buradaki eğitim günümüzdeki ilköğretime eşdeğerdi.⁶²

Vambéry, *His Life And Adventures* adlı eserinde gittiği bu okuldan bahsetmezken⁶³ 1904 yılında yayınlanan *The Story of My Struggles* adlı otobiyografisinde Yahudilerin çocukluk döneminde eğitimin bu aşamasından mutlaka geçmesi gerektiğini anlatır. Onun bu eğitim süreci hakkında verdiği bilgilere göre bu okullarda, ilk olarak Kitab-ı Mukaddes olarak bahsettiği Tevrat’ın öğretilmesine önem verilirdi. Bunun yanı sıra Talmud’un öğretilerini öğrenmek de önemlidir. Bu nedenle İbraniceyi iyi bir şekilde öğrenmeleri gerekmektedir. Bu dile aşina olanlar, daha sonra İbranice metinleri okuyup çevirmeye başlamaktadır. Eğitimin bu aşamasını tamamlayanlar ise gramer öğrenme aşamasına geçmektedir. O, yıllar sonra Yahudi okulundaki eğitim sistemini Müslümanların Kur’an-ı Kerim ve dini bilgileri öğrenmek için gördükleri eğitime benzetir.⁶⁴

⁶⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 19-20, 23-24.

⁶¹ Ágnes Kekecsényi-Nándor Erik Kovács, *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsia-ban- A Keletkutató Vambéry Ármin*, çev. Gábor Korvin (Peti Péter Tripont Cultural Heritage Solutions, 2019), 6-7.

⁶² David Mandler, *Arminius Vambéry and the British Empire Between East and West*, 3.; XIX. yüzyılda Dunaszerdahely’de yaşayan Yahudi toplulukların eğitimi hakkında bilgi için bk. Alfred Engel, *A Dunaszerdahelyi Hitközség Emlékkönyve*, Pozsony, Kalligram, 1994.

⁶³ Ármin Vambéry’nin eğitim hayatının yer aldığı bölüm için bk. Vambéry, *His Life And Adventures*, 2-10.

⁶⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 24.; Vambéry’nin bahsettiği İslami eğitim ve öğretim, genellikle beş veya altı yaş çağındaki çocukların daha çok dini eğitim aldıkları Mahalle Mektepleri (Mekteb-i Sıbyan)’dır.; bk. Necdet Sakaoğlu, *Cep Üniversitesi Osmanlı Eğitim Tarihi* (İstanbul: İletişim Yay., 1993), 18-19, 76.

O, “üçüncü sınıf bir okul” olarak nitelendirdiği bu mahalle okulunu çok sevmese de kısa bir süre daha devam eder. Okuldaki başarısı sayesinde, cüzi bir miktar eğitim masrafını ödemek koşuluyla şehrin en iyi okuluna gitme şansını elde eder. Bu başarısını zekasına ve ezberleme yeteneğine bağlar. Öğrencilik yıllarında İbranice bir metni iki veya üç tekrarla ezbere okur. Ona göre bu, büyük bir başarıdır. Başarısı kısa sürede öğretmeni tarafından fark edilir. Annesi, onun eğitim sürecini destekleyen, okuldaki başarı durumunu dikkatle takip eden en önemli kişidir. Vambéry, eğitim hayatı boyunca annesinin onu sürekli babasıyla özdeşleştirdiğini anlatır. Hatta annesinin onun öğretmenine bir sohbet esnasında “Vambéry’nin babası büyük bir aydıncı ve kesinlikle çok geniş bir zihne sahipti” dediğini duyar. Böylece onun başarı güdüsünü arttırarak özgüvenli bir birey olmasını amaçlar.⁶⁵ Aslında annesinin bilinçli olarak gerçekleştirdiği bu davranış modeliyle, oğlu Vambéry’nin olumlu bir kimlik kazanma sürecine katkı sağlamak istediğini söylememiz mümkündür. Zira o, eğitim çağında fiziksel engeli olan küçük bir çocuk olarak ya daha fazla içine kapanacaktı ya da başarılı bir okul kimliği kazanarak daha özgüvenli, sosyal yönü güçlü bir birey olarak yetişecekti. Nitekim Ericson’un psiko-sosyal gelişim modelinde de “Çalışkanlığa Karşı Aşağılık” duygularının 6-12 yaş çağındaki çocuklarda görüldüğü ifade edilir. Okul çağındaki çocuklarda akranlarına göre başarılı olabileceği inancı “sosyalleşmeye” bununla birlikte başarısızlık ise “özgüvensizlik” duygularının oluşmasına yol açar.⁶⁶

Annesi sadece başarı kimliği elde etmesinde değil onun düşünce ve inanç sisteminin oluşmasında da önemli bir kişiydi. Öyle ki annesi, öğrenme metodu konusundaki bazı batıl inanışlarını küçük Vambéry’nin de yapmasını isterdi. Bu doğrultuda annesinin tavsiyelerine uyarak gece yatağına yatmadan önce büyük ebatlardaki kitaplarını yastığının altına yerleştirirdi. Böylece uyurken bilgilerin zihnine yerleşeceğine inanırdı. O, yıllar sonra yazdığı otobiyografisinde annesinin çok değerli bir kişi olduğunu vurgulamakla birlikte batıl inanışları nedeniyle tipik bir Orta Çağ Yahudi’sine benzediğini anlatır. Onun çocukluk yıllarına dair anılarından biri de fırtınalı ve gök gürültülü gecelerde annesinin hemen ışığı açıp Bible’den (Ahd-i Atık)⁶⁷ Yaratılış

⁶⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 25.

⁶⁶ Özbay, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 59.

⁶⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 25-26.; “Bible” kelimesi, Hristiyanların “Kitab-ı Mukaddes” adlı kutsal kitaplarında da yer almakla birlikte Yahudilere ait kutsal metinleri ifade etmek için de kullanılır ve bu bölüm Ahd-i Atık adıyla Kitab-ı Mukaddes’te bulunur. Tevrat, Ahd-i Atık’in ilk bölümüdür.; bk. Ö. Faruk Harman, “Ahd-i Atık”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay.,1988), 1/494-496.

hikayesinin yer aldığı bölümleri okumasıdır. Böylece okuldaki eğitiminin yanı sıra evde de dini eğitim süreci devam eder. Kısa sürede okulun en başarılı öğrencilerinden biri olur. Sekiz yaşındayken Almanca ve Macarca okuyup yazar. Annesi, Ármin Vambéry'nin başarılarının etkisinde kalarak çalışmalarını aksatmasını istemez. Bu nedenle ona “senin yeteneğin henüz hiçbir şey, sen henüz hiçbir şey bilmiyorsun... ilk kocamın oğlu, tüm erkek çocuklarımın ilki olmalısın...” der. Bu sözler onda adeta şok etkisi yaratarak başarı kibrinden çıkmasını sağlar.⁶⁸

Annesi, bir süre sonra onun Yahudi okulundaki kaydını sildirerek Protestan ilkokulunda eğitimine devam etmesini sağlar.⁶⁹ Aslında Macaristan'da yaşayan Yahudiler, genellikle kendi inanışları dışındaki okullara çocuklarını göndermek istemiyordu. Zira Macaristan'da 1840'lı yılların istatistiklerine göre on Yahudi çocuktan sadece biri Alman dilinde eğitim veren ilkokullarda eğitim almaktaydı. Diğer bir deyişle 400.000 Macar Yahudi'nin neredeyse 350.000'den fazlası geleneksel eğitim olarak kabul edilen Talmud'u öğrenme odaklı bir eğitim görür.⁷⁰

Vambéry'ye göre annesinin bu okulu tercih etmesi oldukça planlı bir durumdur; çünkü oğlunun Yahudi din adamı değil de bilim adamı olmasını ister. Annesi, onun tıpkı babası gibi ömrünü dini çalışmalara adanmasını doğru bulmaz. Nihayetinde Protestan ilkokulunda bilimsel bilgilerin ve dil öğretiminin ön planda olduğu bir eğitim almaya başlar. Latince ve coğrafya okulda öğrendiği başlıca derslerdir. İlerleyen yıllarda coğrafya dersi için aldığı kitapları hatırladığında onların oldukça yüzeysel olduğu kanısına varır. Bu ders için temin ettiği kitaplardan biri Macarca “Kis Tükör”⁷¹ (Küçük Ayna) adlı kitaptır. Dünya hakkındaki temel coğrafi bilgileri bu kitaptan öğrenir.⁷² Bu okulun onun bilgi dağarcığının oluşmasına katkı sunan bir diğer dersi ise Latince'dir. Ezber yeteneği sayesinde Latince metinleri, çok kolay bir şekilde ezberleyerek kısa

⁶⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 26-27.

⁶⁹ *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis*, 7.

⁷⁰ Mandler, *Arminius Vambéry and the British Empire Between East and West*, 4.

⁷¹ Ármin Vambéry'nin bahsettiği “Kis Tükör” adlı kitabın tam adı, “Hármas Kis Tükör” dür. Okullarda Macaristan Tarihi hakkında okutulan ilk tarih kitabıdır. Bu kitap István Losontzi Hányuki tarafından 1770'li yılların başında yayınlanır. 1773 yılında ise kitabın ikinci baskısı yayınlanır. Hármas Kis Tükör, üç bölümden oluşuyordu. Kitabın ilk bölümünde İncil'den anlatılar, ikinci bölümünde Macaristan'ın Tarihi, üçüncü bölümde ise Transilvanya Tarihi yer alıyordu.; Ayrıntılı bilgi için bk. Zoltán, Gözsy vd., “egytemi jegyzet a Történetírói irányzatok és hatásuk a történelemtanításra című kurzushoz”, *Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar* (Pécs: Történettudományi Intézet 2011).; Pécsi Tudományegyetem, “Aranan: Hármas Kis Tükör”, (Erişim 22.11.2022).; Ayrıca daha ayrıntılı bilgi için bk. István Losontzi, *Hármas Kis Tükör* (Posontban: 1781).

⁷² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 27, 30-31.

sürede okulun başarılı öğrencilerinden biri olur.⁷³ Bu okulun onun düşünce dünyasında oluşturduğu en büyük etki ise yavaş yavaş Yahudi Ortodoks dinin öğretilerinden uzaklaşarak Hristiyan çocuklara olan ön yargısının azalmaya başlamasıdır.⁷⁴

Jacob M. Landau, Yahudilerin gittiği okul yerine Protestanların okuluna giden Vambéry'nin erken yaşlarından itibaren bir "kimlik çatışması" yaşamaya başladığını ifade eder.⁷⁵ Psiko-sosyal gelişim açısından "kimlik ve rol karmaşası" bireylerin ergenlikten yetişkinliğe geçiş dönemlerinde ortaya belirgin şekilde çıkmaya başlar. Bu doğrultuda birey, ben kimim? inancım nedir? hangi mesleği seçmeliyim? gibi sorularla kendisini sorgular.⁷⁶ Bu çerçevede Vambéry'nin otobiyografisi incelendiğinde Protestan okuluna giderken sıklıkla inancını sorguladığı dikkati çeker.⁷⁷

Erken yetişkinlik döneminde onun irdelediği bir diğer konu da gelecekle ilgili kariyer planlamalarıdır. Annesi ona eğitim hayatındaki başarılarından dolayı doktor olması yönünde telkinlerde bulunur. Annesi sayesinde geleceğe umutla bakarak hedefine ulaşmak için gideceği yeni okullar hakkında hayaller kurar.⁷⁸ Bu doğrultuda doktor ya da avukat olmaya karar verir. Onun bu mesleklerden birine sahip olmayı istemesindeki en önemli etken ise o yıllarda bu mesleklerin, Macaristan'ın kırsal kesiminde yaşayan eğitilmiş erkekler tarafından başarının bir göstergesi olarak tercih edilmesidir.⁷⁹ Bu hayalleri kurarken ailesinin maddi olanakları oldukça yetersiz, henüz on yaşında (1842) küçük bir çocuktur. Dolayısıyla geleceğini şekillendirmekle ilgili planlarını bir süre ertelemek zorunda kalır.⁸⁰

Ailesinin gitgide artan yoksulluğu nedeniyle, yaşı belli bir olgunluğa erişen çocuklar çalışmak zorunda kalır.⁸¹ Ablası hizmetçi olarak çalışmaya başlar. Eğer ailenin tüm geliri onun eğitimi için harcanırsa henüz çok küçük olan kardeşlerinin beslenme ihtiyaçlarını ellerinden alacağını düşünür. Bu koşullarda çalışmak zorunda kalır. Annesi, Vambéry'nin eğitimine devam etmesini ister.⁸² Bu nedenle onun eğitim masraflarını kendisinin karşılayabilmesi için Bayan Fortune adında bir terzinin yanında

⁷³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 2.

⁷⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 30-31.

⁷⁵ Landau, "Arminius Vambéry: Identities in Conflict", 95.

⁷⁶ Özbay, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 59.

⁷⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 28-29.

⁷⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 31.

⁷⁹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 2.

⁸⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 31.

⁸¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 2. (1)

⁸² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 31.

çırak olarak işe başlamasını sağlar.⁸³ Burada kendi yaşında olan terzinin oğluna üç saat İbranice öğretir. Kalan zamanlarda ise dikiş dikmeyi öğrenmeye çalışır; ancak bu işte istediği gibi başarılı olamaz. İlk ayın sonunda gözyaşları içerisinde annesine bu işten ayrılmak istediğini söyler; fakat annesi en azından kış mevsimi boyunca sıcak bir oda ve doyacak kadar yiyeceğe sahip olabileceği bu işte kalması yönünde ona telkinlerde bulunur. O, bir taraftan geleceğiyle ilgili hayaller kurarken diğer yandan da ince kıyafetlerle, cebinde sadece sıcak bir patatesle okula gider. İlkbaharın gelmesini sabırsızlıkla bekler.⁸⁴

1842 yılında, evlerinin bulunduğu Dunaszerdahely Kasabası'nda büyük bir yangın çıkar. Bu yangında kasabadaki evlerin büyük bölümü yanar. Bunun nedeni XIX. yüzyılda Dunaszerdahely'deki evlerin büyük bölümünün kerpiçten inşa edilmesi ve çatılarının ise sazlık malzemeden oluşmasından kaynaklanır.⁸⁵ O, *The Story of My Struggles* adlı otobiyografisinde bu yangından bahsetmemektedir. Kerpiç evlerinin kasabanın oldukça dışında kalmasından dolayı bu yangından etkilenmediği sonucuna varmamız mümkündür. Zira otobiyografisinde evlerinden: “Bizim fakir evimiz söğütlüğün sınırında küçük kasabanın en ucunda, zemin ile aynı seviyede duran köhne bir yerdidi...”⁸⁶ diye bahsetmektedir.

O, Dunaszerdahely'de bayan terzisindeki işini bir süre sonra bırakır. Tüm ekonomik zorluklarına karşın üç yıl⁸⁷ boyunca devam ettiği Protestan ilkokulundaki eğitimini de tamamlar.⁸⁸ Şimdi on bir yaşındadır ve geleceği hakkında yeni planlar yapmaya başlar. Amacına ulaşabilmek için şehir dışında eğitim görmek istiyordu; ancak anne sevgisinden uzak, ona tamamen yabancı gelen bir şehirde tek başına yaşayacağını düşündükçe korkuyordu. Şehir dışında eğitimini devam ettirme konusunda annesi ile sohbet ederken genelde bu duygusal konuşmalara gözyaşları eşlik ediyordu; çünkü annesi de oğlunun başka bir şehirde tek başına girişeceği mücadeleyi düşündükçe üzülüyordu. Sohbetleri sırasında annesi ona:

⁸³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 2.

⁸⁴ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 31-32.

⁸⁵ Felföldi, “*Fény metszette élet*,” *Vámbéry -album*, 16.

⁸⁶ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 18.

⁸⁷ David Mandler, Ármín Vámbéry'nin on yaşında Protestan topluluğunun okuluna gitmeye başladığını, annesinin Dunaszerdahely'deki Macar Yahudi topluluğundan aşırı tepki alması nedeniyle bir yıl sonra Ármín Vámbéry'nin buradaki eğitimine son verdiğini ifade eder.; Mandler, *Arminius Vámbéry and the British Empire Between East and West*, 3.

⁸⁸ Ármín Vámbéry *His Life and Adventures* adlı eserinde Latince öğrendiği Protestan ilkokulundan açıkça bahsetmemekle birlikte, bu okula üç yıl boyunca devam ettiğini ifade eder.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 2.; Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 32.

“Sen sıradan bir kişi değilsin ve buna cesaret de edemezsin. Babanın öğrenen ruhu senin içinde. Çalışmalı ve doktor olmalısın. Adı bilinen ve sana değer verecek olan St. Georghen Koleji’nde öğrenimine başlamak için ilk önce birkaç florin kazanmalısın; çünkü ben sana sadece seyahatin için çamaşır ve bir çift elbise verebilirim. Evet, çocuğum pek çok zorluğa acı çekerek katlanmak zorunda kalacaksın...”⁸⁹ diyordu.

Annesinin buna benzer tavsiyeleri, onun başarılı olma isteğini perçinler. St. Georghen Koleji’nde okuyabilmesi için gerekli parayı kazanabilmek için çalışmaya karar verir. Dunaszerdahely’ye iki saatlik mesafesi olan Nyék Köyünden Yahudi bir hancının oğluna özel öğretmenlik yapma yönündeki iş teklifini severek kabul eder. Kollarının altında koltuk değnekleri ve sırtında küçük bir çanta ile Nyék Köyü’ne doğru annesiyle birlikte yola çıkarlar. Hancının kendisini gördüğünde “çok küçük, çok genç” sözlerini mırıldandığını işitti. O sırada, Dunaszerdahely’den tanıdık birine rastladı ve bu kişinin hancıya: “onun dış görünüşüne aldanma senin istediğin onun özündendir, Tevrat’ı ve dua kitaplarını ezbere bilir, eğer ki oğlun Moritz de onun gibi zekâ kıvılcımına sahipse iyi anlaşılır” dediğini duyar. Bu sohbet esnasında hancının eşi ve oğlu Moritz içeriye girer. Vambéry, Moritz’in annesinin kendisine küçümseyici gözlerle bakmasına üzölür. Üzüntüsü, Dunaszerdahely’ye geri dönen annesiyle vedalaşırken daha da derinleşir. Hatta annesinin en son bastığı yer olan kapı eşiğini öper. Bir süre sonra bir taraftan annesinin yokluğuna diğer taraftan da yeni işine alışmaya çalışır. Hancı burada ona öğretmenlik görevinin yanı sıra hem handa hem de evde yapabileceği bazı sorumluluklar yükler. Bu bağlamda Moritz’e günde dört saatlik süre boyunca Tevrat’ın yanı sıra okuma, yazma ve aritmetik öğretmeye başlar. Geriye kalan zamanlarda hana gelen müşterilere içecek servisi yapar. Evde ise her cuma günü öğleden sonra, Yahudilerin dini tatil günü olan Sabbath (cumartesi) öncesi, ev halkının çizmelerini ve ayakkabılarını temizleyip elbiselerini fırçalar. İşinde elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmasına rağmen öğretmenlik konusunda yeterince başarılı olamadığını düşünür.⁹⁰ Yıllar sonra öğretmenlik görevinde neden çok başarılı olamadığını düşündüğünde, kendisinden iki yaş büyük ve ders çalışmayı sevmeyen bir çocuğun doğal olarak kendisine saygı duymadığı sonucuna varır. Zorluklarla geçen özel öğretmenlik görevi

⁸⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 32-33.

⁹⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 33-36.

onun deneyim kazanmasını sağlar. Altı ay sonra, kazandığı sekiz florinle⁹¹ (16 şilin) Dunaszerdahely'ye dönme kararı alır. Eve döndüğünde hem annesi hem de kardeşlerinin sekiz florini görünce mutlu olduklarını görür. Özellikle de annesinin mutluluğu, oğlunun kasabanın zengin doktoru olabileceğini düşündükçe daha da artar. Bu doğrultuda 1845 yılının ekim ayında oğlu Vambéry'nin bir an önce St. Georgen'daki Piarist Koleji'nde başlamasını ister.⁹² Aslında annesinin bu kararı, Macaristan'da yaşayan Yahudilere göre alışa gelinmedik bir girişimdir. Zira onlar çocuklarının daha çok kendi dinlerinde eğitim alması gerektiği yönünde bir düşünceye sahiptirler.⁹³ Piarist Koleji, Katolik dini anlayışının öğretileri üzerine temellendirilen bir okuldur.⁹⁴

Annesi, oğlunu Piarist okula gönderme konusunda oldukça kararlı olmakla birlikte onun on üç yaşına yeni girdiği için bir süre daha Dunaszerdahely'de kalmasına karar verir. Zira Yahudilerin ergenlik dönemine adım atan gençlerle ilgili gelenekleri çerçevesinde Bar Mitzva Bayramı'na katılarak Sinagog'ta Thora'yı okuması istenir. Vambéry, bu törende dini metinleri okuduktan sonra annesi duyulanarak ona; "babam eminim ki mutlu olmuştur, cennetten sana dua ediyor" der. Buna karşın o, Thora'yı okuduğunda hiç etkilenmediğini hisseder. Dolayısıyla bu törene katılmaktaki başlıca amacı annesini memnun etmek ve onu dinleyenlerin hayranlığını kazanmaktır. Onu bu dini öğretilerinden uzaklaştıran etken ise uzun süre gittiği Protestan okulunda okuduğu Almanca kitaplardır. Bu eğitim sürecinde dini önyargıları kırılarak Yahudilerce nefretle bakılan Hristiyanların bazı yiyecekleri hakkında dahi kötü düşünmemeye başlar. Bu bağlamda dini septisizm (şüphecilik) düşüncesi ergenlik döneminde zihninde yer edinmeye başlar.⁹⁵

Nihayetinde bayramdan birkaç gün sonra 1845 yılının ağustos ayında annesiyle birlikte St. Georgen'a gitmek için yola çıktılar. Yolculuk sırasında Vambéry'nin kollarının altında koltuk değnekleri, sırtında ise birkaç elbise ve kitabın bulunduğu küçük bir sırt çantası vardır. St. Georgen'a gitmek için öncelikle Presburg'a yük taşıyan bir mısır arabasına bindiler. Zorlu bir yolculuktan sonra sabaha karşı Presburg'a ulaştılar. Burada birkaç gün kaldıktan sonra yine bir yük arabasıyla St. Georgen'a doğru yola çıktılar. St. Georgen'a vardıklarında babasının arkadaşı Hirs-Tirnau'yu ziyaret ettiler. Hirs-Tirnau

⁹¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 3.

⁹² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 37, 38, 41.

⁹³ Mandler, *Arminius Vambéry and the British Empire Between East and West*, 4.

⁹⁴ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 23.

⁹⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 38-40.

da babası gibi Talmud'a inanan biridir. Vambéry'e göre Hirs-Tirnav, onun Hristiyan okuluna gitmesinden ziyade Talmud öğretilerini öğrenmesini ister. Yine de evinde ücretsiz bir şekilde konaklamasına izin verir. Konaklama sorunu çözüldükten sonra, Vambéry ve annesi kayıt işlemleri için Piarist Okulu'na gider. Adının Parva olarak adlandırılan Latin sınıfında yer aldığını gördükten sonra okula kayıt ücretini ödemesi gerekir. Nyék Köyü'nde kazanmış olduğu paranın neredeyse yarısını, diğer bir deyişle yaklaşık dört florini ödemek zorunda kalır. Parasının kalanıyla da okul kitaplarını satın alır. Okul kaydı ve barınmayla ilgili işlemleri çözümlendikten sonra Vambéry'nin annesiyle vedalaşma zamanı gelir. Annesi ayrılmadan önce ona birkaç peni ve sabah kahvaltısında çorba hazırlayabileceği gerekli birkaç araç gereç verir. Ayrıca yabancıların yanında nasıl davranması gerektiği konusunda ona öğütlerde bulunur. Veda vakti geldiğinde oğluna birkaç defa sımsıkı sarıldıktan sonra St. Georgen'dan ayrılır. Bu ayrılık, Vambéry'yi eskiye kıyasla çok derinden etkilemez. Kısa süre içerisinde yeni hayatına uyum sağlamaya başlar.⁹⁶

Piarist Okulu'nda Latince öğrenmek çok önemliydi. Zira Latince, Macaristan'da XIX. yüzyılda çoğu devlet işlerinde kullanılan resmi bir dildir. Eğitimli Macarlar, bu dili kullanıyordu. Bu nedenle Vambéry'de eğitiminin ilk yıllarında Latince öğrenmeye odaklanır. Latince ile İbranice'nin öğrenme yöntemi birbirine benzediği için bu dili kolaylıkla öğrenir. Latin dilinde eğitim aldığı başlıca dersler; tarih, coğrafya ve aritmetiktir. Okulun ikinci ayında, Latince konuşmaya yönelik dersler başlar. Bu derste, Donkey's book adlı kitaptan sorular sorulur, soruları doğru cevaplayamayanlar ise yirmi kere adını yazmanın yanı sıra cumartesi günleri bazı cezalara çarptırılır. Ona göre tüm bunlar, Orta Çağ monarşisinden kalan uygulamalardır.⁹⁷ Onun bu okuldaki başlıca amacı, Latince'yi akıcı bir şekilde konuşabilmektir. Öğretmenlerinden aldığı sevgi ve destekle kısa süre içerisinde sınıfının önde gelen başarılı öğrencilerinden biri olur.⁹⁸ Okulun ikinci döneminde, Latince çeviri ödevinde sınıfın en başarılı öğrencileri arasına girdiğinde annesinin sıklıkla tekrarladığı "babanın mirası sende" sözlerini daha iyi anlamaya başlar. Tüm bu başarılarını tebrik edebilecek birilerinin yanında olamamasına üzülür. Onun başarıma azmini körükleyen ise hırslı biri olmasından ziyade yoksulluk ve

⁹⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 41,43.

⁹⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 44.; Alder- Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 23.

⁹⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 3-4.

kimsesizlik duygularına maruz kalmasıdır.⁹⁹ Zira eğitim yaşantısında, çoğu zaman zengin kişilerin kullanılmış giysilerini giyerdi. Yiyecek ihtiyacı konusunda şehirdeki varlıklı Yahudi ailelerin yoksul öğrencilere sunduğu olanaklardan faydalanırdı.¹⁰⁰ Özellikle cumartesi günleri, Yahudi toplumunun zengin ailelerinden birinin evine misafir olmayı dört gözle beklerdi. Bu sofralarda zaman zaman evin hanımları tarafından istenilmeyen bir misafir olduğunu düşünürdü. Zira akşam yemeğindeki tek yiyeceği, onların verdiği kuru ekmek olurdu.¹⁰¹ Uzun süre yemek sorununu bu şekilde çözer; ancak bir süre sonra hafta içinde ona yemek veren ailelerin sayısında azalmalar olur. O, bu durumu aldığı eğitime ve Musevilikten uzaklaşarak dünyevi hayata ilgi duymasına bağlar.¹⁰²

Nitekim Piarist Okulu'nda Katolik mezhebinin dini öğretilerini öğrenmek zorunluydu. Bir öğrenci ister Yahudi ister Calvinist veya Luterci olsun mutlaka tüm öğrencilerle birlikte Hail Mary ve Hz. İsa'nın dualarını (The Lords Prayer) okuması gerekiyordu. Vambéry, okuldaki bu dini törenlerden etkilenir. Bu durum düşünce dünyasına ve davranışlarına yansır.¹⁰³ Dolayısıyla bir süre sonra kendisine Yahudi aileler tarafından verilen yemekler tamamen kesilir ve açlıkla karşı karşıya kalır. Hatta ilk konakladığı yerden, çocuğu olmayan, şapka satarak geçimini sağlayan bir ailenin yanına taşınmak zorunda kalır. Bir nevi psikolojik baskıyla karşı karşıya kalır. Onun gitgide zayıfladığını gören Avukat Herr von Vaymár ile ileride Macaristan Ticaret Bakanı olacak Herr Hieronymi yemek ihtiyacı konusunda ona yardımda bulunur. Zorlu bir okul döneminin sonunda birinci sınıfı üstün başarı belgesiyle tamamlar. Dunaszerdahely'ye gittiğinde annesine bu belgeyi göstermekten büyük bir mutluluk duyar. İki aylık kısa bir tatilin ardından sırt çantasında onarılmış elbiseleri ve cebinde birkaç peni ile St. Georgehen'e varır. Okulunun ikinci senesinde de aynı ailenin yanında kalmaya devam eder. Yeni eğitim döneminde haftada sadece iki defa yemeğe davet edilir. Okulda ise zaman zaman öğretmeni tarafından aşağılandığını düşünmeye başlar. Okuldaki rahiplerin benimsediği eğitim yöntemini oldukça sert bulur. On dört yaşını tamamladığında pek çok acıya daha dayanıklı olduğunu fark eder. Gitgide iç dünyasına dönerek oyun oynamak yerine kitaplarla arkadaş olmayı tercih eder. Bununla birlikte okulda öğrendiklerinin etkisinde

⁹⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 45-46.

¹⁰⁰ Vambéry, *His Life and Adventures*, 3.

¹⁰¹ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 22-23.

¹⁰² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 47.

¹⁰³ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 23.

kalarak Yahudi Ortodoksluğundan giderek uzaklaştığı hissine kapılır. Bununla birlikte Yahudiliğin simgesi olan kakül ve muskayı da kullanmayı bırakarak din değiştirmenin bir sakıncasının olmadığına inanmaya başlar. İkinci sınıfın sonunda daha iyi bir eğitim alacağını ve daha iyi koşullara sahip olabileceğini düşündüğü Presburg'un bir taşra kasabasına gitmeyi planlar. Yine de babasının mezarı St. Georgehen'da olduğundan taşınma konusunda kararsızlıklar yaşar; çünkü babasının mezarı, burada kaldığı iki yıl boyunca üzüntülü günlerinde dertlerini anlattığı tek yerdir. St. Georgehen'dan ayrılmadan önce tekrar babasının mezarını ziyaret eder. Burada sol kolunun altındaki koltuk değneğini kırma kararı alır. Böylece arkadaşlarının küçümseyici tavırlarından ve ceketinin kolunun eskimesinden kurtulacağını düşünür. Mezarlıktan ayrılırken başlangıçta koltuk değneksiz yürümekte zorlanır. Bir sopanın yardımıyla sekerek yürür. On beş yaşında, sağlıklı bir genç olarak bu sorunun üstesinden gelebileceği kanısına varır. Okuldan üstün başarı belgesi alarak ayrıldıktan sonra annesinin tavsiyesi üzerine dayısı David Malavan'ın yanında tatilini geçirmek için Lunderburg Kasabası'na gitmek için yola çıkar. Öncelikle bir yük arabasıyla, Viyana'ya daha sonra trenle Lunderburg'a varır. Tatilini mutlu bir şekilde akrabalarıyla geçirdikten sonra yeni okuluna gitmek için yola çıkma zamanı gelir. Dayısı ve diğer akrabaları ona birkaç florin ve bir takım elbise hediye ederek uğurlarlar. Viyana'dan seyahat ederek Presburg'a varmıştır.¹⁰⁴

Presburg'ta Pozsony (Bratislava) Kasabası'nda Benedik okuluna kaydolur.¹⁰⁵ Eğitimine üçüncü sınıftan devam eder.¹⁰⁶ Bu okulda daha özgür bir ortamın olduğu kanısındadır.¹⁰⁷ Bununla birlikte okula başladığı andan itibaren okuldaki Benedik rahiplerinin onun onurunu kıran davranışlarda bulunduklarını düşünür. Bu nedenle Pozsony'deki üç yıl süren eğitim hayatı ona oldukça zorlu gelir. Maddi imkansızlıklar dahi onu bu kadar üzmez. Bay Lovy adında bir pansiyon işletmecisi, oğlunun derslerine yardımcı olduğu için pansiyonunda ona kalabileceği bir yer verir. Akşamları yemek de sunulan bu yerde o, maddi imkansızlıkları nedeniyle sadece artan yemeklerden veya sadece ekmek yer. Tüm bu nedenlerden dolayı kendisini başarılı olmaya adar. Okula başladığında Macarca, Almanca, İbranice, Slav dillerini ve Latince'yi biliyordu. Dolayısıyla yeni bir dil öğrenmeye odaklanır. Onun araştırmalarına göre Fransızca, bir

¹⁰⁴ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 47-58.

¹⁰⁵ *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsíában- A Keletkutató Vámbéry Ármun*, 7.

¹⁰⁶ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 59.

¹⁰⁷ *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsíában- A Keletkutató Vámbéry Ármun*, 7.

toplumda değer kazanabilmek için önemli bir dildir. Eğitiminin değerinin Fransızca bilip bilmemesine bağlı olacağı kanısına sahiptir. Bu amaçla La Fosse adında Fransızca-Almanca bir gramer kitabı alır. Bu kitaba çok iyi çalışarak birkaç hafta gibi kısa bir süre sonra Fransızca konuşma alıştırmalarına başlar. Öncelikle kurduğu cümleleri yüksek sesle söyleyip, sanki biriyle sohbet ediyormuş gibi kendi kendine konuşur. Ona göre Fransızca'yı kısa zaman içerisinde öğrenmesinin en önemli nedeni Latince bilmesidir. Birinci ayın sonunda Fransızca konuşma becerisini daha da arttırmak için Macarlar, Almanlar ve Slavlarla Fransızca konuşur. Böylece kendisini daha mutlu hisseder. Yaşadığı yoksulluk ve sıkıntılardan dolayı bu mutluluğun geçici olduğuna inanır. Pozsony’de onu en çok üzen olaylardan biri de kaşıntılı bir deri hastalığı (uyuz) olduğu gerekçesiyle soğuk bir geceyi dışarıda geçirmek zorunda kalması ve bu nedenle hastalanmasıdır.¹⁰⁸ Yıllar sonra gençlik döneminde yaşadıklarını eleştirel bir dille şöyle tanımlar: “Genç, her şeye ve herkese katlanabilendir!”¹⁰⁹

Tüm zorluklarla Benedik Okulun’da üçüncü ve dördüncü sınıfları da tamamlar. Eğitim süresince kolejin sert kurallarını çok fazla önemsemez. Onun için asıl önemli olan “özel çalışmalarım” dediği kendini geliştirmeye yönelik çalışmalardır. Bu gayretleri neticesinde, düşük gelire sahip Yahudiler arasında tanınır. Bu kişiler genellikle aşçılar ve hizmetlilerdir. Onlara okuma ve yazmayı öğretip bazen de onların aşk mektuplarını yazar. Yemek veya tatlılar bu yardımlarının başlıca karşılığıdır. Bir gün, özel ders vermek için gittiği evde, ders verdiği aşçılar vasıtasıyla başarısı evin hanımı tarafından da duyulur. Evin hanımının isteği üzerine gür sesiyle Schöne Minka¹¹⁰ adlı şarkıyı seslendirir. Kısa süre sonra evin hanımının tavsiyesi üzerine Presburg’un Yahudi toplumunda Macarca, Fransızca ve Latince öğretmenini olarak tanınan bir isim olur. Bu dersler karşılığında ayda yaklaşık iki florin kazanır. Böylece giyinme ve yemek gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaya başlar. Hatta tiyatroya gitme düşünceleri bile zihninde belirir ama bir taraftan asıl hedefi olan “iyi bir kariyere sahip olma amacını” kaybetmekten korkar. Bu sırada Macaristan’da 1848 yılında bir ihtilal baş gösterir.¹¹¹ Bu ihtilal, önce Paris’te başlayıp daha sonra tüm Macaristan’ı etkisi altına alır.

¹⁰⁸ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 58-63.

¹⁰⁹ Vambery, *His Life and Adventures*, 4.

¹¹⁰ Bu şarkı, Beethoven’nın “Schöne Minka” (Sevgili Minka) adlı eseridir.

¹¹¹ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 64-68.

Macaristan'daki ihtilal hareketi, Avusturya'nın Habsburg hanedanının baskıcı yönetimine karşı gelir.¹¹² İhtilalle birlikte Macaristan'da okullar kapatılır.¹¹³

15 Mart 1848 tarihinde Peşte'de özgürlük taraftarı gençler, yazarlar ve hukuk öğrencileri toplanır. Petöfi liderliğinde toplanan gençler, on iki maddelik milli talepleri dile getiren bir bildirme yayımlar. Ancak asıl olaylar, Pozsony'da millet meclisi ile Viyana sarayı arasındaki müzakerelerde yaşanır. Avusturya yönetimi Macaristan ile karşı karşıya gelmek istemediği için milli meclisin isteklerini kabul eder. Bu talepler doğrultusunda, Macar hükümeti kurularak Lajos Batthyány, başbakanlık görevine getirilir. Pozsony'da halk bu gelişmeleri sevinç gösterileriyle karşılar. Bu barış ortamı oldukça geçici olur. Viyana yönetiminin kışkırtması sonucunda, olaylar kısa bir süre sonra "Hürriyet Savaşı'na" dönüşür.¹¹⁴ Henüz on altı yaşında olan Vambéry bu ihtilal ortamının yarattığı kaos ortamından oldukça etkilenir. Ona göre bu Tanrının kendisine verdiği bir uyarıdır. Eğer bu ihtilal başlamasaydı, iyi giyimli ve kazandığı paranın sarhoşu olan kendini beğenmiş biri olabileceğini düşünür. Presburg'da (Pozsony) kalmanın anlamsız olacağını düşünerek bir süre Marienthal Köyü'nde Yahudi bir ailenin yanında kalır.¹¹⁵

1849 yılında Avusturya İmparatoru Franz Josef'in kararıyla Lajos Batthyány ve 12 general öldürülür.¹¹⁶ Vambéry, Rus askerlerinin Macaristan'daki katliamlarının görgü şahidi olur. Bu olaylar onu derinden etkiler.¹¹⁷ 1849 yılında Çarlık ordusunun Macaristan'da benimsediği baskıcı politika nedeniyle Ármin Vambéry, tüm yaşamı boyunca Çarlık Rusya karşıtı fikirleriyle tanınan vatansever bir bireye dönüşür.¹¹⁸

1850 yılından itibaren Macar halkı savunma politikası izlemeye başlar.¹¹⁹ On sekiz yaşında olan Ármin Vambéry, Macaristan'daki bu sükûnet ortamında Benedik Okulu'ndaki eğitimini tamamlama umuduyla tekrar Presburg'a döner. Altıncı sınıfını da tamamlayarak okulundan mezun olmayı düşünür. Yine de kararsızlıklar yaşar; çünkü psikolojisi henüz, baskıcı olduğunu düşündüğü bu okulun kurallarına uymaya hazır

¹¹² Géza Dávid, "Macaristan", *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/290.; Eckhart, *Macaristan Tarihi*, 199-201.

¹¹³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 67.

¹¹⁴ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, 199-201.; Dávid, "Macaristan", 27/290.

¹¹⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 68-69.

¹¹⁶ Dávid, "Macaristan", 27/290.

¹¹⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 68.

¹¹⁸ *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis*, 9.

¹¹⁹ Dávid, "Macaristan", 27/290.

değildir. Bu nedenle eğitimine bir yıl ara vermeye ve taşrada öğretmenlik yapmaya karar verir.¹²⁰

1.5. Öğretirken Öğrenen: “Öğretmen Ármin Vambéry”

Ármin Vambéry, *The Story Of My Struggles* adlı otobiyografisinde öğretmenlik yıllarını anlattığı bölümde, söze ilk olarak Latince “Docento discimus” (öğretmek öğreniriz) deyişiyle başlar. Bunun nedeni, öğretmen olmaya karar verdiğinde onun Latince, Almanca gibi yabancı dilleri bilmekle birlikte öğretmenlik bilgisine ve deneyimine sahip olamamasıyla ilgilidir. Yine de hem maddi problemlerinin üstesinden gelebilmek hem de öğrendiklerini daha da pekiştirmek için özel öğretmenlik yapmasının daha doğru olacağı sonucuna varır. Bu amaçla, o dönemlerde tarafsız bölgede yer alan Zsámbokrét’taki¹²¹ amcasını ziyaret eder. Onun vasıtasıyla postane müdürü Bay Petrikoviç ile tanışarak aylık 150 florin maaş karşılığında onun oğullarının yabancı dil öğretmeni olarak göreve başlama konusunda anlaşmaya varırlar. Öğretmenliğe başladığında, Latince ve Macarca dışındaki diğer dilleri öğretme konusunda kendini yetersiz görmeye başlar. Bu durumun nedenini ise henüz öğrenci olmasına bağlar. Bay Petrikoviçlerde evin hanımı Bayan Petrikoviç’ten centilmen bir beyefendinin sofrada veya bir toplum içerisinde nasıl davranması gerektiğini öğrenir. Bir süre sonra bu konuda mükemmelleşmek için ayna karşısında çok fazla zaman geçirdiğini ve birikiminin çoğunu harcadığını fark eder. 1851 yılının sonbaharında Bay Petrikoviç’in oğullarını Peşte’deki okula kaydettirmesi üzerine buradaki işinden ayrılır. Peşte’de öğretmenlik yapmaya karar verir; yine de ümitsizlik duygusuna kapılır. Kalabileceği sıcak bir yuvanın özlemini çekmeye başlar. Çaresiz bir halde akrabalarında birkaç gün misafir olmanın daha doğru olacağını düşünür. Kendisine verilen iki florinle buradan ayrılmak zorunda kalır. Dolayısıyla yapabileceği en iyi işin öğretmenlik olduğuna daha fazla inanır. Bay G. adında bir kahvehâne çalışanının çocuklarına, yemek ve konaklama karşılığında öğretmenlik yapmaya başlar. Burada aşçılar, hizmetliler ve çocuklarla aynı odayı paylaşır; ancak burası çok gürültü olduğundan gelecek hedefleri doğrultusunda çalışması gereken dersler için iyi ortama sahip değildir. Bu nedenle buradan ayrılarak ani bir kararla, Presburg’taki rahipler okulunun yedinci sınıfına üç aylık bir süre için kaydolur. Kendisinden daha önceki yıllarda tamamladığı dönemlerin

¹²⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 69.

¹²¹ Günümüzde Slovakya sınırları içerisinde yer alan bir yerleşim yeridir.

belgelerini getirmesi istendiğinde ise maddi imkansızlıklar nedeniyle gerekli parayı ödeyemediği için bu belgeleri alamaz. Kısa süre sonra belgelerindeki eksiklikten dolayı okuldan ayrılmak zorunda kalır. Bu koşullar altında, özel ders öğretmeni olarak çalışmaktan başka seçeneğinin olmadığını düşünür. Bildiği diller sayesinde, yabancı dil öğretmeni olarak iş bulmaya karar verir. Zira Macarca ve Slovakça ana dilidir. Bununla birlikte, Almanca, Fransızca, İtalyanca, Latince ve İbranice dillerine önemli ölçüde hakimdir. Macaristan’da kendisini yedi dil bilen bir öğretmen olarak tanıtırsa kısa sürede öğretmenliğe devam edebileceğine inanıyordu. O yıllarda Macaristan’da öğretmenlik için ilanlar gazetelerde nadir olarak yayınlamaktaydı. Daha ziyade Peşte’teki bazı kafelerde, öğretmenler ile ebeveynlerin tanışması sağlanırdı. Cafe Orczy de bu kafelerden biriydi.¹²² Ülkenin farklı yerlerinden insanlar, özel öğretmen bulmak için Peşte’deki bu kafeye gelirdi.¹²³ Öğleden sonra saat iki ile dört arasında kafeye gelen öğretmenler, kendileri için belirlenen koltuğa otururdu. Kalabalık bir ortam içerisinde öğretmenler, öğrenci ebeveynlerinden görüşme talebi beklerdi. Görüşmeyi düzenleyen araçlar bulunuyordu. Vambéry de öğleden sonraları, Cafe Orczy’de öğretmen olma ümidiyle saatlerce bekliyordu. Nihayetinde Slovenya’nın Kutjevo (Kutjevo) Köyü’nden¹²⁴ Bay Rosenberg adında genç bir çiftçi, kardeşlerinin özel ders öğretmeni olması için Vambéry ile tanışmak istedi. Ona ayağa kalkıp hangi alanlarda başarılı olduğunu sordu. Kısa süre içinde yıllık ders ücreti ve konaklama konusunda anlaşmaya vardılar. Vambéry, yıllar sonra Cafe Orczy’nin önünden geçerken burada yaşadıklarını, Türkistan’ın köle pazarlarındaki kölelerin kas gösterilerine benzetir. Dolayısıyla onun zihninde “Cafe Orczy”, daima Orta Asya’nın köle pazarlarını çağrıştırır. Nihayetinde Kutjevo Köyü’nde on altı yaşında Emily isimli bir kızın öğretmeni olarak göreve başlar. Günün altı bazen de on saate varan zaman dilimini özel derse ayırır. Yabancı dil, tarih, coğrafya, matematik öğrettiği başlıca dersler arasındadır. Öğretmenlik konusunda yeterli deneyime sahip olmamasına rağmen özellikle dil öğretiminde “Jacotot Metodu” kullanarak başarıya ulaştığını düşünür.¹²⁵ XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa’da kullanılan bu öğretim metoduna göre öğrenilmek istenen dil ile öğrencinin ana dili analiz edilerek karşılaştırılırdı. Böylece dil öğreniminde hızlı bir ilerleme

¹²² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 71-77.

¹²³ *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsíában- A Keletkutató Vambéry Ármán*, 9-10.

¹²⁴ Wiki, Wikipedia. “Aranan: “Kutjevo”. (Erişim 04.12.2022).; Kutjevo, günümüzde Hırvatistan sınırları içerisinde yer alır.

¹²⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 78-80.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 7.

sağlanırdı.¹²⁶ Vambéry de dil öğrenirken bu yöntemi kullanıyordu. Yeni bir dili öğrenme onun en büyük tutkularından biridir. Bu doğrultuda özel ders saatleri dışında kalan vaktini öğrenmek istediği dillere ayırır. Latin dil ailesinden olan dilleri daha kolay öğrenebildiğini fark eder. Aynı şekilde Cermen dil ailesinden dilleri de kısa süre içerisinde öğrenir. Bu bağlamda Cermen dil ailesinden biri olan İngilizceyi öğrendikten sonra yine aynı dil ailesinden olan Danca'yı ve İsveççeyi öğrenmesi oldukça kolaylaşır. Daha sonra Slav lehçeleri ve İspanyolca üzerine çalışmalarına başlar. Dil öğrenimi sırasında öncelikle motivasyonunu kaybetmemeye çalışır. Bu çalışmaları sırasında Latince “Nulla dies sine Linea” (Hedefsiz bir gün yok) atasözünü kendine rehber edinir. Bunun yanı sıra mutlaka öğrendiği dillerde kendi kendine konuşma pratiği yaparak yüksek sesle kitap okur. Farklı dilleri öğrendikçe dünyanın farklı ülkelerinin şiir, roman, hikâye, masal gibi edebi eserlerine hayranlık duymaya başlar.¹²⁷ Yıllar sonra bu çalışmalardan duyduğu mutluluğun sebebini; “Çalışmalarımı böylesine hoş yapan köy yaşamının yalnızlığı mıydı yoksa diğer ulusların bu şaheser eserlerini orijinal dilde okuyabilmenin olağan üstü hissi miydi?” diye sorgular. Nihayetinde yüksek sesle edebi eserleri okuma çalışmaları sırasında edebi eserlere büyük bir ilgi ve hayranlık duyduğu sonucuna varır. Bu edebî okumaları sırasında beğendiği ifadelerin yanını övgülerle veya çeşitli notlarla doldurur. James Thaomson'un *The Seasons*'u¹²⁸, Voltaire'in *La Henriade*'si¹²⁹, Francesco Petrarca'nın soneleri¹³⁰, Torquato Tasso'nun *Gerusalemme Liberata*'sı (Kurtarılmış Kudüs)¹³¹ en beğendiği edebî eserlerdir. Her bir eserin onda bıraktığı duygu seli farklılık gösteriyordu. Örneğin Thaomson'un İngilizce şiir

¹²⁶ Nesrin Güllüdağ, *Payitahta Bir Casus Vambéry Osmanlı Arşiv Belgelerinde (1873-1916)* (İstanbul: hiperyayın Yay., 2022), 24.

¹²⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 6-7.

¹²⁸ bk. James Thaomson, *The Seasons*, J. G. A. Stoupe (Paris: 1785).; Bu eser, ilkbahar, Yaz, Sonbahar, Kış başlıklı şiirlerden oluşur.

¹²⁹ Voltaire, *La Henriade*, (Londra: 1728).; Fransız yazar ve düşünür Voltaire şiir, destan, hikâye, roman gibi daha pek çok edebi alanda eserler yazmıştır. Onun eserlerindeki özgürlük teması Fransız İhtilali'ne etki eden bir unsur olmuştur.; Seyit Kemal Karaalioglu, *ansiklopedik edebiyat sözlüğü* (İstanbul: 3. basım, İnkılâp Kitapevi, 1983), 868.

¹³⁰ A. Vambéry'nin açıkça adını ifade etmediği, Francesco Petrarca'nın eseri *Le Rime* dir.; bk. Francesco Petrarca, *Le Rime* (Venedik: Presso Giuseppe Bortoli, 1739).

¹³¹ Torquato Tasso, *Gerusalemme*, (Cenova: 1617).; Tasso (1544-1595) İtalyan edebiyatında epik şiirin önde gelen temsilcilerinden biridir. Rinaldo, Aminta, Gerusalemme Liberata, Torrismondo, Gerusalemme Conquistata başlıca eserleridir. Gerusalemme Liberata'yı (Kurtarılmış Kudüs) 1575 yılında yazmıştır.; bk. Karaalioglu, *ansiklopedik edebiyat sözlüğü*, 777.; Kurtarılmış Kudüs'ün ana konusu Kudüs'e yönelik I. Haçlı Seferinin gerçekleştiği (1095-1099) sırada yaşanan bir aşk hikayesidir. Tasso, bu hikâyeyi destanlaştırarak epik şiir türünde anlatmıştır.; bk. Barış Yücesan-Oğuz Koron, “Aşk ve Savaşın Destanı: Torquato Tasso'nun Kurtarılmış Kudüs'ü”, *Dünden Bugüne Dünya Destanları*, ed. Görkem Kökdemir, Ayşe Gül Fidan (Ankara: Bilgin Kültür Yayınları, 2019), 459-469.

kitabındaki “İlkbahar”, “Yaz” ve “Kış” şiirlerinin her birinde farklı anıları canlanıyordu. Öğrencisi Emily’e âşık olduğu için Thaomson’un The Seasons’daki şiirlerini, Tasso’nun Gerusalemme Liberata’sını (Kurtarılmış Kudüs), Francesco Petrarca’nın sonelerini genellikle evin uzağındaki bahçede bulunan kiraz ağacının altında yüksek sesle okuyordu. Genellikle şiir okuduğu saatler ya sabahın erken saatleri ya da akşam beş ile sekiz arasındadır.¹³² Boş vakitlerinde okuduğu bir diğer edebi eser, İspanyol edebi eserlerinden Cid Destanı’dır. Cid’in¹³³ kahramanlıklarını büyük bir beğeniyle okuyordu.¹³⁴

Kutjevo Köyü’ndeysen oryantalist çalışmalarına başlama kararı alır.¹³⁵ Zira Binbir Gece Masalları¹³⁶ gibi Asya’ya özgü eserleri okudukça Asya kültür ve medeniyetine ilgi ve hayranlık duyuyordu. Asya ona göre inci ve mücevherlerle kaplı parlak ve gösterişli bir kaftan, gözlerinin önünden sürekli akıp giden uzak diyarlar ve en fantastik maceraların toprağıdır. Bu amaçla bir an önce Asya dillerine hâkim olması gerektiğini düşünerek öncelikle Türkçeyi (Osmanlı Türkçesi) öğrenmek ister.¹³⁷

Aynı zamanda Türkçe öğrenerek herhangi bir elçilikte görev alabileceğini düşünüyordu. Bununla birlikte iyi bir işe girebilmek için gerekli olan diplomasını alamadığı için sürekli kendisini sorgular. 16 Florin sertifika ücretini ödeyemediği için okulunu tamamlayamadığını ifade eder. Aslında okulu kendi isteğiyle bıraktığını kabullenmek istemez. Bu başarısızlık psikolojisi içerisindeysen Türkçeyi mutlaka öğrenmesi gerektiğine inanır. Hatta çalışma masasının üzerine, odasının duvarına Türkçe harflerle “azmet”, “çalış” gibi kelimeler yazarak kendini motive etmeye çalışır. Başlangıçta Türkçeyi öğrenmekte oldukça zorlanır. Bilmediği ve hatırlamakta zorlandığı kelimeleri on, yirmi defa yazar. Böylece zaman içerisinde hafızasının daha da güçlendiğini fark eder. Yine de kelimeleri çok çabuk unuttur.¹³⁸ Her gün bir sopayla kumlu bir toprak

¹³² Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 81-83.

¹³³ Cid, İspanya’daki Kastilya Krallığında asil bir ailenin oğlu olarak 1040 yılında Burgos’ta doğmuştur. Asıl adı, Rodrigo (Ruy) Diaz de Vivar’dır. İspanya’daki Müslümanlar ona Es Sid (seyyid) lakabını vermiştir. İspanyollar bu adı, “El Cid” diye telaffuz ederler. Gençlik yıllarında Kastilya Krallığı’nda şövalyelik görevinde bulunmuştur. Bölgenin siyasi durumuna göre bazen Kastilya Krallığı içerisinde bazen de Abbasi Devleti’nin yanında yer almıştır. Onun hayatı XII. yy’dan itibaren destanlara menkıbelere konu olmuştur. XVIII. yüzyılda Guillen de Castro, *Las Mocedades del Cid* adlı eserinde onun kahramanlıklarını destansı bir şekilde ele almıştır.; Cid hakkında bk. Mehmet Özdemir, “Sid”, *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2009), 37/146-147.

¹³⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 7.

¹³⁵ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 80.

¹³⁶ bk. Osman Hoca, *Binbir Gece Masalları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017).

¹³⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 8.

¹³⁸ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 80, 84, 87.

üzerine Türkçe harfleri yazmaya çalışır. Türkçeyi öğrenmek için gerekli Türkçe sözlüğü alacak kadar bile parası yoktur. Onun yerine edebi eserlerin çevirisinden oluşan Wickerhauser'ın Cherestomath isimli kitabını alır.¹³⁹ Bu kitapta Osmanlı Tarihi ve diplomasisinin yanı sıra Avni, Muhibbi, Lâmi gibi şairlerin şiirleri de yer alıyordu. Kitap, Almanca ve Osmanlı Türkçesi dilindedir.¹⁴⁰ Bu kitabı tamamladığında, Türkçeyi öğrenirken yanlış yöntem ve metot kullandığını fark eder. Büyük bir hayal kırıklığı yaşayarak gençliğin ona verdiği azimle çalışmaların en başına dönmek zorunda kalır. Nihayetinde çalışmalarının sonucunda, Türkçe şiirleri sözlük kullanmaksızın okumayı başarır. Yıllar sonra bu meşakkatli çalışmaları hatırladığında, Türkçe öğrenmek için harcadığı bu vakitlerin gereksiz olmadığı kanısına varır. Her ne kadar Türkçe öğrenmekte zorlansa da Macarca'nın bir Ural-Altay diyalekti olmasından dolayı Türkçeyi Avrupalı birine göre daha kolay öğrendiğini iddia eder.¹⁴¹

Slovenya'nın dağ manzaralı güzel Kutjevo Köyü'nde bir taraftan kendi kariyeri için çalışıp diğer taraftan da özel öğretmenlik yapmaya devam eder. Ancak öğrencisi Emily'ye olan aşkı buradaki işine aniden son verilmesine neden olur. On sekiz ay kaldığı bu köyden ayrılmak zorunda kalır. (Tahminen 1853 yılında). Köyde yıllık 600 florin maaş almasına rağmen maaşının önemli bölümünü kitaplar ve giysiler almak için harcadığından maddi sıkıntılarla tekrar yüzleşir. Karamsar düşüncelere kapıldıktan sonra yedi yıldır görmediği annesini ziyaret etmek için Dunaszerdahely'ye gitmeye karar verir. Köyden ayrılırken kiraz ağacının altında Fransızca, İngilizce gibi farklı dillerden eserleri okurken hissettiği mutluluğu hatırladıkça burada geçirdiği on sekiz ayın boşa harcanmamış olduğunu düşünür.¹⁴² Böylece kırık kalbini bir nebze olsun teselli etmeye çalışır.

Slovenya'da kaldığı süre boyunca Güney Slav dilini öğrenebilmesini dil çalışmaları adına büyük bir kazanım olarak görür. Buna karşın burada çok fazla maddi bir birikim yapamadığını düşünür. Zira Dunaszerdahely'ye giderken çantasında sadece birkaç yeni giysi, cebinde gümüş bir saat vardır. Eve vardığında her zaman onu sonsuz sevgi ve şefkatle kucaklayan annesinin bu durumdan memnun olmadığını hisseder. Annesi ile her zaman olduğu gibi yakın gelecekte yapmak istediği çalışmalar hakkında sohbet

¹³⁹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 8-9.

¹⁴⁰ bk. Moriz Wickerhauser, *Wegweiser zum Verständniss Der Türkischen Sprache Eine Deutsch-Türkische Cherestomath* (Wien: Aus der Kaiserlich.-Königlichen Hof und Staatsdruckerei, 1853).

¹⁴¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 8-9.; Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 84.

¹⁴² Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 84-86.

etmeye başlar. Annesi ona geçmişte olduğu gibi doktorluk mesleğini seçerse iyi bir geleceğe sahip olacağını söyler. O, annesine bu öneriye sıcak bakmadığını ve oryantal dilleri öğrenmek istediğini anlatır. Bu dilleri öğrenirse, elçiliklerin birinde tercüman olarak çalışabileceğini ve hatta günün birinde ünlü olabileceğini annesine anlatır. Bu kısa ziyaretin ardından Dunaszerdahely’den ayrılarak hedeflerine bir adım daha yaklaşma çabası içine girer.¹⁴³

Bildiği yabancı dil sayısı çok fazla olduğu için özel öğretmenlik yerine Viyana’ya giderek Dışişleri Bakanlığı’nda tercüman olmaya karar verir. Kendinden çok emindir ve mutlaka kendisine bir görev verileceğini beklemektedir; ancak bu konuda atması gereken ilk adım hakkında hiçbir fikri yoktur. Avusturya diplomasisinde, göreve alınacak kişilerde oldukça seçici davranılması, Viyanalı olmaması ve herhangi bir referansa sahip olmaması nedeniyle tercüman olma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığı kanısına varır. Tekrar özel öğretmen olmaya karar vererek Viyana’da bir gazeteye ilan verir. Bu arada, Viyana’da saygın bir bayan terzinin cadde üzerindeki evinin dördüncü katından bir yatak kiralar. Terzi, bir süre sonra maddi zorluklar yaşamaması için Pest’e geri dönmesi konusunda ona tavsiyelerde bulunur. Zira gazeteye verdiği ilandan öğretmenlik için hiçbir teklif gelmediği için hâlâ işsizdir. Yine de Viyana’da biraz daha kalmak ister. Bir süre sonra Kärthner Caddesi’deki The Wild Man Oteli’nde ünlü Oryantalist Hammer Purgstall ile tanışır. Hammer Purgstall, onu Türkoloji çalışmalarına devam etmesi konusunda yüreklendirir. Sohbetleri sırasında Vambéry’ye, Macaristan’da bu alanda çalışmalarına devam eden Geváy ve Huszár’ı örnek gösterir.¹⁴⁴ Hammer Purgstall, daha sonra onu Baron Schlehta (Şlehta) ile de tanıştır.¹⁴⁵ Baron Schlehta, ünlü oryantalistin yakın arkadaşısıdır.¹⁴⁶

Viyana’da bulunduğu zaman içerisinde tanıştığı bir diğer kişi de Sırp yazar ve şair Vuk Stefanović Karadžić’tir. Bir süre onun Haymarket’teki evine konuk olur. Karadžić’in önerisi üzerine Güney Slav dilleri konusunda çalışmaya yönelir. Daha sonra Rus elçiliğinde görevli rahiple tanışır. Rahip ona Rus literatürüne hâkim olmasını önererek Rusça bazı kitaplar verir. O, Rahibin bu tavsiyelerini, Ortodoksluğu benimsetme

¹⁴³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 86-87.

¹⁴⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 87-88.; Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsíában, 10-11.; Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., 1998), 326.

¹⁴⁵ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 34.

¹⁴⁶ Tuğba İsmailoğlu Kacı, “Osmanlı Belgeleri Işığında Hammer”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Studies (AVİD)* V/1 (2016), 45.

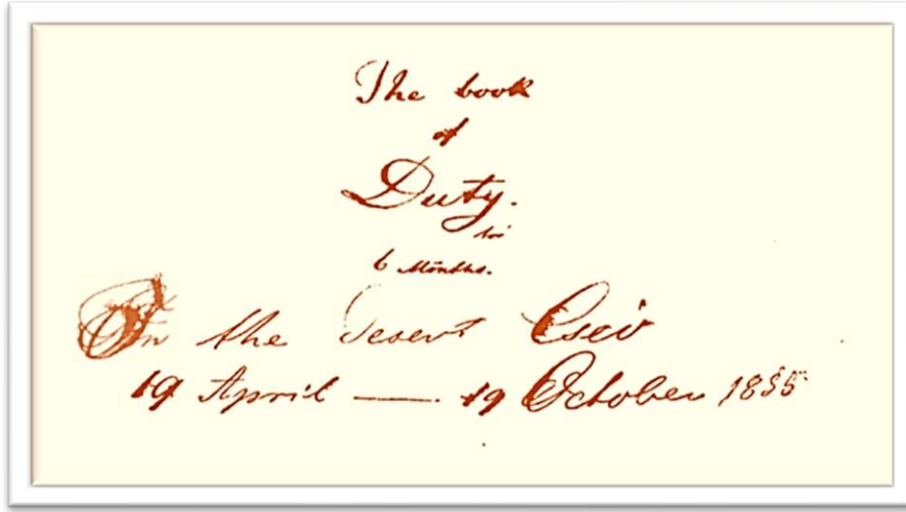
yönünde bir nevi ikna çabası olarak değerlendirdi. Bir süre sonra evim dediği Macaristan'ın Peşte şehrine geri dönmeye karar verir. Three Drums No. 7 Caddesi'nde Bayan Şönfeld'e ait pansiyonda kalmaya başlar. Bu pansiyon, genellikle maddi imkanları sınırlı kişiler tarafından kiralanıyordu. Her odada yaklaşık sekiz kişi kalıyordu. Konaklama sorununu çözdükten sonra daha önce olduğu gibi Cafe Orczy'de çalışan Bay Mayer'den özel ders talebinde bulundu. İngilizce, Fransızca özel dersinden ayda iki veya üç florin kazanıyordu. Bu ücret pek çok dile hâkim olan Vambéry'ye oldukça az geliyordu. Öğretmenlikten geriye kalan zamanın yaklaşık on, on iki saatini dil öğrenme çalışmalarına ayırıyordu. Bu süreçte öğrendiği dil Rusçaydı. Rus yazarlardan Aleksandr Puşkin'in, Mihail Yuryeviç Lermontov'un, Batyushka'nın ve Gavrilla Romonoviç Derzhavin'in eserlerini okuyordu. Bu eserlerin yanı sıra bir taraftan İtalyanca yazılmış Orlondo Furioso'dan¹⁴⁷ (Çılgın Orlondo) pasajları, diğer taraftan da Puşkin'in Fountain in Bagtcheseraj (Bahçesaray Çeşmesi) adlı eserindeki şiirleri büyük bir zevkle okuyordu.¹⁴⁸

Kitaplar sayesinde adeta dünya seyahatine çıkıyordu; ancak bu çalışmaları oldukça zorlu koşullar altında gerçekleştiriyordu. Özellikle kışın çalışma ortamı bulmakta zorlanıyordu. Genellikle ya kaldığı pansiyonun salonunda ya da odasında herkesin uyuduğu saatlerde mum ışığı altında çalışmalarına devam ediyordu. Bazen de Drums Caddesi'nin köşesindeki Café Szégedin'e giderek gürültülü bir ortamda kitap okumaya çalışıyordu. Zaman zaman özel ders öğretmenliğine devam ediyordu. Her gün bir kupa kahve ve iki sandviç karşılığında kafenin sahibi Bay Rosner'ın oğluna ders veriyordu. Bu durum onun gururunu oldukça incitiyordu. Dolayısıyla Bay Rosner'ın çıkarıcı olduğunu düşünüyordu.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Bu eser, Ludovico Ariosto tarafından yazılmıştır.

¹⁴⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 88-91.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 7.

¹⁴⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 91-93.

Görsel 1: Vambéry'nin Çalışma Takviminden Bir Not

Kaynak: Ármın Vámbér, Kúdzelméim (Budapest: Franklin-Társulat, 1905), 100-101.

Tüm zorluklara rağmen onun için önemli olan dil çalışmalarıydı. Bir süre sonra Macar Bilimler Akademisi'nin kütüphanesine düzenli olarak gitmeye başladı. Burada kütüphane şefi, onu Akademi'nin kurucusu ve başkanı József Teleki ile tanıştırdı.¹⁵⁰ Ayrıca Türkçeyi daha iyi öğrenmek için Peşte Üniversitesi'nde János Repiczky'nin¹⁵¹ Osmanlı Türkçesi derslerine katıldı. Vambéry anılarında, Repiczky ile olan Osmanlı Türkçesi derslerinden şu cümlelerle bahsetmektedir:

“...Onun eşsiz fedakârlığına ve özgecisine çok şükran borçluyum. Lipót sokağında bir oda ve mutfaktan oluşan bir dairede yaşayan fakir bir insandı. Hiç yayımlayamadığı ve öğrencilerine ve bana da yalnız taş baskı halinde dağıtabildiği Türk gramerini bana orada öğretti...O kadar gayretli bir insan ve o kadar iyi niyetli idi ki oldukça sık bana gelmek lütfunda bulunup...odamın loş köşesine çekilerek bana onun kadar özverili sevgiyle hiç kimsenin meşgul olmadığı bilimin (sırlarını) anlattı...”¹⁵²

¹⁵⁰ Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsíában- A Keletkutató Vámbéry Ármın, 10-11.

¹⁵¹ János Repiczky (1817-1855), XIX. yüzyılda Doğu dilleri konusunda uzmanlaşmış Türkologlardan biridir. 1847'de Macar Bilimler Akademisi'nin haberleşme üyesi olmuş, 1849'da Akademi'de kütüphane yardımcısı, 1851 yılından itibaren ise Budapeşte Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Bölümünde Doçent olarak görevine devam etmiştir. Osmanlı Tarihi, János Repiczky'nin çalışmalarında önemli bir yere sahipti.; bk. Mehmet Gümüşkılıç, “Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4 (Fall 2012), 393.

¹⁵² Dávid Géza, “Osmanlı Tarih Yazarlarının İlk Macarca Çevirmenleri: János Repicky, Ármın Vámbéry ve József Thúry”, *Ölümünün 100. Yılında Ármın Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri*, Ankara 6-7 Eylül 2013 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 14.

Nihayetinde Osmanlı Türkçesi çalışmaları sayesinde hem Türkçesi geliştirdi¹⁵³ hem de Türk Edebiyatı hakkındaki bilgileri daha da arttı.¹⁵⁴

Doğu dillerini öğrenme çalışmalarına devam ederken özel ders öğretmenliğine devam etmek için Cafe Orczy'deki görevli Mayer'den beklediği haber geldi. Mayer, ona Keschkemét'te yaşayan Schweiger ailesinin yanında yeni bir özel öğretmenlik görevi buldu. Vambéry, burada yaklaşık bir yıl çalıştı. Günün sekiz veya dokuz saatini öğretmenliğe, yaklaşık altı saatini de Arapça, Türkçe dillerini öğrenme çalışmalarına ayırıyordu. Komşusu Profesör Ballagi, ona okuması için Arapça kitaplar veriyordu. Arapça'yı, İbraniceyi bildiği için daha kolay öğrendiğini fark etti. Bu arada Türkçe bilgisini daha da geliştirdi. Keschkemét'te bir yıl kaldıktan sonra Pusztá Csév'de öğretmenlik yapmaya başladı. Yıllar sonra burayı Orta Asya'nın steplerine benzetir. Pusztá'da yeni bir dil olarak Yunanca'yı öğrendi. Odessa bu dilde okuduğu en sevdiği kitaplardan biriydi. Zamanının önemli bölümünü Arapça, Farsça ve Türkçe çalışmalarına ayırıyordu. Bu çalışmaları Oryantalizm çalışmalarının bir parçası olarak görüyordu. Sâdi, Câmî ve Hâkânî' nin eserlerinden metinleri büyük bir zevkle okuyordu. Pusztá'da altı ay kaldıktan sonra Veszprém şehrinde Csetény'de Bakony Köyü'nde Bay Grünfeld'lerin evinde öğretmenliğe devam etti. Ta ki 11 Kasım 1856 tarihinde tatsız bir olayla karşılaşınca kadar. Bay Grünfeld'in evi 11 Kasım'da saat on 'da evlerine giren hırsızlık çetesi tarafından soyuldu. Bay Grünfeld'in yaklaşık 20.000 florini ve değerli eşyalarıyla birlikte Vambéry'nin de odasından Macar klasikleri serisinin bazı sayılarını çaldılar. Bölgeden sorumlu polis ekipleri onun suçlu olabileceği yönünde ithamlarda bulundular; ancak Bay Grünfeld, polislere Vambéry'nin suçsuz olduğunu söyledi. Bu hoş olmayan olaylardan sonra Macaristan'daki öğretmenlik görevini tamamen bırakmaya karar verdi. Bu kararından kısa bir süre sonra da annesi öldü. Annesinin ölümüyle dünyada yapayalnız kaldığını düşündü. Macaristan'dan ayrılarak çok istediği Doğu seyahatini bir an önce gerçekleştirmek istedi.¹⁵⁵

¹⁵³ Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü*, 326.

¹⁵⁴ Naciye Güngörmüş, "Türk Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármın Vambéry'nin Yeri", *Ölümünün 100. Yılında Ármın Vambéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara, 6-7 Eylül 2013* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 69.; Gümüşkılıç, "Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi", 401.

¹⁵⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 93-100.

Görsel 2: Ármán Vambéry'nin Kecskemét'te Çektirdiği Fotoğrafı (1854)

Kaynak: Felföldi, “Fény metszette élet,” Vambéry -album, 33.

Vambéry için Macaristan'da öğretmenlik yaptığı yıllar (1850-1856) özel bir öneme sahipti. Gençlik yıllarında onun en büyük hedefi, toplumda saygınlığı olan başarılı bir kariyere sahip olabilmektir. Dil öğrenme yeteneği ve ilgisi sayesinde hedefine ulaşabileceğini fark eder. Özel öğretmenlik görevine devam ettiği süreçte planlı bir şekilde dil öğrenir. Amacına ulaşabilmek için bir yılın son gününde belirlediği yeni hedeflerini bir kâğıda yazarak zarfa koyar. Bu zarfı, gelecek yeni yıla kadar açmamak üzere kapatırdı. Aralık ayının son gününde zarfı açtığında bir yıl önce belirlediği hedeflere ulaşp ulaşamadığını görürdü. Eğer hedeflerine ulaşamamışsa bu başarısızlığını hatırlamak için kendine serzenişte bulunduğu notlar yazardı. Onun motivasyonunu sağlayacak bir diğer çalışma metodu da farklı konu çalışması gerektiğinde bunu uyumadan önce günlük çalışma takvimine eklemektir. Belirlediği hedefi tam anlamıyla uygulayamadığında ise kendisini az yemek yiyerek cezalandırırdı. Zira yemek saati, onun en sevdiği zaman dilimiydi. Sıkı ve zorlu bir çalışma sürecinde, dil öğrenme çalışmaları sırasında okuduğu çeşitli dillerdeki edebi eserler sayesinde fikir dünyası şekillendi. Özellikle de oryantalizme özgü çalışmaları sayesinde, onda hayranlık uyandıran “Asya kültür ve medeniyetinin” kapıları aralanmaya başladı.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 100-103.

1.6. Ármin Vambéry'nin İstanbul'a Seyahati (1857-1862)

1.6.1. Seyahatin Ön Hazırlıklarında Macar Bilimler Akademisi'nin Yeri

Ármin Vambéry, İstanbul'a seyahatini “Doğu’ya ilk yolculuğum” diye adlandırır.¹⁵⁷ Zira eğitim hayatı boyunca okuduğu kitapların etkisinde kaldığı için Asya Kültür ve uygarlığını “Doğu Kültür ve Medeniyetinin” bir unsuru olarak değerlendirir.

Kecskemét’te öğretmenlik yaptığı yıllardan itibaren Doğu’yu anlatan eserlerden oldukça etkilenir. Ona tuhaf gelen ve haklarında daha fazla bilgi sahibi olmak istediği Doğu ülkelerine doğru bir seyahate çıkma planları yapmaya başlar. Sürekli hayalini kurduğu ve hayallerinde gezip dolaştığı bu topraklara maddi imkansızlıklar sebebiyle nasıl ulaşacağını bilmemektedir. 1856 yılında öğretmenliği bıraktıktan sonra hayallerini bir an önce gerçeğe dönüştürmek ister; ancak öğretmenlikten kalan tüm birikimi sadece 120 florindir. Doğuda ilk seyahat etmek istediği yer İstanbul’dur. İstanbul hakkında edindiği bilgilerden sonra; görkemli Boğaz’ı, Altın Boynuz’u (Haliç), camilerin görkemli kubbelerini, uzun ve ince minarelerini, sarıklı Türk erkeklerini, tamamen örtülü Türk kadınlarını ve İstanbul’da merak ettiği daha pek çok yeri mutlaka görmesi gerektiğini düşünür. İşte tüm bu nedenlerle, seyahate çıkma isteği onda karşı konulamaz bir dürtüye yol açmıştır. Karşılaşılabileceği zorlukları düşündükçe “Bir şekilde üstesinden gelebilirim!” diyerek kendisine telkinlerde bulunuyordu.¹⁵⁸ Yaşlılık yıllarında bu güçlü seyahate çıkma arzusunun sebebini ise gençliğin verdiği cesarete ve çok farklı ülkeleri, gelenekleri tanıma arzusuna bağlamaktadır. Nitekim Baron Joseph Eötvös ile tanıştıktan sonra Doğu’ya yönelik seyahate çıkma dürtüsü daha da artar. Bu dürtüsünü, Alplerin zirvesinden düşen çığa benzetir. Bir esintiyle başlayan kar topunun önüne çıkan hiçbir engelle takılmadan büyük bir kütleye dönüştüğünden bahseder.¹⁵⁹ Gerçekten de Baron Joseph Eötvös ile tanıştıktan kısa bir süre sonra seyahate çıkmasına engel tüm unsurlar birer birer ortadan kalkmaya başlamıştır. Zira seyahati için maddi problemlerin yanı sıra iki önemli sorunu daha bulunuyordu. Bu problemlerin biri seyahati için gerekli olan pasaporttur. O dönem Macaristan’da etkin Avusturya yönetiminden Türkiye’ye¹⁶⁰

¹⁵⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 103.

¹⁵⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 103-104.; Ármin Vambéry'nin *The Story of My Struggles* adlı eserindeki “My First Journey to The East” adlı bölümün tercümesi için Ayrıca bk. Arminius Vambéry, *Abdülhamid Türkiye’si*, çev. ve haz. Kadri Mustafa Orağlı (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022), 107-146.

¹⁵⁹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 9-10.

¹⁶⁰ Ármin Vambéry, eserlerinde Osmanlı Devleti’nden genellikle “Türkiye” adıyla bahseder.

gitmek için pasaport alabilmek oldukça zordur; çünkü 1848 Bağımsızlık mücadelesi sonrasında Türkiye'ye giden Macarlara kuşku ile bakılıyordu. Pasaport sorununu giderebilmek amacıyla kısa bir süre önce tanıştığı Macar Bilimler Akademisi üyesi Baron Joseph Eötvös'ten yardım istemeye karar verir. Joseph Eötvös, onun filoloji çalışmaları hakkında ön bilgiye sahiptir. Zira Vambéry, öğretmenlik yaptığı yıllarda sık sık Macar Bilimler Akademisi'ne gitmektedir.¹⁶¹ Joseph Eötvös'ün onun hakkındaki bilgileri, Macar Bilimler Akademisi'ndeki görevlilerden öğrenmesi muhtemeldir.

Baron Joseph Eötvös'tün evine gittiğinde konuştukları ilk konu, Vambéry'nin filoloji çalışmalarıdır. Joseph Eötvös, Akademi'nin kütüphanesinden kolaylıkla faydalanabilmesi için ona yardımcı olacağını belirtir. Bir süre sonra sohbetlerinin asıl konusu Vambéry'nin gitmek istediği İstanbul Seyahati olur. Vambéry, ona ilk önce Tuna üzerinden Galacz'a varıp daha sonra da buradan bineceği buharlı gemiyle İstanbul'a ulaşmak istediğini anlatır. Eötvös, ona her konuda yardım edeceğini ifade eder. Nihayetinde Joseph Eötvös'ün girişimleriyle seyahat için gerekli tüm resmî belgeler kısa süre içerisinde tamamlanır. Artık Joseph Eötvös'ün, daha doğrusu Macar Bilimler Akademisi'nin himayesinde İstanbul'a gitmeye hazırdır.¹⁶² Joseph Eötvös'ün onu İstanbul'a gitmesi konusunda teşvik etmesi ve desteklemesi tesadüf değildir.

Öyle ki Avrupa'da XVIII. yüzyılda başlayan XIX. yüzyılda git gide artan “dil akrabalığı” ve “etnik akrabalık” çalışmaları başlıca araştırma konularıydı. Macaristan'da 1845 yılında kurulan Macar Bilimler Akademisi'nin (Magyar Tudományos Akadémia) başlıca amacı Macarların kökenini tespit edebilmektir. Bu doğrultuda Macarların dilleri, tarihleri ve kültürleri konusunda araştırmalar yapmaktaydı. Macar Bilimler Akademisi, “1848-1849 Macar Bağımsızlık Mücadelesi” sonrasında milli bağımsızlığa katkı sunacak çalışmalara daha da önem vermektedir. Ármin Vambéry de Macar Bağımsızlık Mücadelesinin şahitlerinden biridir. Dolayısıyla bağımsızlık için dil ve bilim politikalarının önemini biliyordu.¹⁶³ İşte tüm bu nedenlerle Macar Bilimler Akademisi ile Ármin Vambéry'nin bilimsel araştırma hedefleri oldukça örtüşüyordu.

¹⁶¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 104-106.

¹⁶² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 105.; Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü*, 326.; Karakurd, “Türklerin Dostları: Armin Vambéry”, 276.

¹⁶³ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármin Vambéry'nin Yeri”, 66-68.; Yasemin Altaylı, “Macar Bilimler Akademisi'nin Macar Dilinin Gelişimine Katkısı (1825-1848)”, *Türk-Macar İlişkilerinin İzinde 20 Yıl Prof. Dr. Melek Çolak Armağanı*, ed. Yücel Namal (İstanbul, Kitabevi Yay., 2020), 148-150, 154-155.

Vambéry, İstanbul Seyahati 'ne çıkmadan önce Akademi üyesi Baron Joseph Eötvös ile görüşür. Eötvös, yolculuğu öncesinde ona destek olmak için biraz para ve giysi verip birbirleriyle olan iletişimlerinin kesilmemesini ister. Vambéry, Eötvös ile vedalaştıktan sonra hızla hazırlıklarını tamamlamaya başlar. Çantasına öncelikle seyahati için gerekli resmî belgeleri, giysilerini ve sevdiği birkaç kitabı koyar.¹⁶⁴

1.6.2. Galacz'dan İstanbul'a

Ármin Vambéry, 1857 yılının mayıs ayında seyahatinin ilk durağı olan Romanya'nın Galacz Limanına gitmek için¹⁶⁵ bir vapura biner. Yolculuğa çıktığında yaklaşık yirmi beş¹⁶⁶ yaşındadır. Seyahati öncesi onu iskelede uğurlayacak kimsesi olmamasına üzülür. Gözleri, kısa bir süre önce ölen annesini arar. Diğer taraftan cebinde sadece elli beş Avusturya florini ile yabancı diyarlara giden bir genç olarak endişe, korku, umut duygularıyla baş etmeye çalışır. Aşağı Tuna'ya yolculuğu başladığında farklı milliyetlerden insanları görünce karamsarlık duygularından sıyrılmaya başlar; çünkü yolculuk sayesinde diğer yolcularla Türkçe, İtalyanca, Sırpça konuşma şansını elde eder. Böylece her zaman olduğu gibi konuştuğu diller sayesinde insanların ilgi odağı olduğunu ve kısa sürede saygınlığının arttığını düşünür.¹⁶⁷ Konuştuğu yabancı dillerle başkalarının dikkatini çekmeyi seviyordu. İlgi ve hayranlıkla dolu bakışlar, onu daima mutlu eden ve farklı dilleri öğrenmesi için motive eden etkenlerdir.

Bildiği yabancı diller, insanlarla iyi iletişimi ve neşeli karakteri sayesinde seyahati sırasında karşılaştığı zorlukları aşmayı başarır. Örneğin gemideki aşçının İtalyan olduğunu anlayınca İtalyan şairlerden Petrarca ve Tasso'dan dörtlükler okuyarak onlarla tanışır. Böylece seyahati sırasında yemek sorununu çözer.¹⁶⁸

Doğu dünyası hakkında ilk izlenimleri bu vapur yolculuğu sırasında oluşur. Tuna seyahati boyunca Türkleri yakından gözlemleyerek onlarla tanışma fırsatını yakalar. Akşam namazını kılan Türk yolcuyla dikkatli bir şekilde gözlemler. Onu gözlemlerken bir taraftan da Macaristan'da Müslümanlara yönelik hâkim olan bakış açısı aklına gelir. Onlara göre Müslümanlar nerede bir Macar görse onu İslamiyet'e yöneltmek

¹⁶⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 105.

¹⁶⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 105.; Vambéry, *His Life and Adventures* adlı eserinde İstanbul'a Nisan ayında yolculuk yaptığını ifade eder.; bk. Vambéry, *His Life and Adventures*, 15.

¹⁶⁶ Vambéry, seyahate çıktığında 22 yaşında olduğunu söyler. Doğum yılı olarak 1832 yılı esas alındığında, seyahate çıktığı 1857 yılında 25 yaşında olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 10-12.

¹⁶⁸ Vambéry, *His Life And Adventures*, 12-13.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 106.

istiyordu.¹⁶⁹ Türk yolcunun seccadesini katlayıp namazını kılmayı bitirdiğini görünce bu düşünceyi bir kenara bırakarak hemen onunla tanışmak ister. Sohbet etmeye başladıklarında bu kişinin, oğlu Cevdet Efendi'yi ziyaret etmek için Lofça'dan¹⁷⁰ İstanbul'a giden Mehmet Ağa olduğunu öğrenir. Vambéry kendisini bir Macar olarak tanıtır. Türklerin gözünde Macarların özel bir yeri olduğunu biliyordu.¹⁷¹ Bu durumun sebebini ise Macarların Ruslar tarafından bozguna uğratılması sonucunda, Osmanlı Devleti'nde güçlü ulusal hislerin canlanmasına bağlar.¹⁷²

Mehmet Ağa, sohbetleri esnasında ona elindeki Kırk Sual adlı dini kitabı gösterir. Vambéry, Türkçe bildiği için kitabı sesli bir şekilde okumaya başlar. Böylece Mehmet Ağa'yı etkileyerek onun güvenini kazandığını düşünür. Daha sonra birlikte yemek yerler ve yolculukları boyunca dostlukları devam eder. Yıllar sonra Mehmet Ağa'nın Adliye nâzırı ve ünlü tarihçi Cevdet Efendi'nin (Ahmet Cevdet Paşa)¹⁷³ babası olduğunu iddia eder.¹⁷⁴ Tespitlerimize göre Ahmed Cevdet Paşa'nın babası Lofça'nın ileri gelen devlet adamlarından Hacı İsmail Ağa'ydı. Ayrıca Vambéry, Mehmed Ağa'dan edindiği bilgilere göre Cevdet Efendi'nin 1857 yılında öğrenci olduğunu söyler. Halbuki Cevdet Efendi, 1839-1843 yılları arasında İstanbul'da eğitimini tamamlar. Eğitimi sonrası 1844 yılından itibaren pek çok yerde kadılık görevinde bulunur. Vambéry'nin İstanbul seyahati sırasında, onun Mekke-i Mükerrerem'e kadısı (1856-1861) olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁵

Vambéry, yaklaşık iki gün süren Vidin, Rusçuk ve Silistre'den Galacz'a uzanan seyahati boyunca Mehmed Ağa'nın yanı sıra pek çok Türk yolcuyla sohbet eder. Bu yolcuların büyük çoğunluğu Hac ibadeti için Mekke'ye gidenlerdir. Bu nedenle Doğu'da İslamiyet'in baskın bir din olduğunu düşünür.¹⁷⁶ Türklerle sohbet ettikçe İstanbul'la ilgili karamsarlık duygusundan uzaklaşmaya başlar. Zira yabancı diyarlar onu ürkütmektedir. Nihayetinde Tuna'da kısa bir yolculuktan sonra Galacz'a vararak İstanbul'a yolculuğunun ilk aşamasını tamamlar. Bundan sonraki amacı, Karadeniz

¹⁶⁹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 13.

¹⁷⁰ Lofça, 19. yüzyılda Bulgaristan'da yer alan bir kasabaydı.

¹⁷¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 107-108.

¹⁷² Vambéry, *His Life and Adventures*, 14.

¹⁷³ Ahmed Cevdet Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu-Mehmet Âkif Aydın, "Cevdet Paşa (1823-1895) XIX. yüzyılın ünlü Türk âlimi ve devlet adamı", *DİA* (İstanbul: TDV. Yay., 1993), 7/443-450.

¹⁷⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 107-108.

¹⁷⁵ Halaçoğlu-Aydın, "Cevdet Paşa", 443-444.

¹⁷⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 14.

yoluyla İstanbul'a varmaktır. Bu nedenle Lloyd Şirketi'ne ait buharlı geminin yarı güverteli bölümüne bir bilet satın alır. Çıkacağı Karadeniz (Pontus Euxinus¹⁷⁷) yolculuğu onu heyecanlandırır.¹⁷⁸ Zira daha önce okuduğu; Tegnér'in Legend of Frithjof, Byron'un Aquatic Scenes, Camoen'in Lusiade adlı eserinde Karadeniz hakkında anlatılanlardan oldukça etkilenmiştir.¹⁷⁹ Karadeniz'in, olağanüstü derecede görkemli ve büyük bir deniz olduğunu düşünüyordu. Yolculuk başladığında Karadeniz'in dalgalarını yakından görebilmek için geminin ön direğinin bulunduğu yere oturur ve sonrasında bir yunus üzerinde gezdiğini hayal eder. Tüm geceyi şarkılar söyleyerek coşku ve sevinçle geçirir.¹⁸⁰ Sulina açıklarını geçtikten kısa bir süre sonra dalgaların şiddeti artar ve yolcularda bulantı şikayetleri başlar; fakat o bu durumdan rahatsız değildir. Bunu Yunan mitolojisine bağlayarak deniz Tanrısı Baba Poseidon'un onu hasta edecek kadar şiddetli fırtına oluşturmadığını düşünür.¹⁸¹ Bir süre sonra uyumak için Türklerin gemide kaldığı yere gider.¹⁸² Soğuktan üşüdüğünde bir Türk üzerini örter. Bu davranışı oldukça nazıkçe bulur. Gökyüzündeki parlak yıldızları seyrederken uykuya dalar. Bir süre uyuduktan sonra gece yarısı aniden çıkan gök gürültüsü, fırtına ve çığlık sesleriyle uyanır. Maceraperest kimliğinden dolayı bu duruma çok sevinir; çünkü böylece tam hayal ettiği gibi şiddetli bir fırtınayla karşılaşılıyordu. Yine de büyük dalgalarla boğuşan gemide olduğu için korkmaktadır. Bir süre ağaya kalkmaya çalışsa da fırtınanın yarattığı kargaşada hareket etmekte zorlanır ve birbirine giren valiz yığınlarının üzerinde uzanır. Daha sonra birinci sınıf yolcular için ayrılmış bölüme gider. Burada gezinen bir bey ile tanışmak ister. Onun dikkatini çekebilmek için Voltaire'n Henriade adlı eserinden bir dize okur. İsteddiği gibi bu kişinin kendisini fark etmesini sağlar ve bir süre sonra sohbet etmeye başlarlar.¹⁸³ Sohbet ettiği bu kişinin İstanbul'daki Belçika Sefaretinin birinci kâtibi olduğunu anlar. Bir sonraki gün sohbetleri esnasında kâtip ondan Pera'da kendisini ziyaret etmesini ister. Bir gün süren yolculuğun sonunda gemi İstanbul'a varmak üzeredir. Vambéry, Boğaz'ı gördüğünde oldukça etkilenerek¹⁸⁴ karamsar ruh halinden uzaklaşır. Bu nedenle

¹⁷⁷ Vambéry, Karadeniz'den Latince Pontus Euxinus adıyla bahseder.

¹⁷⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 108.

¹⁷⁹ Vambéry, *His Life And Adventures*, 14.; Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 41.

¹⁸⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 109.

¹⁸¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 15.

¹⁸² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 109.

¹⁸³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 15-16.

¹⁸⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 109-110.

Boğaz'ın Dünya'nın en güzel deniz yolu olduğu kanısındadır. Altın Boynuz'a (Haliç) vardıklarında ise gemilerin gönderinde farklı ülkelerin bayraklarını görür. Bir an Dünya'nın merkezinde olduğunu düşünür. Neşeli ruh hali kısa süre içerisinde yerini karamsarlığa bırakır; çünkü gemi, Galata karşısındaki Altın Boynuz'a (Haliç'e) demir attığında tüm yolcular gibi Ármin Vambéry'nin de kıyıya ulaşmak için kayıklara binmesi gerekmektedir.¹⁸⁵ Cebindeki 55 florini Haliç'ten Galata kıyısına ulaşmak için harcar. Gergin bir şekilde Galata'ya varır.¹⁸⁶ Böylece Vambéry'nin hayatında önemli bir yere sahip olan “İstanbul Seyahati” başlamış olur.

Ármin Vambéry, İstanbul'a 1857 yılının mayıs ayında varır; ancak nereye gideceği veya ne yapacağı konusunda hiçbir fikri yoktur. Zira tüm parasını kayık ücreti için ödediğinden cebinde para olmaksızın amaçsız bir şekilde Galata'dan Pera'ya (Beyoğlu) giden dik yokuşa doğru yürümeye başlar.¹⁸⁷

Görsel 3: XIX. Yüzyılda İstanbul Boğazı

Kaynak: Vambéry, *His Life And Adventures*, 17.

Bu yokuş tespitlerimize göre Pera'daki (Beyoğlu'ndaki) Kumbaracı eski adıyla Humbaracı Yokuşu'dur. Kumbaracı Yokuşu ve çevresindeki sokaklarda XVI. yüzyıldan itibaren yabancı sefarethanelerin yoğun olarak bulunduğu ve sosyo-kültürel hayatın

¹⁸⁵ Vambéry, *His Life and Adventures*, 17.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 109-110.

¹⁸⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 110.

¹⁸⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 110.

oldukça canlı olduğu bir yerleşim yeridir.¹⁸⁸ Bu dik yokuş, yürüyerek yaklaşık 20 veya 25 dakikada çıkılmaktadır.¹⁸⁹ Vambéry ise etrafı merakla incelediği ve ilgisini çeken yerlerde birkaç dakikasını harcadığı için yokuşu yaklaşık iki saatte çıktığını anlatır. Yürüyüşü sırasında insanları gözlemlediğinde onların dillerini ve kıyafetlerini oldukça farklı bularak, gördüğü manzara karşısında adeta büyülenir.¹⁹⁰ Bir taraftan da Türkçe bilgisini sınamak için Türkçe tabelaları okuyup anlamaya çalışır. Bu sırada başına taktığı Macarlara özgü tüylü bir şapka Bay Püspöki adlı bir Macar'ın dikkatini çeker. Bay Püspöki ona önce İtalyanca sonra Macarca seslenir. Tanışmalarının ardından birlikte Macarca sohbet etmeye başlarlar. Bu kişi, İstanbul'a göç eden Macar mültecilerindendir.¹⁹¹ Sohbetleri sırasında Bay Püspöki, onun İstanbul'a gelişi sebebini irdelemeye başlar. Bay Püspöki'ye Macar Bilimler Akademisi'ni adına araştırma yapmak için geldiğini söyler. Bunun üzerine Bay Püspöki ise Vambéry'ye: "Ah! Macar gazetelerinde okuduğumuz Doğu'ya seyahat eden filolog belki de sizsiniz?" diye sorar. "Evet" benim diye cevap verir.¹⁹² Zira Vambéry seyahate çıkmadan önce Macar gazetelerinden Pesti Naplo'da (Şubat 1857) "Vamberger Armin" başlıklı bir yazı yayınlanır. Bu yazıda Vambéry, Türk Dilini ve Edebiyatı hakkında araştırmalar yapmak için İstanbul'a giden yetenekli bir genç olarak Macar halkına tanıtılmaktadır.¹⁹³

Bay Püspöki, bu sohbetin ardından ev ortamı misafir ağırlamak için çok uygun olmasa da onu evinde misafir eder. Daha sonra onu Grande Rue de Pera (Günümüzdeki İstiklal Caddesi) adlı caddede bulunan Café Flamm de Vienne adlı kafeye götürür.¹⁹⁴ Bu kafe, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da azınlıkların işlettiği mekanlardan biridir. Avrupa kültürü, belirgin bir şekilde görülmektedir. Café Flamm gibi kafelerde ise Avrupa kültürüne özgü şarkılar söylenip kanto, tango gibi danslar yapılırdı.¹⁹⁵

Vambéry bu kafeye girer girmez askeri üniforma giymiş Macarlar onun dikkatini çeker. Buradaki Macarların ise onu Avusturyalı bir casus sandıklarını düşünür. Bu nedenle onlarla Türkçe sohbet ederek kendisi hakkında olumsuz düşünmemeleri için onları ikna

¹⁸⁸ Ebru Aylanç, *Beyoğlu Kumbaracı Yokuşu Sokağı'nın Korunması İçin Öneri Kensel Tasarım Rehberi* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 50-51.

¹⁸⁹ bk. Google maps. "Kumbaracı".

¹⁹⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 110.

¹⁹¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 17-18.

¹⁹² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 110-111.

¹⁹³ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 40.

¹⁹⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 111.

¹⁹⁵ Seyit Yöre, "Mekân ve Müzik: Osmanlı Döneminde İstanbul'un Müzikli Eğlence Mekanları", *Belleten* 76/277 (2012), 889-890.

etmeye çalışır. Daha sonra kafede kahvaltı yapar. Café Flamm, İstanbul’da bulunduğu zaman dilimi içerisinde sıklıkla uğradığı mekanlardan biri olur. İzlenimlerine göre, bu kafeye sıklıkla Kırım Savaşı sonrası düş kırıklığı yaşayanlar, görevinden uzaklaştırılmış askerler, iflas etmiş bankerler, siyasetçiler ve farklı uluslardan kahramanlar geliyordu. Burada yapılan sohbetlerde Avrupa’nın ve Türkiye’nin geleceği hakkında fikirler tartışılıyordu.¹⁹⁶ Café Flamm, Şâir Abdülhak Hamid Tarhan ve Şinasi’nin de en sevdiği mekanlardan biridir. İstanbul’daki Avrupa iklimini bu kafe sayesinde aldıklarını düşünüyorlardı.¹⁹⁷

1.6.3. Ármin Vambéry’den Osmanlı Beyefendisi Reşid Efendi’ye Dönüşümü

Ármin Vambéry, Pera’yı etraflıca dolaştıktan sonra Türk kahvehânelerini fark etti. Buraya girdiğinde ilk olarak, Türkçe kitapları yüksek sesle okumaya başlayarak Türklerin dikkatini çekmek ister. Bu davranışıyla kısa sürede amacına ulaştığını ve Türkçe konuşan dahi bir “efendi” gibi görüldüğünü düşünür. Kahvehâne’de Türklerin Macarlara duyduğu sevgiden dolayı kendisine nazik ve içten davrandıklarını görür.¹⁹⁸ XIX. yüzyılın kahvehâne kültüründe “âşık fasılları” söyleme geleneği yaygındır.¹⁹⁹ Bu samimi ortamda Âşık Garib’ten beyitler veya diğer şairlerden şiirleri vurgulu bir ses tonuyla okur. Kendisini beğeniyle dinleyen Türk halkı, ona kahve, ekmek, kebab, pilav gibi ikramlarda bulunur. Böylece yemek sorununu çözer. Zamanının büyük çoğunluğunu Türk kahvehanelerinde geçirirken, geceleri ise Bay Püspöki’nin evinde konaklamaya devam eder. İstanbuldaki ilk altı ayını bu şekilde geçirir. Bir süre sonra dış görünümünü de İstanbul’un sosyal hayatına uygun olarak değiştirmek ister. İlk yaptığı iş, şapka yerine fes takmak olur. Daha sonra Türkçe’yi İstanbul’a özgü yerel bir şive ile konuşmaya başlar. Bay Püspöki’nin bir gemide aşçı olarak işe başlamasıyla birlikte kalacak yer sıkıntısı yaşamaya başlar. Daha sonra geceleri, Macar Derneği’nin (“Magyar Egylet”) salonunda bir kanepede geçirmeye başlar. Üşüdüğünde derneğin sekreteri Bay Freckay (Freçkay), ona üzerine örtmesi için eskimiş bir Macar bayrağı

¹⁹⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 112.

¹⁹⁷ Yöre, “*Mekân ve Müzik*”, 890.; Ahmed Mithad Efendi, *Bahtiyarlık* adlı romanında Batı’ya özenen gençlerin Avrupa hakkındaki ilk izlenimlerinin Cafe Flamm’da oluştuğunu anlatır.; Ayrıca bk. Alkan Yılmaz, *Türk Romanında Yükseköğrenim Gençliği (1872-1950)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 141, 149-150.

¹⁹⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 113-114.

¹⁹⁹ Yöre, “*Mekân ve Müzik*”, 890.

verir.²⁰⁰ Ve ardından; “ Arkadaş! Bu bayrak, bir süre önce, onların kahramanca mücadelelerinde pek çoğunun kalbinde yandı. Ona sarın, şanlı savaş meydanının hayali belki seni de sıcak tutacaktır.” der. Birkaç gün dernekte kalır. Burada yeni bir çevre edinmeye başlar. Farklı dilleri bilmesi ve özellikle de Türkçeyi akıcı bir şekilde konuşabilmesi derneğe gelenlerin dikkatini çeker.²⁰¹ Dernekte konaklama imkanları kısıtlı olduğu için kalacak yeni bir yer arar. Macar bir binbaşının yardımıyla Hasköydeki bir evin bekçisi olur. Artık konaklayacağı küçük bir oda ve yetecek kadar yiyeceğe sahiptir. Bir an, Macaristan’daki eski günlerine döndüğünü düşünür. Günün erken saatlerini Türkçe kitap okumaya ayırırken akşamları da âşık edebiyatından şiirler okumak için kahvehâneleri gezer. Bu sayede elde edeceği birkaç kuruşla geçim sorununu gidermeye çalışır. Gittiği kahvehânedeki etrafının Türk ve Ermenilerden oluşan kalabalıkla çevrelendiği yüksek bir sandalye üzerine oturarak gür sesiyle, coşkuyla Vâmık ve Azrâ²⁰² ya da Hüsrev ve Şirin²⁰³ adlı halk hikâyelerini anlatır. Hatta zaman zaman onu dinleyenlerin coşkulu nidaları etrafta yankılanır. Yıllar sonra buradaki anılarını hatırladığında geçmişte kendisini kuşatan hisleri tekrar yaşar.²⁰⁴

Vambéry’nin İstanbul’da bulunduğu yıllar da Osmanlı Devleti’nde “Tanzimat” adıyla bilinen yenileşme hareketi pek çok alanda kendini gösterir.²⁰⁵ Bu dönemde Fransızca’ya verilen önem artar. Zira Sultan II. Mahmud döneminden itibaren Osmanlı Devleti’nde eğitim ve bürokraside, Fransızca önemli bir dil haline gelir.²⁰⁶ Onun ölümüyle tahta geçen oğlu Sultan Abdülmecid, Tanzimat reformları çerçevesinde Fransızca’nın öğrenilmesine önem verir. Bu dönemde özellikle Hariciye Nezareti’nde Fransızca bilen tercümana ihtiyaç duyulur; çünkü bu dönemde de Fransızca, uluslararası diplomaside hâkim olan bir dildir. Tanzimat Döneminde bu dili bilen kişilere duyulan gereksinim

²⁰⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 113-115.; Vambéry, *His Life and Adventures* adlı eserinde Bay Püspöki’nin yanında üç gün kaldığını ifade eder.; bk. Vambéry, *His Life and Adventures*, 18.; Şenel, “Armin Vambéry”, 22.

²⁰¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 19.

²⁰² Vambéry, Vâmık ve Azrâ’dan “*Wamık ve Esra*” adıyla bahsetmiştir.

²⁰³ Vambéry, Hüsrev ve Şirin’den “*Khossru ve Shirin*” başlığıyla anlatır.

²⁰⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 115-117.; Öke, *Saraydaki Casus*, 15.

²⁰⁵ Cemil Öztürk, “Vambéry’nin Türkolojiye ve Türk Diline Katkıları”, 13.

²⁰⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna (Ankara: arkadaş Yay., 2017), 116-121,125.; Sultan II. Mahmud, yeni bir toplum düzeni için hazırladığı reformların hayata geçirilmesi için eğitime önem verdi. Bu süreçte topluma yön verecek üst düzey pek çok eğitim kurumunda Fransa örnek alındığı için Fransızcaya verilen önem arttı. Zira ders kitaplarının büyük çoğunluğu Fransızcadı. Halkın neredeyse büyük çoğunluğu bu dili bilmediği için bu konuda Ermeni, Rum gibi gayrimüslim tebaanın yardımına başvuruldu. İstenilen verimin alınmadığı anlaşıncı Batı biliminin daha iyi anlaşılması için hem öğrencilerin hem de Osmanlı bürokrasisinde yer alan kişilerin Fransızca öğrenmeleri teşvik edildi.

Sultan III. Selim döneminde kurulan “Tercüme Odaları” ile giderilmeye çalışılır. Burada görev alacak kişilerin Fransızca bilen eğitimli kişiler arasından seçilmesine özen gösterilir.²⁰⁷

Sultan Abdülmecid döneminde yeni açılan eğitim kurumlarında, Fransızca öğrenilmesi gereken başlıca yabancı dildir. Osmanlı bürokrasisinde Fransızcaya verilen önem oldukça fazlaydı. Hatta üst düzey bürokraside yer alan kişiler, kendisiyle çalışan memurların Fransızca öğrenmelerini istiyordu. Bu nedenle özellikle toplumun önde gelen yöneticileri, çocuklarının Fransızca öğrenmelerine önem vermekte hatta bu amaçla özel öğretmen arayışlarına giriyorlardı. Osmanlı toplumunda yabancı dil öğrenmeye karşı bir önyargı olduğundan Müslüman halk içerisinde Fransızca bilen kişi sayısı oldukça azdı.²⁰⁸ İşte böyle bir ortamda Fransızca öğretmeni olmak için gerekli niteliklere sahip kişilerden biri Ármin Vambéry’di.²⁰⁹

O, İstanbul’da 1857 yılının sonbahar mevsimi yaklaşırken kalıcı bir iş bulmak ister. Bu amaçla geçmişte Macaristan’da olduğu gibi İstanbul’da da özel ders öğretmeni olmak için girişimlerde bulunur. İlk önce kendisini tanıtan iddialı ve dikkat çekici ilanlar hazırlar. Bu ilanlarda kendinden, Doğu ve Batı dillerinin öğretmeni olarak bahseder. İlanları Pera’daki tüm kitap dükkanlarına asar.²¹⁰ İlane kısa süre içerisinde talepler gelmeye başlar. İlk öğrencisi, Danca öğrenmek isteyen Danimarka Başkonsolosu Bay von Hübsch’tür. Yaklaşık iki ay boyunca ona hızlı bir şekilde Danca öğretir. Bu dersten sonra özel öğretmenlik teklifleri artmaya başlar. Bir gün Bay M. isimli bir kitapçıda otururken kitapçıda asılı olan ilanını, yanında bir grup insan bulunan genç bir Türk’ün sorduğunu fark eder. Sohbet ettiklerinde bu kişinin Fransızca öğrenmek isteyen bir Mirâhur olduğunu öğrenir. Bu kişi, dış görünüşüyle zengin bir Türk beyefendisine benziyordu. Tek eksiğinin “Fransızca” olduğu kanısına vardı. Ders ücreti ve yol masrafları konusunda anlaştılar. Zira bir ders saati ücreti karşılığında ona 10 kuruş ödenecekti ve ayrıca öğrenci Üsküdar’da ikâmet ettiğinden yol masrafları da ödenecekti. O sıralar Pera’da ikamet ettiği için²¹¹ her gün Üsküdar İskelesi’nden Çamlıca’da oturan öğrencisine yürüyerek gitmekte zorlanıyordu. Burada öğrencisine

²⁰⁷ Ali Akyıldız, “Tercüme Odası”, *DİA* (İstanbul: TDV. Yay., 2011), 40/504-506.

²⁰⁸ Musa Kılıç, Osmanlı Hariciyesinde Gayri Müslimler (1836-1876) (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 257, 259.

²⁰⁹ Şenel, “Armin Vambéry”, 22.

²¹⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 117-118.

²¹¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 19-20.

Fransızca dersi dışında Avrupa kültür ve medeniyetinden de bahsediyordu. Sosyal çevresi geniş olan bu gencin evine akşamları Bâbîâlî memurları ve “efendi” diye hitap edilen kişiler misafir oluyordu. Vambéry de bu sohbetlere katılıyordu. Böylece hem Osmanlıca konuşma becerisini geliştiriyor hem de Türk gelenek ve göreneklerini yakından tanıma fırsatını elde ediyordu.²¹² Bununla birlikte bu havai gence, Fransızca öğretmek toplumda saygın bir birey olmak için gerekli koşulun yarısını ona verdiğini düşünüyordu.²¹³ Üç ayın sonunda Çamlıca’daki öğretmenlik görevi son bulur. Otobiyografisinde burada Türklerle geçirdiği zaman dilimi içerisinde hem dış görünümüyle hem de davranışlarıyla tam bir Osmanlı efendisine dönüştüğünü anlatır. Dünyanın en zor öğrenilen dillerinden biri olarak gördüğü Türkçe’yi tüm incelikleriyle konuşabilmekten büyük bir mutluluk duyuyordu. Türkçe’yi tam manasıyla öğrenerek Osmanlı Devleti’nin üst düzey görevlileriyle sohbet ettiğinde Türklere olan tüm ön yargıları kırılır. Sosyal kişiliği sayesinde Osmanlı toplumundaki çevresi kısa süre içerisinde genişler ve yabancı dil öğretmeni ünvanıyla aranan bir isim olur.²¹⁴

İstanbul’da görüştüğü Osmanlı Devleti’nde İsmail Paşa adıyla bilinen Macar asıllı asker Kemetty, onun yeni bir öğretmenlik görevi bulmasına yardımcı olur.²¹⁵ Kemetty, Macar Özgürlük Mücadelesi’nin (1848-1849) kahramanlarından. Ayrıca Kırım Harbi sırasında Kars Kalesi’nin savunulmasındaki başarılarından dolayı takdir edilen bir askerdir.²¹⁶ İsmail (Kemetty) Paşa ve Hüseyin Dâim Paşa, Kırım Savaşı (1856) sırasında Kars Kalesi’ni başarılı bir şekilde savunmuşlardır. Savaş sonrasında yakın arkadaş olup İstanbul’da görüşmeye devam ederler. Bir sohbet esnasında, oğlu için yabancı dil öğretmeni arayışında olan Hüseyin Dâim Paşa’ya Vambéry’yi önerir.²¹⁷ Bu tavsiye üzerine Vambéry, Fransızca öğretmeni olarak Hüseyin Dâim Paşa’nın Kabataş’taki konağında göreve başlar.²¹⁸

Ulaşım sorununu çözebilmek için Pera’dan Fındıklı’ya taşınır. Fındıklı ve çevresinden oldukça etkilendiğini “İlk defa Doğu sükûnetinden ve Türk rahatlığının konforundan

²¹² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 118.

²¹³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 20.

²¹⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 118-119.

²¹⁵ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 46.; Baştav, “Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar-Armin Vambéry”, 118.

²¹⁶ Karakurd, “*Türklerin Dostları: Armin Vambéry*”, 276.; Baştav, “Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar”, 118.; Baştav, çalışmada Kemetty Paşa’nın 1855 yılında Osmanlı ordusuna katıldığı bilgisine yer verir.

²¹⁷ Muharrem Varol, “Kuleli Vak’asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed’e Dair Bilinmeyenler”, *tasavvuf- ilmi ve akademik araştırma dergisi* 35 (1/2015), 103.

²¹⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 119.; Alder- Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 46.

hoşlandım” cümleleriyle ifade eder. Özellikle bir taraftan evine yakın bir konumda olan caminin minaresinden yankılanan ezan sesinden diğer taraftan da penceresinden görünen gemilerle çevrelenmiş deniz manzarasından ve Beşiktaş Sarayı’ndan etkilenir. Burası, onda derin izler bırakan uzun yıllar unutamayacağı anılarından biri olur.²¹⁹

Aslında İstanbul’da yaşadığı zaman dilimi içerisinde onu derinden etkileyecek anıları, Hüseyin Dâim Paşa’nın konağında öğretmenlik görevinde bulunduğu yıllarda oluşur. Zira burada Hasan Bey’in Fransızca öğretmeni olmasının yanı sıra Türk kültürünü, örf ve âdetlerini evin baş kahyasından (vekil-i harç) öğrenen adeta bir öğrencidir. Sofrada bağdaş kurarak oturmayı, esneme, hapşırma gibi durumlarda nasıl davranması gerektiğini, kısaca uyması gereken tüm toplumsal kuralları evin kahyasından öğrenir. Her ne kadar bu durumu zaman zaman Avrupalı kimliğine yapılan bir müdahale olarak görse de bu duruma itiraz etmez.²²⁰ Öyle ki yeni bir kültürü öğrenerek uyum sağlamak isteği onun için daha baskın bir güdüdür. Macar Ármin Vambéry’nin İstanbullu Reşid Efendi’ye dönüşüm sürecinin burada daha da hızlandığını söylemek mümkündür.

Hüseyin Dâim Paşa’nın konağında çalıştığı süreçte, tam bir Türk’e dönüştüğünü düşünür. Hüseyin Dâim Paşa da böyle düşünmüş olmalı ki ona “Reşid” adını verir. Vambéry, Reşid²²¹ adının “yiğit” ve “dürüst” anlamına geldiğini belirtir. Efendi unvanının ise filoloji alanındaki yeteneği sayesinde doğal olarak kendisine verildiğini söyler. “Müslümanlığı kabul edebileceği düşüncesiyle kendisine, Reşid” adının verildiği kanısındadır. Halbuki o, sadece İslam dinini değil diğer dinleri de eleştirel bir açıyla irdelediğinden inançlı bir kişi olamayacağı fikrindedir.²²² Reşid adını kabullenmesinden dolayı, Hüseyin Dâim Paşa’nın konağında misafir olan Bağdatlı Molla Ahmed²²³ de onun İslamiyet’i kabul edeceğini sanır. Vambéry, ondan Farsça öğrenmek istediği için kendisiyle ilgili oluşan bu izlenimlerin yanlış olduğunu açıkça ifade etmekten

²¹⁹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 22.

²²⁰ Vambéry, *His Life and Adventures*, 21-22.

²²¹ Reşid adı, Osmanlı Türkçesinde “doğru yol tutan, akıllı, ergin” anlamlarına gelmekteydi. Daha da önemlisi Reşid adı, Allah’ın sıfatlarından biridir.; bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1999), 888.

²²² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 119-120.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 24-25.; *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsíában- A Keletkutató Vambéry Ármín*, 15.

²²³ Vambéry’ye göre Molla Ahmed, Abdülmecid’e karşı planlanan Kuleli Vakasını tertip eden asıl kişiydi.; bk. Vambéry, *His Life and Adventures*, 23-25.; Baştav, “*Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar*”, 118.; Karakurd, “*Türklerin Dostları: Armin Vambéry*”, 276.; Varol, “*Kuleli Vak’asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed*”, 103.

çekinir.²²⁴ Zira bu sayede Molla Ahmed'in Nuru Osmaniye Medresesi'ndeki derslerine katılır. Burada Farsça ve Arapça bilgisini pekiştirmesinin yanı sıra İslamiyet inancına özgü tüm dini akîdeleri de öğrenir.²²⁵ Molla Ahmed, onun "Hakânî, Nizâmî ve Câmî'ye" ait tüm eserleri ezbere okuması karşısında şaşkınlığa uğrar. Bu dersler esnasında, İslami Asya'nın tüm kapılarının sihirli bir değnekle kendisine açıldığı hissine kapılır. Bu nedenle "Ahmed Efendi'ye bir Avrupalıdan bir Asyalıya dönüşmemde herkesten daha fazla minnet borçluyum." der. Ancak ona göre bu dönüşüm, sadece dış görünümüdür; çünkü ruhen kendini "Batılı" hissetmektedir.²²⁶

Osmanlı gibi gözükmek için din değiştirmeyi doğru bulmuyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki üst düzey yöneticilerin, belli bir mevki elde etmek için din değiştiren Avrupalıları samimi ve güvenilir bulmadıklarını düşünüyordu. Müslüman bir kişi olmamasına rağmen bu durumun eğitimli Türkler için bir sorun teşkil etmediğini gördü. Zira bu sayede pek çok dini sohbetlere ve törenlere katıldı. Zaman içerisinde katıldığı ortamlar sayesinde Türk kültürünü, gelenek ve göreneklerini benimsedikçe toplum içerisinde kabul gören Avrupalı öğretmen "Reşid Efendi'ye" dönüştü.²²⁷

İstanbul'da bulunduğu süreç içerisinde her geçen gün daha çok tanınan bir yabancı dil öğretmeni olur. Bu sayede, üst düzey devlet görevlilerinin evlerine öğretmen olarak giderek onlarla tanışma fırsatını elde eder. Kısa süre içinde adının ün kazanmasıyla birlikte Sadık Rıfat Paşa'nın konağında öğretmenlik göreviyle çalışmaya başlar. Sadık Rıfat Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın akrabasıdır. Sultan Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan, Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Galip Paşa ile evlidir. Galip Paşa, Fatma Sultan'ın Fransızca öğrenmesini istiyordu. Tavsiye üzerine Osmanlı geleneklerine aşina olduğu düşünülen Vambéry, Fatma Sultan'ın Fransızca öğretmeni ünvanıyla göreve başlar.²²⁸

²²⁴ Vambéry, *His Life And Adventures*, 24-25.; Varol, "Kuleli Vak'asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed", 102.

²²⁵ Başta, "Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar", 118.; Karakurd, "Türklerin Dostları: Armin Vambéry", 277.; Nuruosmaniye Medresesi, Nuruosmaniye (Nûr-ı Osmânî) Külliyesi içerisinde yer alan medresedir. Bu medrese, külliyenin dış avlusunda olup on iki sınıf ve bir dershaneden oluşuyordu. Fatih'te bulunan külliyenin, Sultan I. Mahmud tarafından 1749 yılında inşasına başlatıldığı ve ölümü üzerine 1755 tarihinde kardeşi Sultan III. Osman tarafından açıldığı bilinmektedir.; Semavi Eyice, "Nuruosmaniye Külliyesi", *DİA* (İstanbul: TDV. Yay., 2007), 33/264- 265.; Ayrıca bk. Fatih Kaymakamlığı, "Aranan: Nuru Osmaniye Camii", (Erişim: 21.01.2023).

²²⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 24-25.; Varol, "Kuleli Vak'asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed", 104.

²²⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 119-123.

²²⁸ Vambéry'nin 1857 yılında Fatma Sultan'ın özel öğretmeni olduğunu söylememiz mümkündür; çünkü Vambéry Rıfat Paşa'nın konağında çalışırken Fatma Sultan'a ders vermesi için görevlendirildiğinden bahseder. Vambéry, 1857 yılında İstanbul'a gelmiştir ve Tanzimat döneminin önemli isimlerinden Sadık

Haftada altı gün, onların Bebek'te bulunan konağına gidiyordu. Dersler, harem geleneklerine uygun bir şekilde bir mabeynde yapılıyordu. Fatma Sultan ile öğretmeni Vambéry arasında bir perde bulunuyordu. Bu nedenle ders anlatımında başarılı olabilmek için kelime ve cümle kalıplarının telaffuz edilerek öğretilmesini sağlayan “Ahn Sistemi” ni kullanır. Fatma Sultan'ın kardeşi Şehzade Hamid²²⁹ de zaman zaman bu dersleri dinlemek için gelirdi. Bu konakta ders verdiği süreçte, kendisine misafirperverce davranılmasından hoşnut kalır.²³⁰

1859 yılına gelindiğinde, Fransızca özel ders öğretmeni olarak ünü daha da artar. Böylece İstanbul'da devlet yönetiminde etkin kişilerce tanınan biri olur. Onu, Fransızca dersi öğretmenliği için evine davet edenlerden biri de Divân-ı Hümayun Beylikçisi Afif Bey'di. Afif Bey'in evi, Sultan II. Mahmud Türbesi'nin karşısında yer alıyordu. Burada Afif Beyin damadı Kamil Bey'in bir yıl boyunca Fransızca öğretmenliğine devam eder. Afif Bey'in evinde sık sık devletin üst düzey bürokratları, yazarları ve toplumun önde gelen kişileri misafir oluyordu. Vambéry bu sayede, Osmanlı bürokrasisini yakından tanıma ve kendini onlara tanıtmaya imkanını elde eder. Bu kişilerden biri de Midhat Paşa'dır. Midhat Paşa, 1859 yılında Afif Bey'in katibiydi.²³¹ Zira Midhat Paşa, 1858 yılında çıktığı Avrupa seyahatiyle Fransızca bilgisini oldukça geliştirmişti.²³² Fransızcasını daha da geliştirmek için Vambéry ile her gün yaklaşık iki saat Fransızca metin okumaları yapıyordu. O da Vambéry'ye Hoca Saadettin'in, Kemal Paşazade'nin²³³ Osmanlı Tarihiyle ilgili eserlerini okumasına ve bu metinleri tercüme etmesine yardımcı oluyordu. Ayrıca onun medreseye kaydedilmesini de sağladı. Burada aldığı eğitim sayesinde İslam kültür ve medeniyetini yakından tanıma fırsatını elde eder.

Rıfat Paşa'nın “12 Şubat 1857” yılında öldüğü bilinmektedir.; Sâdık Rıfat Paşa'nın hayatı hakkında bilgi edinmek için bk. Ali Akyıldız, “Sâdık Rıfat Paşa”, *DİA* (İstanbul: TDV. Yay., 2008), 35/ 400-401.; Yıldız Akpolat, *Dün-Bugün İlişkisi Bağlamında Sadık Rıfat Paşa*, (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013), 109-110.

²²⁹ Vambéry, Sultan Abdülhamid ile ilk defa bu dersler sırasında karşılaştığından bahseder. O tarihlerde 1842 doğumlu Şehzade Abdülhamid'in 15 yaşlarında olduğu anlaşılmaktadır.; Sultan Abdülhamid'in hayatı hakkında bk. Cevdet Küçük, “Abdülhamid II (1842-1918)”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1988, 1/ 216-224.

²³⁰ Vambéry otobiyografisinde, Sadık Rıfat Paşa'dan “Rifat Paşa”; Mustafa Reşid Paşa'dan ise “Reshid Paşa” adıyla bahsetmektedir. Vambéry, *The Story of My Struggles*, 125, 130, 320-321.; *Türkolojinin Öncüsü Armin Vambéry İle Sohbetler*, “Sultan Abdülhamid İle İlişkilerim”, haz. İsmail Tosun Saral vd. (Ankara: Türk-Macar Dostluk Derneği Yay., 2014) 18-21.; Orağlı, *Abdülhamid Türkiye'si*, 165-166. François Georgeon, Sultan Abdülhamid, çev. Ali Berkay (İstanbul, İletişim yay., 2018), 33-34.; Joan Haslip'den *İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid*, çev. Zeki Doğan (İstanbul: Fener Yayınları, 1998), 51-52.

²³¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 125-126.

²³² Gökhan Çetinsaya, Şit Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa /1822-1884) Osmanlı Sadrazamı”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2020), 30/ 8.; Midhat Paşa'nın 1859 yılında Meclis-i Vâlâ'nın başkatibi olduğu bilinmektedir.

²³³ Vambéry'nin Osmanlı Tarihi hakkındaki araştırmaları “Osmanlılar” adlı başlıkla ele alınacaktır.

Kısa sürede Osmanlı toplumu içerisinde ünü yayılır.²³⁴ Daha sonra eski Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın evinde Fransızca, tarih ve coğrafya derslerinin öğretmenini olarak göreve başlar.²³⁵ Burada akşamları düzenlenen toplantılarda dönemin tanınan katiplerinin bulunduğu sohbet ortamlarına da katılır. Bu toplantıya katılanları, eski Asya kültürünün tutkulu taraftarları olarak görür. Burada Türk Dili ve Edebiyatı'na dair anlatıları dinlemekten büyük bir keyif alır ve bu sayede Türkçeyi daha kolay öğrendiğini fark eder. Yine de İstanbul gecelerinde sohbetlerin yapıldığı bu ortama uyum sağlamakta zorlanır. Dolayısıyla Rıfat Paşa'nın ailesiyle birlikte Kanlıca'daki yazlık konağına taşındığında büyük bir mutluluk duyar. Rıfat Paşa'nın konağında öğretmenliğe devam ederken hem Osmanlı saray yönetimiyle hem de Babıali'deki üst düzey bürokratlarla tanışma fırsatını elde eder. Reşid Paşa (Mustafa Reşid Paşa), Ali ve Fuad Paşalar onun burada yakından tanıma fırsatını elde ettiği, sıklıkla görüştüğü kişilerdir. Ayrıca zaman zaman Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa ve Mehmed Rüşti Paşa'nın konaklarına da gider; ancak bu paşaların, Ali ve Fuad Paşa'ya yakın olması nedeniyle kendisine sıcak bakmadıklarını düşünür. Bununla birlikte Rıfat Paşa ve onun oğlu Rauf Bey sayesinde dönemin tarihçilerinden Cevdet Paşa, Hayrullah Efendi ve Şinasi Bey ile tanışır.²³⁶ Onun Osmanlı bürokrasi ve aydınlarıyla sık görüşmeleri sonucunda, Osmanlı Devleti'nin iç meseleleri hakkında bilgi sahibi olduğunu söylemek mümkündür.

İstanbul'da kaldığı süre içerisinde, Osmanlı devlet ricalinden görevlilerinin yanı sıra Pera'daki diplomatlarla da sıklıkla temas halindedir. Gençlik yıllarında Viyana'da tanıştığı Baron Schlecta sayesinde, İstanbul'da Avusturya hariciyesindeki memurlarla görüşmekle birlikte Prusya, İngiltere ve İtalya sefaretlerine de ziyaretlerde bulunur. Bu görüşmeler sırasında Batılı olmasına rağmen her yönüyle bir Osmanlı gibi görünmesi, Pera'daki Batılı diplomatların dikkatini çeker. Prusya elçiliğinde bir süre Kont Kayserling'e Türkçe öğretir. İngiliz sefaretinden Lord Stratford Canning ile Mahmud Nedim Paşa'nın Bebek'deki konağında gerçekleşen görüşmelerde İngiliz sefaretine adına İngilizce tercümanlık yapar. Daha sonra Mahmud Nedim Paşa'nın konağında iki yıl boyunca haftada üç gün yatılı kalmak suretiyle Fransızca öğretmenliği görevinde

²³⁴ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 126-127.

²³⁵ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 127.; Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I.*, 326.; Mustafa Küçük, "Vambery: Casus Bir Türkoloğun Türkiye ve Avrupa'ya Bakışı", ed. György Hazai, *Archivum Ottomanicum* 31 (Harrassowitz Verlag-Wiesbaden:2014), 35.

²³⁶ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 127, 133, 134, 136-137, 139.; Ármínus Vámbéry, *19. Yüzyıl Türkiye'si ve Türk Modernleşmesi*, çev. Emre Özsoy, Murat Çaylı (İstanbul: Selenge Yay., 2022), 20, 21.; Vámbéry, *Abdülhamid Türkiye'si*, 139.

bulunur. Buradaki görevi, Mahmud Nedim Paşa'nın damadına Fransızca öğretmektir. Konakta kaldığı süre içerisinde Mahmud Nedim Paşa'yı yakından tanıma fırsatını elde eder. Rusya yanlısı bir politika benimsemesinden dolayı onu çok fazla sevmez. Ayrıca Batı'daki gelişmeler hakkında yeterli bilgi sahibi olmamasının yanı sıra coğrafya hakkındaki yetersiz bilgisi nedeniyle onun iyi bir devlet yöneticisi olmadığını düşünür.²³⁷

Vambéry'nin Bebek'te yaşadığı süreçte Osmanlı Devlet ricalinden görüştüğü paşalardan biri de Damat Kâmil Paşa (Yusuf Kamil Paşa)'dır . Sıklıkla paşanın Bebek Koyu'ndaki köşküne gider. Kâmil Paşa, Fenelon'nun Telemak (Telemaque) adlı eserini Fransızca'dan Türkçe'ye çevirirken bazı kelimeleri ona sorar. Bu nedenle Paşa'ya, bir sözlük gibi hizmet ettiğini düşünür. Kâmil Paşa, ona göre Doğu ve Batı kültürü arasında kalmış ve ileri yaşına rağmen Fransızca öğrenen, saygın ve varlıklı bir kişidir.²³⁸

İstanbul'da yaşadığı süreçte hem dil kabiliyeti hem de Osmanlı aydın ve bürokratları tarafından tanınması sayesinde dönemin padişahı Sultan Abdülmecid ile tanışma fırsatını elde eder. Nitekim Yukarı Mısır'da bulunan, Peygamber'in mührünün yer aldığı iddia edilen bir belgeyi Sultan'a satmak isteyen bir İngiliz ve İtalyan'ın tercümanlığını yapması için dönemin sadrazamı Kıbrıslı Paşa'nın isteği üzerine Vambéry saraya davet edilir. Bu belgenin satışı tamamlandıktan sonra onun Türkçe konuşma becerisi Sultan Abdülmecid'in dikkatini çeker ve ona "Macarların böyle zorluk çekmeden Türkçe'yi konuşup konuşamadıklarını" sorar. Onun İstanbul'da'yken gerek bu tanışmadan edindiği izlenimlerden gerekse çevresindekilerin anlattıklarından Sultan Abdülmecid'in kibar olmakla birlikte Doğu'ya özgü despotluğunu sürdürdüğü kanısına varır.²³⁹

Vambéry, saray ve çevresindekilere tüm bu yakınlığı nedeniyle Babıali'de tercüman göreviyle memur olabilme imkânına sahip olmasına rağmen bunu istemez. Memur alımındaki usulsüzlükler nedeniyle göreve başlamak istemediğini söylese de asıl sebep özgürlüğüne düşkün, maceraperest biri olmasından ve hep başarılarıyla ön planda olmak istemesinden kaynaklanıyordu. Bununla birlikte onun böyle bir siyasi çevre içerisinde

²³⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 130-131, 138-139.

²³⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 139.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 133-134.; Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 60.; Kâmil Paşa, Fenelon'nun Telemak adlı eseri tercümeye başladığı tarih kesin olarak bilinmemekle birlikte Telemak'ın ilk olarak 7 Ağustos 1862 (9 Safer 1279) yılında yayımlandığı bilinmektedir.; bk. Metin Kayahan Özgül, "Yusuf Kâmil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı", *Erdem* 14/40 (2002), 197-198.

²³⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 141.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 134-136.

bulunması Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu hakkında bilgi sahibi olmasını sağlıyordu. Avrupalıların yoğun olarak yaşadığı Pera'ya gittiğinde burada Avrupalı gazeteci ve siyasetçilerle tanışlıyordu. Onlarla yaptığı sohbetlerde, Osmanlı Devleti'ndeki güncel siyasi gelişmeler hakkında yeterli bilgi sahibi olmadıklarını fark eder. Bu amaçla saray ve çevresi hakkında edindiği bilgileri farklı gazetelerde yayınlamaya karar verir. İlk gazetecilik deneyimi dolaylı olarak başlar. Zira Augsburger Allgemeine Zeitung adlı gazetenin muhabiri Reiner'a küçük yazılarını gönderir, o da bunları kendi yazılarına ekler. Fikirlerini açıkça dile getirmekten hoşlandığı için bir süre Macar Pesti Naplo Gazetesi'ne Reşid adını kullanarak köşe yazıları yazar. Daha sonra Viyana'nın Wanderer Gazetesi adına muhabirlik yapmaya başlar. Yine de onun öğretmenlik ve gazetecilik görevinin yanı sıra asıl amacı Türkçe bilgisini daha da geliştirmek ve Türk tarihi hakkında araştırmalar yapmaktır.²⁴⁰

1.6.4. Türkistan Seyahatine Ön Hazırlık Çalışmaları

Vambéry ilk gençlik yıllarından itibaren seyahat edip yeni maceralara atılmak ister. Bu nedenle lise eğitimi sırasında farklı şehirleri ve ülkeleri görme isteği daha belirgin bir hale dönüşür.²⁴¹ Vambéry'yi Türkistan'a doğru bir yolculuğa sevk eden önemli dürtülerden biri de Doğu hakkında okuduğu kitaplardır. Zira Ármin Vambéry'nin zihin dünyasında Doğu imgesinin oluşmasında Goethe'nin Doğu Batı Divanı, Viktor Hugo'nun Les Orientales'i, ve Şair Tom Moore'un²⁴² Doğu'ya ait tasvirlerinin yanı sıra İran edebiyatından Sadî, Hakanî ve Hafız'ın eserlerinin etkili olduğunu söylememiz mümkündür.²⁴³ Araştırmak ve yeni bilgiler öğrenmek Vambéry'nin hayat felsefesinde önemli yer ediniyordu. Bu doğrultuda Latince olarak söylediği “Nulla dies sine linea” (“Okumadan ya da öğrenmeden geçen gün, gün değildir”)²⁴⁴ deyişini yaşamının temel düstûru haline getiriyordu. İstanbul'da kaldığı zaman diliminde Türkçe bilgisini ilerletmek başlıca amacıdır. Türkçe bilgisinin belli bir olgunluk seviyesine ulaştığına

²⁴⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 142-145.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 136-138.; Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 60-61.

²⁴¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 4.

²⁴² Thomas Moore (1779-1852) İngiliz şair. Doğu hakkında, 1817 yılında Lalla Rookh: Bir Doğu Romantizmi adlı şiirini yazmıştır.; Ayrıntılı bilgi için bk. wiki, “Aranan: Thomas Moore” (Erişim: 06.10.2022).

²⁴³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 19-20.

²⁴⁴ Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 137.

inandığında 1858 yılında İstanbul Pera’da²⁴⁵ Deutsch- Türkisches Taschen-Wörterbuch adıyla Almanca-Türkçe küçük bir cep sözlüğü yayınlar.²⁴⁶

Macar Bilimler Akademisinin desteğiyle İstanbul’a gelen Vambéry için Macar Tarihini araştırmak Türkçe öğrenmek kadar önemlidir. Osmanlı devlet yönetimi tarafından yabancı dil özel ders öğretmeni olarak tanınması nedeniyle İstanbul’da Topkapı, Nuruosmaniye, Süleymaniye²⁴⁷ ve Ragıp Paşa kütüphaneleri başta olmak üzere daha pek çok kütüphaneye giderek Türk-Macar Tarihini rahatça araştırma imkanını elde eder.²⁴⁸ Bu doğrultuda kütüphanelerde sıklıkla tarihi değeri bulunan el yazması eserleri okumaya çalışır.²⁴⁹ Bununla birlikte sadece kütüphanelere gitmekle kalmaz aynı zamanda kitaplar da satın alır. Hoca Saadettin Efendi’nin Tacü’t Tevarih’i, İbrahim Peçevi’nin Peçevi Tarihi satın aldığı başlıca kitaplardır.²⁵⁰ Onun bu kitapları, sahaflardan satın aldığını söylememiz mümkündür. Zira Galata’da antika kitap dükkanı işleten Daniel Szilágyi, İstanbul’da onun sıklıkla görüştüğü sahafçılardan biridir.²⁵¹

Daniel Szilágyi (1830-1885), Macaristan’ın Debrecen şehrinde ilahiyat öğrencisiyken 1848 yılında başlayan Macar İhtilali ve Bağımsızlık Mücadelesi sonrasında İstanbul’a yerleşir. Burada iyi derecede Türkçe öğrenir ve tercümanlık yapmaya başlar. Bir süre sonra hem kıymetli el yazmalarının hem de basılı kitapların yer aldığı bir kitap dükkanı açar. Vambéry’nin, Szilágyi’nin dükkanına sıklıkla giderek²⁵² buradan çeşitli kitaplar satın aldığı bilinmektedir.²⁵³

Vambéry ve Szilágyi’nin İstanbul’da görüştiklerini kanıtlayan bir fotoğraf bulunmaktadır. Bu fotoğrafın kesin tarihi bilinmemektedir. Yuvarlak bir masanın yanında yer alan sandalyelerde karşılıklı olarak oturdukları bu fotoğrafta her ikisinin de Osmanlıya özgü kıyafetler giydikleri dikkati çekmektedir. Başlarındaki fes, uzun bıyık ve sakallarıyla Türk geleneklerine uyum sağladıkları görülmektedir. Uzun pozlama tekniğiyle çekilen bu fotoğrafta her ikisinin fotoğraf makinesine değil de birbirlerine

²⁴⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 144.

²⁴⁶ bk. Vambéry, *Deutsch- Türkisches Taschen-Wörterbuch*.; Akpınar, “Arminius Vambéry”, 502.

²⁴⁷ Güngörmüş, “Türk Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 69-70.

²⁴⁸ Géza, “Osmanlı Tarih Yazarlarının İlk Macarca Çevirmenleri”, 22.

²⁴⁹ Gümüşkılıç, “Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi”, 401.

²⁵⁰ Géza, “Osmanlı Tarih Yazarlarının İlk Macarca Çevirmenleri”, 17.; Vambéry’nin bu eserleri Macar Bilimler Akademisi’ne hediye ettiği bilinmektedir.

²⁵¹ *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis*, 12-13.; Felföldi, “*Fény metszette élet*,” Vambéry, 41.; Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I*, 326.

²⁵² Felföldi, “*Fény metszette élet*,” Vambéry, 41.

²⁵³ *Türkiyede Kitap Koleksiyonerleri ve Sahaflar*, Derleyen ve Yayına Hazırlayan: Rıfat N. Bali (İstanbul: Libra Kitap ve Yayıncılık, 2020), 148.

baktıkları görülür.²⁵⁴ Belki de bu şekilde poz vererek sohbet ettikleri anlarını ölümsüzleştirmek istiyorlardı.

Görsel 4: Daniel Szilágyi ve Ármin Vambéry Bir Kahvehânede

Kaynak: Felföldi, “Fény metszette élet,” Vambéry -album, 42.

Vambéry’nin 1857-1862 yılları arasında İstanbul’daki tarih araştırmaları incelendiğinde onun Macar Bilimler Akademisi’nin önerdiği çerçevede araştırmalar gerçekleştirdiği dikkati çekmektedir. Örneğin onun Macar Tarihi açısından önemli bir eser olan Tarihi Üngürüs’ün bir nüshası ile bu eseri tanıtan bir makaleyi, 19 Mart 1859 tarihinde Macar Bilimler Akademisi’ne gönderdiği bilinmektedir. Yine 1 Nisan 1861 tarihli bir başka mektupta kendisinden yayınlanmak üzere çevrilmesi istenen önemli bir çalışmayı göndermediği için Macar Bilimler Akademisi sekreteri Frenc Toldy’a özür dileklerini ifade ettiği görülmektedir. Bu mektupta Selanikî ve Fındıklı Tarihi’ni çevirmekle ve Moğolca öğrenmekle uğraştığından kütüphanelere ve camilere giderek araştırma yapacak vaktinin bulunmadığını yazmaktadır.²⁵⁵ Onun İstanbul’daki araştırmaları irdelendiğinde, Macar Bilimler Akademisi üyesi János Repicky’nin ölümünden kısa bir süre önce akademiye sunduğu Macar Tarihine yer veren Osmanlı tarihçilerine ait

²⁵⁴ Felföldi, “Fény metszette élet,” Vambéry, 42.; Szilágyi’nin sahaftaki kitaplarının büyük çoğunluğu Türkçe ele yazmaları ve basılı kitaplardan oluşuyordu. Vambéry, Szilágyi’nin 1885 yılında ölümü sonrası 500 adet yazma ve matbudan oluşan kitaplarının Macaristan’a kazandırılmasında önemli rol oynadı.

²⁵⁵ Papp, “Vambéry ve Osmanlı Tarihçiliği”, 138, 140.

eserlerin listesi ile Vambéry'nin İstanbul'daki tarih araştırmalarının oldukça örtüştüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Akademinin Tarihçi Repicky'nin tamamlayamadığı araştırmayı İstanbul'da Vambéry'nin tamamlamasını istediği sonucuna varmak mümkündür.²⁵⁶

İstanbul'da bulunduğu beş yıllık süreç içerisinde Türkçe'nin farklı lehçelerini öğrenmeye çalışır.²⁵⁷ Çağatay Türkçesi, bu lehçelerden biridir. Vambéry'nin Çağatayca öğrenmesi sıradan bir ilgi ve merakın sonucu değildir. Zira bu dili öğrenerek Macarların Orta Asya ile bağını, filolojik olarak kanıtlayabileceğini düşünür. Bu sebeple Çağatayca öğrenme ve okuma çalışmalarını yoğunlaştırır.²⁵⁸ Kütüphanelerdeki araştırmaları sırasında pek çok el yazması eserden yararlanma olanağını elde eder. Bunun yanı sıra bu dili öğrenmek ve araştırmak için Buharalıların İstanbul'daki tekkelerine gider.²⁵⁹ İstanbul'da XVII. yüzyıldan itibaren varlığını sürdüren Buhara Tekkesi, “Özbek Tekkesi” adıyla da biliniyordu. “Kalendirihane” bu tekkelerin Türkistan'daki genel adıydı. İstanbul'daki Buhara tekkeleri hem Batı hem de Doğu Türkistan'dan hac yolculuğu için İstanbul'a gelen hacıların konakladığı başlıca mekândır. Araştırmacı kimliği ön planda olan Vambéry için böyle bir ortam kaçırılmaz bir fırsattır. Böylece Çağatay Türkçesi hakkında merak ettiği bilgilere daha kolay ulaşabilecektir.²⁶⁰ Khalmurad (Hal Murad) burada ona Türkistan'ın gelenekleri ve düşünce dünyasından bahseder. Ondan Seyhun ve Ceyhun'un adının geçtiği Buhara ve Semerkand hakkında dilden dile dolaşan hikayeleri dinlediğinde büyük bir mutluluk hisseder. Çağatay Türkçesi hakkındaki araştırmaları, özel öğretmenlik yaptığı beylerin evlerinde de devam eder.²⁶¹ Osmanlı bürokratlarından Ali Paşa'nın kütüphanesine gittiğinde pek çok Çağatayca eser görür. Bu eserleri, Ali ve Fuad Paşaların yanı sıra pek çok kişinin eleştirilerine kulak asmadan büyük bir araştırma isteği içerisinde okuyup irdeler.²⁶²

²⁵⁶ Géza, “Osmanlı Tarih Yazarlarının İlk Macarca Çevirmenleri”, 16.

²⁵⁷ Akpınar, “Arminius Vambéry”, 502.; “Ármin Vambéry-Macaristan”, *Balkan Türkoloji Tarihçesi ve Balkan Türkologları*, ed. Selçuk Kırbaç (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2012), 87.

²⁵⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 134, 147-148.; Cemil Öztürk, “Vambéry'nin Türkolojiye ve Türk Diline Katkıları”, 11.

²⁵⁹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 28.

²⁶⁰ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888* (İstanbul: İletişim Yay. 2001), 47.

²⁶¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 28-29.; Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, 48.

²⁶² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 134.

Diğer taraftan da Macar Bilimler Akademisi ile bilimsel yazışmalarını sürdürür.²⁶³ 1860 yılında Macar Bilimler Akademisi onu kendi haberleşme üyesi olarak seçer.²⁶⁴ Vambéry, İstanbul'daki edebi²⁶⁵ ve Türk Tarihi araştırmaları sayesinde bu göreve layık görüldüğünü düşünür. Özellikle Türk Tarihiyle ilgili önemli çeviri çalışmaları sayesinde Akademinin onu ödüllendirdiği kanısına varır. Bu yeni görevi sayesinde, uzun süredir gitmeyi tasarladığı Türkistan seyahati fikrinin gerçekleşeceğine dair güçlü bir güdüye sahip olur. Yaklaşık dört yıl süren bir aradan sonra bu amacına ulaşmak için 1861 yılının ilkbaharında Peşte'ye gitmeye karar verir. Böylece hem üyeliğe kabul konuşmasını yapacak hem de Türkistan'a yönelik seyahatin gerekliliği konusunda Akademi üyelerini ikna etmeye çalışacaktır.²⁶⁶ İstanbul'dan Peşte'ye vardktan kısa bir süre sonra ilk konuşmasını 29 Nisan 1861 tarihinde Macar Bilimler Akademisi önünde "A török történelmi irodalomról" (Türk Tarihi Yazarlarından) konulu bir konuşma ile gerçekleştirir. Söylevinde özellikle Osmanlı Tarihi hakkında İstanbul'da bulunduğu süreçteki araştırma sonuçlarına yer verir. İkinci konuşmasını ise yine Macar Bilimler Akademisi'nde 6 Mayıs 1861 tarihinde yapar.²⁶⁷ Peşte'deyken Akademinin başkanı Kont Emil Dessewff ile görüşür ve ona Asya'ya yönelik seyahat planlarından bahseder. Başkan Dessewff, Macar dilinin Asya ile olan bağına araştırması koşuluyla akademinin bu fikri kabul edebileceğini söyler. Başkan, bu fikri kabul etse de Akademi üyelerinden bazıları, onun ayağındaki problem ve fiziksel yetersizliğinden dolayı bu seyahat koşullarına uyum sağlayamayacağını iddia ederek bu öneriyi kabul etmek istemezler.²⁶⁸ Vambéry, kendisiyle ilgili bu eleştirileri dikkate almaz; çünkü ona göre Asya'ya seyahat etmek için ne bacaklar ne de para gerekli değildir. Bunun için sadece dil yeteneğini kullanabilmek yeterliydi.²⁶⁹ Başkan Dessewff de tüm bu eleştirileri önemsemeyerek bu konuda kararlı bir tavır sergiler ve Vambéry'nin Türkistan'da Macar dilinin araştırılması önerisini kabul eder. Bazı ırk bilim araştırmacıları (craniologist/kranyolog) ise bu seyahat sırasında Macarların kafatasıyla kıyaslamak amacıyla pek çok Tatar kafatasını Türkistan'dan Macaristan'a getirmesini isterler. Başkan ise bu teklife sıcak

²⁶³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 30.

²⁶⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 150.; Başta, "Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar", 118.; Karakurd, "Türklerin Dostları: Armin Vambéry", 277.; Güngörmüş, "Türk Macar İlişkileri Araştırmalarında", 70.; *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis*, 14-15.

²⁶⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 150.

²⁶⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 30.

²⁶⁷ Papp, "Vambéry ve Osmanlı Tarihçiliği", 141-142.

²⁶⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 150.

²⁶⁹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 31.

bakmayarak, “üyemizin kendi kafasını koruyarak verilen görevi hakkıyla yerine getirmesi yeterli olacaktır” der. O dönem, Macar Bilimler Akademisi’nin maddi bütçesi az olmasına rağmen²⁷⁰ yaklaşık 600 gümüş florin eden 1000 florin bank notu seyahat harcamaları için Vambéry’ye verir.²⁷¹ Bununla birlikte ona seyahat sırasında yanında bulundurmasını istediği Latince olarak yazılmış bir belge de verilir. Bu belgede, Vambéry’nin Macar Bilimler Akademisi adına araştırma yapmak için gönderildiği yazıyordu:²⁷²

“Macar Akademyası

En üstün güç ve ilme sahip, Avusturya İmparatoru ve Macar Kralı Prens II. Franz Joseph’in himayesindeki Macar Bilimler Akademisi (bu mektubu) okuyanları selamlar. Bir Macar beyefendisi ve seçkin bir şahıs olan üyemiz Árminius Vámbéry kendisini Türk-Tatar dilinin – ve de elitlerin konuştuğu lehçenin- tahlil ve tetkiklerine verilebilmek, ayrıca Macar halk dilinin Altay dil ailesiyle olan ilişkilerinin derinliğine araştırılmasını sağlayacak bilimsel verileri toplamak için, masrafları tarafımızca karşılanmak üzere, Küçük Asya’nın Tatar sınırlarına gönderilmiştir. Bundan maada, mektuplarımızı gören tüm seçkin insanlara, Avrupanın yüksek prenslerinin imparatorluklarındaki cumhuriyet idarelerinin başında bulunanlara ya da okuma aşkına sahip olanlara, kendisini zarif ve lütüfkâr korumaları ile destekleme çağrısında bulunmak isteriz. Peşte, Macaristan 1 Ağustos 1861. Baron Josephus Eötvös (Başkan), Dr. Franciscus Toldy (Daimi Sekreter)”²⁷³

Bu arada Macar hükümeti onun Türkistan’a seyahatini kolaylaştırmak için bir pasaport almasını sağlar. Vambéry, hükümetin ona sağladığı bu yardımı, cömert bir davranış olarak nitelendirir. Nihayetinde Peşte’de kaldığı süre boyunca seyahat için gerekli resmi belge, para ve pasaportu temin ettikten sonra seyahat hazırlığını yapmak için tekrar İstanbul’a doğru seyahate çıkar. Onun İstanbul’a yönelik ikinci seyahatini²⁷⁴ 1861 yılının ağustos ayında gerçekleştirdiğini söylememiz mümkündür.

²⁷⁰ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 150.

²⁷¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 30-31.; Yalçın Duman, *Arminius Vambéry’nin Orta Asya Seyahati ve Ona Göre Orta Asya Türkleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1968), 2.

²⁷² Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 151-152.

²⁷³ Vámbéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 142-143-dn.109.; Belgenin Latincesi için bk. Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 151-152.

²⁷⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 30-31.; Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 152.

Vambéry, seyahate hazırlık sürecinin ilk aşamasını Peşte’de tamamlamış oldu. Artık nihai hedefi, İstanbul’a vardığında seyahat için gerekli ikinci ve son hazırlık aşmasını sonlandırmaktır. Bu amaçla vaktinin büyük çoğunluğunu Orta Asya’dan gelen hacı ve yolcuların toplandıkları mekânlara gitmek ve onlarla sohbet etmekle geçirir. Böylece Oxus²⁷⁵ (Ceyhun) boyunca yaşayan Türklerin gündelik yaşamdaki konuşma diline hakim olabileceğini düşünür. Gerçekten de bu sohbetler sayesinde, Doğu’da seyahat etmeyi planladığı yerler ve kültürler hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğu kanısına varır. Vambéry’ye göre Türkistan’a seyahat için yaptığı hazırlıklar, İstanbul’da sıklıkla görüştüğü Türk arkadaşları tarafından hayretle karşılanıyordu. Zira onun zorlu bir yolculuğa çıkmasını gereksiz görüyorlardı.²⁷⁶ Seyahat hazırlıkları devam ederken bir taraftan da dil çalışmalarını sürdürür. Çağatayca bir sözlük olan Abuşka lûgatını Macarca’ya çevirir. Bu sözlük, Peşte’de Abuska Csagatajtörök Szógyüjtemény (Abuşka-Çağatay Türkçesi Söz Derlemesi) adıyla József Budenz’in yazdığı bir ön sözle 1862 yılının Ocak ayında yayınlandı.²⁷⁷

İstanbul’da kaldığı altıncı ayın sonuna doğru (Ocak 1862 olması muhtemel) artık seyahate çıkma vaktinin geldiği sonucuna varır; çünkü altı ayda Akademinin kendisine verdiği 600 gümüş florin değerindeki paranın neredeyse yarısını harcamıştır. Burada biraz daha oyalanırsa çok istediği seyahate gidemeyeceği için kaygılanmaya başlar. Seyahat için üst düzey bürokratlarla görüşür. Seyahat edeceği güzergâhlar konusunda onların önerilerini dikkate alır. Bu doğrultuda seyahatinde ilk kalacağı yer Tahran’daki Türk elçiliği olacaktır. Vambéry’nin dostu Ali Paşa, Tahran’ın Osmanlı elçisi Haydar Efendi’nin yakın arkadaşındır. Vambéry, Ali Paşa’nın tavsiye mektubunun yanı sıra ismini tam olarak açıklamadığı K... Paşa (Kâmil Paşa ?) ile onun akrabalarının, tanıdıklarının ortaklaşa olarak hazırladıkları tavsiye mektubunu da alır. Üstelik “Seyyah Reşid Efendi” adına hazırlanmış, onun gezdiği tüm Türk topraklarında rahatça dolaşmasını sağlayacak ve devlet yöneticilerine gösterebileceği fermanları da temin eder.²⁷⁸ Bununla birlikte kendisine bir de seyahat süresince kullanabileceği pasaport verilir. Pasaportta adı, “Hacı Mehemed Reşid Efendi” olarak yazılır. Dönemin hükümetinin bu pasaportu seyahatin ölümcül olabilecek sonuçlarını ortadan kaldırmak için

²⁷⁵ Vambéry eserlerinde Ceyhun Nehri’nden Oxus adıyla bahseder.

²⁷⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 31-32.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 152.

²⁷⁷ bk. Ármán Vambéry, *Abuska Csagatajtörök Szógyüjtemény*, ed. József Budenz (Pest: A Magyar Tudományos Akademia Kiadása, 1862), III-XXII.

²⁷⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 31-33.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 152.

verdiğini düşünür.²⁷⁹ Osmanlı Devleti’nde seyahatin tüm resmi işlerini tamamladıktan sonra çıkacağı yolculuğa, ruhsal olarak hazır olup olmadığı konusunda kendini sorgulamaya başlar. İstanbul’dan ayrılacağı vakit yaklaştıkça kendini daha gergin ve kaygılı hisseder. Daha önce Asyalı insanlarla ilgili edindiği bilgiler nedeniyle zihninde “barbar ve korkunç insanlar” imajı oluşturduğu için bir ön yargıya sahiptir. Bu nedenle seyahate çıkma konusunda tedirginlik yaşar. İstanbul’da kaldığı süreçte Avrupalı medeni kılık kıyafete bürünmüş insanlar ile merhametli ve nezaket sahibi Asyalıların aynı olduğu kanısına varır. Onu tedirgin eden bir diğer durum ise henüz rahat bir yaşama kavuştuğu sırada tekrar maddi zorluklarla yüzleşecek olmasıdır. Zorluklar ve sıkıntılarla dolu çocukluk yıllarını düşündüğünde bu ruh halinden uzaklaştı. Geçmişte olduğu gibi Asya yolculuğu sırasında da karşılaşabileceği tüm zorlukların üstesinden daha güçlü bir şekilde gelebileceğini düşünür. Zira ona göre zenginlik, imtiyaz ve itibar sahibi olmak, geçici bir durumdur. Özgürce isteklerinin peşinden koşmak ve tüm insanlığa faydalı çalışmalar yapmak daha değerli ve yüce bir erdemdir. Vambéry, artık ruhsal bakımdan da Türkistan’a yönelik uzun bir seyahate çıkmaya hazırdır.²⁸⁰

1.7. Vambéry’nin Türkistan’a Yolculuğu (Mart 1862-Mayıs 1864)

1.7.1. Yolculuğun İlk Güzergâhı; “İstanbul’dan Tahran’a”

Türkistan’a yönelik tüm hazırlıklarını tamamlayan Vambéry, yeni bir yolculuk için kendini hazır hissetmektedir. Türkistan’a yolculuğunu “Doğu’ya ikinci yolculuğum” diye adlandırır. 30 yaşında çıktığı bu seyahatinin başlangıç noktası İstanbul’du. İlk önce Trabzon’a ve oradan da Tahran’a gitmeyi planlar. Aslında bu seyahat planını ona tavsiye eden İstanbul’da görüştüğü aydın kişilerdir. Bu plan çerçevesinde onun Tahran’a vardığında Osmanlı sefiri Haydar Efendi ile görüşmesi önerilir. Bu fikri ona sunanlardan biri Rauf Paşa’dır. Nitekim Rauf Paşa hem Haydar Efendi’nin hem de Vambéry’nin yakın arkadaşıdır. İşte bu doğrultuda Türkistan’a seyahatinin ilk güzergâhı İstanbul’dan Trabzon’a gerçekleşecektir. Nihayetinde 1862 yılının mart ayında Karadeniz yoluyla Trabzon’a gitmek için İstanbul’da bir limandan Lloyd’un

²⁷⁹ Vambéry, Fransızca yazdığı eserinde pasaporttaki adından “Hadji Mehemed Réchid Effendi” diye bahsetmektedir.; bk. A. Vambéry, *La Turquie d’aujourd’hui et d’avant quarante ans*, ed. P.-V. Stock (Paris: Palais Royal, 1898), 22-23.

²⁸⁰ Vambéry, *His Life and Adventures*, 33-34.

Progresso adlı buharlı gemisine biner.²⁸¹ İstanbul'dan Türkistan seyahati için ayrılırken Altın Boynuz'a (Haliç) ve Boğaz'a bakarak burada iyi bir kariyere sahip olmak için yaptığı çalışmaları hatırlar. Onu bu yolculuğa ailesi ve arkadaşlarından uğurlayacak hiç kimsenin olmamasına hüzünlenir. Karadeniz'e doğru yol alırken Batıya, kaygıyla bakar. Zira Batı'daki yaşantısını bir daha görüp göremeyeceği konusunda endişeleri vardır.²⁸² Yolculuk sırasında hastalıklar, maddi imkansızlıklar, zorlu iklim koşullarıyla mücadele etmek zorunda kalabileceğini öngörür. Yine de başarısız olabileceğini ya da ölebileceğini düşünmek istemez. Çocukluk yıllarından on sekiz yaşına gelinceye kadar bir taraftan yoksullukla mücadele ettiği için bir taraftan da Yahudi bir çocuk olarak aşağılandığı için yaşamın tüm zorluklarıyla sınındığını düşünmektedir. Ayrıca İstanbul'da kaldığı süre içerisinde Orta Asyalıların barbar olduğuna dair anlatılanların çok fazla gerçeği yansıtmadığı kanısındadır. Zira ona göre medeni giyimli bir Avrupalı ile Orta Asya'ya özgü kıyafetler giyen Asyalı eşdeğerdir. Hatta Asyalılar daha merhametli ve kibar insanlardır. Yaşamının son yıllarında rahat bir yaşam elde etmesine rağmen bu rahat yaşam koşullarını, hizmet etme bilinci ve entelektüel dünyasını geliştirebilmek uğruna terk etmenin daha doğru bir fikir olduğunu düşünür.²⁸³ İşte bu ruh hali içerisinde yaklaşık iki ay sonra Türkistan seyahatinin ilk güzergâhı olan Trabzon'a varır (19 Mayıs 1862). Yolculuk ettiği gemide Trabzon'a vali olarak atanan Emir Muhlis Paşa da bulunmaktadır. Gemiden indiğinde, Emir Muhlis Paşa için düzenlenen büyük bir karşılama törenine tanıklık eder. Vambéry, Muhlis Paşa'yı İstanbul'da bulunduğu süreçte tanımıştır. Bu nedenle Trabzon'a vardıklarında Muhlis Paşa'nın valilik konağında üç gün boyunca misafir olarak ağırlanır. Trabzon'dan sonra hedefi, bir ticaret kervanıyla Tahran'a gitmektir. Trabzon'dayken seyahat için gerekli hazırlıkları yapar. İlk olarak bir at kiralar. Dokuma çantasında ("khurdjin"); "birkaç gömlek, kitap, biraz ıvır zıvır, birini yatak olarak diğerini örtünmek için kullanabileceği iki halı, bir küçük çaydanlık, çay takımı ve fincan" bulunuyordu. Muhlis Paşa, kervan yolculuğu sırasında onu koruması için iki kavas (polis) görevlendirmek ister; fakat o Tahran'a kadar bir Osmanlı "efendisi" ve bir "kâtip" olarak gitmeyi tercih eder.²⁸⁴ İstanbul'da bulunduğu zaman dilimi içerisinde bir Türk'e diğer bir deyişle bir Osmanlı

²⁸¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 153.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 34.

²⁸² Vambéry, *His Life and Adventures*, 34.

²⁸³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 154-156.; Orağlı, *Abdülhamid Türkiye'si*, 145-146.

²⁸⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 35-36.

Efendisine dönüştüğünü düşündüğü için “efendi” kimliğiyle seyahate çıkmayı uygun bulur.²⁸⁵

Nihayetinde 21 Mayıs 1862 tarihinde at üzerinde Trabzon’dan Tahran’a yönelik kara yolculuğu başlar. Yolculuğu sırasında Ermeni Haçator ona rehberlik eder. Birlikte deniz kıyısından sarp dağlara doğru kervanla yol alırlar. Altı saat süren atla yolculuk ona oldukça zor gelir. Geceyi Trabzon’un Köprü Köyü’nde bir handa geçirirler. Kervanla 22 Mayıs’ta sabahın erken saatlerinde tekrar yola çıkarlar. Dört saat boyunca uçurumların bulunduğu dik ve kaygan zeminde yolculuklarına devam ederler. Edindiği bilgiye göre bu yol, Anadolu’yu İran’a ve Orta Asya ile Batı’yı birbirine bağlayan tarihi bir yoldur.²⁸⁶ Trabzon’u Bayburt’a bağlayan yolu takip eden kervanla birlikte 24 Mayıs’ta Bayburt’a varır. Burada biraz dinlendikten sonra Bayburt’un Masad Köyüne giderler ve geceyi buradaki handa geçirirler. 25 Mayıs sabahı Koşab Bunar (Hoşan?) sıradağını takip ederek Erzurum’a doğru yol alırlar. Akşam bu dağın eteğinde oturan İbrahim Ağa isimli bir Türk’ün evine misafir olurlar. 28 Mayıs günü tekrar yola çıkarlar. Sekiz saat süren yolculuğun sonunda öğle vaktinde Erzurum’un Ilıca (günümüzdeki Aziziye) ilçesine varırlar. Burada iki saat geçirdikten sonra Erzurum şehir merkezine giderler. Vambéry, bu şehri görünce Asya’nın merkezindeymiş gibi hisseder.²⁸⁷ O dönemin Erzurum valisi Hüseyin Dâim Paşa’dır. İstanbul’da paşanın evinde uzun süre özel öğretmenlik görevinde bulunduğu için Erzurum’a gidince ilk önce onu ziyaret eder. Sohbetleri sırasında Buhara’ya seyahat etmek istediğini anlatır. Hüseyin Dâim Paşa, onun adına Türkistan’da tanıdığı şeyhlere tavsiye mektupları yazacağını ifade eder.²⁸⁸ Hüseyin Dâim Paşa’nın Anadolu’daki fanatik gizli Nakşibendilerden olduğu kanısındadır. Kimliğinin Buhara’da açığa çıkabileceği endişesiyle onun yardım teklifini nazıkçe reddeder.²⁸⁹ Bu kısa görüşmenin ardından İranlılar, Kürtler ve Ermenilerden oluşan kervanla birlikte 29 Mayıs’ta Tebriz’e doğru yola çıkar. Hasankale’den Aras Nehri’ne doğru yol alırken birkaç köyde konaklarlar. Bayezid’de bir köyde yaşadığı olumsuzluklardan “efendi” ünvanı ve fesinde yer alan bir pirinç levha sayesinde

²⁸⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, viii, 22.

²⁸⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 36-38.; Vambéry’nin bahsettiği bu yol tarihi İpek yoludur.; Arminius Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Haz. N. Ahmet Özalp (İstanbul: Kitapevi Yay., 2018), 33-35.

²⁸⁷ Ármın Vambéry, *Vándorlásaim és Élményeim Persiában* (Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1867), 79-81.

²⁸⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 40.; Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 36.

²⁸⁹ Vambéry, *Vándorlásaim és Élményeim Persiában*, 84-85.

kurtulduğunu düşünür. Buradan ayrıldıktan sonra haziran ayının ilk günlerinde Diyadin'e varırlar. Burada Amerikan misyonerlere rastlar. Geceyi bir aşiret reisinin evinde geçirir. Kalacağı odada yakın arkadaşı General Kolmann'ı (Fevzi Paşa) görünce oldukça şaşırır. General Kolmann onun İstanbul'da sıklıkla görüştüğü Macar mültecilerindendir. Dolayısıyla onun Türkistan'a seyahat edeceği hakkında bilgi sahibidir.²⁹⁰ Ertesi gün Diyadin'den ayrılarak Ararat Dağı'ndan (Ağrı) İran'a doğru yol alırlar. Ağrı Dağı'ndan geçerken Hz. Nuh'un gemisine²⁹¹ ait kalıntıların burada yer aldığına dair duyumlar edinir. 4 Haziran'da Türk-İran sınırına varır. "Kızıl-dize" Köyü gittiği ilk yerleşim yeridir. Geceyi, Şii inancının hâkim olduğu Ovacık'ta (Ovacık?) geçirirler. Sünni kimliğine bürünen Vambéry, burada biraz tedirginlik hisseder. Zira İran'da Şiiilerin, Sünni Türkleri sevmediği kanısına sahiptir.²⁹² Sünni Efendi kimliğiyle İranlıların kervanında yola devam ederken üzerinde sürekli psikolojik bir baskı hisseder; çünkü yolculuğu sırasında İranlı tüccarların onu küçümseyen davranışlarına maruz kalır. Onların küçümseyici sözleri, onun okul yıllarında hissettiği benzer duyguları tekrar hatırlamasına yol açar. Bu olumsuz duygulardan geçmişte olduğu gibi sabırlı olmaya çalışarak kurtulmaya çalışır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'den ezberlemiş olduğu bir sureyi ya da Mesnevi'den bir pasaj okuyarak Şiiilerin ona olumsuz bakışlarını önlemek ister; çünkü her iki kitabın da onlar için kutsal olduğunu bilmektedir. Bu ruh hali içerisinde olmasına rağmen yine de yolculuğuna devam etmesi gerekmektedir.²⁹³

5 Haziran sabahı Tebriz'e gitmek için kervanla birlikte Karaayne Dağı'na doğru yola çıkarlar. Karaayne Dağı çevresindeki yerleşim yerine öğleden sonra varırlar ve biraz dinlendikten sonra iki saatlik yolculuğun sonunda Çuruk'a gelirler.²⁹⁴ İran topraklarında ilerlerken bir taraftan maddi sıkıntıları artar diğer taraftan da İstanbullu Sünni Efendi kimliğinden rahatsızlık hissetmeye devam eder. Hoy'a geldiklerinde bunu daha belirgin şekilde hissetmeye başlar. Zira her ne kadar kimliğini gizlemeye çalışsa da İstanbul şivesiyle Türkçe konuştuğu için onun nereli olduğunu anlamaktadırlar. Dolayısıyla "ben

²⁹⁰ Vambéry, *His Life and Adventures*, 41-48.; Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 37-40

²⁹¹ Vambéry, Türkistan'a yolculuğu sırasında Nuh'un gemisinin yer aldığına inanılan dört yer hakkında daha bilgi sahibi olduğunu ifade eder; ancak bu yerlerin adını söylememektedir.; bk. Vambéry, *His Life and Adventures*, 49.

²⁹² Vambéry, *His Life and Adventures*, 49-50.

²⁹³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 162-163.; Duman, *Arminius Vambéry'nin Orta Asya Seyahati*, 14.

²⁹⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 50-51.

bu insanlara ne yaptım” diye sürekli kendisini sorgulayarak İran ile Osmanlılar arasındaki bu gerginliğin oluşma sebeplerine dair fikirler ileri sürer.²⁹⁵

Tüm olumsuz duygularına rağmen burada da seyahat etme ve araştırma merakı doğrultusunda hareket eder. Onun edindiği bilgilere göre Hoy, seyyahların İran’da sıklıkla uğradığı yerleşim yerlerinden biridir. Hoy’un çarşısını ve hanlarını gezdiğinde, İstanbul’dakilerden farklı olduklarını düşünür. Yine de her iki şehri Doğu kültürünün bir unsuru olarak görür. Üç gün boyunca Hoy’da kaldıktan sonra yaklaşan Kurban Bayramı nedeniyle 8 Haziran 1862 tarihinde Hoy’dan ayrılırlar ve Seyyidlerin yaşadığı “Hadji Aga” (Hacı Ağa) Köyü’ne giderler.²⁹⁶ Bir sonraki hedefi, Tebriz’dir.

Tebriz’e vardığında konaklamak için öneriler doğrultusunda Emir Kervansarayına gider. Burada halk, onu tüccar ya da Tahran elçiliğinde görevi olan biri sanır.²⁹⁷ Daha fazla dikkat çekmemek için Avrupa’ya özgü kıyafetler yerine İran’a özgü geniş ve uzun kıyafetler giymeye başlar. Doğuya özgü kıyafetlerle fakir bir gezgin gibi seyahat ederse yolculuğun daha katlanılabilir bir hale gelebileceği kanısına varır. Böylece kalabalık içerisinde dikkat çekmeden özgürce dolaşabilecektir. Kervansarayda kaldığı sırada tesadüfen İsviçreli tüccarlarla karşılaşır. Bu tüccarlardan biri, Türkçe bilgisi yeterli olmadığı için Türkçe-Almanca bir sözlüğü kullanmaktadır. Vambéry, bu sözlüğün yıllar önce yazdığı kendi sözlüğü olduğunu görünce oldukça şaşırır. Tüccarın aradığı kelimeyi bulamayıp sözlüğü bir kenara koymasına biraz içerler. Tüccarla Almanca konuşarak üstü kapalı bir şekilde sözlüğün yazarı olduğunu ifade eder. Kısa süre sonra onunla arkadaş olur.²⁹⁸ Bu İsviçreli tüccarlar, Bay Würth ve Bay Hanhardt’tır. Tıpkı İstanbul’da geçirdiği yıllarda olduğu gibi Doğulu kimliğinden birden Batılı kimliğine geçerek onlarla sohbet etmeyi oldukça eğlenceli bulur. Yine de sohbetleri esnasında Avrupalı arkadaşları gelenekler ve kurumlar hakkında fikirlerini söyleseler bile onların fikirlerine bilinçli bir şekilde katılmayarak bir Doğulunun bakış açısıyla cevap vermeye çalışır. Böyle davranarak ileride okurları arasında iki yüzlü bir tutum sergilediğini düşünenler olabileceği kanısındadır. Bununla birlikte İstanbul’dan Semerkant’a uzanan topraklarda Doğu hakkında ancak bu şekilde deneyim elde edebileceğini fark etmiştir. Tebriz’de “Lord R...” adlı bir İngiliz ile karşılaşınca benzer şekilde Avrupalı kimliğini

²⁹⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 163-164.

²⁹⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 50-54.

²⁹⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 56.

²⁹⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 164-165.; Duman, *Arminius Vambéry’nin Orta Asya Seyahati*, 14.

açığa vurmamaya itina gösterir. Vambéry, konakladığı kervansarayın önünde çarşafı üzerindeki bazı hayvanları (pire) temizlemeye çalışırken İngilizlerin onun hakkında: “Bu arkadaşın avlanma isteğine bak” dediğini duyar. Bunun üzerine onlara İngilizce “Will you join, Sir” (Katılacak mısınız, Efendim) diye karşılık verir. Onların İngilizce biliyor musun sorusuna ise kasıtlı olarak cevap vermeyerek odasına geri döner.²⁹⁹

Tebriz’de iki hafta kaldığı süreç içerisinde³⁰⁰ dil yeteneği sayesinde kolaylıkla, aşına olmadığı bir şiveyi tonlamalarıyla konuşuyordur. Konuşmaları içerisine ya Kur’ân’ı Kerim’den bir ayet ya da konuya uygun bir atasözü ve deyiş katıyordu. Anlatımını güçlü kılmak içinse mimiklerini kullanmaya özen gösterir. Dış görünümünün bir Avrupalıya benzemesine rağmen bu yönleri sayesinde çok fazla dikkat çekmediğini düşünür.³⁰¹

Tebriz’den ayrılmadan kısa bir süre önce birkaç gün sürecek veliahtlık törenine katılacak davetliler arasında yer almayı başarır. Nitekim onun Tebriz’de bulunduğu sırada³⁰² İran, Türkmen asıllı Kaçar Hanedanlığı tarafından yönetilmektedir.³⁰³ Kaçar hanedan reisi ve devlet başkanı Nâsırüddin Şah³⁰⁴, oğlu Muzafferüddin Şah’ı 1862 yılında veliahdı olarak belirlemiştir.³⁰⁵ Bu amaçla Tebriz’de Ala Konak adıyla bilinen sarayda bir veliaht belirleme töreni düzenler. Vambéry’nin edindiği bilgilere göre Muzafferüddin Şah, henüz dokuz yaşındadır. Tören yerli ve yabancı konukların yoğun katılımıyla devam eder. Törenin sonuna doğru artık asıl hedefi olan Tahran’a gitme vaktinin geldiğini düşünür; çünkü yollarda tören nedeniyle güvenlik önlemleri oldukça fazladır. Bu güvenlik kontrolleri sırasında, sahte kimliği açığa çıkabilirdi. Bu nedenle yolculuğun geri kalan kısmını tek başına devam etmeye karar verir. Bir Çarvadar’dan³⁰⁶

²⁹⁹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 59-61.; Yıllar sonra İngiltere’de bir davette Lord R... ile tesadüfen tekrar karşılaştığını anlatır.

³⁰⁰ Vambéry, *His Life and Adventures*, 56.

³⁰¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 165-166.

³⁰² Vambéry, *His Life and Adventures*, 61.

³⁰³ Faruk Sümer, “Kaçarlar-İran’da Kaçar Devleti’ni kuran Türkmen boyu”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2020), Ek-1/ 698-699.

³⁰⁴ Suâd Pîrâ, Osman Gazi Özgüdenli, “Nâsırüddin Şah”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 32/405-406.; Kaçar Hanedanından Nâsırüddin Şah, İran’da 1846- 1896 yıllarında tahta bulundu. Onun özellikle 1870’li yıllardan itibaren İngiltere ile ticari yakınlaşma içerisinde olduğu bilinmektedir.

³⁰⁵ Azmi Özcan, “Muzafferüddin Şah”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2020), 31/419.; 1862 yılında veliaht, 1865’te on iki yaşında Azerbaycan valisi, 1896 yılında babasının öldürülmesi üzerine 8 Haziran 1896 yılında İran Şahı oldu.

³⁰⁶ Azleks, “Aranan: Çarvadar” (Erişim 18.07.2023); Azeri Türkçesinde Binek hayvanlarla yük taşıyan kişiye verilen isimdir.

makul bir fiyata küçük bir at kiralar ve yolculuğuna Çarvadar ile devam eder.³⁰⁷ Tebriz-Tahran arasında, aşmaları gereken yaklaşık on beş kervan durağı vardır. Temmuz ayının sıcak iklim koşulları, katır üzerinde seyahat eden Vambéry'yi oldukça bunaltır. Diğer taraftan da farklı bir coğrafyaya doğru ilerlerken yorgunluk, uyku ve korku hisleriyle başa çıkmaya çalışır. Böyle bir psikoloji içerisindeyken daha önce okuduğu kitaplar sayesinde, zihninde oluşan ihtişamlı Doğu imgesi değişmeye başlar. Bu nedenle İran ona, susuz ve kurak topraklar olarak görünür.³⁰⁸

Yolculuklarının ikinci gününün sonunda Çarvadar ile Türkmençay'a varırlar. Burada bir gece kervansarayda konaklarlar. Kendisini şifacı gibi görüp muska (tılsım) yazmasını isteyenlere bir kâğıda Kur'ân'ı Kerim'den birkaç satır yazıp verir. Ertesi gün Zencan'a varır. Daha sonra valinin konağına davet edilerek burada düzenlenen Muharrem ayına özgü, Hz. Ali'yi ve Kerbela Olayını anma törenine katılır. Zencan'dan ayrıldıktan sonra³⁰⁹ Çarvadar, Tahran'a ulaşmalarına iki durak varken seyahati geceleyin yol alacak şekilde planlar. Bu yeni yolculuk planı, sıcaktan oldukça bunalmış Vambéry'yi oldukça mutlu eder. Gece yolculuğuna çok alışık değildir. Geceleyin Çarvadar ve yanındakiler uyurken o genelde uyumayarak yıldızları seyreder. Yolculuk sırasında yıldızları kendine rehber edinir.³¹⁰

Bu zorlu yolculukta Zencan'dan sonra ilk durakları Kazvin'dir. Kazvin'de kısa süre konakladıktan sonra beraberindeki Çarvadar ile Türkistan yolculuğundaki asıl durağı olan Tahran'a doğru yol alırlar. Yolculuk sırasında kendilerine silahla tacizde bulunan gruplara silahıyla karşılık verir. Bu kısa çatışmadan çok korkar. Tahran'a vardığında İstanbul'daki arkadaşlarından aldığı tavsiye mektupları sayesinde daha huzurlu olacağını düşünerek yolculuğuna devam eder. Kerec Nehri'ni geçtikten kısa bir süre sonra Tahran'a yaklaşırlar.³¹¹

Çarvadar, sabaha doğru Tahran'a ulaştıklarını söylediğinde onun dikkatini ilk çeken İran'ın yönetim merkezi olan Dar'ül Hilâfe olur. Burası da yine onun zihnindeki Doğu imgesine hiç benzemeyen oldukça bakımsız bir yerdir. Nihayetinde Vambéry, 13 Temmuz 1862 tarihinde Tahran'a varır. Tahran'da ilk gittiği yer Osmanlı Sefaretidir.³¹²

³⁰⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 61-65.

³⁰⁸ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 20-21.

³⁰⁹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 66-73.

³¹⁰ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 20-21.

³¹¹ Vambéry, *His Life and Adventures*, 64-77.

³¹² Vambéry, *Travels in Central Asia*, 20-21.

Buraya gitmesindeki başlıca sebep yolculuğunun başından itibaren kendisini bir Osmanlı Efendisi olarak tanıtmasıdır. Böylece takındığı kimliğe uygun davranışlar sergilemek ister. Diğer önemli sebep ise Osmanlı Devleti'nin bu yolculuk boyunca ona sağladığı ve ileride sağlayacağı kolaylıklardır. Bu sebeple Tahran'a vardığında İranlı seyyah kılığından uzaklaşarak "Efendi" kimliğini ön plana çıkarır. Osmanlı sefaretiye vardığında elçiliğin, serin ikliminden dolayı yazın yaylak olarak kullanılan Tahran'ın sekiz mil uzağında bulunan Cizer'de konaklayacağını öğrenir. Sıcak ve bunaltıcı havayı çok sevmediğinden bu habere çok sevinir. Kıyafetlerini değiştirip biraz dinlendikten sonra, Cizer'e gitmek için bir eşek kiralar. Akşamüstü çıktığı iki saatlik yolculuğu sonunda oraya ulaşır. Elçilik görevlilerinin büyük bir ipek çadırda akşam yemeği yemek üzere olduklarını görür. Çadıra girer girmez Osmanlı Devleti'nin Tahran sefiri Haydar Efendi tarafından, samimi bir şekilde karşılanır. Nitekim Vambéry İstanbul'dayken Haydar Efendi ile tanışmıştır. Dolayısıyla burada konaklayacağı zaman dilimi içerisinde, Türk misafirperverliğine uygun bir şekilde ağırlandığını bildiği için kaygılanmaz. Birlikte yedikleri akşam yemeği sonrasında İstanbul ve İran'ın sosyo-kültürel durumu hakkında sohbet ederler.³¹³ Sohbetlerinin bir diğer konusu ise onun Türkistan'a seyahatiyle ilgilidir. Haydar Efendi, onun seyahat planını duyunca başlangıçta bu fikre çok fazla sıcak bakmaz. Tahran'da bir süre daha konakladıktan sonra onun bu seyahat planı hakkında tekrar konuşabileceklerini söyler. Bu sözleri duyunca sefirin onu, Türkistan seyahatinden vazgeçirmeye çalıştığını düşünür. Bu öneri, Vambéry'nin çok hoşuna gitmese de şimdilik İran'da kalmaktan başka çaresi yoktur. O gece, Osmanlı sefirinin misafiri olur ve kendisi için hazırlanan bir çadırda kalır. Bu çadırdaki rahat yaşam onun hoşuna gider. Ertesi gün, muhtemelen 14 Temmuz 1862 tarihinde, ona bir at ve işlerinde yardımcı olması için bir uşak verilir. Böylece fakir bir seyyahtan, büyük bir efendiye dönüştüğünü düşünür.³¹⁴ Aynı gün Tahran Osmanlı sefiri, Vambéry'yi Tahran'daki Fransa elçisi Kont Gobineau ve İngiltere elçisi Bay Alison ile tanıştıır. Tahran'da kaldığı süreç boyunca Avusturyalı mühendis R. von Gasteiger'in yanı sıra İran'da görevli pek çok Fransız ve İtalyan subaya da rastlar. Ayrıca Belçika, Prusya, İtalya Krallığı gibi devletlerin diplomatik temasları hakkında da bilgi sahibi olur.³¹⁵

³¹³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, viii, 22-23.

³¹⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 79-80.

³¹⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 23-24.; Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, 49.

Sefaretin ona sağladığı imkânlar neticesinde boş vakitlerinde çalışmalar yapabileceği iyi bir ortam elde eder.³¹⁶ Aslında o, bu durumdan çok hoşnut değildir; çünkü yeni planına göre seyahatinin geri kalan kısmını “sahte derviş” kimliğiyle sürdürmek ister. Bu nedenle ayrıcalıklı bir efendi kimliğinden yavaş yavaş uzaklaşmanın daha doğru olduğunu düşünür. Zira İstanbul’da yaptığı plana göre on gün Tahran’da dinlendikten sonra, “sahte derviş” kimliğine bürünüp Meşhed ve Herat yolu üzerinden Türkistan’a gidecekti; ancak bu seyahate çıkma hususunda önünde bazı engeller vardır. Nitekim daha İstanbul’dayken Avrupa basınında yer alan haberlerden, Afgan Dost Muhammed Han ile aynı zamanda onun damadı olan Herat Hâkimi Sultan Ahmed Han arasında savaş çıktığını öğrenmiştir. O zamanlar buna inanmayarak Avrupa basınının abartılar içeren bir haberi olduğunu düşünmüştür. Tahran’dayken Herat yolunun savaş nedeniyle kapalı olduğunu öğrendiğinde bu haberlerin doğru olduğu sonucuna varır. Kendi başına gitmeyi düşünse de fiziksel özelliklerinin Batılılara benzemesi nedeniyle Afganlar tarafından yakalanarak öldürüleceğini düşünür. Şimdi yeni bir seyahat tasarısı hazırlamalıydı. İran’da kalacağı altı ay boyunca kabuğuna çekilerek beklemenin onun geleceğiyle ilgili hedeflerine ulaşmasına zarar vereceğini düşünür. Yeni tasarısına göre bir taraftan İran’da seyahat ederken diğer taraftan da gelişigüzel çalışmalar yapacaktır.³¹⁷ Zira Türkistan seyahatiyle ilgili çalışma planında, Güney İran’a gitmek ve burada Ari dillerini öğrenmek yoktu. Yine de bu yeni yolculuğa çıkarak yolculuk sırasında karşılaşacağı kuru ekmek, eyer ve kuru toprakları, Tahran’daki Osmanlı elçiliğinde geçirdiği rahat yaşama tercih eder. Gezerek yeni bilgiler öğrenmek onu daha çok mutlu etmektedir.³¹⁸ Dolayısıyla tasarladığı yeni seyahat planı doğrultusunda İsafahan’dan Şiraz’a giderek eski İran medeniyetinin tarihi mekânlarını ziyaret etmeye karar verir.³¹⁹ Bu seyahat tasarısını uygulama konusunda Osmanlı sefareti ona yardımcı olur. Böylece onun Osmanlının yarı resmi temsilcisi ünvanıyla İran Şahı’yla görüşmesini sağlar. Bu görüşme neticesinde İran hükümeti, Vambéry’ye Güney İran seyahatinde zorluk yaşamaması için bir tavsiye mektubu verir;

“Şiraz’a kadar muhteşem yerin devlet makamlarına şimdi bildirilir ki bu topraklara seyahat etmek için gelmiş olan Osmanlı hükümetinin bir tebaası asil ve yüce Reşid Efendi, şimdi Fars eyaletleri yolundadır. İki eyalet arasındaki samimi ilişkiler

³¹⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 78.

³¹⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 25-27.; Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, 49.

³¹⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 169.

³¹⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 27.

nedeniyle ve ayrıca İslam dini tarafından emredilen hoşgöründen dolayı bu bölgenin tüm resmi görevlileri yukarıda bahsedilen bu seyyahı gördüklerinde şeref ve saygıyla karşılayarak ona yol göstermelidir; seyahatinde veya farklı durumlar karşısında karşılaşılabileceği tüm zararlara ve saldırılara karşı korunmalıdır. Mirza Said Han- Dış İşleri Bakanı-Tahran- 24 Safer 1279 (21 Haziran 1862)³²⁰

İran hükümetinden aldığı bu tavsiye mektubuna rağmen hemen Güney İran seyahatine çıkmak istemez; çünkü savaşın sonlanması durumunda Herat'a giderek Türkistan Seyahatine başlayabileceği ümidini korur. Eylül ayı geldiğinde ise yaklaşan kış mevsimi nedeniyle Herat'a gitme fikrinden tamamen vazgeçerek, Türkistan'ın Buhara şehrine gitme planını, hiç istemeyerek de olsa 1863 yılının mart ayına erteler.³²¹ İşte bu amaçla 2 Eylül 1862 tarihinde Tahran'dan Şiraz'a doğru yola çıkmak üzere hazırlanır. Üzerine Bağdat'ta Sünni dervişlerin giydiği topuklarına kadar gelen uzun bir kıyafet (entari) giyer. Belini ise kırmızı bir kuşakla sarar. Sırtına maşlak adıyla bilinen su geçirmeyen siyah çizgili bir kaban alır. Başına ise Arapların kullandığı kefi denilen sarı çizgili ipekli büyükçe bir kumaştan yapılmış başlık takar. Bu başlık ile kabanı oldukça kullanışlı ve süslü bulur. Bu kıyafetler ona oldukça sıra dışı gelmiştir. Akşamüstü olduğunda artık yola çıkmak için hazırdır. Otuz kadar yüklü katır ve birkaç attan oluşan küçük bir kervanla yola çıkacaktır. Kervanla şehir dışında bir kervansarayın önünde buluşur. Bu kervandakilerin çoğu birbirini tanımayan mollalar ve Meşhed'den dönen hacılardan oluşmaktadır. Kendini, bu grubun önemsiz bir üyesi olarak görür. Seyahati süresince Deşti Kuvir Çölü'nden geçerek Kum'a, Kaşan'a, İsfahan'a, Persopolis'e ve Şiraz'a gider. Bu gezisi sırasında hem Pers medeniyetine ait tarihi yapıları inceler hem de Şiiler için kutsal sayılan dini mekânları ziyaret eder. Kum'da, kervandaki Şiilerle birlikte Hz. Fatima'nın türbesine giderek dua eder. Kaşan'da sadece çarşığı gezer, 13 eylül'de iki günlük yolculuk sonunda kervanla birlikte Kaşan'dan İsfahan'a varır. İsfahan'da kaldığı iki hafta boyunca şehrin çarşısını, mahallelerini, Lutf Ali Cami³²², İmam Cuma³²³ Şah-ı

³²⁰ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 170.

³²¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 27.

³²² Vámbéry'nin bahsettiği Lutf Ali Cami, günümüzde de varlığını koruyan Şeyh Lutfullah Cami'dir. İmam Meydanının doğusunda yer alan bu caminin Safevi Sultanı Şah I. Abbas tarafından 1602-1619 yılları arasında tamamlandığı bilinmektedir.; bk. Biz Evde Yokuz, "Aranan: İsfahan" (Erişim 26.07.2023).

³²³ Vámbéry'nin bahsettiği İmam Cuma'nın Evi günümüzdeki Selçuklular tarafında inşa ettirilip Safeviler tarafından yeni yapı formları eklenen "Mescid-i Cuma" dır.; bk. Biz Evde Yokuz, "Aranan: İsfahan" (Erişim 26.07.2023).

Meydan³²⁴ ve Sallanan Minare (Munare Djomdjom) gibi kutsal mekânlarını, dahası şehrin kültürel ve dini özelliklerini yakından tanıma fırsatını elde eder. İsfahan'dan ayrılırken kervanları oldukça kalabalıklaşmış olup 60 kadar insan ve 150 kadar hayvandan oluşur. Bu durum, Şiraz'a gitmekte olan iki kervanın soyguna uğrama ihtimalleri nedeniyle onların kervanıyla birleşmesinden kaynaklanıyordu. Vambéry'ye göre bu davranışın altında "Dün bu yerde on adam öldürüldü." şeklindeki söylentiler yatıyordu. Bu şekildeki söylemlerin gerçeği çok yansıtmadığını düşünür. Böyle olaylar ya on yıl önce gerçekleşmiş ya da hiç yaşanmamış olabilirdi. Dolayısıyla seyyahların, böyle söylentilere karşı cesaretlerini ve soğuk kanlılıklarını koruması gerektiğini düşünerek Şiraz'a doğru yolculuğuna devam eder. Kumisheh (Kumis), Yazdekan, Shulghistan (Gülistan?) gibi yerleşim merkezlerinden sonraki duraklarından biri, Pers medeniyetine ait tarihi kalıntıların bulunduğu Passargada Ovası'ndaki Maderi Suleiman Köyü'dür. Burada Kral Süleyman'ın annesinin mezarına ait olduğu söylenen tarihi bir mekânı ziyaret eder. Onun izlenimlerine ve edindiği bilgilere göre bu eserin Pers İmparatoru Kyros'a ait olması muhtemeldir. Büyük mermer sütunlar üzerine inşa edilmiş bu yapının bir odasını Müslüman halkın ibadetleri için kullandığını görür. Türbe olarak ziyaret edilen bu yerde duvarlardaki Arapça ve Farsça kitabeler onun dikkatini çektiği için bunları okumaya çalışır. Bu tarihi yapıda onun asıl dikkatini çeken mermerden yapılmış merdivenlerine ünlü Avrupalı seyyahların isimlerini kazımasıdır. Bunları okumaya çalışırken İranlı bir turist rehberinin onu antik Guzi harabelerinin olduğu yere doğru yönlendirmesiyle bu seyyahların isimlerini tespit edemediğinden buradan ayrılmak zorunda kalır. Burada biraz zaman geçirdikten sonra kervan 2 Ekim'de Persepolis'e doğru yol almaya başlar. Kervanın hızını yavaş bulduğu için onlardan ayrılıp bir an önce Persopolis'teki tarihi yerleri görmek ister. Dağ yolundan sürekli sola saparak ilerler. Tarihi yapıları gördüğünde bir an için geçmiş zamanın içerisindeymiş gibi hisseder. Burada tesadüfen İranlı Türklerle tanışır. Onlardan Persepolis'in "Cemşid'in Tahtı" olarak anıldığını öğrenir. Burada yaptığı incelemeler sırasında da kalıntılar üzerinde çok eski tarihlerde Persopolis'e gitmiş Avrupalı seyyahların, isimlerini kalıntılara kazıdığını görür. Bu kişilerin çoğu İngiliz ve Alman seyyahlardır. Neden bir Macar seyyahın adı yok diye üzüldü. Acaba buraya gelen ilk Macar ben miyim diye düşünmeye başlar.

³²⁴ Günümüzde İran'da Nakş-ı Cihan diğer bir deyişle "İmam Meydanı" adıyla bilinmektedir.; bk. Biz Evde Yokuz, "Aranan: İsfahan" (Erişim 26.07.2023).

Görsel 5: Persepolis'te Vambéry ve Diğer Seyyahların El Yazıları

Kaynak: Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis, 15.

Gezisinin üçüncü günü, burada incelemelerde bulunmaya devam eder. Siyah mermer yapının kaidesini incelerken Macarca “Maróthi István, 1839” yazısıyla karşılaşınca çok sevinir. Hemen bu ismin altına kendi adını ve “Eljen a Magyar” (Yaşasın Macarlar) ifadesini yazar. Buradaki incelemelerini tamamladıktan sonra Şiraz’a gitmek için içerisinde Kerbela’dan dönen hacıların bulunduğu bir kervana katılır.³²⁵

Şiraz’a vardığında şehri hayal ettiği gibi bulamasa da kısa süre sonra buranın eğlencenin merkezi olduğu kanısına varır. Şiraz’da Fagergreen isimli İsviçreli bir doktor ile tanışır. Başlangıçta ona Avrupalı olduğunu söylemez ancak daha sonra gerçek kimliğini açıklar. Altı hafta kadar onun evinde konaklar. Birlikte, İranlı şairlerden Hafız’ın ve “Gülüstan” adlı ünlü eserin yazarı Sâdi Şirazî’nin mezarını ziyaret ederler. Doktorun evinde konaklamaya devam ederken burada Fransız Sefaretinden Kont Rochechouart ve İtalyan Sefaretinden Doria Marquis ile tanışır. Kont Rochechouart, ülkesi adına ticari meselelerle ilgilenmek için Şiraz’da bulunmaktadır. Çalışmalarını tamamladıktan sonra Tahran’a dönecektir. Dönüş yolculuğunda Vambéry’ye birlikte yolculuk yapmayı önerir. O, bu öneriye sıcak bakarak “Buraya dilenen bir derviş olarak geldim. Fransa İmparatorluğu’nu temsil eden efendinin seyahat sürecindeki rahat ortamından faydalanarak Avrupalı bir seyyah gibi geri dönme şansını elde edebilirim...” diye düşünür. Bu nedenle Kont Rochechouart’un seyahat alayıyla Tahran’a geri dönmeye

³²⁵ Vambéry, *His Life and Adventures*, 84-85, 92-101, 92-113, 114-122.; Alder- Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 86-91.; Felföldi, “*Fény metzette élet,*” *Vambéry*, 48.

karar verir. Uzun süre evinde misafir olduğu Doktor Fagergreen ile tam vedalaşacakları sırada, Şiraz'da büyük bir deprem meydana gelir. Depremın yıkıcı etkisinden güçlkle kurtulur. Depremın şehirde yol açtığı büyük hasarı görünce bir an önce oradan uzaklaşmak ister. Kont Rochechouart'un elçilik heyetiyle birlikte Tahran'a doğru yola çıkar. Nihayetinde 1862 yılının ocak ayının ortalarına doğru Tahran'a varır.³²⁶

1.7.2. Yolculuğun İkinci Güzergâhı; “Tahran'dan Türkmen Yurduna”

Vambéry, Güney İran'a gerçekleştirdiği seyahatini tamamlayıp Tahran'a tekrar geri döndüğünde uğradığı ilk yer, yine Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti olur. Burada daha önce olduğu gibi samimi şekilde karşılanmaktan büyük mutluluk duyar. Tahran'a gelir gelmez Türkistan seyahatine çıkmaya hazır olduğunu hisseder.³²⁷ Zira Türkistan seyahati öncesinde çıktığı İran seyahati onun için adeta bir okul olmuştur.³²⁸ Yaklaşık dört ay süren Güney İran seyahati boyunca “sahte derviş” rolünü deneyimleme fırsatını elde eder. Ayrıca bu seyahat süresince, Sünni bir derviş kimliğiyle karşılaştığı dini baskının yanı sıra at ve deve üzerindeki zorlu yolculuğun da onu psikolojik olarak güçlendirdiği kanısına varır. Artık çıkacağı yolculukta, bacağındaki aksaklıktan dolayı zorluk yaşayacağı kaygısından da uzaklaşır. Öngörüsüne göre Orta Asya'da “Osmanlı'dan gelen Sünni derviş” kimliğiyle, Türkler ve Sünniler arasında daha güvenli bir şekilde dolaşabilecek ve onların misafirperverlikleri sayesinde de seyahatini rahat bir şekilde gerçekleştirebilecektir.³²⁹ Dolayısıyla Tahran'da, Türkistan'a bir an önce gidebilmek için gerekli ortamın oluşmasını bekler. Tahran'da, Osmanlı efendisine özgü kıyafetlerini tekrar giyinmesine rağmen o artık derviş kimliğine bürünerek Türkistan yolculuğunu sürdürebileceği gruplara katılmak istemektedir. Gözlemlerine göre Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefaretine, sıklıkla Türkistan'ın farklı bölgelerinden gelen Türkler uğramaktadır. Bu kişilerle sohbet etmekten ve onlarla ilgilenmekten büyük zevk duyar. Bu Türklere göre o, “kılık değiştirmiş bir derviştir.”³³⁰ Türkler arasında adı, kısa sürede yayılır. 20 Mart 1863 tarihi onun uzun yıllardır düşlediği Türkistan Seyahati için

³²⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 123-136.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 172-173.; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, 49.; Zarccone, Vambéry'nin İsveçli doktora gerçek kimliğini açıkladığını belirtmemektedir.

³²⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 28.

³²⁸ L. Lıgeti. *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. Basım, 2011), 184.

³²⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 173.

³³⁰ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 28-29.

âdetâ bir milat olur. Nitekim bu tarihte sefarette otururken Mekke'den dönen Hacı Bilal ve arkadaşlarıyla tanışıp sohbet etmeye başlar. Onlar, çıkmayı tasarladığı Türkistan seyahatine uygun niteliklere sahiptir. Sohbetleri sırasında bu hacılara, kervanlarına katılarak Türkistan'a gitmek istediğini söyler; fakat onlara seyahatinin asıl amacını açıklamaya cesaret edemez. Eğer Sultan'ın isteği doğrultusunda filolojik ve etnografik araştırmalar için buraya gittiğini söylerse ona inanmayacaklarını düşünür. Bu nedenle onlara hem Türkistan'ı hem de Semerkant ve Hive'nin evliyalarını çok uzun zamandan beri ziyaret etmek istediğini ifade eder. Konuşmasında sürekli olarak, yolculuğunu dini nedenlerle gerçekleştirmek istediğini vurgular. Hitabet yeteneği sayesinde, onları ikna ettiğine inanır. Türkistanlı dervişler, ikna olduktan sonra onu da kervanlarına almaya karar verirler. Yeni yol arkadaşlarıyla anlaştıktan sonra seyahat için gerekli onayı alabilmek için Sefir Haydar Efendi ile görüşür. Başlangıçta bu yolculuğa ılımlı bakmayan Haydar Efendi, Türkistanlı hacılarla görüşükten sonra bu öneriyi kabul eder. Hacılara "Reşid Efendi, Sultan'ın sivil memurudur, bu nedenle onu yolculuk sırasında korumalısınız" der. Haydar Efendi, Türkistanlı hacılarla bu konuda bir anlaşmaya vardıktan sonra her bir hacıya yolculuk için 15 civarında altın hediye eder.³³¹

Görsel 6: Tahran Sefareti'nde Vambéry, Hacı Bilal ve arkadaşları³³²

Kaynak: ed. De M. Edouard Charton, *Le Tour du Monde Nouveau Journal des voyages* (Paris: Librairie De L. Hachette Et C, 1865), 33.

³³¹Vambéry, *His Life and Adventures*, 138-143.; Vambéry, *Travels in Central Asia*, 31-35.; M. Vambéry, "Sketch of a Journey Central Asia to Khiva, Bokhara, and Samarcand", *Proceeding of the Royal Geographical Society of London (1863-1864)* 8/6, 267-274.; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, 50.

³³² Bu gravür, Vambéry'nin anlatımları doğrultusunda Fransız ressam Émile Bayard tarafından çizilmiştir.

Vambéry, şimdi derviş kılığına girmeye hazırdır. Yolculukta nasıl giyinmesi ve neleri yanına alması gerektiği konusunda Hacı Bilal'den tavsiyeler alır. Bu doğrultuda ilk olarak saçlarını tıraş edip Buharalılara özgü kıyafetleri giyer. Yolculuk sırasında dikkat çekmemek için çarşaf gibi lüks olarak görülen pek çok eşyayı yanına almaması gerektiği söylenir. Onların bu önerilerini dikkate alarak seyahate çıkmadan üç gün önce hazırlıklarını tamamlar. Daha sonra hacıların kaldıkları kervansaraya giderek birlikte seyahat rotasını belirlerler. Meşhed'den Merv'e giden yol ağı, en kısa güzergâh olarak görülse de Teke Türkmenlerinin varlığı nedeniyle bu güzergâhtan vazgeçerler. Daha sonra misafirperver Yomutların yaşadığı Türkmen Çölünden geçerek Hive ve Buhara'ya ulaşılan yol güzergâhını kullanma konusunda görüş birliğine varırlar.³³³ İki gün sonra yolculuğa çıkmak üzere anlaşırlar. Bu süreç içerisinde o, yolculuğun olumlu ve olumsuz yanlarını düşünmeye başlar. Nitekim yakın geçmişte Türkistan'a seyahat eden İngiliz asıllı Conolly ve Stoddart'ın Buhara'da öldürüldüğünü, Fransız seyyah Blocqueville'nin ise hâlâ Teke Türkmenlerinde esir tutulduğu bilgisine sahiptir. Bu konuda edindiği bir başka bilgi de İngiliz memuru Kaptan Wyburn'un Türkmen steplerinde gizemli bir şekilde kaybolmasıyla ilgilidir. Ne var ki duyduklarına veya anlatılanlara inanmak istemez. Anlatılanları hayal ürünü olarak nitelendirir. Seyahat etme amacından caydırılmak için kendisine, bu olayların anlatıldığı kanısındadır. Öyle ki tüm olumsuz duyumlarına rağmen Seyyah Burnes, Dr. Wolff, Bay R. Th. gibi seyahatini başarıyla tamamlayan kişiler hakkında da bilgi sahibidir. Seyahate çıkacağını İngiliz, Fransız ve Türk elçiliklerindeki arkadaşlarına söyler. Fransız Sefaretindeki arkadaşı Doğu Bilimci Kont Gobineau, bunu olumlu karşılamaz. Bu olumsuz tepkisini onun kıskançlığına bağlar. İngiliz Sefaretindeki arkadaşının ise daha ılımlı yaklaştığı kanısındadır. Onların tavırlarının Türk Sefaretindeki arkadaşlarının bu konudaki tutumunu etkilediğini ifade eder.³³⁴ Türk Sefaretinde de Conolly ve Stoddart'ın başına gelen durum ona hatırlatılır; fakat o, her şeye rağmen bu duyumlara aldırış etmeden yolculuğa çıkmakta kararlıdır. Seyahat öncesi onu endişelendiren tek şey seyahat sürecidir; çünkü bu uzun yolculukta hiç de alışık olmadığı giyinme ve yemek yeme alışkanlığına uyum sağlaması gerekecektir. Ayrıca ayağındaki engel nedeniyle fiziksel şartlara uyum sağlayıp sağlayamayacağı konusunda da endişeleri vardır.³³⁵ Yine de

³³³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 143-145.; Vambéry, *Travels in Central Asia*, 37-38.

³³⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 174-175.

³³⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 39.

gençlik coşkusuyla bacağındaki engelini unutup maceraya atılarak plansız bir şekilde karanlık bir yolu takip ederek Türkistan’a yolculuğa çıkmaya kesin olarak karar verir.³³⁶ Yolculuğa çıkmadan bir gün önce, 27 Mart 1863 tarihinde Tahran’daki Osmanlı Sefaretinde onun adına bir ziyafet düzenlenir. Sefir, ona bu senin seyahat öncesi Avrupa yemek düzenine uygun olarak hazırlanan sofrada yediğin son yemektir, der. Vambéry, bu sözler karşısında hiçbir endişe ifadesi göstermeyerek çok mutluymuş gibi davranır.³³⁷ Osmanlı Sefaretinde sadece iki kişi onun Türkistan’a gittiğini biliyordur. Tahran’daki Avrupalı arkadaşları da dahil herkes onun Meşhed’e gittiğini sanır.³³⁸ Tahran elçisi Haydar Efendi, yolculuk öncesinde ona “Hacı Mehemed Reşid Efendi” adına düzenlenmiş imzalı ve mühürlü bir pasaport verir. Mekke’ye hiç gitmediği için “Hacı” ünvanını hak etmediğini düşünür; ama bir taraftan da güvenli bir seyahat için bunun bir zorunluluk olduğu kanısındadır.³³⁹ Aslında Macar Bilimler Akademisi ona seyahati sırasında kullanabileceği bir belge vermiştir;³⁴⁰ fakat bu belgeyi, Türkistan gezisi konusundaki korkuları nedeniyle kullanmaktan kaçınır. Zira bir Avrupalı olarak Türkistan’da dolaşmak istemez. Onun Türkistan’a gideceğini bilen bir diğer kişi de Tahran elçiliğinde görevli Avusturyalı Doktor Bimsenstein’dir. Seyahate çıkmadan Dr. Bimsenstein, Vambéry’ye tutsak edilip işkenceye maruz kalması durumunda içebileceği üç tane ölümcül etkisi olan Striknin hapi verir. Bu hapi, seyahati boyunca elbisesinin vatkasının içinde saklar.³⁴¹

Elçilik görevlileriyle vedalaştıktan sonra, 28 Mart 1863 tarihinde sabahın erken saatlerinde yola çıkmak için buluşacakları kervansarayın önüne gider. Burada herkes yola çıkmak için hazırdır. Binek hayvanlarla gidecek olanlar, eşek ya da katır kiralarken yaya olarak yolculuğa başlayacaklar genellikle askerlerin giydiği çaruk (Vambéry’nin deyişiyle “jaruk”) adı verilen ayakkabılar giymektedir. Kervandakilerin Tahran’da giydiklerinden daha eski kıyafetler giymelerine oldukça şaşırır.³⁴² Kendisinin de mor renkli Türkistan’a özgü bir kıyafeti vardır. Bu kıyafeti beğenmediği için bir dilenciye benzeyeceğini sanır; ancak onların eski ve yırtık kıyafetlerini görünce, kendisini

³³⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 180-181.

³³⁷ Arminius Vambéry, “My Dervish Life”, *Good Words for 1866*, ed. Macleod (London and New York: DD., Strahan & Magazine Publishers, 1866), 17.; Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 22-23.

³³⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 145.

³³⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 178-179.

³⁴⁰ Vambéry, *His Life and Adventures*, 31; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 152.

³⁴¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 152, 179-180.

³⁴² Vambéry, *Travels in Central Asia*, 40.

morlara bürünmüş bir krala benzetir.³⁴³ Yolculuğa çıkmadan önce yanına, Tahran'dan yeni aldığı giysilerinin³⁴⁴ yanı sıra gümüş saatini ve pusulasını da alır. Birkaç dukadan oluşan parasını ise ayakkabısının içine saklar. Yanına çok fazla değerli eşya almadığı için yolculuk sırasında soyguncuların hedefi olmayacağı kanısına varır.³⁴⁵ Yolculuğa çıkmayı beklerken iç dünyasındaki endişelerini çevresine yansıtmamaya çalışır. Nihayetinde Hacı Bilal'in yolculuk öncesi yaptığı duadan sonra Vambéry'nin de yer aldığı yirmi dört kişiden oluşan kervan Sarî'ya³⁴⁶ doğru gitmek için hareket eder. Elburz sıradağlarının yamaçlarından atıyla giderken bazen ümitsizliğe kapılır ama Türkistanlı hacılar, onunla sohbet ederek onun bu olumsuz ruh halinden uzaklaşmasını sağlar.³⁴⁷ Seyahatleri sırasında yağmur nedeniyle bir kulübeye sığınmak zorunda kalırlar. Burada üzerindeki ıslak kıyafetleriyle, pek çok kişinin bir arada olduğu bir ortamda kalarak büyük ahşap bir tabakta sunulan akşam yemeğini yemek ve gece onlarla bir arada uyumak zorunda kalır. Bir gün önce Türk elçiliğinde en iyi şekilde ağırlandığını hatırladığında kendisini “Kral ve Dilenci”³⁴⁸ adlı eserin baş kahramanı gibi hisseder. İçinde bulunduğu durumun, dış görünümündeki bu ani değişimin, kendi isteklerinin bir sonucu olduğunu düşünerek yeni ortama uyum sağlamaya çalışır. Gruba ait olduğunu kanıtlamak için giysileri ıslanmış hasta bir hacıya, Tahran'dan aldığı yeni kıyafetlerini verir. Kendisi de gömleği olmayan keçe ceket ve uzun bir cübbe (derviş hırkası) giyer. Kur'an-ı Kerîm'ini onlar gibi kabartmalı bir kutuya koyarak yüksek bir yere asar. Böylece onları etkileyebildiğini düşünür ve dervişliğe uyum sürecini “Gerçekten, ben doğuştan bir dilenciyim” diye yorumlar.³⁴⁹ Zira dervişleri bir dilenci gibi görmektedir. Kısa süreli bu moladan sonra bazen atı üzerinde bazen de yürüyerek yolculuğuna devam eder. “Hacı Reşid” kimliğiyle çıktığı bu seyahat sayesinde, Türkistan'daki farklı Türk topluluklarının duygu dünyasını öğrenme fırsatını yakaladığını düşünür. Bir süre sonra onlarla sohbet etmekten hoşnut olur ve onlara olan ön yargısı giderek kırılmaya başlar. Bu sohbetleri sonrasında, kervandaki diğer hacıların kendisini gerçekten bir derviş olarak gördükleri kanısına varır. Bir gün süren yolculuk sonrasında, 29 Mart'ta önce

³⁴³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 146.

³⁴⁴ Vambéry, “My Dervish Life”, 18.

³⁴⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 180.

³⁴⁶ Sarî, Hazar Denizi'nin Kuzeydoğusunda yer alan Mazenderan Eyaletine bağlı bir şehirdir.; Öke, *Saraydaki Casus*, 19-20.

³⁴⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 40-45.

³⁴⁸ “Kral ve Dilenci” Mark Twain'in eseridir

³⁴⁹ Vambéry, “My Dervish Life”, 17-18.

Fîrûzkûh'a varırlar. Daha sonra Mazenderan'a doğru yola çıkarlar.³⁵⁰ Buraya yolculuk ederken yağmurlu hava koşulları nedeniyle zorluk yaşarlar. Kıyafetleri ıslandığı için daha önce kuruttukları at gübresini yakacak gibi kullanarak ısınmaya ve elbiselerini kurutmaya çalışırlar. Hatta ısınmak için yaktıkları at gübresinden elde edilen tozu (külü olmalı) pudra gibi vücutlarına sürmelerine oldukça şaşırı; fakat bu farklı ısınma yöntemini deneyince oldukça hoşnut kalır.³⁵¹

Yolculuk sırasında grubun diğer bireyleri gibi kendisine görev verilir. Bu doğrultuda çay hazırlama, ekmek pişirme, eşyaların taşınması gibi küçük işleri yapar. Böylece efendi kimliğinin zamanla grup içerisinde unutulmaya başladığını düşünür. Yolculuğunun ilk ayı bittiğinde kendisini ne İstanbullu ve Tahranlı ne de bir Avrupalı gibi görmeye başlar. Artık yeni rolü, "sahte dervişliğe" tamamen alışmıştır.³⁵² Zorlu yolculuk sonrasında kervanla birlikte 30 Mart 1863'te Mazendaran'a varır. Burayı çok beğenmelerine rağmen mola vermezler ve seyahatlerine devam ederek Heft Ten'e vardıklarında konaklamayı düşünürler. Vambéry Heft Ten'e vardıklarında aslan gibi yabani hayvanların varlığını duyunca biraz irkilse de cesaretini toplayıp kılıcını alarak onların bulunduğu yöne doğru gittiğini ve aslında uzakta olan bu hayvanların kaplan olduğunu anlatır. Köy halkından edindiği bilgilere göre bu yabani hayvanların insanlara saldırmadığını öğrenir. Geceyi bir başka yabani hayvan olan çakalların varlığından rahatsızlık duyarak geçirir.³⁵³ Gerçekte Vambéry'nin burada kendisini roman, hikâye gibi edebi türlere özgü bir kahraman gibi göstermeye çalıştığını söylemek mümkündür. Vambéry kervanla birlikte bir sonraki gün muhtemelen 31 Mart ya da 1 Nisan'da Sarî'ya varır. At kiralayarak Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı Hazar kıyısında yer alan Ferâhâbât'a gitmeyi planlarlar. Hacı Reşid Efendi kimliğine bürünen Vambéry, beraberindeki hac kafilesıyla birlikte Ferâhâbât'a geldiğinde burada iki gün konaklar. Sünni Türkmenlerin ev sahipliğinden oldukça hoşnut kalır. Ferâhâbât'tan ayrıldıktan sonra Hazar kıyısındaki bir başka yerleşim yeri olan Karatepe'ye varırlar.³⁵⁴

³⁵⁰ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 45-46.

³⁵¹ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 27-28.

³⁵² Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 29.

³⁵³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 46-48.

³⁵⁴ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 48-50.

Karatepe'ye geldiklerinde burada Afgan ve Türkmenlerden oluşan kalabalık bir grup tarafından ağırlandır. Beyaz teni, farklı yüz hatları onların dikkatini çekmiştir ve kendi aralarında Vambéry hakkında konuşmaya başlarlar:³⁵⁵

“Bir derviş mi? Görünüşü bir dervişten başka her şeye benziyor...Hacıların bize söylediğine göre bu adam bizim sultanımızı (bu ifade geçtiğinde herkes ayağa kalktı) Tahran'da temsil eden büyükelçinin bir akrabası olmalıdır. Böylesine soylu bir adamın Hive ve Buhara'daki Türkmenlerin arasında ne işi olduğunu yalnız Allah bilir.”³⁵⁶

Kendisine şüpheyile yaklaştıklarını fark eden Vambéry, Doğulu kimliğine daha sıkı bir şekilde sarılarak tepkide bulunmadan sessizce oturmayı tercih eder. Hacı Bilal ise onun Sultan'ın bir memuru ve dolayısıyla gerçek bir efendi olduğunu ancak son zamanlarda Dünya işlerinden uzaklaşarak evliyaların kabirlerini ziyaret etmek için bu yolculuğa çıktığını, onları merakla izleyen kalabalığa anlatır. Böylece Hacı Bilal hem onu bu nahoş durumdan kurtarmaya hem de kalabalık grubun merak ve şüphelerini sona erdirmeye çalışır. Hacı Bilal'in onu bu şekilde savunmasındaki başlıca etken Tahran'daki Osmanlı sefiri Haydar Bey'in Vambéry'i koruyup kollaması için verdiği görevle ilgilidir.³⁵⁷

Karatepe'de kaldıkları birkaç gün içerisinde Aşurada üzerinden bir tekneyle Gümüştepe'ye gitmek için hazırlık yaparlar. Ruslara erzak taşımakla görevli Tekne kaptanı, onu Sultanın gizli casusu sandığı için teknesine almak istemez.³⁵⁸ Zira Aşurada uzun yıllardır Rus hakimiyeti altında bulunuyordur.³⁵⁹ Hacı Bilal ve arkadaşlarının onu tekneye almazlarsa başka bir tekneyle gideceklerini söylemeleri üzerine tekne kaptanı, Vambéry'nin Tahran elçisi Haydar Efendi'ye kendi adına bir tavsiye mektubu yazması karşılığında onu tekneye alabileceğini söyler. Bu duruma itiraz ederse gerçek kimliğinin açığa çıkmasından endişelendiği için sessiz kalmayı tercih eder ve kendisinden istenilen mektubu da yazmak zorunda kalır. İki gün sonra (10 Nisan 1863) bu tekne yerine Yakub adlı bir Türkmen'in teknesiyle Hazar Denizi yoluyla Aşurada'ya gitmek için yola çıkarlar. Yolculuk sırasındaki durumlarını “...Herkesin yanında dilencilik

³⁵⁵ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 65.; Vambéry, *Travels in Central Asia*, 50-51.

³⁵⁶ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 51.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 65.

³⁵⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 51.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 65-66.

³⁵⁸ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 66-68.

³⁵⁹ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, 52.; Aşurada, Hazar Denizinde yer alan bir adadır. Türkmen Limanı'na ulaşmaktadır. Türkmen Limanı, günümüzde İran'ın Gülistan Eyaleti sınırları içerisinde yer almaktadır.; bk. Google map, “Aranan: Aşurada Türkmen Limanı” (Erişim 08.09.2023).

malzemesinin yanı sıra bir çuval da un vardı”³⁶⁰ diye yorumlar. Nihayetinde 11 Nisan 1863 tarihinde Aşurada’ya varırlar. Buraya geldiklerinde Türkmenlere ait teknelerin, adadaki Rus yönetimine gerekli resmî belgeleri göstermesi gerektiğini ve ayrıca teknelerin, silah kaçakçılığı ve köle ticaretini önlemek amacıyla Rus memurlar tarafından kontrol edildiğini öğrenir. Bu durum sahte kimliğe sahip olup derviş kimliğine bürünen Vambéry’yi tedirgin eder. Gerçek kimliğinin, beyaz teni ve Avrupalı yüz hatları nedeniyle Ruslar tarafından açığa çıkarılmasından korkar; çünkü gerçekler anlaşılırsa Rusların onun bu yolculuğa çıkmasına engel olacağına ve ayrıca Seyyah Blocqueville gibi onun da Türkmenlere esir düşebileceğine dair kaygıları vardır. Teknenin kontrolü sırasında endişeleri daha da artar ve yakalanmamak için görevli subaylarla göz teması kurmamaya çalışır. Tekne görevlisi Yakub ile Rus askerlerinin konuşmaları sırasında Rusça olarak “Bakın, bu hacı ne kadar da beyaz” dediğini duyar. Soğukkanlı tavrı sayesinde dikkatlerinin üzerinden dağılmasını sağlamış olmalı ki görevliler onun hakkında bir araştırma yapma gereği duymaz. Kontrollerin ardından yolculuklarına izin verilmesiyle birlikte tekneyle Gümüştepe’ye doğru yol alırlar. Vambéry’nin yol arkadaşlarına olan güven duygusu, endişe dolu düşüncelerle geçen bu tekne yolculuğu neticesinde artmaya başlar.³⁶¹

Gümüştepe’ye vardıklarında tekne kaptanı Yakub, Yomut Türkmen lideri Hancan’a Hacı Reşid Efendi’nin Gümüştepe’ye geldiğini bildirir. Yomut Türkmen reisi Hancan’ın onların geldiğini duyar duymaz hemen karşılamaya gelmesine Hacı Reşid Efendi kimliğine bürünen Vambéry çok sevinir.³⁶² Hancan’ın misafirlerini karşılama merasimi içerisinde ilk önce ona samimi bir şekilde sarılarak “hoş geldin” demesinden hoşnut olur.³⁶³

Gümüştepe’de yaklaşık iki bin kadar çadırdan oluşan Yomut Türkmeni yaşamaktadır.³⁶⁴ Buradaki halk, onu samimi bir şekilde karşılar. Geceyi Hancan’ın onun için hazırlattığı “Çatma” adı verilen çadırdan geçirir. Rahat ortamda istemeden de olsa onun bir an için rehavete kapılması Hacı Bilal’i tedirgin eder; çünkü seyahati sırasında hac kafilesinden sadece Hacı Bilal onun bir derviş olmadığını biliyordu. Yomut Türkmen reisi Hancan

³⁶⁰ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 68-69.

³⁶¹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 58-65.; Öke, *Saraydaki Casus*, 20.; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, 52.

³⁶² Vambéry, *Travels in Central Asia*, 65.

³⁶³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 158.

³⁶⁴ Vambéry, “Sketch of a Journey Central Asia to Khiva, Bokhara, and Samarcand”, 268.

başta olmak üzere buradaki Türkmenler, Derviş Hacı Reşid'in Sultan (Abdülaziz Han) tarafından Rus karşıtlığı bir görev için Buhara ve Hive'ye gönderildiğini düşünüyordu. Hacı Bilal, Derviş Reşid'in böyle bir amacının olmadığı konusunda Türkmenleri ikna etmekte çok zorlanmıştı. Bu nedenle Hacı Bilal, Vambéry'ye artık her yönüyle tam bir derviş gibi davranması gerektiğini söyler. Davranışlarının gerçekçi olabilmesi için ona, tıpkı bir derviş gibi insanlara vakur bir edayla Fatih okumasını, hastalara dua ettiğinde ellerini uzatarak nefesini nasıl kullanması gerektiğini ve kendisine verilen hediyeleri kabul etmesini tembih eder. Ve bir dervişe özgü bu davranışları yapmazsa Türkmenlerin şüpheleneceğini de ekler. Vambéry ise Türkmenlerin Sultan'a olan saygısını bildiğinden seyahat amacı kesin olarak bilinmeyen gizemli bir derviş olmanın kendisine katkı getireceğini düşünmektedir. Yine de zaman zaman onun dervişliğinden şüphe duyan ve onun siyasi amaç için Türkistan'a geldiğine inananlar da vardır. Bu durum Avrupalı kimliği ortaya çıkmadığı sürece onu çok endişelendirmez. Zira Osmanlı kimliğiyle daha önce Avrupalıların gezemediği kadar özgürce dolaşabileceğini düşünmektedir. Onun buradaki amacı, uzun süre Gümüştepe'de kalarak Türkmenlerin kültürlerini daha yakından tanıyabilmek ve onların dillerini daha mükemmel şekilde konuşabilmektir.³⁶⁵ Dolayısıyla bu amacına ulaşabilmek için hac kafilesindeki diğer arkadaşı Hacı Salih'le birlikte hastalara şifa dağıtmak için dua okumaya hatta muska yazmaya başlar. Burada "Hacı Rûmi" (Türk Hacı) adıyla anılır. Osmanlıca ve Arapça bilgisi sayesinde kısa süre içerisinde ulema sınıfının desteğini alarak obada tanınan itibarlı biri olur. Bu nedenle toplum içerisinde ulema sınıfının Aksakallılarına göre itibarının daha yüksek olduğunu düşünür. Bu ulema sınıfından Kızıl Ahund lakaplı Molla Murad'ın teveccühünü kazanmayı başarır. Zira bu ulemalardan biri sohbet esnasında Vambéry'nin teninin beyazlığına dikkati çektiğinde Kızıl Ahund, bu durumu dervişlere özgü nurla (nuru'l İslâm) ilişkilendirerek konunun kapanmasını sağlar. Kızıl Ahund, Gümüştepe'de Büyük İskender tarafından inşa edilmiş kaleye ait kalıntıların bulunduğu yerde Türkmenler tarafından yeni inşa edilen caminin mihrabının tespit edilmesinde Derviş Reşid'in yardımına başvurur. Bu teklif karşısında kendinden emin bir şekilde pusulasının yardımıyla kibleyi Mekke'ye gelecek şekilde tespit eder. Kızıl Ahund başta olmak üzere ulema sınıfından aldığı destekle Yomut Türkmenleri hakkında daha detaylı bilgiler elde eder; ancak zaman zaman derviş kimliğini unutarak sosyal hayata ilişkin sorduğu

³⁶⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 67, 70-72.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 158-161.

sorular Türkmenlerin dikkatini çeker. Bu nedenle bulunduğu toplumda çok fazla göze batmamak için genellikle sessiz kalmayı ve dinlemeyi tercih eder. Onların kendi aralarındaki sohbetlerini dinleyerek Türkmenlerin “alaman” adı verilen akınları, Hive Hanlığı ve diğer göçebe halklar hakkında bilgi sahibi olur.³⁶⁶

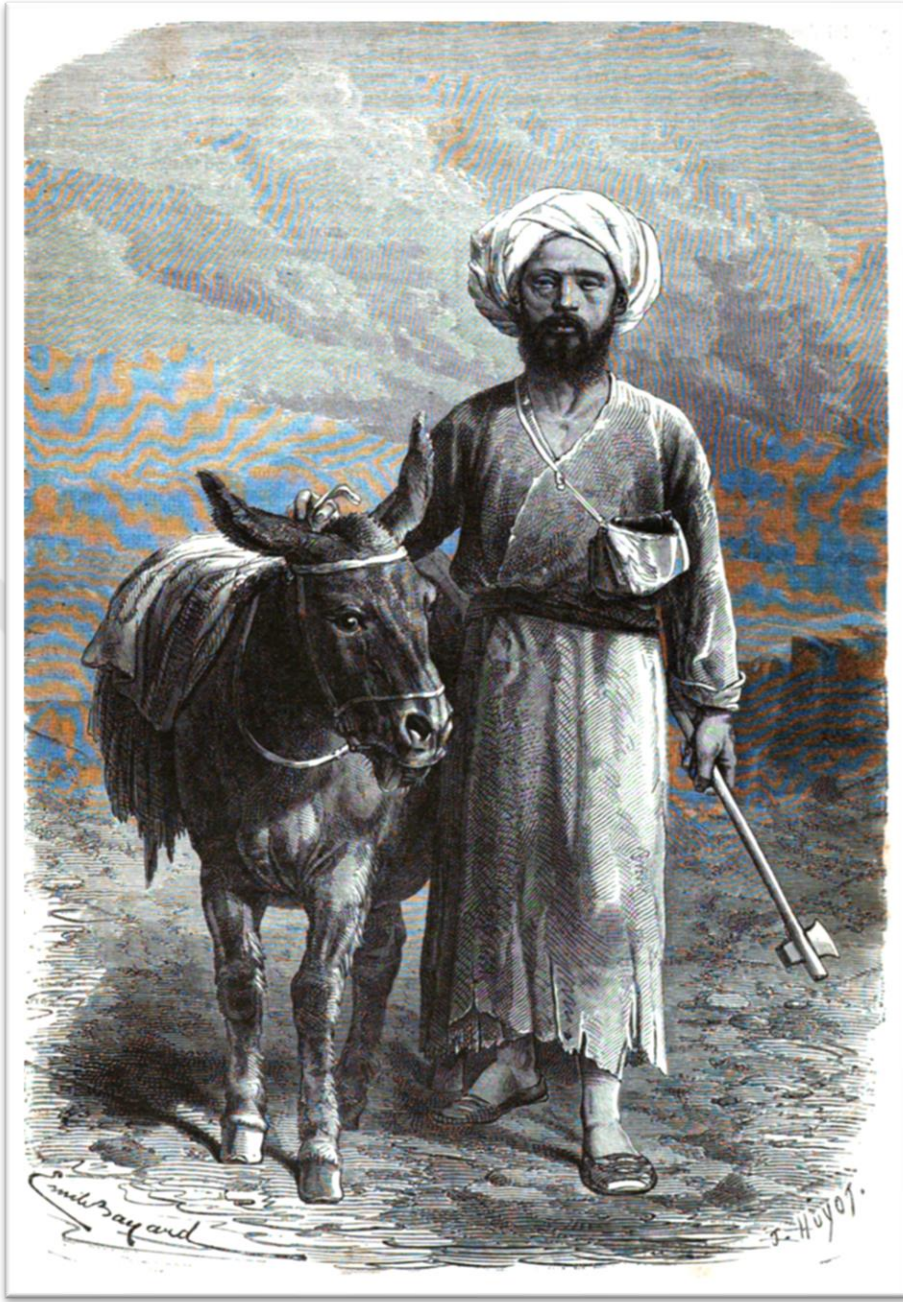
Vambéry’ nin dış görünüm bakımından tam anlamıyla bir dervişe dönüşmesi ise Kızıl Ahund ile Gümüštepe’den Şehr-i Cürcân’daki Türkmenleri ziyareti sonrasında gerçekleşir. Zira Türkmen geleneklerine göre misafirlere hediyeler verilirdi. Bu ziyaret sonrasında ona keçeden bir namazlık, Türkmenlere özgü kaban ve bir şapka hediye edilir. Bu başlığa eşarp sarınca tam bir Türkmen mollasına benzediğini düşünür.³⁶⁷

Genellikle mollaların taktığı bu başlığı kullanmakta oldukça zorluk yaşar; çünkü keçe şapka üzerine birkaç metre uzunluğundaki keten örtünün sarılmasıyla oluşturulan sarık şeklindeki başlık ona çok ağır geliyordur. Türkmen geleneğine uygun olarak kullanması gereken bir diğer eşya ise ağır bir tüfektir. Tüfeği de sırtında taşımakta zorlanır. Yine de bir dervişe benzemek için tüm zorluluklara katlanması gerektiğini düşünür. Böyle davranarak Türkmenlerin büyük çoğunluğunun hem dış görünümüyle hem de davranışlarıyla gerçek anlamda bir derviş olduğuna inandıklarını gözlemler. Buna rağmen Avrupalı kimliğinin açığa çıkmasından endişe duymaktan kurtulamaz.³⁶⁸

³⁶⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 72-76.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 162-164.

³⁶⁷ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 80.

³⁶⁸ Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 52, 53-54.

Görsel 7: Vambéry Türkistanlı Hacılara Özgü Kıyafetlerle

Kaynak: ed. De M. Edouard Charton, Le Tour du Monde Nouveau Journal des voyages (Paris: Librairie De L. Hachette Et C, 1865), 41.

Yomut Türkmenlerinden Ana Han'ın davetine katıldığında bu endişeleri daha da artar; çünkü Ana Han sohbet esnasında daha önce kendisini ziyaret eden ve Buhara'da öldürülen bir İngiliz sefirinden bahsetmektedir. Vambéry'ye göre bu kişi, Rusya ile Hive arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için Hive Hanı ile görüşmeye gönderilen

Arthur Conolly'dir.³⁶⁹ Vambéry'nin Arthur Conolly adını duyunca endişelenmesindeki asıl sebep neydi? Vambéry'nin gizli amacı İngilizler adına casusluk yapmak mıydı? Buna benzer sorular hâlâ cevapsızdır.

Vambéry'nin Ana Han ile sohbetleri derinleştikçe Türkmenlerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını anlayınca yakalanacağına dair zihninde oluşan kuşku ve endişe bulutları dağılmaya başlar. Nitekim Ana Han, sohbetleri sırasında Türkmenlerin akrabaları olan Osmanlı sultanlarına büyük saygı duyduklarını ve dolayısıyla bu topraklardan gelen misafirlere aynı saygı çerçevesinde davranacaklarını dile getirmiştir.³⁷⁰ Buradaki misafirliğinden sonra tekrar Gümüştepe'ye Hancan'ın yanına geri döner. Gümüştepe'de kendisine duyulan güvenin gittikçe arttığını fark eder. Hatta bir hırsızlık davasında "İstanbul molla kimliğiyle" mahkemede yer alır.³⁷¹

Yaklaşık üç hafta boyunca Gümüştepe'de kaldıktan sonra Hive'ye doğru yola çıkmak için hazırlık yapmaya başlarlar. Hancan, yolculukları için gerekli develeri kiralamalarında yardımcı olur. Deve kiralamak masraflı olduğu için bir deveyi iki kişinin paylaşması kararlaştırılır. Aslında Vambéry'nin bir deveyi tek başına kiralayabilecek kadar parası vardır. Gümüştepe'de kendisine hediye edilen bu paraları elbisesinde saklamayı daha doğru bulur. Kendisine bir deve kiralamak istediye de Hacı Bilal, zenginlik göstergesi olabileceği gerekçesiyle bu fikre sıcak bakmaz. Hacı Bilal ile aynı deve üzerinde seyahat etmeye karar verirler. İlk hedefleri Etrek'te bulunan kervana katılmaktır. Vambéry, bir an önce yola çıkmak ister. Burada onun, Sultan'ın bir elçisi olup sürekli Tahran ile irtibat halinde olduğu ve Tahran Sefaretinin de Rusya ve İran'a karşı silahlandığı yönünde söylentiler yayılmaya başlar. Bu asılsız söylentileri, Rusların duyması halinde soruşturma geçirip asıl kimliğinin gün yüzüne çıkmasıyla köle olmaktan korkar. Türkmenlerin yakaladığı İranlıların, köleye dönüştürüldüğünü görünce bu endişeleri daha da artar. Hancan, Etrekli Kulum Han adlı bir Türkmen'i, onlara Etrek'e kadar eşlik etmekle görevlendirir. Kulum Han, Türkistanlı hacılar arasında Vambéry'yi görünce şaşırır. Onun İstanbul'daki Türklere benzemediğini

³⁶⁹ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 93.; Çevirmen Resül Şahsi, Arthur Conolly ile ilgili bilgilerin yer aldığı sayfaları, Vambéry'nin Puteşestviye po Srendey Azii Vambery adlı 1873 yılında yayımlanan eserinden alıntılanmıştır.; Vambéry'nin 1868 yılında yayımlanan *Sketches of Central Asia-Additional Chapters on My Travels, Adventures and on The Ethnology of Central Asia* adlı eserinde ise bu kişinin İngiliz elçisi Bay William T. Thomson olabileceğini söylemektedir.; bk. Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 53-54.

³⁷⁰ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 52, 53-54.

³⁷¹ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 95-96.

söyler. Hacı Bilal ise İstanbul'da böyle bir durumu fark etmediğini söyleyerek konuyu kapatmaya çalışır. Kulum Han, iki gün sonra sabahın erken saatlerinde onlara hazır olmalarını söyleyerek yanlarından ayrılır. Nihayetinde iki gün sonra hac kafilesi, sabahleyin Hancan ile vedalaşarak Kulum Han ve oğlunun rehberliğinde atlara binerek Gümüştepe'den Etrek'e doğru yola çıkar.³⁷²

Etrek'e geldiklerinde Kulum Han'ın misafiri olurlar. Kulum Han, kervanda yer alan diğer misafirler içerisinde Vambéry'ye özel bir ilgi göstermektedir. Ancak o yine de onun ev sahipliğini samimi bulmaz. Etrek'te halk ondan “Rumi” (Osmanlı) diye bahseder.³⁷³ Şehri Cürcan'da olduğu gibi Etrekte de halk onun gerçek bir derviş olduğuna inanmaktadır. Ünü burada da kısa sürede yayılır. Öyle ki onun üstün güçleri olan bir şeyh olduğuna inanan Türkmenler vardır.³⁷⁴ Ayrıca Türkmenler arasında onun Rus karşıtı düşünceye sahip olduğuna dair söylentiler dolaşmaya başlar. Hatta Koçak Han adlı bir Türkmen, evindeki Rus köleye Vambéry'yi göstererek “Hemen bu efendinin ayaklarını öpmelisin” der. Bu olay karşısında o, her ne kadar bu köleye acısa da ona karşı nefret ifadeleri ve davranışları göstermeye özen gösterir. Bu Türkmen şehrinde birkaç gün kaldıktan sonra Ceyhun'a giden yol güzergâhıyla Hive'ye gitme kararı alırlar. Kervanın yola çıkmaya hazır olduğunu duyunca çok mutlu olur. Arkadaşlarıyla birlikte yolculukları için ekmek pişirip, dayanıklı olması için deve etini tuzlarlar. Sabah deve üzerinde Etrek Nehri'ni geçip çöle yaklaştıklarında, Hancan'ın onlara eşlik etmesi için gönderdiği görevlilerin ayrılma zamanının geldiğini öğrenir. İlk fırsatta kervanın mola verdiği sırada elbisesindeki yünlerin içine gizlediği kâğıtlara ve Kur'an'ı- Kerim içerisindeki iki boş sayfaya mektuplar yazmaya başlar. Bu mektupların birini Hancan'a diğerini ise Tahran elçisi Haydar Efendi'ye yazar. Bu mektupları Hancan'ın adamlarına teslim eder. Mektupta, planladığı Türkistan seyahatinin çöl üzerinden başladığını yazar. Vambéry, seyahatnamesinde Türkistan seyahatinde beraberindeki hacıların kimler olduğunu birer birer açıklar. Nitekim kervanda kırk kişi olup bu kişilerin yirmi altısı hac kafilesindeki hacılardır. Hacılar dışındaki bu on dört kişi ise Yomut Türkmenleri, Özbekler ve bir Afgan'dan oluşur. Kervandaki bu Afgan, Kandaharlı Emir Muhammed'dir. Bu kişi, yolculuk başlamadan önce Vambéry'nin

³⁷² Vambéry, *Travels in Central Asia*, 85-93.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 96-101.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 167-171.

³⁷³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 101-104.

³⁷⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 186-187.

derviş olmadığını hatta bir Avrupalı olduğunu çevresindeki insanlara anlatmaktır. Bu durumun farkına varan sahte derviş Vambéry, Emir Muhammed'in ona yönelik tavırlarından rahatsızlık duymaya başlar. Uyuşturucu bağımlısı Afgan Emir Muhammed, gitgide daha fazla bu konu hakkında konuşur.³⁷⁵ Hatta Vambéry, Hive'ye doğru yola çıkmadan önce kervanbaşına, Afgan Emir Muhammed'in:

“Bahse girerim ki o bir Frengi ya da Rus casusudur. Kalemikle bütün dağları, vadileri ve tüm akarsuları ve pınarları not ediyor. Bu yüzden Ruslar, bir rehber olmaksızın sizin sürülerinizi ve çocuklarınızı yağmalamak için gelecektir. Hive’de, Han’ın önlemleri sayesinde işkenceciler üzerine düşeni yapacaktır. Kırmızı sıcak demir, onun nasıl bir metalden oluştuğunu (kim olduğunu) gösterecektir.”³⁷⁶ dediğini duyar.

Hacı Bilal sürekli dile getirilen bu söylenti karşısında çok öfkelenir ve kervandakilere:

“...Bu sefil Afgan ayyaş Etrek’te iken de kendisine Kur’an’dan ve hadislerden Arapça açıklamalar yapabilen bizim Hacı Reşid’in sadece kılık değiştirmiş bir Frengi (cümle içerisinde üç kere Estağfurullah, yani Allah günahlarımı affetsin, dedi.) olduğunu söylüyordu. Kendisini onu bizim büyük Sultan’ımızın elçisinden teslim aldığını ve elinde Halife’nin mührüyle mühürlenmiş bir geçiş izni olduğunu söylememe rağmen inanmamış ve iftirasında ısrarcı olmuştu. Anladığım kadarıyla kervanbaşının aklını karıştırmayı başardı. Ama kadı ve ulemanın olduğu Hive’ye vardığımızda bu işten pişman olacak. Dindar bir Müslüman için kâfir demenin ne olduğunu ona öğreteceğiz”³⁷⁷ der.

Vambéry, kendisi hakkındaki bu olumsuz söylentilerin artması üzerine seyahate çıkmadan önce Tahran’da Dr. Bimsenstein ona verdiği ve vatkasında sakladığı ölümcül Striknin hapını, yasaklı maddenin etkisi altında bulunan Emir Muhammed’in çayının içine atmayı düşünür. Böylece hedefine engel olmak isteyen bu kişiden kurtulmak ister. Aslında bu kötü fikir, daha önce okuduğu Bulwer’in “Eugene Aram” adlı romanında okuduklarından aklına gelmiştir. Yine de bu fikrin bir medeni kişiye yakışmayacağını düşünerek hapi tekrar elbisesinin vatkasının içine gizler.³⁷⁸ Daha sonra edindiği bilgilerden yola çıkarak Afgan Emir Muhammed’in Kandahar’ın İngiliz işgali sırasında

³⁷⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 104,106-107-111, 113, 115.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 175-178.

³⁷⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 189.

³⁷⁷ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 117.; Vambéry, *Travels in Central Asia*, 113.

³⁷⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 179-180, 189-190.

Avrupalıları yakından gördüğü için ondan şüphelendiği kanısına varır.³⁷⁹ Seyahat öncesinde böyle korku atakları yaşayan Vambéry'nin, kervanbaşından aldıkları haberle birlikte Türkistan'a seyahat süreci başlar. Onları Etrek'te ağırlayan Türkmenlerden ayrılarak yönlerini Doğuya çevirip Kuzey'e doğru yol alırlar.³⁸⁰

1.7.3. Sahte Derviş Türkistan Hanlıklarında

Seyahatin ikinci aşamasını tamamlayan Vambéry'nin artık bundan sonraki başlıca amacı Türkistan'ın kalbi niteliğindeki Hive, Hokand Hanlıklarına ve Buhara Emirliği'ne gidebilmektir.³⁸¹ Bu amaçla katıldığı kervanla birlikte ilk önce Hive'ye doğru yol alır. Buraya gidebilmek için öncelikle Karakum Çölü'nü aşması gerekmektedir. Vambéry gibi³⁸² Ali Suavi (1839-1878) de Hive'nin etrafının önemli ölçüde çöllerle kaplı olduğunu anlatır:

“...Hive Okyanus ortasında bir ada gibi çöl ortasında suyu ve yeşilliği bol bir yerdir. Bu bereketli yer Kuzeyden Aral Gölü, Kuzey Doğu'dan Ceyhun Nehri, Güneydoğudan Buhara'yı ayıran çöl, Güneybatıdan Teke Türkmenlerini ayıran çöl, batıdan yine çölle kaplıdır. Batısındaki çöl arazi Hazar Denizi'ne kadar 200 saatlik bir mesafe olarak uzanmaktadır...”³⁸³

Çölün zorlu koşullarını öngören Vambéry, yine de Hive'ye varabilmek için 13 Mayıs 1863 tarihinde uzun sürecek bir çöl yolculuğuna başlar.³⁸⁴ Yolculuğun ilk molasında Kervanbaşı Amandurdu; Hacı İlyas ve arkadaşlarına onun varlığından rahatsızlık duyduğunu söyler. Zira daha önce onun kervanına katılan Avrupalı bir elçi Türkistan'a giden yolların, coğrafi taslağını çıkarmıştır. Elçinin yaptıklarının duyulması üzerine kervanbaşı, Hive Hanı tarafından ölümcül bir cezaya çarptırılma ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle Hac kafilesindekilere ancak iki koşulla onunla yola devam edebileceğini söyler. İlk şartı, not almaya yarayan kalem gibi malzemeleri taşıyıp taşımadığını anlayabilmek için Hacı Reşid'in üzerini aramaktır. İkinci şartı ise herhangi bir not almayacağı konusunda Hacı Reşid söz verecektir. Eğer sözünü tutmazsa çölde onu tek başına bırakacaktır. Bu sözleri duyan Vambéry, aşırı kızgınlık tepkileri vererek

³⁷⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 114.

³⁸⁰ Vambéry, *His Life and Adventures*, 178.

³⁸¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 180-182.

³⁸² *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsíában*, 19.

³⁸³ Ali Suavî, *Ali Suavî'nin Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, haz. M. Abdülhâlik Çay (İstanbul: Orkun Yay., 1977), 43.

³⁸⁴ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 123. Vambéry, *Travels in Central Asia*, 116-117.

arkadaşlarının desteğini alır ve Kervanbaşı Amandurdu'ya onun isteklerini dikkate alacağı konusunda söz vermiş gibi yapar. Hive'ye yolculuk boyunca Kervanbaşının dikkatini çekmemek için gittikleri coğrafi mekanlar hakkında soru sormamaya çalışır. Öğrendiği bilgileri gizlice not tutar. Not alırken farklı bir yol izler.³⁸⁵ Zira seyahate çıkmadan önce elbisesinin astarına küçük bir kalem saklamıştır. Seyahat sırasında edindiği bilgileri Arapça harflerle Macarca yazarak notlarının anlaşılmasını sağlar.³⁸⁶

شہدس مصر بالایک نوروت یک چتورنا یک روم
۲- نوروت نوروت یوبر دورت قوپولا یک تلپ لاقاش
روسقات قلاش نم سابر سیموم فای لوتونک ازبیک
قومپاس قورقارمیس -

Görsel 8: Vambéry'nin Seyahat Sırasında Tuttuğu Gizli Notlar

Kaynak: Armin Vámbér, Küzdelmeim (Budapest: Franklin-Társulat,1905), 227.

Vambéry kervandaki arkadaşlarıyla birlikte mayıs ayının ortalarında devam eden çöl yolculuğu sırasında bazen susuzluk bazen de yönlerini kaybetme gibi olumsuzluklar yaşar. Zorlu yolculuk sonrasında Küren Dağını, Ulu ve Kiçi (küçük) Balkan Dağı eteklerini, Şor (Tuz) Gölü'nü aşarak 30 Mayıs 1863 tarihinde Hive'ye vardılar.³⁸⁷ Böylece Hive'ye varış yolculuğunu on sekizinci günün sonunda tamamlamış olur.³⁸⁸ Hive yolculuğunun zorluk derecesini, o an fark edemediğini anılarında anlatmaktadır. Vambéry, seyahatinden on yıl sonra buradan geçen Rus komutan Colonel Markusoff'un raporlarından edindiği bilgilere göre mayıs ayında Balkan Dağlarının eteğinden Hive Vadisine kadar sıcaklıklar Reaumur termometresine göre elli iki dereceye³⁸⁹, Fahrenheit'e (Fahrenayt) göre 152 dereceye kadar yükselmektedir.³⁹⁰ Vambéry de yıllar sonra kendisinin bu sıcaklığa nasıl dayanabildiğine hayret eder.

³⁸⁵ Vambéry, *His Life and Adventures*, 180-182.; “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:2 Çölde Seyahat”, çev. Gabriella Kalman, Hüsnü Mengenli, *Hayat Tarih Mecmuası* 2/9 (1971), 57-59.

³⁸⁶ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 202, 206.

³⁸⁷ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 123-147.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 183-196.; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, 53.

³⁸⁸ Vámbéry'nin Türkistan seyahatinin anlatıldığı bir makalede Hive'ye yolculuğunun 22 gün sürdüğü ifade edilmektedir.; bk. Vambéry, M., “Sketch of a Journey Central Asia”, 268-269.

³⁸⁹ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 185.; Vambéry'nin Markusoff'tan elde ettiği bilginin biraz abartı içerdiğini söylememiz mümkündür. René Antoine Ferchault de Réaumur'un bulduğu bu termometreye günümüzde 52 derece sıcaklık 65 °C'ye eşittir.; bk. metric-conversions, “Aranan: reaumur” (Erişim 19.09.2023).

³⁹⁰ Vambéry, *His Life and Adventures*, 191.

Hive'ye yolculuğu sırasında fiziksel zorluklarla karşılaşmasına rağmen sahip olduğu Osmanlı pasaportu sayesinde siyasi bir baskıya maruz kalmadan şehre girişine izin verilir. Pasaportta yer alan Padişahın tuğrasının bu topraklarda büyük bir saygınlık işareti olduğuna tanıklık eder.³⁹¹

Hive Hanlığı'nın şehir merkezine yaklaştıklarında kervandaki arkadaşlarını gözlemleyerek bir Müslüman'a özgü gusül, teyemmüm gibi ibadetleri yapar. Kıyafetleri yolculuk sırasında ne kadar kirlense de değiştirmek istemez. Dış görünümünün ne kadar kötü görünürse o kadar dikkat çekmeyeceğini ve böylece olumsuzluklardan kurtulacağını düşünür. Onu böyle bir mantık çıkarımına iten Hive Hanı Muhammed Han hakkında duyduklarıdır. Edindiği bilgilere göre Hive Hanı, Türkmenlere dahi acımasız davranan, kuşkulandığı yabancıları köleliğe mahkûm eden zalim bir hükümdardır. Hanın ondan şüphelenmesi durumunda esir edilip köle yapılmaktan korkmaktadır. Bu nedenle Hanla görüşmeden önce Osmanlı Devleti'nden gelen dindar bir İstanbul efendisi görünümünü daha da kuvvetlendirmek ister. Bu düşüncesini gerçekleştirebilmek için daha önce İstanbul'da Hariciye Nâzırı Ali Paşa'nın konağında tanıştığı Şükrullah Bey'i bulmaya karar verir. Onu bulma girişimi aslında İstanbul'da Türkistan seyahati için yaptığı planının bir parçası değildir. Zira o, Türkistan yolculuğu esnasında sohbet ortamında daha önce İstanbul'a gelen Hivelileri öğrenmeye çalışır. Şükrullah Bey de bu kişilerden biridir. O, Osmanlı Devleti'nde Hive Hanlığı'nın elçisi olarak görev yapmıştır. Aslında Vambéry onu çok iyi tanımıyordu, sadece birkaç defa görmüştür. Karşılaştıklarında daha önceden sanki çok iyi tanıyorlarmış gibi davranmaya karar verir. İstanbul'da yaşayanları bile İstanbullu olduğuma inandırdığıma göre Hive'nin eski elçisini daha kolay ikna edebilirim, diye düşünür.³⁹² Zihninde bu tasarıları yaparken nihayet beraberindeki kervanla birlikte Hive şehrine girerler. “Aman esen geldiniz!” (Hoş geldiniz) sedalarıyla karşılanırlar. Burada her ne kadar dikkat çekmemeye çalıştıysa da kalabalığın arasında kendisine “frengi”, “cansız” (casus) diyenleri duyar. Dolayısıyla Hive'ye gelir gelmez Muhammed Emin Han Medresesi'nde bulunan Şükrullah Bey'in yanına gider. Şükrullah Bey başlangıçta onu görünce şaşkınlığını gizleyemez. Seyahatinin amacını merakla ona sorar. Vambéry ise

³⁹¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 179, 185-186.

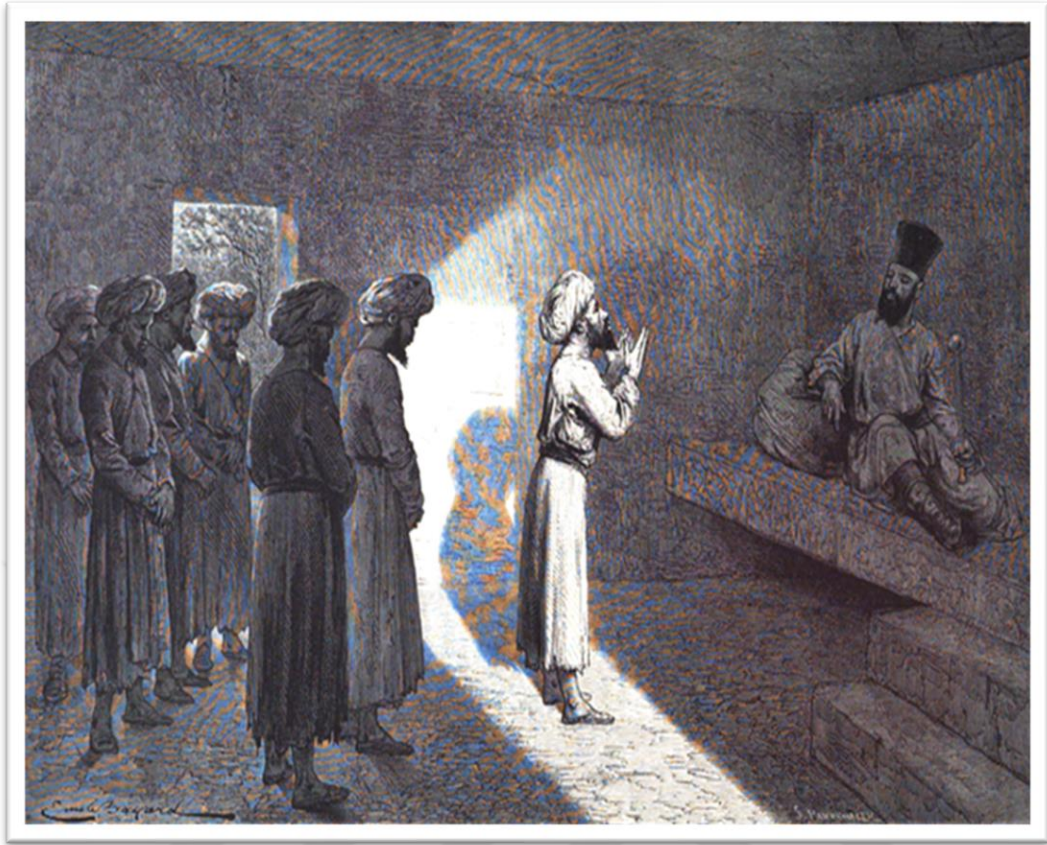
³⁹² Vambéry, *Travels in Central Asia*, 145-146, 151-153.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 195, 197, 198.; Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, 54.; Melek Çolak, “Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya Açısından Vambéry'nin Orta Asya Gezisi Üzerine Düşünceler”, *Belleten* 80 / 289 (Aralık 2016), 888.

Nakşibendi dervişı olduğunu söyleyerek “pîr” diyerek cevap verir. Şükrullah Efendi, onun bu cevabından asıl amacının Buhara’yı ziyaret etmek olduğunu anlar.³⁹³ Nitekim Buhara’da Nakşibendi tarikatının öncülerinden Bahaeddin Nakşibend’in Türbesi başta olmak üzere yine bu tarikatın önemli isimlerinden Abdülhalik Gücdivani’nin ve Emir Külâl’in türbeleri de bulunuyordu. Türkistan’a gelen müridleri mutlaka onları ziyaret ederdi.³⁹⁴ Şükrullah Efendi ile sohbetlerinin bir diğer konusu İstanbul’daki arkadaşları ve tahta yeni çıkan Sultan’ın (Sultan Abdülaziz) çalışmaları hakkındadır. Bu sohbetle onu etkilemeyi başardığının kanısına varır. Artık Şükrullah Efendi sayesinde Han’ın onu huzuruna çağıracağından oldukça emindir; çünkü Han’ın İstanbul’dan gelen kişilere özel önem verdiğini biliyordu. Nihayetinde bir sonraki gün Han onu davet eder. Şükrullah Efendi onu Hive’deki elçi kabul törenlerine uygun davranması konusunda uyarır. Saray görevlisi Mehter onun İstanbul’dan gelen bir derviş olduğunu bilmekle birlikte Osmanlı Sultan’ından ya da Tahran Sefaretinden özel bir yazı getirip getirmediğini sorar. O ise dini amaçlarla Türkistan’a geldiğini ifade ederek sadece Sultan’ın seyahat için verdiği fermanı ve pasaportu ona gösterir. Mehter’in, Saltanat sembolü olan tuğraya saygı göstererek öptüğünü görür. Ardından Han’ın huzuruna çıkarılır. Törende Han’ın huzurunda “Allahümme Salli, Allahümme Barik ve Rabbena” dualarını okur. Han’a pirini ziyaret etmek için gelen bir derviş olduğunu söyler. Han, kendisine seyahat için bir isteğinin olup olmadığını sorduğunda “beyaz bir eşek” ister. Han ona bu isteğinin yanı sıra biraz da yemek parası hediye eder.³⁹⁵

³⁹³ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 152-155.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 198-199.

³⁹⁴ Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, 61, 63.

³⁹⁵ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 154-160.; Melek Çolak’a göre İstanbul’dayken Şükrullah Bey’in Vámbéry’nin gerçek kimliğini öğrenmemesi imkansızdır.; bk. Çolak, “Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya Açısından Vámbéry’nin Orta Asya Gezisi Üzerine Düşünceler”, 888-dn. 35.

Görsel 9: Vambéry'nin Hive Hanı ile Görüşmesi

Kaynak: ed. De M. Edouard Charton, *Le Tour du Monde Nouveau Journal des voyages*, 77.

Artık Han'ın saygısını kazanmış bir ulema olduğu için Hive'de daha özgürce dolaşır. Korku ve endişelerinden sıyrıldıktan sonra şehrin sosyo-ekonomik yaşantısını, kültürünü daha yakın gözlemlene ve tespitlerde bulunma şansını elde eder.³⁹⁶ Hive'nin devlet teşkilatını, coğrafi özelliklerini, nüfusunu, güvenlik yapısını, ulaşım ağlarını, çarşılarını, pazarlarını, camilerini, medreselerini, tarım ve ticaretini, vergilerini, adalet sistemini yakından incelemesinin yanı sıra kültürünü ve tarihini de araştırır.³⁹⁷ Türkistan seyahatnamesi incelendiğinde, elde ettiği tüm bu bilgiler hakkında seyahati sırasında notlar tuttuğu anlaşılmaktadır.

Şehrin tüm yapısını öğrenmeye yönelik bu çalışmaları sırasında, halktan uzaklaşmamaya özen gösterir. Hive'de halk onun İstanbul'dan gelip Sultan'a yakınlığıyla bilinen bir ulema olduğu fikrini benimser. Sürekli onun için davet sofraları hazırlarlar. Özbek ulemalar ise dini konularda sürekli sohbet etmek ister. Gerçek bir

³⁹⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 203.; “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:3 Hıyve'ye Varış”, çev. Gabriella Kalman- Hüsnü Mengenli, *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/10, (1971), 89.

³⁹⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 163-166, 378-412, 461-464.

derviş ve ulema olmadığına anlaşılabileceği kaygısıyla bu sohbetlerden çok hoşlanmamakla birlikte onları hoşnut edecek cevaplar vermeye çalışır. Ayrıca Hac'dan yeni geldiğine inanan kişilerin şifa amaçlı dua isteklerini gerçekleştirmeye çalışır. Bu kişilere dua okuyor gibi mırıldanarak üç kere nefesiyle üfler. Yoldan geçerken halk ona hediyeler bazen de para verir. Hediyeleri hac kafilesindeki arkadaşlarıyla paylaşır. Beğenmediği hediyeleri kendisine ayırarak böylece dikkat çekmeyen derviş olmayı tercih eder. Kendisine hediye edilen paralar sayesinde Buhara yolculuğu için gerekli paraya sahip olur. Yolculuğa çıkmadan önce Hive Hanı onu bir kere daha görmek ister. Ona göre bu davetin nedeni Şükrullah ile saray görevlisi Mehter arasındaki çekişmeden kaynaklanıyordu. Mehter'in onun Sultan'ın casusu olup asla bir derviş olmadığına inandığı ve bu düşüncesini Han'a ilettiği kanısındadır. Han'ı ziyaret ettiğinde derviş kimliğini korumaya özen gösterir. Han'ın mehterden öğrendiği bilgilere göre Derviş Reşid Efendi iyi bir hattattır. Han'ın isteği üzerine kendisine verilen hat malzemeleriyle İstanbul'a özgü ifadelerle birkaç satır yazar:³⁹⁸

“Ey haşmetli, kudretli azametli han!

Ya emir! Ben, senin hükümdarlığının nimetlerine boğulmuş âciz, hakîr bir hizmetkârım. “Her iyi muharrir, bir delidir” diyen atasözünü göz önünde bulundurarak bugüne kadar belâgat ilmiyle meşgul olmadım. Ayrıca şu atasözünü de biliyorum. “Eğer kusur, emîrin tasvibini kazanırsa, fazilet olur”. İşte, bu satırları, bu atasözüne dayanarak yazmaya kendimde cesaret buldum.”³⁹⁹

Bu sözler Han, Muhammed Han'ın oldukça hoşuna gider. Daha sonra onunla siyasi konularda sohbet ederler. Han, ayrılma vakti gelen Hacı Reşid'e çıkacağı Buhara yolculuğu öncesinde bir miktar para hediye eder.⁴⁰⁰ Hive'den ayrılmadan önce hanlığın farklı şehirlerini gezmek ister. Kervandaki Kongratlı genç arkadaşının akrabalarıyla görüşmek için Kongrat'a gideceğini duyar. Onunla buraya seyahat etmeye karar verir.⁴⁰¹

³⁹⁸ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 161-164, 166-167, 175.; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 158-160 166-167,171.; Vámbéry, *His Life* adlı eserinde ise hat kalemini Han'ı etkilemek için yanında getirdiğini yazar.; Bkz. Vambéry, *His Life and Adventures*, 205.; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, 55.

³⁹⁹ “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:4 Hıyve'den Buhara'ya”, çev. Gabriella Kalman- Hüsnü Mengenli, *Hayat Tarih Mecmuası* 2/11 (1971), 80-81.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 205.

⁴⁰⁰ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 168,175.

⁴⁰¹ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 175.; Vámbéry'nin *Travels in Central Asia* eserinin farklı yıllarda basılan nüshalarını kıyaslayarak tercüme eden Resul Şahsi, onun Hive'den Kungrat'a adlı bölümünü Arminiy Vambéry, *Puteşestviye po Sredney Azii* adlı eserden (sayfa 109-121) tercüme etmiştir. Nitekim Vámbéry, *Travels in Central Asia* adlı eserinde Hive'den Kungrat'a seyahatine çok kısa değinmiştir. Kungrat'a seyahati sırasında iki bölüm yazacak kadar bilgiye sahip olduğunu belirtmektedir.; bk. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 173.

Bu arkadaşının adı Şükrullah'tır.⁴⁰² Önce Yeni Ürgenç'ten Ceyhun Nehri'ne doğru yol alırlar. Kongrat'a gidinceye kadar geçtiği yerleşim yerlerinin coğrafyası, ulaşım ağları, sosyo kültürel ve ekonomik yapısı hakkında bilgi sahibi olur.⁴⁰³ Buradaki seyahati iki hafta sürer. Hive'ye döndüğünde kervandaki arkadaşlarının onu beklemekten sıkıldıklarını ve Buhara'ya gitmek için sabırsızlandıklarını görür; çünkü yaz sıcakları gittikçe etkisini arttırmaktadır. Bu nedenle hemen Hive'den ayrılmaya karar verirler. Vambéry, ilk önce Şükrullah Bey ile daha sonra Hive hanıyla vedalaşır. Nihayetinde bir ay boyunca kaldığı Hive Hanlığından ayrılma zamanı gelmiştir.⁴⁰⁴

27 Haziran 1863 tarihinde konakladıkları Töşebaz adlı kervansarayın bahçesinde kervan toplanır. Yolculuk öncesi dikkat çekmemek için Hive'de giydiği kıyafetleri giymeyi tercih eder. Çantasını yolculuk için un, pirinç gibi erzak ve tereyağı, koyun yağıyla pişmiş poğaça gibi yiyeceklerle doldurur. Bir de Hive'den aldığı birkaç el yazması kitaba yer verir. Artık devede yolculuk yapabilmesinin yanı sıra yük taşıyabileceği bir de eşiği vardır. Sadece kendisi değil diğer arkadaşları da maddi bakımdan iyi durumdadır. Buhara'ya gitmek için üç farklı yol güzergâhı mevcuttur. Kervanlarındaki Hiveli bir tüccarın önerisi üzerine ve güvenlik nedeniyle Ceyhun Nehri'nin sağ yakasından Hanka ve Şurahan yolunu takip etmeye karar verirler ama yine de bu güzergâh üzerinde aşmaları gereken ve iki gün sürecek çöl yolculukları vardır. Töşebaz'da Hivelilerle vedalaştıktan sonra Buhara'ya doğru belirlenen yola doğru hareket ederler. Buradan ayrılırken Hivelilerin onu "dindar" bir kişi olarak gördüklerine tanıklık eder. Yolculuklarında Hoca ve Hanka'dan sonra Ceyhun Nehri'nin karşı tarafında yer alan Şurahan'a varmaları gerekiyordu. Buraya geçiş için geçit noktasında "petek" adlı bir belgeye sahip olmaları gereklidir. Kervandaki hacıların hepsi için geçerli genel bir belge olmasına rağmen kendi adına bir belge de alır. Bu belgede⁴⁰⁵ "Sınırın muhafızları ve gümrük memurları bilmelidir ki, Hacı Molla Abdurreşid

⁴⁰² Hive'de tanıştığı elçinin adı da Şükrullah'tır. Ancak onun yaşlı olduğunu söylemektedir. Kungrat'a gittiği kişi ile elçinin aynı isme sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Vambéry, *His Life and Adventures*, 208.

⁴⁰³ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 175-189.

⁴⁰⁴ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 173-175.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 189-190.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 208-209.; "Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:4 Hıyve'den Buhara'ya", 82.

⁴⁰⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 176-182.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 195-198.

Efendi'ye geçişi için bir belge verildi. Hiç kimsenin onu rahatsız etmesine ya da engellemesine izin vermeyin”⁴⁰⁶ ifadeleri yer alır.

Kervan, Ceyhun'dan geçtikten sonra şurahan'da konaklar. Vámbéry burada, Kazak ve Özbek Türklerinin yaşadığı yerleri görür. Temmuz ayının ilk günlerinde gerçekleşen bu yolculuk sırasında Türklerin sosyal yaşamına yakından tanıklık eder. Kervanla birlikte Ceyhun kıyısı boyunca ilerlerken aldıkları bir haber sonucunda Teke Türkmenlerine yakalanıp alamanlar tarafından yağmalanacakları korkusuna kapılırlar. Bu korku nedeniyle kervandaki pek çok kişi Hive'ye geri dönerken o ise her şeyi göze alarak yoluna devam etmeye karar verir. Aksi taktirde tüm seyahat planlarının alt üst olabileceğini düşünür. Nihayetinde Hacı Salih, Hacı Bilal başta olmak üzere toplam on dört kişi Buhara'ya yolculuklarına devam eder; ancak çölde aşırı sıcaklık, susuzluk ve tebbad denilen kum fırtınası ile mücadele etmek zorunda kalırlar. 11 Temmuz 1863 tarihinde Buhara sınırındaki Hakemir Köyü'ne varırlar. Burada Bâcgir adlı vergi memurları tarafından Buhara'ya geçiş için gerekli kontroller yapılmaktadır. Onun kayda geebileceğ sadece birkaç tane el yazması kitabı, kıyafeti ve bir de eşeği vardır. Şehre girmeden önce herkesin adı, kim ve nasıl biri oldukları defterlere kaydedilir. 12 Temmuz'da önce Zerefşan'a ardından Buhara'ya varırlar.⁴⁰⁷

Buhara'ya vardığında davranışlarıyla tam bir dervişe benzediğini düşünür. Artık konuşurken el ve kol hareketlerini kontrol ederek uzun süre sessizce oturup bekleme, dua okurken dudaklarını kıpırdatma gibi davranışları yapabilmektedir. Ona göre tüm bu davranış biçimleri dervişlere özgüydü.⁴⁰⁸ Buhara'da konakladığı tekke ona İslam dininin kurallarının en yoğun şekilde uygulandığı yer olarak görünür. Bu nedenle kendisinden şüphelenilmemesi ve bir dervişe benzemek adına davranışlarına daha fazla özen göstermesi gerektiği kanısına varır. Tekke'de onun kimliğinden şüphe duyanlara ise arkadaşları; “Hacı Reşid sadece iyi bir Müslüman değil aynı zamanda iyi eğitilmiş bir molladır, onun hakkında herhangi bir şüpheye sahip olmak affedilemez bir günahdır” diyordu. Ayrıca arkadaşları burada nasıl davranması gerektiği konusunda da öğütlerde bulunuyordu. Buhara'da yabancıların kimliğini deşifre etmeye çalışan muhbirlerin olduğunu bildiği için bu tavsiyelere dikkat etmeye çalışır. Ayrıca kendisinden önce

⁴⁰⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 212.; “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:4 Hıyve'den Buhara'ya”, 83.; Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 182.; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 198.

⁴⁰⁷ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 182-197, 199-202.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 212-221.; Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, 57.

⁴⁰⁸ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 190.

Buhara'ya seyahat eden Avrupalıların kötü sonları hakkında öğrendiği bilgiler nedeniyle bu şehir hakkında olumsuz yargılara sahiptir.⁴⁰⁹ Burada dikkat çeken bir diğer husus da arkadaşlarının Vámbéry'nin gerçek kimliğini biliyormuş gibi ona nasihatlerde bulunmalarıdır.

Buhara'da her ne kadar üzerinde baskı hissetse de şehrin yakın tarihini, kültürünü, devlet yönetimini, nüfusunu, ticaretini, ulaşımını, eğitimini, dini anlayışını, mimarisini gözlemlemeyi ve araştırmayı ihmal etmez. Şehrin nüfus yapısını incelerken Hindular ve Yahudileri kıyaslarken Yahudi kimliğinin etkisinde kalarak Yahudileri öznel bir bakış açısıyla değerlendirmekten kurtulamaz. Ona göre Hindular, pirinç tarlalarındaki kargaları kaçırarak kadar çirkinken Yahudiler ise asil ve güzel bakışlı ve düzgün yüz hatlarıyla bir ressamın modeli olabilecek kadar yakışıklıdır. Yine de şehri tanımaya çalışırken derviş kimliğinden ve insanlardan uzaklaşmamaya dikkat eder. Buhara'ya vardığında buraya özgü bir kıyafet giyip başına büyük bir sarık, boynuna ise büyük bir Kur'an-ı Kerim takar. Hatta halka açık alanlarda Bağdatlı alimlerden Abdülkadir Geylani'nin hayatını anlatarak onları etkilemeye çalışır. Şehirde dolaşırken halkın saygısını kazanmış bir derviş olduğu kanaatine varır. Buna karşın Buhara Hanlığı'nın üst düzey yöneticilerinden Rahmet Bî'yi ikna edemediğini düşünür. Rahmet Bî'nin onun kimliğini ortaya çıkarmak için sürekli muhbirler gönderdiğini zannediordu. Bu kanıya varmasındaki sebep ise muhbir sandığı kişilerin sohbetleri sırasında ya Buhara'da casuslukla suçlanıp öldürülen Conolly, Stoddart gibi İngilizlerden bahsetmesi ya da Rusça anlayıp anlamadığına yönelik sorular sormalarından kaynaklanıyordu. Kendisini rahatsız eden bu sohbet ortamından İstanbullu bir alim olduğu vurgusunu yaparak uzaklaşmaya çalışır. Her ne kadar dervişlik rolüne kendini kaptırsa da alışverişe çıktığında kitapçılar çarşısı, ilgisini çeken başlıca yerdir. Kitapçılar çarşısında yirmi altı dükkân vardır. Burada oryantalistlerin ilgi alanını oluşturabilecek Doğu dillerine ve tarihlerine ait kitaplar bulur. Dini kimliğine zarar verebileceğini düşünerek sadece ilgisini çeken birkaç kitap alır. Bu nedenle tarih bilimine katkı sağlayabilecek bazı kitapları istemeyerek bırakmak zorunda kalır.⁴¹⁰

Buhara şehri başlangıçta ona kötü görünse de şehri tanıdıkça daha medeni bir şehirde bulunduğunun farkına varır. Hac kafilesindeki arkadaşlarından şehirden ayrılıp

⁴⁰⁹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 203-205.

⁴¹⁰ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 205-215., 413-430.; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 217-225.; 425-438.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 223-226. Zarcione, *Yasak Kent Buhara*, 58-59.

Semerkant'a yolculuk zamanının geldiğini duyduğunda biraz üzüldür. Endişelenmesine rağmen Semerkant'a varınca Buhara emiri Muzaffereddin Han ile görüşmeyi düşünür. Yola çıkmadan önce Semerkant'tan sonra nasıl bir yol güzergâhı takip edeceği konusunda karar vermesi gerekmektedir. Bu doğrultuda ya Hokand'a ve Kaşgar'a doğru seyahatini uzatacaktır ya da Semerkant'tan Kerki ve Herat üzerinden yolculuğuna son verecektir. Aslında daha önce Avrupalı seyyahların gitmediğini tespit ettiği Kaşgar ve çevresini gezme düşüncesi ona çekici gelir. Yine de Hacı Bilal ve Hacı Salih'in tavsiyeleri üzerine Semerkant'a gittikten sonra seyahatini tamamlayacakmış gibi dönüş hazırlığı için plan yaparlar. Buhara'da yaşayan Molla Zeman adlı Heratlı bir kervanbaşı ile Hacı Reşid'in tanışmasını sağlarlar. 150 deveye sahip bu kervanbaşı, üç hafta gibi bir süre içerisinde Herat'a gidecektir.⁴¹¹ Arkadaşları kış gelmeden evlerine varmak istiyordu. Nihayetinde on sekiz gün Buhara'da kaldıktan sonra hep birlikte Semerkant'a gitme kararı alırlar.⁴¹²

Hacı Reşid Semerkant'a gitmeden önce para durumunu gözden geçirir. Yolculuk için yeterli parasının olmadığını fark eder. Ona göre bu duruma düşmesindeki başlıca etken Buhara'da bulunduğu süre içerisinde halkın onu ve arkadaşlarını maddi olarak desteklememesidir. Arkadaşları gibi o da eşeğini satmak zorunda kalır. Şehirden ayrılırken şehrin önemli devlet görevlisi Rahmet Bi'den Han'a verebileceği bir tavsiye mektubu alır. Semerkant yolculuklarına iki tekerlekli at arabasıyla başlarlar. İlk durakları, Nakşibendi şeyhi Bahaeddin'in türbesinin bulunduğu köydür.⁴¹³ Zaten Vambéry diğer bir deyişle Hacı Reşid Efendi, Türkistan seyahati boyunca kervandakilere seyahatinin en önemli amacının şeyhi Bahaeddin'in türbesini ziyaret etmek olduğunu vurgulamıştır.

Türbe ziyareti sırasında bir derviş gibi geç saatlere kadar devam eden zikir törenlerine katılıp yüksek sesle ilahiler söyleyip dualar okur. İlk gençlik yıllarında edindiği taklit yeteneği sayesinde burada onlar gibi coşkuyla ibadet yapabildiğini düşünür.⁴¹⁴ Burayı ziyaret ettikten sonra Buhara ile Semerkant arasındaki yolculukları sırasında bölgenin yollarını, nüfusunu, kültürünü yakından gözlemleme fırsatını elde eder. Beş menzil

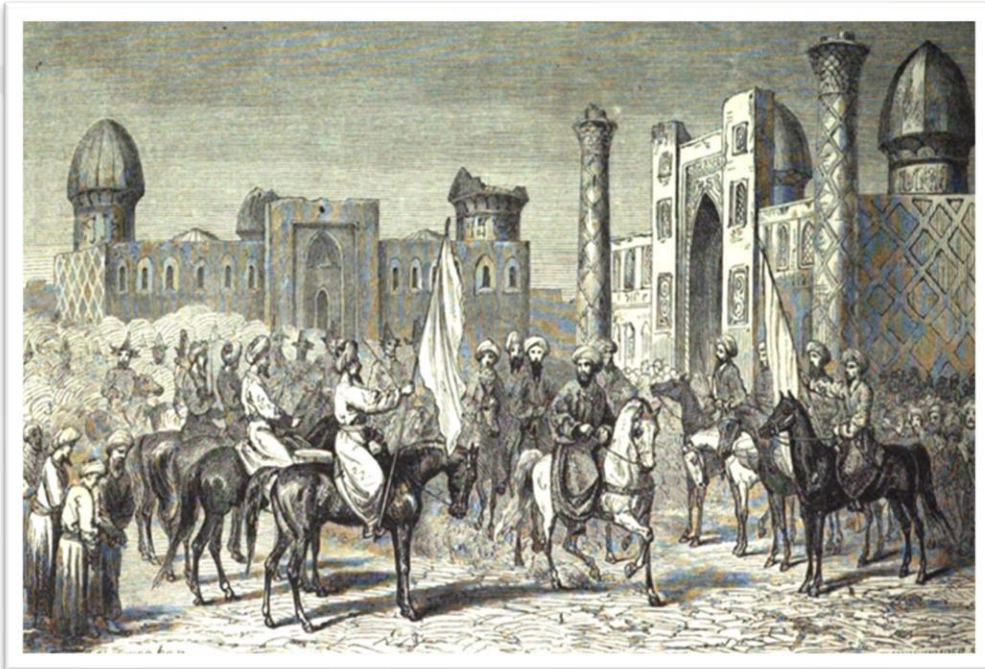
⁴¹¹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 227-228.

⁴¹² Vambéry, *His Life and Adventures*, 228, 230.; “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:5 Semerkant'da Gördüklerim”, çev. Gabriella Kalman, Hüsnü Mengenli, *Hayat Tarih Mecmuası* 2/12 (1972), 81.

⁴¹³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 231, 232.

⁴¹⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 191.

sonunda Semerkant'a varırlar. Burada bir kervansarayda konaklarlar. Hacı kimliğinden dolayı ilk olarak Mescid-i Timur, Timur'un türbesi gibi dini öneme sahip mekanları ziyaret eder. Şehirde sekiz gün kaldıktan sonra başta Hacı Bilal olmak üzere hac kervanındaki arkadaşlarının tavsiyesine uyarak Hokand ve Kaşgar'a gitmek yerine Herat yoluyla Tahran'a dönmeye karar verir.⁴¹⁵ Aslında Marco Polo'nun seyahat güzergâhını takip ederek Buhara ve Semerkant'tan sonra, Hokand ve Kaşgar'a daha sonra Pekin'e varıp buradan da kara yolculuğu ile Hindistan'a kadar gitmeyi de düşünmüştür. Belki de Marco Polo'dan sonra bu yol güzergâhını takip eden ikinci kişi olmak istiyordu.⁴¹⁶

Görsel 10: Emir Muzafferiddin'in Semerkant'a Girişi

Kaynak: ed. De M. Edouard Charton, *Le Tour du Monde Nouveau Journal des voyages*, 104.

Her ne kadar seyahati Marco Polo gibi devam ettirmek istese de olumsuzluklarla karşılaşacağı konusunda endişeleri vardır. “Bugünün yumurtası yarının tavuklarından daha iyidir” Türk atasözünü hatırlayarak tehlikeli bir maceraya girişmenin yersiz olduğuna karar verir. Henüz otuz bir yaşında olduğundan ileride de böyle bir seyahate çıkabileceğini düşünür. Şehirden ayrılmadan önce Buhara Emiri Muzafferiddin'in halka arz törenine katılır. Burada Emirle görüşerek ona; Bahaeddin Türbesini, Türkistan evliyelerinin türbelerini ziyaret etmeye geldim, der. Emir Muzafferiddin'in ona “Sen bu

⁴¹⁵ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 235-254.

⁴¹⁶ Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, 184.; Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 254-255.

topal ayağıyla bir cihan goşte misin?” sorusunu sorması üzerine Hacı Reşid ise Timur’u kastederek “Kurbanınız olayım! Sizin muhteşem atanız da kesinlikle aynı sakatlığa sahipti ve o bir cihangirdi”⁴¹⁷ der. Vambéry’nin bu görüşmeden edindiği izlenimlere göre Emir Muzafferiddin, medrese eğitimi almış kültürlü ve bulunduğu dönemin şartlarına göre aydın sayılabilecek biridir.⁴¹⁸

Vambéry, Han’ın teveccühünü kazanarak sarık, kaftan, kuşak, çizme ve otuz tenge paradan oluşan hediyelerle uğurlanır. Artık Semerkant’tan ayrılık vakti gelmiştir. Aylardır beraber vakit geçirdiği ve ailesi gibi gördüğü arkadaşlarından ayrılacak olmak onu derinden etkiler. Onlara kimliğiyle ilgili doğruları söylemediği için vicdanı rahat değildir. Ayrılmadan önce gerçeği söylemek istese de Hacı Salih başta olmak üzere tüm arkadaşlarının kendisini asla affetmeyeceklerine inandığı için bu fikrinden vazgeçer. Arkadaşlarının önceden ayarladığı Mekke’ye Hac ibadeti için giden küçük bir gruba katılır. At arabasına binmeden önce arkadaşlarıyla ağlayarak vedalaşırlar. Vambéry’ye göre onlar bu gruptaki kişilere en sevdikleri oğullarını emanet eder gibi davranmaktaydılar. Hatta seyahat sırasında uğrayacağı şehirlerdeki han ve mollalara tavsiye mektubu dahi yazarlar. Yeni arkadaşları çoğunlukla Hokand Hanlığı’ndan kişilerdir. Bununla birlikte Semerkant yolculuğu sırasında tanıştığı Kongratlı Molla İshak da bu gruptadır. Hac kervanının ilk hedefi Karşi’ye varıp Afganistan’a doğru yol alır. Karşi’ye varınca kervandakilerin tavsiyesi üzerine pazardan ilerideki yolculuklarında satıp para kazanabileceği boncuk, iğne, iplik, akik taşlar, çatal, bıçak gibi malzemeler aldı. Karşi’de üç gün kaldıktan sonra kendisinin de bulunduğu dört kişilik küçük bir grupla Kerki’ye doğru yola çıkarlar. Kerki’de sınırda İranlı köle olmakla suçlanırlar; ancak Rahmet Bi’nin ona verdiği geçiş belgesi sonrasında yolculuklarına devam ederler. Kerki’de Buhara’da anlaştığı Molla Zeman’ın Herat’a gidecek kervanına katılacaktır; ancak kervanın sekiz, on gün içerisinde geleceğini öğrenince bölgedeki Türkmenlerin misafiri olmaya karar verirler.⁴¹⁹ Kerki’den

⁴¹⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 258-259.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 261-262.

⁴¹⁸ Emir Muzafferiddin, babası Emir Nasurullah’ın ölümü üzerine 23 Eylül 1860 tarihinde Buhara’da emirlik tahtına oturmuştur.; bk. Muhammed Bilal Çelik, *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 159.

⁴¹⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 259-261, 262, 266-267, 269-272.

ayrılmadan önce yaşadığı en kötü hadise akrep tarafından sokulmasıdır. Nihayetinde kervanın gelmesiyle Herat'a doğru yolculukları başlar.⁴²⁰

Herat'a giden kervanda Hacıların yanı sıra azatlı İranlı köleler de vardır. Kervandaki deve, at ve eşeklerden oluşan hayvan sayısı ise altı yüze yakındır. Vambéry için bu yolculuk, Batı'ya doğru dönüş yolculuğu anlamına geliyordu. Dolayısıyla oldukça mutludur. Kervanın ilk durağı Andhoy Hanlığına geldiklerinde Karşi'de aldığı boncuk gibi malzemeleri caminin avlusunda satarak seyahat için gerekli para sorununu gidermeye çalışır. Kervanın bir sonraki hedefi, Kuzey Afganistan'daki Meymene'ye varmaktır. Meymene'ye vardıklarında kimliğini gün yüzüne çıkarmasından korktuğu Meymeneli Molla Hal Murad ile karşılaşmaktan korkar. Zira İstanbul'da takındığı Reşid Efendi kimliğinin gerçek olmadığını onun bildiği kanısındadır. Hal Murad, İstanbul'dayken Vambéry'nin medresede dört ay boyunca Çağatayca dersi aldığı hocasıdır. Hal Murad, onun Reşid Efendi kimliğiyle Buhara'ya gitmek istediğini biliyordu. Hal Murad, daha önceleri Molla Yusuf adıyla yola çıkan Dr. Wolf isimli bir İngiliz'e tercümanlık yapmıştır. Bu nedenle ona da buraya birlikte gitme önerisinde bulunmuştu; ancak Vambéry bu teklife sıcak bakmamıştır. Hal Murad'ın Mekke'ye giderek dönüş yolculuğunda da Meymene'ye uğrayacağı bilgisine sahipti. Bu nedenle çok endişelidir. Şehirde yaptığı araştırmalar neticesinde Hal Murad'ın Mekke'de öldüğünü öğrenir. Meymene'de yaklaşık on gün kaldıktan sonra Narin, Bala Murgab'tan Herat'a doğru ilerlerler.⁴²¹

Herat'a vardıklarında, buranın İngiliz kültürü etkisi altında olan Afganların yönetiminde olduğunu görür. Dolayısıyla derviş kimliğinden uzaklaşmaya başlayabileceğini düşünür. Burada bir İngiliz'e rastlamak ise en büyük temennisidir. Herat'ta, Tahran yolculuğu için gerekli parayı temin edebilmek için eşeğini satar. Onun buradaki en sadık dostu Molla İshak'tır. Buradan ayrılmadan önce Şehzade Yakup Han'ı ziyaret eder. Han, onu ilk gördüğünde İngiliz olduğunu düşünür. İnsanları ikna etmede ustalaşmış Vambéry, bunu inkâr ederek Müslüman olduğunu ifade eder.⁴²²

15 Kasım 1863 tarihinde Meşhed'den Tahran'a gitmek için iki bin kişilik bir kervana katılır. Yolculuk sırasında karşılaştıkları bir kervandan daha önce İran'da tanıştığı

⁴²⁰ “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:5 Semerkand'da Gördüklerim”, 86.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 276-277.

⁴²¹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 275, 276, 279, 283,285, 289-290, 294, 296-298, 305.

⁴²² Vambéry, *Travels in Central Asia*, 317, 319, 321-322.

İngiliz Albay Dolmage'nin Meşhed'de olduğunu öğrenir.⁴²³ Şehre vardıkları anı, özgürlüğe tekrar kavuştuğu an olarak nitelendirir. Artık kimliğini gizlemek ya da tehlikeli durumlardan sakınmak zorunda kalmayacağı bir ortama girdiğini düşünür. Burada önceliği bir an önce İngiliz albayı bulup daha rahat bir ortamda kalabilmektir.⁴²⁴ Dolmage, onu dört hafta boyunca evinde misafir eder.⁴²⁵ Vambéry, Meşhed'den ayrılmadan önce Macar Bilimler Akademisi'nden József Budenz'e bir mektup gönderir. Bu mektupta, yolculuğu sırasında pek çok tehlikelerle karşılaşmasına rağmen istenilen hedefin neredeyse yarısına ulaştığını yazar.⁴²⁶ Burada bahsedilen hedef, Macarların tarihini aydınlatmaya dair çalışmalar mıdır?

26 Aralık tarihinde derviş kıyafetini giyip Dolmage ile vedalaştıktan sonra Molla İshak ile atlarına binerek Tahran'a doğru yola çıkarlar. Artık ruhen derviş kimliğine veda ettiği ve bunu Molla İshak'ın da bildiği kanısındadır. Meşhed'den ayrılırken Afgan Şehzade Yakub Han'a kendi kimliğin açıkça belirten bir mektup yazar.⁴²⁷ Yakın arkadaşı Molla İshak ise onun gerçek adını, Tahran'a yakın bir menzil olan Ahuan'da öğrenir. Ahuan'da kaldıkları çaparhanede çıkan bir tartışma sırasında birden gerçek adının Hacı Reşid değil de "Vambéry Sahib" olduğunu söyleyiverir. Gerçeği öğrenen sadık dostunu teselli etmek biraz zamanını alır.⁴²⁸

Vambéry, 19 Ocak 1864 tarihinde akşam geç saatlerde Tahran sınırlarına vardığında şehrin kapılarının kapalı olması nedeniyle şehre giremez. Geceyi buraya yakın bir kervansarayda geçirmek zorunda kalır. Vambéry, henüz şehir merkezine girmeden⁴²⁹ Osmanlı istihbaratı, Hariciye Nezaretine onun gelişini bildirir. Bu mektupta ondan "Macarlı Vâmbery Reşîd Efendi" diye bahsediliyordu. Bununla birlikte bu belgede onun geçen sene Tahran'a gelerek İsfahân ve Şiraz'a seyahat ettiği ve sonrasında Esterâbâd ve Sârî yoluyla Hive, Buhara ve Semerkant'a gidip bu bölgelerin siyasi ve kültürel durumlarını araştırdığı yazmaktadır. Buradan dönüş yolculuğunda da Herât ve Horasân üzerinden Tahrân'a geri geldiği ve asıl amacının İstanbul üzerinden Avrupa'ya

⁴²³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 332, 335.

⁴²⁴ "Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:6 Dönüş Yolculuğum", çev. Gabriella Kalman, Hüsnü Mengenli, *Hayat Tarih Mecmuası* 1/1 (1972), 74.; Vambéry, *Travels in Central Asia*, 336.

⁴²⁵ Vambéry, *His Life and Adventures*, 274.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 331.

⁴²⁶ Melek Çolak, "Macar Türkolog Vambéry'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun"un İzleri – Orijinal Fotoğraflarla Birlikte", *SUTAD* 45 (Nisan 2019), 17.

⁴²⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 338.

⁴²⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 298-302.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 350-352.

⁴²⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 339.

gitmek olduğu Hâriciye Nezâreti'ne bildirilir.⁴³⁰ Bu yazışmalardan onun Avrupalı kimliğinin Osmanlı Devleti tarafından bilindiğı anlaşılmaktadır.

1.7.4. Türkistan Seyahati'nin Sonu; “Tahran'dan Peşte'ye”

Vámbéry, 20 Ocak 1864 tarihinde Molla İshak'la birlikte Tahran'da şehir merkezine varır. İlk önce Tahran'daki Osmanlı Sefaretini ziyaret eder. Buradaki sefirlik makamına, Türkistan seyahatine çıkmadan önce görüştüğü arkadaşı Haydar Efendi'nin yerine İsmail Bey'in görevlendirildiğini öğrenir. Daha önce Haydar Bey'den gördüğü yakın ilgiyi ondan da görmeye başlar. Haydar Bey, hemen sefarete bir odanın Vámbéry için boşaltılmasını sağlar.⁴³¹ Tahran'daki Osmanlı elçilik binasına yerleştikten kısa bir süre sonra çarşığı, pazarı gezip Avrupalı arkadaşlarını ziyaret eder. Aylardır büründüğü Türk kimliğine o kadar alışmıştır ki onlarla yaptığı sohbetler sırasında konuşma biçimi, el-kol hareketleri ve mimikleriyle tam bir Türk'e dönüştüğünü düşünür. Üstelik eskisi gibi dar kıyafetleri giyme fikri ona hoş gelmez. Bu durum arkadaşları arasında sıklıkla şaka konusu olur. Hatta bazıları “bak gözlerin eskisinden daha çekik olmuş” diyerek güler. Ayrıca saçları da oldukça uzundur. Yeniden eski haline dönmek konusunda zorlanacağı hissine kapılır.⁴³²

Seyahatten döndüğü haberinin Tahran'da yayılmasıyla birlikte beklenmedik bir ilgiyle karşılaşır. Ona göre bunun nedeni “Takiye” diğeri bir deyişle “bir başka kılığa bürünerek” İranlıların sevmediğı bir halk olan Türklerin yaşadığı yerlere gitmesiyle ilgilidir.⁴³³ Bu nedenle pek çok bakan, Türk halkları hakkında bilgi almak için onunla görüşmek ister. İran Şahı Nasıreddin de onu sarayına davet eder. Bu görüşmeye Tahran sefiri İsmail Bey ile gider.⁴³⁴ Burada saray fotoğrafçısı Fransız Monsieur Carlian tarafından bir fotoğrafı çekilir.⁴³⁵ Bu fotoğrafta, İstanbul'a özgü giyim tarzı dikkati çekmektedir Şahın ona sorduğı başlıca konu, Türkistan'daki hanlıklar ve bölgenin siyasi durumudur. Bu görüşme sonrasında İran Şahı Nasıreddin tarafından ona “dördüncü derece Arslan ve Güneş Nişanı” takdim edilir.⁴³⁶ Güneş ve Arslan temalı bu

⁴³⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi Belgeleri* [HR. MKT], No. 474, Gömlek No. 50, 005-001-002.

⁴³¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 340.

⁴³² Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 359-360.

⁴³³ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 360.

⁴³⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 341-342.

⁴³⁵ 1860'lı yıllarda Tahran'da sadece bir Fransız fotoğrafçısı vardı. Onun adı da Carlian'dı. Bu nedenle sarayda fotoğrafı çeken Carlian ile Tahran'daki fotoğrafçı Carlian'ın aynı kişi olması muhtemeldir.; Felföldi, “*Fény metszette élet*,” *Vámbéry -album*, 61.

⁴³⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 341-342.

Görsel 12: İran Şahından Aldığı Nişanla-1865 yılı Budapeşte

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yerel Yer No. NEKYA91277/69

Tahran’da bulunduğu süreçte İngiltere, Fransa, Rusya gibi Avrupalı devletlerin elçileri kendi adına çalışmalar yapması için ona tekliflerde bulunurlar. İngiltere’nin Tahran orta elçisi Bay Alison, ondan “Türkistan seyahatini” İngiltere adına yazmasını ister. Bununla birlikte Londra’ya gittiği zaman Lord Palmerston, H. Rawlinson gibi daha pek çok siyasetçi ve bilim adamı ile görüşmesi konusunda ona tavsiyelerde bulunur. Rusya’nın imparatorluk şansölyesi M. von Giers ise Türkistan’daki deneyimleri nedeniyle Çarı memnun edeceğini, Rusya’da iyi bir kariyere sahip olabileceğini ve bu nedenle Çarlık Rusya’ya gitmesi gerektiğini söyler.⁴³⁹ Yine Tahran’da Fransız Kont Roechechouart da ona yakın ilgi gösterenler arasında yer alır.⁴⁴⁰

Vambéry, kendisine gösterilen bu ilgiden memnun kalmakla birlikte ne yapacağı konusunda bir karara varması gerekir. Rusya’nın tüm ihtişamlı tekliflerine rağmen

⁴³⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 204-205.

⁴⁴⁰ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 340.

adımlarını kuzeye çevirmek istememektedir. Gençlik yıllarında bizzat şahit olduğu ana vatanım dediği Macaristan'daki Rusya'nın baskı ve yıldırma politikalarını hala unutamıyordur. Bununla birlikte okuduğu kitaplardan İngiliz kültürüne hayranlık duymaktadır. Ve bu nedenle kendini İngilizlere daha yakın hisseder. Dolayısıyla Batı'nın önemli bir temsilci olarak gördüğü İngiltere'nin Doğu'daki varlığı nedeniyle seyahatnamesinin tanıtımını Londra'da gerçekleştirmeye karar verir.⁴⁴¹

József Budenz'e 5 Şubat 1864 tarihinde yazdığı mektubunda bu amacını şu cümlelerle ifade eder:

"Herkesin amacı Orta Asya'ya ilişkin olarak topladığım siyasi ve istatistiki verileri elde etmek. İkimizin arasında kalsın ama ben bu verileri İngiliz Hükümetine teslim etmeyi uygun buluyorum. Ve gelecek ilkbaharda Peşte üzerinden yanımda resmi referans mektupları ile birlikte ilgili makamlarla bir araya gelmek üzere Londra'ya gideceğim. Orada özellikle de Orta Asya ile yakından ilgilenen ve duyduğuma göre de elde ettiğim deneyimlerin çok ilgisini çekeceğini düşündüğüm veliahtla bir araya geleceğim."⁴⁴²

Nihai amacı İngiltere'ye gitmek olan Vambéry, hazırlıklarına başlar. Bu amaçla zihninde henüz canlı duran bilgileri gizlice tuttuğu küçük notlarla bütünleştirerek bir an önce yazıya dökmek ister. Bu notları dikkat çekmeyecek küçük kâğıt parçalarına Macar dilinde ama Arapça harflerle yazmıştır. Seyahatnamede yazacaklarıyla kariyerini belirleyecektir. Eserin yazım aşamasında kurgu nasıl olmalıydı, hangi dilde yazmalıydı, edebi yönüme güvenmeli miyim? İşte zihninde dolaşan tüm bu sorulara bir an önce cevap bulmalıydı. Dolayısıyla bir an önce Batı'ya doğru yola çıkmalıydı. Önce Peşte'ye gidip hazırladığı raporu sunacak daha sonra da gerekli maddi hazırlıklardan sonra Londra'ya gidecektir.⁴⁴³

Tahran'da yaklaşık üç ay kalıp dinlendikten sonra seyahatini sonlandırıp Peşte'ye varmak ister. Bu amaçla 28 Mart 1864 tarihinde Tahran'dan yola çıkar. Şimdi ilk hedefi Tebriz'e oradan da Erzurum Trabzon yoluyla İstanbul'a varmaktır.⁴⁴⁴ Hariciye Nezaretine ait 28 Mart 1864 tarihli resmi bir yazışmada onun İstanbul yoluyla Avrupa'ya gideceği bilgisinin onaylandığı görülmektedir.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 205.

⁴⁴² Çolak, *Macar Türkolog Vambéry'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun"un İzleri*, 17-18.

⁴⁴³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 206-207.

⁴⁴⁴ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 342.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 362.

⁴⁴⁵ BOA, HR. MKT, No. 474, Gömlek No. 50, 005-001-002.

Peşte'ye dönüş yolculuğunda Tebriz'de İngiliz Konsolosu Bay Abbott, Erzurum'da Bay Majak, Trabzon'da İtalyan Konsolosu Bay Bosio, Prusya Konsolosu Dr. O. Blau ve Avusturya Konsolosu Herr Dragorich tarafından ağırlanır.⁴⁴⁶ Trabzon'da iki gün kalarak eşyalarının bir kısmını burada satar.⁴⁴⁷ İstanbul'a vardığında 1864 yılının mayıs ayının ortalarıdır. İstanbul'da toplam üç saat kalır.⁴⁴⁸ Burada ilk önce Avusturya elçisi Kont Prokesch Osten'i ziyaret eder. O, seyahat sırasında oldukça zayıflayan Vambéry'yi tanımakta zorlanır. Onu ancak Almanca konuşmaya başladığında ses tonundan tanır. Kont Prokesch'e Londra'ya gideceğini söyler. Kont, ona bu konudaki fikrini söyleyerek bazı tavsiyelerde bulunur:

“Öncelikle Londra'ya gitmekle en doğrusunu yapıyorsun. Zira İngiltere, Orta Asya coğrafyası ve etnografyası ile yakından ilgilenen yegâne ülke. Orada iyi bir şekilde karşılanırsın; ama seyahatlerinin anlatısına uygun bir üslup yakalamayı da aklından çıkarma. Anlattığın maceralara kat'î surette bağlı kal; tanımlarında kısa ve özlü ol, özellikle inandırıcı olmayan tartışmalarla veya filolojik ve tarihî notlarla dolup taşan bir kitap yazmaktan kaçın.”⁴⁴⁹

İstanbul'da ziyaret ettiği bir diğer kişi Osmanlı Devleti'nin eski Sadrazamı ve o dönemin Hariciye Nâzırı Ali Paşa'dır. Onunla Babıali'de yaptığı görüşmenin başlıca konusu Türkistan seyahatidir. Ali Paşa'ya İran ve Türkistan'ın siyasi durumu hakkında bir rapor sunar. Bu görüşmenin ardından Peşte'ye gitmek için Fındıklı'daki limana gider. Türkistan'dan dönüş seyahati boyunca ona eşlik eden Molla İshak'ta yanındadır. Molla İshak'ın başlangıçtaki amacı İstanbul'a gelip Mekke'ye giden hac kervanına katılmaktı; ancak o, Vambéry'den ayrılmayıp onunla Macaristan'a gitmek ister.⁴⁵⁰ Aslında bu isteğe Vambéry de sıcak bakmaktadır. Zira yolculuğunun en başından itibaren Molla İshak'ı, onun Türkistan'a gittiğinin canlı şahidi olarak gösterebileceğini düşünmektedir.⁴⁵¹ Nihayetinde Molla İshak'ın da aşırı ısrarı üzerine birlikte İstanbul Boğazı'ndan geçerek Karadeniz yoluyla Köstence'ye gidecek olan Avusturyalıları ait Lloyd Şirketine ait bir gemiye binerler. Köstence'ye vardktan sonra Tuna Nehri yoluyla⁴⁵² mayıs ayının ilk yarısında (15 Mayıs 1864'te) Peşte'ye varırlar. Uzun zaman

⁴⁴⁶ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 362.

⁴⁴⁷ “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:6 Dönüş Yolculuğum”, 75.

⁴⁴⁸ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 362.

⁴⁴⁹ Vambéry, *Abdülhamid Türkiye*, 161-162.

⁴⁵⁰ Vambéry, *Abdülhamid Türkiye*, 162.; Öke, *Saraydaki Casus*, 25.

⁴⁵¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 209.

⁴⁵² Vambéry, *Abdülhamid Türkiye*, 162-163.

sonra tekrar ülkesine döndüğünde çok duygulanır. Molla İshak ile yolculuk ettikleri tekneyi Peşte'deki asma köprüye bıraktıktan sonra Hotel de l'Europe'ye giderler.⁴⁵³

1.8. Türkistan Seyahati Sonrasında Vambéry (1864-1913)

1.8.1. Avrupa Seyahatleri ve Kariyer Edinme Çabaları (1864-1865)

Vambéry'nin Peşte'ye döndükten sonraki nihai amacı, seyahatinin bilim dünyasında kabulünü sağlamaktır. Aslında seyahatini her ne kadar İngiltere'de tanıtmak istese de önceliği kendi vatani Macaristan'da başarılı bir kariyere sahip olmaktır. Dolayısıyla ülkesi için çok zorlu bir yolculuktan döndüğü için özenilerek hazırlanmış bir törenle karşılanmayı hayal eder. Yıllar sonra Londra'nın ve Viyana'nın büyük davet salonlarında ülkesine dönen seyyahlar için verilen ve basında yer alan bu kalabalık davetleri duyduğunda geçmişteki hayal kırıklığı tekrar su yüzüne çıkar. Ona göre bu seyahatin dikkate değer bulunmayışının asıl nedeni Macaristan'ın Avusturya baskısı altında olması ve Macar halkının önceliğinin ulusal bağımsızlıklarını kazanma mücadelesine odaklanmalarıdır. Ayrıca bilinmeyen toprakların coğrafı, etnografik araştırmalarının onların henüz ilgisini cezbetmediği kanısındadır.⁴⁵⁴

Halkın çalışmalarına olan tepkisini gözlemledikten sonra Peşte'ye varışından sonraki ilk pazartesi günü, seyahatinin kısa bir sunumunu yapmak için Macar Bilimler Akademisi'ne gider. Burada yakın arkadaşı Baron Eötvös ve Akademinin sekreteri Bay Ladislaus Szalay tarafından samimi bir şekilde karşılanır. Diğer üyelerin onunla çok fazla ilgilenmemesine biraz kırılır. Bu durumun daha önce düşündüğü gibi Avusturya baskısından kaynaklandığı kanısındadır. Yakın çevresi ona kariyer sahibi olması için ya tekrar İstanbul'a gidip resmi kariyerini sürdürmesini ya da Peşte Üniversitesinde Dr. Repiczky'den boşalan Doğu Dilleri uzmanlığı kadrosuna girmesini önerir. O, bu iki seçeneği de imkânsız bulur. Çalışmalarının bu şartlar altında değer görmeyeceğini düşündüğü için bir an önce Londra'ya doğru yola çıkmak ister. Bu yolculuğa çıkmak için yeterli parası olmadığı için Macar Bilimler Akademisi'nin kütüphane fonundan birkaç yüz florin borç para alır. Akademi Başkanı Kont Emil Desewffy, Doğu el yazmaları ve değerli araştırma sonuçlarını kütüphaneye teslim etmesi karşılığında bu

⁴⁵³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 209.

⁴⁵⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 209-210.; Jul Mesaros, "Vambéry Ármin (1831-1913)", *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vambéry ile Sohbetler*, haz. İsmail Tosun Saral-Fahri Sezer vd. (Ankara: Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, 2014), 53.

borcu verir. Bu duruma üzülen Vambéry, Yahudi olduğu için bu davranışlara maruz kaldığı sonucuna varır.⁴⁵⁵ Daha fazla vakit kaybetmemek için bir an önce İngiltere'ye gidip seyahatini Royal Geographical Society'e (Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na) sunmak ister.⁴⁵⁶ Gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Molla İshak'ı arkadaşlarından birine emanet ederek 1864 yılının mayıs ayının sonlarına doğru tek başına Londra'ya gitmek için yola çıkar. Yanına sadece birkaç elyazması kitap ve seyahatine dair notlarını alır.⁴⁵⁷ Seyahati sırasında Viyana'ya gittiğinde gazetelerde onun hakkında yer alan haberlerden seyahatinin burada olumlu etki yarattığını anlar. Almanya'nın Köln şehrine vardığında Kölnische Zeitung adlı gazete onunla röportaj yapar. Bununla birlikte Dover'den Londra'ya yaptığı tren yolculuğu sırasında yanına oturan arkadaşlarıyla Türkistan seyahatinin amaçları konusunda sohbet eder. Bay Smith adındaki biri onun bu sohbetine fazla ilgi göstermektedir.⁴⁵⁸ Vambéry, 9 Haziran 1864 tarihinde Londra'ya vardığında⁴⁵⁹ Bay Smith onunla yakından ilgilenmeye devam eder. Önce ona Hotel Victoria'dan bir oda ayarlanır. Hatta ilerleyen günlerde birkaç gün boyunca ona oldukça misafirperver davranır. Daha sonra ona kalabileceği bir ev kiralar. Bir süre sonra evin bir aylık kirasını Bay Smith'in ödediğini öğrenir. Bu süreçte onun kim olduğunu öğrenmeye çalışsa da başarılı olamaz. Bay Smith'in gerçek kimliği onun için bir gizem olarak kalır. Onun bir hayırsever olduğunu düşünür.⁴⁶⁰ Gerçekte bu kişi, İngiliz gizli servisi Intelligence Service'de görevli bir memurdur.⁴⁶¹

Vambéry, İngiltere'ye geldiği ilk günlerde hâlâ Asya Kültürünün etkisi altında kaldığından Batı kültür ve medeniyetini oldukça garipser. Kendisini âdeta bir "Asyalı" gibi hissederek Avrupa kültüründen gittikçe uzaklaştığını fark eder. Türkistan Seyahati boyunca giydiği Asya'ya özgü uzun ve geniş kıyafetleri oldukça rahat buluyordu. Buna karşın Avrupalılara özgü kravat ve sert kumaşlardan dikilmiş giysilerini giymekten hiç hoşlanmamaya başlar. Bununla birlikte Asya topraklarında sofrada çatal, bıçak kullanma kurallarına uymaksızın özgürce yemek yiyebiliyorken Avrupa'da ise yine

⁴⁵⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 209-214.; Mesaros, "Vambéry Ármín (1831-1913)", 54.; Öke, *Saraydaki Casus*, 25-26.

⁴⁵⁶ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 344.

⁴⁵⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 326.; "Ünlü Müsteşrik Ármín Vambéry'nin Asya Yolculuğu:6 Dönüş Yolculuğum", 75.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 164.

⁴⁵⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 216.

⁴⁵⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 344.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 326.

⁴⁶⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 216-217.; Aldler-Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 214.; Öke, *Saraydaki Casus*, 26.

⁴⁶¹ Öke, *Saraydaki Casus*, 26.

masada yemek yeme kurallarına göre davranması gerekiyordu. Dolayısıyla kendini “küçük bir çocuk ya da Avrupa toplumuna yeni girmiş yarı barbar biri”⁴⁶² gibi görmektedir.

Doğu Kültürü ve Batı kültürü arasında duygu karmaşası yaşarken odaklanması gereken asıl konu, Tahran’dayken aldığı tavsiye mektuplarını Londra’da ulaştırması gereken kişileri bulmaktır. İlk ziyaret ettiği kişi, Bay Henry Rawlinson’dur. Onu, Türkistan ile ilgili hem politik hem de bilimsel konularda bilgi sahibi büyük bir otorite olarak görür. Rawlinson aynı zamanda Büyük Britanya’nın İran’daki son elçisiydi. Farsça olarak yaptıkları sohbetin başlıca konusu Hive, Buhara, Herat ve Doğu Türkistan’dır. Bu toprakların siyasi durumu ve Rusya’nın bölgedeki askeri faaliyetleri hakkında aldığı duyumları ona anlatır. Vambéry, yaklaşık bir saat süren bu sohbet esnasında çapraz bir sorguya tutulduğunu; ancak burada başarılı olduğu kanısına varır.⁴⁶³

Londra’da görüştüğü bir diğer bilim adamı Royal Geographical Society’nin başkanı, Bay Roderick Murchison’dur. Onun Belgrave Meydanı 16’daki evine gittiğinde oldukça samimi bir şekilde karşılaşılır. Ona ziyaret sebebini güçlkle söyler. Zira Londra’ya gelişindeki başlıca amacı seyahatini tanıtmaktır. Roderick Murchison, seyahati sırasında gezdiği yerlere ait haritalar getirip getirmediğini sorar. Onun başlıca ilgi alanı Orografi ve Hidrografi’dir. Vambéry ise yanında çok küçük bir kalemi gizleyerek taşıdığından böyle çizimler yapamadığını söyler. Rusya’nın Türkistan’daki politikasına değindiğinde ise Roderick Murchison, bu konuları çok fazla konuşmak istemez. Daha sonra onu, Royal Geographical Society’nin kapanış toplantısında bir konuşma yapmaya ve ardından düzenlenecek akşam yemeğine davet eder. Toplantıya gitmeden önce Doğu dilleri uzmanı Vikont Strangford, İngiltere’nin eski Tahran elçisi Justin Sheil ve İngiltere’nin Dışişleri Bakanlığı’nda müsteşar olan Bay Hanry Layard ile görüşerek Tahran’da kendisi için verilen tavsiye mektuplarını verir.⁴⁶⁴

Londra’da oryantalistlerle yaptığı çeşitli görüşmelerde Türkistan Seyahati sırasında yanmış olan teninden ve çok iyi Türkçe ve Farsça konuşmasından dolayı onun Osmanlı veya İran casusu olduğunu düşünenler de bulunuyordu. Ona, “kılık değiştirmiş Asyalı” diyenler de vardı. Vambéry, kendisi hakkında böyle düşünenleri çok fazla umursamaz.

⁴⁶² Vambéry, *His Life and Adventures*, 327-328.

⁴⁶³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 328-329.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 217.; Aldler-Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 217.

⁴⁶⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 329-332.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 217.; Aldler-Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 218-219.

Nitekim Asya topraklarında onun bir Türk, İranlı, Orta Asyalı hatta Avrupalı olduğunu iddia edenlere rastlamıştı. Bir dili iyi konuşabilme yeteneğine sahip olmanın insanların milliyetini anlayabilme konusunda uzman bir kişiyi dahi yanıltabileceği kanısına varmıştı. Vambéry, bu durumu o yıllarda Londra’da yaşayan arkadaşı General Kmetty’e anlatır. General Kmetty, İstanbul’da görev yaptığı sırada Macar arkadaşı Vambéry ile görüştüğünü onlara anlatınca üzerindeki şüphe bulutları bir anda dağılır. Londra’da kaldığı iki hafta boyunca, kalabalık bir arkadaş çevresine sahip olur. Böylece hem kendisi hakkında konuşulanlardan hem de yazılanlardan tanınır biri haline gelir. Kısa süre içerisinde “Asya’nın Dervişinden Londra’nın Aslanına” dönüştüğünü düşünür.⁴⁶⁵

1864 yılının haziran ayında, Royal Geographical Society’de düzenlenecek olan toplantıya konuşmacı olarak katılacağını⁴⁶⁶ öğrenir. Burada sunum yapacağı gün yaklaşmaktadır. Sunum için seyahatinin kısa bir özetini hazırlar. Bu özet, Society’nin sekreteri Bay Laurence Oliphant tarafından okunarak gerekli düzeltmeler yapılır. Konuşma yapacağı günü, sabırsızlıkla ve endişeyle bekler. O sırada İngiliz kamuoyunu meşgul eden Danimarka meselesi nedeniyle toplantıya katılımın az olacağını düşünür. Toplantı başlamadan önce Willis's Rooms'da düzenlenen akşam yemeğine katılır. Royal Geographical Society’nin başkanı Roderick Murchison onunla yakından ilgilenir. Yemek sonrasında Vambéry, Kur’an’ı Kerim’in ilk suresini⁴⁶⁷ Arapça makama uygun olarak okur. Daha sonra Royal Geographical Society’nin toplantısına gitmek için birlikte Burlington House’a giderler. Burada beklediğinden daha fazla dinleyici vardır. Sunumunu İngilizce yapacağı için heyecanlıdır ve bir o kadar da tedirgindir. Benzer tedirginliği Buhara Han’ı ile konuşurken de yaşadığını hatırlar. Nasıl Hanla konuşurken hata yapması durumunda her an celladın kılıcını ensesinde hissedeceğini düşündüyse; burada da sunumunu doğru bir İngilizce ile gerçekleştiremezse kendisiyle alay edilerek bir kahrkaha tufanına maruz kalacağını sanır.⁴⁶⁸

Başkan Roderick Murchison, Vambéry’yi konuşmasını yapması için takdim etmeden önce onun bir derviş kılığında Asya’ya gizlice giden Macar beyefendisi olup, seyahatinin Marco Polo’nunki kadar önemli olduğunu vurgular. Ayrıca onun tespiti

⁴⁶⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 218-219.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 333-334.; Öke, *Saraydaki Casus*, 26.

⁴⁶⁶ Vambéry, “Sketch of a Journey Central Asia”, 267.; Alder- Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 221.

⁴⁶⁷ Fatiha Suresi’ni okur.

⁴⁶⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 334-335.

göre Marco Polo'dan beri Avrupalıların hemen hemen hiç gitmediği bir bölgeye seyahat etmiştir. Daha sonra Sekreter Oliphant dinleyicilere Vambéry'nin seyahatinin kısa bir özetini okur.⁴⁶⁹ Nihayetinde 13 Haziran 1864 (?) tarihinde⁴⁷⁰ Royal Geographical Society'de seçilmiş bir dinleyici kitlesi karşısında söylevine başlar.⁴⁷¹ Yaklaşık otuz beş dakika süren konuşması sonrasında⁴⁷² toplantıda yer alan Rawlinson, Dr. Worthington, Bay Markam gibi kurul üyeleri onun seyahatinin politik, ekonomik, coğrafi ve tarihi açıdan önemini tartışırlar. Özellikle de Rusya'nın İngiltere'deki ticaret kolonilerine zarar verip veremeyeceği, Rusya'nın Türkistan'ın ticaretindeki konumu tartışılan başlıca konulardır. Zira Vambéry bu toplantıda Rusya'nın Türkistan'daki faaliyetlerinin İngiltere'nin Asya'daki ticaret kolonileri açısından tehdit içerdiğini iddia ediyordu. Rawlinson bu toplantıda, pek çok Macar bilim adamının araştırmalarında önemli yer edinen Macarların etnik kökenini ve tarihini araştırmak için Vambéry'nin bu seyahati tüm zorluklara rağmen gerçekleştirdiğini vurgular. Ayrıca Bay Markam, onun Semerkant'a olan seyahatini, XV. yüzyıl seyyahlarından Ruy Gonzales de Clavijo'nun seyahatnamesi ile karşılaştırır. Yaklaşık 450 yıl önce Clavijo'nun anlattığı Semerkant ile Vambéry'nin anlattığı Semerkant arasında çok önemli farklılıkların olduğunu, bu nedenle bu seyahatin önemine dikkat çeker. Toplantı, seyahatin pek çok açıdan ele alınmasından sonra başkanın toplantının bittiğini açıklaması üzerine sona erer.⁴⁷³ Bay Hanry Layard'ın "Bravo, derviş" demesiyle birlikte alkışlar eşliğinde tebrik edilmeye başlanır. Bu, onun asla unutamayacağı anıları arasındadır.⁴⁷⁴

Royal Geographical Society'de yaptığı sunum sonrasında artık o, Avrupa kamuoyunda tanınmış bir seyyah olur.⁴⁷⁵ Bir sonraki gün Times' ta onun seyahatine dair toplantı raporları ayrıntılarıyla gazetede haber konusu olur. Haberde özellikle, onun "Marco Polo'dan beri Avrupalılar tarafından ziyaret edilmemiş yerler hakkında bilgi sahibi

⁴⁶⁹ Vambéry, "Sketch of a Journey Central Asia", 267-269.

⁴⁷⁰ The Manchester Guardian Gazetesinin 21 Haziran 1864 tarihli haberinde geçen pazartesi Royal Geographical Society 'de Macar seyyah Vambéry, seyahatinin tanıtımını yaptı, denilmektedir. O halde sunumun sunumun haziran ayının ikinci haftasında yapılmış olması muhtemeldir.; "Art, Science, And Literature", *The Manchester Guardian* (21 Jun 1864), 7.; bk. ProQuest Historical Newspaper: *The Guardian The Observer*, 7.

⁴⁷¹ Alder-Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 221.

⁴⁷² Vambéry, *His Life and Adventures*, 336.

⁴⁷³ Vambéry, "Sketch of a Journey Central Asia to Khiva, Bokhara, and Samarcand", 269-274.

⁴⁷⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 336.; Alder- Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 223.

⁴⁷⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 219.

olduğu ve onun seyahati sırasında Polo gibi Semerkand'dan Çin'e gitmek istediği”⁴⁷⁶ gündeme getirilmekteydi.

Vambéry, yıllar sonra bile İngiltere'de kariyerini başlatan ilk gelişmenin bu toplantı olduğunu anlatmaktadır.⁴⁷⁷ Öyle ki bu toplantı sonrasında seyahatnamesini yayınlamak isteyen pek çok yayıncının teklifiyle karşılaşır. Lord Strangford'un tavsiyesi üzerine o yıllarda İngiltere'de “yayıncıların prensi” olarak bilinen John Murray ile tanışır. O, sadece dönemin entelektüel ürünlerini yayınlamaktaydı. Kitap yayınlanmadan önce bir sözleşme yaparlar. Buna göre Vambéry, satıştan elde edilen gelirlerin yarısını alacak ve ancak ilk satışların sonunda kitapta düzenleme hakkına sahip olacaktır. Bu şartları çok beğenmez. Lord Strangford ise çok para kazanmaktan ziyade önemli olanın kitabın topluma tanıtılması olduğunu söyler. Murray, başlangıçta ona £50'luk bir çek verir. Bunu, daha sonra büyük miktardaki paralar takip eder.⁴⁷⁸ The Manchester Guardian Gazetesinin 21 Haziran 1864 tarihli bir haberinde; Macar seyyah Vambéry'nin derviş kıyafetiyle Asya'nın kalbine gittiği seyahatinin, Royal Geographical Society'de bir önceki pazartesi günü tanıtımının gerçekleştirildiği ve bu ilginç seyahatin Bay Murray tarafından yayınlanacağı ifade edilir.⁴⁷⁹ Onun Royal Geographical Society'de sunduğu makalesi ve burada görüşülen konular, topluluğun dergisinde 27 Haziran 1864 tarihinde yayınlanır.⁴⁸⁰

Vambéry bu süreçte seyahatnamesinin bir an önce tamamlanmasına odaklanır. Bu amaçla günün neredeyse on saatini kitabın yazım işlerinin tamamlanma sürecine ayırır. Yazım sürecinde Türkistan'da yaşadıklarını adeta tekrar yaşıyormuş gibi hissediyor ve şimdiki rahat şartlarıyla kıyasladığında bir anlık duygusal bir ikileme düşünüyordu. O, seyahatinin yazım aşamasını tamamlarken⁴⁸¹ İngiliz basını sıklıkla bu seyahatin öneminden bahsediyordu. Nitekim 2 Temmuz 1864 tarihinde yayımlanan The Manchester Guardian gazetesi, onun seyahatini “Adventures in Central Asia” başlığıyla gündeme getiriyordu. Bu haber, onun Royal Geographical Society'de sunduğu bildirinin kısa bir özetidir. Bu haberde özellikle de Bay Henry Rawlinson'un seyahatin önemine dair düşüncelerine yer verilir. Böylece okurlara, bu seyahatin İngiltere'nin Doğu

⁴⁷⁶ Alder-Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 225.

⁴⁷⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 336.

⁴⁷⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 219-220.

⁴⁷⁹ “Art, Science, And Literature”, *The Manchester Guardian* (21 Jun. 1864), 7.

⁴⁸⁰ Vambéry, “Sketch of a Journey Central Asia to Khiva, Bokhara, and Samarcand”, 267.

⁴⁸¹ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 270.

politikası açısından değerli bilgiler taşınması nedeniyle önemli olduğu vurgulanmak istenir. Vambéry'nin seyahati sırasında sahip olduğu bu değerli bilgiler, geçmişte Rusya ile gerginliklerin yaşanmasına neden olan Herat; Marco Polo'dan beri Avrupalıların bilgi sahibi olmadıkları Semerkant; Rusya'nın Hive, Buhara ve Semerkant'ın ticaretindeki yeri ve daha da önemlisi Rusya'nın İngilizlerin yönetimi altındaki Hindistan için bir tehdit oluşturup oluşturmayacağı ve İngilizlere sempati duyan ülkeler hakkındadır. İşte tüm bu nedenlerle Vambéry'nin büyük bir takdiri hak ettiği kamuoyuna duyurulur. Ayrıca gazetedeki habere göre tüm bu konular yakın bir süreçte Bay Murray tarafından yayınlanacak Vambéry'nin seyahatnamesinde detaylı olarak yer alacaktı.⁴⁸²

İngiltere'nin önemli toplantılarında onun seyahati hala güncelliğini koruyordu. 17 Eylül 1864 tarihli *The Manchester Guardian* Gazetesindeki habere göre *The British Association* adlı İngiliz Bilim Kurumunun toplantısında Vambéry'nin seyahati konuşulan önemli konular arasında yer alıyordu.⁴⁸³ *The London and China Telegraph* adlı gazetenin 18 Kasım 1864 tarihinde yayınlanan sayısında ise edebi eserlerle ilgili haberlerde, Vambéry ve onun seyahatinin tanıtımı yapılıyordu. Haberde, Peşte'deki Macar Akademisi adına bilimsel bir görevle derviş kıyafetiyle Hazar Denizi'nin doğu kıyılarından Türkmen çöllerini geçerek Hive, Buhara ve Semerkant'a giden Vambéry'nin seyahatinin Marco Polo'nun seyahati kadar önemli olduğu vurgulanıyordu. Onun maceralarının yakın bir zamanda Bay Murray tarafından *Travels in Central Asia* adıyla yayınlanacağı habere yer alan bir başka detaydı.⁴⁸⁴

Nihayetinde Türkistan Seyahati 1864 yılının sonlarına doğru, *Travels in Central Asia* adıyla yayınlanır. Kitabın ön sayfalarında onun Macar Akademisi'nin üyesi olup bilimsel bir görevle bu seyahate gönderildiği yazılır. İç kapakta ise kitabın içinde yer alan notlandırmaların, Doğu'nun eski tarihi hakkında uzman olan Bay Henry Rawlinson tarafından yapıldığı bilgisine yer verilir. 28 Eylül 1864 tarihinde yazdığı kitabın ön sözü dört sayfadır. Burada ilk önce Macaristan'da doğduğunu ve gençlik yıllarından itibaren okuduğu hem Doğu ile ilgili kitaplardan hem de Batı literatüründe yer alan eserlerden, dil bilimine ilgi duyduğunu anlatır. Kendi dilinin yani Macarcanın tarihsel köklerini

⁴⁸² "Adventures in Central Asia", *The Manchester Guardian* (2 Jul. 1864), 2.; bk. ProQuest Historical Newspaper: The Guardian The Observer, 5.

⁴⁸³ "The British Association", *The Manchester Guardian*, (17 Sep 1864), 6; bk. ProQuest Historical Newspaper: The Guardian The Observer, 6.

⁴⁸⁴ *The London and China Telegraph*, VI/155 (London: 18 Nov. 1864), 646.

araştırma fikrinin bu süreçte oluştuğunu ifade eder. Milli bir duruşa sahip olmanın Macarlar için önemli olduğunun bilincindedir. Macarcanın Altay dil ailesi içerisinde yer aldığını düşünür; ancak bu konuda kesin bilgilere Türkler arasında cevap bulacağı kanısındadır. Dolayısıyla kitabın ön sözünde okurlara, Macar dilinin Fin ya da Tatar koluna mı ait olduğu yönündeki tartışmalara cevap bulabilmek için İstanbul'dan Semerkant'a uzanan bir seyahate çıktığını vurgular. Burada üzerinde durduğu bir diğer konu, dil hakkında çalışmalar yapmak isterken kendini Türkistan halklarının toplumsal yaşantısını gözlemlerken bulduğu ve dönüşünde bunları iki bölüm halinde yazdığı seyahatnamesine aktardığı hususuydu. Ayrıca zorluklarla sürdürdüğü Türkistan seyahati sırasında daha önce hiçbir Avrupalı tarafından takip edilmemiş bir güzergâhı takip ettiğini ve elde ettiği bilgilerin şimdiye kadar bilinmeyen, anlatılmayan konular olduğunun altını çizer.⁴⁸⁵

Seyahatnamenin basına tanıtım çalışmaları sırasında John Murray'a yazdığı bir mektubunda, Buharalı derviş elbiselerini giyip bir fotoğraf çektirerek, bu fotoğrafının basında yayınlamasını ister.⁴⁸⁶ İngiltere'de bir fotoğraf stüdyosunda çekildiği bilinen derviş kıyafetli fotoğrafı⁴⁸⁷ onun bu teklifinin kabul edilmiş olduğunu göstermektedir.

⁴⁸⁵ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, vii-x.

⁴⁸⁶ Alder- Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 227.

⁴⁸⁷ Felföldi Szabolcs, "Fény metszette élet," 77, 211.; *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsia-ban*, 5.; Gülcan Memiş, "Gaspıralı İsmail Bey'in Fikir Dünyasında Ármin Vámbéry'nin Yeri, *Türk Dünyası Araştırmaları* 132/261 (2022), 272.

Görsel 13: Vambéry Derviş Kıyafetleriyle İngiltere’de

Kaynak: Felföldi Szabolcs, “Fény metszette élet,” Vambéry -album, Vambéry Polgári Társulás, 2016.” 77.

Fotoğrafta dikkati çeken bir diğer unsur, yolculuk sırasında yanında getirdiği Türk kültürüne özgü ibrik, kap ve halı gibi eşyaları tamamlayıcı bir aksesuar olarak kullanmasıdır. Böylece seyahatinin inandırıcılığını arttırmak istemiş olmalı.

Seyahatnamenin yayınlanmasının ardından kısa süre içerisinde ünlü bir seyyaha dönüşür. Sürekli pek çok davete, toplantıya katılması konusunda mektuplar alır.⁴⁸⁸ Başlangıçta bu davetleri İngiliz halkının ona duyduğu minnettarlığın bir göstergesi olarak kabul eder. Daha sonra bu davetlerden sıkılmaya başlar; çünkü onu davet edenlerin çoğunun ya Türkistan konusunda bilgi sahibi olmayan ya da sadece kültürlü insanları taklit eden zenginler olduğu kanısına varır. İlerleyen günlerde toplantılara çağrılma amacının sadece ticari amaçlarla ilgili olduğunu anlar. İngiltere’de kaldığı süreç içerisinde Afrika’dan dönen seyyahların büyük bir coşkuyla karşılandığına tanıklık eder. Bu nedenle İngiltere’de seyyahların, saygın bilim adamlarından ve sanatçılardan daha büyük bir üne sahip olduğu kanısına varır. Tespitlerine göre bu durumun nedeni, seyyahın onların bilmediği bölgeler, topraklar, ham maddeler hakkında bilgi sahibi olmasıyla ilgilidir. Seyyah; geçmiş zamanlarda olduğu gibi askerler, misyonerler, tüccarlar için daima onlara yol gösteren veya onların yolunu açan

⁴⁸⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 336; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 221.

kişi olarak görülmekteydi. Ayrıca seyyahların verdiği bilgilerin ülkelerin, politik açıdan stratejilerini planlamasına da katkı sağlayacağı d ş n lmekteydi. Bu düşüncelerinden dolayı İngilizlerin ‘‘Ticaret bayrağı takip eder’’ atasözünü doğru bulmaz. Zira ona göre bir toprağa önce seyyah, daha sonra misyonerler, tüccarlar ve son olarak da bayrak giderdi.⁴⁸⁹

Yine de İngiltere’nin kendisine gösterdiği ilginin bu seyyahlara gösterdiği ilgiden tamamen farklı nedene dayandığı kanısındadır. İngiltere, o yıllarda kapalı bir dış siyaset politikası benimseyen Türkistan’daki halklar hakkında bilgi sahibi olamıyordu. Vamb ry bu nedenle Hive, Buhara ve Herat’ın durumu hakkında ve özellikle de Rusya’nın Güney Asya’ya yönelik gizli faaliyetleriyle ilgili getirdiği bilgilere İngiltere’nin özel bir önem verdiğini biliyordu. Zira  lkede, Kuzey’den Seyhun’a doğru ilerleyişlerin olduğu yönünde pek çok söylenti yayılıyordu. İşte bu sebeplerden ötürü seyahatinin politik açıdan değerli görüldüğünü anlar. Ayrıca kimliğini gizleyerek derviş kıyafetiyle seyahatini başarıyla tamamlaması da İngiltere’de kendisine olan ilgiyi arttıran bir diğer faktördür.⁴⁹⁰

İngiltere’de kaldığı süreçte kısa sürede popüler biri haline gelir. Başlangıçta kendisine gösterilen ilgiden memnun kalır. Çocukluğundan beri hayalini kurduğu lüks yaşamın artık tam anlamıyla içerisindedir. Misafir olduğu gösterişli evlerde ipekli yorgan içerisinde uyurken gençlik yıllarında bir yatağı iki kişiyle paylaştığı anlarını hatırlar. Kendisini bir peri masalı içerisindeki fakir çocuktan prene dönüşen masal kahramanlarına benzetir. Yaşamındaki bu ani dönüşüme rağmen Asya’daki Türk kültürünün hala etkisi altındadır. İngiltere toplumuna uyum sağlamakta zorluk çeker. Dolayısıyla bir süre sonra İngiltere’den ayrılmaya karar verir. The Story of My Struggles adlı otobiyografisinde anlattıklarına göre İngiltere’den ayrılmasında iki önemli etken vardır. Bunlardan ilki Asya kültürü sonrasında İngiltere’nin görgü ve toplumsal kurallarına uyum sağlayamamasıdır. Zira İngiltere’nin eski Tahran elçisi Bay Justin Sheil ve onu eşi, İngiltere’de bir davette, yemekte, caddede nasıl giyinmesi nasıl davranması ve nasıl konuşması gerektiğini ona ilk öğreten kişilerdir. Davetlerde iyi giysilerin yanı sıra şapka, şemsiye ve baston mutlaka kıyafeti tamamlayıcı aksesuar

⁴⁸⁹ Vamb ry, *The Story of My Struggles*, 221-224.;  ke, *Saraydaki Casus*, 26.

⁴⁹⁰ Vamb ry, *The Story of My Struggles*, 224, 225.

olarak kullanılmalıdır.⁴⁹¹ Bu davetlere katılabilmek için seyahatnameden elde ettiği gelirin büyük çoğunluğunu harcar.⁴⁹²

İngiltere'den ayrılmasına ikinci sebep ise burada insanların mükemmel bir yaşamı yakalama uğruna sürekli bir yaşam mücadelesi içerisinde olmalarıdır. Asya'dan sonra Londra ona çok gürültülü bir şehir olarak görünür. Aslında buradan ayrılmasını bu iki nedene bağlasa da asıl neden istediği kariyere burada ulaşamamasıdır; çünkü zorlu çocukluk döneminden ve uzun yolculuklardan sonra rahat bir yaşama ve iyi bir kariyere sahip olmak ister. İngiltere'de kaldığı zaman boyunca akademik ya da resmi görev teklifi gelmez. Bu durum onu endişelendirir. Otuz iki yaşındadır ve çocukluğundan beri hayalini kurduğu iyi bir kariyere hala ulaşamamıştır. Katıldığı davetlerde onun etrafı genellikle bir sonraki macerasının nereye olacağını soran insanlarla dolar. Dolayısıyla İngiltere'de kendisini sadece macera peşinde koşan bir seyyah olarak gördükleri kanısına varır. Yaşamındaki bu belirsizlik onu mutsuz eder. Londra'da bir kariyer elde edemeyeceğini anlayınca ülkesi Macaristan'a giderek profesör olmaya karar verir. Ancak burada elde edeceği geliri az bulmaktadır. Bununla birlikte Londra'da elde ettiği ünün ülkesine döndüğünde avantaja dönüşebileceğini düşünür.⁴⁹³

Londra'dan ayrıldıktan sonra ana vatanına dönüş yolunda Almanya'ya gider. Buradaki amacı seyahatnamesini Almanca olarak yayınlattır. 31 Ekim 1864 tarihinde John Murray'a yazdığı mektubunda kitabının çevirisi için bir yayıneviyle görüştüğünü ve Almanya'da yayınevlerinin İngiltere'dekilerle kıyaslanamayacak kadar küçük olduğunu yazar. Mektupta, Almanya'da neler yaptığını da değinir. Leipzig'te Coğrafya Cemiyetinde konferans vermeye davet edilir. Konferansın konusu, onun Türkistan seyahati hakkındadır. Başkan ve katılımcılar her ne kadar Türkistan hakkında bilgi sahibi olmasa da bu sunumun iyi geçtiği kanısındadır.⁴⁹⁴ Onun Almanya'dan sonra seyahatnamesini tanıtım çalışmaları devam eder. Nitekim 4 Kasım 1864 tarihli bir mektupta Brüksel'i ziyaret ettiğini yazar.⁴⁹⁵

1864 yılının aralık ayında anavatanı Macaristan'a varır.⁴⁹⁶ His Life and Adventures adlı otobiyografik çalışmasında okurlara Londra'dan sonra önce Paris'e gittiği daha sonra da

⁴⁹¹ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 232-234, 236,237, 240-241.

⁴⁹² Vambéry, *His Life and Adventures*, 338.; Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 220-221.

⁴⁹³ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 227-231.

⁴⁹⁴ Aldler-Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 241.

⁴⁹⁵ stadtmuseum.leipzig, "Aranan: Vambéry" (Erişim 25.10.2023).

⁴⁹⁶ *Vasárnapi Ujság* "Vámbéry Armin" (Pest:4-én Deczember 1864), 525-526.

Macaristan'a gittiği izlenimini vermiştir.⁴⁹⁷ Halbuki Peşte'de 4 Aralık 1864 tarihinde yayınlanan *Vasárnapi Ujság* gazetesinde onun kısa bir süre önce Londra'dan Peşte'ye geldiği yazmaktadır. Haberde ayrıca onun ve seyahatinin kısa bir tanıtımı yapılmaktadır. Dil alanındaki başarıları olmasaydı bu seyahate çıkmanın imkansızlığı vurgulanmaktadır. Ülkesinde onun öncülüğünde Doğu dilleri kürsüsünün açılması gerektiği haberde yer alan bir diğer detaydır.⁴⁹⁸ Bununla birlikte Az Ország *Türkre* adlı gazetenin 21 Aralık 1864 tarihinde yayınlanan sayısında da onun seyahati ele alınmaktadır. Haberde "Vambéry, şimdi 32 yaşındadır ve hayatında bir dönüm noktasındadır. Bir taraftan parlak bir gelecek onu beklerken diğer taraftan da onun ülkesine bağlılığı, seçim yapmasını zorlaştırıyor" ifadeleri yer alır. Her şeye rağmen onun ülkesi adına hizmet yapması gerektiği haberde altı çizilen bir diğer husustur. Ayrıca Macaristan'a gelir gelmez kitabının Macarca dilinde basım çalışmalarına başladığı okurlara duyurulmaktaydı.⁴⁹⁹ Vambéry, Peşte'deyken 29 Aralık 1864 tarihinde arkadaşı Áron Szilády'ye bir mektup yazar. Bu mektupta İngilizlerin kendisi hakkında yazılan haberlerden memnun olduğunu "...Daily News ile Advertiser beni göklere çıkarmakta ve ziyaretimle İngiltere'yi onurlandırdığımı yazmaktalar! Gereksiz bir tütsü gibi ama olsun övgüler İngiltere'den oldukça iyi gidiyor..."⁵⁰⁰ sözleriyle ifade eder. Bu mektuptan, Peşte'ye gelmesine rağmen İngiliz basınında kendisi hakkında çıkan haberleri takip ettiği anlaşılmaktadır.

İngiltere'den sonra Macaristan'da Türkistan Seyahatini yayınlamak ister. İlk olarak seyahatname İngilizce'den Macarca 'ya tercüme edilir. Daha önce İngiltere'de yazdığı ön sözünün yanı sıra 1864 yılının aralık ayında ayrıca Macarlara hitaben bir ön söz yazar. Burada seyahati sırasında katlandığı tüm zorluklara rağmen olumlu sonuçlara ulaşmasından duyduğu memnuniyeti dile getirir. Ayrıca Türk-Macar dil akrabalığı bağını ortaya çıkarmak için gittiği seyahatinde bilimsel sonuçlarla döndüğünü ve bu bilgileri seyahatnamesinde yazmak yerine yakın zamanda yeni bir çalışmayla bilim dünyasına duyuracağını Macar ulusuna bildiriyordu. Seyahatname kısa süre sonra Macar Bilimler Akademisi'ne hitaben 1865 yılında Peşte'de Közép Ázsiai Utazás (Orta

⁴⁹⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 345-350.

⁴⁹⁸ *Vasárnapi Ujság*, "Vambéry Armin", 525-526.

⁴⁹⁹ "Vambéry Armin", *Az Ország Türkre*, (Pest, 21-kén December 1864), 421-422.

⁵⁰⁰ Çolak, "Macar Türkolog Vambéry'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun"un İzleri", 18.

Asya'ya Seyahatler) adıyla yayınlanır. Kitabın iç kapağında onun Macar Bilimler Akademisi üyesi olduğu özellikle belirtir.⁵⁰¹

Seyahatnamesinin farklı dillere çevrilmesi onun başlıca amacıdır. Bu amaçla Fransa'ya ve Almanya'ya gitmek ister.⁵⁰² Seyahatnamesinin yeni baskısını yayınlamak için öncelikle 1865 yılının ocak ayında Paris'e gider. Paris'e varış amacı sadece seyahatnamesini tanıtmak değildir. Burada görüşmek istediği bazı kişiler vardır. Zira daha Tahran'dayken Fransa'nın Tahran elçisi Kont Rochechouart'tan Fransa Dış İşleri Bakanı Kont Drouyn de L'huys'a ve Avusturya'da ise Dış İşleri Bakanı Kont Rechberg'ten Prens Metternich'e vermesi için tavsiye mektupları almıştı. Bunun yanı sıra İngiltere'deki arkadaşlarının aracılığı ile Fransız edebi dünyasından M. Guizot, M. de Thiers, M. Jules Mohl gibi kişilerle tanışma fırsatını elde etmişti.⁵⁰³ Aslında tüm bu tavsiye mektupları, onun Fransa'ya seyahat planlarını çok uzun zaman önce planladığını göstermektedir. Belki de bu kişiler vasıtasıyla Fransa'da daha iyi tanınacağını ve iyi bir kariyer elde edeceğini ummaktaydı.

Tavsiye mektupları işe yaramış olmalı ki Vambéry, Prens Metternich ile görüştüktan kısa bir süre sonra Pavillon d'Horloge'de Fransa kralı III. Napoleon tarafından davet edilir.⁵⁰⁴ Onun çalışma odasına gittiğinde masanın üzerinde pek çok belgenin yanı sıra seyahatnamesinin İngilizce basımını ve onun yanına açılmış bir haritayı görür.⁵⁰⁵ 12 Ocak 1865 tarihinde John Murray'a yazdığı mektubunda iki gün önce gerçekleşen bu görüşmeden bahseder. İmparator görüşmeleri sırasında ona herkes gibi “Sen, bu seyahati topal ayağınla mı gerçekleştirdin?” şeklinde övgü dolu sözler söyler. Bunun üzerine o, imparatora “Orta Asya tiranlarının elinden beni kurtaran sadece dil öğrenme çalışmalarımı” diyerek Orta Asya'da ayaklarıyla ilerlemediğini sadece dili sayesinde yürüdüğünü anlatır.⁵⁰⁶

Fransa kralı III. Napoleon bu görüşmede daha çok İran ve Herat hakkında bilgi sahibi olmaya çalışır. Merak ettiği bir diğer konu Partların Türkmenlerin ataları olup olmadığı hususudur. Sohbetleri sırasında Vambéry, konuyu Seyhun boyunca ilerleyen Rusların İngiltere'nin Hindistan'daki toprakları için bir tehdit oluşturduğu iddiasını gündeme

⁵⁰¹ Ármin Vambéry, *Közép Ázsiai Utazás* (Pest: Emich Gusztáv Tulajdona, 1865), vii-ix.

⁵⁰² Vambéry, *His Life and Adventures*, 338.

⁵⁰³ Vambéry, *His Life and Adventures*, 345.

⁵⁰⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 345-346.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 260.

⁵⁰⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 260.

⁵⁰⁶ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 235-238.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 347-348. Vambéry, *The Story of My Struggles*, 261-262.

getirir. III. Napoleon ise bunun zayıf bir ihtimal olduğunu söyleyerek konuyu değiştirmeye çalışır. Yarım saat süren bu sohbet esnasında, imparatorun Asya hakkındaki coğrafi bilgisinin yetersiz olduğu kanısına varır.⁵⁰⁷

Fransa'da bulunduğu sürede İngiltere'de gördüğü ilgiyi göremez. Tıpkı Almanya gibi Fransa'da da seyyahlara özel bir önem verilmediğini ve bu ülkelerde daha çok araştırmacılara değer verildiğini gözlemler. Tespitlerine göre seyahatini derviş kılığıyla yapmasından dolayı Fransız toplumu onu Robinson Crusoe ile özdeşleştirmektedir. Ününün kısa sürede yayılmasında pek çok Asya ve Avrupa dillerini konuşabilmesinin de etkili olduğu kanısındadır. M. Guizot'un düzenlediği bir davette on farklı dilin temsilcileriyle akıcı bir şekilde konuşması sonucunda saygınlığının daha fazla arttığının farkına varır. Katıldığı davetlerde en seçkin Fransız toplumunda dahi birkaç eğitimli kişi dışında "Buhara, Semerkant, Özbekler ve Türkmenler" hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadıklarını görür. Paris'te bir taraftan sık sık davetlere katılırken⁵⁰⁸ diğer taraftan da seyahatnamesinin Fransızca basımı ile ilgilenir. Burada yayıncı Hachette ile görüşmelere başlar; ancak eserin yayın aşaması istediği gibi gitmemektedir. Seyahatnamesinin basım süreci hakkında İngiltere'deki yayıncı John Murray'e birkaç mektup yazar. Mektubunda, kitabının Fransız dergisi Le Tour du Monde'de yayınlanmasına izin vermek zorunda kaldığını "Aslında çok berbat bir durum ama ne yapalım hiçbir şey yapamamaktan ziyade bir şeyler yapmak daha iyidir."⁵⁰⁹ diyerek üzüntüsünü dile getirir. Bununla birlikte John Murray'a yazdığı mektubunda ona "yayıncıların prensi" diyerek hitap eder. Bu övgüsünün gerekçesini ise "Dervişin övgüsüne şaşırmanız, o başka yayıncılar da gördü ve John Murray'in şimdi bin kat daha iyi olduğunu biliyor"⁵¹⁰ sözleriyle açıklar.

Nihayetinde seyahatname Le Tour du Monde adlı Fransız dergisinde "Voyage Dans L'Asie Centrale de Téhéran a Khiva, Bokhara et Semerkand" başlığa altında bölümler halinde yayınlanır. Kitapta daha önce kullanılan gravürler yer almakla birlikte Fransız ressam Émile Bayard tarafından çizilen Vambéry ve eşeğinin yer aldığı bir gravür de

⁵⁰⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 348-349.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 260-261.

⁵⁰⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 346-347.

⁵⁰⁹ Alder-Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 240.

⁵¹⁰ Alder-Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 240-241.

bulunmaktadır. Derginin içeriği genellikle seyahatnamelerden oluşuyordu.⁵¹¹ Bu yönüyle dergi, Fransa'nın ilk coğrafya dergisi niteliğindedir.⁵¹²

Seyahatnamesinin tanıtım aşamasında pek çok davete katılmaya devam eder. Bu davetlerde Fransa'nın kültür dünyasından Barthélemy de St. Hilaria, Garcin de Tassy, Pavet de Courteille gibi kişilerle tanışır. Bu davetlerde genellikle edebiyat müzik, plastik sanatlar hakkında sohbet edildiğinden bu ortamlardan zevk almayarak sıkılmaya başlar. O daha çok Dünyanın uzak diyarlarına yapılan seyahatler hakkında konuşmak istemektedir. Üstelik burada Londra'daki gibi Asya hakkında neredeyse hiç konuşulmaz.⁵¹³

Fransa'da canının sıkılmasına neden olan bir diğer etken onun hakkında çıkan haberlerdir. Seyahatiyle ilgili onunla röportaj yapan muhabirler, onun Lord Palmerston tarafından gizli bir görevle Tatarlar (Türkler) arasına gönderildiğine dair haberler yayınlamaktaydılar. Sohbet konusuyla ilgisi olmayan ve kesinlikle doğru olmadığını iddia ettiği bu haberlerden hoşnut değildir.⁵¹⁴

O, tüm bu haberlere gülmekle birlikte kendisine sürekli şüpheyile bakılmasından bıkmaya başlar. Kariyerinde önemli bir dönüm noktasındadır ya tekrar yeni maceralar elde etmek için Asya'ya gidecek ya da sessiz sedasız, ülkesine yerleşecektir. Artık Fransa'da vakit kaybetmenin anlamsız olduğunu düşünür ve Almanya üzerinden ülkesi Macaristan'a gitmeye karar verir.⁵¹⁵

Ülkesine dönüş yolculuğunda ilk durağı Almanya'dır. Burada öncelikle seyahatnamesinin Almanca'ya çeviri süreciyle ilgili yayıneviyle görüşür. Ekim 1864 tarihindeki görüşmesi⁵¹⁶ sonuç vermiş olmalı ki Türkistan Seyahati, *Reise in Mittleasien* adıyla 1865 yılında Almanya'nın Leipzig şehrinde basılır. Kitabın ilk sayfalarında 1864 yılının aralık ayında Peşte'de yazdığı ön söze yer verilir. Burada kısaca kendi yaşamından ve eserin içeriğinden bahsettikten sonra, filolojinin merkezi olan Almanya'ya bu edebi çalışmasıyla katkı sağlayabileceğini belirtir.⁵¹⁷ Almanya'da kaldığı süreçte oryantalistlerle görüşüp edebi konularda tartışmalar yapar. Onlarla

⁵¹¹ Arminius Vambéry, "Voyage Dans L'asie Centrale", *Le Tour du Monde Nouveau Journal Des Voyages*, Publié Sous La Direction: De M. Édouard Charton (Paris: Librairie de L. Hachette Et 1865), 33-112.

⁵¹² Alder- Dalbly, *The Dervish of Windsor Castle*, 241.

⁵¹³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 262-263.

⁵¹⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 350.

⁵¹⁵ Vambéry, *His Life and Adventures*, 350.

⁵¹⁶ Alder-Dalbly *The Dervish of Windsor Castle*, 241.

⁵¹⁷ Hermann Bámbérn, *Reise in Mittleasien* (Leipzig: F. A. Brochhaus, 1865), vii-ix.

yaptığı edebi sohbetlerde, kendisinin teorik bilgiye sahip olmadığını ve onların da bunu fark ettiğini anlar. Bununla birlikte o da oryantalistlerin pratik bilgide yetersiz olduğunu düşünür.⁵¹⁸ Nihayetinde Avrupa’da yaklaşık bir yıl süren iyi bir kariyer elde etme arayışlarında istediği sonuçlara ulaşamayarak ana vatanı Macaristan’a dönmeye karar verir. Yaşadığı bu hayat tecrübesi ona “İlim bütün dünyanıdır. Vatanı yoktur. Fakat âlimin bir vatanı vardır”⁵¹⁹ görüşünü ömrü boyunca benimsemesine yol açacaktı.

1.8.2. Peşte Üniversitesi’nde Akademik Kariyer Edinme Çabaları (1865-1868)

Vambéry, kısa Batı Avrupa seyahatini tamamlayarak 1865 yılının başlarında ülkesi Macaristan’a döner. Buraya vardığında Macarlar onu Türkistan’dan döndüğü zamana kıyasla daha iyi ve samimi bir tavırla karşılar. Artık nihai amacı, Peşte ’de Profesör olarak akademik bir kariyer elde etmektir.⁵²⁰ Nitekim János Repiczky’nin⁵²¹ Doğu Dilleri Kürsüsü onun 1855 yılında vefatıyla birlikte boş kaldığı için Vambéry bu kürsüde görev almak ister.⁵²² Zira bilindiği üzere János Repiczky, onun gençlik yıllarında Türkçeyi öğrenmesini sağlayan hocasıdır.⁵²³

Hedefine ulaşabilmek için atması gereken ilk adım, Viyana’ya giderek Avusturya İmparatoru Francis Joseph’ten onay almaktır. Zira Macaristan, hala Avusturya monarşisinin yönetimi altındadır. Zaman kaybetmeden Viyana’ya giderek Avusturya İmparatoru Francis Joseph ile görüşür. Ona Macaristan’da Doğu Dilleri kürsüsünde göreve başlamak istediğini söyler. Kral Joseph ise ona Macaristan’da bu alana ilginin neredeyse hiç bulunmadığını ifade eder. Vambéry ise kralı ikna etmek için “Eğer beni dinleyecek birilerini bulamazsam kendim öğrenebilirim” diye cevap verir. Bu iddiasını yetersiz bulan Kral Joseph, başlangıçta onun tüm akademik önerilerine olumlu bir yanıt vermez. Bununla birlikte Avusturya’da üst düzey görevlilerle görüştüğünde, Orta Çağ ruhunun, bu toplumda hala varlığını koruduğunu düşünerek ümitsizliğe kapılır. Ülkesine döndüğünde benzer tablonun varlığını sürdürdüğü düşüncesi onu daha da

⁵¹⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 259.

⁵¹⁹ Meseros, “*Vambéry Armin (1831-1913)*”, 54.

⁵²⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 247.

⁵²¹ János Repiczky Peşte Üniversitesinde 1851 yılından itibaren Doğu Dilleri kürsüsünde Türk Dili ve Edebiyatı dersleri vermeye başlar. “Türk Grameri” adlı dersi onun kürsüde verdiği derslerden biridir. Ayrıca Arapça ve Farsça öğrettiği diğer diller arasında yer alıyordu.; Alev Duran, “Macar Türkolojisi”, *Belgi* 20/2 (Yaz 2020), 2764.; János Repiczky için ayrıca bk. “János Repiczky”, *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi* (Ankara: TÜRKSOY, 2022), 194-195.

⁵²² mtak.hu, “Vambéry Ármín az egyetemi oktató” (Erişim 20.11.2023).

⁵²³ Éva Csáki, “Macar Türkologlarına ve Araştırmalarına Dair”, *Türkbilgi* 41 (2021), 84.

karamsar yapar. Yahudi kökenli olduğu ve ailesinin kökeninin tam olarak bilinmediği gerekçesiyle ülkesinde de kendisine verilen değerin gitgide azaldığı kanısına varır.⁵²⁴ Nitekim bu konuda kilisenin *Religio* adlı gazetesinde 18 Mart 1865 tarihinde yayınlanan haber onun bu iddiasını kanıtlar niteliktedir. Haberde Vambéry'nin bir Katolik üniversitesinde, Dil-Tarih fakültesinde Doğu Dilleri bölümünde göreve başlamak istediğini ve üniversite senatosunda bu duruma bir protesto oyunun bulunduğu bilgileri yer alıyordu. Ayrıca haberde onun, XII. yüzyıldaki Dominik rahipleri gibi sahte bir kimlikle yani derviş kılığına bürünerek gerçekleştirdiği seyahati eleştiriliyordu. O, gerçekten Yahudi ya da Hristiyan kimliğinden sıyrılmış bir derviş miydi? sorusu haberde eleştirel bir dille ele alınmaktaydı. Bu nedenlerle onun, kral tarafından akademik bir göreve getirilecek olması eleştiriliyordu.⁵²⁵ Vambéry'ye göre bu tepkilerin asıl nedeni Protestanlığı benimsemiş görünmesinden kaynaklanıyordu. Nihayetinde İmparatorluk kabinesinin emriyle Peşte Üniversitesi'nde Felsefe fakültesinde profesörlük makamına atanır. Ancak iddiasına göre üniversite yönetimi onu Tanrı tanımaz olarak nitelendirdiği için bu görevin kendisine verildiğini gizler ve onun öğretim görevlisi ünvanı ile göreve başlamasını sağlar. Yıllık geliri 1000 florin olan bu görevi, İngiltere'deki bir hemşirenin maaşı ile eşdeğer olması nedeniyle beğenmez.⁵²⁶ Onun 1865 yılında başlayan Peşte Üniversitesi'ndeki görevi, Türk dilini hem araştırmak hem de öğretmektir.⁵²⁷ Göreve başladığı ilk yıllarda ülkesinde hem kendisine kuşku ile yaklaşılmasından hem de yeni basılan seyahatnamesine olan ilginin azlığından dolayı oldukça mutsuzdur. Bununla birlikte tam tersine Londra ve Paris'te Doğu Bilimcilerin onun çalışmalarına gösterdiği ilgiden oldukça hoşnuttur. Bu durum, onun çalışmalarını kamçılayan bir etkidir.⁵²⁸ Nitekim göreve başlamasından kısa bir süre sonra Royal Geographical Society tarafından düzenlenen ödül törenine davet edilir. 22 Mayıs 1865 tarihinde düzenlenen törende Captain T. G. Montgomerie, John Baker gibi seyyahlar madalyalar ile ödüllendirilir. Daha sonra Royal Geographical Society başkanı Roderick Murchison, Vambéry'yi kürsüye davet ederek onu para ile ödüllendirir. Murchison

⁵²⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 248-250.; mtak.hu, “Vambéry Ármín az egyetemi oktató” (Erişim 19.11.2023).

⁵²⁵ *Religio Kath. Egyházi, S Irodalmi Folyóirat* (Pesten: Martius 18-án I. Félév 1865), 176.; mtak.hu, “Vambéry Ármín az egyetemi oktató” (Erişim 20.11.2023).

⁵²⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 250-251.

⁵²⁷ Duran, “*Macar Türkolojisi*”, 2765.

⁵²⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 251.; Arminius Vambéry, *Mücadelelerimin Hikâyesi Osmanlı'da Yahudi Bir Casusun Anıları* (Eskişehir: Dorlion Yay., 2023), 182.

toplantıda yaptığı konuşmasında, büyük hazırlıklar yaparak derviş kılığında Türkistan'a gittiğinden dolayı onu takdir ederek cesaretine hayran kaldıklarını ifade eder. Ve bir Macar olarak tüm zorluklara rağmen etnik köklerini Doğuluların arasında arama girişimi nedeniyle tüm filologların onunla gurur duyması gerektiğini vurgular. İlgi çekici seyahatnamesinin büyük sayılarda satılmasını temenni ettikten sonra seyahatnamesinin tüm kopyalarını satın alabilecek miktarda paradan oluşan para kesesini ona hediye eder. Vambéry konuşmasında uzun yıllar bir derviş olarak Tatarlar arasında kaldığı için Londra'ya ilk geldiğinde kendisini yarı medeni bir insan olarak gördüğünü hatta iyi İngilizce konuşmadığı için kendisini iyi ifade edemediğini anlatır. Royal Geographical Society'nin bir yıl boyunca Londra'da kalması için kendisine tanıdığı imkanlar nedeniyle artık kendisini daha iyi ifade edebildiğini ve daha medeni bir insan olduğunu söyler. Onların nazik davetini ve misafirperverliğini hiçbir zaman unutmayacağını söyleyip teşekkürlerini ilettikten sonra konuşmasını sonlandırır.⁵²⁹ Onun bir süre sonra Paris'e gittiği 19 Haziran 1865 tarihinde Londra'da yaşayan bir arkadaşına yazdığı mektubundan anlaşılmaktadır.⁵³⁰ Onun bu kısa İngiltere seyahati sonrasında İngiltere'de Harper's New Monthly Magazine adlı dergide Türkistan seyahatnamesi bölümler halinde de yayınlanır.⁵³¹ Onun seyahatnamesine olan ilginin İngiltere'de hâlâ devam ettiğinin bir göstergesidir.

Peşte'ye geri döndükten sonra akademik kariyerine kaldığı yerden devam eder. Bu süreçte hem kişiliğine yönelik suçlamalardan hem de yılların onda yol açtığı yorgunluktan dolayı içine dönmeyi tercih eder. Zira henüz otuz üç yaşında olmasına rağmen kendisini fiziken ve zihnen yorgun hisseder. Dolayısıyla 80 Florin maaşıyla, iki odalı evinde huzurla yaşamının onu mutlu edeceğini düşünür. Tüm eleştirilere kulağını tıkayarak evinde kendini edebi, filoloji ve etnografya çalışmalarına adanarak günde sekiz ya da on saat kadar çalışır. Edebi çalışmalarını Macar Bilimler Akademisi'nden Baron Eötvös ile değerlendirir. Eötvös, ona bu çalışmalarını Macaristan'da yayınlamak yerine, dünyanın farklı yerlerinde farklı dillerde yayınlaması durumunda ülkesi adına

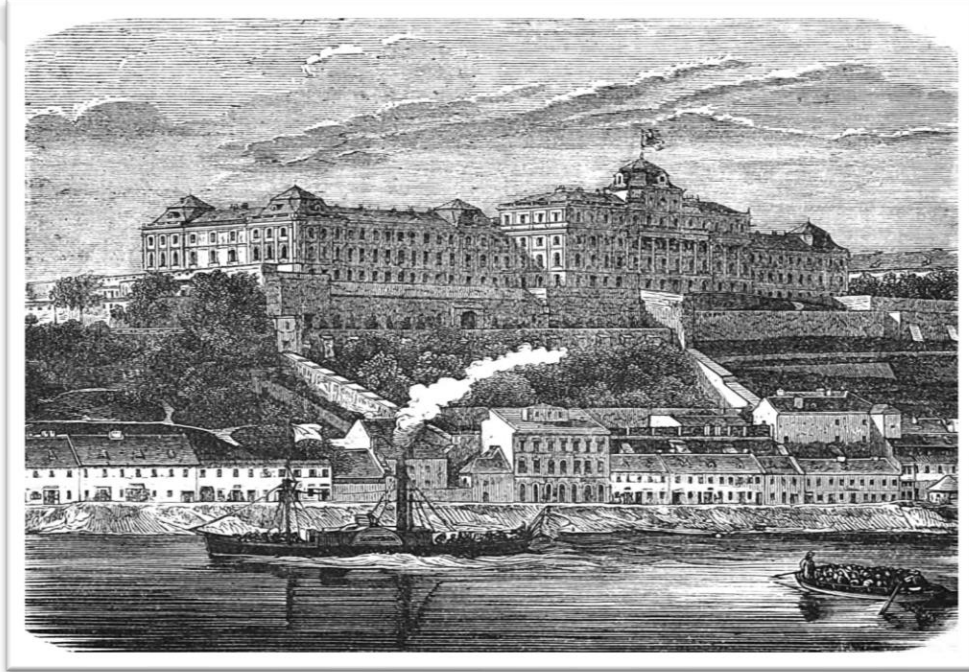
⁵²⁹ "Presentation of the Royal Awards", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 9/ 5 (1864 -1865), (Wiley on behalf of The Royal Geographical Society with the Institute of British Geographers), 191-194.; jstor.org, "Aranan Vambéry" (Erişim 19-07-2022).

⁵³⁰ mtak.hu, "Aranan Vambéry" (Erişim 20. 10. 2023).

⁵³¹ "From Teheran to Samarcand", *Harper's New Monthly Magazine* 31/181 (June to November, 1865), 13-27.; google.com.tr/books. "Aranan Vambéry 1865" (Erişim 20. 10. 2023).

daha iyi bir iş yapmış olacağını söyler.⁵³² Bu tavsiyeler doğrultusunda 1865 yılında Hermann Vámbéry adıyla Almanca olarak yazdığı “Ein chinesisches – tatarisches Originalbrief, übersetzt und mit Anmerkungen begleitet” adlı makalesinde, Uygur Türklerine ait bir mektubu edebi ve dil açısından inceler.⁵³³ 1866 yılında İngiltere’de Good Words dergisine seyahatiyle ilgili “My Dervish Life” (Derviş Yaşamım) adlı kısa bir anekdot yazar. Türkistan seyahatinde büründüğü “Sahte Derviş” kimliğinin onda bıraktığı izlenimleri anlatır.⁵³⁴

O, bir taraftan akademik çalışmalarına devam ederken diğer taraftan da Macar Bilimler Akademisi’nin dil bilimleri alanında bir üyesi olmaya devam eder;⁵³⁵ ama henüz akademinin daimî bir üyesi değildir.⁵³⁶

Görsel 14: 1866 Yılında Budapeşte ve Buda Kalesi’nden Bir Görünüm

Kaynak: Cassius, *Magyarország Fővárosa*, (Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1866).

Avrupa basını onun çalışmalarını yakından takip eder. Nitekim 22 Şubat 1866 tarihli Sydney Morning Herald gazetesi, onun seyahati sonrasında Peşte’ye yerleşerek, Peşte

⁵³² Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 255-256.

⁵³³ Hermann Vámbéry, “Ein chinesisches – tatarisches Originalbrief, übersetzt und mit Anmerkungen begleitet”, *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen*, (Leipzig:1865), 297-302.

⁵³⁴ Vámbéry, “My Dervish Life”, *Good Words For* 1866, 17-20.

⁵³⁵ Cassius, *Magyarország Fővárosa* (Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1866), 50-51.

⁵³⁶ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 258.

Üniversitesi'nin Doğu Dilleri bölümünde görevine devam ettiğini yazar.⁵³⁷ O, akademik görevinin ilk yıllarında hem bilimsel çalışmalarını Avrupa kamuoyuna tanıtmak hem de Avrupa'da kendisine olan bu ilgisinin devam etmesini sağlamak için yeni çalışmalara odaklanır. Edebi çalışmalarıyla birlikte Ural-Altay dilleri onun başlıca çalışma alanını oluşturur.⁵³⁸ Dil bilim konusundaki ilk eseri *Čagataische Sprachstudien* (Çağatay Dil Çalışmaları)'de⁵³⁹ hiç beklemediği bir başarı elde eder.⁵⁴⁰ Daha sonra 1867 yılında hazırladığı İran Seyahatnamesi, Macarca ve Almanca dillerinde yayınlanır.⁵⁴¹ Bu seyahatname, onun Türkistan seyahatinin gidiş ve dönüş sürecinde İran'da yaşadığı bir yılı aşkın zaman dilimindeki anılarını, gözlemlerini ve tespitlerini içerir.

“Yazmadan, çizmeden geçirilen gün, gün değildir” diyerek bir seyyah olarak edebi ününü koruyabilmek için azimle çalışmaya devam eder. Ona muhalif olan bazı çevrelerce tüm bu çabalarının küçümsenmesi ve karalanması onu üzer. İçinde bulunduğu ortamdan zaman zaman uzaklaşarak çalışmalarına önem verildiğini düşündüğü ülkeye “İngiltere'ye” gitme kararı alır. Zira geçmişte Fransa ve Almanya'ya gerçekleştirdiği ziyaretlerinde kendisine mesafeli davranıldığını fark eder. Dolayısıyla 1868 yılında kısa süreli yolculuklarını Birleşik Krallık'a gerçekleştirir. Burada Bath, Birmingham, Leeds, York, Leamington, Brighton ve daha pek çok şehre ziyaretlerde bulunur. Bu süreçte İngiliz toplumunun sosyal, dini, ahlaki ve siyasi yapısını daha iyi anlar. İngiltere'ye Avrupa ruhunu hissetmek, fikirlerini geliştirmek amacıyla sıklıkla gittiğini belirtir.⁵⁴² Onun *Sketches of Central Asia* adlı eserinin yayınlanma zamanı, İngiltere'ye ziyaretlerinin gerçekleştiği 1868 yılına rastlar.⁵⁴³ Bu eseri yazma amacı, Türkistan Seyahatnamesine dahil edemediği etnografik, ekonomik ve siyasi konularla ilgili eksiklikleri gidermektir. Zira o, bu bilgilerle ilgili notlarını İngiltere'ye giderken götürmediğinden seyahatnamesinde bu bölümlere yer veremez. Nihayetinde *Sketches of Central Asia*'yı Londra'da yayınlattığında seyahatnamesindeki eksiklikleri tamamladığını düşünür. Bu eser sayesinde İngiltere'de Coğrafya derneğinin onursal

⁵³⁷ *Sydney Morning Herald*, “Miscellaneous News” (22 February 1866), 6.

⁵³⁸ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 255-256.

⁵³⁹ bk. Herrmann Vámbéry, *Čagataische Sprachstudien* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867).

⁵⁴⁰ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 445-446.; İstván Vásáry, “Bilim Adamı Ármin Vámbéry”, çev. Alev Duran, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Bahar 2017), 118.

⁵⁴¹ Vámbéry, *Vándorlásam És Élményeim Persiában.*; Eserin Almanca tercümesi için bk. Herrmann Vámbéry, *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien* (Pest: Kiadja Heckenast Gúsztv. 1867).

⁵⁴² Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 257-266.

⁵⁴³ Vámbéry, *Sketches of Central Asia-Additional Chapters on My Travels, Adventures And on The Ethnology of Central Asia*.

üyeliğine aday olur. Ona göre bu eserin en önemli bölümü, “Orta Asya’da İngiltere ile Rusya arasındaki Rekabet” adlı konu başlığıdır. Bu sayede hem İngiltere’de hem de Rusya’da siyasi çevrelerin dikkatini çektiğini ifade eder. Vambéry için eserin en can alıcı noktası, filoloji alanındaki çalışmalarına yer verdiği “Orta Asya’da Edebiyat” adlı on sekizinci bölümdür. Edebiyat kariyerine en çok bu bölümle giriş yaptığından bahseder. Pek çok açıdan beğeni toplayan bu eser,⁵⁴⁴ aynı yıl Almanca’ya *Skizzen aus Mittelalieu*⁵⁴⁵ adıyla çevrilir.

Nihayetinde İngiltere’den ülkesine dönüş zamanı geldiğinde bu ülkeye kalıcı olarak yerleşip yerleşmemek hususunda daha önce olduğu gibi kendini sorgular. Batılı düşünce sisteminden hoşlansa da gitgide Doğulu bir zihniyete sahip olduğu fikrinde olduğu kanısına varır. Ayrıca ülkesi Macaristan’a derin bağla bağlandığını ve onun tarihsel köklerini araştırmak için zorlu seyahat koşullarını hatırladıkça İngiltere’de yaşama fikrinden uzaklaşır. İngiltere’ye sadece Avrupa düşünce yapısından, hareketli yaşam koşullarının onda bıraktığı olumlu enerjisinden uzak kalmamak için gittiğinin farkına varır. İşte farkına vardığı tüm bu etkenler nedeniyle çalışmalarını, zorlu koşullara rağmen çok sevdiği ülkesi Macaristan’da sürdürmeye karar verir⁵⁴⁶; ancak onun hayat hikayesinde görüleceği üzere zihninin derinliklerinde gelecekle ilgili planları sürekli, İngiltere’de başarılı bir kariyere sahip olma idealleri üzerine kurgulanır.

1.8.3. Fikirlerde Netlik: “Bir Ailem Olsa ve Huzurla Çalışsam!”

Vambéry, 1868 yılında İngiltere dönüşünde Macaristan’a kesin olarak yerleşip ömrünün sonuna kadar burada yaşamak ister.⁵⁴⁷ Burada toplumdan uzaklaşarak bir nevi inzivaya çekilme kararı alır. Görüştüğü kişiler birkaç filolog, Batı Avrupa’dan gelen ziyaretçiler, Doğu’dan gelen hacılar ve küçük bir öğrenci grubundan ibarettir. Ayrıca Kalvinist topluluk ile iyi iletişim halindedir. Peşt Üniversitesi’nden Patoloji bölüm başkanı Lajos Arányi ve üvey kızı Kornélia Rechnitz Arányi bu topluluğun üyesidir.⁵⁴⁸

Otobiyografisinde İngiltere dönüşü görüştüğü bu kişiler hakkında bilgi vermez. Bununla birlikte bilimsel çalışmalarına odaklanarak yalnızlığını, hayatın zorluklarını edebi

⁵⁴⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 444-445.

⁵⁴⁵ bk. Hermann Vambéry, *Skizzen aus Mittelalieu* (Leipzig: F. A Brockhaus, 1868).

⁵⁴⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 266-267.

⁵⁴⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 267.

⁵⁴⁸ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 259.

alışmalarıyla unuttuğunu söyler.⁵⁴⁹ 1868 yılında ani bir kararla Kornélia Rechnitz Arányi ile evlenmesi⁵⁵⁰ onun duygusal açıdan yalnızlığının bir işaretidir.

Görsel 15: Vambéry, 37 Yaşında

Kaynak: Felföldi, “Fény metszette élet,” 68, 79.

⁵⁴⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 267.

⁵⁵⁰ *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsiában*, 41.

Görsel 16: Kornélia Rechnitz Arányi

Kaynak: Felföldi, “Fény metszette élet,” 68, 79.

O, Kornélia ile evlendiğinde otuz altı yaşındadır. Kornélia, hakkında çok fazla bilgi yoktur. Yazar Max Nordau ondan bilgili, iyi eğitilmiş, kültürlü ve nazik biri diye bahseder.⁵⁵¹ Kornélia’nın ailesinden ise sadece babası Lajos Arányi hakkında bilgiler mevcuttur. Lajos Arányi, Sakson kökenli olup tıp alanındaki çalışmalarının yanı sıra arkeolog ve tarihçi kimliğiyle de tanınır. Özellikle Macarların erken tarihi, Vambéry gibi onun da ilgi alanıdır. Babasının küçük yaşta ölmesi, yetimhanede büyümesi ve başarı basamaklarını tırmanmak için verdiği mücadele bakımından da damadı Vambéry ile benzer yönleri sahiptir. Bu açıdan Vambéry ve kayınpederi Lajos Arányi’nin arasında oldukça yakın bir arkadaşlık ve dostluk bağı oluşur.⁵⁵² Lajos Arányi’nin Yahudileri sevmemesine rağmen kızını Vambéry ile evlendirip onunla olan samimi dostluğunu sürdürür.⁵⁵³

Vambéry, otobiyografisinde evlilik hayatından ve dolayısıyla eşi Kornélia’dan bahsetmez. Onların evliliklerinin aşk evliliği değil de mantık evliliği olduğu ifade edilir.

⁵⁵¹ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 263.

⁵⁵² Felföldi, “Fény metszette élet,” *Vambéry-album*, 78.

⁵⁵³ Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 259-260.

Böyle bir kaniya varılmasının nedeni ise hiçbir eserini eşine ithaf etmemesi ve otobiyografisinde yer alan evliliğine dair sitemkâr sözleridir:

“Kader bana bir ev, kelimenin İngilizce anlamıyla bir “sweet-home”(güzel ev) vermedi, çünkü karım, bu sade, kibar ve mükemmel bir kadın, yıllardır hastaydı ve eğer bana armağan ettiği o güzel çocuk dünyaya gelmeseydi ve o belli başlı bir bilim adamı haline gelmeseydi aile mutluluğundan aslında asla konuşamazdım. Ama dünyevi mutluluğum için güçlü bir kaleye sahiptim, çünkü benim bir kütüphanem ve bir çalışma odam vardı...”⁵⁵⁴

Kornélia, evliliğinin ilk zamanlarından itibaren eşi Vambéry’nin başarısını gölgelemek istemeyip geri planda kalmayı tercih eder.⁵⁵⁵ Vambéry ise ailesine fazla zaman ayıramayarak yoğun çalışma temposuna devam eder.⁵⁵⁶

1868 yılında yirmiden fazla makale ve anekdot yazar. Times’da yayınlananlar bu yazıları genellikle politik içerikli olup Türkistan’da Rusya, İngiltere ve Çin varlığı hakkındadır. Good words, Budapesti Szemle, A Hon. Politikai és Közgazdászati Napilat, Internationale Revue adlı dergilerdeki yazıları ise genellikle İstanbul ve Türkistan seyahatindeki izlenimlerini yansıtır.⁵⁵⁷

1.8.4. İlmi ve Fikri Yükseliş Çağı (1869-1889)

1.8.4.1. İlmi Çalışmaları: “Macarlar Türk müdür?”- “Fin-Ugur Savaşları”- “Türkoloji”

Macaristan’da XVI. yüzyıldan itibaren etnik köken ve dil araştırmaları akademisyenlerin başlıca çalışma alanını oluşturur. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise özellikle Alman bilim insanlarının öncülüğünde “etimolojik dil çalışmaları”, dil akrabalığı tezleri boyutunda tartışmaların odak noktası haline gelir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa toplumları arasında “dil akrabalığı ve etnik köken meselesi”, bilim dünyasının çözümlemesi gereken başlıca sorunlardan birini teşkil eder. Dolayısıyla bu çerçevede Macaristan’daki bilim çevresinde uzun yıllardır araştırma konusu olmuş etnik köken ve dil akrabalığı araştırmaları daha yoğun bir şekilde bilimsel çalışmaların odağında yer alır. Özellikle XIX. yüzyıl Macar tarihine damgasını vuran

⁵⁵⁴ Felföldi, “Fény metszette élet,” Vambéry -album, 79-80.

⁵⁵⁵ Alder- Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 260.

⁵⁵⁶ Öke, *Saraydaki Casus*, 30.

⁵⁵⁷ Michael Künöppel, *Ármin(ius) Vambéry (1832-1913) Versuch einer Personalbibliographia* (Verlag Traugott Bautz GmbH, 2017), 38-39.

1848-1849 Macar Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi sonrasında, Macarların ulusal kimliğini vurgulamak tarih ve dil çalışmalarının başlıca amacı olur. 1860'lı yıllara gelindiğinde Macaristan'da araştırmacıların bir kısmı Macarların Fin-Ugor halklarıyla dil ve etnik akrabalığını savunurken tam tersine diğer kısmı ise Asya kökenli bir halk olup Ural-Altay ailesine mensup olduğunu iddia etmekteydi.⁵⁵⁸ İki farklı görüşü savunanların bilimsel tartışmaları “Ugor-Türk Savaşı”⁵⁵⁹ Macar dilinde ise “ugor-török hábóru”⁵⁶⁰ diye tanımlanır.

İşte bu süreç içerisinde Vambéry, 1869 yılında yayınladığı “Magyar és török-tatár szóegyztetések” (Macar ve Türk Tatar Dillerindeki Ortak Kelimeler) isimli çalışmasını yayınlamaya odak noktasındaki kişi haline gelir.⁵⁶¹ O, 83 sayfadan oluşan bu yazısında Macarların Türk toplumlarıyla olan tarihsel bağlarını açıklayarak Macarcanın Ural-Altay dil ailesinden olduğunu iddia eder. Çalışmasının sonunda yer verdiği sözlükte bazı Macarca kelimeleri Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi'ndeki kelimelerle fonetik ve semantik açıdan kıyaslar. Böylece Macarcanın Türk dil ailesi ile bağına kanıtlamak ister.⁵⁶² Bu çalışma, kısa sürede kamuoyunun Vambéry'ye dikkat kesilmesine yol açar. Macar toplumunun önemli kısmı, Türk kökenli veya Doğu'dan şimdiki topraklarına yerleştikleri tezine ılımlı yaklaşır.⁵⁶³ Bilim çevresinde ise Fin-Ugur tezinin en önde gelen savunucuları Alman asıllı Macar bilim adamlarından Józef Budenz (1836- 1892) ve Pál Hunfalvy (1836-1892), Vambéry'nin tezine şiddetle karşı çıkarlar. Zira Józef Budenz ve Pál Hunfalvy, Macarların Fin-Ugur kavimlerinden biri olduğunu kabul etmekteydiler. Dolayısıyla onların bu tezine göre Macarca, Fin-Ugur dil ailesindendir.⁵⁶⁴

1869 yılında bu tartışmalar devam ederken Vambéry, bir taraftan da Macaristan'da “Vasárnapi Ujság”, “A Hon. Politikai és Közgazdászati Napilat”, İngiltere'de “Times”

⁵⁵⁸ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármín Vámbéry'nin Yeri”, 66-68.; Gülay, Tulasoğlu, “1882'de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba: Armin Vámbéry'nin Der Ursprung der Magyaren Adlı Çalışması Hakkında”, *Altay Communities History Issues*, ed. İlhan Şahin vd. (İstanbul: Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği Yay., 2017), 317.

⁵⁵⁹ Duran, “Macar Türkolojisi”, 2767-2768.

⁵⁶⁰ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármín Vámbéry'nin Yeri”, 68.

⁵⁶¹ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármín Vámbéry'nin Yeri”, 71.; Duran, “Macar Türkolojisi”, 2767.; Sándor Klára, “Vámbéry Ármín és a török-magyar nyelvcseré” *Iskolakultúra* 2 (2014), 78.

⁵⁶² Ármín Vámbéry, *A Magyar és Török – Tatar Nyelvbeni Szögyeség*, Különnomat a Nyelvtud. Közlemények VIII (Budapest: Nyomatott Az “Athenaeum” Nyomdájában, 1869), 3-14, 19-83.

⁵⁶³ Duran, “Macar Türkolojisi”, 2767.

⁵⁶⁴ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 71.; Duran, “Macar Türkolojisi”, 2767.; Vásáry, “Bilim Adamı Ármín Vámbéry”, 119.

adlı gazetelerde; Macaristan'da "Nyelvtudományi Közlemények", "Magyarország és Nagyvilág"; Almanya'da "Globus", İngiltere'de "The Leisure Hour" adlı dergilerde yazılar yazar. Çalışmalarında genellikle Türkistan seyahatiyle bağlantılı Orta Asya Türk diplomasisi ve Türk kültürüne özgü yemek, aile, inanışlar, İslamiyet gibi konuları ele alır. 1869 yılındaki ortalama yayın sayısı yirmi beştir.⁵⁶⁵

1870 yılına gelindiğinde Vambéry, Türk Tarihi ve kültürü hakkındaki çalışmalarını resmi bir kurum bünyesinde gerçekleştirmek için harekete geçer. Bu amaçla 1870 yılında Budapeşte Üniversitesi'nde Türkoloji Bölümü'nün kurulmasında öncü olur.⁵⁶⁶

Böylece dünyadaki ilk Türkoloji kürsüsü Macaristan'da açılır. Vambéry, aynı tarihlerde Budapeşte Üniversitesi asil Profesör kadrosuna atanarak Türkoloji Bölümünde göreve başlayan ilk Türkoloji Profesörü olur.⁵⁶⁷ Türkoloji'nin kuruluş sürecinin hem bilim çevrelerince hem de kamuoyunda Vambéry'nin Magyar és török-tatár szóegyeztetése adlı çalışmasına yönelik ilgi ve eleştirilerin arttığı döneme gelmesi bir tesadüf değildir.⁵⁶⁸

Türkoloji'nin kuruluşu ile araştırmalar daha sistemli, ciddi bir plan çerçevesinde ilerlemeye başlar.⁵⁶⁹ 1870 yılından itibaren Türkoloji çalışmaları, Macarlar, Fin-Ugor ya da Ural-Altay topluluklarından biri midir? tartışmaları çerçevesinde şekillenir.⁵⁷⁰ 1870 yılında Vambéry'nin "Magyar és Török-Tatár Szóegyeztetése" adlı çalışmasının Hunfalvy editörlüğünü üstlendiği Nyelvtudományi Közlemények⁵⁷¹ adlı dergide tekrar yayımlanması Fin-Ugor tartışmalarının güncelliğini koruduğunu gösterir.

Dil bilim çalışmalarına devam ederek uzun yıllardır üzerinde çalıştığı Kutadgu Bilik adlı eserini "Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik" adıyla yayınlar. Ugurların, tarihin en eski zamanlarından itibaren "Ogurlar" adıyla da bilinen Oğuz soylu Türk toplumlarından biri olduğunu vurgular.⁵⁷² Böylece Fin-Ugur (Ogur)

⁵⁶⁵ Künöppel, *Ármin(ius) Vambéry*, 40-42.; Arminius Vambéry, "An Ottoman Envoy To Bokhara", *The Times*, (8 Nov. 1869), 4.; Ármin Vambéry, "A Hirkániai Sivata", *Vasárnapi Ujság* (Pest: 1869), 642-643.

⁵⁶⁶ Duran, "Macar Türkolojisi", 2765.; Demirkan, *Macar Turancıları*, 17.; Gümüşkılınç, "Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi", 402.

⁵⁶⁷ Karakurd, "Türklerin Dostları: Armin Vambéry", 276.

⁵⁶⁸ Demirkan, *Macar Turancıları*, 17.

⁵⁶⁹ Dávid Géza, "Macaristan", 293.; Demirkan, *Macar Turancıları*, 17.; Duran, "Macar Türkolojisi", 2765.

⁵⁷⁰ Duran, "Macar Türkolojisi", 2766.

⁵⁷¹ Ármin Vambéry, "Magyar És Török-Tatár Szóegyeztetése", *Nyelvtudományi Közlemények* (Szerkesztő: Hunfalvy Pál, Pesten 1870), 109-189

⁵⁷² Hermann Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik* (Leipzig: F. A Brockhaus, 1870), 1-3.

tartışmalarını farklı bir boyuta sürükler. O, daha sonra çalışmalarına hiç ara vermeden devam eder.

1870-1871 yılları arasında kırkın üzerinde, Macarca, Almanca ve İngilizce dillerinde Türk dili, kültürü ve tarihi hakkında dergilerde makale ve gazetelerde köşe yazıları yazar.⁵⁷³ Vambéry'nin gelir düzeyi, bu yoğun yazın hayatıyla birlikte artar.⁵⁷⁴ Bu doğrultuda 1870'li yılların başlarında Budapeşte'de Tuna rıhtımındaki 33 Frencz Jozsef Rakpart'ta (Franz Josef Quay), güzel manzaraya sahip yeni bir daireye taşınır. Çalışmalarını, önemli görüşmelerini zaman zaman burada gerçekleştirir. Bu yoğun çalışma ortamındayken 28 Şubat 1872 tarihinde oğlu Rüstem doğar.⁵⁷⁵ Vambéry, böylece kırk yaşındayken baba olur.

Rüstem'in doğduğu yıl Vambéry'nin aralıksız çalıştığı anlaşılmaktadır. 1872 yılında Türk Tarihi'ne katkı sunacak "Buhara Tarihi" adlı çalışmasını, Almanca Geschichte Bochara's oder Transoxaniens von den Frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart adıyla yayınlar.⁵⁷⁶ Bununla birlikte 1872 yılında toplam sekiz çalışmadan oluşan makale ve köşe yazılarının diğer yıllara oransal düşüşü dikkati çeker.⁵⁷⁷ Benzer düşüş 1873-1876 yılları arasında dil çalışmalarında da görülür. Bunun nedeni o yıllarda çalışmalarında daha çok politik konulara ağırlık vermesiyle ilgilidir.⁵⁷⁸ Künüppel'in tespitleri irdelendiğinde bu tarih aralığında dil çalışmalarına neredeyse hiç yer vermediği bununla birlikte Rusya ve İngiltere'nin dikkatini çekebilecek Türkistan'ın tarihi, kültürü, politikası üzerine yetmişin üzerinde makale ve köşe yazısı yazdığı dikkati çeker.⁵⁷⁹ 1876 yılında kültür konusunda, Keleti Életképek (Doğulu Günlük Yaşam Tasvirleri) adlı eserini yayınlar. Bu çalışmasında Türkistan Seyahatnamesinde yer vermediği aile, evlilik, giyim-kuşam, temizlik, eğitim gibi kültürel unsurları oryantalist bir bakış açısıyla irdeler. Türkistan'dan İstanbul'a uzanan Türk kültürü ile İran kültürünü

⁵⁷³ bk. Künüppel, *Ármin(ius) Vambéry*, 42-45.;

⁵⁷⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 295-296.; Alder- Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 261.

⁵⁷⁵ Alder- Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 260-261.

⁵⁷⁶ Hermann Vambéry, *Geschichte Bochara's Oder Transoxaniens Von Den Frühesten Zeiten Bis Auf Die Gegenwart*, (Stuttgart: Cotta, 1872.; Aynı eserin İngilizce basımı için bk. Arminius Vambéry, *History of Bokhara* (London: Henry S. King & Co. 65 Cornhill & 12 Paternoster Row, 1873).

⁵⁷⁷ Künüppel, *Ármin(ius) Vambéry*, 46.

⁵⁷⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 274-275.

⁵⁷⁹ Künüppel, *Ármin(ius) Vambéry*, 46-53.

kıyaslar.⁵⁸⁰ Aynı eseri 1876 yılının Nisan ayında Berlin’de *Sittenbilder aus dem Morhenlande* adıyla yayınladı.⁵⁸¹

1876 yılında Pál Hunfalvy’nin *Magyarország ethnográfijája* adlı eserini yayınlamasıyla birlikte Fin-Ugor tartışmaları kaldığı yerden devam eder. Zira Hunfalvy, diğer çalışmalarında olduğu gibi bu çalışmasında da Macarcanın ağırlıklı olarak Fin-Ugur dil ailesine ait olduğunu ifade eder. Bu dildeki Türkçe sözcükleri ise tarihsel süreçteki etkileşimlere bağlar.⁵⁸² Böylece Fin-Ugor tartışmalarının fitili tekrar ateşlenmiş olur.

Türkolog Vambéry’nin, Türk Dili alanında 1877 yılında “*A Török-Tatár Nyelvek Etymologiai Szótára*”,⁵⁸³ ve aynı çalışmasının kitap versiyonunu 1879 yılında Almanca olarak *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*⁵⁸⁴ adıyla yayınladı. Türkolog Vambéry, bu ilk karşılaştırmalı sözlük çalışmasıyla “Türk-Macar dil akrabalığı”⁵⁸⁵ tezini kanıtlamak ister. Aslında onun bu çalışması bir bakıma, Pál Hunfalvy’nin 1876 yılında yayınladığı *Magyarország ethnográfijája*⁵⁸⁶ adlı eserine cevap niteliğindedir. 1877 yılında dergi ve gazetelerde Vambéry’nin Türk dili alanındaki yazılarında önemli bir artış dikkati çeker.⁵⁸⁷ Türk-Tatar halklarının hem dil hem de kültürel bağlarını filolojik çalışmalar eşliğinde aydınlatmak için 1879 yılında Leipzig’de *Die Primitive Cultur des Turko- Tatarischen Volkes* isimli kitabını yayınladı. Böylece bu etimolojik dil bilim çalışması vasıtasıyla Macarların Türk halklarıyla akrabalık bağına kanıtlamak ister.⁵⁸⁸ 1881 yılında Macarların erken dönem tarihlerine ışık tutmak için 1881 yılında “*A Hunnak és Avarok Nemzetisége*” (Hunların ve Avarların Milliyeti) adlı makalesini yayınladı.⁵⁸⁹

1882 yılında Macarların etnik kökleriyle ilgili çalışmasını *Macarca A Magyarok Eredete Ethimologiai*⁵⁹⁰ Almanca *Der Ursprung der Magyaren*⁵⁹¹ (Macarların Kökeni) adıyla

⁵⁸⁰ Ármín Vámbéry, *Keleti Életképek* (Budapest: Az Athenaeum R. Társulat Kiadása, 1876).

⁵⁸¹ Hermann Vámbéry, *Sittenbilder aus dem Morhenlande* (Berlin: A. Hofmann & CO, 1876).

⁵⁸² Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 72.

⁵⁸³ Ármín Vámbéry, “*A Török-Tatár Nyelvek Etymologiai Szótára*”, *Nyelvtudományi Közlemények* 13, (Budapest: A M. Tudom. Akadémia Könyvkiadó - Hivatala Franklin- Társulat nyomdája, 1877), 249-483

⁵⁸⁴ Hermann Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch Der Turko-Tatarischen Sprachen* (Leipzig:1879).

⁵⁸⁵ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 73.

⁵⁸⁶ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 72.

⁵⁸⁷ Künöppel, *Ármín(ius) Vámbéry*, 53-54.

⁵⁸⁸ Hermann Vámbéry, *Die Primitive Cultur des Turko- Tatarischen Volkes* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1879).

⁵⁸⁹ Ármín Vámbéri, “*A Hunnak És Avarok Nemzetisége*”, *Értekezések A Nyelv - és Széptudományok Köréből* (Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1881), 3-33.

⁵⁹⁰ bk. Vámbéri, *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány*.

⁵⁹¹ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*.

yayınlanmasıyla birlikte Fin-Ugor tartışmaları zirveye ulaşmış olur.⁵⁹² Fin-Ugor tezine göre Macarlar; Fin-Ugor halklarının yaşadığı sahanın güney ile güneydoğusunda yer alıp Türklerle komşu olan bir toplum olarak nitelendirilir. Macarcanın Türk dillerine benzerliğinin bu bağlamda gerçekleştiği iddia edilir. Türkolog Vambéry ise A Magyarok Eredete adlı eseriyle, bir milletin etnolojisinin sadece Filoloji araştırmalarıyla tespit edilemeyeceğini ve etnik köken araştırmalarında, filolojinin yanı sıra tarih ve kültür araştırmalarının da önemli olduğunun altını çizer. Bu savı doğrultusunda İskitlerin, Hunların, Avarların, Bulgarların, Hazarların ve Peçeneklerin tarihine, diline, kültürüne ışık tutarak Macarların, Ural-Altay kavimlerinden biri olduğunu kanıtlamak ister. İşte bu bakış açısıyla o, Macarların Fin-Ugor toplumlarından biri olduğu tezini reddeder.⁵⁹³ Onun bu tezine karşı, Fin-Ugor tezinin önde gelen savunucularından Pál Hunfalvy, 1883 yılında “Ugor vagy török-tatar eredetű-e a magyar nemzet?” (Macarların Milliyeti Ugor ya da Türk-Tatar Kökenli midir?) adlı 39 sayfadan oluşan makalesini yayınlar. Çalışmasının ilk sayfalarından itibaren Vambéry’nin A Magyarok Eredete adlı kitabında ortaya attığı fikirleri çürütmeye çalışır.⁵⁹⁴ Hunfalvy, bu çalışmada daha önce olduğu gibi Macarcanın Fin-Ugor dil ailesine ait olup, Macarca’da tespit edilen kelimelerin ise Çuvaşça ya da ona benzer dillerle etkileşiminin bir sonucu olduğu kanısındadır.⁵⁹⁵ Vambéry de kısa bir süre sonra A Csuvasokról (Çuvaşlarda) isimli çalışmasını yayınlarak Çuvaş Türklerinin dili ve kültürünün diğer Türk toplumları ile Macarlar arasındaki benzerliğine dikkat çeker.⁵⁹⁶ Anlaşılacağı üzere Hunfalvy ve Vambéry’nin çalışmaları âdeta birbirlerinin tezine bir reddiye niteliğindedir.

Türkolog Vambéry’nin tezine bir eleştiri de Józef Budenz’den gelir. 1884 yılında yayınladığı “Magyar-Ugor összehasonlító szótár” adlı eseriyle Macarcanın Fin-Ugor dil ailesine mensup olduğu yönündeki tezini güçlendirmek ister. Bu konuda Naciye Güngörmüşün tespitlerine göre Budenz’in Ármin Vambéry kadar Türk dillerine hâkim

⁵⁹² Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 72-73.; Tulasoğlu, “1882’de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba”, 318.

⁵⁹³ Tulasoğlu, “1882’de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba”, 318-332.; Ayrıntılı incelemek için bk. Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren.*; Vambéry, *A Magyarok Eredete.*

⁵⁹⁴ Pál Hunfalvy, “Ugor vagy török-tatar eredetű-e a magyar nemzet?”, *Értekezések A Nyelv- és Széptudományok Köréből* (Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1883), 3-39.; Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 72-73.

⁵⁹⁵ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 72.

⁵⁹⁶ Ármin Vambéry, “A Csuvasokról”, *Értekezések A Nyelv- és Széptudományok Köréből*, XI. Kötet, V. Szám (Budapest: A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1883), 4-50.

olmayışı onun Ural-Altay tezini reddetmesine yol açan önemli bir etkidir.⁵⁹⁷ Vambéry, Türkoloji kürsüsünün çatısı altında önce 1884 yılında “A Magyarok Eredete és A Finn-Ugor Nyelvészeti” (Macarların Kökeni ve Fin-Ugor Dilbilimi) adlı makalesiyle tezindeki iddiaları sürdürmeye devam eder. Böylece Hunfalvy’nin eleştirilerini çürütmek ister.⁵⁹⁸ Daha sonra 1885 yılında “A Magyarok Eredete és A Finn-Ugor Nyelvészeti” makalesini yayınlar. Bu çalışması onun bir önceki çalışmasının devamı olmakla birlikte A Magyarok Eredete adlı eserinde yer alan dil tespitlerini eleştiren Józef Budenz’e cevap niteliğindedir.⁵⁹⁹

Vambéry’nin 1885 yılında, Macarca olarak yazdığı A Török Faj Ethnologiai és Ethnographiai Tekintetben (Etnoloji ve Etnografik Bakımdan Türk Halkı) adlı kitabı⁶⁰⁰ ile aynı kitabının Almanca baskısı Das Türkenvolk (Türk Halkı)⁶⁰¹ adıyla yayınlanır. Eserindeki ana tema, daha önce olduğu gibi Macarların Türk-Tatar toplumlarıyla akraba bir halk olduğu savına dayanır.⁶⁰² Bu çalışmasında tarihin, etnografyanın ve dil bilimin verilerinden yola çıkarak Türk toplumlarının tarih öncesi dönemlerden başlayarak XIX. yüzyıla değin geniş bir çerçevede resmini çizmek ister.⁶⁰³ Eserinde Fin-Ugor tartışmaları açısından dikkat çeken nokta ise “Ugor, Ugur, Ogur ve Ugr” telaffuzlarının “Uygur” adının kısaltması olduğunu iddia etmesidir.⁶⁰⁴ Böylece “Fin-Ugor”, adlandırmasındaki “Ugor” adının bir Türk topluluğuna ait olduğunu savunur.

A Török Faj, gündemdeki Fin-Ugur dil tartışmalarının gitgide zirveye tırmanmasına yol açar. Vambéry’nin tezini çürütmek isteyen Hunfalvy, Göttingen Üniversitesi dil bilimcilerinden Józef Budenz’i birlikte çalışmaları için Macaristan’a davet eder. Budenz, İndo-Germen dillerinin karşılaştırmalı çalışmalarında gösterdiği başarıyı Macarca-Türkçe ve Fin-Ugur dilleri karşılaştırmalı dil çalışmasında elde edemez.

⁵⁹⁷ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 74.

⁵⁹⁸ Armin Vambéry, *A Magyarok Eredete És A Finn-Ugor Nyelvészeti* 1, (Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1884), 3-52.

⁵⁹⁹ Armin Vambéry, *A Magyarok Eredete És A Finn-Ugor Nyelvészeti* 2 (Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1885), 4-74.

⁶⁰⁰ Vambéry, *A Török Faj*.

⁶⁰¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*.

⁶⁰² Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 72.

⁶⁰³ Éva Csaki, “Vambéry’nin Türk Dünyası ve Türk Halkları İzlenimleri”, *Ölümünün 100. Yılında Armin Vambéry Anma Toplantısı Bildirileri- Ankara 6-7 Eylül 2013* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017), 31-35.; Ayrıca daha ayrıntılı bilgi için bk. Vambéry, *A Török Faj Ethnologiai es Ethnographiai Tekintetben*.

⁶⁰⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 22-23, 59.

Bunun nedeni bu diller hakkında yeterli bilgiye sahip olmamasıdır.⁶⁰⁵ Vambéry bu yoğun dil tartışmalarının odağındayken bir taraftan edebi çalışmalarına da devam eder. 1885 yılında Budapeşte’de Muhammed Salih’in Şeybaniname adlı eserini *Die Scheibaniade* adıyla Almancaya neşreder.⁶⁰⁶ O, bu eseri bilim dünyasına tanıtan ilk kişi olur.⁶⁰⁷ Yine de çalışmalarını Macarların etnik kökleri konusunda sürdürdüğü anlaşılır. Zira Macar Tarihi hakkında 1886 yılında *The Story of Hungary*⁶⁰⁸ adlı eseri Londra’da yayınlanır.

Fin Ugur tartışmaları 1891 yılında Pál Hunfalvy’nin 1892 yılında ise Józef Budenz’in ölümüyle durgunluk dönemine girer. Vambéry, Macarların dil ve etnik bakımından akraba olduğu tezini sürdürmeye devam eder. 1895 yılında Budapeşte’de *A Magyarság Keletkezése és Gyarapodása* adlı eserini yayınlar.⁶⁰⁹ Macarların dil ve tarih bakımından bu etnik köken araştırmaları Macaristan’da Türkoloji çalışmalarına oldukça hız kazandırır.⁶¹⁰ Vambéry bu uzun zaman dilimi içerisinde Türkoloji kürsüsünde Ignaz Goldziher (1850-1921)⁶¹¹, Ignác Kúnos⁶¹², Bernat Munkacsi⁶¹³ gibi pek çok Türkolog’un yetişmesine öncülük eder.⁶¹⁴

Anlaşılabacağı üzere Vambéry’nin ilmi çalışmaları Fin-Ugor tartışmaları çerçevesinde şekillenir; ancak onun araştırmalarını sadece bu konuyla sınırladığını söylemek mümkün değildir. Nitekim Künöppel’in tespitlerine göre 1877-1895 yılları arasında basında onun çeşitli konularda yüzlerce çalışmasının yayınlandığı görülür.⁶¹⁵

⁶⁰⁵ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 72, 74.

⁶⁰⁶ Hermann Vambéry, *Die Scheibaniade* (Budapest, 1885).

⁶⁰⁷ Zaur Şükürov, “Salih, Muhammed”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 36/ 34-35.

⁶⁰⁸ bk. Arminius Vambéry, *The Story of Hungary* (New York & London: With The Collaboration of Lois Heilprin, G. P. Putnam’s Son’s, 1886).

⁶⁰⁹ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 71-72.; bk. Ármın Vámbéri, *A Magyarság Keletkezése És Gyarapodása* (Budapest: Franklin-Társulat 1895).

⁶¹⁰ Duran, “Macar Türkolojisi”, 2765.

⁶¹¹ Mehmet S. Hatipoğlu, “Goldziher, Ignaz (1850 -1921) Yahudi asıllı Macar şarkiyatçısı.”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1996), 14/ 102.; Şenel, “Armin Vámbéry”, 22.

⁶¹² Mustafa S. Kaçalın, “Kúnos, Ignác (1862-1945) Türk dil bilimi ve halk edebiyatı uzmanı”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2002), 26/376-377.

⁶¹³ Mehmet Gümüşkılıç, “Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi, *Turkish Studies* 7/4 (Fall 2012), Sayfa 385.

⁶¹⁴ Gümüşkılıç, “Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi”, 385.

⁶¹⁵ Künöppel, *Armin(ius) Vámbéry*, 53-76.

1.8.4.2. Fikri Çalışmaları: “Türkistan’dan Hindistan’a İngiliz-Rus Rekabeti Üzerine Bir Siyaset- Büyük Oyun”

Vambéry’nin politik konulara ilgisi ve bu konular hakkında yazma eğilimi İstanbul seyahati (1857-1862) yıllarında başlar. Türkistan seyahati sonrasında siyasi konularda edindiği bilgi ve tecrübeler onun fikir dünyasında⁶¹⁶ “Türkistan’da İngiliz-Rus Rekabeti” konusuna eğilim göstermesine yol açacaktır.⁶¹⁷

İşte bu çerçevede Türkistan Seyahati dönüşünde kaldığı Tahran’da, (1864) Rusya mı yoksa İngiltere yanlısı bir tutum ve tavır sergileyeceği konusunda kesin çizgisini belirler. Vambéry, gençlik yıllarından itibaren İngiliz edebiyatı ve liberal düşünce dünyasına büyük hayranlık duyar. Bunun tam tersine çocukluk dönemlerinde şahit olduğu Çarlık Rusya’nın ülkesi Macaristan’a yönelik politikasını “despotik ve zalimce” bulur. Tahran’da Rus Büyükelçisi M. von Giers’in, Rusya’ya gitmesi yönündeki tavsiyelerine karşın İngiliz elçisi Sir Charles Alison’un önerileri doğrultusunda İngiltere’ye gitmeye karar verir. O, Rusya’da kendisine parlak kariyer resmi çizilmesine rağmen hem Macar vatandaşı olduğu için hem de politik görüşlerini Rus siyasetine uygun bulmadığı için kendisine sunulan teklifi kabul etmediğini belirtir.⁶¹⁸ Bundan sonraki amacı İngiliz basınında, politikasında etkin bir karakter olmaktır.

İlk adım olarak Türkistan Seyahatnamesini yayınlamak için 9 Haziran 1864 tarihinde İngiltere’ye giderek⁶¹⁹ seyahatnamesinin özetini rapor olarak Royal Geographical Society’e sunar. Burada zorlu Türkistan seyahati kadar dikkat çekmek istediği bir diğer konu Rusya’nın Türkistan politikasıdır. Özellikle Rusya’nın ilerleme politikası çerçevesinde İngiltere’nin Hindistan’daki varlığına zarar vereceğini dile getirir. Royal Geographical Society üyeleri ise Rusya’yı Hindistan’ın geleceği için bir siyasi tehlike görmediklerini bunun aksine rekabetlerinin pamuk ticareti gibi ticari konularda olduğunu dile getirirler. Onlar, Vambéry’nin sorunun ticari noktasına dikkat çekmediğini belirterek ticarete barışçıl rekabetin olabileceğini ifade ederler. Royal Geographical Society başkanı Rawlinson’un bu konudaki son sözünü Rusya’nın Türkistan’daki ilerlemesi, bizim “Büyük Hindistan İmparatorluğumuza” herhangi bir

⁶¹⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 269.

⁶¹⁷ Vambéry, “Sketch of a Journey Central Asia to Khiva, Bokhara, and Samarcand”, 271.; Vambéry, *Travels in Central Asia*, 489-493.

⁶¹⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 204-206.

⁶¹⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 344.; Vambéry, *His Life and Adventures*, 326.

zarar veremez; çünkü Rusların Buhara ile özdeşleştirildiği Doğu’da tarih boyunca hiçbir imparatorluğumuz olmadı, diyerek bitirir.⁶²⁰ Cemiyetin “Türkistan’daki İngiliz-Rus Rekabeti” hakkındaki bu düşünceleri Vambéry için tam bir hayal kırıklığı yaratmış olmalı ki bu sunumdan kısa bir süre sonra yayınlanan Türkistan Seyahatnamesi’nin son bölümünde “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti” konu başlığına yer verir. Royal Geographical Society’nin kendisiyle hemfikir olmamasını şu sözlerle yer vererek eleştirir:⁶²¹

“...Geri döndüğümde İngiltere’de Rusya ile İngiltere’nin Orta Asya’daki rekabetinin bir saçmalık olduğunun ileri sürüldüğünü duydum. “Bu çok eski ve modası çoktan geçmiş konuyu artık konuşmayalım. Türkistan kabileleri vahşi, kaba ve barbardır ve Rusların bu bölgeleri medenileştirmenin zahmetli ve takdire şayan işini üstlenmesi bizi ancak sevindirmelidir. İngiltere’nin böyle bir siyaseti gıpta ve kıskançlıkla izlemesinin en küçük bir nedeni yoktur” deniliyordu...”⁶²²

Oysa Vambéry, Türkistan’a medeniyeti getirecek toplumun İngiltere olduğuna inanır. Rusya’nın İngiliz hakimiyetindeki topraklara doğru ilerlemesine karşı onların ilgisiz kalmalarına şaşırır. Rusya’nın Ceyhun Nehrine doğru ilerleyerek Buhara’yı ele geçirdikten sonra nihai hedefinin Afganistan ve Güney Hindistan olduğunu söyler. Dolayısıyla “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti” konusunda dile getirdiklerinin doğruluğunu tekrar vurgulayarak İngilizlerin bu konudaki kayıtsızlığını eleştirir. Bir dil bilimci, derviş kimliği gereğince yine de bu konuda durması gereken yeri bildiğini Latince “Sutor, ne ultra crepidam”⁶²³ (“Kunduracı, çizmeyi aşma!”) özdeyişini söyleyerek⁶²⁴ bir süre tartışmaların odağındaki kişi olmamaya çalışır.

Türkistan konusundaki politik görüşlerine İngiliz hükümeti ve kamuoyunun bir süre duyarsız davranmasına karşın Taşkent’in Çarnayeff tarafından işgal edilmesiyle kendisine olan tutumun değişmeye başladığını anlar. Birleşik Krallığın Başbakanı Lord Palmerson, yine de Vambéry’nin tezini açıkça desteklemek konusuna imtina ile yaklaşır. Ona tek önerisi “Times” gazetesine ve çeşitli dergilere İngiliz toplumunu bilinçlendirmek adına Türkistan hakkında yazılar yazmaya devam etmesi yönünde

⁶²⁰ Vambéry, “Sketch of a Journey Central Asia to Khiva, Bokhara, and Samarcand”, 271, 273-274.

⁶²¹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 489.

⁶²² Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 501.; Vambéry, *Travels in Central Asia*, 489.

⁶²³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 489-493.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 501-503.

⁶²⁴ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 503-dn.5.

olur.⁶²⁵ O, bu tavsiye doğrultusunda uzun yıllar İngilizlerin Times gazetesinde Türkistan tarihi, kültürü ve siyaseti üzerine yazılar yazar.⁶²⁶ Çalışmalarında sıklıkla vurguladığı bir konu, Rusya'nın yakın bir gelecekte Hindistan'ı ele geçirmek amacıyla bir politika takip edeceği üzerinedir. Onun bu tezi basın ve İngiliz kamuoyunda yeterli ilgiyi görmez ve hatta küçümsemeyle bakılır. O, bu düşünceleri nedeniyle bazı kitleler tarafından "Rusya'dan intikam almaya susamış bir Macar" gibi nitelendirilirken bazı gruplarca da hiçbir çıkarı olmayan İngilizlerin destekçisi bir kişi olarak görülür. İngiltere'de herhangi bir görevi bulunmayıp Macaristan'da sade bir yaşantıya sahip İngiltere'den hiçbir beklentisi bulunmayan bir Profesör olmanın kendisine avantaj sağladığını düşünür. Zira böylece kendisini sert bir şekilde eleştiren siyasi rakiplerini yumuşatmayı başardığı kanısına varır. Kamuoyunu etkileyebilmek için Türkistan ve İran'daki yazışmalarını sürdürerek basında yer alan yazılarına yansıtmaya çalışır. Bununla birlikte Rus basınına yakından takip ederek gündeme hâkim olur. Çalışmaları sayesinde özellikle dış politika konusunda, Rus-İngiliz siyasi rekabetine yönelik yazılarında yer alan tespitlerin doğruluğu İngiliz kamuoyunun oldukça dikkatini çeker. Doğruluğu sonradan kanıtlanmış bu tespitlerinden biri 22 Mayıs 1870 tarihinde Times gazetesinde Herat'ın Yakup Han tarafından ele geçirildiği yönündeki haberidir. İngiliz parlamentosu bu habere başlangıçta şüpheyile yaklaşır; fakat daha sonra bu haberin doğruluğu şüphe götürmez bir haber olarak adlandırılır. 1871 yılında "Power of Russia in Asia" (Asya'da Rusya'nın Gücü) adlı makalesiyle İngilizlerden beklediği ilgiyi yakalayamaz. Rus ilerleyişinin Hindistan açısından tehlikesini dile getirdiği bu makalesinden dolayı onu gözleri görmeyen Rus düşmanı olarak nitelendirip alay edenler olduğunu görür. Yine de bu fikirlerini savunmaya devam eder. Ardından 1873 yılında Orta Asya ve İngiliz Rus Sınır Sorunu⁶²⁷ adlı kitabını Almanca Centralasien und die Englisch-Russische Grenzfrage⁶²⁸ adıyla yayınlar. Bu kitabında daha çok Rusya'nın Türkistan siyaseti üzerine daha önce yayınlanan makaleleri yer alır. Kısa bir süre sonra

⁶²⁵ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 271-272.; Vámbéry, *Osmanlı'da Yahudi bir Casusun Anıları*, 195.

⁶²⁶ bk. Arminius Vambéry, "An Ottoman Envoy to Bokhara", *The Times* (8 November 1869), 4.; Arminius Vambéry, "The Capture Of Khiva", *The Times* (5 July 1873), 12.; A. Vambéry - H. G. Raverty, "The Oxus" *The Times* (26 Dec. 1893), 11.; M. Vambéry, "On The Turcomans-Their Past And Future", *The Times* (22 Apr. 1880), 12.; Ayrıca 1865-1889 yılları arasında yayımlanan çeşitli yazıları için bk. Künöppel, *Armin(ius) Vámbéry*, 33-70.

⁶²⁷ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 272-274, 276, 279-280.; Vámbéry, *Osmanlı'da Yahudi bir Casusun Anıları*, 196-198, 200.

⁶²⁸bk. Hermann Vámbéry, *Centralasien und Die Englisch-Russische Grenzfrage* (Leipzig: F. A., 1873).

aynı eserin 1874 yılında *Central-Asia and Anglo- Russian Frontier Question: A Series of Political Papers*⁶²⁹ (Orta Asya ve İngiliz-Rus Sınır Sorunu: Politik Makaleler Serisi) adıyla Londra’da basımı gerçekleştirilir. Bu kitabında yüksek satış oranıyla uzun zamandır beklediği ilgiyi yakalayabilmesi onu oldukça mutlu eder. O, bu kitapla istediği maddi olanakları yakalayamasa da manevi açıdan bir sonraki çalışmaları için daha da cesaretlenir.⁶³⁰

1875 yılında *Der Islam im Neunzehnten Jahrhundert* (On Dokuzuncu Yüzyılda İslam) adlı eserini yayınlarak Avrupa ile Türk-İslam kültür medeniyetini kıyaslar. Özellikle Türk-İslam medeniyetinin yeniden kalkınmasının Batı toplumları sayesinde olabileceğini belirtir. Vurguladığı bir diğer husus, İslam medeniyetine Batı toplumlarının önyargı ile baktığı hakkındadır. Seyyahların Asya kültür ve Medeniyeti hakkında anlattıklarının tam olarak gerçeği yansıtmadığıdır. Bu bağlamda tarihi kaynakların irdelenerek Asya toplumları hakkında gerçek bilgilere ulaşılabilineceğini belirtir. Eğitimli bir Asyalının zevk peşinde koşan kültür yönünden yoksun bir Avrupalıdan daha üstün olabileceğini söyler. Doğu toplumunun tüm eksikliklerine rağmen iyi bir geleceğe ulaşmaya dair tohumlarını içerisinde barındırdığını ifade eder. Bu durumu şöyle ifade eder: “Asya hasta olmuştur ve bu durumunun düzelmesi için davetsiz bir hekime ihtiyacı vardır.” Asyalıların Batıları “gâvur, kâfir” olarak nitelendirmelerine rağmen bu bakış açısının zaman içinde düzeleceği kanısındadır. Bununla birlikte Türk toplumlarını ifade etmek için “Turan” kavramını sıklıkla dile getirir.⁶³¹ Vambéry’nin bu eserini yayınlamasındaki başlıca amacı hem Türk-İslam medeniyetinin XIX. yüzyıldaki resminin çizilmesini sağlamak hem de Türk toplumuna yönelik ön yargıları kırmaktır. Böylece İngiliz kamuoyunun dikkatini Türkistan’a çekerek bu topraklarda İslam kültür ve medeniyetini aydınlatacak yegâne toplumun “İngilizler” olduğunu fikrini gerekçeleriyle kanıtlamaktır.

O, 1904 yılında yayınlanan otobiyografisinde bu kitabını İslam’ın bir savunucusu olarak yazmadığını aksine bu konuda her iki toplum açısından karanlıkta kalmış ön yargı ve hatalarla dolu yaklaşımları gün yüzüne çıkarmak için hiç tereddüt etmeden dile getirdiğini belirtir. Teorikte kalan bu çalışmasının onun Liberal dini düşüncelerinin bir

⁶²⁹bk. Arminius Vambéry, *Central – Asia and Anglo- Russian Frontier Question: A Series Of Political Papers*, çev. F. E. Bunnett (London: Smith, Elder, & Co., 15 Waterloo Place, 1874).

⁶³⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 276-277.

⁶³¹ Hermann Vambéry, *Der Islam im Neunzehnten Jahrhundert* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1875).

ürünü olduğunu ve dolayısıyla bu fikirlerinden dolayı Londra’da bu eserini yayınlamadığını anlatır. Sınırlı bir okur kitlesine ulaşarak “çok ciddi bir soruyu körüklemiş olmaktan çok memnun oldum”⁶³² der.

Yine de 1885 yılına gelinceye kadar pek çok dergi ve gazetede Türkistan’da İngiliz-Rus siyasi ve ekonomik rekabetine dair mektup, makale, deneme türünde politik yazılar yazmaya devam eder. Bu çalışmalarının birkaç cilt kitap oluşturacak kadar olduğunu belirtir. Onun politik fikirleri İngiltere’de “The Times, Nineteenth Century Army and Gazette, Good Words, National Review”; Almanya’da “Münchener, (Augsburger), Allgemeine Zeitung, Unsere Zeit, Die Deutsche Rundschau”; Fransa’da “Revue des deux Mondes”; Avusturya-Macaristan’da “Pester Lloyd, Neue Freie, Monatschrift für Orient”; Amerika’da “Forum, North American Review”⁶³³ gibi süreli yayınlarda yer alır. O, farklı ülkelerde İngilizce, Almanca, Fransızca gibi farklı dillerde yazılar yazmasını dil yeteneğine bağlar. Bu noktada, dil öğrenme ilgisinin bir “amaç” olmakla birlikte zamanla bir “araca” dönüştüğünü ifade eder. Bir dilde yazarken bir toplumun düşünce yapısına hâkim olabilecek kadar o dili iyi bildiği kanısındadır.⁶³⁴

The Times başta olmak üzere Britanya basınındaki pek çok gazetede savunduğu başlıca konu Türkistan Hanlıklarını birer birer ele geçiren Rusya’nın nihai hedefinin Hindistan olacağı yönündeki tezidir. Gazetelere gönderdiği bu mektuplarında sıklıkla İngilizlerin bu konuda ihtiyatlı olması gerektiğinin altını çizer.⁶³⁵ Bir taraftan da Britanya iç ve dış politikasında yaşanan gelişmeleri yakından takip eder. Nitekim İngiliz iktidarına gelen yeni liberal partinin 1880’lerde sona eren Afgan Savaşı sonrasında Hindistan için önemli bir yer olan Kandahar’ı Afganistan’a vereceğini öğrenir. Öğrendiği bu gelişme üzerine Hindistan Genel Valisi Lord Lytton’a uyarı niteliğinde bir mektup yazar. Bu mektubun içeriği kısa süre sonra 22 Şubat 1885 tarihinde Alman basınında geniş yankı uyandırır. Bir Alman gazetesinde kendisi hakkında yer alan bir haberi okur.⁶³⁶

⁶³² Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 452.; Vámbéry, *Osmanlı’da Yahudi bir Casusun Anıları*, 328-329.

⁶³³ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 274-275.; Vámbéry, *Osmanlı’da Yahudi bir Casusun Anıları*, 197.; Güllüdağ, *Payitahta Bir Casus Vambéry*, 60.

⁶³⁴ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 270, 275.; Vámbéry, *Osmanlı’da Yahudi bir Casusun Anıları*, 194.; Vámbéry’nin 1865-1885 yılları arasındaki politik yazılarını tespit etmek için ayrıca bk. Künüppel, *Ármin(ius) Vámbéry*, 33-65.

⁶³⁵ Peter Hopkirk, *Büyük Oyun Orta Asya’da Gizli Savaş*, çev. Renan Akman (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2022), 464.

⁶³⁶ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 282-283.

“Bugün Kandahar’ın işgalinin devamı lehinde önemli bir toplantı yapılırken, Vambéry’nin Lytton’a yazdığı bir mektup çok uygun bir zamanda geldi. Mektupta Kandahar’dan vazgeçmenin İngiltere’nin Asya’daki prestijine onarılmaz bir zarar vereceği, çünkü Asyalıların bunu sadece bir zayıflık işareti olarak görebilecekleri belirtiliyor.... Son olarak Vambéry, Merv’in işgali olmasa bile Rusların birkaç yıl içinde Kandahar kapılarına dayanacağını belirtmektedir.”⁶³⁷

Vambéry bir süre sonra Lord Lytton’dan teşekkür niteliğinde bir mektup alır. O, bu mektuptan sonra Avusturya monarşisine kıyasla liberal İngiltere’de fikirlerin daha özgürce savunulduğunu düşünür.⁶³⁸ Merv’in Ruslar tarafından işgal edildiği haberini alır almaz Hindistan ile ilgili fikirlerinin doğruluğunu savunmak için 1885 yılının baharında Londra’ya gider.⁶³⁹ Burada Londra başta olmak üzere pek çok şehirde verdiği konferansların başlıca konusu “Herat ve Afganistan’ın geleceği” hakkında olmakla birlikte konuşmalarında vurguladığı asıl ana tema Hindistan’ı Rus tehlikesine karşı savunmaktır. Bu bağlamda Willis Rooms’ta düzenlediği bir konferansta “Afganistan’da ya da Asya’da İngiltere mi yoksa Rusya mı lord ve efendi olacak?” başlıklı bir demeç sunar. Onu dinlemeye gelenlerin arasında İngiliz aristokratlarının, Lordların, generallerin, düklerin ve birçok tanınmış bürokratların, yazarların olduğunu görünce duygulanır. Bir an zorluklarla geçen küçümsenerek alay edildiği okul yılları aklına gelir. Yine de geçmişine kıyasla elde ettiği bu başarısı karşısında, her zaman mütevazı olmayı başardığı kanısındadır. Ona göre asil ve yüce fikirli olarak nitelendirdiği İngilizlerin onun başarılarını taktir etmesinin başlıca nedeni onların anavatanlarına olan bağlılıkları ile ilgilidir. O, bu ilginin bir sonucu olarak 1885 yılının baharında pek çok davete katılıp burada İngiliz halkının taktir ve teveccühünü kazandığını görür. Bu kimi zaman coşkuyla alkışlanan bir konferans kimi zaman da “Bir hayranınızdan” veya “Size minnettar bir İngiliz’den” notları yanlarına iliştirilmiş sepet içinde sunulan bir yemek olur.⁶⁴⁰ İşte bu çerçevede hem İngiliz halkının ulusal duygularını daha da perçinlemek hem de kendi başarı duygusunu daha da zirveye taşımak için *The Coming Struggle for India* (Hindistan için Yaklaşan Mücadele)

⁶³⁷ Vambéry, *Osmanlı’da Yahudi bir Casusun Anıları*, 203.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 283.

⁶³⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 283-284.

⁶³⁹ Hopkirk, *Büyük Oyun*, 464.

⁶⁴⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 281-282, 287-290.; Vambéry, *Osmanlı’da Yahudi bir Casusun Anıları*, 201-202, 206-208.; Hopkirk, *Büyük Oyun*, 464.

kitabını hazırlamak için Budapeşte'ye geri döner. Yaklaşık yirmi gün gibi kısa bir sürede kitabının yazımını tamamlayıp basıma hazır hale getirir.⁶⁴¹

Nihayetinde 1885 yılında pek çok Avrupa ülkesinde *The Coming Struggle for India*⁶⁴² adlı kitabı yayınlanır. Kısa süre içerisinde kitap, İngilizcenin yanı sıra Almanca, Fransızca, İsveççe ve Hindistan'ın doğusunda konuşulan Guzerati dillerine çevrilerek yayınlanır.⁶⁴³ Onun bu çalışması, aynı sene Charles Marvin'in 65. 000 adet basılan *The Russian at the Gates of Herat* adlı eserinden sonra yılın en çok satış yapan kitapları arasına girmeyi başarır.⁶⁴⁴ Bu başarısının ardından Galler Prensi'nin konuğu olarak Sandringham'a davet edilir ve burada Kraliçe Victoria ile tanışır.⁶⁴⁵

Kitap İngiliz kamuoyunda da beğeni ile karşılanmasına rağmen bazı polemikleri de beraberinde getirir. Zira bir kesim, halkın yoksullukla mücadele ettiğini düşünüp bu koşullar altında Rusya ile bir savaşa girmenin gereksiz olduğunu söyler. Dolayısıyla ona muhalif olan bazı kişiler onun bu düşüncelerini çürütmeye çalışırken, bir kesimin de onu bir yabancı olarak ülkelerinin iç politikasına müdahale etmekle suçladıklarını dile getirir. Buna rağmen İngiltere'de ona olan genel yaklaşımın her zaman olumlu olup hatta ülkeleri adına onur duyulması gereken bir kişi olarak addedildiğini belirtir. Kendisinin de 1865-1885 yılları arasındaki yirmi yılı aşkın bir süre boyunca İngiltere'nin menfaatlerini destekleyecek siyasi çalışmalar yürüttüğünü itiraf eder. Bu alanda yazılar yazmasının başlıca sebebini, Rusya'nın Türkistan'da ilerleyişini sürdüğü sürece Türkistan konusunda tek otorite olmak istemesine bağlar. Ellili yaşlarından itibaren ise hem Rusların bu bölgedeki hakimiyetlerinin hem de Türkistan meselesi konusunda uzman kişilerin artmasıyla birlikte bu konudaki çalışmalarını gitgide azaltmak zorunda kalır.⁶⁴⁶ Nitekim bu konu da Rus istihbaratı hakkında oldukça bilgi sahibi MacGregor, İngiliz kamuoyunda Vambéry'den daha fazla dikkat çeken bir isim olmaya başlamıştır.⁶⁴⁷

⁶⁴¹ Hopkirk, *Büyük Oyun*, 464.; Zarccone, *Yasak Kent Buhara*, 73.

⁶⁴² bk. Arminius Vambéry, *The Coming Struggle for India* (London, Paris, New York & Melbourne: Cassell & Company, 1885).

⁶⁴³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 277.; İsveççe çevirisi için bk. Arminius Vambéry, *Den Annalkande Striden om Indien* (Stockholm: Svenska Familj-Journalens Förlags Expedition, 1885).

⁶⁴⁴ Hopkirk, *Büyük Oyun*, 462, 464.

⁶⁴⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 309.

⁶⁴⁶ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 275, 277-278.; Vambéry, *Osmanlı'da Yahudi bir Casusun Anıları*, 198-200.

⁶⁴⁷ Hopkirk, *Büyük Oyun*, 465.

Vambéry, İngiliz-Rus rekabetini körükleyen fikri çalışmalarına ara verdikten sonra şimdi İngilizler adına Osmanlı Devleti'nde yeni bir göreve başlayacaktır. Bundan sonraki başlıca amacı “İngiliz ve Osmanlı Diplomasisinde Etkin Bir Karaktere” dönüşmektir.

1.9. İngiliz ve Osmanlı Diplomasisinde Vambéry

Vambéry'nin 1880'li yıllardan itibaren İngiliz ve Osmanlı diplomasisindeki rolünü irdelemeden önce XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki diplomasi sürecine ve bu süreçte Vambéry'nin takip ettiği politikaya geri dönmek yerinde olacaktır. Böylece Vambéry niçin “Saraydaki Casus”⁶⁴⁸ ya da “Arabulucu”⁶⁴⁹ olarak addedildi? sorusuna cevap bulmaya çalışacağız.

XVIII. yüzyıldan itibaren İngiltere'nin dış politikada takip ettiği başlıca siyaset, 1757 yılında işgal ettiği Hindistan'daki varlığını korumaktır. Hindistan, zengin yer altı kaynaklarının yanı sıra Doğu topraklarına yakınlığı bakımından stratejik bir konuma sahiptir. İşte bu bağlamda Osmanlı Devleti, Hindistan ile karadan ve denizden bağlantısı olması açısından İngiltere açısından toprak bütünlüğü korunması gereken bir ülkeydi.⁶⁵⁰ Zira İngiltere'nin sömürgesi Hindistan'a giden “İmparatorluk Yolu” olarak da bilinen ulaşım ağı, “Mısır, Akdeniz ve Cebelitarık Boğazı” yoluyla sağlanırdı. Rusya'nın 1699 Karlofça-1792 Yaş antlaşmalarına varan süreçle birlikte Karadeniz'deki hakimiyetini önemli ölçüde sağladıktan sonra İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını ve Akdeniz'i ele geçirmeye yönelik bir politika benimsemesi İngiltere'yi oldukça tedirgin etmeye başlar.⁶⁵¹ Osmanlı Devleti, Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgali üzerine İngiltere ile müttefik olurken⁶⁵² diğer taraftan da 1798 ve 1805 yıllarında Rusya ile ittifak anlaşmaları yapar. Böylece Rusya giderek boğazlarda daha imtiyazlı bir konuma gelir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı neticesinde Rusya ve Osmanlı Devleti arasında 1833 yılında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Rusya, kendisine gelecek herhangi bir

⁶⁴⁸ bk. Öke, *Saraydaki Casus.*; Güllüdağ, *Payitahtta Bir Casus Vambéry.*

⁶⁴⁹ Ferenc Csirkés, “Milli Bilim ve Milletlerarası Siyaset: Ármínus Vámbéry”, *Ölümünün 100. Yılında Ármín Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara 6-7 Eylül 2013* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017), 52.; György Hazai- Pál Fodor, “Ármín Vámbéry'nin Uluslararası Türkolojinin Doğuşundaki Rolü Hakkında Düşünceler”, *Ölümünün 100. Yılında Ármín Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara 6-7 Eylül 2013* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017), 87-88.

⁶⁵⁰ Öke, *Saraydaki Casus*, 34.; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, ed. M. Nurtaza Özeren (İstanbul: Kronik Yay., 28. Basım, 2018), 45, 50.

⁶⁵¹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, 51.

⁶⁵² Öke, *Saraydaki Casus*, 34.

saldırı karşısında boğazların kapatılması güvencesini elde eder. Rusya ve Osmanlı arasında Boğazlar hususunda yapılan anlaşmalar, Akdeniz'deki sömürgelerinin güvenliği tehlikeye giren İngiltere'yi rahatsız eder.⁶⁵³ Osmanlı Devleti'nde 1839-1841 yılları arasında Mısır'da baş gösteren Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanında İngiliz-Osmanlı müttefikliği tekrar gündeme gelir.⁶⁵⁴ Bu durum aslında Osmanlı Devleti'nin 1798 yılından itibaren benimsediği denge politikasının bir sonucudur. Mısır sorununun çözümünün ardından İngiltere'nin öncülüğünde 1841 yılında Avrupalı devletler ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Boğazlar Sözleşmesi sonucunda Rusya'nın barış ortamında savaş gemileriyle Akdeniz'e inmesi engellenir. Böylece İngiltere, Osmanlı Devleti üzerinden Hindistan'a ulaşan yol ağının güvenliğini sağlayabileceğini öngörür. XIX. yüzyılda Rusya'nın Boğazlar politikasının yanı sıra Balkanları ele geçirmeye yönelik politikası, İngiltere'yi rahatsız eden bir diğer gelişmedir.⁶⁵⁵ Dolayısıyla İngiliz dış politikası da uzun bir süre, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemeyi doğru bulur. İngiltere, 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı-Rus Savaşı'nın⁶⁵⁶ başlamasına kadar Osmanlı Devleti'nin varlığını korumaya yönelik bir politika benimsemeye devam eder. İngiltere'de Osmanlıyı destekleyen Palmerston ve Ponsonby hükümetlerinin aksine 1877 yılında göreve başlayan Salisbury hükümeti, Rusya'nın Erzurum ve İstanbul'a doğru ilerleyişini Osmanlı'nın hazine sonu olarak görür. "Biz balığız; donanmamız Ağrı'ya tırmanamaz"⁶⁵⁷ diyerek, Osmanlı Devleti'ne destek vermeyeceğini dile getirir. Onun bu tutumunda, William Ewart Gladstone'nun Türk aleyhtarlığı neticesinde İngiliz kamuoyunda Türklere karşı oluşan olumsuz hava da etkili olur. Nitekim Gladstone 1876 yılında Bulgar İsyanı sonrasında yayınladığı Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi adlı kitabında Türklerin, Bulgarlara Hristiyan olduğu için baskı yaptığını ve dolayısıyla İngiltere'nin Osmanlı yerine Fransa, Rusya gibi Avrupalı devletlerle iş birliği içerisinde bulunması gerektiğini vurgular.⁶⁵⁸

Vambéry ise 1877 yılında Osmanlı-Rus Savaşının başladığı andan itibaren Osmanlı Devleti konulu yazılarında İngiltere başta olmak üzere tüm Avrupa kamuoyunda oluşan

⁶⁵³ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, 51

⁶⁵⁴ Öke, *Saraydaki Casus*, 34.

⁶⁵⁵ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, 44, 45, 50, 51.

⁶⁵⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2011), 69-74, 82.

⁶⁵⁷ Öke, *Saraydaki Casus*, 34-35.

⁶⁵⁸ Fahriye Begüm Yıldızeli, "“Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi” Kitapçığı Üzerinden William E. Gladstone'un Osmanlı Politikalarına Dair Bir Analiz", *Journal of Universal History Studies* 6/2, 228, 232-238.; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 83.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiye'si*, 227.

Türk karşıtlığını ortadan kaldırmaya çalışır.⁶⁵⁹ Bunda başlıca etkenin çocukluk yıllarından itibaren Çarlık Rus yönetimine beslediği olumsuz duygular⁶⁶⁰ olduğunu söylememiz mümkündür. Ayrıca ülkesi Macaristan da benzer şekilde bu savaşta Osmanlı taraftarı bir tutum sergiliyordu.⁶⁶¹ Dolayısıyla Vambéry, 1877 yılında Peşte’de Culub Anglais’ta “Türkiye ve Reformlar” konulu Osmanlı lehinde bir konferans verir. Hariciye Nazırı Server Paşa, Osmanlı Devleti’nin Peşte sefiri Halil Bey’e gönderdiği Fransızca olarak yazılmış mektubunda bu durumdan duydukları memnuniyeti belirterek Vambéry’nin bir onur madalyasıyla ödüllendirilmesini ister. Peşte sefiri Halil Bey, Hariciye Nazırı Server Paşa’ya 18 Ekim 1877 tarihinde gönderdiği mektubunda Vambéry’nin Osmanlı lehine ifadeler içeren “Türkiye ve Reformlar” başlıklı makalesini Coğrafya ve İstatistik Toplumu’na da sunmak için Münih ve Frankfurt’a gidip konferanslar vermeye devam edeceği bilgisini verir. Ayrıca Peşte’den gelen 31 Ekim 1877 tarihli telgrafa göre Vambéry, bu konferansların biletlerinden elde edilecek geliri, savaşta yaralanan Osmanlı askerlerine gönderecektir.⁶⁶²

Peşte sefiri Halil Bey, daha önce İstanbul’da görev almış olan Berlin Sefiri Aristarchi Bey’in Osmanlı Devleti aleyhinde Almanya’nın Leipzig şehrinde iki ciltlik bir kitap yayınladığını ve bu haberleri çürütmek için Vambéry’nin reddiye niteliğinde bir çalışma yapacağını Osmanlı yönetimine bildirir.⁶⁶³ Bu konuda Server Paşa ile Halil Bey, 15 Kasım 1877 tarihinde sıkça yazışmaya başlar. Halil Bey, Server Paşa’ya mektubunda, Vambéry’nin ona Aristarchi Bey’in Leipzig’te basılan iki ciltten oluşan “İstanbul ve Modern Türkiye” adlı eserini okuduğunu ve bu eserin Türkiye hakkında çok kötü iftiralar içerdiğini söylediğini yazar. Bununla birlikte Vambéry’nin bu iftiraları çürütmek amacıyla Paris’te basılan Revue des Deux Mondes ve Revue Allemande dergilerinin yazı işleriyle görüşmelerde bulunduğunu da anlatır.⁶⁶⁴ Hariciye Nazırı Server Paşa, Halil Bey’in bu mektubuna cevaben, Vambéry’nin Osmanlı Devleti adına yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak birinci dereceden Mecidî Nişanı’nın hazır olduğunu

⁶⁵⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*, No.176, Gömlek No. 26.; Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*, No.183, Gömlek No. 28.

⁶⁶⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 205.

⁶⁶¹ Ayşe Özkan, “93 Harbi’nde Osmanlı Ordusunda Gayrimüslim Gönüllüler”, *Ankarad* 4/7 (2023), 181-182.

⁶⁶² BOA, *HR.SYS*, No.176, Gömlek No. 26.

⁶⁶³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti [Y.PRK.BŞK]*, No.1, Gömlek No. 20.; Güllüdağ, *Payitahtta Bir Casus Vambéry*, 91-92.

⁶⁶⁴ BOA, *Y.PRK.BŞK*, No.183, Gömlek No. 28-02.

gerekirse imparatorluk adına daha iyi ödüllendirileceğini ifade eder.⁶⁶⁵ Server Paşa, 6 Aralık 1877 tarihinde Halil Bey'e yazdığı mektubunda Leipzig'te Türkler aleyhine yazılan çalışmayı okuduğunu ve Vambéry'nin bu çalışmayı çürütmeye yönelik gayretleri için teşekkürlerini ona sunmasını ister.⁶⁶⁶ Bu arada Vambéry, Peşte'de yayınlanan Pester Lloyd Gazetesi'nde Osmanlı Devleti'ndeki reformlarla ilgili "Über die Reformfähigkeit der Türkei"⁶⁶⁷ adlı bir yazı kaleme alır.

Nihayetinde Vambéry, Avrupa kamuoyunda olumsuz Osmanlı imgesini kırmak için hazırladığı *La Turquie Est Elle Susceptible De Rèformes?*⁶⁶⁸ adlı 59 sayfadan oluşan kitabını, 1878 yılında Paris ve Budapeşte'de eşzamanlı olarak yayınlar. Ancak kitapta Cezayir'deki Fransız yönetimini eleştiren ifadelerin bulunmasından dolayı Fransa'da kitabın satışına yasak getirilir ve yayını durdurulur. Bu konuda Halil Bey'in verdiği bilgiye göre eserin yayınlanmasından bir süre sonra Vambéry daha önce planladığı gibi Almanya'nın Frankfurt şehrinde kendi adına düzenlenen bir konferansa katılır. Konferansta Osmanlı Devleti'nden ve Sultanı II. Abdülhamid'in ılımlı kişiliğinden övgüyle bahsettikten sonra onun ülkesinin ekonomik açıdan gelişmesine önem verdiğini dile getirir. Konferansta ayrıca Vambéry'nin girişimleriyle 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında yaralanan Osmanlı askerleri adına yardım toplamak için Ferdinand Neubürger ve Otto Rannegifser başkanlığında toplanan komite görev alır.⁶⁶⁹ Peşte sefiri Halil Bey, Server Paşa'ya onun bu çalışmaları nedeniyle bir miktar parayla ödüllendirilmesini ister. Server Paşa, 3 Ocak 1878 tarihli mektubunda bu isteğe ılımlı yaklaşır.⁶⁷⁰

Vambéry'nin 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı boyunca Avrupa kamuoyunu Osmanlı lehine etkileme çabasına rağmen⁶⁷¹ İngiltere'nin buna duyarsız kaldığı anlaşılır. Nitekim Osmanlı Devleti, Aralık 1877'de Plevne'nin düşüşünden sonra İstanbul'a yönelik olası bir Rus işgaline karşı Boğazların güvenliği için İngiliz donanmasından talep ettiği yardım hususunda olumlu bir yanıt alamaz. Ta ki Rus ordusunun 31 Ocak 1878 Ayastefanos (Yeşilköy) Müzakeresi için İstanbul önlerine gelmesine kadar. Babiali ve İstanbul hükümeti arasındaki görüşmeler sonucunda Disraeli öncülüğündeki İngiliz

⁶⁶⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*, No.176, Gömlek No. 29.

⁶⁶⁶ BOA, *Y.PRK.BŞK*, No.183, Gömlek No. 28-01.

⁶⁶⁷ Künüppel, *Ármin(ius) Vámbéry*, 53.

⁶⁶⁸ bk. Arminius Vámbéry, *La Turquie Est Elle Susceptible De Rèformes?* (Budapest-Paris: Frederic Kılıan-Hartgé& Le Souider, 1878), 3-59.

⁶⁶⁹ BOA, *HR.SYS*, No.183, Gömlek No. 29.

⁶⁷⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*, No.183, Gömlek No. 30-01/02.

⁶⁷¹ BOA, *HR.SYS*, No.176, Gömlek No. 29.; BOA, *HR.SYS*, No.183, Gömlek No. 29.; Vámbéry, *La Turquie Est Elle Susceptible De Rèformes*, 3-59.

devlet adamlarının olayın ciddiyetinin farkına varmasıyla birlikte İngiliz donanması 15 Mart 1878 tarihinde İstanbul'daki adalara ulaşır. Savaşta ciddi kayıplar veren Rusya, İngiltere ile de savaşmayı göze alamaz ve antlaşma masasına oturmak zorunda kalır ve 3 Mart 1878 yılında Ayastefanos Antlaşması imzalanır.⁶⁷² Osmanlı Devleti, yirmi dokuz maddeden oluşan bu antlaşmayla savaşı ağır kayıplar vererek sonlandırmış olur. Sırbistan, Romanya, Karadağ bağımsız olurken Bulgaristan'da özerk prenslik kurulur.⁶⁷³ Antlaşmanın özellikle Boğazlarla ilgili "İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Rus limanlarından gelen veya oralara giden tarafsız memleketlerin ticaret gemilerine gerek harp ve gerekse barış zamanlarında açık tutulacaktır"⁶⁷⁴ maddesi, Osmanlı Devleti'nin Boğazlardaki hakimiyetine önemli ölçüde darbe vururken tam tersine Rusya'nın ise diğer Avrupalı devletlere karşı Boğazlarda etkinliğinin artmasına yol açar.⁶⁷⁵

İşte İngiltere 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin buna benzer daha pek çok ağır kayıplar vermesi nedeniyle endişeye düşer. Nihayetinde yüzyıllar boyunca Balkanları ve Boğazları Rusya tehlikesinden koruma amacıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik takip ettiği geleneksel İngiliz diplomasisinden vazgeçer. Bu amaçla 1878 yılında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindeki Kıbrıs'a yerleşir. Böylece hem Ege ve Akdeniz'i hem de Süveyş Kanalı'nı denetim altına almak ister.⁶⁷⁶

Bir İngiliz hayranı olan Vambéry, yaşanan bu olayların canlı tanığı olarak Rus muhalifliği nedeniyle bir süre daha Osmanlı Devleti'ni destekleyen çalışmaların içerisinde yer alır. Vambéry, James Baker'ın Stuttgart'ta basılacak olan *Die Türken in Europa* (Avrupa'da Türkler) adlı kitabının ön sözünü Ocak 1878'de yazar. Burada Türklerin yeniliklere açık bir toplum olduğunu ve bu eserin Türklerin yeni reformlar çerçevesinde teşkilatlanmalarında rehber olacağını vurgular.⁶⁷⁷ 3 Şubat 1878 ve 21 Mart 1878 tarihli resmi yazışmalarda onun bu çabalarının Osmanlı Devleti tarafından taktirle

⁶⁷² Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, 84-85.

⁶⁷³ Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *DİA* (İstanbul: TDV. Yay., 1991), 4/225.

⁶⁷⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 87.

⁶⁷⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 87.

⁶⁷⁶ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, 45-46, 50.

⁶⁷⁷ James Baker, *Die Türken in Europa*, ed. Karl Emil Franzos (Stuttgart: Levy & Müller, 1878), III-VI.

karşılandığı anlaşılır.⁶⁷⁸ Bu arada Türkistan Seyahatnamesi Bir Sâhte Derviş'in Asya-i Vustâ'da Seyâhati⁶⁷⁹ başlığıyla Osmanlı Türkçesi olarak İstanbul'da yayınlanır.

Vambéry, yıllar sonra 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı yıllarındaki anılarını hatırladığında Avusturya'nın niçin kendisini arabulucu olarak seçmediğini sorgular. Ona göre o dönemlerde Macaristan, Boğazlar meselesinde diplomasi konusunda deneyimli olmayan bir büyük elçiye görevlendirmiştir. Oysa bu sorunun çözümü için Doğu sorunu hakkında bilgi sahibi olan, Sultan'ı yakından tanıyan, Babıali çevresiyle olan samimi ilişkileri olan ve Türklerin dilleri ve kültürü hakkındaki bilgi ve deneyimleri olan bir kişi olarak kendisinin görevlendirilmesi gerektiğini düşünür. Hatta bu görev için o zamanlar Avusturya-Macaristan Dış işleri Bakanı olan Kont Gyula Andrassy'nin onu bu işi temsil etmek için görevlendirmemesini garipser. "Sıradan bir Yahudi olarak nasıl böyle bir diplomatik göreve kabul edilebilirdim ki?" diyerek o şartlar da bunun gerçekleşmesinin imkânsız bir istek olduğunu ifade eder. Ona göre bunun gerçekleşmemesinin bir diğer nedeni ise Avusturya'da o yıllarda bilgiye ve tecrübeye verilen değerin oldukça az olmasıdır. İngiltere diplomasisinde de yabancı biri olarak doğrudan görev alamayacağını fark eder.⁶⁸⁰ 1880'li yıllara gelindiğinde İngiliz-Osmanlı diplomasisini derinden etkileyecek olaylar, Vambéry bir anda kendini siyasi olayların ortasında bulacaktır.

1.9.1. Vambéry Saraydaki "Casus" mu yoksa "Arabulucu" mu?

İngiltere'nin 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'ne yönelik ılımlı politikasını terk edip 1882 yılına gelindiğinde Mısır'ı işgal etmesi Osmanlı-İngiliz diplomasi ağının tıkanmasına yol açar.⁶⁸¹ Böylece İngiltere, daha önce Kıbrıs'a yerleştiği gibi Mısır'a da hâkim olarak Hindistan'a giden ulaşım ağının güvenliğini sağlamak ister. Bu durum Osmanlı Devleti için ise jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli bir toprağı olan Mısır'ı kaybetmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca Mısır'da başlayacak bir milliyetçi isyanın, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu diğer Arap

⁶⁷⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*, No.183, Gömlek No. 32.

⁶⁷⁹ Mösyö Vambéry, *Bir Sâhte Derviş'in Asya-i Vustâ'da Seyâhati*, çev. Abdurrahman Samizpaşazade Abdülhalim, (İstanbul: Vakıf Matbaası, 1295), 1-193.; Bu neşir çalışmasında seyahatnameden seçilen bazı bölümlere yer verilmiştir.; Ayrıca bu seyahatnamenin ilaveli Türkçe tercümesi için bk. Arminius Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* (İstanbul: Kitabevi Yay., 6. Baskı, 2018).

⁶⁸⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 302-303.; Vambéry, *Osmanlı'da Yahudi bir Casusun Anıları*, 217-218.

⁶⁸¹ Öke, *Saraydaki Casus*, 35.

lkelerine ve hatta ülkenin geneline sıçrama ihtimali de vardır. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid için Mısır'ı tekrar Osmanlı topraklarına tam anlamıyla baēlamak kendi yönetimsel itibarı açısından bir onur meselesi haline gelir. Sultan II. Abdülhamid, 1885 yılında Lord Salisbury'a⁶⁸² gnderdiēi bir mektupta Mısır meselesinden "onu, kendi tebaasına karşı küçük düşüren olay"⁶⁸³ diye bahseder. İngiltere ise Mısır meselesinin kesin olarak çözülerek İngiltere-Osmanlı diplomatik müzakerelerinin tekrar baēlamasını ister.⁶⁸⁴ Ne var ki Sultan II. Abdülhamid, artık Yıldız Sarayı'ndan İngilizlere karşı kapalı kapı siyaseti takip etmektedir. Bu doērultuda ülkenin iç yönetiminde de iktidarını daha da güçlendirir.⁶⁸⁵

İngiliz-Osmanlı diplomasisinde gerginliklerin tırmandıēı süreçte Vambry, Temmuz 1885 yılında yayınlanan Die Scheibaniade (Şeybaninme)⁶⁸⁶ adlı eserini, Sultan II. Abdülhamid'e sunmak için girişimlerde bulunur. 1885 yılının eylül ayında Viyana sefiri Sadullah Paşa'ya bir mektup yazarak bu mektupla birlikte hem ona hem de Sultan II. Abdülhamid'e ithafen imzaladıēı kitabını da gönderir. Vambry mektubunda, Sadullah Paşa'dan yeni basılan bu kitabını Sultan'a iletmesi hususunda ricada bulunur. Sultan II. Abdülhamid'e kitapla birlikte bir de mektup gönderir. Bu mektupta, dikkat çeken şu ifadeler yer alır:⁶⁸⁷

"Osmanlıların padişahı Şevketli, Kudretli, Mehbetli Efendimiz Hazretleri"
"Şahların şahının gökyüzü kadar yüce olan makamına taktim ettiēim bu Şeybninme, Hazret-i Muhammed'in hicretinden 911 yıl sonra Harezmli şehzde Muhammed Slih tarafından zbek dili ile kaleme alınmış hikâyeyi içeren bir kasidedir. Bu kaside Orta Asya'da yiēitliēi, cesareti ve cengaverliēi ile şöhret bulan Şeybn Muhammed Han'ın hikayesini hvi olup, adı geçen merhumun Zât-ı lilerinin şanlı ataları gibi Orta Asya llerinden gelerek Timurleng'in ölümünden takriben yüz yıl sonra adı geçenin sllesini büyük bir bozguna uēratmıřtır... zbek cihangirliēinin, fetihlerinin ve tarihi akıcılıēının bilinmesi her Türk için gereklidir ve özellikle Zât-ı Şahanelerinin lke politikasının geçmişteki bakış açısından büyük öneme sahiptir... Kulunuzun niyeti Asya'nın eski Türk fatihlerinin davranışlarını Avrupalılara göstermek ve bu vesile ile Batı'da çok az

⁶⁸² Hindistan Dış İşleri Bakanı

⁶⁸³ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 306-311.

⁶⁸⁴ ke, *Saraydaki Casus*, 35.

⁶⁸⁵ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 366.

⁶⁸⁶ Hermann, Vambry, *Die Scheibaniade*.

⁶⁸⁷ Osman Fikri Sertkaya, "Armin Vamberi'nin Sultan II. Abdülhamid Han'a mektubu", *Makaleler-2. (Seçme ve Araştırmalar ve İncelemeler)* (İstanbul: Çantay Yay., 2013), 68-82.

tanınan Türk şiiirlerinden bir örneği, genel bir bakışa sunmaktır... Şevketli Zât-ı Şahaneleri iş bu hareketimi hilâfet makamını koruyan Zâtları hakkında hissetmekte olduğum derin saygımın bir işareti olarak kabul etmeyi lûtf ederler ise bunu şahsım için en büyük bir şeref ve nimet sayacak ve bu konuda olan gayretimin en yüksek bir ödülü olarak kabul edeceğim... Peşte Üniversitesi Doğu Dilleri Profesörü Armin Vambéry Kulları”⁶⁸⁸

Bu mektubu gönderdikten yaklaşık bir sene sonra, 1886 yılında İstanbul’a gitmek için hazırlıklarına başlar. Bu amaçla 21-24 Mayıs 1886 tarihinde İstanbul’a gelmek için Hariciye Nezareti ile gerekli yazışmaları başlatır. İstanbul’a gelme amacı Macarlar tarafından düzenlenen sanat sergisine katılmak ve İstanbul’u ziyaret etmektir.⁶⁸⁹ Onun bu isteğine olumlu bir yanıt gelip gelmediği bilinmemekle birlikte 1887 yılında Macar basınında Osmanlı hükümeti lehine olumlu ifadeler içeren yazıları nedeniyle Sultan II. Abdülhamid’in dikkatini çekmeyi başardığı anlaşılr. Nitekim 28 Mart 1887 tarihli bir tahriratta, Macar basınından Osmanlı Devleti lehine yazılarından dolayı Mösyö Vambéry’nin de dahil olduğu Macar gazeteciler, nişan veya parayla ödüllendirilir.⁶⁹⁰ Yine benzer şekilde 11 Temmuz 1887 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen bir tahriratta Macar basınındaki çalışmalarından ötürü Peşte Üniversitesi’nde görevli muallim Vambéry’e beş yüz kuruş atıye ve dördüncü dereceden nişan verilmesinin uygun bulunulduğu ifade edilir. Ayrıca onun daha önce Türklerin kadim tarihine yönelik yayınlanan çalışmasının da basım masraflarının ödenmesine ve hatta kendisine de bin Florin tahsis edilmesine karar verilir.⁶⁹¹ Bahsedilen bu eserin daha önce Sultan’a gönderdiği Şeybâninâme⁶⁹² adlı kitap olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid’in Vambéry, başta olmak üzere pek çok gazeteciyi ve yazarı ödül niteliğinde nişan veya parayla onurlandırmasının başlıca nedeni, 1877-78 yıllarından itibaren Avrupa kamuoyunda hem onun hem de ülkesi hakkında oluşan olumsuz imajı ortadan kaldırmak istemesidir.⁶⁹³ Zira Avrupa kamuoyunda özellikle de İngiltere’de Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti: “Abdülhamid, tebaası üzerinde bir terör

⁶⁸⁸ Sertkaya, “Armin Vambéry’nin Sultan II. Abdülhamid Han’a mektubu”, 81-82.

⁶⁸⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Tercüme Odası [HR.TO]*, No.111, Gömlek No. 50.

⁶⁹⁰ BOA, *HR.TO*, No.111, Gömlek No. 110.

⁶⁹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik [Y.PRK.EŞA]*, No.6, Gömlek No. 79.

⁶⁹² Sertkaya, “Armin Vambéry’nin Sultan II. Abdülhamid Han’a mektubu”, 81-82.

⁶⁹³ François Georgeon, “Sultan Abdülhamid’in Hayali: Osmanlı İmparatorluğunu Düvel-Muazzama Hâline Getirmek”, *Yıldız Saray Sohbetleri 2016*, ed. Melek Özyetkin (İstanbul: Matsis Matbaacılık, 2017), 17.

rejiminin hüküm sürmesine neden olan bir müstebittir. Barbar bir halk, fanatik bir din, bir Orta çağ İmparatorluğu ve hepsinin de başında gayrimeşru bir müstebit...” diye nitelendirilmekteydi.⁶⁹⁴ İşte bu çerçevede uluslararası camiada Osmanlı’ya ve dolayısıyla da kendisine yönelik bu olumsuz ithamlardan kurtulmak için basını bir araç olarak kullanır.⁶⁹⁵ François Georgeon’ın bu konudaki tespitlerine göre Vambéry, Sultan’ın kamuoyundaki “propagandacıdır”.⁶⁹⁶ Gerçekten de “Vambéry, Sultan II. Abdülhamid’in fikirlerini savunan bir propagandacı mıydı yoksa fikirlerini korkusuzca savunan bir aydın mıydı?” Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan belgeler bu konuyu pek çok yönden aydınlatmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Vambéry ile ilgili belgeler incelendiğinde Sultan II. Abdülhamid’in özellikle 1888 yılından itibaren Türkolog Vambéry’nin çalışmalarını âdetâ mercek altına aldığını tespit etmek mümkündür. Nitekim Vambéry, 1888 yılında Macar Bilimler Akademisi’nden bir heyetle birlikte İstanbul’a gelir.⁶⁹⁷ Bu ziyareti sırasında 21 Eylül 1888 tarihinde ikinci dereceden nişanla onurlandırılır.⁶⁹⁸

O yine de bu ziyaretinin ardından Correspondance Del Est Gazetesi’nde “Le Drame de Yıldız et Vambéry” (Yıldız’da Dram ve Vambéry) başlıklı yazısını yayınlattır. Bu durum 29 Eylül 1888 tarihinde Viyana sefiri Sadullah Paşa tarafından Sadrazam Said Paşa’ya telgrafla bildirilir. Sadullah Paşa Sadrazam Said Paşa’ya gönderdiği telgrafında, bu makalede Vambéry’nin Sultan ile yaptığı görüşmesinden hoşnut kalmayıp Sultandan eleştirel bir dille bahsettiğini ifade eder.⁶⁹⁹ Bunun üzerine Osmanlı yönetimi bir an önce temasa geçmek ister; ancak çözülmesi gereken bir soru vardır: Vambéry Şimdi Nerede? Basında çıkan yazısının ardından bir süre izini kaybettirdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle onun İngiltere’de olduğu düşünüldüğünden adresinin bir an önce tespit edilmesi için 2 Kasım 1888 tarihinden itibaren Macar Doğu Bilimci Gottlieb Wilhelm Leitner ile yazışmalar başlatılır. Böylece onun Vambéry ile iletişime geçmesi rica edilir.⁷⁰⁰ Nihayetinde 16 Kasım 1888 yılında onunla resmi yollarla irtibata geçilir. Edinilen bilgiye göre Vambéry’nin Sultan II. Abdülhamid aleyhinde haber yazmasının tek nedeni

⁶⁹⁴ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 381-383.

⁶⁹⁵ Georgeon, “Sultan Abdülhamid’in Hayali”, 17.

⁶⁹⁶ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 388.

⁶⁹⁷ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 387.

⁶⁹⁸ Osmanlı Arşivi, (BOA), İrade - Dahiliye [İ.DH], No.1099, Gömlek No. 86114.

⁶⁹⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*, No.1827, Gömlek No. 4.

⁷⁰⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri [HR.SFR.3]*, No.341, Gömlek No. 37.

Macar Bilimler Akademisi üyeleriyle geldiği İstanbul seyahatinde kendilerine Macar tarihini aydınlatacak kitaplara ulaşma konusunda yardımcı olunmamasıdır.⁷⁰¹ Onun bahsettiği bu olay, Peşte Üniversitesi katibiyle gittiği Saray-ı Hümayun Kütüphanesi'nde (Yıldız Sarayı Kütüphanesi) vuku bulur. Burada hem Macar tarihini aydınlatacak kitaplara ulaşabileceğini hem de bu konuda bazı kitapları Peşte Üniversitesi adına alabileceğini ummaktadır. Kütüphane görevlisinden Macar Tarihini aydınlatacağını düşündüğü üç yüz doksan dört kitabın adının kayıtlı olduğu defteri ister; fakat bu defter kendisine verilmez. Dolayısıyla burada beklediği ilgiyi ve yardımı görmediği için hayal kırıklığına uğrar.⁷⁰²

1888 yılının kasım ayında Viyana Sefiri Sadullah Paşa'ya “Otuz Yıl Önceki Türkiye ile Bugünkü Türkiye” adlı eleştirel bir makale daha yazdığını ve eğer talepleri yerine getirilmezse kısa süre sonra Londra'ya giderek bu makaleyi neşredebileceğini ifade eder. Bu andan itibaren Osmanlı Hariciyesinde onun bu makaleyi neşrettirmemesi konusunda gerekli çalışmalar başlar.⁷⁰³ Onu bu konuda ikna etmesi için Peşte'den Münir Bey görevlendirilir. Münir Bey, Kont Kalnoky ile yaptığı görüşmelerden Vambéry'nin makalesini Londra'da İngilizce, Peşte'de ise Macarca olarak yayınlatacağı bilgisine ulaşır. Neticede Münir Bey'in çabaları sonuçsuz kalır.⁷⁰⁴ Bu konuşma üzerine dikkatler Nintenth Century dergisine çevrilir. İngiliz Sefaretinden edinilen bilgiye göre derginin aralık ayındaki sayısında Vambéry'e ait bir makalenin henüz yayınlanmadığı anlaşılır.⁷⁰⁵ 6 Aralık 1888 tarihinde bizzat Vambéry'den makalesini yayınlamaması tekrar talep edilir. Vambéry ise kendisine zarar tazminatı olarak iki yüz lira ve kendisine daha önce verilmeyen Macarca eserlerin isimlerinin yer aldığı defterini bir örneğinin verilmesi koşuluyla makalesini yayınlamayacağını söyler. Bunun için onlara yedi gün süre verir. Aksi taktirde bu konuda daha önce anlaşmaya vardığı, İngiltere'de yayın yapan Nintenth Century dergisinde makalesini yayınlamak zorunda kalacağını ifade eder.⁷⁰⁶ Aynı tarihlerde, yani 6 Aralık 1888 tarihinde Peşte'den Münir Bey, Kont Kalnoky ile görüşme sonuçlarını bir telgrafla Hariciye Nezaretine iletir. Kont

⁷⁰¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS], No.184, Gömlek No. 76.; Aranan: Wambéry”, (Erişim 18.04.2024), <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

⁷⁰² BOA, HR.SYS, No.218, Gömlek No. 49.; Güllüdağ, *Payitahtta Bir Casus Vambery*, 96-97.

⁷⁰³ BOA, HR.SYS, No.184, Gömlek No. 76.

⁷⁰⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS], No.218, Gömlek No. 47.; Güllüdağ, *Payitahtta Bir Casus Vambery*, 96.

⁷⁰⁵ BOA, HR.SFR.3, No.345, Gömlek No. 82.

⁷⁰⁶ BOA, HR.SYS, No.218, Gömlek No. 49, 01-02.

Kalnoky'nin bu husustaki fikri, bir ülkenin aleyhinde sınırlar ötesinde yazılan bir yazının engellenmesinin pek mümkün olmadığı ve benzer durum karşısında Alman kralının dahi sonuçsuz kaldığı yönündedir.⁷⁰⁷ Bunun üzerine Nintenth Century dergisinin editörüyle görüşülür; ancak yine Vambéry, taleplerini dile getirir.⁷⁰⁸ Bu konu hakkında 14 ve 16 Aralık 1888 tarihlerinde bir süre daha resmi yazışmalar yapılır⁷⁰⁹ ve nihayetinde 25 Aralık 1888 tarihinde bu makaleyi yayınlamaktan vazgeçtiği haberi gelir.⁷¹⁰

Tarihler 20 Ocak 1889 tarihini gösterdiğinde Vambéry, 30 Ocak 1889 tarihinde İstanbul'a gelip bir hafta kadar kalmak istediğini Osmanlı yönetimine bildirir.⁷¹¹ Yıllar sonra ilk defa Sultan II. Abdülhamid ile karşılaşır.⁷¹² Zira Vambéry'nin Sultan II. Abdülhamid ile tanışmaları onun şehzadelik yıllarına kadar uzanır. O yıllarda Vambéry, Prens Abdülhamid'in kız kardeşi Fatma Sultan'ın Fransızca öğretmenidir.⁷¹³ Yıllar sonra sohbetlerinin başlıca konusu güncel siyasi meseleler olur. Vambéry, bu defa Sultan II. Abdülhamid'in kendisine gösterdiği ilgi ve alakadan memnun kalarak 3 Şubat 1888 tarihinde Peşte'ye geri döner. Ayrıca Sultan tarafından gelecek ilkbahar mevsiminde ailesiyle birlikte tekrar İstanbul'a davet edilir.⁷¹⁴ Vambéry, Peşte'ye döner dönmez 5 Şubat 1889 tarihinde La Revue de L'orient gazetesinin muhabiri François Joseph ile Viyana'da bir röportaj gerçekleştirir. Bu röportaj gazetenin 10 Şubat 1889 tarihli baskısında "La Turquie moderne et son souverain" (Modern Türkiye ve Onun Sultanı) başlığıyla yayınlanır. Haberin içeriğine göre Vambéry, İstanbul'da bir hafta kalmıştır ve bu süre zarfında Sultan ile birkaç defa görüşme şansını elde etmiştir. Pera'daki basında bu görüşmeler hemen yankı bularak Vambéry'nin Osmanlı Devleti'nin ileri gelen yöneticileriyle olan yakınlığından ve dolayısıyla ona güven duyulduğundan bahsedilir. Vambéry, François ile gerçekleştirdiği röportajda İstanbul'a gerçekleştirdiği her iki seyahatin de bilimsel araştırmalar için olduğunu ifade eder. Bu

⁷⁰⁷ BOA, HR.SYS, No.218, Gömlek No. 50.

⁷⁰⁸ BOA, HR.SFR.3, No.345, Gömlek No. 89.

⁷⁰⁹ BOA, HR.SYS, No.218, Gömlek No. 53.; BOA, HR.SYS, No.218, Gömlek No. 54.; Güllüdağ, Payitahtta Bir Casus Vambéry, 97-98.

⁷¹⁰ Osmanlı Arşivi BOA, Yıldız Sarayı Arşivi Sadâret Hususî Maruzât Evrakı [Y.A.HUS], No.220, Gömlek No. 54.

⁷¹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı [Y.PRK.EŞA], No.8, Gömlek No. 69.

⁷¹² Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sarayı Arşivi Perakende Evrakı- Posta ve Telgraf Nezâreti Maruzâtı [Y.PRK.PT], No.18, Gömlek No. 121.

⁷¹³ Georgeon, Sultan Abdülhamid, 387.

⁷¹⁴ BOA, Y.PRK.PT, No.18, Gömlek No. 121.

bilimsel ziyaretlerinin başlıca amacı Macarların tarihini aydınlatmaktır; çünkü Kanuni Sultan Süleyman'ın Buda Kalesi'ni fethettikten sonra Macaristan'a ait ilmi ve sanatsal eserleri İstanbul'a gönderdiğini belirtir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın önerileri sonucunda Macar Kral Mathias Corvinus'un kütüphanesindeki kitapları İstanbul'a gönderilmesini emrettiğini anlatır. Macaristan'dan gelen ve Hipodramda sergilenen bazı tarihi eserlerin bir halk isyanı neticesinde yerinden sökülerek İstanbul Boğazı'na atıldığını dile getirir. Dolayısıyla Macarların tarihini aydınlatacak eserler İstanbul'dadır. İşte 1888 yılının eylül ayında gerçekleşen ziyaretinin başlıca amacı Macar Tarihi araştırmalarıdır. Bu ziyareti sırasında bazı engellerle karşılaşsa da Sultan'ın daha sonra onun İstanbul'a geliş nedenini öğrenince onu İstanbul'a davet ederek nazik bir konukseverlikle ağırladığını dile getirir. Onun bu ziyaretteki izlenimlerine göre Sultan, Batılıların iddia ettiği gibi Batıya uyum sağlayamamış bir Doğulu değildir. O, Batı'daki bütün gelişmeleri tercüme ofisi aracılığıyla yakından takip etmektedir. Hariciye Nezareti, onun hakkında çıkan bu haberi okuduğunda bu defa Vambéry'nin Sultan II. Abdülhamid ve onun yönetimindeki Osmanlı Devleti'nin lehine yazdığını tespit eder.⁷¹⁵

Vambéry'nin gazetede yer alan bu röportajında kısa bir süre sonra Sultan'ın davetlisi olarak onun Nisan ya da Mayıs ayında İstanbul'a yönelik gerçekleşecek seyahatiyle ilgili gerekli resmi yazışmalar başlar.⁷¹⁶ Bu arada Vambéry, geçmişte olduğu gibi Sultan II. Abdülhamid lehine⁷¹⁷ çalışmalar yapmaya başlar. Macar tarihi araştırmalarıyla bozulan ilişkiler yeniden düzelme eğilimine girer. Nitekim 8 Mart 1889'da Vambéry, Sultan II. Abdülhamid'e bir mektup gönderir. Bu mektupta Osmanlı Devleti'yle ilgili Avrupa kamuoyunda oluşan olumsuz algıyı değiştirebilmek amacıyla gayret ettiğini ifade eder. Bir ay sonra Londra'ya gidip İngiltere kraliçesi ve Galler Prensi ile Osmanlı Devleti adına görüşmeler yapacağını bildirir. Bu görüşmelerin sonuçlarını Tevfik Bey aracılığıyla ileteceğini Sultan'a iletir. Mektubunun sonunda yine konuyu kütüphanedeki kitaplara getirir. Kütüphanede küçük bir kitap gördüğünü ve bunun bir kopyasını yayımlamak istediklerini Peşte sefirine ilettiklerini dile getirir. Bu kitabın kendilerine

⁷¹⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*, No.185, Gömlek No. 8, 01-02.

⁷¹⁶ BOA, *HR.SYS*, No.218, Gömlek No. 65.

⁷¹⁷ bk. Vambéry, *La Turquie Est Elle Susceptible De Réformes?*; Sertkaya, "Armin Vambéri'nin Sultan II. Abdülhamid Han'a mektubu", 81-82.

iletilmesi hususunda yardımcı olunmasını rica eder.⁷¹⁸ Vambéry, Sultan'a söz verdiği gibi basında Osmanlı aleyhine yazılan haberleri çürütmeye çalışır. Öyle ki 11 Nisan'da Osmanlı Devleti'ne ulaşan bir bilgiye göre Budapeşte'de yayınlanan *Ekitirtis* gazetesinde, İngiliz Daily Choronicle gazetesinden alıntılanan "Sultan'ın Hayalleri" adlı bir haber yayınlanır. Bunun üzerine Vambéry, aynı gazeteye yazılanların doğru olmadığına dair bir yazı yazıp yayınlatır.⁷¹⁹ Vambéry, nihayetinde Sultan'a söz verdiği gibi Londra'ya gider. Bu arada Vambéry, Londra Sefiri Rüstem Paşa ile görüşerek burada vereceği konferansın içeriğinden ona bahseder. Rüstem Paşa, 30 Nisan 1889 tarihinde Süreyya Paşa'ya⁷²⁰ hem bu konferans hakkında hem de Vambéry'nin bu konudaki arzını iletir.⁷²¹

Vambéry, Windsor Şatosu'na akşam yemeğine katılması ve bir gün burada konaklaması yönünde Lord Steward'dan 5 Mayıs 'ta 1889 tarihinde bir davet telgrafı alır. 6 Mayıs akşamı İngiltere Kraliçesi Victoria'nın onur davetlisi olarak onunla birlikte bir akşam yemeği yer. Kraliçeyle birlikte sofrada oturmak ve sonrasında saray görevlileriyle tarihi salonları ve eserleri görebilmek Vambéry için hayallerinin ötesinde bir gelişmedir. Yıllar sonra anılarında bu resmi davetten bahsederken Kraliçe ile görüşmelerinin ayrıntıları hakkında bilgi vermez. Sadece bu görüşme neticesinde Kraliçe Victoria'ya yönelik olumlu izlenimlerini aktarır. Onun bilime ve sanata değer veren, dünyadaki gelişmeleri yakından takip edip dünya gündemini meşgul eden sorunların asıl nedenlerini bilen zeki ve mantıklı bir kişi olduğu kanısına varır. Kısacası bu görüşmeden oldukça etkilendiğini dile getirir.⁷²²

Osmanlı Devleti, onun İngiltere kraliçesiyle olan görüşmelerinin ayrıntılarını öğrenmeye çalışır. Vambéry'nin Londra'daki Osmanlı temsilcisine aktardığı bilgiler 9 Mayıs 1889 tarihinde Yıldız Sarayı'na ulaştırılır. Edinilen bilgilere göre Vambéry, Kraliçe'ye Osmanlı Devleti lehine tutumlarının olumlu karşılanacağını söyler. Kraliçe bunun üzerine sadece Sultan II. Abdülhamid'e iletmesini istediği bazı konular hakkında onunla konuşur. Dolayısıyla Vambéry, Kraliçe'nin Sultan'a iletmesini istediği bazı bilgileri, İstanbul'a gelerek bizzat kendisine anlatacağını ifade eder. O, Windsor'da

⁷¹⁸Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı- Mabeyn Başkâtibeti* [Y.PRK.BŞK], No.15, Gömlek No.22.

⁷¹⁹ BOA, Y.PRK.EŞA, No.9, Gömlek No. 44, 01.

⁷²⁰ Süreyya Paşa, 1885-1894 yılları arasında Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn başkâtibidir.; Naim Ürkmez-Uğur Akbulut, *Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa*, *Belleken* 86/306, 646-647.

⁷²¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı* [Y.EE], No. 51, Gömlek No.57.

⁷²² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 309-310, 312-314.

ayrıca Lord Salisbury ve onun eşi Leydi Salisbury’le Mısır meselesi üzerine sohbet eder; ancak bu sohbette Osmanlı lehine bir ifadeye rastlayamaz. Zira Leydi Salisbury’e göre İngiltere, Mısır’ı Fransız işgalinden korumaktadır ve ayrıca bir gün Rusya’nın İstanbul’a saldırması durumunda Mısır’ın güvenliği tehlikeye girecektir. Vambéry, Londra’daki Osmanlı temsilcilerine 9 Mayıs gecesi düzenleyeceği konferanstan da bahseder.⁷²³

Nihayetinde Vambéry, Exeter Hall’de “Türkiye’de Kültürün İlerlemesi” konulu bir nutuk gerçekleştirir.⁷²⁴ Onun bu nutkunun tamamı ertesi gün 10 Mayıs 1889 tarihinde, Times Gazetesinde yayınlanır. Osmanlı yönetimi, bu nutukla ilgili gelişmeleri yakından takip eder. Gazetede yer alan bu nutkun Osmanlı Devleti’nin sosyal hayatı ve edebi bakış açısıyla ilgili olduğu tespit edilerek nutkun tamamı İngilizce ’den Osmanlıca’ya tercüme edilir.⁷²⁵

Vambéry’nin bu nutku özellikle Rusya, Afrika ve Hindistan Müslümanları başta olmak üzere tüm İslam dünyasında geniş bir yankı uyandırır. Kalküta’dan Mohemmadan Literary Society (İslami Edebi Topluluğu)’in başkanı Nawab Abdul Latif, ona İslamiyet’le ilgili sorunlara gösterdiği ilgiden dolayı teşekkürlerini sunan bir mektup gönderir. Vambéry de bu mektuba cevaben yazdığı mektubunda İslamiyet ile ilgili dikkat çeken cümlelere yer verir:

“Sevgili Nawab...Hayatımın büyük bölümünü Müslüman ulusları ve ülkeleri incelemeye adanmış ve kutsal kitabında “beşikten mezara kadar hikmet arayın”⁷²⁶ ifadesinin yer aldığı bir ulusun kültüründen geri kalmayacağını ve İslam’ın Kur’an’ın takipçilerinin medeniyetin meşalesi olduğu için Orta Çağ’ın ihtişamını canlandırma gücüne hala sahip olduğunu en güzel şekilde kanıtlayan Kalküta Müslümanlar Edebiyat Derneği’nin çalışmalarına büyük ilgi duyuyorum...Keşke modern bilimde oldukça ilerlemiş olan Türkiye Müslüman dünyasının eğitmeni ve uygarlaştırıcısı olabilseydi; ama ne yazık ki Türkiye düşmanlarla çevrili ve sürekli savaşlar yüzünden zayıf düşmüş durumda. Kendi varlığı için çok mücadele etmek

⁷²³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı [Y.PRK.EŞA]*, No.9, Gömlek No. 60.

⁷²⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 464.

⁷²⁵ BOA, Y.PRK.EŞA, Dosya No.9, Gömlek No. 62.; Mustafa Küçük “Vambéry: Casus Bir Türkologun Türkiye ve Avrupa’ya Bakışı”, 36-38.; Güllüdağ, *Payitahtta Bir Casus Vambéry*, 110-115.

⁷²⁶ “Beşikten mezara kadar ilim arayınız” sözü, Hz. Muhammed’e ait olduğu bilinen bir hadis-i şeriftir.

zorunda ve dostum demekten gurur duyduğum asil ve vatansever yöneticisinin
üzüntüsünden dolayı uzaktaki dindaşlarıyla ilgilenme şansı yok...”⁷²⁷

Hindistan’da Vambéry’nin bu mektubu, nutku kadar büyük bir ilgi görür ve hatta bir broşür olarak bastırılır. Nutuk Hindistan gibi⁷²⁸ Rusya⁷²⁹ ve İngiltere basınında da⁷³⁰ ilgi görür.

Osmanlının İngiltere Sefâretinden gelen 14 Mayıs 1889 tarihli bir habere göre Vambéry birkaç gündür Londra’dadır. Buraya seyahat etmesinin başlıca nedeni Osmanlı Devleti’yle ilgili konferanslar düzenlemektir. Yine 25 Mayıs 1889 tarihinde Londra Hariciye Nezâreti’nden Osmanlı yönetimine Vambéry’nin Londra’da Osmanlı lehine birkaç konferans düzenlediği haberi gelir. Onun bu konferansında ele aldığı başlıca konu Osmanlı Devleti’nin son yıllarda göstermiş olduğu ilerleme ve Ermeni meselesi hakkında aydınlatıcı bilgilerdir. Onun Şark meselesi hakkındaki yazıları ve nutkunun İngiliz kamuoyunda olumlu etki yarattığı ifade edilir. Bununla birlikte onun Osmanlılar hakkında yazdığı makalesinin ülkeye olumlu şekilde yansıtacağı belirtilir.⁷³¹

Nutkun içeriği dünya basınında tartışıldığı esnada Vambéry ise 10 Mayıs 1889 tarihinde İngiltere Başbakanı Salisbury ve müsteşar Sir Philip Currie ile görüşmektedir. İngiliz Osmanlı ilişkilerinin Mısır meselesi, İngilizlerin Ermenileri destekleyen tutumlarından dolayı gerginleşmesine rağmen Salisbury hükümeti, Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti’nin desteklenmesi politikasını sürdürmek ister. Vambéry’nin kısa bir süre sonra Sultan II. Abdülhamid’in davetlisi olarak İstanbul’a gideceğini bilmeleri bu görüşmelerdeki başlıca etmendir.⁷³² Yine de Salisbury, Sir Philip Currie ve Vambéry arasında geçen görüşmenin içeriği bilinmemektedir. Bununla birlikte Salisbury ile görüşmelerinin konusu, İngiltere Kraliçesi Victoria’nın Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid’e iletmesini istediği bazı mesajlarla ilgili olması da mümkündür. Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi Vambéry, Kraliçe Victoria ile görüşme yaptıktan sonra Londra Hariciye sefaretindeki görevlilere, Kraliçenin mesajını Sultan dışında kimseye

⁷²⁷ Vambéry, *Osmanlı’da Yahudi bir Casusun Anıları*, 339-340.

⁷²⁸ Vambéry, *Osmanlı’da Yahudi bir Casusun Anıları*, 341-342.

⁷²⁹ BOA, *HR.SYS*, No.1951, Gömlek No. 65.

⁷³⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı [Y.PRK.EŞA]*, No.9, Gömlek No. 66.

⁷³¹ Osmanlı Arşivi BOA, *Yıldız Sarayı Arşivi Sadâret Hususî Maruzât Evrakı [Y.A.HUS]*, No.225, Gömlek No. 38, 01,02,03.

⁷³² Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 85.

anlatamayacağını söyler.⁷³³ O halde ona verilen görev, Mısır meselesi başta olmak üzere sorunların çözümü için Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında arabuluculuk mu yapmaktır? yoksa bu konu hakkında Osmanlı Devleti'nden elde ettiği bilgileri İngiltere'ye mi sızdırmaktır? Nitekim Vambéry'ye Mısır'ın İngilizler tarafından işgal (1882) edilmesinden bir süre önce, o dönem yönetimde olan Başbakan Gladstone tarafından "Mısır" ile ilgili gizli bir görev verildiği bilinmektedir. Hatta bu görev karşılığında kendisine 500 sterlin ödenir. Ona o, yıllarda bu paranın verilmesindeki başlıca nedenin İngiltere'nin kendilerine sıkıntı yaratacağını düşündükleri Mısır'ın savaş nâzırı Arabi Paşa'yı İstanbul'a gitmesini sağlamak olduğu düşünülür. Bir diğer neden olarak da Mısır'ın borç komisyonu üyesi olan Oryantalist Baron von Kremer ile Vambéry'nin dostluğudur. Vambéry'nin bu arkadaşlık sayesinde Mısır'ın mali işlerine müdahil olabileceği öne sürülür.⁷³⁴ Yine de Gladstone'un ve Salisbury'nin başbakanlık dönemlerinde Vambéry hakkında öne sürülen iddialar tam anlamıyla ispatlanamamıştır. Osmanlı Devleti, Vambéry'nin İngiltere temaslarından sonra onu İstanbul'a davet eder. Bu davetin dikkat çekmemesi adına gizli kalmasını ve bu nedenle İstanbul'a geldiğinde Yıldız Sarayı'nda konaklamak istediğini Sultan II. Abdülhamid'e iletir. 29 Mayıs 1889 tarihinde Budapeşte'den yola çıkarak 3 Haziran'da İstanbul'a varır. O, bu davetin, padişahın isteği doğrultusunda tertip edilen gizli bir görüşme olacağını umarken tren istasyonunda kendisini karşılamaya gelen kalabalığı görünce şaşırır. Ayrıca Yıldız Sarayı'nda misafir edileceğini düşlerken Hotel d'Angleterre'de Sultan'ın özel konuğu olarak ağırlanır. Otelde ve gardaki karşılama töreni sırasında, Sultan'ın onu karşılaması için görevlendirdiği yaverden rahatsızlık duyar; çünkü bu yaverin daha önce Rus prenslerin Suriye ve Filistin seyahatine eşlik ettiğinden haberdardır.⁷³⁵ Onun İstanbul'a gelişyle birlikte hakkında pek çok söylenti çıkmaya başlar. Osmanlı Devleti'ne Peşte'den 3 Haziran 1889 tarihinde bir ajanstan gelen habere göre Vambéry, İngilizler tarafından gizli bir memuriyetle İstanbul'a tayin edilecektir. Osmanlı yönetimi hemen Londra Hariciye Nezareti'nden bu haberin doğruluğunu araştırmasını ister.⁷³⁶ Buna

⁷³³ BOA, Y.PRK.EŞA, No.9, Gömlek No. 60.

⁷³⁴ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 85, dn. 21.; Vambéry *Abdülhamid Türkiye'si*, 251, dn. 236.

⁷³⁵ Öke, *Saraydaki Casus*, 40.; Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry", 86.; Vambéry *Abdülhamid Türkiye'si*, 252.

⁷³⁶ BOA, Y.EE, No. 51, Gömlek No. 66.

karşın o, İngilizler adına görev yaptığı yönünde ortaya atılan iddiaları sıklıkla çürütmeye çalışır.⁷³⁷

9 Haziran 1889 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesine göre Vambéry'nin Sultan II. Abdülhamid ile görüşmesinin başlıca nedeni Mısır meselesidir. İngiltere, ona verdiği görev doğrultusunda Sultan II. Abdülhamid'e Mısır ile ilgili hazırladıkları bir mukavelenamenin şartlarını sunmasını ister. Görüşülen bir diğer husus Cenevre sulh Muahedesidir. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi, İngiltere'nin Vambéry'i bu konuda kendilerine aracı kıldığını bilmektedir. Sultan II. Abdülhamid de Mısır meselesiyle ilgili şartlarını bildiren bir mukavelenameyi Vambéry aracılığıyla İngiltere'ye gönderme kararı alır. Vambéry, bir ay sonra Londra'ya gideceğini ve Lord Salisbury ile görüşeceğini ve görüşme sonuçlarını Osmanlı yönetimine aktaracağını bildirir.⁷³⁸

Vambéry, Peşte'ye döndükten kısa bir süre sonra İngiliz müsteşar Sir Philips Curie'ye mektuplar yazarak iletişime geçmeye çalışır. 12 Haziran 1889 tarihinde Sir Philips Curie'ye yazdığı mektubunun sözlerine “İstanbul'dan gelir gelmez Padişah'la olan görüşmelerimi ve bazı gözlemlerimi içeren bir muhtırayı size derhal sunmayı görev sayıyorum...”⁷³⁹ diye başlar. Mektubunun asıl içeriği Mısır meselesinin çözümü üzerinedir. Vambéry, Sultan'ın İngiltere ile yakınlaşma eğilimi içerisinde olduğunu ve Mısır meselesinin çözümüne gerektiği kadar ilgi gösterilirse İngiltere lehine gelişmelerin yaşanacağını ifade eder. İstanbul'da bu konuda gösterdiği gayretlerin, oluşturduğu fırsatların sonuçsuz kalmamasını rica eder. Sözlerini “Mısır Sorunu konusunda görüşmelerin yeniden başlatılabilmesi için, gerek görüldüğü takdirde İstanbul'da hemen temaslara girişmeye hazırım, efendim”⁷⁴⁰ diye sonlandırır.

Osmanlı Devleti'nde ise Vambéry'nin İngiltere adına gönderilmiş bir casus olup olmadığı yönündeki ilk tahkikat tamamlanır. 22 Haziran 1889 tarihinde Londra Sefiri Rüstem Paşa, Yıldız Sarayı'na gönderdiği telgrafta İngiltere'deki Salisbury hükümetinin Vambéry'yi gizli bir görevle İstanbul'a tayin etmediğini yazar.⁷⁴¹ Bu arada Sir Philips Curie 25 Haziran 1889 tarihinde Vambéry'ye bir mektup gönderir. Bu mektupta kendisine gönderdiği raporlardan dolayı ona teşekkürlerini sunmakla birlikte bir de

⁷³⁷ Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry”, 86.

⁷³⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti [Y.PRK.BŞ]*, Dosya No.16, Gömlek No.6, 01-02.

⁷³⁹ Öke, *Saraydaki Casus*, 40.

⁷⁴⁰ Öke, *Saraydaki Casus*, 40.

⁷⁴¹ BOA, *Y.EE*, Dosya No 51, Gömlek No. 66.

3000 franklık bir çek gönderir. Çeki, gönderme nedeni İstanbul'a gerçekleştireceği seyahat masraflarına katkı sunmaktır. Halbuki bu tutar, onun seyahat masraflarının oldukça üzerindedir. Dolayısıyla bu andan itibaren İngiltere tarafından kendisine özel bir görev atfedildiğini düşünür.⁷⁴² Ardından Vambéry 4 ve 6 Temmuz'da Sir Philips Curie mektup gönderir. Mektupların içeriği bir ay önce Sultan II. Abdülhamid ile görüşmelerine dair rapor niteliğindeki bilgilerdir. 4 Temmuz'da gönderdiği mektupta Sir Philips Curie'den, mektupta yazılan bilgileri Lord Salisbury'e aktarmasını ister. Mektubunda Sultan II. Abdülhamid'in İngiliz kamuoyunda kendisi aleyhinde oluşan kanıyı düzeltmeye yönelik çalışmalarından dolayı teşekkür ettiğini ve Sultan'ın İngiltere yanlısı bir politika benimsediğini yazar. Bir diğer konu Osmanlı Devleti'nin Çanakkale girişini krupp toplarıyla donatmasıdır. Vambéry, Sultan'a İngilizlerin bu konudan rahatsızlık duyduğunu söylediğinde, Sultan'ın "Ne zaman istersem ve ne zaman gerek duyarsam, evimin her iki kapısının da anahtar ve kilitlerini yaptırırım. Bu konuda kimsenin karışmaya hakkı yoktur..."⁷⁴³ dediğini aktarır. Daha sonra Sultan'ın bu konuyla ilgili ona "İngilizlerin sözlerinize kıymet verdiklerini bildiğim için sizden rica ediyorum, onlara şunları söyleyiniz: İçimde onlara karşı herhangi bir kin veya nefret mevcut değildir..."⁷⁴⁴ dediğini ve Çanakkale Boğazı'nın girişini krupp toplarıyla donatmasındaki tek amacının ise Boğazların güvenliğiyle ilgili olduğunu İngiltere'ye aktarmasını söylediğini anlatır. Padişahın Mısır'ın işgal edilmesine hala tepkili olup İngiltere'ye kırgın olduğunu yazar. Sultan'ın; Mısır meselesi, Rusya ile yapılan savaşta gereken desteği vermemesi ve basında Osmanlı Devleti hakkında çıkan olumsuz haberlerden dolayı İngiltere'ye güven duymadığını söyler. Sir Philips Curie'ye 6 Temmuz'da gönderdiği mektup, Sultan II. Abdülhamid ile 5 Haziran 1889 tarihinde gerçekleşen ikinci görüşmesiyle ilgilidir. Mektubunda Sultan'ın onun İngiliz istihbaratı ile olan bağlantısından şüphe ettiğini, bunun üzerine ona sadece İngilizler ile Osmanlılar arasında barış müzakerelerinin gerçekleşmesi adına bir iyi niyet elçisi gibi geldiğini ifade ettiğini anlatır. Bu ikinci görüşmelerinin başlıca konusu İngilizlerin Ermenilere verdikleri destekle ilgilidir. Vambéry, Sultan'a Paris'te Ermeni Sorunuyla ilgili düzenlenecek bir konferansta Osmanlı lehine bir sunum yapacağını söylediğinde, benzer tutumu İngiltere'de de devam ettirmesini ister. Vambéry, Sultan'ın tarafsızlık ilkesinden

⁷⁴² Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 88.

⁷⁴³ Öke, *Saraydaki Casus*, 42-43.

⁷⁴⁴ Öke, *Saraydaki Casus*, 43.

ve Mısır meselesinden taviz vermeye başlayıp İngiltere ile tekrar yakınlaşmaya hazır olduğunu ifade eder. Mektupta yer alan bir diğer konu Sultan'ın kişisel özellikleri ve yönetsel yeterlilikleriyle ilgilidir. Ayrıca Sir Philips Curie'ye yazdığı mektupta onun casusluğa vurgu yapan ifadeleri de dikkat çeker:⁷⁴⁵

“Padişahla ilgili kişisel ilişkilerimizde özel ajanlar kullanmanızı tavsiye edeceğim. Türkçeyi bir Türk gibi konuşan, Şarklıların davranış şekillerini, huylarını, düşünce kalıplarını bilen bir “özel ajan” Şark hükümdarının düşüncelerine ve duygularına nüfuz edebilmeyi herhangi bir Avrupalı diplomattan daha kolay başaracaktır. Avrupalı diplomat ne kadar uyanık ve akıllı olursa olsun Türkçeyi bilmediği için Padişah ile tercüman aracılığıyla görüşebilecek; bu tercüman da her zaman kendisine çevirerek aktarması söylenen sözlere sadık kalmayabilir...”⁷⁴⁶

Bu sözleriyle Sir Philips Curie'ye bir Avrupalı diplomata nazaran Doğulu meziyetlerine sahip biri olarak kendisinin Sultan II. Abdülhamid'i daha iyi etkileyebileceğini vurgulamak ister. Lord Salibury, Vambéry'den gelen rapor mahiyetindeki mektupları okuduğunda hoşnut kalarak Sir Philips Curie'ye masrafları için 80 sterlin daha ödemesini söyler.⁷⁴⁷ Vambéry, böylece Sultan II. Abdülhamid'den sonra İngiltere'deki Salibury hükümetini de arabuluculuk yapacağı konusunda ikna etmiş olur. Şimdi Vambéry'nin amacı ne olacaktı, arabulucu görünümlü bir casus mu yoksa her iki devletten edindiği bilgileri tarafsız şekilde aktaran bir arabulucu mu olmak?

1889 yılının eylül ayında Peşte Üniversitesi'nden bir heyetle birlikte kütüphanelerde araştırmalar yapmak için İstanbul'a gelir. 16 ve 20 eylülde araştırmalar yapar.⁷⁴⁸ İstanbul'da bulunduğu süreçte Sultan II. Abdülhamid tarafından saraya davet edilir ve birlikte İngiltere ve Osmanlı diplomasisindeki son durumun değerlendirmesini yaparlar. Peşte'ye döndükten yaklaşık bir ay sonra Sultan ile görüştükleri meseleleri detaylı olarak yazdığı mektubunu 22 Ekim 1889 tarihinde Sir Philips Curie'ye gönderir. Ermeni meselesiyle ilgili Osmanlı Devleti'ni destekleyen çalışmaları, Mısır meselesi, boğazların tahkimi, Osmanlı Devleti'nin benimsediği tarafsızlık politikası

⁷⁴⁵ Öke, *Saraydaki Casus*, 44-55.

⁷⁴⁶ Öke, *Saraydaki Casus*, 55.; Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 87.

⁷⁴⁷ Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 87, 89.

⁷⁴⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Tercüme Odası, [HR.TO], No.343, Gömlek No.55; BOA, Y. PRK. BŞK, No.16, Gömlek No.69.

görüşmelerinin başlıca konusudur. O, Sir Philips Curie'ye mektubunda Sultan'ın İngiltere'ye yakınlaşma eğiliminde olduğunu ifade eder.⁷⁴⁹

Vambéry, 1890 yılına gelindiğinde İngiliz-Osmanlı diplomasisinde daha aktif rol oynamak ister. 28 Nisan 1890 tarihinde Sir Philips Curie'ye yazdığı mektubunda, çalışmalarının maddi imkansızlıklardan etkilenmemesi gerektiğini söyleyerek Lord Salibury'in kendisine yıllık elli ya da altmış pound ödemesini talep eder. Curie ve Salibury, bu teklife başlangıçta duyarsız kalmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin Boğazların istihkamına yönelik çalışmaları nedeniyle hemen Vambéry'e 100 sterlin öder. Bir an önce İstanbul'a giderek İngiltere'nin Boğazlara yakın bir mesafede filo bulunduracağını Sultan II. Abdülhamid'e iletmesini ister. Bu istek üzerine hemen haziran ayında İstanbul'a varıp Sultan ile görüşmeye başlar.⁷⁵⁰ Sultan'a Sir Curie ile görüşmelerinin ayrıntılarını ve İngiltere'nin boğazlar konusundaki taleplerini yazılı olarak sunar. 4 Haziran 1890 tarihinde Osmanlı Devleti ise tarafsızlık siyasetini devam ettirdiğini ve ayrıca Mısır meselesinin çözülmemesi nedeniyle bu önerilere sıcak bakmadığını bildirir.⁷⁵¹ Bu arada 5 Haziran 1890'da The New Review gazetesinde yer alan habere göre Vambéry'nin, Sultan II. Abdülhamid'in kişiliği ve ülkesine yaptığı katkılar hakkında Daily News Gazetesi'nde bir yazısı yayınlanmıştır. The New Review gazetesi, Vambéry'nin bu yazısı yayınlandıktan sonra kendisinin Sultan'ın dalkavukluğunu yapmakla suçlandığını ifade ettiğini halbuki onun Sultan'a yaklaşmak gibi bir amacının olmadığını aksine Sultan ve Türkiye hakkında objektif değerlendirmelerde bulunduğunu yazar.⁷⁵²

Vambéry, Peşte'ye döndükten bir süre sonra 19 Haziran 1890 tarihinde Müsteşar Curie'ye İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid ile gerçekleştirdiği görüşmelerinin içeriğine dair bir bilgi verir. Bu görüşmelerin başlıca konusu Boğazlar ve Mısır meseleleriyle ilgili İngiltere'nin Vambéry aracılığıyla Sultan II. Abdülhamid'e ulaştırılması istenen mesajlardır. O, İngiltere'nin Rusya'nın Karadeniz'e olası bir saldırı karşısında İstanbul'un ve Boğazların güvenliğinin tehlikeye gireceğini düşündüğünü Sultan II. Abdülhamid'e iletir. Ardından "Türkiye'nin varlığını ve geleceğini düşünen tek Avrupa ülkesi İngiltere'dir" der. Sultan II. Abdülhamid ise ona gerekli önlemleri aldığını ve

⁷⁴⁹ Öke, *Saraydaki Casus*, 59-65.

⁷⁵⁰ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 89.

⁷⁵¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrak*, [Y.EE], No.4, Gömlek No.17.

⁷⁵² BOA, *HR.SFR.3*, No. 369, Gömlek No. 108.

Karadeniz’de yaptığı hazırlıklardan bahseder. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid sohbetleri sırasında Vambéry’ye İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik çözümsüzlüğün giderilmesi konusundaki fikrini İngiltere’ye aktarmasını söyler:⁷⁵³

“İngiltere’ye soğuk davrandığım hikayesini yeniden duymak beni şaşırttı. Bunları kim uyduruyor, doğrusu bilmek isterim... Boğazların tahkimindeki gecikme İngilizlere karşı tutumumun temel nedeni olarak nitelendiriliyorsa İngiliz dostlarına yanıldıkların söyleyebilirsin. Onlara kayıtsızlığım ve soğuk tavrım, onların bana karşı olan tutumlarından kaynaklanmaktadır...Reşid Efendi, Londra’ya gittiğinizde ona bana reva görmüş oldukları muameleye rağmen, benim hâlâ tüm çabalarımla onların isteklerini yerine getirmeye çalıştığımı anlatınız...Bundan evvel de söylediğiniz gibi, siz, benimle İngilizler arasındaki ilişkileri düzeltmek için biçilmiş kaftansınız...”⁷⁵⁴

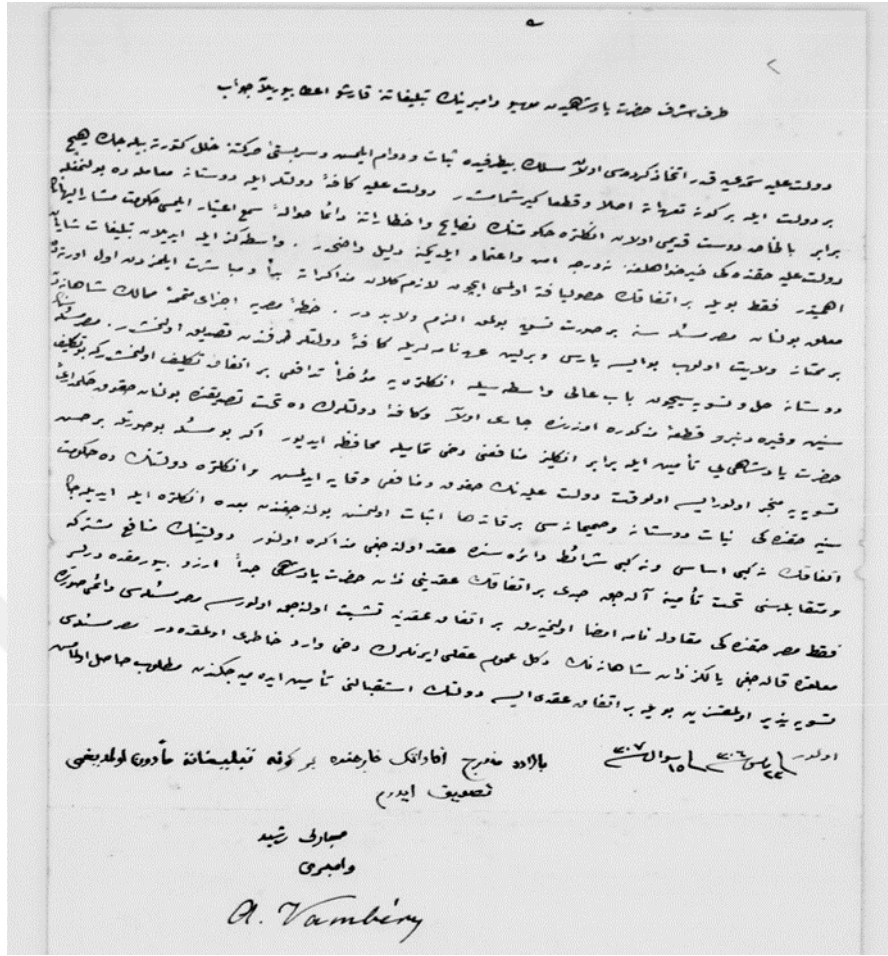
Vambéry, Sultan II. Abdülhamid’in görüşmelerinin tamamlanmasından sonra kendisinden yazılı ve imzalı bir metin hazırlamasını ister. Bunun üzerine o da Sultan’dan İngiltere’ye cevabını yazıp kendisine iletilmesini ister. Sultan’ın cevabı iradesi bir saat sonra kendisine ulaştırılır.⁷⁵⁵ Vambéry hazırladığı metni, “Macarlı Reşid Vambéry” adıyla imzalar. Vambéry ve Sultan II. Abdülhamid arasında gerçekleşen bu resmi yazışma daha önce de ifade ettiğimiz gibi 4 Haziran 1890 tarihinde gerçekleşir.⁷⁵⁶

⁷⁵³ Öke, *Saraydaki Casus*, 66-70.

⁷⁵⁴ Öke, *Saraydaki Casus*, 68, 69, 70.

⁷⁵⁵ Öke, *Saraydaki Casus*, 68, 72-73.

⁷⁵⁶ BOA, Y.EE, No.4, Gömlek No.17.

Görsel 17: Sultan II. Abdülhamid'in Vambéry'ye İmzalattığı Arz

Kaynak: BOA, Y.EE, No.4, Gömlek No.17.

O, Philip Cruie'ye yazdığı mektubunda Ermeni sorunu, İran ve Hindistan hakkında Sultan'ın fikirlerinin yanı sıra onun tarafsızlık politikası çerçevesinde Almanya ile olan temaslarına da değinir. Sultan'ın bir Doğulu karakterine sahip olup oldukça zeki olduğundan, ülkenin kalkınması yolunda önemli adımlar attığından ve bu durumun İngiltere lehine önemli bir gelişme olduğundan bahseder. Mektubunu tamamlarken Osmanlı Devleti ve Sultan II. Abdülhamid lehine ifadelerinin İngiltere'de hoş karşılanmaması durumunda onu yargılamamalarını ister. Ardından bir Macar olmakla birlikte kalben İngilizlere bağlı olduğunu vurgulayarak neden böyle düşündüğünü mektubunun son satırlarında anlatır.⁷⁵⁷

“Bir Macar olarak Balkanları yutmaya başlayan Rusya'nın ülkeme indireceği hayati darbeye mâni olmalı ve kültürlü ve özgür bir Avrupalı olarak Rusya İstanbul'a veya Anadolu'ya girdiği takdirde, bu günkü durumu büyük ölçüde

⁷⁵⁷ Öke, *Saraydaki Casus*, 73-73.

zedelenecek olan Uygarlık ve Özgürlüğün şampiyonu İngiltere'yi savunmalıyım.
İşte bu amaç bizi; sizi bir İngiliz ve beni bir İngiliz dostu olarak birleştiriyor,
azizim Sir Philip.⁷⁵⁸

Bu mektubun geri dönütünün kendisi adına olumlu sonuçlar doğuracağını düşünürken istenilen cevap bir türlü gelmez. Bunun üzerine 11 Temmuz 1890 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir mektup yazar. Londra'dan 18 Temmuz'da gelen mektupta mektubun cevabı gerektirecek bir mahiyette olmadığı ve bununla birlikte sadece mektubun Londra'da ilgi gördüğünden bahseder.⁷⁵⁹ Bir süre sonra Cruie ve Salisbury'nin ortak kararı üzerine Vambéry'ye teşekkür amaçlı 150 sterlin gönderilir.⁷⁶⁰ 1890 yılının temmuz ayında Vambéry, bir taraftan İngiltere ile yazışmalarına devam ederken diğer taraftan İstanbul'daki kütüphanelerde ilmi araştırmalarını sürdürür. Topkapı Sarayı'ndaki Enderun Kütüphanesi'nden aldığı Latince bir kitabı Peşte'ye gönderir.⁷⁶¹ Sonbahar mevsiminde İstanbul'a gider. Sultan'ın özel davetlisi olarak İstanbul'da bir süre kalır. Peşte'ye döner dönmez 22 Ekim 1890 tarihinde Philip Cruie'ye görüşmelerin içeriğini özetleyen bir mektup yazar. Mektubunda ilk olarak Sultan II. Abdülhamid'in, Lord Salisbury'nin Osmanlı Devleti'ne verdiği nota nedeniyle hayal kırıklığına uğradığını ve bu bağlamda Mısır meselesindeki diplomatik çabaların sonuçsuz kaldığını yazar. Sultan'ın Rusya ile diplomatik temaslarda bulunmasının, Rusya'ya yakınlığıyla bilinen Petersburg elçisi Şakir Paşa'nın sarayda görevlendirilmesinin ve yine Rusya yanlısı bir siyaseti benimseyen Rıza Paşa'nın girişimlerinin Rus-Osmanlı ittifakının gerçekleşeceği söylentilerini arttırdığını ifade eder. O, Sultan ile yaptığı özel görüşmelerde Suultan'ın "Tarafsızlık Siyasetini" devam ettirmeye kararlı olduğunu gözlemlediğini belirtir. Görüştüğü iki önemli konu Rum ve Ermenilerin ülkede çıkarmaya çalıştığı kargaşalardır. Mektubunda ayrıca Rusların Ermenileri ve Rumları el altından Osmanlı yönetimine karşı kışkırttığını ve Sultan'ın tüm bu entrikalardan haberdar olduğunu ona anlattığını yazar. Sohbetlerinde Sultan'ın vatan sevgilerinde eksiklik olduğunu düşündüğü yönetimdeki nazırlarına çok güvenmediğini ve bu nedenle bütün siyasal hakimiyeti kendi bünyesinde toplamaya çalıştığını anlatır. Vambéry, mektubunun son cümlelerini Sultan II. Abdülhamid'i öven

⁷⁵⁸ Öke, *Saraydaki Casus*, 83.

⁷⁵⁹ Öke, *Saraydaki Casus*, 84.; Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 91.

⁷⁶⁰ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 91.

⁷⁶¹ Osmanlı Arşivi, (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı, Hazine-i Hâssa Nezâreti Evrakı [Y.PRK.HH]*, No.23, Gömlek No. 10.

sözlerle tamamlar:⁷⁶² “...Vatanseverliği ve çalışkanlığıyla takdire şayan olan Padişah tüm enerjisini bu amaç için kullanacaktır. Onu daha iyi tanıdıkça bu çarpıcı Doğu hükümdarının olağanüstü zihni yeteneklerine hayran olmaktan kendimi alamıyorum...”⁷⁶³

Bu mektuptan Cruie çok fazla hoşnut olmaz. 7 Kasım 1890 tarihinde Vambéry’ye “Peşteli Reşid Efendi” hitabıyla bir mektup yazar. Mektubunda Sultan II. Abdülhamid’e iletmesini istediği hususları sıralar: Rusya’nın tahripkâr politikalarına karşı İngiltere, Osmanlı Devleti’ni daima desteklemektedir. Osmanlı yönetimi bir an önce yapılması istenen ıslahatlar için adım atlamalı ve Mısır meselesinin çözümü için benimsenen siyasetten ödünler vermelidir.⁷⁶⁴ Bu mektuplaşmaların ardından 9 Kasım 1890 tarihinde Vambéry’ye 100 sterlin daha ödenir; çünkü Vambéry’nin mektupları içerik bakımından hem Doğu hem de Batı’daki gelişmeler hakkında analizler içermektedir.⁷⁶⁵

Daily News Gazetesi’nde “Muallim Mösyö Vambéry ve Ermeni Meselesi” başlıklı bir haberin bilgisi 15 Kasım 1890’da Osmanlı Devleti’ne ulaşır. Bu habere göre Vambéry, İstanbul’da ve Londra’da bulunduğu zaman diliminde buradaki Ermenilerle görüşerek onların ıslahat taleplerini tespit etmeye çalışmıştır. Onlara, taleplerini Lord Salisbury’ye ve Osmanlı Devleti’ne ileteceğini gerekirse bu konuda Avrupa gazetelerinde yazılar yazacağını söylemiştir.⁷⁶⁶

Vambéry, 14 Aralık 1890 tarihinde Cruie’ye tekrar bir mektup yazar. Bu defa mektubun konusu Cruie’nin daha önce Sultan II. Abdülhamid’e iletmesini istediği Mısır ve ıslahatlar meselesiyle ilgili muhtıra niteliğindeki mektup ve bu mektuba Sultan’ın cevabıdır. Sultan II. Abdülhamid, tarafsızlık politikasını devam ettirmekte ve Mısır’ın İngiliz işgalinden arındırılması, kapitülasyonların kaldırılması hususunda ısrarcı olduğunun altını çizmektedir. Vambéry ise mektubunda Sultan’ın bu cevabını; “Padişahın Avrupa’da barış ve düzene izin verildiği sürece, tarafsızlık ilkesini savunacağını ama en küçük karışıklıkta korkarak aracılığını isteyeceğini ve İngiltere’nin ayaklarına kapanacağını tahmin ediyorum...”⁷⁶⁷ diye yorumlar. Vambéry’nin İngilizlerin güvenini kaybetmemek için bir önceki mektubuna kıyasla Sultan II. Abdülhamid hakkında olumsuz fikirler ileri sürdüğünü söylemek mümkündür.

⁷⁶² Öke, *Saraydaki Casus*, 87-91.

⁷⁶³ Öke, *Saraydaki Casus*, 91.

⁷⁶⁴ Öke, *Saraydaki Casus*, 91.

⁷⁶⁵ Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 90-91.

⁷⁶⁶ BOA, *Y.PRK.EŞA*, No.12, Gömlek No.42.

⁷⁶⁷ Öke, *Saraydaki Casus*, 92-94.

1891 yılında Vambéry'nin İstanbul'a ziyaretlerinde azalma dikkati çeker. O, bir süre Sultan'ın özel davetlisi olarak Saraya da davet edilmez. Bunun başlıca nedeninin onun Mısır'daki İngiliz yönetimini övmesi⁷⁶⁸ ya da Sultan'ın bilgisi dışında Ermenilerle yaptığı görüşmelere⁷⁶⁹ dair basında yer alan haberle ilgili olması muhtemeldir. Haziran ayında İstanbul'daki kütüphanelerde araştırma yapmak için beraberindeki bir heyetle gelmek istediğini Osmanlı yönetimine bildirir. 8 Haziran 1891 tarihinde alınan karara göre onun birlikte geleceği heyetle ancak birkaç gün İstanbul'da kalmasına izin verilir.⁷⁷⁰ İstanbul'da kaldığı süreç içerisinde Sultan'ın davetlisi olarak kabul edilmediği anlaşılmaktadır. İstanbul'dan İngiltere'ye dönüşünün ardından “Medeniyet-i Garbiyenin Şark üzerindeki nüfuzu” adlı bir nutuk verir. Bu nutkunda Osmanlı Devleti'nin eğitime oldukça önem verdiği ve medeni bir toplum olma yolunda Sultan'ın önemli adımlar attığından bahseder. Bununla birlikte medeniyet bakımından Türklerin ve Asya halkının hâlâ Avrupa'nın XIII. yüzyıldaki durumuna benzediğini, onların ilerlemesi için biraz zamanın gerekli olduğunu vurgular. Vambéry'nin Oxford'da sunduğu bu söylev 13 Haziran 1891 tarihli Manchester Examiner Gazetesi'nde yayınlanır. Bu nutkun tercümesi, Osmanlı Türkçesi'ne çevrilerek 16 Haziran 1891 tarihinde İstanbul'a iletilir.⁷⁷¹ 1891 yılının eylül ayına gelindiğinde Osmanlı yönetiminde bir sadaret değişimi yaşanır. İngiliz yanlısı bir politikayı benimseyen Kâmil Paşa görevinden alınarak yerine Cevad Paşa getirilir.⁷⁷² Vambéry, İstanbul'dan bu konuyla ilgili aldığı haberler neticesinde Cruie'ye 5 ve 28 Eylül tarihlerinde iki mektup yazar. Mektubun konusu, bu sadaret değişimiyle ilgilidir. Vambéry'ye göre Sultan II. Abdülhamid, Rusya yanlısı bir politikayı benimseyen sadrazamı görevlendirmekle İngiltere ile Mısır konusunda anlaşma yolunu kapatmaktadır. Yine de mektubunda Cruie'ye Şarkın doğası gereği İngilizlerin Sultan ile diplomatik temaslarda bulunması gerektiğini vurgular.⁷⁷³ Cruie bu mektupları önemsememiş görünmekle birlikte kasım ayında ona 100 sterlin gönderir. Bu arada İngiltere'de 1892 yılının ağustos ayında hükümet değişimi sonrasında Gladstone hükümeti göreve gelir. Dışişleri Bakanı ise Lord Rosebery'dir. Vambéry, Curie aracılığıyla yeni kurulan hükümetle de irtibat halinde olmaya çalışır.

⁷⁶⁸ Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 91-92.

⁷⁶⁹ BOA, Y.PRK.EŞA, No.12, Gömlek No.42.

⁷⁷⁰ BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak [TS.MA.E], No. 255, Gömlek No.34.

⁷⁷¹ BOA, Y.PRK.EŞA, No. 13, Gömlek No. 75.; Güllüdağ, *Payitahtta Bir Casus Vambéry*, 107-110.

⁷⁷² Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 366.

⁷⁷³ Öke, *Saraydaki Casus*, 96-98.

Bu amaçla Lord Rosebery'e iletmesi için Curie bir mektup gönderir.⁷⁷⁴ Vambéry, 28 Ağustos 1892 tarihinde Curie yazdığı mektubunda Sultana aylık olarak gönderdiği raporlar sonucunda her ne kadar İstanbul'a davet edileceğini düşünse de beklediği davetin kendisine gelmediğini yazar. Ona göre bunun başlıca nedeni Osmanlı sadaretindeki Rus yanlısı yönetimdir. Sultana yazdığı mektupların onlar tarafından imha edildiğini düşünür. Curie'ye Sultan'ın "Kesin Tarafsızlık" politikasını benimsemesindeki ve çevresine güvenmemesindeki başlıca nedenin saray yönetimi ile ilgili olduğunu ifade eder. Bir diğer neden ise gençlik yıllarında İngiltere'ye duyduğu güvenin zamanla sarsılarak nefrete dönüşmesidir. Nihayetinde bir süre sonra Vambéry, Sultan'dan kolera salgını sona erir ermez İstanbul'a beklediğini yazan bir davet mektubu alır.⁷⁷⁵

Vambéry, 1 Şubat 1893 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e Peşte'de Yahudi bankerlerin, iş adamlarının Osmanlı Devleti ile ticaret yapmak istediklerini yazar. Kanuni Sultan Süleyman'ın dahi Yahudileri hor görmeyip İspanya'nın zulmünden kurtardığını anlatır. Eğer onların ticaret yapmalarına izin verirlerse Osmanlı ekonomisinin canlanacağını ve ayrıca onların Osmanlı'nın bekasına zarar verecek faaliyetlerde bulunmayacaklarını da mektubuna ekler. Vambéry'nin bu mektubu, Peşte'den Mösyö Kolegzon (?) adlı bir sarrafın isteği üzerine yazdığı anlaşılmaktadır. Ardından aynı tarihte Vambéry, Osmanlı Devleti'ne karşı beslediği muhabbetten dolayı iki yüz lira ile ödüllendirir.⁷⁷⁶

Uzun bir aradan sonra 18 Eylül 1893 tarihinde Cruie'ye bir mektup yazar. Mektubunda Rus karşıtlığından dolayı tarafsızlık siyasetini benimseyen Sultan II. Abdülhamid'in kendisine iyi davranmadığını bahseder. Mektubunda asıl vurguladığı husus ise İngiltere'nin Ermenileri destekleyen tutumunun Sultan II. Abdülhamid'i rahatsız etmesidir. Vambéry, Sultan'ın kendisine yazdığı bir mektubunda: "asırlardır yoksul zengin demeksizin hiçbir ırkı birbirinden ayırmayan, koruyup kollayan Hristiyanların zulmüne uğramış Musevilere barınma hakkı veren Osmanlı, birkaç Ermeni ailesi bir başka komşu devlete göç etti diye despot mu ya da zalim mi olur?" dediğini Curie'ye ifade eder. Ayrıca Vambéry, Sultan'ın mektubunun son cümlesinde kendisine "... Majesteleri zatıâlinizin Türk dostluğunun delillerini de içine alacak şekilde bu

⁷⁷⁴ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 92, 93.

⁷⁷⁵ Öke, *Saraydaki Casus*, 98.; Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 93.

⁷⁷⁶ BOA, Y. PRK. BŞK, Dosya No.29, Gömlek No.32.

adaletsizliklere Avrupa'nın dikkatini çekmenizi rica eder..."⁷⁷⁷ diyerek, Ermeniler konusunda İngiltere ve Osmanlı arasında arabulucu olmasını istediğini de belirtir. Bu mektup okunduğunda Vambéry'nin Ermeni meselesiyle ilgili kendi düşüncelerini Sultan II. Abdülhamid'in dilinden aktardığı izlenimini verir. Bununla birlikte yine de İngiltere'yi kendisinden uzaklaştıracak bir tavır takınmamaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır.

Eylül ayının sonlarına gelindiğinde Vambéry'nin bir kaza geçirdiği bilgisi İstanbul'a ulaşır. Bu nedenle ona Sultan II. Abdülhamid'in emri üzerine 28 Eylül 1893 tarihinde iki yüz lira gönderilir.⁷⁷⁸ Vambéry, bu arada İngiliz istihbaratı Foreign Office'ye yazdığı mektubunda, ıslak zeminde kaydığı için ayağının kırıldığını ve bu nedenle bir süre İstanbul'a gidemeyeceğini yazar.⁷⁷⁹ Ekim ayında çalışmalarına tekrar başlar. Bu doğrultuda Sultan II. Abdülhamid'in ricası üzerine "Avrupa Matbuatı ve Türkiye" adlı bir makale yayınlar. Bu makalesinde Avrupa basınının Osmanlı Devleti'ni Ermeniler konusunda haksız yere itham ettiğinin altını çizer. Hristiyanların Türkleri İslamiyet'e olan hürmetlerinden dolayı uzun bir süre barbar olarak adlandırdıklarını anlatır. Oysa artık geçmişe kıyasla Türkleri yakından tanıma olanaklarının daha iyi olduğunun ve bu nedenle aleyhtarlığa gerek olmadığını ifade eder. Ermeniler konusuna gelince geçmişteki benzer ön yargının sürdürüldüğüne dikkat çeker. Ve makalesinde Rusya'ya birkaç Ermeni'nin göç etmesini Avrupa basınının Hristiyanlık vurgusuyla büyüttüklerini anlatır. "Trevka'da (?) Yahudileri cellatların elinden kurtaran Osmanlı değil midir? Macar Tökeli ve Rakoçi'yi koruyan Devlet-i Âliye değil midir? 1846 yılında kahramanlık gösteren Macarları dar ağacından kurtaran Bâbı Âli değil midir? Sibirya dan zulme uğrayan Polonyalıları ve aynı şekilde Tatar ve Çerkezleri himâyesi altına alan Memâlik-i Mahrûse değil midir?" diyerek Osmanlının tarih boyunca din, milliyet ayırt etmeksizin ezilen ve zulme uğrayan milletlerin yanında olduğunu Avrupa kamuoyuna hatırlatır.⁷⁸⁰ 8 Ekim 1893 tarihinde bu makalenin tercümesiyle birlikte Vambéry'nin bir arzı Yıldız Sarayı'na ulaşır. Vambéry, "Macarlı Reşid" adını kullanarak Sultan II. Abdülhamid'e yazdığı arzında Avrupa'daki bazı gazetelerin

⁷⁷⁷ Öke, *Saraydaki Casus*, 120-121.

⁷⁷⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı [ML.EEM], No.177, Gömlek No.34.

⁷⁷⁹ Öke, *Saraydaki Casus*, 119-121.

⁷⁸⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı- Arzuhâller ve Jurnaller, [Y.PRK.AZJ], No.27, Gömlek No.74/02-01.; Güllüdağ, *Payitahtta Bir Casus Vambéry*, 101-105.

Osmanlı aleyhinde haberleri karşısında ihtiyatla davranarak bir makale neşrettiğinden bahseder. Bu makalenin etkisinin bir süre sonra görüleceğini ve defalarca aynı konu hakkında yazdıkça Osmanlı Devleti hakkında oluşan olumsuz görüşlerin ortadan kalkacağını “merkebi döve döve düşmanların gözlerini karartabiliriz” sözleriyle ifade eder. Bununla birlikte kaza geçirdiğinde kendisini tedavi eden doktoru Eşvayker’e ve Tuna vapur hattında Gülbaba’yı ziyarete gelen yoksul dervişlerden ücret almayan Tuna Vapurları Nazırı Mösyö Tali’ye üçüncü dereceden nişan verilmesini rica eder.⁷⁸¹

1894 yılında müsteşar Philip Cruie, Osmanlı Devleti’nin İngiltere Büyükelçisi olarak İstanbul’da göreve başlar. Cruie, Lord Rosebery’e Vambéry ile şubat ayında Viyana’da görüştüklerine dair bir mektup yazar. Cruie mektubunda Vambéry’nin henüz Sultan ile görüşmediğini, bu nedenle aktaracağı bir şey olmadığı ve ayrıca *Foreign Office*’nin kendisine İngilizleri savunması karşılığında bahşedilen yıllık 100 ve 200 sterlinin uzun zamandır ödenmediği hakkında konuştuklarını ifade eder.⁷⁸²

Vambéry 1894 yılından itibaren İngiltere’den aldığı görev doğrultusunda rapor mahiyetindeki mektupları, Dışişleri Bakanı Lord Rosebery’e yazmaya başlar. 10 Şubat ve 7 Mayıs ’ta Foreign Office’ye iletmek üzere yazdığı mektupların başlıca konusu Ermeni meselesi, Mısır sorunu ve Sultan’ın tarafsızlık politikası üzerinedir. Vambéry 10 Şubat tarihli mektubunda Ermenilerin Osmanlı Devleti’nde küçük bir azınlık olduğu için bağımsızlık iddiasında bulunmalarının gereksiz olduğunu vurgular. Sultan’ın bu konuda ne İngiltere’ye ne de Rusya’ya güvenmediğini dolayısıyla İngiltere’nin Mısır konusunda bazı tavizler vererek Osmanlı’nın tekrar güvenini kazanması gerektiğini anlatır. Nisan ayında İstanbul’a gittiğinde bu konu hakkında Sultan ile görüşeceğini ifade eder.⁷⁸³ 1894 yılının mart ayında Gladstone hükümeti istifa ederek yerine Rosebery başbakan, Lord Kimberley ise Dışişleri Bakanı olur. Vambéry, İngiltere’deki bu hükümet değişikliğiyle İngiliz-Osmanlı diplomasisi adına daha olumlu gelişmeler yaşanacağını düşünür.⁷⁸⁴

Nisan ayında Sultan ile görüşmesinin ardından 7 Mayıs 1894 tarihinde Thomas Sanderson’a bir mektup gönderir. Sultan’ın kesinlikle tarafsızlık ilkesinden vazgeçmediğini anlatır. Bununla birlikte onun oldukça zeki olup Rusya’ya karşı Tatar,

⁷⁸¹ BOA, Y.PRK.AZJ, No.27, Gömlek No.74/01.; Güllüdağ, *Payitahtta Bir Casus Vambéry*, 155-156.

⁷⁸² Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 94.

⁷⁸³ Öke, Saraydaki Casus, 123-126.; Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 95.

⁷⁸⁴ Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 95.

Moğol, Gürcü ve Çerkezlerden, İngiltere'ye karşı ise Şeyh Ebulfida gibi Arap şeyhleriyle Şii asıllı Cemaleddin Afgani'den yararlandığını yazar. Ona göre özellikle de Cemaleddin Afgani, Hindistan ve Orta Asya'da İngilizlere karşı halkı kışkırtmaya yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır. Mektubunun sonunda her şeye rağmen Sultan vatanperver olup ülkesi adına eğitimde, ekonomide önemli adımlar atmaktadır. Ayrıca Thomas'a "...Padişah'tan korkabilirsiniz, hatta nefret bile edebilirsiniz ama onun çalışkanlığı ve adaletini inkâr edemezsiniz..." ⁷⁸⁵ diyerek Sultan'a olan bakış açısını dile getirir. 4 Haziran 1894 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu raporunda ise Osmanlı Devleti'nin giderek Almanya ve Fransa devletleriyle yakınlaşmaya başladığını, İngiltere'nin bir an önce Osmanlı Devleti ile diplomatik temaslara geçmesi gerektiğinin önemini vurgular. Zira ona göre Osmanlı Devleti bir yanlışın içerisindedir. Her an Osmanlı Devleti'nde baş gösterecek bir uluslararası mesele, Rus tehlikesi nedeniyle İngiltere'nin Asya'daki dengesini sarsabilir. Dolayısıyla İngiltere'nin Osmanlı ile geçmişte olduğu gibi müttefik olması gerektiğinin altını çizer. Bu bağlamda Vambéry'ye göre İngiltere'nin Mısır meselesinin çözümü için İslam dininin halifesi olan Sultan'a Mısır konusunda bazı tavizlerde bulunması gerekmektedir. Ermeniler meselesinde ise İngiltere'nin birkaç yüz Ermeni için binlerce Müslüman'ın zulme, adaletsizliğe uğrayacak olması doğru değildir. İngiltere ister liberal isterse muhafazakâr görüşe sahip olsun Ermenilerin hayalperest emellerine bir son vermelidir. Aksi taktirde Ermeniler amacına ulaştığında, Rusya Kuzeydoğu Anadolu'dan Mezopotamya topraklarına ulaşarak İngiltere'nin sömürgelerine zarar verecektir. Vambéry bahsettiği tüm bu nedenlerden dolayı İngiltere'nin bir an önce Osmanlı Devleti'nin güvenliğini kazanacak adımlar atması gerektiğini belirtir. İstanbul'da kalacağı birkaç aylık süreç içerisinde Sultan'ın İngiltere'ye karşı bakış açısını değiştireceğini ifade eder.⁷⁸⁶ Vambéry İstanbul'dayken 25 Ekim 1894 tarihinde baş kitabet dairesine giderek Sultan'ın kendisine bahsettiği maaşın ödenmesiyle ilgili problemin giderilmesini talep eder.⁷⁸⁷ İstanbul'da bulunduğu süreçte Sultan ile görüşme imkanını elde edemez ve bunu Peşte'ye döner dönmez 15 Kasım 1894 tarihinde Sir Thomas'a yazdığı mektubunda "terör saltanatı" olarak nitelendirir. Sultan ile görüşme talebinin

⁷⁸⁵ Öke, *Saraydaki Casus*, 123-135.; Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 95.

⁷⁸⁶ Öke, *Saraydaki Casus*, 136-142.

⁷⁸⁷ BOA, *Y.PRK.BŞK*, No.38, Gömlek No.20.

reddedilmesine “Düşünün bu bana Avrupa’da Türklerin en eski ve en içten destekçisine, Padişahın ve Türk milletinin sevgisine mazhar olan bir insana yapılıyor...” diyerek bu durum karşısında yaşadığı hayal kırıklığını dile getirir. Öfke dolu bu mektupta Vambéry’ye göre Sultan’la görüşmemesinin başlıca nedeni Sultan’ın tahtan indirileceği korkusuyla gitgide çevresine hatta kendi çocuklarına dahi güvenmemesidir. Dolayısıyla bu endişeli ruh hali neticesinde tarafsızlık siyasetine daha sıkı sarılmaktadır. İngilizlerin yine de Osmanlı ile ilişkilerinin gerginleşmesine yol açacak olması nedeniyle Ermenilere destek vermekten kaçınması gerektiğini ifade eder. Zira ona göre Osmanlı toplumunda farklı yerlerde azınlık olan Hristiyanlar ülkede çıkacak bir kargaşada en çok zararı görecektir. “...Ermeniler ne kadar Avrupa tarafından şımartılırsa yerli Kürt halkından görecektikleri tehlike o oranda artacaktır...”⁷⁸⁸ öngörüsünde bulunur.

1895 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti’nde baş gösteren Ermeni olaylarında Osmanlı taraftarı bir tutum sergilemeye devam eder.⁷⁸⁹ Zira 1895 yılından itibaren özellikle Daşnaksütyun’un öncülüğündeki Ermeniler, Müslüman ahaliye saldırılarda bulunarak “Büyük Ermenistan” hayallerini gerçekleştirmek istemektedir. Osmanlı yönetiminin onların isyan hareketlerini bastırma sürecinde vuku bulan bazı olayları ise Rus ve Avrupa basını çarpıtarak Osmanlı Devleti ve Sultan II. Abdülhamid aleyhinde yayınlar yaparlar.⁷⁹⁰ Bu durumda İngiliz hükümetinin de Ermenileri destekleyen tavrı da etkili olur. Nitekim Türklere ve İslamiyet’e karşı olumsuz duygular besleyen İngiltere Başbakanı Gladstone, Sultan II. Abdülhamid’i “Büyük Katil”; Fransa Başbakanı Clémenceau ise “Yıldız Canavarı Kızıl Sultan”⁷⁹¹ olarak adlandırmaktadır. İşte bu süreçte Vambéry, Avrupa basınında Osmanlı Devleti aleyhinde çıkan haberleri tekzip ederek Avrupa kamuoyunda Türkler ve Sultan II. Abdülhamid lehine oluşan olumsuz imajı düzeltmeye çalışır.⁷⁹² Zira o, 1890’lı yıllardan itibaren Sultan II. Abdülhamid’in Ermeniler konusunda İngilizlere karşı takındığı olumsuz tutumunda haklı olduğunu düşünmektedir. Bu konu hakkındaki fikrini o yıllarda, “Londra, kamuoyu önünde

⁷⁸⁸ Öke, *Saraydaki Casus*, 143-148.; Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 96.

⁷⁸⁹ Yücel Namal, “Prof. Arminius (Hermann) Vambéry ve Ermeni Meselesi”, *Ermeni Araştırmaları* 39 (2011), 216-217.

⁷⁹⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, 113-115.; Gülcan Memiş, *Bayburt Tarihi (Tarih, Kültür, Yer Adları)* (Ankara: Grafiker Yay., 2021), 103-104.

⁷⁹¹ E. Mahmud Sami, *Abdülhamid’in Petrolleri-Varislerinin Hukuk Mücadelesi*, çev. Sevtap Demirci (İstanbul: Kitapevi Yay., 2007), 187.

⁷⁹² Namal, “Prof. Arminius (Hermann) Vambéry ve Ermeni Meselesi”, 216-217.

Ermenistan dağlarındaki kargaşadan uzak duruyor gibi görünmesine karşın Küçük Asya'nın kuzeyinde bulunan İngiliz ajanlarının bu kargaşadaki payı inkâr edilemez bir gerçektir⁷⁹³ diyerek dile getirir. Bu bağlamda 1895 yılının şubat ayında Ermeni meselesinin çözümü hakkında Vambéry ve Sultan II. Abdülhamid arasında resmi yazışmalar gerçekleşir. Sultan II. Abdülhamid, 21 Şubat 1895 tarihinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde gerekli ıslahatların yapıldığını ve gerekirse devletin bekasını tehlikeye sokmayacak biçimde ilave ıslahatların da uygulanacağını belirtir.⁷⁹⁴ Zira Sultan II. Abdülhamid, Ermeni meselesinin çözümü için Şakir Paşa başkanlığında oluşturulan bir heyeti “Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum” vilayetlerinin teftiş edilmesi için gönderir. Şakir Paşa 9 Eylül 1895 tarihinde Trabzon yoluyla Bayburt'a giderken halk ile olumlu iletişime geçer. Hatta Ermeniler onu törenle karşılar. Bu durumdan hoşnut olmayan Ermeni İhtilal Komiteleri ise pek çok şehirde halkı kışkırtarak isyana sevk ederler. Şakir Paşa bu isyanları, Bayburt özelinde değerlendirdiğinde Ermenilerin yaşadığı köylerde çıkan isyanlarda yabancı güçlerin önemli bir rolü olduğunu tespit eder.⁷⁹⁵

Vambéry 12 Nisan 1895 tarihinde Newcastle Daily Chronicle gazetesinde “Rusya ve Ermeni Tahriki” başlıklı bir yazı yazar. Bu yazısında Ermenilere verdiği destek konusunda Rusları eleştirirken Osmanlı topraklarında çıkarılacak Ermeni isyanlarının geçmişte olduğu gibi Kafkasya'daki Ermenilere de sıçrayacağını dile getirir. Bu iddiasıyla da Ermenileri destekleyen Rusya'yı uyardığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan İngiltere'ye de Ermenileri destekleyen tutumundan neden vazgeçmesi gerektiğinin gerekçelerini açıklar. Zira Ermeni İhtilal Komitelerinin çıkardığı isyandan zarar gören Ermeni halk Rusya'ya giderek burada eğitimde, kültürde Ruslaştırmaya maruz kalacaktır. Bununla birlikte Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki emeli Ermeniler aracılığıyla gerçekleşirse Rusya Mezopotamya'ya doğru ilerleyecektir. Bu gelişme ise İngiltere'nin Asya'ya uzanan varlığının tehlikeye girmesi demektir.⁷⁹⁶ Vambéry, bu yazısında da Ermeni meselesinde Osmanlı lehine bir tutum sergilemeye devam eder.

⁷⁹³ Sami, *Abdülhamid'in Petrolleri*, 187.

⁷⁹⁴ Emrullah Tekin, “Ermeni Mes'alesiyle İlgili II. Abdülhamid'in Vambéry'e Cevabi Bir İradesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 76, (Şubat 1992), 147-148.; Namal, “Prof. Arminius (Hermann) Vambéry ve Ermeni Meselesi”, 218-219.

⁷⁹⁵ Memiş, *Bayburt Tarihi (Tarih, Kültür, Yer Adları)*, 104.; Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Karaca, *Anadolu Islâhatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, (İstanbul: Eren Yay., 1993), 56-64, 83

⁷⁹⁶ BOA, *HR.SFR.3*, Dosya No. 432, Gömlek No.30/03. Namal, “Prof. Arminius (Hermann) Vambéry ve Ermeni Meselesi”, 217-dn. 35.

Onun bu yazısı, Ermenileri destekleyen Times gazetesi ile gerginlik yaşamasına yol açar.⁷⁹⁷

1 Temmuz 1895 tarihinde Foreign Office'ye gönderdiği mektubunda, Sultan II. Abdülhamid'in Ermeni ıslahatlarıyla görevlendirdiği Şakir Paşa'dan hoşlanmadığını ifade eder. Zira ona göre Şakir Paşa Sultan'ı İngiltere'ye karşı kışkırtan kişilerden biridir. Vambéry, ayrıca Ermenilerle ilgili Royal Geographical Society' nin bir toplantısında Bay Lynch'ın Osmanlı topraklarında "coğrafi ve ırki açıdan bir Ermenistan'ın mevcut olmadığı"⁷⁹⁸ yönündeki fikrine katıldığını yazar. İngiltere'nin bu durumda yapabileceği tek uygulama atanacak Hristiyan vali ve yardımcılarını sadece Erzurum, Sivas, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ vilayetleriyle sınırlanmasını sağlamaktır. Avrupa devletlerinin ortak girişimiyle oluşturulacak bir ıslahat komisyonu hem Müslüman hem de Hristiyan halk memnun olduğunda Orta Doğu'da önemli ölçüde bir barışın sağlanacağını dile getirir.⁷⁹⁹

Vambéry'nin Ermeni meselesiyle ilgili görüşlerinin yer aldığı yazılar, Macar basınından Budapesti Szemle'de⁸⁰⁰, Pester Lloyd Gazetesi'nde (31 Ağustos 1895) yayınlanır.⁸⁰¹ O, Pester Lloyd Gazetesi'nde yayınlanan yazısında Baron Nohle'nin Kürdistan ve Ermenistan'a Seyahat (1895) adlı kitabını irdeler. Onun kitabında anlattıklarını kısmen doğru bulur. Zira Vambéry, Ermeni meselesinde Baron Nohle'nin de ifade ettiği gibi düşünmektedir:

"...Avrupa'da dini kin ve ırka dayalı nefret duyguları nedeniyle yapılan bütün vahşetleri, Türk milletine ikmal etmeye ve bütün mutsuzlukları Türklere yüklemeye her zaman hazırız... Dışişleri Bakanının bir Ermeni (Artin Paşa), çeviri bürosunun müdürünün bir Yahudi (Davud Efendi) ve Hazine Bakanının bir Ermeni (Portakal Paşa) olduğu bir ülkede, Hristiyan halkın yaşadığı ilçelere Hristiyan müdürlerin atanması, Hristiyan kaymakamın veya mutasarrıfın atanması güçlüğü yol açamamıştır. Zira burada birçok Hristiyan ülkesinde olduğundan daha toleranslıdır...Boğaziçi diplomatları sözlerine daha titizlik katmış olsalardı o zaman Ermeni meselesi belki bu ciddi niteliği yüklenmemiş olacaktı..."⁸⁰²

⁷⁹⁷ Namal, "Prof. Arminius (Hermann) Vambéry ve Ermeni Meselesi", 217.

⁷⁹⁸ Öke, *Saraydaki Casus*, 149-151.

⁷⁹⁹ Öke, *Saraydaki Casus*, 151.

⁸⁰⁰ BOA, *HR.TO*, No.352, Gömlek No. 69.

⁸⁰¹ BOA, *Y.EE*, No.49, Gömlek No. 17.

⁸⁰² Namal, "Prof. Arminius (Hermann) Vambéry ve Ermeni Meselesi", 225-226.

3 Ocak 1896 tarihinde yayınlanan Vasárnapi Újság gazetesinde Vambéry'nin Osmanlı yönetimi hakkında olumlu ifadeler içeren bir yazısı yayınlanır.⁸⁰³ 22 Nisan 1896 tarihinde çalışmalarından dolayı ona otuz bin gruşun atıye olarak verilmesine karar verilir.⁸⁰⁴ 1896 yılının haziran ayına gelindiğinde Vambéry, çalışmalarında bir taraftan Osmanlı Devleti'nin yaptığı ıslahatların olumlu taraflarından bahsederken diğer taraftan da Osmanlının aleyhinde çıkan yayınları çürütmek için çaba saf eder.⁸⁰⁵

Osmanlı diplomasisi adına çalışmalar yürütürken İngiltere ile iletişimini sürdürmeye de önem verir. Nitekim Vambéry, 1 Kasım 1896 tarihinde Thomas Sanderson'a yazdığı mektubunda uzun zamandır İngiltere'nin Ermeniler konusunda benimsediği tutumundan vazgeçmesini tavsiye eder. Osmanlı Devleti'nde ıslahatlara karşı çıkan, Kur'an-ı Kerim'i kendi bakış açısına göre yorumlayan ulemalar olmakla birlikte İslam'ın tabiatı gereği yeniliklere, demokrasiye, demokratik kuruluşlara açık bir din olduğunu ve dolayısıyla pek çok ulemanın da yeniliklere açık olduğunu ifade eder. Bu durumun ülkede yöneten ile Osmanlı bürokrasisi arasında yakın bir süreçte çatışmalara yol açacağını ileri sürer. İngiltere'nin aniden yıkılan bir ülke görmek istemiyorsa Orta Doğu'da barışın sağlanması adına ilk adımı, Ermeni meselesindeki tutumunu değiştirerek atması gerektiğini yazar. Böylece hem Müslüman halkın sevgisini hem de Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilerini yeniden tesis edebileceklerini belirtir. Onun eleştirdiği bir diğer konu ise başta Times olmak üzere İngiliz gazetelerinin Ermeni meselesinde İngiliz kamuoyuna yanıltıcı, gerçek dışı haberler yapmalarıdır.⁸⁰⁶ Vambéry, İngiliz kamuoyunda Türkler aleyhine oluşan tutumu değiştirmek amacıyla bir dizi konferans vermek ister; ancak bu hem onun Türkleri destekleyen çalışmaları hem de İngiltere'nin konuya olan bakış açısı nedeniyle kabul görmez.⁸⁰⁷ Bunun üzerine çalışmalarını ülkesi Macaristan'da sürdürür. Macar Sanayi Cemiyeti'nde Osmanlı Devleti'nin geleceği üzerine olumlu fikirler içeren bir söylev gerçekleştirir.⁸⁰⁸ Bu söylevin tercümesi 27 Aralık 1896 tarihinde Yıldız Sarayı'na ulaştırılır.⁸⁰⁹ 27 Aralık 1896 tarihinde Peşte'de yayınlanan Polikai Hetiszemle gazetesinde kırk yıldır yakından tanıdığı Osmanlı toplumunda eğitim başta olmak üzere aydınlanma yolunda önemli

⁸⁰³ BOA YA. HUS, No.343, Gömlek No. 56.

⁸⁰⁴ BOA, ML.EEM, No.226, Gömlek No. 43.

⁸⁰⁵ BOA, Y.PRK.AZJ, No.33, Gömlek No.39

⁸⁰⁶ Öke, *Saraydaki Casus*, 153-160.

⁸⁰⁷ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 99.

⁸⁰⁸ BOA, HR.SYS, No. 219, Gömlek No. 38.

⁸⁰⁹ BOA, YA.HUS, No. 363, Gömlek No. 128.

reformlar gerçekleştirdiğini ifade eder.⁸¹⁰ Bu makalesinden yola çıkan Vambéry, Osmanlı Devleti'nin kırk yıl içerisindeki gelişmesi üzerine bir risale yazar. Bu risalesinin tercümesi 16 Mayıs 1897 tarihinde Osmanlı yönetimine iletilir.⁸¹¹ Bu arada 27 Eylül 1897 tarihinde Hazine-i Hassa'dan tahsis olan aylık otuz liradan oluşan maaşının, toplam beş aylık 150 lira olarak ona ödenmesi kararlaştırılır.⁸¹²

1898 yılına gelindiğinde Vambéry'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik olumlu tutumunda değişim dikkati çeker. Nitekim 14 Ekim 1897 tarihinde Thomas Sanderson'a yazdığı mektubunda Sultan'ı Hindistan'daki İngiliz varlığını tehdit etmemesi konusunda uyardığını yazar. Vambéry, Sultan'ın ona anlattığı sırların ifşa olmasından korktuğunu ifade eder. Bununla birlikte Thomas'a, Hindistan'a giden Türk hacı ve dervişlerin Osmanlı casusu olduğunu ve bu nedenle onların göz altında tutulması gerektiği bilgisini aktarır. Onun Hindistan konusuna mektubunda vurgu yapmasının nedeni aslında Sultan II. Abdülhamid'in uzun bir süredir benimsediği Panislamizm politikasıyla ilgilidir. Bu sayede Sultan, Hindistan ve Mısır başta olmak üzere tüm Müslümanları Panislamizm bünyesinde toplamak istemektedir. Böylece Sultan II. Abdülhamid İngiltere'nin hem Ermenilere verdiği açık desteği hem de Mısır'daki varlığına son vereceğini düşünmektedir.⁸¹³ Vambéry'nin 1898 yılında yayınlanan *Bugünkü ve Kırk Sene Evvelki Türkiye* adlı kitabındaki bazı bölümler, Sultan II. Abdülhamid'i rahatsız eder. Bu doğrultuda kitabın orijinalinin ve Fransızca tercümesinin ülkeye girişi yasaklanır.⁸¹⁴ Yine de onun maaşındaki üç aylık gecikmenin giderilerek toplu olarak ödenmesi kararlaştırılır.⁸¹⁵ Bu yeni eserinin yayınlanmasından sonra Sultan II. Abdülhamid, onu İstanbul'a davet eder.⁸¹⁶ Hatta 27 Nisan 1898'de İstanbul'a gelen Vambéry'nin otel masraflarının ödenmesini emreder.⁸¹⁷ Vambéry, Sultan ile görüşmesinin ardından hemen 28 Nisan 1898 tarihinde Thomas Sanderson'a bir mektup gönderir. Mektubunda *Bugünkü ve Kırk Sene Evvelki Türkiye* adlı kitabında Sultan'ın hoşuna gitmeyecek bazı bölümler nedeniyle kendisinin İstanbul'a davet edildiğini düşündüğünü ve korkarak İstanbul'a gittiğini anlatır. Sultanın asıl amacının ise tarafsızlık siyasetini terk edip

⁸¹⁰ BOA, *HR. SYS*, No. 193, Gömlek No.10.

⁸¹¹ BOA, *HR.SYS*. No. 1904, Gömlek No.13.

⁸¹² BOA, *ML.EEM*, No. 265, Gömlek No.23.

⁸¹³ Öke, *Saraydaki Casus*, 121, 178-181.

⁸¹⁴ BOA, *HR. SYS*, No. 194, Gömlek No.2; BOA, *HR.TH*, No.211, Gömlek No.23.

⁸¹⁵ BOA, *Hazine-i Hassa İradeler [HH. İ]*. No.114, Gömlek No. 3.; BOA, *ML.EEM.*, No.281, Gömlek No.97.

⁸¹⁶ Öke, *Saraydaki Casus*, 182.

⁸¹⁷ BOA, *Hazine-i Hassa İradeler [HH. İ]*, No. 114., Gömlek No. 9.

İngiltere ile tekrar yakınlaşmak olduğunu ve kendisinden de bu konuda arabuluculuk yapmaya devam etmesini istediğini ifade eder. Mektubunda Vambéry, Sanderson’a: “...İngiltere ile Türkiye arasında arabuluculuk yapmayı zevkle üstlenebileceğimi hatırlatırım...”⁸¹⁸ der.

Pester Lloyd Gazetesi muhabiri 28 Nisan tarihli haberinde Sultan II. Abdülhamid ve Vambéry arasında geçen görüşmelerin ayrıntıları hakkında kısaca bilgi verir. Sultan’ın Vambéry’nin *Das Türkenvolk* adlı eserini Türkçe ’ye tercüme etmesini ve uygun bir zamanda eğitim kurumlarında Türklerin menşei hakkında konferans vermesini istediğini yazar. Bu haber, 30 Mayıs 1898 tarihinde Yıldız Sarayı’na iletilir.⁸¹⁹

Vambéry, Sanderson’dan 30 Mayıs 1898 tarihli bir mektup alır. Mektupta İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ni düşmanı olarak görmediğini buna karşı azınlıklar için istenen ıslahatların yapılmadığı vurgulanarak diplomatik temaslarda bulunmak istemedikleri yazmaktadır. Bu onun için beklenmedik bir cevaptır.⁸²⁰ Bir İngiliz şirketinin Bağdat demir yolları projesindeki çalışmalarını desteklemek için İstanbul’a gitmek istemesi Londra tarafından hoş karşılanmaz. Vambéry, artık İngiliz kamuoyunda da beklediği ilgiyi yakalamaktan uzaktır. Güney Afrika’da baş gösteren savaşta İngilizler adına Macar basınında yaptığı çalışmalar tekrar Londra’nın takdirini kazanmasını sağlar. Bu hizmetlerinin karşılığında ona 25 sterlin değerinde çek verilir.⁸²¹ Bu arada Osmanlı Devleti adına yaptığı fikri çalışmaların karşılığı olarak maaş almaya devam etmektedir. 14 Mart 1899 tarihinde aylığı 90 liradır. Bank-ı Osmani aracılığı ile yapılan bu ödemelerde ise sürekli gecikmeler yaşanmaktadır.⁸²² 12 Nisan 1900 tarihinde ise 2000 kuruş mecdi çek olarak ödenir.⁸²³

Sultan II. Abdülhamid, 1900 yılının mayıs ayında Vambéry’yi İstanbul’a davet eder.⁸²⁴ Yıldız Sarayı’nda Sultan II. Abdülhamid ve Vambéry arasındaki bu görüşme haziran ayının ilk haftasında gerçekleşir. İstanbul’dan Peşte’ye döner dönmez 9 Haziran 1900 tarihinde Sanderson’a görüşmelerinin ayrıntıları hakkında bir mektup yazar. Ona göre bu davetin başlıca amacı, Sultan adına Avrupa basınında fikri çalışmalarını sürdürmesinin istenmesidir. Vambéry, Sultan II. Abdülhamid’in basında çıkan haberler

⁸¹⁸ Öke, *Saraydaki Casus*, 182.

⁸¹⁹ BOA, YA. HUS, No. 385, Gömlek No. 55.

⁸²⁰ Öke, *Saraydaki Casus*, 187.

⁸²¹ Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 102-103.

⁸²² BOA, HH. İ, Dosya No. 121, Gömlek No.62.; BOA, ML. EEM, Dosya No.306, Gömlek No.19.

⁸²³ BOA, ML.EEM, Dosya No. 342, Gömlek No. 56/01.

⁸²⁴ Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 103.

nedeniyle Avrupa kamuoyunda bencil, zalim gibi olumsuz ithamlarla anılmaktan rahatsız olduğunu ve bu bağlamda kendisinden bu algıyı değiştirecek yazılar yazmasını istediğini anlatır. Onun ise İngiltere kraliçesi ve Çar'ın dahi eleştirilmekten kurtulamadığını bu nedenle eleştirileri çok fazla önemsememesi gerektiğini ve asıl sorunun ülkenin takip ettiği politikalarla ilgili olduğunu ifade ettiğini anlatır. Vambéry, "...Rusya'ya sarıldığınız ve reformları uygulamayı reddettiğiniz sürece, korkarım ki ülkenize olan bağlılığım ve kalemimin gücü yetersiz kalacaktır..."⁸²⁵ şeklindeki sözlerinin Sultan tarafından hoş karşılanmayarak sohbetini kısa süre içerisinde sonlandırdığını yazar. Vambéry'nin Sultan ile görüşmesinin ardından 12 Haziran 1900 tarihinde ona, on aylık birikmiş maaş ile 30 lira otel masrafı olmak üzere toplam 33.000 gruşun ödenmesine karar verilir.⁸²⁶

Vambéry'nin Sultan ile görüşmesini İngiltere kadar yakından takip eden bir diğer grup ise Filistin'de bir Yahudi Devleti kurmak isteyen Siyonist Yahudilerdir. Özellikle de Siyonizm'in en ateşli taraftarlarından biri olan doktor ve gazeteci Theodor Herzl, Sultan II. Abdülhamid ile görüşmesini sağlayabilecek tek kişinin Vambéry olduğunu bilmektedir. Herzl, Osmanlı topraklarından Filistin'de mutlaka Yahudilere ait bir devlet kurulması fikri üzerine çalışmalar yürüterek bu konuda Sultan II. Abdülhamid'i ikna etmek istemektedir.⁸²⁷ İşte bu nedenle Herzl için Vambéry'nin Sultan ile görüşmelerinin ayrıntıları önemlidir. Herzl İstanbul'dan Rosembaum adlı birinden bu görüşmeye dair bir telgraf alır. Bu telgrafta Vambéry'nin adı "Schleinger"; Sultan II. Abdülhamid "Cohn"; Herzl ise "Loebel" ismiyle şifrelenmiştir. Telgrafta Vambéry'nin Sultan tarafından kabul edilmediği ve yakında yola çıkacağı bilgisi yer alır.⁸²⁸ Halbuki Vambéry'nin haziran ayının ilk haftasında Sultan ile görüştüğü anlaşılmaktadır.⁸²⁹ 17 Haziran 1900 tarihinde Avusturya'nın Mühlbach şehrinde Siyonist Hechler, Vambéry ile görüşerek Sultan'ın Yahudilere yerleşme hakkı verip vermeyeceğini öğrenmeye çalışır. Vambéry ise Sultan'ın Siyonizm adından bahsetmemesine rağmen kesin bir şekilde bu konuyu reddettiğini söyler. Bu cevaba ikna olmayan Herzl, bizzat Vambéry

⁸²⁵ Öke, *Saraydaki Casus*, 188-194.; Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 103.

⁸²⁶ BOA, *ML.EEM*, Dosya No. 342, Gömlek No. 56/03-04.

⁸²⁷ Taner Aslan, "Yahudilerin Filistin Göçü Üzerine Bazı Düşünceler", *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 59, (2011), 47.; Öke, *Saraydaki Casus*, 198-199, 210.

⁸²⁸ Theodor Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar*, çev. Ergun Göze, (İstanbul: Boğaziçi Yay., 2017), 216.; Öke, *Saraydaki Casus*, 214.

⁸²⁹ Öke, *Saraydaki Casus*, 188-194.; Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 103.; BOA, *ML.EEM*, Dosya No. 342, Gömlek No. 56/03-04.

ile görüşmeye Peşte'ye gider. Yetmiş yaşında, on iki dil konuşan, beş defa din değiştiren Vambéry'nin iyi bir Yahudi olduğunu düşünür. Sohbetleri sırasında Herzl, ona "Vambéry Amca" diye hitap eder. Herzl hatıratında Vambéry'nin bu sohbet esnasında ona "Ben zengin bir adamım, senden para da istemem, zira bana bol bol yetecek kadar var. Sırf bu davaya inandığım ve gerçekleşmesini istediğim için senin hesabına çalışırım..."⁸³⁰ dediğini yazar. Herzl, bu görüşmesinin sonunda Vambéry'e onun adına Sultan'a bir mektup yazmasını ister. Mektubunda iki husustan dolayı Sultan'ın kendisiyle görüşmesi gerektiğinin vurgulanmasını diler: "1-Kendisine bütün dünya matbuatı nezdinde yardımcı olabilirim. 2-Sadece benimle görüşmesi dahi onun kredisini yükseltecektir..."⁸³¹ Herzl, Sultan ile görüşmeye birlikte gitmelerini teklif etse de o bu öneriyi yaz mevsiminde seyahat etmek istemediği gerekçesiyle reddeder. Vambéry, Herzl'in Sultan'a yazmasını istediği mektubu yazmamakta diretir; ama Herzl Sultan ile aracı olması konusunda ona ısrar eder. Vambéry, Herzl'e yazdığı mektubunda bu görüşme yazarak olmaz, der. Bunun üzerine Herzl onu Sultan'a mektup yazmak için ikna etmeye zorlar. Bu amaçla Vambéry'e gönderdiği mektubunda:

"Aziz Vambéry Amca. Dediğini beğenmedim. Sende sanki anadan doğma Türk imiş gibi işleri "yavaş" tutuyorsun. Ama benim kaybedecek vaktim yok. Mesele daha senin için yeni olduğundan bir sürü düşünüp, bir o kadar çabuk çekip işi biraz savsaklamaya karar verdiğini zannediyorum...Sultanla olan yakınlığınız size şöyle bir mektup yazma hakkını vermektedir zannederim: "Al sana birisini gönderiyorum. Bu adam senin sıkıntılarına son verecektir, onu kabul et ve sözlerine kulak ver, ondan sonra da defet gitsin..."⁸³²

Vambéry, Herzl'in tüm zorlamalarına karşın başlangıçta Sultan II. Abdülhamid ile görüşmesi konusunda ona yardımcı olmak istemez ve onu oyalamaya devam eder. Herzl, eylül ve ekim aylarında Vambéry'ye yazdığı mektuplardan olumlu bir cevap alamaz.⁸³³ Zira Vambéry, Sultan ile iletişiminin kesilmesini istememektedir. Osmanlı Devleti'nden maaş almaya devam etmektedir. Nitekim 25 Eylül 1900 tarihinde alınan karar doğrultusunda ödenmesi gecikmiş olan maaşı hesaplanarak 24.000 kuruş altın olarak maaş hesabına aktarılır.⁸³⁴

⁸³⁰ Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar*, 217.

⁸³¹ Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar*, 217.

⁸³² Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar*, 217-218.

⁸³³ Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar*, 220.

⁸³⁴ BOA, *ML.EEM*, No. 349, Gömlek No. 99.

Herzl ise Romanya'dan atılıp Avusturya sınırında bekleyen Yahudileri Filistin'e yerleştirmek için Osmanlı ekonomisini zorlayacak girişimler peşinde koşar. Duyumlarına göre Osmanlı Devleti'nin 700.000 frank dış borcu vardır. Filistin'e karşılık bu dış borcu kapatma önerisini Sultan'a sunmayı planlar. Sultan'ın Filistin konusundaki hassasiyetini saraya yakın çevrelerden öğrenir. Vambéry, 1900 yılının Kasım ayına gelindiğinde Herzl'in istediği mektubu yazmamaktaki ısrarını sürdürür. Bununla birlikte ona Sultan'a ekonomik vaatler içeren bir mektup yazmasını ve bunu bizzat Sultan'a iletmesi konusunda tavsiyelerde bulunur. Bu mektubun biri Vambéry adına olacak ve herkes bu mektubu görecektir, diğer mektup ise sadece Sultan'a iletilecektir. Herzl, 15 Aralık 1900 tarihinde bu mektupları Vambéry'ye göstererek aracı olmasını ister. O ise 700.000 liralık bir işin karşılığında 5000 altın istediğini söyler. Bunun üzerine Herzl ona beş on bin liranın bir önemi olmayıp ufak tefek hesaplar yapmaktan vazgeçmesi gerektiğini söyler. Ardından bir an önce Sultan'a bir mektup yazmasını "...Lütfen Türkler gibi yavaş hareket etme, Allah aşkına harekete geç yarından tezi yok, şu mektubu yaz..."⁸³⁵ diye yineler. Aynı tarihte Osmanlı Devleti tarafından birikmiş maaş adı altında 9000 altın kuruş Vambéry'nin hesabına aktarılır.⁸³⁶ Nihayetinde Herzl'in istediği mektubu, 27 Aralık 1900 tarihinde yazarak Yıldız Sarayına gönderir. Herzl ertesi gün Vambéry'e yazdığı mektubunda istediği gerçekleşmezse "...en acil ihtiyaçlar için dahi Türk hükümetinin on para borç bulamamasını temin edeceğim...Dostlarınıza söyleyiniz. Beni bir kere dinlesinler sonra istedikleri kararı versinler..."⁸³⁷ diyerek Osmanlı Devleti'ni ve Türklerin, Sultan'ın dostu olduğunu bildiği Vambéry'i üstü kapalı bir şekilde uyarır.

1901 yılının Nisan ayının sonlarına doğru Vambéry, Sultan ile görüşmek için İstanbul'a gitmeye karar verir.⁸³⁸ Buradayken Sultan'ın misafiri olarak Beyoğlu'ndaki Otel Royal'de konaklar ve tüm seyahat masrafları ödenir. Ayrıca onun hesabına maaş olarak 30.000 kuruş altın ödenir.⁸³⁹ Sultan ile görüşen Vambéry, Herzl'i ünlü bir Yahudi gazeteci olarak tanıtır. 8 Mayıs tarihinde Herzl'e bu görüşmenin olumlu olduğunu aktarır. Siyonizm hakkında konuşmamasını çünkü Müslümanlar için Kudüs'ün Mekke

⁸³⁵ Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar*, 220-227.

⁸³⁶ BOA, *ML.EEM*, No. 356, Gömlek No.7.

⁸³⁷ Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar*, 227-228.

⁸³⁸ Öke, *Saraydaki Casus*, 221.

⁸³⁹ BOA, *ML.EEM*, No. 367, Gömlek No.53'01-02.; BOA, *HH. İ*, No.133, Gömlek No.49.

kadar önemli olduğunu vurgular.⁸⁴⁰ Vambéry, Peşte'ye döndükten kısa bir süre sonra 12 Mayıs 1901 tarihinde Foreign Office bir rapor gönderir. Mektubunun içeriği geçmişte olduğu gibi İngiliz-Osmanlı diplomasisi hakkındadır. Yahudiler hakkında ise bir ifade bulunmamaktadır.⁸⁴¹

19 Mayıs 1901 tarihinde Herzl, Neue Freie Presse gazetesinin muhabiri olarak Sultan II. Abdülhamid ile görüşür. Kendisine birinci sınıf Mecidiye Nişanı verilir. Bu görüşmeden sonra Herzl, amacına yaklaştığı kanısına kapılır. Bu konu hakkında sürekli Vambéry'nin fikrini alma ihtiyacını hisseder. 29 Mayıs 1901 tarihinde Innsbruck ve Münih arasında trende Vambéry ile buluşur. Bu görüşmede Herzl ona, Sultan'ı Filistin konusunda ikna etmesi karşılığında 300.000 Guilder vererek, dünya çapında onu övülen bir kişi yapacağına dair bir teklif sunar. Herzl anılarında, onun bu teklifi kabul ettiğini yazar. Vambéry, bir süre Herzl ile Osmanlı Devleti arasında arabuluculuk yapmaya devam eder.⁸⁴² Bu arada Osmanlı Devleti de maaşı geçmişe nazaran daha düzenli ödenmeye devam etmektedir.⁸⁴³ Herzl, tüm girişimlerine karşın Yahudilerin özerk bir devlet kurarak Filistin'e yerleşmeleri konusunda Sultan II. Abdülhamid'i ikna edemez. Hatta Sultan II. Abdülhamid bir fermanla, onların Filistin'e yerleşmelerini tamamen yasaklar.⁸⁴⁴ Siyonist kurultayında Yahudilerin Uganda'ya göçleri tartışılırken Herzl, 1904 yılında 44 yaşında aniden ölür. Vambéry, Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi fikrini benimsemekle birlikte⁸⁴⁵ Herzl'in ölümü sonrasında Siyonistlerle yoğun bir iletişime geçmediği dikkat çeker. Nitekim Herzl'in ölümünden bir süre sonra yazdığı "Dr. Herzl und Sultan Abdul hamid" adlı makalesinde Yahudilerin kendisinden istediği yardımlara Hümanist bakış açısı çerçevesinde katkıda bulunmaya çalıştığını ifade eder. Bir Müslüman'ın, bir Budist'in nasıl ki ezilmesi karşısında destekliyorsa Yahudilere de aynı gerekçelerle yardımda bulunmaya çalıştığını açıklamaya çalışır.⁸⁴⁶

Vambéry'nin İngilizler ve Osmanlı diplomasisindeki çalışmaları, İngilizlerin Dışişleri Bakanlık kurumu Foreign Office ile yazışmaları bunun yanı sıra Yahudilerin Filistin'e yerleşme sürecindeki rolü nedeniyle casuslukla suçlanmasına yol açar.⁸⁴⁷ Vambéry,

⁸⁴⁰ Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar*, 231.

⁸⁴¹ bk. Öke, *Saraydaki Casus*, 211-225.

⁸⁴² Herzl, *Siyonizm'in ve İsrail'in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar*, 231-237, 254, 260.

⁸⁴³ BOA, *ML.EEM*, No. 383, Gömlek No. 112.; BOA, *ML.EEM*, No. 397, Gömlek No. 46.

⁸⁴⁴ Aslan, "Yahudilerin Filistin Göçü Üzerine Bazı Düşünceler", 47.

⁸⁴⁵ Öke, *Saraydaki Casus*, 235-238.

⁸⁴⁶ Tulasoğlu, "1882'de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba", 316.

⁸⁴⁷ Tulasoğlu, "1882'de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba", 316.

hayatı boyunca bu suçlamalardan rahatsızlık duyar. Türkistan seyahatinden itibaren kendisine güven duyulmadığını anlatır. Anılarında İngiliz kültür ve medeniyetine hayranlığını açıkça vurgular. Onlara hizmet etmeyi kendisine görev saydığını ifade eder. İngiliz-Osmanlı diplomasisinde ise ona olan ilginin başlıca sebebinin ise diplomatik konularda etkili yazabilme yeteneğine bağlar. Avrupa kamuoyundaki itibarına önem veren Sultan II. Abdülhamid'in de bu nedenle kendisine değer verdiği kanısındadır. Vambéry'nin İngiliz sarayıyla olan irtibatının Sultan II. Abdülhamid tarafından bilinmesinin onunla iletişiminin gelişmesindeki bir diğer etkidir. Sultan'ın kendisinden her ay düzenli olarak Avrupa kamuoyundaki gelişmelerle ilgili bir rapor yazmasını istediğini anlatır.⁸⁴⁸ O halde Vambéry'ye Osmanlı Devleti tarafından ödenen maaşın bu raporlarla ilgili olması ihtimal dahilindedir. Bu noktada yine de akıllara şu soru gelmektedir. Vambéry hem Osmanlı hem de İngilizler adına görev yapan bir casus muydu?

Vambéry, gerek Sultan II. Abdülhamid ile görüşmelerinin gerekse İngilizlerle olan yakınlığının kamuoyunda “casus” olarak suçlanmasına yol açtığını belirtir. O, casus olduğunu kesin bir dille reddetmektedir. Sultan II. Abdülhamid ile kapalı kapılar ardındaki görüşmelerinin ardından Osmanlı yönetimi tarafından hakkında pek çok iftiraların atıldığını anlatır. Bazen Sultan tarafından verilen hazine veya paraları, Avrupalılara götüren tehlikeli bir kişi bazen de özellikle molla ve ulema arasında tahtı elinden alınmış bir Hint prensi, Türkistanlı bir bilgin olarak görüldüğünü ifade eder. Onu özellikle rahatsız eden iddia ise İngiliz casusu olduğu yönündeki ithamlardır. Ben hiç kimsenin, hiçbir devletin casusu değilim, diyerek sitemkâr bir dille bu ithamların doğru olmadığını; çünkü diplomatik bilgilerin para karşılığında satılmasının kendi kişiliği ile bağdaşmadığını söyler. İngilizlerin kendisinden bir talepte bulunmadığını, diplomatlarla yazıştığını ve bu notları ise İngiliz diplomasisine hâkim uzman bir kişinin yazabileceği fikrinden ibaret olduğunu anlatır. Zira İngilizler adına geçmişte yaptığı politik çalışmalarında hiçbir şekilde bir menfaat beklemediğini belirtir. Zaman ilerledikçe İngilizlerin kendileri adına İstanbul'da görev yapmasını istediğinde ise hem Avrupa barışına katkı sunmak hem de ülkesi ile İngiltere'nin Yakındoğu'da ortak menfaatlerinin örtüşmesi nedeniyle Rus karşıtı bir Macar olarak kendisine sunulan bu teklifi kabul ettiğini iddia eder. Casusluk ithamlarıyla suçlandığı zamanlarda, Sultan II.

⁸⁴⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 263, 265, 278, 329, 333.

Abdülhamid’e de bu nedenlerle kendisiyle görüşmeye geldiğini söylediğinde Doğulu bir hükümdar olarak onun bu fikirleri çok önemsemediği kanısına varır. Vambéry, Sultan II. Abdülhamid hakkında daha pek çok bilgiyi ve Osmanlı-İngiliz diplomasisine dair düşüncelerini otobiyografisinde “Abdülhamid ile Görüşmeler” başlığı altında yayımlar.⁸⁴⁹ Vambéry’nin tüm çalışmalarını yakından takip eden Osmanlı yönetimi, Sultan II. Abdülhamid ile ilgili bu bölümün varlığından haberdar olur. İki cilt olarak basılan kitap 20 Ekim 1904 tarihinde Yıldız Sarayı’na ulaştırılır.⁸⁵⁰

Vambéry, 1905 yılından itibaren Sultan II. Abdülhamid’in Panislamizm siyasetine karşı Pantürkizm hareketini destekleyen çalışmaların içerisinde yer almaya başlar. Bu bağlamda 1905 yılında başlayan Rus İhtilali sonrasında “The Awakening Tartars” (Tatarların Uyanışı) adlı makalesini yayımlar.⁸⁵¹ Bu makale Usûl-i Cedid akımının öncüsü Kırım Tatarlılarından Gaspıralı İsmail Bey’in dikkatini çeker. Zira Vambéry, bu makalesinde Türkistan’dan Kırım’a uzanan topraklarda yaşayan Tatar Türklerinin ilmi, fikri çalışmalarını ilgiyle takip ettiğini yazar. Özellikle Gaspıralı İsmail Bey’in yayınladığı Tercüman Gazetesi’ni yakından takip ettiğini vurgular. Araştırmalarda Gaspıralı İsmail Bey ve Vambéry arasındaki fikri etkileşimin geçmişe dayandığı görülmektedir.⁸⁵² Vambéry, 1906 yılında yayınladığı *Western Culture in Eastern Lands*⁸⁵³ (Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü) adlı eserinde Müslüman Türk dünyasının milli uyanışının gerçekleşmekte olduğunu “Eski ve Yeni İslam”, “Hürriyetin Uyanışı” adlı bölümlerde ele alır. Vambéry, eserinin ön sözünde Müslüman Asya halklarının medenileşme sürecinde İngiltere ve Rusya’nın etkisini tarafsız bir şekilde sadece tecrübelerine dayanarak yazdığını söylemekle birlikte en medeni toplumun “İngiltere” olduğu yönündeki kanısını da yineler.⁸⁵⁴ Zira o, bu kitabı yazmadan önce Sanderson’a kitabın içeriği hakkında bilgi veren bir mektup yazmıştır. Sanderson ise ona cevap olarak gönderdiği mektubunda kitapta Asya’da İngiliz varlığını överken Rusları çok fazla eleştirmeyip, Rusların Türkmenleri hakimiyeti altında tutarak iç

⁸⁴⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 336-337, 361-362.

⁸⁵⁰ BOA, *Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri [HR.SFR.3]*, No. 545, Gömlek No.83

⁸⁵¹ bk. H. Vambéry, “The Awakening of The Tartars”, *The Nineteenth Century* (Jan.-Jun 1905), 217-227.; Memiş, “Gaspıralı İsmail Bey’in Fikir Dünyasında Ármin Vambéry’nin Yeri”, 287.

⁸⁵² Memiş, “Gaspıralı İsmail Bey’in Fikir Dünyasında Ármin Vambéry’nin Yeri”, 268-286, 287-288.

⁸⁵³ Árminius Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands* (London: John Murray, Albemarle Street, W., 1906).

⁸⁵⁴ Árminius Vambéry, *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü* (İstanbul: Yedisu Yayınları, 2021), 7-8, 237-251, 285-302.

Asya'nın medenileşmesine önemli bir katkı sağladığı yönünde örnekler vermenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Bu mektuptan itibaren Vambéry, Foreign Office ile Rusya karşıtlığı konusundaki fikirlerinde belirgin bir ayrımın oluşmaya başladığını fark eder.⁸⁵⁵ Onun Sanderson'un önerilerini dikkate alarak bu kitabını yazdığı gözden kaçmamaktadır. Zira Türkler arasındaki hürriyetçi fikirlerin gelişimine önem veren Vambéry Pantürkizm'i gerçekleşmesi zor bir "kuruntu" olarak nitelendirir. Bütün dünya Türklerinin bir araya gelmesi amacını güden Pantürkizm'in gerçekleşmemesindeki en büyük etkenlerden ilki Türklerin kültür seviyelerindeki farklılıktır. İkincisi Türklerin büyük çoğunluğunun Rusların egemenliği altında olmalarıdır ki onların bu demir pençenin esaretinden kurtulamayacakları kanısındadır. Üçüncü neden ise Pantürkizm'in Türklere karşı geçmiş yüzyıllardan itibaren var olan Arap nefretini körükleyecek olmasıdır. Özellikle de 1900'lü yıllardan itibaren Hristiyan Araplar arasında bu nefretin daha belirgin olduğunu iddia eder. Benzer şekilde dünya Müslümanlarını bir çatı altında toplamayı amaçlayan Panislamizm'in de gerçekleşmesi zor bir hayal olarak nitelendirir. Hz. Muhammed'in dini öğretileri çerçevesinde bir araya toplanmaya çalışan Müslümanların hiçbir zaman bu amacı tam anlamıyla gerçekleştiremediğini ileri sürer. Halifelüğün de bu noktada gerek Asya'da gerek Afrika ve Hindistan'da İslam'ın gerçek anlamda siyasi temsilcisi olmadığını söyler. Halbuki Hindistan'da adalet ilkesi çerçevesinde yöneten İngiltere'nin varlığından dolayı Müslümanlar ile Vişnu'ya inananlar arasında sorun çıkmayacağını vurgulayarak Müslümanların Hristiyanların da tebaası olabileceğini ifade eder. Afrika'da İslam Birliğinin varlığına güvenerek yola çıkanların ise oradaki Avrupa varlığını unutmaması gerektiğini söyleyerek İngiltere taraftarı bir tutum sergiler.⁸⁵⁶ Onun Afrika Müslümanlarına bir nevi göz dağı vermesinin nedeninin ise İngilizlere karşı 1900'lü yılların başında Afrika'da başlayan isyan hareketiyle⁸⁵⁷ ilgili olduğunu söylemek mümkündür. 1906 yılında *The Nineteenth Century* adlı dergide yayınlanan "Pan- Islamism"⁸⁵⁸ adlı bir makalesiyle Panislamizm'i eleştirmeye devam eder. Ayrıca Panislamizm'i "korkuluğa"⁸⁵⁹ benzeterek tüm dünya Müslümanlarının İslam birliğini oluşturmalarının önündeki engelleri sıralayarak bunun

⁸⁵⁵ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 105.

⁸⁵⁶ Vambéry, *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*, 308-313.

⁸⁵⁷ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 103.

⁸⁵⁸ bk. A. Vambéry, "Pan- Islamism", *The Nineteenth Century And After* LX (July-December 1906), 547-558.

⁸⁵⁹ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 291.

gerçekleşmesi zor bir hayal olduğu yönündeki fikrini tekrar eder. Bu yazısını Müslümanları sevip onların iyiliği doğrultusunda kaleme aldığını ifade eder.⁸⁶⁰ Vambéry'nin yazılarındaki Panislamizm vurgusu Sultan II. Abdülhamid'e karşı olumsuz bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Vambéry, geçmişte Foreign Office gönderdiği mektuplarında Sultan'ın Müslüman halklar arasında oldukça etkili biri olduğunu ve isterse bütün Müslüman alemini harekete geçirebileceğini dile getirerek "Panislamizm" in İngiltere açısından tehlikesini dile getirmekteydi. Bu ifadeleri, Sultan'ın isteği doğrultusunda Foreign Office aktarmaktaydı.⁸⁶¹

1907 yılına geldiğinde İngiltere ile Vambéry arasında Rusya ile ilgili görüşlerde daha da keskin bir ayrım yaşanır. Bu duruma neden olan gelişme İngiltere'nin 1907 yılının ağustos ayında Orta Asya ve İran meseleleriyle ilgili Rusya ile imzaladığı anlaşmadır.⁸⁶² İngiltere bu antlaşmayla Rus tehdidinin Hindistan'a ulaşmasına engel olmak ister. Bu antlaşma ileride İngiltere, Rusya ve Fransa olmak üzere üçlü ittifak bloğunun oluşmasına yol açacaktır.⁸⁶³

20 Ekim'den itibaren Vambéry, İngiltere'nin dikkatini çekmek için çalışmalarını Türk-İslam dünyasında hızla artan Pantürkist ve Panislamist hareketlere çekmeye çalışacaktır. Nitekim bu amaçla Vambéry, 20 Ekim 1907 tarihinde müsteşar Charles Hardinge gönderdiği mektubunda İngiliz hükümetinin bu geçici barış için ileride çok fazla bedel ödemek zorunda kalacağını ve bu antlaşmanın İngiltere'nin Asya'daki prestijine bir saygınlık katmayacağını eleştirel bir dille ifade eder.⁸⁶⁴ Mektubunda vurguladığı bir diğer husus Genç (Jön)Türklerin son zamanlarda meşruti yönetimi tekrar uygulamak için giriştiği faaliyetlerdir.⁸⁶⁵ Ekim 1893 tarihinde yayınlanan Deutsche Rundschau dergisinde geçmişte Jön Türkler ile tanıştığından bahseder.⁸⁶⁶ Vambéry'nin Jön Türkler ile tanışması 1867 yılına kadar uzanmaktadır. O tarihlerde Londra'da bir kahvehaneye gittiğinde bu Jön Türkler kendisine Hürriyet gazetesinin kurucuları olarak tanıtılır.⁸⁶⁷ Onlarla saatler süren sohbetleri sonucunda onların mutlakiyet yönetimine ve

⁸⁶⁰ Memiş, "Gaspıralı İsmail Bey'in Fikir Dünyasında Ármin Vámbéry'nin Yeri", 291-292.

⁸⁶¹ Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslam", *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2001), 23/474.

⁸⁶² Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 105.

⁸⁶³ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 40.

⁸⁶⁴ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 106.

⁸⁶⁵ Öke, *Saraydaki Casus*, 259-257.

⁸⁶⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Tuna (Ankara: Arkadaş Yay., 9. Baskı, 2017), 207.

⁸⁶⁷ Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri (1889-1902)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bölümü, Doktora Tezi, 1994), 11.; Tanzimat 2, Komisyon (İstanbul: MEB yay., 1999), 852.

Panislavizm’e karşı olduklarını fark eder. Bu yönleriyle onları Almanlara benzetir.⁸⁶⁸ Vambéry, bu kişilerin kimler olduğu hakkında bilgi vermemektedir. Bununla birlikte o yıllarda, Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin de üyesi olan Jön Türkler grubunun Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Şinasi Bey ve Agâh Bey gibi kişilerden oluştuğu bilinmektedir.⁸⁶⁹ Vambéry’nin Charles Hardinge gönderdiği mektuba tekrar geri dönecek olursak o, İngiltere’nin, Jön Türklerin öncülüğünde kurulması muhtemel yeni meşruti yönetimden birden başarı beklememesi gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte İngilizlerin çıkarları gereği bu yönetime destek vermesi gerektiğini vurgular.⁸⁷⁰

Vambéry, bir taraftan İngiltere ve Osmanlı Devleti’ndeki gelişmeleri takip ederken bir taraftan da gözü kulağı Güney Rusya Türklerinin milli uyanış hareketlerindedir. Tercüman Gazetesi’nin yakın takipçisi olan Vambéry, 19 Eylül 1907 tarihinde yayınlanan Tercüman Gazetesi’nde Gaspıralı İsmail Bey’in Kahire’de tüm Dünya Müslümanlarının katılacağı bir İslam Kongresi düzenleyeceğini öğrenir.⁸⁷¹ Gaspıralı İsmail Bey’in “Nedve-i Umûmî” başlığı altında duyurduğu bu haberi hemen İngilizce’ye Tercüme ederek The Times Gazetesi’ne gönderir. 22 Ekim 1907, The Times Gazetesi’nde Vambéry’nin bu yazısı “A Mahomedan congress in Cairo” (Kahire’de Bir İslam Kongresi) adıyla yayınlanır.⁸⁷² Bu haber İngiliz kamuoyunda adeta bomba etkisi yaratarak, büyük bir öfke patlamasına neden olur. Gazeteciler, bu haberin doğruluğu konusunda Gaspıralı İsmail Bey’e ulaşmaya çalışır. Osmanlı Devleti de benzer şekilde habere ihtiyatla yaklaşır. Gaspıralı İsmail Bey, planları doğrultusunda Kahire’ye gidip bu kongrenin ön hazırlıklarını yapmasına rağmen toplantı sürekli ertelemeler nedeniyle gerçekleşemez.⁸⁷³ Bu süreçten sonra Gaspıralı İsmail Bey ve Vambéry arasında Tercüman Gazetesi aracılığıyla bir iletişim süreci başlar. Tercüman Gazetesi’nde Vambéry’nin Güney Rusya’dan Türkistan’a uzanan sahada yaşayan Türkleri konu alan makalelerine yer vermeye başlanır. Gaspıralı İsmail Bey, 27 Mayıs 1908 tarihinde yayınlanan Tercüman Gazetesi’nde Vambéry’nin “Tatarların Terakkiyat-

⁸⁶⁸ *Tanzimat* 2, 852.

⁸⁶⁹ Göçmen, *İsviçre’de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*, 33.

⁸⁷⁰ Öke, *Saraydaki Casus*, 261-263.

⁸⁷¹ “Nedve-i Umûmî”, *Tercüman-ı Ahval-ı Zaman*, No: 56, 11 Şaban 1325/19 Eylül 1907, 1-2.; Memiş, “Gaspıralı İsmail Bey’in Fikir Dünyasında Ármin Vambéry’nin Yeri”, 288.; James M. Meyer, *İmparatorluklar Arası Türkler (1856-1914)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2021), 172.

⁸⁷² *İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Haz. Hakan Kırımlı- İsmail Türkoğlu (Tokyo: 2002), 3-4.; Memiş, “Gaspıralı İsmail Bey’in Fikir Dünyasında Ármin Vambéry’nin Yeri”, 288-289.; Meyer, *İmparatorluklar Arası Türkler (1856-1914)*, 172.

⁸⁷³ Meyer, *İmparatorluklar Arası Türkler (1856-1914)*, 172-173.

1 Medeniyyesi” adlı makalesinden bahseder. Onun bu makalesinde, Tatar Türklerinin basında, eğitimde ve milli bilince sahip olma konusunda attıkları önemli adımlar nedeniyle Tatarlardan övgü dolu sözlerle bahsettiğine değinir. Vambéry, Tatar Türkleri konulu yazılarında Gaspıralı İsmail Bey’in sıklıkla vurguladığı “Dilde, Fikirde, İşde birlik” ülküsünün önemini anlatır. Zira Gaspıralı İsmail Bey, bu görüşü doğrultusunda Türk Dünyası’nın tek bir çatı altında toplanması gerektiğine inanmaktadır.⁸⁷⁴

Osmanlı Devleti’nde 1908 yılının temmuz ayında Vambéry’nin dikkatini çekecek yeni bir gelişme yaşanmaktadır.⁸⁷⁵ 1908 yılının başlarından itibaren Makedonya’da başlayan Jön Türklerin isyan girişimleri, temmuz ayına gelindiğinde Selanik, Manastır ve Rumeli’ye kadar yayılır ve bu isyan hareketine halkın da katılmasıyla isyan ihtilale dönüşmeye başlar. Sultan’a meşrutiyeti ilan etmediği takdirde Rumeli’de tahtın varisini yönetime geçirerek meşrutiyeti ilan edeceklerini bildirirler. Hatta Manastır’da 23 temmuz’da meşruti yönetimi ilan ettiklerini duyururlar.⁸⁷⁶ Bu Jön Türk ihtilalini bastırma konusunda başarısızlığa uğrayacağını anlayan Sultan II. Abdülhamid, 24 Temmuz 1908 tarihinde yeniden meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalır. Böylece Sultan II. Abdülhamid otuz üç yıl süren iktidar sürecinin son dönemecine girmiş olur.⁸⁷⁷ Vambéry, 11 Eylül 1908 tarihinde Hardinge gönderdiği mektubunda, meşruti yönetimin uzun zamandır dile getirdiği Osmanlı’da yenileşme hareketlerine yol açacağını ifade eder. Bununla birlikte halkın eğitim seviyesindeki farklılıklar nedeniyle çıkabilecek toplumsal çatışmalar nedeniyle bu reformların engellenebileceğini vurgular. Osmanlı Devleti’nde meydana gelen iç karışıklıkları fırsat bilen Avusturya monarşisi, 1878 yılından beri Osmanlı idaresinde bulunan Bosna-Hersek’i ilhak ettiğini duyurur. Vambéry 9 Aralık 1908 tarihinde Hardinge yazdığı mektubunda bu gelişmeyi, Yakın Doğu dengesine vurulmuş bir darbe ve “saldırganca bir politika” olarak tanımlar. Bununla birlikte Avusturya ile Osmanlı arasında her an vuku bulacak savaşı önlemeye yönelik İstanbul’da diplomatik temaslarda bulunduğu bahseder. Bu süreçte Alman basınının Osmanlı halkını İngilizlere karşı soğutmaya çalıştığını belirtir. Hardinge ise Vambéry’e 8 Aralık 1908 tarihinde yazdığı mektubunda İngiliz halkının Jön Türklerin

⁸⁷⁴ Memiş, “Gaspıralı İsmail Bey’in Fikir Dünyasında Ármin Vámbéry’nin Yeri”, 289.

⁸⁷⁵ Hamilton, “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”, 106.

⁸⁷⁶ Lewis *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 280-283.

⁸⁷⁷ Necmettin Alkan, *Sultan II. Abdülhamid, Arafta Bir Hünkâr* (İstanbul: Kronik Yay, 2023), 211-212.; Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 55.

Avusturya tarafından sırtından hançerlendiğini düşündüğünü ifade etmiştir.⁸⁷⁸ Bu yazışmalardan kısa bir süre sonra Vambéry, Macaristan'da verdiği bir konferansta İngilizlerin Ruslar ile ittifakı karşısında Avusturya'nın Bosna-Hersek'e el koymasının oldukça olağan bir durum olduğunu savunur. Söylevinde, İngilizler bu ilhaktan dolayı bizim aleyhimize konuşmaya başladılar, der. Bütün İngilizler kötü değildir ama karşımızda olanlar, yönetimde oldukları sürece ahmakça hatalar yapmış Liberal partidir, ifadesini kullanır. Hatta bir İngiliz diplomatın ondan Osmanlı aleyhinde konferans vermesini istediğini belirtir. Ayrıca Osmanlıların bu ilhakı çok önemsemediğini anlatır. Zira Osmanlı bir diplomatla görüştüğünde Bosna'yı tepsiyle sunsalar bile istemediklerini söylediğini dile getirir. Kanuni Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle verdiği bu konferansta Sultan II. Abdülhamid'i hürriyete önem vermemekle suçlarken Jön Türkleri destekler bir tutum sergiler. Jön Türklerin faaliyetlerini çok eski zamanlardan beri desteklediğini açıklar. Bu söylevi, Pester Lloyd Gazetesi'nde yayınlanmasının ardından önce Osmanlı yönetimi,⁸⁷⁹ ardından İngilizler onun söylevinin içeriğini araştırır. Bu nutkun, 21 Aralık 1908 tarihli The Times Gazetesi'nde yayınlanmasının ardından Hardinge ile Vambéry'nin arası gerginleşir. Vambéry, her ne kadar Reval toplantısındaki belirsizlik ve İngiltere'nin uzun yıllardır dost olduğu Avusturya-Macaristan yerine Rusya ile yakınlaşmasını doğru bulmadığını belirtir. İngiltere'nin kendisini bu olay nedeniyle uyarması göz ardı edemeyeceği bir durumdur; çünkü uzun yıllar süren hizmetlerinin karşılığı olarak 1904 yılından itibaren İngiltere'den "Edebi Hizmetler" ödeneği altında maaş almaktaydı. Ayrıca zaman zaman başka ödemelerle de desteklenmekteydi.⁸⁸⁰ Benzer şekilde Osmanlı Devleti tarafından da her ne kadar zaman zaman ödemelerde gecikmeler olsa da 1908 yılına kadar kendisine maaş ödendiği anlaşılmaktadır.⁸⁸¹

1909 yılına gelindiğinde meşrutiyetin ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde iç sorunlar giderek artar. Dokuz aylık süreçte beş farklı sadrazam değişimi yaşanır ve bununla birlikte iç siyasette, muhalif grupların arasındaki kutuplaşma daha belirginleşir.⁸⁸² İttihad ve Terakkiperver yönetimine duyulan hoşnutsuzluk, 13 Nisan 1909 (Rumi 31

⁸⁷⁸ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 106.

⁸⁷⁹ BOA, HR.TO, No. 360, Gömlek No. 77.; BOA, *Osmanlı Arşivi. Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı* [Y. EE.KP], No.34, Gömlek No.3316.

⁸⁸⁰ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 107-108, 110.

⁸⁸¹ BOA, ML.EEM, No. 645, Gömlek No.6.

⁸⁸² Alkan, *Sultan II. Abdülhamid*, 213, 214, 220.

Mart 1325) tarihinde tarihte 31 Mart Vakası olarak bilinen hükümet darbesinin vuku bulmasına yol açar. Meclis, bu olaylardan ve devamında çıkan isyan hareketlerinden Sultan II. Abdülhamid'i sorumlu tutarak 27 Nisan 1909 tarihinde onun tahtan indirilmesine karar verir. Onun yerine Mehmed Reşad Osmanlı tahtına getirilir.⁸⁸³ Vambéry'nin bu gelişmeler sonrasında bir süre sessizliğe büründüğünü söylemek mümkündür. 1912 yılında İngiliz gazeteci Sidney Whitman'a yazdığı mektubunda "Abdülhamid'in şahsiyeti Osmanlıların tarihinde bir dönüm noktasıdır ve gelecekte bundan sıklıkla söz edilecektir..."⁸⁸⁴ diyerek onun hakkındaki düşüncelerini dile getirir.

1.10. Hayatının Son Yılları ve Ölümü (1910-1913)

Vambéry, 1910 yılına gelindiğinde ilerleyen yaşına rağmen ilmi ve fikri çalışmalarına devam eder. Yetmiş sekiz yaşına geldiğinde artık İngiliz diplomasinde geçmişteki itibarını korumaktan uzaktır.⁸⁸⁵ O, çalışmalarını evindeki mütevazı çalışma odasında sürdürür.⁸⁸⁶

Macar Turan Cemiyeti'nin "Túrani Társaság" adıyla 1910 yılında kurulmasına öncülük eder. Béla Erödi başkanlığında 30 Aralık 1910 tarihinde ilk genel kurul düzenlenir. Başkan Kont Mihály Pál Teleki olurken Vambéry ve Kont Béla Szechenyi onursal başkan olarak seçilir.⁸⁸⁷ Zira o, yaşamı boyunca çalışmalarında Türkçülük düşüncesinin Türk Dünyası için önemine dikkat çeker. Bu bağlamda 1885 yılında yayınlanan *Das Türkenvolk* adlı eserinde tüm Türk halklarını Türklük bayrağı etrafında toplar. "Türkçülüğün bayrağı şimdiden yüksekte dalgalanmaktadır" diyerek sık sık "Turan" vurgusu yapar. Altaylardan Güney Rusya'ya kadar uzan sahada yaşayan Türk topluluklarının Ruslaştırma esaretinden ancak Türkçülüğe sınımsız sarılarak kurtulabileceklerini dile getiriyordu.⁸⁸⁸ 1904 yılında *Türk Gazetesi*'ne yazdığı mektupların birinde "...Türkler daha batmadı ve batmayacaktır. Biliniz ki Bahr-i Müncemid (Buz Denizi/Sibirya) kenarından Afrika Şimaline kadar uzanan ve yayılan

⁸⁸³ Azmi Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", *DİA* (İstanbul: TDV. Yay., 2007), 34/9-10.

⁸⁸⁴ Sidney Whitman, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, çev Kadri Mustafa Orağlı (İstanbul: Yeditepe Yay., 2017), 280.

⁸⁸⁵ Hamilton, "Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy", 108-109.

⁸⁸⁶ "Vambéry Ármán", *Vásarnapi Ujság* (Budapest: 16 Október 1906), 861-863.

⁸⁸⁷ Yunus Emre Tekinsoy, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Macar İlişkilerine Bir Örnek: Macar Turan Cemiyeti ve Türk Ocağı", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları* (2015), 241.

⁸⁸⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 80, 82.

koca cesur ve cömert bir millet böyle kolaylıkla harap olmaz...”⁸⁸⁹ der. Yusuf Akçura, onun bu mektubunu daha sonra Üç Tarzı Siyaset adlı eserinde yayınlar.⁸⁹⁰ Akçura’ya göre Vambéry, Radloff Leon Cahun gibi müsteşrikler (Doğu Bilimciler), Türklük düşüncesinin Türkler arasında gelişip kuvvetlenmesinde önemli etkiye sahip şahsiyetlerdir.⁸⁹¹

Görsel 18: Vambéry Çalışma Odasında

Kaynak: “Vambéry Ármın”, Vásmapi Ujság, (Budapest: 16 Október 1906), 861.

1911 yılına gelindiğinde Türk Dünyasına katkı sunacak çalışmalar yapmaya devam eder. Bu doğrultuda Yusuf ve Ahmed Destanı’nı Çağatay Türkçesi ve Almanca olarak yayınlar. Bu destanı, 79 yaşında olmasına rağmen yazmasındaki amacının sadece boş zamanlarını değerlendirmekle ilgili olmadığını ifade eder. Önemli ölçüde Rus hakimiyetine giren Asya dünyasında halk psikolojisini yansıtan kültürel unsurların zamanla kaybolacağını düşünür. Milliyetçilik bundan sonra yeni bir yöne doğru evrilecektir, der. Destanların eski Asya Turan Dünyasını yansıtan en iyi resim

⁸⁸⁹ Akçura Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset Ve Tartışmalar Yusuf Akçura ve Ali Kemal- Ahmed Ferid-Hüseyinzâde Ali – Vambéry ve İsimsizler*, Haz. Arslan Tekin (İstanbul: BilgeKültür Sanat Yay., 2. Basım, 2018), 195, 208. Bu mektup 6 Ekim 1904 tarihli Türk Gazetesinde yayınlanmıştır. bk. “Mektub-u Mahsûs (Vambéry’nin Mektubu)”, *Türk* 1/49 (6 Ekim 1904/23 Eylül 1320), 1.

⁸⁹⁰ Akçura Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar*, 204-208.

⁸⁹¹ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer (Ankara: TTK Basımevi, 2009), 326.

olduğunun altını çizer.⁸⁹² Bu arada 1911 yılının sonuna doğru Osmanlı Devleti ile Balkan toplulukları arasında Vambéry'nin dikkatini çekecek önemli olaylar vuku bulmaya başlar.

1911 yılının eylül ayında İtalyanlar ile Trablusgarp Savaşı başlar. İtalyanlar, savaşın ardından On iki Adayı işgal edip Çanakkale'ye ulaşarak İstanbul'u tehdit edecek konuma ulaşırlar. Osmanlı yönetimi, Rusya'nın Panslavizm'in politikasının Balkanlarda yayılmasını engel olamaz ve nihayetinde 8 Ekim 1912 yılında Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle Balkan Savaşları başlar.⁸⁹³ Savaş devam ederken Vambéry temmuz ayında Pester Lloyd Gazetesi'ne "Asya'da Vatansever Bir Gözlemci" başlıklı bir yazı yazar. Bu yazısında, Rusya'nın Balkanlarda ve tüm Türk Dünyasına karşı izlediği emperyalist bir politikayı eleştirir. Eleştirdiği bir diğer ülke ise İngiltere'dir. İngiltere'yi müttefiki olduğu Rusya'nın Azerbaycan'da, Horasan'da ve diğer Türk yurtlarında yaptığı zulmü görmezden gelmekle suçlar. Bir gün mutlaka İngiltere'nin ve Rusya'nın İran'daki konumları nedeniyle karşı karşıya geleceklerini ifade eder. Vambéry'nin bu yazısı 9 Temmuz 1912 tarihinde Peşte'den Hariciye Nâzırı Asım Bey'e iletilir.⁸⁹⁴ Balkan Savaşının Doğu'da Trakya, Batı'da Makedonya ve Arnavutluk olmak üzere iki cephede yaşandığı süreçte⁸⁹⁵ Vambéry'nin The Times gazetesinde "Panislamizm" konulu bir yazısı yayınlanır.⁸⁹⁶ Rusya ile ittifak halinde olan İngiltere'nin, İslam birliğinin varlığını görmezden gelmemesi için onun bu konuyu, tekrar gündeme getirmek istediğini söylemek mümkündür. Vambéry, 17 Kasım 1912 tarihinde Pester Lloyd gazetesinde "Esbab-ı Felaket" adıyla bir makale yazar. Balkan Savaşlarında Osmanlı güçlerinin başarısız olmasının nedenleri hakkında yorumlarda bulunur. İaşe en önemli sorunlardan biridir. Makalesinde vurguladığı bir diğer husus, Rumeli'den Anadolu'ya girecek olan Avrupa güçlerinin Türkleri Anadolu'dan atmak için her türlü girişimde bulunacaklarıdır.⁸⁹⁷

Balkan Savaşı'nın 1912 yılının ekim ayında son bulup 29 Ekim 1912 yılında Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükümeti de istifa eder.⁸⁹⁸ Savaşın sona ermesinin ardından 12

⁸⁹² A. Vambéry, "Yusuf ve Ahmet Destanı'nın Önsözü", çev. Yücel Aksan, *Milli Folklor* 3/17 (1993), 38.

⁸⁹³ Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1992), 5/23-24.; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 290.

⁸⁹⁴ BOA, HR. SYS, No. 171, Gömlek No. 24.

⁸⁹⁵ Küçük, "Balkan Savaşı", 24.

⁸⁹⁶ BOA, HR.SFR.3, No. 750, Gömlek No. 35.

⁸⁹⁷ BOA, HR.TO, No. 542, Gömlek No. 163.

⁸⁹⁸ Küçük, "Balkan Savaşı", 24.

Kasım 1912 tarihinde gazeteci Sidney Whitman’a yazdığı mektubunda Balkan Savaşı sonrasında Türkler hakkındaki duygularından bahseder.⁸⁹⁹

“...Biçare Türk dostlarımın kaderi mühürlenmiş gibi görünüyor. Sonunda bu hantal Avrupa safrasından kurtulacaklar ve ümit edilir ki bir başka Müslüman milletin yerlerini alamayacağı Asya topraklarında kendilerini toparlayabilsinler. Avrupa’daki çöküşleri kaçınılmazdı, sadece bu kadar ani oluşuna şaşırdım...”⁹⁰⁰

Whitman’a farklı tarihlerde yazdığı mektupları, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki İngiliz-Osmanlı diplomasisindeki yerini açıklar niteliktedir. 30 Aralık 1912 tarihinde Whitman’a gönderdiği mektubunda Abdülhamid’in oldukça mükemmel biri olduğundan bahseder. Ona göre tahtan düşmesindeki en önemli neden güvenilir nazırlara sahip olmamasıyla ilgilidir. Jön Türklerin ona muhalif olmalarına rağmen onu tahtan indirmek konusunda yaptıkları hatanın bilincinde olduklarını belirtir. Vambéry, İstanbul’dan aldığı duyumlar neticesinde Sultan’ın tekrar tahta çıkabileceği kanısına varır. Halkın büyük kısmının onu desteklediğini düşünmektedir. Tekrar yönetime gelse bile darbenin etkisinin ağır olması nedeniyle açılan yaraların kapanmasının zor olduğunu ifade eder. Vambéry, Sultan’ın ondan Rusya ile ilişkileri düzeltebilecek yazılar yazmasını istemesine rağmen bu öneriyi hiçbir zaman kabul etmediğini anlatır. Bundan dolayı Sultan’ın gözdesi olamadığını düşünmektedir. O, tam aksine “Sultan’ı İngiliz surlarına doğru yönlendirmeye gayret ettim”⁹⁰¹ der. Vambéry, Whitman ile 1913 yılının nisan ayına kadar mektuplaşmaya devam eder. Bu mektupların ana konusu İstanbul’da Sultan II. Abdülhamid döneminde uzun süre gazeteci olarak görev yapan Whitman’ın anılarını kitaba dönüştürecek olması ve kitabında “Sultan Abdülhamid” başlıklı bir bölüme yer verecek olmasıyla ilgilidir. Bu bağlamda Vambéry’den yazdıklarını değerlendirmesini istemektedir. 28 Nisan 1913 tarihli mektubunda Whitman’ın, *Realm of the Habsburg* adlı eserini okuduğunu ve bu eserini beğendiğini yazar. Pek çok şehri, kültürü yakından tanımış biri olarak renkli ve gerçekçi betimlemelerle dolu böyle bir eser yazamadığı konusunda hayıflanır. Ardından Latince “non omnes omnia” (herkes her şeyi yapamaz), diyerek konuyu kapatır. Bir zamanlar dost oldukları İngiltere’ye olan özleminden

⁸⁹⁹ Whitman, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, 275.

⁹⁰⁰ Whitman, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, 275.

⁹⁰¹ Whitman, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, 277.

bahseder. Eğer İngiltere’de olsaydı araştırmalarında tespit ettiği Türkçe, Farsça, Tatarca ilginç konuları yayınlamak istediğini belirtir.⁹⁰²

Ömrünün son zamanlarında görüştüğü ve mektuplaştığı bir diğer kişi Bahailiğin⁹⁰³ kurucusu olarak bilinen Bahâullah’ın oğlu Abdalbaha’dır. Abdalbaha, 1913 yılının 9-18 Nisan arasında Budapeşte’de bulunduğu süreçte Vambéry’yi iki defa ziyaret eder. Bu ziyaretin ardından ile Abdalbaha 1913 yılının ağustos ayına kadar mektuplaşmaya devam eder. Hatta Bahailerin lideri ona bir namazlık hediye eder. Onun bu mektuplarının günümüze ulaşmadığı ya da gizlendiği düşünülmektedir. Zira Vambéry’nin oğlu Rüstem’in bu mektupları Bahai misyoneri olan Martha Root’a gösterdiği bilinmektedir. Sadece ona ait olduğu düşünülen bir mektup 22 Eylül 2013’ta Egyptian Gazette’de yayınlanır. Bu mektupta bazı dikkat çekici ifadeler yer alır:⁹⁰⁴

“...Bu Zerri (Vambéry) çeşit çeşit dini içerisinden tecrübe etti, yani dış görünüşü Musa inancından (Musavî), Muhammed dininden (Mohammadi), ateşetapar (Atasparast) oldum fakat her birinde başkalarına karşı savaş ve düşmanlıktan gayri bir şey keşfedemedim. Her bir din, baskı ve zulüm araçlarına dönüşerek hükümdarlar ve güç sahiplerinin elinde dünyanın ve insanlığın çöküşünün nedenleri hâline gelmiş. İşte bu neticesizlikleri gözden geçirerek herkesin Yüce Ekselanslarını desteklemeye kendini mecbur hissederek gelecekte bir genel dinin (dîn-i cumûmî) inşasına kafa yorması gerekir...”⁹⁰⁵

Vambéry’nin Türkistan seyahatinde uzun bir süre İran’da kaldığı bilinmektedir. Bu süreç içerisinde Bahailerle tanışmasına rağmen bu inanışa ilgi duymuyordu. İlerleyen yıllarda İran ile temasları neticesinde Bahailik inancına sempati duyduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰⁶ Yine de onun bu inancı ömrünün son günlerinde benimsediği konusunda kesin bilgi yoktur. Bu durumu onun çocukluk yıllarından itibaren başlayan ve uzun yıllar süren din arayışı ile ilgili olduğunu söylememiz mümkündür. Ayrıca bu mektuptaki bilgiler irdelendiğinde “Vambéry bir zamanlar İslam dinini benimsemiş miydi?” ve “Gerçekten bir Nakşibendi dervişi olarak mı Türkistan’a seyahat etmişti?”

⁹⁰² Whitman, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları, 284.

⁹⁰³ Bahailik, XIX. yüzyılda İslam inanışı içerisinde doğan fakat Kur’an’ın ve sünnetin dini kaidelerini kendine göre yorumlayan hatta bazılarını reddeden İran’da doğmuş bir dini inanıştır.; Daha ayrıntılı bilgi için bk. Hacı Çiçek, “Bahâilik, Bahâiliğin Görüşleri, İslâm Düşüncesindeki Yeri Ve Ona Dair Bazı Yorumlar”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/ 6 | (2017/1), 135-156.

⁹⁰⁴ Miklós Sárközy, “Ármin Vámbéry ve İran”, *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri- Ankara 6-7 Eylül 2013*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017), 123-124.

⁹⁰⁵ Sárközy, “Ármin Vámbéry ve İran”, 124.; Ayrıca bk. Miklós Sárközy, “Arminius Vámbéry and the Baha’i Faith”, *Baha’i Studies Review* 18, (2012), 55-81.

⁹⁰⁶ Sárközy, “Ármin Vámbéry ve İran”, 124-125.

soruları zihninizde oluşmaktadır. Bir diğer soru ise “Vambéry Bahailer aracılığıyla siyasi amaçlar peşinde miydi?”. Tüm bu sorular ileride ortaya çıkacak bilgilerle daha iyi aydınlanacak ve cevap bulacaktır.

Bilinen tek hakikat onun ömrünün sonuna kadar Türk tarihi ve kültürüne katkı sunan çalışmalara devam etmesidir. Á Magyarság Böcsöjénél⁹⁰⁷ (Macarların Beşiğinde) onun son kitap çalışmasıdır. Bu kitabının yazımını bitirmesine rağmen yayınlandığını göremez. Zira 15 Eylül 1913 tarihinde Kroner Arter kalp hastalığı nedeniyle uykusunda ölür. Sade bir cenaze töreninin ardından Macaristan’da Kerepesi Caddesi’ndeki Protestan mezarlığına defnedilir. Geride kalan eşi Cornelia, oğlu Rüsttem, gelini, Olga ve torunları Robert ve George “Vambéry”, adını taşımaya devam eder.⁹⁰⁸

Vambéry, 81 yıllık ömrünün büyük bölümünü Türklük araştırmalarına adanmış olup günümüze ulaşan kitap, makale, köşe yazısı ve pek çok notta yer alan fikirleri, tespitleri hâlâ Türk Tarihini ve Kültürünü aydınlatmaya devam etmektedir.

⁹⁰⁷ Ármin Vambéry, *Á Magyarság Böcsöjénél*, (Budapest: Budapesti Athenaeum irod. és Nyomdai R.-T. Kiadása, 1914).; Bu eser, oğlu Rüsttem’in girişimiyle Gyula Németh ve Mihály Balla’nın eserin şekil ve yazım düzenlemelerini yapmalarının ardından 1917 yılında basılır.

⁹⁰⁸ Vambéry, ömrü boyunca oğlu Rüsttem’in Türkoloji alanına yönelmesini istese de o, Cenevre Üniversitesi’nde Hukuk öğrenimi görüp Avukat olmayı tercih eder.; Öke, *Saraydaki Casus*, 269-270.; *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervish*, 43.

2. BÖLÜM: ÁRMIN VAMBÉRY’NİN ARAŞTIRMALARINDA TÜRK TARİHİ

2.1. Türklerin Etnik Menşei Hakkındaki Görüşü

2.1.1. Türk Adı

Tarihin farklı dönemlerine ait pek çok kaynakta, “Türk” adının etimolojisi hakkında farklı bilgiler yer almaktadır. XIX. yüzyıla gelindiğinde bu konuda bilimsel ilk adımın Ármin Vambéry tarafından atıldığı dikkati çekmektedir.⁹⁰⁹ O, “Türk” adının menşei hakkındaki tespitlerine ilk olarak 1878 yılında yayınlanan *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen* (Türk-Tatar Dilleri Etimolojik Sözlüğü) adlı eserinde yer verir. Araştırma sonucuna göre Türk adının ilk halinin, Uygurcadaki “tör-” hecesinden türeyen “törük”, “türük” veya “törükli” kelimelerinin olduğunu düşünür. Bu kelimeler; “yaratılmış”, “varlık” ve “ortaya çıkarmak” anlamlarına sahiptir. Dolayısıyla bu kelimelerin “yaratık, varlık ve insan” anlamlarına gelen “Türk” adının ilk söylenişleri olduğu sonucuna varır. Ayrıca bu çalışmasında “Tör-” hecesinden türeyen “törümek” ve “törütme”, “töretmek” kelimelerinin de yaratılış, meydana gelmek gibi anlamlara sahip olduğunu ifade eder. Uygurcada olduğu gibi Çağatay Türkçesi, Altayca, Yakutça Çuvaşça gibi Türk lehçelerinde de “Tör-” veya “Tür-” kök hecesinden türeyen yakın anlamlı kelimelerin varlığına da dikkat çeker.⁹¹⁰

“Türk” adı hakkındaki bu tezini daha da geliştirerek, 1879 yılında yayınlanan *Die Primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes* (Türk-Tatar Halklarının İlk Kültürü) adlı Türkçenin etimolojisine yönelik eserinde de savunmaya devam eder. Bu eserde “İnsan ve İnsan Vücudu” (*Der Mensch und der menschliche Körper*) adlı bölümde Türklerin “İnsan” kavramını hangi kelimelerle ifade ettiğine açıklık getirmeye çalışır.

⁹⁰⁹ Hüseyin Namık, “Türk Adı”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası* 13/3 (Mart 1934), 198.; İbrahim Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 2017), 12, 22.; İbrahim Kafesoğlu, “Tarihte “Türk” Adı”, *Türkler* 1 (Ankara, Yeni Türkiye Yay. 2014), 310.

⁹¹⁰ Vambéry, çalışmasında etimolojinin kayganlığı ve Türk diline ait tarihi verilerin yetersizliği nedeniyle doğru bilgiye ulaşmanın zorluğundan bahseder. Tespitlerine göre Türk diline ait en eski eser, 1069 yılına ait Uygurca yazılan Kutadgu Bilig’tir. Dolayısıyla Uygurca’yı ve Altay lehçelerini incelemeyi ve kıyaslamayı doğru bulur. “Türk-Tatar dillerindeki kelimelerin özü kök sayılabilir mi yoksa geçici olarak yalnız kök hece diye mi görülmelidir, bu hâlâ kesin olarak karara bağlanmayı bekleyen bir sorudur.” der. Bununla birlikte kelimeleri, kök yerine kök heceden yola çıkarak incelemeyi doğru bulur. Zira kök heceler, yapısı nedeniyle iki veya üç harflidir. Üç harften oluşan kelimeler, kelimenin en eski hali hakkında bilgi vermektedir.; Vambéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*, VII-XII, 184-185.

Türk halkının tamamı kendilerini “yaratılmış” ve “insan” anlamlarına gelen “törük” ya da “türük”ten türeyen “Türk” adı ile tanımlamaktaydı. Radloff’un araştırmalarında yer alan Altaylara ait Yaradılış Efsanesinde “insan” veya “adam” anlamlarına gelen “töröngör” kelimesini tespit eder. Bu kelimenin “törük” ya da “türük” ile aynı anlama gelebileceğini düşünür. Bu kelimelerin kök hali, “meydana getirmek” ya da “yaratmak” anlamına gelen “Töre-” (Törü) fiilidir.⁹¹¹Vámbéry’nin bu tespitiyle Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen eserinde öne sürdüğü fikirlerin az da olsa değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Zira daha önce Türk adının ilk hali olduğunu iddia ettiği “törük, türük ve törüklü” kelimelerinin kök hecesinin “tör-” olduğunu savunuyordu.

Araştırmalarında tör’den türeyen “töre” ismini de inceler. Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen’de bu ismin “şehzade (en yüksek), zırh (üst giysi)” anlamlarına geldiği bilgisine yer verir.⁹¹² Die Primitive Cultur des Türko-Tatarischen Volkes adlı eserinde ise “töre” kelimesinin zırh gibi korunaklı giysi anlamının yanı sıra “kanun, yasa, düzenleme” anlamlarına da geldiğini belirtmekteydi.⁹¹³ Bu tespitlerine rağmen o, kelimenin fiil halinin Türk kelimesinin etimolojisi ile ilgili olduğunu savunmaktadır.

Türk adının etimolojisi hakkında ileri sürdüğü bir diğer sav, “töre-” (törü-) fiilinden önce “insan” anlamına gelen “törük” veya “türük” isminin türemesi ve daha sonra bu ismin bir ulusu temsil eden “Türk” adına dönüşmesiyle ilgilidir. Bu tezinin doğruluğunu ispat edebilmek için Latince’deki “natio” (ulus), Slavca’daki “rod” (cinsiyet) ve “rodit” (üretmek/yaratmak), Macarca’daki “nemzet” (ulus), “nemzeni” (yaratmak) kelimelerini örnek olarak gösterir. Türk dil ailesinde de örneğin Çağatayca’da tire (kabile), Altayca’da “töröl” (cinsiyet), Yakutçada “törül” (köken) sözcüklerinin “töre-” kelimesine olan anlam benzerliklerine dikkat çeker. Sonuç olarak Türk adının kök kelimesindeki “insan” anlamının zaman içerisinde değişerek “Türk” adlı bir ulus adına dönüşmesine şaşırılmaması gerektiğini vurgular. Dünyada Almanca’da ve Slovakça’da da benzer örneklerin bu duruma birer örnek teşkil ettiğini belirtir.⁹¹⁴

⁹¹¹ Vámbéry, *Die Primitive Cultur*, 45, 51-52.; Bu kelime XI. yüzyılda “törü-” diye telaffuz edilmekteydi. bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it Türk Dizin*, çev. Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2018), 647.

⁹¹² Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*, 184.

⁹¹³ Vámbéry, *Die Primitive Cultur*, 45, 121.

⁹¹⁴ Vámbéry, *Die Primitive Cultur*, 52.

1882 yılında yayınlanan *A Magyarok Eredete* (Macarların Menşei) eserinde de “Türk” adının “insan” anlamına geldiğini vurgulamaya devam eder. Bununla birlikte Türk adının etnik kökeninin de daha önceki çalışmalarında ifade ettiği gibi “insan ve yaratık/mahluk” anlamlarını taşıdığını tekrarlar. Ona göre bu anlamın varlığını korumasında en önemli etken, Türkçe’nin Doğu’da yabancı unsurlardan daha az etkilenmesidir. Dolayısıyla bir Türkmen’e, Özbek’e, Kırgız’a ve Kazak’a Türk müsünüz diye sorduğunuzda evet cevabını alacağınızı belirtir. “Türk” adının tarihi eserlerdeki yazılış biçimi nasıldı? sorusu, onun bu eserde yanıtlamaya çalıştığı bir diğer husustur. Tarih araştırmaları sırasında “Türk” adının ilk olarak, Bizanslı Elçi Zemarkhos’un Ektag’a (Altay) ziyaretini anlattığı raporda Latince yazılışıyla yer aldığı kanısına varır. Arapların ise Türk adını ancak Maverünnehir’i işgal ettikten sonra duydukları sonucuna varır. İbni Dasta, İbni Fadlan’ın raporlarının yanı sıra, Tarihi Taberi ve Tarihi Narşahi’de anlatılanlar da bu durumu açıklayan örneklerdir. Tespitlerine göre Türk adının geçtiği ilk Türkçe kaynak, XI. yüzyılda yazılmış olan Kutadgu Bilik’tir. Uygur kelimesinin eserde yer almamasına rağmen Türk adının birkaç defa bulunmasıdır.⁹¹⁵ Zira Vambéry, 1870 yılında Kutadgu Bilig’i Almanca’ya çevirerek bilim dünyasına tanıtmıştır.⁹¹⁶ Eserin çeviri çalışmasında Türk ve törü adlarını tespit ettiği anlaşılmaktadır.⁹¹⁷

Vambéry’nin Türk adının etimolojisine dair çalışmalarında “törü”, “törüt-” kelimelerinin anlamına yönelik açıklamalarının XI. yüzyıla ait Türkçe eserlerden biri olan Divan-ü Lûgat-it Türk’teki ile aynı olması dikkati çekmektedir. Öyle ki Kaşgarlı Mahmud, eserinde isim olan törü kelimesini “düzen, nizam, görenek âdet” olarak, fiil olan törü-’nün anlamını ise “yaratılmak”, “törüt-” fiilini ise “yaratmak” diye ifade etmekteydi.⁹¹⁸ Burada dikkatimizi çeken bir diğer husus Vambéry’nin bu eserden faydalandığını belirtmemesinin yanı sıra Türk tarihinin önemli eserlerinden biri olan Divan-ü Lûgat-it Türk’ün XVII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar gerek Osmanlı gerekse Avrupa’daki bilim dünyası tarafından henüz bir nüshasına rastlanılmamış olmasıydı. Bu eserin, XX. yüzyılın ilk yıllarında Ali Emiri tarafından İstanbul’da

⁹¹⁵ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 461-462.; Bu eserin Almanca basımı için ayrıca bk. Vambéry, *Der Ursprung Der Magyaren*, 435-436.

⁹¹⁶ V. V. Bartold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yay., 2. Baskı, 2014), 107.

⁹¹⁷ Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*, 48, 85, 89, 99, 121, 129.

⁹¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lûgat-it Türk Dizin*, 647.

tesadüfen satın alınıp daha sonra Kilisli Rifat Bey tarafından Türkçeye tercüme edilerek tekrar bilimsel çalışmalara rehber olduğu bilinmektedir.⁹¹⁹

O halde “Vambéry, Türkistan seyahati sırasında bu eseri okumuş muydu?” yoksa “Kutadgu Bilig ile Divan-ü Lügat-it Türk’ün Karahanlı yazarlarının Türklerin kültür ve medeniyetine dair tasvirlerinin benzerliği mi onun tespitlerine yansımıştı?” sorularını sormamız gerekir. Bu sorular araştırmalarımız esnasında henüz cevap bulamadığımız sorulardan biridir.

Türklerin etnik kimliğini tespit etme çalışmalarından biri de Göktürklerle ait Orhun Kitabelerinin okunmasına yönelik çalışmalardır. Orhun Kitabelerinin 1896 yılında Vilhelm Thomsen tarafından okunup tamamlanmasından sonra,⁹²⁰ Türk adının anlamı hakkında Vambéry’den farklı bir görüş ortaya çıktı.

Thomsen kitabelerde “Türk” ve Türik” adlarını tespit ederek bu adın, “kuvvet ve güçlü” anlamlarına gelebileceğini ifade etti. Bununla birlikte Türk” adının yerleşik bir hanlığın ya da bir kavmin adı olabileceği fikrini benimser.⁹²¹ Vambéry, Orhun Kitabelerinin okunup yayınlanmasından sonra 1896 yılında eleştiri amaçlı *Noten Zu Den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens* (Moğolistan ve Sibirya’daki Eski Türkçe Kitabelere Dair Notlar) adlı eserini yayınladı. Bu eserde abidelerde sıklıkla geçen Türk adının anlamı hakkında herhangi bir yorumda bulunmaz. Bununla birlikte Thomsen’in Orhun Kitabeleri’ni okuması sonucunda Moğolistan’da bir Türk imparatorluğunun (Göktürkler) kurulmuş olduğu kanaatini, doğru bulmayıp eleştirir.⁹²²

Sonuç olarak diyebiliriz ki onun bu tespitleri bilim dünyasında Türk adı hakkında yeni araştırmaların kapılarını açtı. Pek çok bilim adamı, onun bu tespitlerinden ve bu konuda yapılan yeni araştırmalardan yola çıkarak Türk adının etimolojisi hakkında uzun süre çalışmalar yaptı. Nitekim araştırmacılarından Alman Türkolog F. W. K. Müller, Uygurca bir metinde geçen “Erklerin, Türklerin ıdalap toyın...” cümlesinden yola çıkarak 1910 yılında Türk adının “erk, kuvvet” kelimeleriyle eş anlamlı olduğu sonucuna vardı.⁹²³

⁹¹⁹ Mustafa S. Kaçalın, “Divânü Lugatî’t Türk”, *DİA* (İstanbul, TDV Yay., 1994), 9/ 448-449.

⁹²⁰ A. Azmi Bilgin, “Vilhelm Thomsen 1842-1927”, *DİA* (İstanbul, TDV Yay., 2012), 41/85.

⁹²¹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Tercüme: Râgıp Hulûsi Özdem (Ankara: TTK Yay., 4. Basım, 2019), 23.; Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*, 23.

⁹²² Hermann Vambéry, *Noten Zu Den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens* (Helsingfors: Druckerei der Finnischen Litteratur Gesellschaft, 1898), 3-7.

⁹²³ Namık, “*Türk Adı*”, 198-199.; Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*, 23.; Tuncer Baykara, “*Türklüğün En Eski Zamanları*”, *Türkler 1* (Ankara: Yeni Türkiye Yay. 2014), 283. 278-308

Alman arkeolog ve Türkolog Albert August von Le Coq⁹²⁴ ise 1912 yılında Berlin’de yayınlanan “Ein manichaesscher Buch-Fragment aus Chotscho” adlı makalesinde Thomsen gibi Türk’ün bir kavim adı olabileceğini öne sürdü. 1927 yılında Türkolog Gyula Németh de Türk adının kavim adı olarak “kuvvet” anlamına geldiğini kanıtlamaya çalıştı.⁹²⁵ Ayrıca Németh, Türk adının “adam” veya “mahluk” anlamlarına gelemeyeceğini bununla birlikte “ü” sesinin sadece Osmanlı lehçesinde bulunduğundan kök fiilin “ü” değil “ö” harfiyle yazılması gerektiğini iddia etti.⁹²⁶ Onun fikirlerinin de diğerler araştırmacılar gibi Vambéry’ninki ile tezat olduğu anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere Vambéry’nin “Türk” adının etimolojisi hakkındaki tespitlerini çürütmeye yönelik tezler ortaya atılmaktaydı. Yine de onun bu konudaki tespitleri güncelliğini korumaya devam etmekteydi. Nitekim Fransız Türkolog Louis Bazin, Vambéry’nin bu konudaki fikirlerinden yola çıkarak “Notes sur les mots “Oguz” et “Türk” adlı çalışmasında Brahmi dilindeki bir metinde Türk adının “Törük” şeklinde yazılmasından yola çıkarak bu adın iki heceli bir kelime olup ilk hecedeki “ö” nün zaman içerisinde “ü” ye dönüştüğü sonucuna vardı. Dolayısıyla tespitlerine göre bu adın ilk hali “Török” veya “Törük” olup daha sonra “Türük” diye telaffuz edilmekteydi. Ve nihayetinde ikinci hecedeki ses düşmesiyle “Türk” diye telaffuz edildi. Louis Bazin, Türk adının kök hecesinin “törü-” kelimesi olup türemek anlamına gelen törü+mek ile bağlantılı olduğunu savunur. Bu sebeple zamanla bu adın “var olmuş, şekil kazanmış”, “gelişmiş”, “tamamıyla gelişmiş” ve son olarak “kuvvet, güç” anlamlarına geldiği kanısına varır. Bu yönüyle Türk adının anlamı konusunda da Louis Bazin’in fikirlerinin nispeten Vambéry’nin teziyle örtüştüğü dikkati çekmektedir.⁹²⁷

1923 yılında Ziya Gökalp, bu adı etimolojik açıdan “kanun ve nizam sahibi” anlamına gelen “türelî” kelimesi ile açıklar. 1927’de Barthold da⁹²⁸ Orhun Kitabelerinde Han’ın “kendi iş ve kuvvetini (iş, güç) kavmini (budun) ve hâkimiyetlerini (türü) bana verdiler”⁹²⁹ cümlesinden yola çıkarak “türü” kelimesinin “kanun, âdet ve kanunla birlik

⁹²⁴ Albert August von Le Coq hakkında bilgi için bk. Hilal Görgün, “Albert August von Le Coq”, *DİA* (Ankara: TDV Yay. 2003), 27/118-119.

⁹²⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 19. Basım, 1999), 44, 413.; Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*, 23.

⁹²⁶ Namık, “*Türk Adı*”, 198.

⁹²⁷ Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*, 20, 23-dn.76.

⁹²⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 44.; Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*, 22-dn.70.

⁹²⁹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 23.; Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*, 22.

kazanan halk kitlesi”⁹³⁰ anlamlarına geldiğini düşünür. Bu yönüyle hem Ziya Gökalp’ın hem de Barthold’un Türk kelimesinin menşei hakkındaki öne sürdükleri tezlerde Vambéry’den ilham aldıkları anlaşılmaktadır. Ancak Vambéry’nin töre/törü kelimesinin fiil halini esas alırken onların ise bu kelimenin isim halini dikkate aldıkları göze çarpmaktadır.

1939 yılına gelindiğinde Fransız Türkolog Jean Deny de onun Türk adı hakkındaki bilimsel tespitlerini benimseyenler arasındadır. 1965 yılında G. Doarfer adın tarihsel süreç içerisinde “Törük>Türük>Türk” haline dönüştüğü tezini kabul etmiyordu.⁹³¹ Onun fikirleri bu yönüyle Vambéry’den ayrılmaktadır.

Doarfer’ın Vambéry ile aynı olan görüşü ise Türk adının bir kavim adı olmadığı ve Orhun Kitabelerinde yer alan Türk adının “Devletin esas halkını teşkil eden millet”⁹³² anlamına geldiği yönündeki fikirleriydi. Tarihçi İbrahim Kafesoğlu, Vambéry gibi Türk adının ilk anlamının “var olmuş, yaratılmış” veya “varlık, insan” anlamına geldiği ve Türk adının tarihsel süreçte anlam zenginliğine ulaştığı kanısındaydı.⁹³³ XXI. yüzyıla gelindiğinde Türkolog Tuncer Baykara’nın da Vambéry’nin fikirleriyle örtüşen tez çerçevesinde, Türk adının etimolojisi hakkındaki tespitlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁹³⁴

2.1.2. Türk-Tatar Adlandırması ve Moğolların Türklüğü

Avrupa’da Tatarları ifade etmek için kullanılan “Tartar” adı Roma ve Yunan mitolojisinde “cehennem” anlamına gelir. Bu tabir, özellikle XIV. yüzyılda Altın Orda Hanlığı’nda yaşayan Türklere verilmekle birlikte onların ata yurdu Orta Asya’ya da “Tartary” denilirdi. Tartar adı daha sonra, tüm Türk topluluklarını tanımlamak için kullanılan bir isme dönüşür.⁹³⁵

Vambéry de bu tanımlamanın etkisinde kalmış olmalı ki 1865 yılından itibaren yazdığı pek çok çalışmada tüm Türk halklarından “Turco-Tartar” (Türk-Tatar) ya da “Tartar” (Tatar) adıyla bahseder. Türkistan Seyahatnamesi’nde Türk topluluklarından biri olan Özbekleri “Tartar” adıyla özdeşleştirir. Bununla birlikte Türkmenler, Kırgızlar,

⁹³⁰ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 23.; Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*, 22.

⁹³¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 44.

⁹³² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 44.

⁹³³ Baykara, “Türklüğün En Eski Zamanları”, 284.

⁹³⁴ Baykara, “Türklüğün En Eski Zamanları”, 281-284.

⁹³⁵ Faruk Sümer, “Tatarlar”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 2011), 40/170.

Karakalpak gibi Türk topluluklarını “Turco-Tartar” adlandırmasına dahil etmekle birlikte onlardan bahsederken “Tartar” adını doğrudan kullanmamaktadır. Yine de Türkmenler hakkında bilgi verirken onların “Tartar” kökenlerine vurgu yapmaktadır.⁹³⁶ Onun, “Tartar” diğer bir deyişle “Tatar” adını kullanarak Türklerin etnik köklerine dair bir çıkarımda bulunmak istediğini söylememiz mümkündür.

Zira hem Çin yıllıklarında hem de Batı literatüründe Türklerin antropolojik açıdan Moğol soylu olduğu iddia ediliyordu.⁹³⁷ IV. yüzyıldan itibaren Batı kaynaklarında, Türklerin Moğol soylu olduğu tezi sıklıkla vurgulanıyordu. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Deguignes’in daha çok Çin yıllıklarına dayanarak 1757 yılında yayınladığı Türklerin ve sair Tatarların Tarihi adlı kitabında Türklerin ve Moğolların aynı ırk olduğu görüşü bilim çevrelerinde yaygınlaşıp kabul görmeye başlar.⁹³⁸

İşte bu bağlamda Türk-Moğol aynılığı tezinden etkilenerek Türkistan seyahati sonrasında yazdığı *Travels in Central Asia* adlı eserinde Türkmenler, Özbekler, Kırgızlar gibi Türk halkları hakkında bilgi verirken onların dış görünümelerini dikkate alarak etnik menşelerine dair çıkarımlarda bulunur. Bu tespitlerine göre Türkmenler Tatar soyludur. Teke, Yomut, Göklen Türkmenlerinde Tatar etnik köklerinin daha belirgin olduğu kanısındadır. Bazı Türkmen kabilelerinin ise İranlı kölelerle karışımından dolayı saf Tatar özelliklerini kaybettiklerini düşünür. Hive, Hokand ve Yarkend’de yaşayan Özbeklerin ise birbirlerinden oldukça farklı yüz hatlarına sahip olduğunu görür. Hive’deki Özbekleri ise İranlılarla karıştığı izlenimine kapılmakla birlikte yüz hatları ve tenlerinden Tatar köklerinin daha belirgin olduğunu vurgular. Yine Doğu Türkistan’ın sakinlerinden olan Özbekleri Kalmuklara benzetmekte ve burada yaşayan Özbeklerin genellikle İranlılara benzeyen fiziksel özelliklere sahip olduklarını iddia etmektedir. Hokand’da yaşayan Kıpçakları ise yüz hatlarından dolayı Moğollara benzetir.⁹³⁹

1868 yılında yayınladığı *Sketches of Central Asia* adlı eserinde Türk halklarının fizyonomisini inceleyerek etnik kökenlerine dair tespitlerde bulunmaya devam eder. Geçmişte Batı kaynaklarında tasvir edilen Türk tipolojisi, kültürü ve yaşam biçiminin XIX. yüzyılda da oldukça benzer olduğuna dikkat çeker. Bununla birlikte ırksal

⁹³⁶ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, viii, 28-29, 31, 151, 315, 360-361, 365, 397.; Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 282-312.

⁹³⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 46.

⁹³⁸ Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*, 330.

⁹³⁹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 360-361, 397, 434, 452-453.

benzerliğin sürekli bir değişime maruz kaldığını düşünür. Dolayısıyla Türkler hakkında Grek-Gotik yazarların anlatıları ile XIX. yüzyıldaki Türk imgesinin birbiriyle örtüşmediğini ifade eder. Bu durumun başlıca nedenini Türklerin iki bin yıl öncesinde olduğu gibi çevresindeki toplumlarla devam eden sosyal ilişkilerine bağlar. Bu değişimin bir örneğini Arap işgallerinin bir neticesi olarak İran/Acem ve Sami etkisinin bir yansıması olarak Türkistan'daki Türklerin antropolojik özelliklerinde kısmen tespit edebilmenin mümkün olduğunu belirtir. Yine de onların fizyonomilerinde bazı değişimler olmakla birlikte tıpkı Kafkas halklarında olduğu gibi Moğol-Kalmuk tipinin genel özelliklerini taşıdıklarını belirtir. İç Çin'den Hazar denizine uzanan sahada yaşayan Türkler arasında antropolojik açıdan ırksal birliğin genel hatlarıyla bir resmini çizmenin mümkün olduğunu söyler. Benzer ırk birliğinin Adriyatik'ten Tuna'ya uzanan Batı Türklerinde olmadığını düşünür. Ona göre en belirgin ırk birliği, Orta Asya'da birbirinden ayrı ayrı küçük toplumlarda daha belirgin hatlarla tespit edilebilir. Bu ırk birliğinde dikkati çeken en kesin bilgi ise Türklerin Moğollarla yakın akraba olduğudur. Türklerin Moğollarla akrabalığı, Hintliler ya da İranlılardan daha yakındır. Bu tarihsel bağ, Attila'nın Cengiz veya Timur'dan farklı bir tarihi şahsiyet olmakla birlikte her birinin ortak noktası, karakteristik Türk özelliğini taşımalarında mevcuttur. Bu çerçevede bu tezinin doğruluğunu kanıtlayabilmek için Türkistan'daki Kazak, Kırgız, Özbek ve Kara Kalpak Türklerini antropolojik açıdan daha detaylı bir şekilde tasvir etmeye başlar.⁹⁴⁰

İlerleyen yıllarda Türk dili, tarihi ve kültürü hakkındaki çalışmalarında Moğol vurgusu yapmamakla birlikte Turco-Tartar adına yer vermeye devam eder. Hatta Türk dillerini karşılaştırmalı olarak incelediği sözlüğe Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen (Türk-Tatar Dilleri Etimolojik Sözlüğü) adını verir.⁹⁴¹ Yine benzer şekilde Türk kültürüne özgü kavramları etimolojik açıdan incelediği Die Primitive Cultur des Turko- Tatarischen Volkes (Türk-Tatar Halklarının İlkel Kültürü) isimli sözlük çalışmasında⁹⁴² tüm Türk Dünyasını ifade etmek için Türk-Tatar adlandırmasını kullandığı dikkati çeker. A Magyarok Eredete (Macarların Kökeni) adlı çalışmasında ise Hunlar, Avarlar, Peçenekler, Hazarlar gibi Türk topluluklarını, Türk-

⁹⁴⁰ Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 282-285, 285-312.

⁹⁴¹ bk. Hermann Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko- Tatarischen Sprachen*.

⁹⁴² bk. Vámbéry, *Die Primitive Cultur des Turko- Tatarischen Volkes*.

Tatar adlandırması altında incelemeyip Ural-Altay kavimleri içerisinde irdeler.⁹⁴³ Zira o, artık bundan sonraki çalışmalarında tüm Türk topluluklarını, Ural-Altay kavimlerinin bir unsuru olarak ele alır. Macarların Türklüğü ve bu bağlamda onların Fin-Ugor ya da Ural-Altay kavimlerinden biri mi olduğu yönündeki tartışmalar, bu durumda etkili olur. Zira bu bakış açısı çerçevesinde, Macarları hem Türk-Tatar akrabalığına hem de Ural-Altay dil ailesine dahil etmek ister.⁹⁴⁴

Vambéry, *Das Türkenvolk* (Türk Halkları) adlı kitabında XIX. yüzyılda Türkistan'dan Kafkaslara uzanan sahada yaşayan tüm Türk topluluklarını “Türklük” bayrağı altında birleştirerek irdeler. Bu çalışmasında “Tatar” adını her ne kadar Kırım Tatarı, Nogay Tatarı gibi etnik adlandırmalarda kullansa da bunun yanlışlığını dile getirir. Tespitlerine göre Türk-Tatar (Turco-Tartar) adlandırması, sadece Avrupa bilim literatürüne özgüdür. Avrupalılar bazen Moğollardan bazen de Kuzey Türklerinden “Tatar” etnik adlandırmasıyla bahsetse de Türkler, kendilerine verilen bu etnik adı kullanmazlar. Hatta Türkler, bu adı kullanmaktan pek hoşnut değillerdir. İslam Dünyasında sadece Çin'in kuzeyinde yaşayan Türklere Tatar denilmektedir. Tatarların tarihteki yeri hakkında araştırma yaptığında ise Hülagu Han'ın ordusunda onların Kara Tatar adıyla bilindiğini, yine Osmanlılar zamanında Yıldırım Beyazıt tarafından Anadolu ordusuna dahil edilerek Karahisar ve Akşehir'e yerleştirildiğini, Timur'un ise otuz ya da kırk bin çadırdan oluşan Tatarları Türkistan'a geri götürdüğünü tespit eder. Daha sonraları Suriye, Diyarbakır çevresine yerleştirilen Tatarlar dikkate alındığında bu sayının Anadolu'daki Tatarların küçük bir bölümü olduğu kanısındadır. XIX. yüzyıla gelindiğinde Türkistan'da at binme konusunda yetenekli kişilere “rüzgâr kadar hızlı Tatar” dendiğini, Tatar adının toplumsal hayatta yaşadığını anlatır. Hatta Osmanlıların posta görevlilerine “Tatar” dediğini belirtir.⁹⁴⁵

O, Türk Dünyasına yönelik pek çok çalışmasında bu adın yanlış kullanıldığını dile getirir. Örneğin Kırım Tatarı adının etnik bir adlandırmadan ziyade onlara verilen siyasi bir ad olduğunu söyler.⁹⁴⁶ Nineteenth Century adlı dergide 1905 yılında yayımlanan

⁹⁴³ bk.Vámbéry, *A Magyarok Eredete.*; Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren.*; Tulasoğlu, “1882’de Macarların Türklüğünü İspat”, 317-323.

⁹⁴⁴ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármin Vámbéry’nin Yeri”, 72-73.; Duran, “Macar Türkolojisi”, 2766-2767.; Demirkan, *Macar Turancıları*, 17-18, 28.

⁹⁴⁵ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 60.

⁹⁴⁶ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 529.

“The Awakening of The Tartars” (Tatarların Uyanışı) adlı makalesinde yine bu adın yanlış kullanıldığını ifade eder.⁹⁴⁷

“...Bu makalenin konusuna girmeden önce, yanlış adlandırılan “Tatar” kelimesine dikkat çekmek istedim, geçmişte, Cengiz’in zamanında Moğolların öncü birlikleri “Tatar” adlı Türk kabilesinden oluştuğundan bu ad, daha sonradan Batıya doğru fetheden Moğollar liderliğindeki çeşitli göçebe yağmacı toplulukların ifadesinde kullanılmıştır. Sonraları bu ad, Kazan Tatarları, Nogay Tatarları ve Kırım Tatarları gibi Güney Rusya’da yerleşen Türklere yapıştı. Ve son zamanlarda tamamen Avrupa Rusya’sında çarın saltanatı altında yaşayan Müslüman Türklerin çoğu için genelleyici bir isim olmuştur...”⁹⁴⁸

Araştırmalarında Tatar adının Avrupalılar tarafından tüm Türkleri ve Moğolları ifade etmek için kullanılan etnik bir adlandırma olduğunu dile getirdikten sonra Moğolların Türklüğü tezini doğrulamak ister. Tespitlerine göre Ural-Altay topluluklarından Moğollar ve Türklerin akrabalık bağına kanıtlayabilecek pek çok etken vardır. Türklere ilk yerleşim sahaları, fiziksel özelliklerinin benzerliği bakımından Moğollar kadar yakın olan bir diğer toplum ise Ugurlardır (Uygur). Bu toplumların soy bakımından yakınlık derecesi ancak fiziksel özellikler ve konuştukları diller vasıtasıyla tespit edilebilecektir. Moğollar ve Ugorlar hakkında yapılan çeşitli araştırma sonuçlarını incelediğinde fiziksel özellikleri bakımından Türkler ve Moğolların birbirine daha benzer olduğu sonucuna varır. Fin-Ugurlarda Ostyaklar, Vogullar’da Moğol etkisi dikkati çekerken Kuzeybatı’ya doğru gidildikçe bu etki gitgide kaybolmaktadır. Bu nedenle bu topluluklar arasında Türk-Moğol etkisinden ziyade Fin-Ugurlara has fiziki özellikler gün geçtikçe daha belirgin olmaktadır.⁹⁴⁹ Onun bu tespitlerde bulunmasının başlıca amacı, Ugorların Türk kavimlerinden biri olduğunu dile getirerek Macarların dil ve etnik açıdan Türk soylu olduğunu kanıtlamaktır.⁹⁵⁰

Türkçe, Moğolca ve Ugur (Uygur) dillerini kıyaslayarak onların Ural-Altay dil ailesinin bir unsuru olduğunu kanıtlamak ister. Bu konuda da fiziksel özelliklerdekine benzer sonuçlara ulaşır. Nitekim bu konuda elde ettiği araştırma sonuçlarına göre Moğolca ses, dil bilgisi ve kelime yapısı özellikleri bakımından Türkçe’ye, Vogul ve Ostyak dillerinden daha yakındır. Her ne kadar Moğolca hem Türkçe ’ye hem de Ugur dillerine

⁹⁴⁷ Vambéry, “The Awakening of The Tartars”, 217.

⁹⁴⁸ Vambéry, “The Awakening of The Tartars”, 217.

⁹⁴⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 61-63.

⁹⁵⁰ bk. Uygurlar konu başlığı

benzese de kendine has bir dildir. Bunun başlıca sebebini Moğolların Ural-Altay aile birliğinden Türklerden daha sonra ayrılmasına bağlar. Zaman içerisinde Moğolların dilleri ve fiziksel özelliklerinde özgün bir oluşum meydana geldiğini düşünür. Aynı durumun Türkçe ve Ugor dillerinin en eski hallerinde de tespit edilebileceğini ifade eder. Moğolca ve Türkçe arasındaki akrabalık bağının daha doğru bir şekilde ancak tarihin en eski dil anıtları vasıtasıyla kanıtlanacağını düşünür. Oysa araştırma verilerine göre Türkçe ve Moğolca arasındaki bağı, çok zayıf bir ışık huzmesinin altında sadece Türkçe'nin en eski dil anıtı Kutadgu Bilik ile tespit etmek mümkündür. Yine de Türkler ve Moğollar arasındaki dil akrabalığını doğru bulmakla birlikte yetersiz kaynaklar altında kesin bir sonuca varılamayacağını dile getirir. Ural-Altay toplumlarından önce Moğolların mı Türklerin mi yoksa Ugorların mı ayrıldığı sorusunu cevaplamaya yetecek veri olmadığı kanısındadır. Öngörüsüne göre Ugorların kelime yapısı ve dağarcığındaki Türkçe ve Moğolcadan dikkati çeker derecedeki farklılığın başlıca sebebi, onların Ural-Altay toplumlarından daha erken bir zaman diliminde ayrılmalarıyla ilgilidir. Bu tarihsel ayrılığı, Ural-Altay toplumlarının göç hareketleriyle de ispatlamak mümkündür. Araştırmaları neticesinde kesin olmamakla birlikte Ural-Altay topluluklarının bir bölümünün ilk göç hareketleriyle Baltık Denizi çevresine yerleşirken diğer ana kütesinin ise yakın akrabaları Moğolların yaşam sahasına yakın Altay bozkırlarında yaşadıkları kanısına varır. Ural-Altay kavimlerinin birbirlerinden ayrılış sürecini irdeleyerek Türk, Ugor ve Moğol akrabalığını tespit etmek ister.⁹⁵¹ Böylece nihai amacı olan Macarların Ural-Altay kavimleriyle soy bağına kanıtlayabileceğini düşünür.

İşte bu çerçevede tarih çalışmalarında daima; Türkistan'dan Kafkaslara uzanan sahada varlık gösteren İskit, Hun, Avar, Bulgar, Hazar, Uygur, Peçenek adlı ilk Türk topluluklarının⁹⁵² ve onların tarihsel devamı niteliğinde olduğunu düşündüğü Kazak, Özbek, Sibir, Türkmen, Kazan, Kırım, Başkurt, Karaçay gibi Türk topluluklarının etnik köklerini ve tarihlerini bir tarihçi titizliğinde araştırmaya odaklanır.⁹⁵³

⁹⁵¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 63-65.

⁹⁵² Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*. 1-177.; Tulasoğlu, "1882'de Macarların Türklüğünü İspat", 320-323.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 65-73.

⁹⁵³ bk. Vambéry, *Das Türkenvolk*, 91-622.

2.2. Türk Tarihinde Tartışılmalı Konular

Uzun yıllar Türkler hakkında araştırma yapan Vambéry için Türklerin tarihsel köklerini tespit etmek çözülmesi ve anlaşılması gereken bir problemli. Zira bu sorunu çözümleyerek Türk soylu olduğuna inandığı Macarların, Türklerle (Türk-Tatar) soy akrabalığını tespit edebileceğini düşünür. Bu bağlamda Türklerin ana yurdu Türkistan'dan savaş ve göçler gibi nedenlerle ayrılarak Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafi sahayı yurt tutan İskitler, Hunlar, Avarlar Bulgarlar gibi ilk Türk topluluklarının etnik köklerini tarihi kaynakların ışığında aydınlatarak Macarların atalarını bulmaya çalışır.

2.2.1. İskitler (Sakalar)

İskitlerin kökenine yönelik araştırmalar, XVIII. yüzyıldan itibaren bilim dünyasının gündeminde yerini aldı. Araştırmacılar İskitlerin “İranî”, “Slav” veya “Ural-Altay ırkı” olabileceği yönünde tezler üretir.⁹⁵⁴ Ármin Vambéry de XIX. yüzyılda hala tartışmaların odağındaki “İskitler ve Sakalar'ın milliyeti nedir?”, “İskitler ve Sakalar aynı topluluklar mı?” sorularına cevap bulmak ister. Onun bu sorular etrafında yoğunlaşmasının asıl nedeni tarihi kaynaklara dayanarak bilim dünyasına İskitlerin (Sakaların) Ural-Altay boyuna mensup ilk Türk topluluklarından biri olduğunu kabul ettirmektir. Böylece Macarların etnik köklerinin Fin-Ugor'larla değil de Ural-Altaylı Türklerle bağı olduğu tezini kanıtlamaya çalışır. Dolayısıyla İskitlerin “İranî” veya “Slav” bir kavim olabileceği yönünde ortaya atılan savları çürütmek ister.⁹⁵⁵

İskitlerle ilgili araştırmalarında Herodot'un *Histories*⁹⁵⁶ adlı eserini başlıca kaynak olarak kullanır. Zira bu eseri, Türklerin milattan önceki tarihlerini aydınlatan en önemli ve güvenilir kaynaklardan biri olarak kabul etmektedir. Herodot'un eserindeki “Melpomene” başlıklı 4. kitaptan “Skytler” adlı konu başlığını incelediğinde İskitlerin Ural-Altaylı bir halk olabileceği yönündeki kanaati daha da pekişir. Onun, Herodot'u araştırmalarının merkezine yerleştirmesi bir tesadüf değildir. Zira XIX. yüzyılda İskitlerin hem Ural-Altay hem de “İranî” veya “Slav” bir kavme mensup olduğu

⁹⁵⁴ Abdülhaluk M. Çay- İlhami Durmuş, “İskitler”, *Türkler* 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 581.; İlhami Durmuş, “İskitler”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay, Serkan Acar (İstanbul: Kitabevi Yay., 4. basım, 2018), 21.

⁹⁵⁵ Vambéry, *der Ursprung Der Magyaren*, 3-5.

⁹⁵⁶ bk. Herodotos, *Tarih*, Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi, çev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 18. basım, 2020).

yönünde tezler üretenler, Herodot'un Histories adlı eserini birincil kaynak olarak kabul etmekteydiler.⁹⁵⁷

Vambéry, Herodot'un eserinin İskitler konusunda doğru bir kaynak olduğunu düşünse de araştırmacıların bu eseri yanlış ya da eksik yorumlamalarından dolayı hataya düştüklerini iddia eder. Tamamen esere bağlı kalarak yapılan değerlendirmeler neticesinde bazen dönemin özelliklerini gözden kaçırmaları bazen de etnolojiyi göz ardı etmeleri onları hataya düşüren başlıca unsurlardır. Tespitlerine göre bu hatalar zinciri, Herodot'ta geçen yer ve su adlarının XIX. yüzyılda Karadeniz ülkelerindeki yer ve su adlarıyla özdeşleştirilmesine yol açar. Örneğin Herodot'ta bahsedilen Porata'nın Prut; Tanais'in de Don; Hipanis'in Bug olduğu kabul edilir. Ona göre Herodot'ta geçen bu coğrafi yerler, bilimsel olarak ispat edilemediğinden labirentte yol aramaya benzemektedir. Zira her bilim adamı kendine göre yeni adlandırmalar yapmaktaydı ve bu durum tarih okurlarını bilinmezliğe sürüklemekteydi. Hayali teorilerin ve zorlamaların bilime zarar verdiği kanısındadır. Vambéry'nin eleştirdiği bilim dünyasının Herodot'taki yer adları ile ilgili tespitleri,⁹⁵⁸ günümüzde de geçerliliğini önemli ölçüde korumaktadır. Bu bağlamda Herodot'taki Hypanis Nehri'nin "Bug", Tanais Nehri'nin "Don" olduğu kabul edilmektedir.⁹⁵⁹

Karadeniz'deki buna benzer yer adlarının doğruluğunu eleştirmesinin en önemli nedeni, milattan önce İskitler gibi Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan kavimlerin Fin-Ugur kavimleri olduğu yönünde ileri sürülen tezleri çürütmek istemesinden kaynaklanıyordu. Herodot'ta geçen yer adlarının belirsizliğinden dolayı, Fin-Ugurların Karadeniz'deki yerlerini kesin olarak tespit edebilmenin mümkün olmadığını ve Lindner, Klaproth gibi araştırmacıların bu konuda yanılgıya düştüğünü savunur. Tespitlerine göre Fin-Ugurlar XIX. yüzyıldaki yerleşim yerlerine Güney'den değil de aksine, Doğu'dan Moğolların ve Tunguzların yaşadığı topraklardan gelir. Dildeki benzerlikler bunun kanıtıdır.⁹⁶⁰

Herodot'ta anlatılanları incelediğinde İskitlerin Doğu'da Ceyhun ortaları ve Baktarya'da; Batı'da ise Don-Volga kıyılarında yaşadıklarına dair izler tespit eder. Araştırmalarına göre bazı bilim adamları tarafından İranlı kabul edilen İskitlerin Seyhun'dan Volga'ya göç ettiği yönündeki iddialar doğru değildir; çünkü bu konuda ne

⁹⁵⁷ Vambéry, *der Ursprung Der Magyaren*, 4-5.

⁹⁵⁸ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren, Leipzig*, 5-6.

⁹⁵⁹ Durmuş, "İskitler", 19-20.

⁹⁶⁰ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 6-7.

tarihi ne de kültürel açıdan İran medeniyetinin tarih öncesi dönemlerde Seyhun ötesine yayıldığına dair bir kanıt yoktur. Herodot'ta İskitlerin milliyetine ışık tutacak fiziki betimlemeler ile konuştukları dilleri aydınlatacak ipuçlarını oldukça yetersiz bulur.⁹⁶¹ Halbuki XIX. yüzyılda Müllenhoff, Tomaschek, Fressel gibi bilim insanları, filoloji araştırmaları neticesinde İskitlerin ve İranlıların dini inanışlarına özgü kelimelerde benzerlik olduğunu iddia ederek İskitlerin “İranî” bir kavim olduğunu öne sürmekteydi.⁹⁶²

Vambéry, Herodot'ta yer alan bazı kelimelerden yola çıkılarak İskitlerin “İranî” bir kavim olduğu yönünde ortaya atılan tezleri eleştirir. Bu konudaki fikrini daha güçlü kılabilmek için *Der Ursprung der Magyaren* adlı eserinde pek çok araştırmayı irdeler. İlk olarak, Brunn'un 1869 yılında Petersburg'ta yayınlanan “Herodot İskityası Hakkında Zıt Kanaatleri Birleştirme Teşebbüsü” adlı çalışmasını ele alır. Bu çalışmada, Herodot ve diğer Yunan nakillerindeki İskitçe kelimeler aracılığıyla zıt fikirlerin birleştirilmesini doğru bulmaz. Vambéry'nin incelediği bir başka çalışma Alman oryantalist Karl Friedrich Neumann'ın 1855 yılında yayınladığı *Die Völker des Südlichen Russlands*⁹⁶³ (Güney Rusya Halkları) adlı eseri idi. Neumann, İskitleri, Türkçe konuşan halklardan biri olarak kabul ediyordu. Bir başka araştırmacı Nieburh ise *Die Hellenen im Skythenlande* (İskit Diyarı Helenleri) isimli çalışmasında İskitlerin kökenini Moğollara dayandırmaktaydı.⁹⁶⁴ İskitlerle Tatarların örf ve adetlerinin benzer olduğunu düşünmekteydi.⁹⁶⁵

Vambéry, “İskitlerin Türklüğü” tezlerini çürütmek için Schieffner, Kont Potocky, Klaproth gibi daha pek çok bilim adamının çalışmalar yaptığını anlatır. Schieffner'ın, “İskitlerin Moğolluğu Aleyhindeki Dilsel Sakıncalar”⁹⁶⁶ adlı makalesinden etkilenerek Kont Potocky ve Klaproth İskitlerin İranî olduğunu iddia etmektedir. Hatta bazı araştırmacıların daha da ileri giderek eski Baktarca ile İskit dilinin benzerliği üzerine tezler ürettiklerini öne sürer. Tüm bu tezlerin dil mukayese kuralları dikkate alınmadığı için zorlama tezler olduğunu düşünür. Ayrıca araştırmacıların İskitlerle ilgili

⁹⁶¹ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 4, 7-8.

⁹⁶² Çay-Durmuş, “İskitler”, 582.; İlhami Durmuş, “İskitlerin Kimliği”, *Türkler* 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 619-620.

⁹⁶³ bk. Karl Friedrich Neumann, *Die Völker des Südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung* (Leipzig: 1855).

⁹⁶⁴ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 8.

⁹⁶⁵ Çay-Durmuş, “İskitler”, 582.

⁹⁶⁶ bk. A. Schieffner, “Sprachliche Bedenken Gegen das Mongolenthum der Skythen” *Bulletin* XIII/13 (De saint-Petersbourg, 1856).

araştırmalarında Heredot, Strabon gibi Antik döneme özgü eserlerde anlatılanları kesin doğru bilgi olarak kabul etmelerini eleştirir. Zira onların eserlerinde zaman zaman geçmişin masal gibi anlatıldığını düşünür. Tarih araştırmalarında, Heredot ve diğerlerinin anlattıklarının irdelenerek ele alınması gerektiği kanaatindedir. Bu eserlerde dikkati çeken ise anlatıldığı dönemin genel ruhudur. Dolayısıyla kültürü, dönemin ruhunu dile getiren önemli bir unsur olarak görür. Heredot'ta anlatılanları incelendiğinde İskitlerin kültür dünyasına özgü sosyal yaşantısının genel bir resminin çizildiğini tespit eder. Heredot'u okuduğunda İskitlerin “yarı ve tam göçebe” bir toplum yapısına sahip olduklarını anlar. Bu nedenle İskitlerin Orta Asya'nın göçebelerinin proto tipi olduğunu savunur. Bununla birlikte İskitlerin Türk kültür hayatına özgü çadır kullanmaları, kımız içmeleri, değnek falına bakmaları, Şamanist cenaze merasimleri nedeniyle Türk kimliğine sahip olabileceklerini düşünür. Bozkır yaşantısının, onların kültür yapısını şekillendiren önemli ve değişmez bir unsur olduğunu savunur. Herodot'ta yer alan kültür kanıtlarından yola çıkarak Karadeniz'in kuzeyindeki Meot Gölü'nün kuzeydoğusundan Volga'ya uzanan sahada yaşayan Ural-Alтайlı Türk kavimlerin İskitlerin devamı olduğunu düşünür. Tezini desteklemek için Rus akademisyen A. A. Kunik'in, Attila'dan önce Karadeniz'in kuzeyinde Türklerin yaşadığı yönündeki tespitlerine atıfta bulunur.⁹⁶⁷

2.2.2. Hunlar ve Avarlar

Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren* adlı eserinde Hunlar ve Avarları ayrı ayrı ele almayıp tek konu başlığı altında inceler. Bu durumun “V. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in kuzeydoğu kıyı yörelerinden Theiss ve Tuna'ya doğru ilerleyen ve bu esnada meselenin tabiatı icabı yarı ve tam yerleşik halk unsurlarını önlerinde sürükleyerek her şeyi yakıp yıkan göçebe halkların milliyeti nedir?” sorusuyla ilgili olduğunu belirtir. Priscus Rhetor, Menander Protector, Theophylaktus Simocatta, Ammianus Marcellinus ve Got Jordanis gibi Bizans tarihçilerinin eserlerini incelediğinde bu sorunun cevabının “Hunlar ve Avarlar” olduğu kanısına varır. Etimolojiye önem verdiği için ilk olarak kendisine şu soruyu sorar: “Hun ve Avar” adı onların gerçek adı mıydı yoksa bu ad kendilerine yaşadıkları dönemlerde diğer toplumlar tarafından mı verildi? Bu halkların yazılı kaynakları olmadığı için bu sorunun

⁹⁶⁷ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 8-12.

cevabının ancak Bizans kaynaklarının çok iyi irdelenerek bulunabileceğini düşünür. Bizans kaynaklarının göçebe Türkler hakkındaki bazı yorumları güvenilir ve gereksiz bulmakla birlikte onların bozkır kültürünü daha doğru resmettikleri fikrindedir.⁹⁶⁸ Konuyla ilgili kaynak araştırmalarında Türklerin antikçağdaki tarihini aydınlatacak yeterli somut veri olmadığını düşünür. XIX. yüzyıla ulaşanların büyük çoğunluğu ona göre masal ve efsaneler üzerine kurgulanan anlatılardır. Çin, Arap, Yunan, İran kaynaklarında ise Türklere aşağılama ve küçümsemeyle bakıldığını özellikle de Çin kaynaklarında bunun belirgin olduğunu tespit eder. Yine de Arap, Yunan ve İran yazarlarının eserlerinden, Türklerin gelenek ve görenekleri gibi etnografik durumu hakkında daha net resme ulaşmanın mümkün olduğu sonucuna varır.⁹⁶⁹

Kaynaklar hakkındaki tespitlerinden sonra Hunların ve Avarların ilk olarak yaşadıkları tarihi coğrafya hakkında bilgi verir. Ona göre bu Türk halkları, tarih öncesi dönemlerden Doğu Moğolistan'da Kingan Dağları'ndan Altay'a doğru uzanıp Turan yayları boyunca Don ve Volga kıyılarına ve Karadeniz sahillerine kadar uzanan coğrafyada varlığı bilinen Türk-Tatar halklarından biridir. Bizans kaynaklarında onların ana yurtlarının neresi olduğu konusunda kesin bilgiye ulaşmanın çok mümkün olmadığını belirtir. Tespitlerine göre her iki toplum, iyi derecede savaşçı, iyi at kullanan, bozkırın olumsuz iklim koşullarına uyum sağlayan bir toplumdur. Onların Doğu Roma sınırına gelmelerine neden olan etkenin, Sakaların Yunan-Baktar İmparatorluğu'na MÖ 150'de saldırmasına iten etkenlerle aynı olduğunu düşünmektedir. Bizans kaynaklarında Hunların ten rengine göre Ak ve Kara olarak ayrıldığını tespit eder. Ona göre bu ayrım ten renkleri ilgili değildir. Zira Orta Asya bozkır halklarının güneşe sık maruz kalmaları nedeniyle tenleri kavruk bir renktedir. XIX. yüzyılda Türkler arasında bazı soylu aileler ak söngök, kara söngök diye ayrılmaktadır. Dolayısıyla bu sınıflandırma ona göre Hunların etnik kökleriyle ilgilidir. O, bu tasniften yola çıkarak Kara Hunların İtil kıyısında; Ak Hunların ise Hazar Denizi'nin kuzeyinde yaşadığı yönünde bir tespitte bulunmaktadır. Attila'nın tarih sahnesinden çekilmesinden yüzyıl sonra Hazar'ın Kuzeydoğusuna giden Zemarkhos'un burada yaşayan Türkler hakkında verdiği bilgilerin onun bu tespitini doğruladığı sonucuna varmaktadır. Ayrıca Zemarkhos'un anlattıklarından yola çıkılarak Türklüğün,

⁹⁶⁸ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 21-22, 27-28.; Tulasoğlu, "1882'de Macarların Türklüğünü İspat", 321.

⁹⁶⁹ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 21-22.

Altay'dan Azak Denizi'ne ve hatta Tuna'ya kadar uzanan sahada bir devamlılık arz ettiği yönünde çıkarımlara varmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre Seyhun ile Hazar Denizinin doğusunda yaşayan göçebeler Türk'tür. Bölgedeki Türk varlığının çok eskiye dayandığını, Sasanilerin Türkler hakkında verdiği bilgiler kanıtlamaktadır.⁹⁷⁰ Bu bölgedeki Türk varlığını ispat eden önemli bir unsurun dil olduğunu düşünür. Bu konuda Patkanow'un *Russische Revue*'de yayınlanan bir makalesinde V. yüzyıla ait Ermenice metinlerde Türkçe bazı kelimelerin bulunduğu yönündeki tespitlerini fark eder. Türkçeden Ermeniceye geçtiği düşünülen "Oçkar" kelimesi ile Türkçedeki "koç" anlamına gelen "koçkar" ın buna bir örnek olduğunu ve dolayısıyla bu bilgiden yola çıkarak V. yüzyılda Hazar çevresinde Türk varlığının ispatlanabileceğini dile getirir. Bölgedeki Türk varlığının "itil" "yayık" gibi coğrafi yer adlarından da tespit edilebileceğini ifade eder. Volga ve Ural ırmaklarının aslında geçmişte Türkçe adlara sahip olduğunu belirtir. Buna göre Volga'nın eski Türkçe adı ırmak anlamına gelen İtil kelimesidir; Ural ırmağının eski adı ise "Yaık" veya "yayık" dır. Yaık ise geniş veya yayılmış anlamına gelmektedir. Araştırmalarında "Hun ve Avar" kişi adlarındaki benzerliklerle de onların ortak tarihi ve kültürel geçmişlerini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.⁹⁷¹

2.2.3. Macarlar

Vambéry, eğitim hayatı boyunca Macarların etnik kökleri hakkında anlatılan pek çok efsane hakkında bilgi sahibi olur. Daha çocukluk yıllarından itibaren "Kadim Macarlar" sözü zihninde yer edinmeye başlar. Gençlik yıllarında dil öğrenme çalışmaları sırasında Macarca ve Asya dilleri arasındaki benzerlikleri fark ettiğinde "Kadim Macarların" Asya ile olan bağına tespit etme düşüncesi zihninde daha da belirgin bir hale dönüşür. İstanbul'a geldiği (1857) andan itibaren karşılaştığı renkli ve uzun kaftanlı, ciddi görünümlü, gururlu Asyalı halklar ona, Macarların ulusal bağımsızlık mücadelelerinde sıklıkla dile getirdikleri kahraman Asyalı atalarını çağırıştırır.⁹⁷² Bu bağlamda gerek İstanbul'daki kütüphanelerde Osmanlı Tarihi kaynaklarından yola çıkarak Macarların

⁹⁷⁰ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 22-23.

⁹⁷¹ Vambéry, *Der Ursprung Der Magyaren*, 24.; Tulasoğlu, "1882'de Macarların Türklüğünü İspat", 321-322.

⁹⁷² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 145-147.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiye'si*, 138-140.

tarihini araştırmaya yönelik çalışmalarında⁹⁷³ gerekse Çağatayca dil bilim çalışmalarında, Macarların Asya Türkleriyle akrabalığını tespit etmek başlıca amacı olur. Dilbilim konusundaki araştırmalarını derinleştirdikçe Macarca ve Türk dilleri arasındaki benzerliğin İstanbul Türkçesine kıyasla Asya'nın iç bölgelerinde konuşulan lehçeler arasında daha da arttığı kanısına varır.⁹⁷⁴ İşte bu bağlamda 1862 yılında çıktığı Türkistan seyahatinin başlıca amacı, Macarca ile Türk-Tatar dilleri arasındaki akrabalığı kanıtlamak olur.⁹⁷⁵

Türkistan seyahati sonrasında yazdığı *Čagataische Sprachstudien* (Çağatay Dil Çalışmaları)⁹⁷⁶, *A Török-Tatar Nyelvek Etymologiai Szotara*⁹⁷⁷ (Türk-Tatar Etimolojik Sözlüğü) gibi pek çok dilbilim çalışmasında Macarca'nın Ural-Altay dil ailesine mensup olduğunu kanıtlamaya çalışır. Vambéry, bu akrabalık bağıını etnik açıdan da kanıtlamak ister. Dolayısıyla bu amaçla ilk olarak 1882 yılında *A Magyarok Eredete*⁹⁷⁸ (Macarların Kökeni) adlı çalışmasını yayınlar. Yine aynı yıl bu eserin Almanca baskısı, *Der Ursprung der Magyaren*⁹⁷⁹ adıyla bilim dünyasında yerini alır.

Vambéry'nin tezine göre IX. yüzyılda Macaristan'ın kurucusu olduğu bilinen Árpád ve onun savaşçıları kesinlikle Türk ulusunun Kuzeybatı kolunu oluşturan göçebe halklardandır. Onlar önce Ural'dan Volga Nehri civarına, daha sonra Avrupa'ya doğru ilerleyerek Pannonia'ya yerleşmişler ve Macar Devleti'nin kuruluşuna öncülük etmişlerdir.⁹⁸⁰ Bu bağlamda Macarların Kökeni (*Der Ursprung der Magyaren*) adlı çalışmasında, Karadeniz'in kuzeyini yurt edinmiş İskitler, Bulgarlar, Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler gibi ilk Türk kavimlerinin tarihini dikkatle irdeler.⁹⁸¹ Zira ona göre Macarlar, bu Türk topluluklarıyla aynı etnik soydan gelmektedir.⁹⁸² Bu doğrultuda Türklerin tarihsel köklerini tespit edilmesi gerektiğine inanır; ancak bu çalışmanın bir hayli zorluklarla dolu olduğunu düşünür. Bu durumu şöyle açıklar:

⁹⁷³ Ayrıntılı bilgi için bk. Papp, "Vambéry ve Osmanlı Tarihçiliği", 138-143.; Sándor Papp, *Osmanlılar ve Macarlar Bir Diplomatik Tarih*, 327-336.

⁹⁷⁴ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 146-148.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 139-141.

⁹⁷⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, vii.

⁹⁷⁶ Vambéry, *Čagataische Sprachstudien*.

⁹⁷⁷ Vambéry, *A Török-Tatar Nyelvek Etymologiai Szotara*.

⁹⁷⁸ bk. Vambéry, *A Magyarok Eredete Ethimologiai*.

⁹⁷⁹ bk. Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*.

⁹⁸⁰ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 454-455.

⁹⁸¹ Bu Türk toplulukları için bk. Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 3-149.; Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 1-139.

⁹⁸² Tulasoğlu, "1882'de Macarların Türklüğünü İspat", 320.

“Bir ırmağın kaynağını keşfetmek isteyen kişi ilgili kaynak alanının her köşesini karış karış araştırıp en ufak ve dikkat çekmeyen çayı bile doğduğu yere kadar izleme zahmetinden kaçınmamalıdır. Halkların kökenleri de benzer bir durumu içerir. Bizim niyetimiz, Macarların ilk başlangıçlarını şimdiye dek olduğu gibi Fin-Ugor akrabalığı noktasından değil, Türk-Tatarlarla soy ilişkisi bakımından da aydınlatmaktır, onun için de bizzat Türklerin tarih öncesi çağda ilk ortaya çıkışlarının izini de sürmemiz gerekmektedir...”⁹⁸³

Araştırmalarında Macar tarihini tarih öncesi çağlardan itibaren en doğru şekilde aydınlatacak güvenli kaynakları tespit etmenin önemini sıklıkla vurgular. Zira Macarların etnik köklerinin ancak Türklerin tarih öncesi dönemlerinin aydınlanmasıyla mümkün olabileceğini ifade eder. Bu amaçla irdelenen mit ve efsanelerin, Çin yıllıklarının güvenilir kaynaklar olmadığı kanısındadır. Özellikle Çin yıllıklarında yer alan “kuzey göçebeleri” etnik adlandırmasından ve burada yer alan tahrif olmuş etnik isimlerden güvenilir sonuçlara ulaşılamayacağını ileri sürer. Türklerin tarih öncesini aydınlatacak en temel kaynağın tarihin babası olarak adlandırdığı Herodot’un Tarihi olduğu fikrindedir. Nitekim ilk Türk topluluğu olarak kabul ettiği İskitler hakkındaki bilgilerin nispeten Herodot’ta olduğunu düşünür. Tespitlerine göre onların yerini tarihsel süreçte Hunlar ve Avarlar alır. Dolayısıyla Ural-Altay halkları arasında büyük bir etnik dönüşümün olmadığı sonucuna varır. Bu bağlamda Macarların etnik köklerini Ural’dan Karpatlara uzanan sahada varlık gösteren Türk halkları arasında aramaya başlar. Onun Macarlar hakkındaki araştırmalarını bu coğrafi sahaya yöneltmesindeki başlıca neden, tarihi kaynaklarda elde ettiği verilerdir.⁹⁸⁴ Nitekim o, Macarların tarihini araştırdığı kaynakları iki gruba ayırır. İlk grup, Arap kaynaklarından; ikinci grup ise Bizans tarihi kaynaklarından oluşur.⁹⁸⁵ Bizans kaynaklarını Macar tarihini aydınlatacak kadar güvenilir bulmaz. Arap kaynaklarının ise daha güvenilir ve daha aydınlatıcı olduğu zannındadır.⁹⁸⁶ Örneğin, Bizans kaynaklarından Konstantin Porphyrogenitus’un *De Administrando Imperio* adlı eserinde Macarlar hakkında yer alan bilgilerin oldukça karışık ve bölük pörçük olduğunu ifade eder. Yine de Macarların Tuna’ya göçleri gibi değerli bilgilerin olduğunu düşünür.⁹⁸⁷ *De Administrando Imperio*’da Macarlar,

⁹⁸³ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 3.

⁹⁸⁴ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 3, 20.; Vámbéry, *A Magyarok Eredete*, 1-2.

⁹⁸⁵ bk. Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 115-136.; Vámbéry, *A Magyarok Eredete*, 128-152.

⁹⁸⁶ Tulasoğlu, “1882’de Macarların Türklüğünü İspat”, 322-323.

⁹⁸⁷ Vámbéry, *A Magyarok Eredete*, 146.; Macarlar konusunda bk. Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, çev. İlhan Aslan (İstanbul:Post Yayıncılık, 2020).

Peçeneklerin komşusu olan “Türkler” adıyla anlatılmaktadır.⁹⁸⁸ Vambéry de Bizanslıların eserlerinde Hazarlar, Peçenekler gibi yakından tanıyıp bilgi sahibi olduğu Türklerin isimlerine yer verirken Macarlar gibi haklarında çok fazla bilgi sahibi olmadıkları Türklerden, genel bir adlandırma ile “Türkler” diye bahsettiklerini tespit eder.⁹⁸⁹ Konstantin Porphyrogenitus, Macarların lideri Arpad’ın babasının Almustis (Almus) olduğu hakkında bilgi verir.⁹⁹⁰ Macarların soyunun Arpad’ın soyuna dayandığı konusunda anlatılan efsaneler hala bilinmektedir.⁹⁹¹ Vambéry, eğitim hayatı boyunca bu tür efsaneleri dinlediğini anlatır.⁹⁹² Bu bilgilerden yola çıkarak Der Ursprung der Magyaren adlı eserinde Almus ve Arpad’ın Türkçe kökenli isimler olduğuna dair etimolojik çıkarımlarda bulunur.⁹⁹³

Vambéry Arap kaynaklarından İbni Dasta’da yer alan: “Macarya Peçenek ülkesi ile Eski Bulgarlarının arasında yer alır. Macarya’nın en ileri sınırı burasıdır. Macarlar Türk soyundandır” ifadesinden yola çıkarak önce “Macarya” adı, daha sonra Macarların Peçeneklerle akrabalığı konusunda çıkarımlarda bulunmaya başlar. Ona göre Arap kaynaklarında yer alan “Macarya” adı tamamen Arapça’da ikinci hecenin harekeli okunmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla bu ad müstensihler tarafından “Meş’ar” ya da “Me’ar” diye yazıya geçirilirken zamanla bu adı “Mecğar” ve “Mecgariye’ye” dönüştürmüşlerdir. Bu durumun Macar adı hakkında yanlış etimolojik sonuçlara neden olduğunu ifade eder. Kaynaklarda Macar adıyla ilgi tespit ettiği bir diğer yanlış Macar adının “Bacgar, Bacgird, Başkırt” olarak okunmasıdır. Bunun dudak sesinin “m” harfinin “b” harfine dönüşümüyle ilgili olduğu kanısındadır. İbni Fadlan’da X. yüzyılda Başkırd adıyla bahsedilen bir toplumun varlığı nedeniyle Başkırlar ile Macarların aynı toplum olmadığını belirtir. Bununla birlikte Mesudi’nin bahsettiği Nogay ve Peçeneklerle birlikte Karadeniz’in çevresinde yaşayan “Bacgird” adlı toplumun aslında Macarlar olduğunu ifade eder. Kazvini’nin de benzer hataya düştüğü kanısındadır. Başkırt adının etimolojisinden bu yanlış anlaşılmanın tespit edilebileceğini belirtir. Zira ona göre Başkırt, bozkır yaşantısının bir ürünüdür. Onun üzerinde durduğu bir diğer konu Macarların Peçenek Türklerine olan kültürel yakınlığıdır. Ebu Dülef’in

⁹⁸⁸ Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 31- dn. 59, 32, dn-60, 93,103, 104.

⁹⁸⁹ Tulasoğlu, “1882’de Macarların Türklüğünü İspat”, 323.

⁹⁹⁰ Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 104.

⁹⁹¹ Zsolt Petkes–Balázs Sudár vd., Ural’dan Karpat Havzası’na Macarların Göçü ve Yurt Tutması, çev. Erdal Şalikoğlu (İstanbul: İstanbul Macar Kültür Merkezi Yay., 2017), 5.

⁹⁹² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 146.

⁹⁹³ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 136-137.

seyahatnamesinde Peçenekli erkeklerin uzun sakallı ve bıyıklı olmalarından bahsettiğini tespit eder. Vambéry, bu geleneğin, Macaristan’da asırlar boyu devam ettiğini söyler. O, Peçeneklerin Kumanlar ile akraba olduğunu Kumanların ise Macarlarla olan akrabalığından yola çıkarak onların tarihte Oğuz, Guz adıyla bilinen Türk soyunu oluşturan kollar, alt soylar olduğu sonucuna varır. Macarlar Türklüğün en kuzey sınırında yer alıp Fin-Ugorlarla komşu olması nedeniyle, bu Ural-Altay soylu Macarların dil bakımından Slav-Germen ve Fin Ugor kavimleriyle etkileşime girdiğini öne sürer. Bununla birlikte Macarların etnik bakımdan da nispeten Ugorlarla kaynaştığı sonucuna varır.⁹⁹⁴

Vambéry, 1895 yılına gelindiğinde A magyar keletkezése és gyarrapodása adlı eserinde Macarların etnolojisi hakkında benzer fikirleri ileri sürmeye devam eder. Bu defa diğer çalışmalarından farklı olarak halk kavramı içerisinde konuyu irdeler. Ona göre halkı oluşturan “dilsel akrabalık”, “antropolojik özellik” ve “halk ruhu” olmak üzere üç temel unsur vardır. Bu bağlamda Macarların Fin-Ugor dilleriyle akrabalığını kabul eder ama dilsel akrabalığın etnik akrabalık ile bağdaştırılmasını doğru bulmaz. Macarca, Ugorca-Türkçe karışık bir dildir, der. Kısaca Vambéry’e göre Macarca Fin-Ugor dil ailesine mensup olabilir ama Macarlar etnik olarak Fin-Ugor soylu değildir. Bununla birlikte etnik akrabalığın dil bilim çalışmaları yerine antropolojinin verileri ile aydınlanabileceğini dile getirir. Macar ulusunun Türklük ruhu çerçevesinde şekillendiğini söyler. Nasıl ki Türklerin savaşçı ve fethedici ruhu ön plandaysa benzer ruhun Macarlarda da görüldüğü kanısındadır. Onun üzerinde durduğu bir diğer husus Macarların Karpatlara geliş sürecidir. O, Ugor halkının Hun ve Avar göçleriyle Karpat Havzası’na geldiklerini ve buraya yerleşen Árpád öncülüğündeki Macarların Türk olduğunu vurgular. Vambéry, böylece Fin Ugorların 895 yılından önce Karpatlara yerleştiklerini iddia etmiş olur. Árpád ile gelen Macarların sayısı 30 bin iken Karpat Havzası’nın nüfusu 300-400 bin kişidir. Onun ileri sürdüğü bir diğer tez ise Macar-Slav ilişkisinin Avarların göç süreciyle başlamasıdır.⁹⁹⁵ Vambéry, ölmeden kısa bir süre önce yazdığı Á Magyarország Böcsöjénél (Macarların Beşiğinde) adlı kitabında Macar etnolojisi

⁹⁹⁴ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 89,91, 95, 100-103, 106, 115-119.; Ignác Romsics, “Macarların Kökeni Kesin Bilgiler, Varsayımlar, Düşünceler”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi* 3/6 (Temmuz 2019), 87.

⁹⁹⁵ İstván Zimonyi, “Yeni Araştırmaların Işığında Armin Vambéry’nin Eski Macar Tarihi ile İlgili Görüşleri”, *Ölümünün 100. Yılında Ármın Vambéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara, 6-7 Eylül 2013* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017),152-156.

hakkındaki fikirlerini yineler. Macar etnolojisinin ve Macarca'nın Hun ve Avar göçleri neticesinde oluşmaya başladığını ifade eder.⁹⁹⁶

2.2.4. Bulgarlar

Vambéry, XIX. yüzyılda çokça tartışılan Bulgarların Fin-Ugor kavimlerinden biri olduğu yönündeki tezleri çürütmek ister. Böylece tarihin çok eski zamanlarından itibaren Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara uzanan sahayı yurt edinen Bulgarların, Ural-Altay Türk kavimlerinden biri olduğunu kanıtlamak ister. Tarih araştırmalarında Bizans kaynaklarının Bulgarların Türklüğünü aydınlatacak kadar yeterli veri sunmadığı kanısına varır. Ona göre bu konuda en itibar edilmesi gereken bilgiler, X. yüzyıldan itibaren Arap seyyah ve coğrafyacılarının eserlerinde mevcuttur. Yine de bu kaynaklardaki bilgilerin irdelenmesi gerekmektedir. Nitekim Bulgarlar hakkında İbni Dasta ve İbni Fadlan'dan Evliya Çelebi'ye değin farklı kaynaklardan elde ettiği çeşitli araştırma sonuçlarını derler. Burada onun dikkatini genelde eserlerin birbirinden alıntılanarak yazıldığı çeker. Bu kaynaklardan elde edilebilecek en önemli bilgilerin Bulgarların yaşam koşulları ve dilleri hakkında anlatılar olduğunu altını çizer. Her ne kadar Arap kaynaklarında Türk kültürü ve dili hakkında detaylı tasvirler olmasa da yine de milli karakter bakımından Bulgarların Türk-Tatar milliyetinden olduğu yönündeki tezini kanıtlamanın mümkün olduğunu düşünür. Örneğin araştırmalarında tıpkı İbni Fadlan'ın anlattığı gibi Özbek ve Kazak sofrada misafire sunulan et yemeklerinde ilk lokmayı ev sahibinin aldığını ve benzer geleneğin Attila'nın sarayında da uygulandığını tespit eder. Bununla birlikte onların Moğollar ve diğer Türk kavimleri gibi bir tutam saç ı uzatma geleneğine sahip olduklarını da anlatır. Ayrıca atın kuyruğunu bayrak olarak kullanmaları, vergilerini at ve at derisiyle ödemeleri gibi Bulgarların günlük yaşamına dair bilgiler de tespit eder.⁹⁹⁷

Bizans ve Arap kaynaklarını kıyasladığında, Bulgarların Tuna ve Volga Bulgarları olarak ayrılmalarından birkaç yüzyıl gibi bir sürecin sonunda Volga (İtil) Bulgarlarının etnografik açıdan Rus-Fin-Ugor etkisine maruz kaldığı sonucuna varır. Onun bu kanıya varmasındaki etken ise Bizanslı yazarların Bulgarlardan saf göçebe toplum diye

⁹⁹⁶ Nándor Dreisziger, "Ármin Vambéry (1832-1913) as a Historian of Early Hungarian Settlement in the Carpathian Basin", *Hungarian Cultural Studies* 6 (2013), 21-22.

⁹⁹⁷ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 50-52, 54-56.; Tulasoğlu, "1882'de Macarların Türklüğünü İspat", 322.; V. Beşevliyev, "Proto Bulgar Dini", çev. T. Acaroğlu, *Belleten* IX/31 (Nisan 1945), 223.

bahsederken İbni Dasta'nın onları, tahta evleri olan yarı göçebe bir halk olarak tanımlamasıdır. Buna rağmen Bulgarların Türklüğünü tespit etmede etnografyanın geçmişin susmaz tanıkları dil kadar yeterli kanıt sunmayacağını iddia eder.⁹⁹⁸

Etnografik görünümünün zayıflığına karşın dil araştırmalarını, tıpkı Hunlar ve Avarlarda olduğu gibi Bulgarların da bir Türk toplumu olduğunu kanıtlayacak yegâne araştırma sahası olarak görür.⁹⁹⁹ Bulgarların Türklüğünün dil verileri doğrultusunda “Bulgar” adında kanıtlanabileceğini savunur. Bulgar adının Slavların ifade ettiği gibi “Bul-” ile “gar” kelimesinden türediğini söylemek ve bu kelimenin “bular”¹⁰⁰⁰ ya da “boyar” anlamına geldiğini iddia etmek hayal ürünü etimolojik tahlillerdir. Oysa Vámbéry'ye göre Bulgar kelimesi, “ortalığı karıştıran, başkaldıran, bozguncu” anlamlarına gelmektedir. Bununla birlikte Türkçe 'de Bulgar kelimesiyle bağlantılı “bulga-mak” kelimesinin de “ortalığı karıştırmak, bozgunculuk etmek” anlamlarına geldiğini söyler. Bulgar adının onlara tarihin eski dönemlerindeki bir eylemleri sonucunda verilmiş olabileceğini düşünmesine rağmen bir sonuca varamaz. Bulgarlarla ilgili daha pek çok isimle ilgili etimolojik incelemelerde bulunur.¹⁰⁰¹

Pek çok kaynakta yer alan kişi, şehir ve soy adlarının Türklerin milli karakterini yansıttığını dile getirir. Özellikle de hem Tuna Bulgarlarının 765 yılından önceki durumları hakkında bilgi veren Slavca bir raporda hem de Nestor'un kroniği ile Arap seyyah ve coğrafyacıların eserlerinde Bulgarların pek çok özel ve cins adına rastlandığını tespit eder. Bu kaynaklardaki bilgilerin Slav dil bilimci Konstantin Josef Jireček'in ifade ettiğinden daha fazla birbiriyle örtüştüğünü iddia eder. Bununla birlikte Arap kaynaklarda isimlerin önemli ölçüde anlaşılmaz olmasına rağmen araştırmalara katkı sağladığını söyler. Bulgarlarla ilgili Slavca yazılmış bir kaynakta Türkçe olduğunu düşündüğü “dilom, dilom twirem, altem veçem” gibi kelimelere sıklıkla rastlar. Hatta “Avitochol zil let 300 rod jemu Dulo a let jemu” cümlesinin “Avitohol 300 yıl yaşadı, Dulo soyundandı, yılı dilo twirem'di.” şeklinde çevrildiğinde buradaki yıl kavramlarının eski Türkçe'deki kavramlara oldukça benzediği sonucuna varır. Benzer şekilde Kırgızların veya Özbeklerin doğum yıllarını ifade etmek için “domuzda (tonguz) veya

⁹⁹⁸ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 56-57.

⁹⁹⁹ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 56-57.

¹⁰⁰⁰ İslam müelliflerinden Gırnâti'ye göre Bulgar adı “Balar” kelimesinden türemiş olup “Bilge adam” manasına gelir.; bk. Dinçer Koç, *İdil Bulgarları* (İstanbul: Selenge Yay., 2021), 43.

¹⁰⁰¹ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 63-64.; Vámbéry, *A Magyarok Eredete*, 69-70.; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: TTK Yay., 2019), 109.; Koç, *İdil Bulgarları*, 43.

koyunda doğdum” dediklerini ve dolayısıyla bunun Türklerin geçmişiyle bağlantılı olabileceği varsayımında bulunur. Vambéry’nin bahsettiği “dilom, dilom twirem, altem veçem” kelimelerinin¹⁰⁰² günümüzde Tuna Bulgarcasına özgü olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre “Dilom: yılan, veçem: üçüncü, altom: altıncı, tvirem: dokuzuncu” anlamına gelir.¹⁰⁰³

Vambéry, Jireček’in Kazanlı şarkiyatçılar gibi bu dil verilerini Çuvaşça olarak kabul etmesini doğru bulmaz. Tespitlerine göre fonetik bakımdan da bu mümkün değildir. Örneğin “twirem” kelimesindeki “tv” sesini Çuvaşçayla açıklamak imkânsızdır. Buna karşın her iki kaynak grubunda “Hakan, Tarhan, Bayan, Kara Hazar” gibi Türkçe kelimeler vardır. İtil, Çalmata, Aşlı gibi coğrafi yer adlarında da Türkçe kelimeler barizdir. Dolayısıyla Robert Roessler gibi araştırmacıların bu kelimelerden yola çıkarak Bulgarların Ugorluğu hakkında tezler üretmeye çalışmaları da oldukça yersizdir. Zira Bulgarların dil anıtlarında Ugor olduklarını kanıtlayacak hiçbir emare yokken tam tersine Türklükleri oldukça belirgindir. Bu konu hakkında yapılan çeşitli araştırmaları incelediğinde Bulgarların Christian Martin Fraehn’e göre Fin; Hunfalvy’e göre Türk ve Slav etkisinin erken dönemde görüldüğü Ugor halkı; Howorth’a göre ise Çuvaşların atası Türkleşmiş Çeremişler; Josef Jireček’e göre Çud veya Fin kökenli olduğunu iddia eden tezler tespit eder. Bu bilginlerin başlıca kaynakları ya XIX. yüzyıla ulaşan dil anıtları ya da çağdaş yazarların verdiği bilgilerdir. Onların bu bilgileri, yetersiz kaynakları eleştiriye tabi tutmadan keyfi açıklamalarla ve yetersiz dilbilgisi verileriyle Ugor tarafgirliği yaptıkları kanısındadır.¹⁰⁰⁴

İşte Vambéry tüm bu araştırma verilerini analiz ettikten sonra bu bilgileri sentezleyerek Bulgarların Türklüğü ya da Ugorluğu konusunda bir sonuca varır. Ona göre Bulgarlar, V. yüzyılın sonlarına doğru¹⁰⁰⁵ Tuna ve İtil (Volga) Bulgarları olarak ikiye ayrılır. Bu süreç sonrasında güneye itilen Tuna Bulgarları, yabancı etkisine maruz kalarak fiziki

¹⁰⁰² Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 57-58.

¹⁰⁰³ Nuri Yüce, “Bulgar”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yay., 1992), 6/390-391.

¹⁰⁰⁴ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 58-59.

¹⁰⁰⁵ Vambéry, Bulgarların V. yüzyılın sonunda Tuna ve İdil olmak üzere ikiye ayrıldıkları ifade eder; ancak günümüzde ise Bulgarların Hazarlarla mücadeleleri sonucunda Asparuh liderliğindeki Kutrigur Bulgarlarının 671 yılında Tuna Bulgarlarını kurduğu ve bununla birlikte Don çevresinde yaşayan “Utigur” Bulgarlarının kesin olmamakla birlikte VII. veya VIII. yüzyılın ilk dönemlerinde Orta İdil Bölgesine göç ederek yerleştikleri bilinmektedir.; bk. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 110-111.; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (26. basım), 203-209.; Karşılaştırmak için bk. Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 60, 63.

görünümleri ve dilleri bakımından Slavlaşırlar. İtil (Volga) Bulgarları¹⁰⁰⁶ ise Hazarlar tarafından 650 yılında daha kuzeye itilmeleri sonucunda, Fin-Ugor kavimleriyle ve ihtimal dahilinde Çeremislerle zaman içinde kaynaşarak dış görünüm açısından kendilerine has fiziki özelliklerini kaybederler.¹⁰⁰⁷ Bu bakış açısıyla Çuvaşların İtil Bulgarlarıyla benzerliklerine katılmak mümkündür. Türkçe'nin VII. ve VIII. yüzyıllarda geçirdiği süreç sonucunda yeni bir Türk lehçesi olan Çuvaşçanın doğuşu gerçekleşir. Dolayısıyla eski Bulgarca ve Çuvaşça arasındaki benzerlik bu bağlamda kurulabilir. Bu açıdan Volga Bulgarları, Ugor soylu bir kavim olmamakla birlikte onların etnik yapısında bir karışım mevcuttur. Çuvaşlar ise vücut tipolojisi, saç ve ten rengi bakımından Türk değil bir Fin-Ugor kavimidir. Onlar arasındaki tek benzerlik dildedir. O, bu iddianın 1226 (623) tarihli eski bir Bulgar mezar taşındaki “700 ciati-cör” Çuvaşça ifadesi yoluyla kanıtlanabileceği kanısındadır. Zira tespitlerine göre XIX. yüzyılda Çuvaşça’da “yiççe-syür” İtil Bulgarcasındaki 700 sayısına eşittir. Tuna Bulgarlarında ise bu dil benzerliğine rastlamak mümkün değildir. Sonuç olarak Bulgarların Türklüğü meselesinde V. yüzyıldan Moğol İstilasına kadar Orta Volga (İtil) bölgesinde yaşayan Türk-Tatar halkının bir bölümünün Tuna’nın güneyinde Slavlar arasında erirken diğer bölümü olan İtil Bulgarlarının ise Çuvaşlar arasında varlığını sürdürdüğünü ileri sürer.¹⁰⁰⁸ Vambéry, bu teziyle Bulgarların atalarının Türk olduğunu dile getiren ilk kişi olur. Onun bu görüşü, 1900 yılında Bulgar bilim adamı İvan Şişmanov tarafından kabul görür. Bu konudaki araştırmasını bu tez üzerine temellendirir.¹⁰⁰⁹ Vambéry’nin Bulgarların etnik köklerinin Türk soylu olduğu

¹⁰⁰⁶ İdil/İtil Bulgarları, pek çok Türk boyunun birleşiminden oluşmaktadır. Bu boylar Eski Haricinde Hazar Kağanlığı’nda yaşayan Türk boylarıdır. Bunların bir bölümü VII. yüzyılda Azak bozkırlarından Orta İdil Bölgesi’ne doğru ilerler. X. yüzyıla gelindiğinde bu boylardan Bulgarlar, Eskiller, Bersulalar, Barancarlar ve Suvarlar Orta İtil Bölgesi’nde Bulgar Konfederasyonunu oluşturmaya başlarlar. Onların bu bölgedeki varlıkları Novinkovsk kurganlarında bulunan kemer, keramik, süs eşyaları gibi maddi kültür unsurlarından tespit edilmektedir.; bk. Dinçer Koç, “Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları”, *Karadeniz Araştırmaları* 27 (Güz 2010), 40-51.

¹⁰⁰⁷ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 60.; İbrahim Kafesoğlu, İtil (Volga) Bulgarlarının İtil Bölgesine göçleri sonucunda burada Çeremis, Mordva, Votyak gibi Fin-Ugor kavimlerinin yanı sıra burada hala varlıkları öngörülen Uz, Hazar gibi Türk kavimlerini de hakimiyeti altına aldıklarını düşünür. Böylece İtil Bölgesinin hızla Türkleştiği kanısındadır.; Karşılaştırmak için bk. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (26. basım), 207.

¹⁰⁰⁸ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 60-61, 63.; İtil Bulgarcasında “ciyeti: yedi, cür ise yüz” anlamına gelir.; bk. Yüce, “Bulgar”, 6/391.

¹⁰⁰⁹ Hüseyin Memişoğlu, “Türklerin Bulgaristan’a ve Balkanlar’a Yerleşmesi”, *Yeni Türkiye* 66 (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı -I) (2015), 833.

yönündeki tezi, G. Fehér'in arkeolojik ve Gyuló Németh'in dil bilim çalışmalarıyla daha detaylı irdelenmesi sonucunda genel kabul görmeye başlar.¹⁰¹⁰

2.2.5. Hazarlar

“Hazarlar”, XIX. yüzyılda Fin-Ugor tartışmalarının odağındaki konulardan biridir. Vambéry ise bu tezin doğruluğuna karşı çıkarak onların Ural-Altay soylu bir Türk kavmi olduğunu tarihi veriler ışığında kanıtlamaya çalışır.¹⁰¹¹ Bununla birlikte Karadeniz'deki Türk varlığının “Hazar” tarih araştırmaları sayesinde daha iyi aydınlanacağını düşünür. Ona göre Hazarların Türklüğünü kanıtlamak diğer Türk toplumlarına nazaran daha kolaydır. Bunu İslam kültür ve medeniyetinin yükseliş dönemine yaklaşıldıkça Hazarlar hakkında daha doğru bilgilere ulaşılmasına bağlar. Dolayısıyla Bizans kaynaklarından ziyade Arap kaynakları güvenilmesi gereken başlıca kaynaktır. Hunlar ve Avarlar hakkındaki tarihi kaynaklar çok sınırlıyken tam tersine Hazarlar söz konusu olduğunda Arap, Bizans, Slav, Ermeni ve İbrani kaynaklarından pek çok bilgiye ulaşılarak eleştirel bir bakış açısıyla irdelemek mümkündür.¹⁰¹²

Hazarların yaşadığı coğrafi sahanın hem İbni Dasta'nın anlattıklarından hem de Hazar Kralı Yusuf'un İbn-i Şarput'a yazdığı mektuptan doğrulamanın mümkün olduğunu düşünür. Bu bağlamda Hazarların sınırını; “...güneye doğru Derbend'in kapılarına ve Riyon kıyılarına dek Kafkasya'nın içlerine, kuzeyden kendilerine vergi vermekle yükümlü Bulgarların ülkesine, Batıdan Kırım da dahil Dinyeper'e, doğudansa ta Macar ve Peçeneklerin oturdukları yörelerin sınırlarına, sonuç olarak Ural'ın kaynadığı bölgeye dek uzanmaktadırlar...” diye tanımlar. Bu bilgilerden yola çıkarak Harkavy ve Chwolson'un dil ve coğrafya biliminin verilerini kullanmaksızın Hazarların yaşadığı saha hakkında yorumlarda bulunmalarını eleştirir. Bu kaynaklardan ona göre çıkartılabilecek tek geçerli sonuç Hazarların, çevresindeki komşuları olan Sasani, Doğu Roma gibi devletler arasında saygın Ural-Altay soylu bir Türk devleti oluşudur. Tarihi kaynaklar iyi okunduğunda bölgenin sosyo-ekonomik coğrafyasının anlaşılabilineceğini ifade eder. Buna örnek olarak Hazar kralının: “Ülke pek yağış almıyor, ama pek çok ırmağı ve kaynağı var, ırmaklarda mebzul miktarda balık tutuluyor. Ülke verimli, pek

¹⁰¹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (26. basım), 197.

¹⁰¹¹ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 69, 71.; Tulasoğlu, “1882'de Macarların Türklüğünü İspat”, 322.

¹⁰¹² Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 69.

çok tarlası, ormanı, üzüm asması ve ırmakların besleyip büyüttüğü sayısız bahçeleri var” şeklindeki sözlerine yer verir. Ona göre burası, İtil’in aşağısından Kırım’a uzanan coğrafi sahadır.¹⁰¹³ Hazarlar, bu topraklarda, tıpkı Özbekler gibi yaylak kışlak yaşamları olan yarı göçebe bir medeniyet tesis etmişlerdir. Devletlerarası ticaretteki etkinlikleri, şehirleşme kültürleri dikkate alındığında etrafındaki Türk toplumlarına göre daha üstün bir medeniyete sahip oldukları kanısına varır. Bununla birlikte Chwolson ve Grigoriyev gibi araştırmacıların bu yerleşim yerlerinin adlarını tespit etmede bazı hatalara düştüklerini düşünür. Zira ona göre Hazar Kralının “Hasdai’ye” gönderdiği mektuptan ya da İbni Dasta’da kesinliği net olmayan isimlerden bir sonuca varmak bilimin ciddiyetiyle bağdaşmayan bir metottur. Onların İbni Dasta’da geçen “hebb nel’a” adlı yeri “Han Balıg” (Kral Kenti) ve “Lugar” adını ise “Kırgız” olarak okumalarını eleştirir. Buna karşın “İtil, Kamlık, Bulunza ve Sarkel’in” Hazarların belli başlı yerleşim yeri olduğunu iddia eder.¹⁰¹⁴ Pek çok coğrafyacının bahsettiği Semender yer adının Farsça “koşucu, semender (hayvan)” anlamlarına geldiğini söyler. Tespitlerine göre bu yer, XIX. yüzyılda “Tarhu” olup Hazar denizi ile Derbend arasındadır.¹⁰¹⁵ Minorsky de bu yerin Kuzey Kafkasya’da “Targu” adlı bir yerin yakınında olduğunu belirtir.¹⁰¹⁶ Hazarlarla ilgili araştırmalarında özellikle iki husus Vambéry’nin dikkatini çeker. Bunlardan ilki Hazar devlet yöneticilerindeki iki hükümdar ünvanının varlığıdır. Bu uygulamanın eski Turan gelenekleriyle bağlantısı olduğunu zira Avarlarda, Macarlarda ve Bulgarlarda da bu uygulamaya rastlandığını belirtir. Bu kavramları tam açıklayamamakla birlikte Hazar Hakanlarının yanındaki Tarkan adlı yöneticilerin tıpkı İslam devletlerindeki “vezir” gibi hükümdarın yardımcısı olduğuna kanaat getirir. Aslında Vambéry’nin bahsettiği bu konu¹⁰¹⁷ Göktürk devlet teşkilatında varlığı bilinen “çift hakimiyet” uygulamasıdır; ancak bu uygulamada, Göktürklerden farklı olarak

¹⁰¹³ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 70-71.; “Hazarlar, Terek Nehri’nin uçlarında yaşarken daha sonra Aşağı İtil (Volga) boyunda varlık gösterdiği bilinmektedir. Bu bölge “İtil, Kuban, Don, Yayık Nehir havzasından oluşur.”; bk. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 30.

¹⁰¹⁴ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 72.; Peter B. Golden, Hazar toponimisinin (yer adları) büyük bölümünün Hazar kökenli kelimeler olmadığı kanısındadır. Bu amaçla Kuzey Kafkasya dillerinin incelenmesi gerektiğini düşünür.; Hazar toponimisi için bk. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 253-283.

¹⁰¹⁵ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 72.; Peter Golden, pek çok Arap kaynaklarında Hazarlara ait “Semender” adlı bir yer adından bahsedildiğini tespit eder. Bu yerin nerede olduğu kesin olarak tespit edilememekle birlikte “Kuzey Kafkasya” coğrafi sahası içerisinde bulunduğunu belirtir.; Golden, *Hazar Çalışmaları*, 269-270.

¹⁰¹⁶ Golden, *Hazar Çalışmaları*, 269-270.

¹⁰¹⁷ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 72-73.

kağana yüklenen ilahi vasıflardır. Böylece “kağan” ünvanıyla devletin tek hâkim yöneticisi olurken bir taraftan da “Bey” ünvanıyla askeri gücün tek temsilcisi kabul edilir.¹⁰¹⁸ Vambéry’nin dikkatini çeken ikinci konu, Hazarlarda görülen Hristiyanlık, Musevilik, Müslümanlık gibi din çeşitliliğine sahip olmalarıdır. Bir taraftan da Şamanist inanışlarını sürdürdükleri kanısındadır. Onun burada bir Yahudi olarak sorguladığı asıl konu, Yahudilerin bu topraklara ne zaman yerleştiği ve Hazarların nasıl Yahudileştiğidir. Bu durumu Hazarların dini hoşgörüsünün yanı sıra savaşçı göçebelerin asil, kahramanca bir zihniyete sahip olmalarına bağlar.¹⁰¹⁹

Vambéry için Hazarlar hakkında üzerinde durulması gereken asıl konu “Hazarların milliyeti” meselesidir; çünkü pek çok araştırmada bu konu hakkında kesin bir sonuca varılamadığını ifade eder. Bunun en önemli nedeninin araştırmacıların Arap coğrafyacı ve seyyahların eserlerindeki bilgileri yanlış yorumlamalarıdır. Örneğin İbni Havkal’da ve özellikle de İstahri’de yer alan “Bulgarların dili Hazarların diline benzer, bu iki dil birbirinin aynıdır” ifadesinden yola çıkan bazı araştırmacıların Hazar dilinin İtil Bulgarlarının dili olan Çeremisçe olduğu iddiasında bulunmalarına ve dolayısıyla bu varsayımın Hazarların, Fin-Ugur toplumlarından biri olduğu sonucuna varmalarına yol açtığını belirtir. Benzer bir yanılgıya da Fraehn’in İbni Fadlan’da Hazarların dilinin Türkçe ve Farsça’dan ayrıldığını, Hazarların Türklere benzemediği yönündeki bilgileri gündeme getirmesiyle birlikte konunun Hazarların Fin-Ugor menşei olabileceği yönündeki tartışmaların başlamasına yol açtığını anlatır. Fin-Ugor tezini destekleyenlerin Porphyrogenitus’ta yer alan “Sarkel” kelimesidir. Oysa o, bu kelimenin Türkçe’deki “dur, ak, pak” anlamlarına gelen “sara” sözcüğü ile Arapçadaki “*kıl’a*” (kale) sözcüğünün birleşiminden meydana gelen birleşik bir kelime olduğunu dolayısıyla Fin-Ugor tezinin çürüdüğünü düşünür. Bununla birlikte tek bir kelimeyle bir milletin etnolojisinin çözümlenemeyeceğini ifade eder. Hazarların Türklüğüne en önemli delil Hazar Kralı Yusuf’un, Haham Hasdai ben Şaprut’a gönderdiği mektupta geçen ibarelerdir,¹⁰²⁰

¹⁰¹⁸ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 35.

¹⁰¹⁹ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 73-74.; Kurat’ın tespitine göre Yahudiliği sadece Hazar yönetiminin üst düzey görevlileri kabul etmiştir. Halk ise genel olarak Şamanist inancındaydı.; bk. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 35.

¹⁰²⁰ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 75-76.; İbni Havkal’da “Hazarların dili Türkçe ve Farsça’dan ayrıdır. Diğer milletlerin dillerine benzemez.” cümleleri yer alır.; bk. İbni Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, ed. Nihal Metin (İstanbul: Yeditepe Yay., 3. Basım, 2021), 301.

“Mektubunda soruyorsun, ‘Hangi halktan, hangi boydan, hangi soydansın?’ diye. Sana bildireyim, ben Togarma’nın torunlarından Yafet’in oğullarındanım. Nitekim atalarımın şecere yazılarında Togarma’nın on oğlu olduğunu buldum, işte adları: en büyüğünün adı Uyur, ikincinin Tauris, üçüncünün Avaz, dördüncünün Ugur, beşincinin Bizal, altıncının Tarna, yedincinin Hazar, sekizincinin Yamur”...”¹⁰²¹

Vambéry, Hazar hakanının yazdığı mektup ile Türklerin soy şeceresi ile ilgili efsanelerde Türklerin soyu hakkındaki bilgilerin örtüştüğünün altını çizerek. Türklerin soy şeceresinde Türklerin atası Oğuz olduğu ve Yafet’in (Yafes) oğullarından Hazar’ın İtil kıyılarına çok eski zamanlarda yerleştiği bilgisini tespit ettiğini belirtir. Tarihin farklı dönemlerinde yazılan bu tarihi kaynakların benzerliğini dikkate aldığında ise “o halde Hazarlar Ural-Altaylı Türk kavimlerinden biridir” sonucuna varır.¹⁰²²

“...Hazarların millî ve siyasi ilişkisi hakkında, mevcut şartlar altında hemen hemen kesin olarak kabul edilebilecek bir şey varsa o da Türk olarak Doğu ve Batı’daki soydaşlarına karşı İslam’ın dünya tarihi sahnesine çıkışından hemen önceki döneme kadar ayakta tutabildikleri liderlik rolleridir...”¹⁰²³

2.2.6. Uygurlar

Vambéry’nin Uygurlar hakkındaki araştırmaları, Macarca’nın Fin-Ugor mu yoksa Ural-Altay dil ailesi içerisinde mi yer aldığı yönündeki tartışmaların yoğun bir şekilde yaşandığı zaman diliminde başlar. O, Macarların Ural-Altay dil ailesi içerisinde yer aldığını savunmaktadır.¹⁰²⁴ Dolayısıyla 1869 yılında yayınlanan “Az ‘Ujgurok Nyelvmelékei’ Czimü Munkának Bevezetéséből” adlı makalesinde,¹⁰²⁵ 1870 yılında Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik¹⁰²⁶ ve 1885’te Das Türkenvolk¹⁰²⁷ (Török Faj) adlı kitapları başta olmak üzere birbirinin devamı niteliğindeki pek çok çalışmada Uygurlarla ilgili araştırmalarına yer verir.¹⁰²⁸ Zira onun araştırmalarında, “Ugor” adı ve “Ugorların milliyeti” çözümlenmesi gereken başlıca durumdur.

¹⁰²¹ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 76.

¹⁰²² Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 77-78.; bk. Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime Türklerin Soy Kütüğü*, haz. Necati Demir (İstanbul: Ötüken Yay., 2021), 51.; “Ebûlgazi Bahadır Han’ın anlatımına göre Yafes’in oğulları, ‘Türk, Hazar, Saklap, Rus, Ming, Çin, Kimari, Tarih’ ti.”

¹⁰²³ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 81.

¹⁰²⁴ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármin Vambéry’nin Yeri”, 74.

¹⁰²⁵ Ármin Vambéry, “Az ‘Ujgurok Nyelvmelékei’ Czimü Munkának Bevezetéséből”, *Nyelvtudomány Közlemények* 7 (Pesten: A Magyar Tudományos Akadémia, 1869), 222-228.

¹⁰²⁶ Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*, 1-3.

¹⁰²⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 16.

¹⁰²⁸ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 74.

Araştırmalarına Uygurlar kimdir? sorusunu irdeleyerek başlar. Uygurları; “İsa’nın doğumundan önce cennet krallığının Batı’sında yaşayan kendine “Türk”, diline de “Türkçe” diyen bir kavimdir” diye tanımlar. Avrupalıların onları Türk topluluklarından bağımsız ayrı bir halk olarak görmelerini doğru bulmaz. Nasıl Özbekler, Türkmenler, Kazaklar gibi Türk toplumları aynı Türk soy ve boyunun bir unsuru olarak görülüyorsa benzer durumun Uygurlar için de geçerli olduğunu vurgular. Zira tespitlerine göre en eski dil anıtı “Kutadgu Bilik’te” bunun doğruluğu aşıkardır. O yüzyıllarda bu ulus, kendini “Türk” olarak addetmekle birlikte “Uygur” adıyla anmamaktadır. Uygurlar diğer bir deyişle “Ogurlar”, Türklerin atası Oğuzların bir boyu olup en eski Türk topluluklarından biridir.¹⁰²⁹

Das Türkenvolk adlı kitabında “Uygurlar ve Doğu Türkistanlılar” konu başlığında Uygurlar hakkındaki tarih araştırmalarını daha da geniş bir çerçevede irdelediği dikkati çeker. Klaproth, Abel Rémusat, Grigoriyev gibi araştırmacılar başta olmak üzere pek çok araştırmacının Uygurların etnik köklerini ve tarihlerini yeterince aydınlatamadığını düşünür. Bu konuda tarihi kaynakların önemine dikkat çekmek için “Uygurlar kimdir, eski tarih haklarında ne haber verir?” sorusunu sorar. Uygurların tarih öncesi dönemleri hakkında ne Antik çağın Yunan coğrafyacılarından Klaudios’un Ptolemaios’ta anlattıklarından ne de Çin kaynaklarından bir sonuca ulaşamayacağı kanısına varır.¹⁰³⁰

XIX. yüzyılın başlarında Yenisey çevresinde yapılan arkeolojik çalışmaların Uygurların tarihini aydınlatmaya ışık tutabileceğini belirtir. Zapiski’nin bu bölge hakkındaki araştırma sonuçlarını irdeler. Bu çalışmada, 1847 yılında Minusinsk yakınlarında tespit edilen, Uygurlara ait olduğu düşünülen runik harflerle yazılmış bir yazıt onun dikkatini çeker. Yazı karakterini anlamlandırmakta zorlanarak yazıtın runik harflerle yazılmış olduğunu tespit edemez. Bu işaretlerin, Tevarih-i Âli Selçuk’ta yer alan boylara özgü tamgalarla benzerliğini vurgular. Her ne kadar yazılanlar tam olarak okunamasa da yazı tipinin Türk ulusal karakterini yansıttığını düşünür. Yine Yenisey civarında bulunan bir başka yazıtın yazı karakterinin henüz tespit edilememesine rağmen o, Kutadgu Bilig’in yazı karakteri ile bu yazıttakilerin oldukça birbirine benzer olduğu savını ortaya atar. Sibiryâ bölgesinde yapılan çalışmaların Altaylardan Sayan Dağlarına uzanan topraklarda Türk varlığının yayılım sahasının tespit edilmesine büyük katkı sunacağını

¹⁰²⁹ Vámbéry, “Az “Ujgurok Nyelvemlékei”, 222-223.; Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kutadgu Bilik*, 1-2.

¹⁰³⁰ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 315.

belirtir. Böylece Uygurlar başta olmak üzere diğer Türk medeniyetlerinin de tespit edileceğini ifade eder.¹⁰³¹

Uygurların Antik Çağ'dan tarihin ilk dönemlerine uzanan zaman diliminde siyasi açıdan güçlü oldukları ve adlarının neredeyse tüm Türk halklarını temsil ettiği kanısındadır. Yine de bunun bir öngörü olduğunu belirtir. Antik Çağ'da Uygurların kısmen ya da tamamen yerleşik bir yaşam sürdürdükleri ve bununla birlikte şehir yaşıntısı, ticaret ve üretim bakımından belli bir kültüre sahip oldukları sonucuna varır. Tarih öncesi döneme ait kaynakların yetersizliğinden dolayı “Uygur” siyasi yapısı ve onların coğrafi yerleşim sahasını tam olarak tespit etmenin mümkün olmadığını söyler. Milattan sonraki II. ve VII. yüzyıllar arasındaki Çin yıllıklarında Uygurların kültür yaşıntısına özgü, güvenilir olduğu kanısına vardığı bilgiler tespit eder. Tespitlerine göre onlar hakkında en doğru bilgiler, IX. ve X. yüzyıllarda yaşamış Yakûbî, Mesudî, Raşidüddin Fazlullah gibi Arap coğrafyacıların eserlerinde yer alır. Özellikle Raşidüddin Fazlullah ve Ebulgazi Bahadır Han'ın ve Cüveynî'nin eserlerinde Uygurlar ile ilgili üç ortak husus tespit eder. İlki, Uygurların Oğuzların bir boyu olarak addedilmesi; ikincisi, Uygur adının Oğuz Han'ın müttefiklerine verilen bir ad olması; üçüncüsü, Uygurların ilk yerleşim yeri olan Orta Asya'dan bahsedilmesidir. Arap kaynaklarında yer alan “teğazğar” diğer bir söylemle “Tokuz Uygur” adı ile tüm Uygurların ifade edilmek istendiği kanısındadır. Zira Uygurların zaman içerisinde “Tokuz Uygur” ve “Onuygur” olmak üzere ikiye ayrıldıklarının dikkate alınması gerektiğinin altını çizer.¹⁰³²

Tüm bu araştırmalarının sonucunda Uygurların, tarihin en eski dönemlerinden bölünmeye uğradığı sürece kadar Türk tarihinin en prestij sahibi Türk topluluklarından biri olduğu sonucuna varır. Doğu'da Türklüğün gücünü simgelediklerini düşünür. Bu fikirlerinin yanı sıra araştırmalarında tespit ettiği “Ugor, Ugur, Ogur ve Ugr” telaffuzlarının “Uygur” adının kısaltması olduğunu da iddia eder.¹⁰³³ Onun bu son tespiti, Macarların Fin-Ugor ailesinden olduğu yönünde ortaya atılan tezleri çürütmek amacını taşır. Nitekim Das Türkenvolk (Török Faj) isimli kitabının yayınlanmasından sonra büyüyen tepkiler bunun bir delilidir.¹⁰³⁴

¹⁰³¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 34-45.; Bekir Sıtkı Oransay, “Vambéry ve Biz”, *Önasya* 7/73 (1971), 19(?).

¹⁰³² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 315-319.

¹⁰³³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 22-23, 59.

¹⁰³⁴ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármin Vambéry'nin Yeri”, 72.

Uygur adının Türkçe bir kelime olduğunu ifade ederek etimolojisi üzerine tespitlerde bulunur. Ebulgazi Bahadır Han'ın kelimenin ilk hecesi olan “Uy-” kökünü “takip etmek, devam etmek, itaat etmek” anlamlarında kullandığını tespit eder. “İmanığa uydum” deyişinin imanına uydum anlamına gelip “uy-” kök hecesinin doğruluğunu kanıtladığını düşünür. Kelimenin ikinci hecesi “-gur” kelimesinin ise Türkistan'da kök kelimelere eklenen sıfat türeten ek olduğunu söyler. Toygur (doyan), toymagur (doymayan), tingur (dinleyen), tinmagur (dinlemeyen) sözcüklerinde olduğu gibi. Dolayısıyla o, “Uygur” adının “itaatkâr, uyan, barış içerisinde birlikte yaşayan” anlamlarına gelirken; “Uymagur” kelimesinin ise “sorun çıkaran, birliği bozan, asi” anlamlarına geldiğini belirtir. Göçebe soydaşlarının büyük göç dalgasıyla Batıya doğru ilerlerken Uygurların barışçıl bir şekilde bulunduğu yerde kalıp varlığını devam ettirmesinin bu tespitinin bir kanıtı olduğu sonucuna varır.¹⁰³⁵ Kelimenin etimolojisi hakkında ne Klaudios Ptolemaios'un coğrafya kitabında yer alan “Oyhardi” adıyla ne de Çin yıllıklarındaki “uy” veya “uhu” adıyla kesin bir sonuca varılmayacağını düşünür. IX. ve X. yüzyıl Yakubi, Rasidüddin ve Ebulgazi Bahadır Han'ın Dokuz Uygurlar ve On Uygurlar tanımlamalarını daha doğru bulur. Uygur adının, Avrupa'da tanınmasında Hristiyan misyonerlerin İran ve Orta Asya'ya gitmesiyle bağlantılı olduğunu ve dolayısıyla bu adın VI. ve VII. yüzyıllardan itibaren Avrupa'daki dindaşlarının literatürüne “Ugur ve Ogur” söylenişiyile girmiş olabileceğini ifade eder. İşte bu sebeple Bizans tarihi kaynaklarındaki “ogur, ugr” ile Rus yıllıklarındaki “ugr” adının Müslüman tarih yazarlarının “Uygurlar” olarak bahsettiği aynı toplum olduğunu belirtir. Kutadgu Bilik'te ise alfabede görülen farklıktan dolayı Uygur adına doğrudan rastlanmadığını tespit eder. Zira Uygurca “uy” (uymak) kelimesi “ut” olarak yazılır. Kutadgu Bilik'te sıklıkla geçen “memnun” anlamına gelen “Utkur miş” kelimesinin bu tespitinin bir kanıtı olabileceğini ifade eder. Kutadgu Bilik'in yazarının (Yusuf Has Hacib'in) ülkesinden Türkestan (Türkistan), dilinden ise “Türk tili” diye bahsettiğini söyler. Uygurların Turfan ile Komul arasındaki Doğu bölümünün Uygur adını kullanırken, Batı bölümünün ise İslamiyet'i kabulüyle birlikte diğerlerinden ayrılmak için “Türk” adını benimsediğini belirtir. XI. yüzyılda ise böyle bir ayrım olmamakla birlikte Buğra Han'ın iktidarının sürekli Batı'ya doğru kaydırıldığını aynı yüzyılda Doğu Türkistan'da ise Müslüman emirlerin geniş bir hakimiyet alanına yayıldığı

¹⁰³⁵ Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*, 2-3.

kanısındadır. Uygur adının Batı’da ise Moğolların tekrar etkin olmaya başlamasıyla birlikte yeniden kullanılmaya başlandığı varsayımında bulunur.¹⁰³⁶

2.2.7. Peçenekler

Vambéry, araştırmalarında Peçeneklerin tarihini irdeleyerek hem Peçeneklerin Türklüğünü hem de Macarların Peçenekler ile akrabalık bağıını kanıtlamak ister. Tarihi kaynaklarda Ural-Altay kavimleriyle ilgili en güvenilir verilerin Peçenekler hakkında bulunduğu kanısındadır. Bu durumu “talihli bir tesadüf” diye nitelendirir. Peçeneklerle ilgili tarih araştırmalarında tarihi kaynakları iki gruba ayırır. İlk grupta sadece (VII.) Konstantin Porphyrogenitus’un *De Administrando Imperio* adlı eseri vardır.¹⁰³⁷ Porphyrogenitus, 905-959 yıllarında yaşamış Bizans İmparatorudur. 948-952 yıllarında yazdığı eserinde pek çok Türk halkının yanı sıra Peçenek Türklerinin de siyasi ve sosyal koşullarından bahseder.¹⁰³⁸ Peçenekleri araştırmasında ikinci grupta ise İbni Dasta, İbni Hurdazbih, Ebu Dülef, Ebu Zahid El Belhi, El Bekri, Mesudî, İdrisî gibi Arap coğrafyacı ve seyyahların eserlerini ele alır. Çalışmasında ilk önce “Peçeneklerin anayurdu neresidir?” sorusuna cevap bulmaya çalışır. Bu amaçla her iki grupta yer alan müelliflerin eserlerinde Peçeneklerin yaşadığı coğrafi sahaya yönelik anlatımlarını tek tek irdeler. Özellikle Porphyrogenitus’un Peçenekler ile ilgili sayfalarından pek çok alıntı yapar.¹⁰³⁹

Porphyrogenitus’tan Peçeneklerin İtil ve Yayık ırmakları arasında otururken Uz ve Hazar ittifakıyla yaptığı savaşı kaybettiklerini ve sekiz eyalete ayrıldıklarını tespit eder. Bu bilgiden yola çıkarak Peçeneklerin büyük bölümünün 894 yılında iki gruba ayrılmaya başlayıp 899 yılına gelindiğinde bu ayrılma sürecinin tamamlandığı varsayımında bulunur. Porphyrogenitus eserini 948 yılında yazdığı için onun Peçeneklerin göçüne dair anlattıklarının 50 veya 55 yıl önce yaşanmış olaylar olduğundan bu tespitin doğru olduğunu ifade eder.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 315-323.; Oransay, “Vambéry ve Biz”, 19 (?).

¹⁰³⁷ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 86.

¹⁰³⁸ Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 11, 17-18.

¹⁰³⁹ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 86-90.

¹⁰⁴⁰ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 90-dn.-2.; Karşılaştırmak için bk. Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 101.; Akdes Nimet Kurat’a göre Porphyrogenitus eserini 948-951/52 tarihleri arasında yazdığı dikkate alınarak Peçeneklerin İtil -Yayık bölgesinden ayrılış sürecinin 893 ve 903 yılları arasında gerçekleştiğini söylemek çok mümkün değildir. Zira ona göre Macarların Don Bölgesi’nde Peçeneklerle hakimiyet mücadelesi dikkate alındığında Peçeneklerin İtil-Yayık Bölgesinden Don-Kuban Bölgesine geçiş süreçlerinin 860-889 tarihinde gerçekleştiğini ileri sürer.; bk. Akdes Nimet Kurat,

Tüm tarihi kaynaklarda anlatılanları eleştirel bir bakış açısıyla incelediğinde bu göçler neticesinde Peçeneklerin Batı'ya ve Doğu'ya yerleşenler olmak üzere ikiye ayrıldıkları sonucuna varır. Porphyrogenitus'tan Peçeneklerin Doğu ve Batı yerleşim yerlerini tespit eder. Bu doğrultuda Kovarçı Çur, Szürü Kulpey, Boro Talmat, Bulo Çopson adlı dört Peçenek eyaletinin Dinyeper'in doğu ve kuzey kesiminde yer alırken; Dinyeper'in Batı ve Kuzey çevresindeki Peçenek eyaletlerinden Yazı-Hopon'un Bulgaristan ile Aşağı Yıla'nın Türklerin (Macarların) ülkesiyle, Horoboy'un Ruslar ile Yaptı Ertem'in ise Ultin, Derblenin, Lezenin gibi Slavlarla komşu olduğunu öğrenir.¹⁰⁴¹

Porphyrogenitus'un Batı Peçenekleri hakkındaki ayrıntılı tasvirlerine rağmen Mesudî ve Ebu Dülef'in Peçeneklerin büyük çoğunluğunun Volga ve Ural arasında eski yurtlarında kaldığı ve bununla birlikte Batıya göç eden Peçeneklerin ise küçük bir azınlık olup onların da Macarlarla kaynaştığı yönündeki fikirlerini daha doğru bulur. Böyle bir kanıya varmasının nedeni ise Porphyrogenitus'un sadece duyduklarından Mesudî ve Ebu Dülef gibi Arapların ise bizzat edindiği bilgileri eserine aktarmasıdır. Ayrıca Porphyrogenitus'un Peçeneklerin coğrafi yayılımıyla ilgi net bir sayısal ifade vermemesi nedeniyle onun bu konudaki bilgilerinin muğlak ve güvensiz olduğu kanısındadır.¹⁰⁴² Porphyrogenitus'ta güvensiz bulunduğu ifadeler göz atacak olursak:

“...Patzinacia, Uzya ve Hazarya'dan beş günlük yol, Alanya'dan altı günlük yol, Mordia'dan on günlük yol, Rusya'dan bir günlük yol, Türkiye'den (Macaristan) dört günlük yol, Bulgaristan'dan yarım günlük yol uzağındadır...”¹⁰⁴³

Nihayetinde araştırma sonuçları neticesinde Peçeneklerin doğu ve batıdaki yerleşim yerlerinin kesin sınırlarını çizmenin mümkün olmadığını ifade eder.¹⁰⁴⁴

Peçenekler ile ilgili tespit etmek istediği ikinci konu “Peçeneklerin milliyeti” ve “etnik yapısı” meselesidir. Bu konuda verilerin daha güvenilir olduğu kanısındadır. Özellikle Arap coğrafyacılarından El Belhi, El Bekrî, Mesudi ve İdrisi'de yer alan “Peçenekler Türklerdendir, hatta Türk halkının en yürekliileridir” şeklindeki ifadeler, Peçeneklerin

Peçenekler, haz. Ahsen Batur (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2022), 48-51.; Kurat, bir başka çalışmasında bu göç sürecinin 860-880 yılları arasında gerçekleştiğini belirtir.; bk. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 45.

¹⁰⁴¹ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 86-88.; Vámbéry'nin Porphyrogenitus'tan alıntılacağı yer adlarının yazımı, aynı eserin günümüz Türkçesine çevirisinde daha farklı ifade edilir. Örneğin Vámbéry'nin “Yazı Hopon” olarak bahsettiği yer, eserin günümüz Türkçesine çeviri çalışmalarında “Giazichopon” olarak tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Karşılaştırmak için bk. Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 102.

¹⁰⁴² Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 91.

¹⁰⁴³ Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 102.

¹⁰⁴⁴ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 91.

Türklüğünün en belirgin kanıtıdır. Bununla birlikte Porphyrogenitus ve İdrisi'nin eserlerinde Peçeneklerin kısa elbiseler giydiğinden bahsetmeleridir. O, bu giyim kültürünün göçebe Türkmenlerde ve onlarla aynı zaman diliminde yaşayan Macarlarda da görüldüğünü anlatır. El Bekrî ve Porphyrogenitus'ta Peçeneklerin Türklüğüne dair tespit ettiği bir diğer kanıt ise dağınık olup bir devlet kurumamalarıdır. Vambéry'nin de ifade ettiği gibi¹⁰⁴⁵ Peçeneklerin tarihsel süreç boyunca boy teşkilatı çerçevesinde varlıklarını sürdürerek İl (devlet) kuramadıkları bilinmektedir.¹⁰⁴⁶

Yer ve kişi adlarındaki Türkçe kelimelerin Peçeneklerin Türk olduğunun bir delili olduğunu vurgular. Kaynaklarda geçen Horakul (Karagöl) Bal, Atek (Atak) gibi topografik adların varlığına dikkat çeker. Yine de yer adlarının Peçeneklerin ifade ettiği şekliyle günümüze kadar doğru ulaşamamasından duyduğu üzüntüyü dile getirir. Ona göre bu durumun nedeni Yunan nakillerinin günümüze ulaşana kadar tercümanlar nedeniyle tahrif olmasıdır. Hatta bir yer adının aynı sayfada birkaç defa yanlış yazıldığını ifade eder. Bununla birlikte bu kelimelerin Türkçe olmadığı yönünde iddiada bulunulamayacağını savunur; çünkü aynı adların tarihi Macar kaynaklarından da kıyaslanabileceğini ifade eder. Peçeneklerin dili bakımından Kuman Türkleriyle yakın akraba olduğu tezini savunur. Kumanlar ile Peçeneklerin akrabalık bağını tıpkı Türkmenlerin Yomut, Teke gibi adlarla farklı Türk boylarına ayrılmasına benzetir. Hatta bu konudaki iddiasını daha da ileri götürerek Kumanlar ile Peçeneklerin aynı Türk toplumu olduğunu vurgular. Peçeneklerin Macar komutanlar tarafından "Kunok" (Kumanlı) adıyla adlandırılması, Kumanlara ait yer ve kişi adlarının Peçeneklerle benzer olması gibi bilgileri bu tezini doğrulayacak kanıtlar olarak sunar. "Peçenekler ile Kumanların aynı olmasını neden yargılayalım?" diyerek akademik çevrelerin Kumanlar hakkında düştüğü yanlışları dile getirir. Bu bilim adamlarından biri de Kumanların erken dönem Macarlarıyla dostluk ilişkilerine şüpheyile yaklaşan ve Kumanlar ile Peçeneklerin aynı toplum olmadığını savunan Herr Roessler'dir. Vambéry, onun yanlışlığa düşme sebebini XIX. yüzyılda göçebe boylar arasında hala varlığını koruyan soy ilişkisi hakkında bilgi sahibi olmamasına bağlar. Ayrı ayrı boyların yüzyıllarca ayrı halklar gibi algılandığını ve benzer durumun Kuman-Peçenek ilişkisinde de mevcut olduğunun altını çizer. Benzer durumun Avrupa'da Macarların Olah, Roman mocz

¹⁰⁴⁵ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 91-92.

¹⁰⁴⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (1999), 181.

denince Eflaklıdan; német, svab denince Alman'dan bahsedildiğini anlamasına benzetir.¹⁰⁴⁷

Nihayetinde Türklere Bizanslılar tarafından verilen Kuman etnik adının yapay bir adlandırma olduğunu ifade eder. Bu etnik adlandırmanın ne Asya'da ne de bu adla anılan Türkler tarafından bilinmediğini itiraf etmeliyiz, “Biz Avrupalılar halklara kendilerinin hiç işitmediği adlar veriyoruz” der. Aslında pek çok kaynakta özellikle de İslam dönemi Arap kaynaklarında bu Kuman-Peçenek gibi kuzey ve kuzeydoğuda yaşayan göçebe Türklerin Guz/Oğuz adıyla tanımlandığını belirtir. Tespitlerine göre bu etnik adlandırma Bizanslılarda ise “Ouz/uz” söylenişiyile bilinir. Bizans tarihçisi Anna Comnena Oğuzların Peçeneklerle aynı dili konuştuğunu ifade eder. Vambéry'ye göre bu bilgi dahi Peçeneklerin Oğuz soyundan olduğunu kanıtlayabilmek için yeterlidir. Dolayısıyla “Kumanlar, Hindukuş bozkırlarından başlayıp Dinyeper ve Dinyester'e kadar çok eski zamanda Oğuz, Ouz, Uz adıyla Türk milliyetine mensup olarak yer aldıklarından; Uzlar ile Kumanların daha Moğollar istila etmeden önce aynı halkın bir parçası olarak Güney Rusya'yı yurt bellediklerini varsayabiliriz” der. Bununla birlikte Osmanlıların XIX. yüzyıla gelindiğinde hala Kuman ülkesinden Ouz/Oğuz adıyla bahsetmesinin basit bir tesadüf olmadığı kanısındadır.¹⁰⁴⁸

Tarihin farklı dönemlerinde Türk toplumlarının savaşçı ve göçebeliğe özgü maceracı ruhunun pek çok toplumu derinden sarsarak açıklanamaz, gizem yaratan yeni etnik oluşumlara yol açtığını düşünür. Bu çerçevede Batı Peçeneklerinin Macarların bünyesinde kaynaştığı tezini doğru bulurken Doğu Peçeneklerinin Uz ve Kanglılarla kaynaştığı iddiasında bulunur. Sonuç olarak ona göre Peçenekler; Hunlardan farklı olarak Türklüğün Doğu kökeninden olmayıp XI. ve XII. yüzyıllara gelindiğinde Kuman adıyla, iki yüz yıl sonra Hazar Denizi'nin Kuzeydoğusundan Volga'nın (İtil) orta hattı boyunca Kırım'a uzanan bozkırlara hâkim olan Nogay, Kazan ve Türkmen halkları içerisinde var olmuş Türklerdendir.¹⁰⁴⁹ Peçenekler hakkındaki iddiasını Das Türkenvolk adlı eserinde de savunmaya devam edecektir.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁷ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 92-95, 99.

¹⁰⁴⁸ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 96, 100-101.

¹⁰⁴⁹ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 93, 104-106.

¹⁰⁵⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 444, 527.

2.3. İslamiyet'in Kabulünden Sonra Türk Halkları

2.3.1. Türkistan Türkleri

2.3.1.1. Kırgızlar

Vambéry'nin Türkistan seyahatinde tanıma fırsatını elde ettiği Türk topluluklarından biri de Kırgızlardır. O, *Travels in Central Asia* adlı eserinde Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yaşayan Kırgızlardan bahsetmektedir;¹⁰⁵¹ ancak bu konudaki araştırmaları derinleştikçe seyahatnamesinde bahsettiği Kırgızların aslında Kazaklar olduğu sonucuna varır.¹⁰⁵² 1867 yılında yayınlanan *Sketches of Central Asia* adlı eserinde Kırgızlardan “Burutlar”, “Kara” ya da “Saf Kırgızlar” adıyla bahsetmektedir.¹⁰⁵³ Vambéry'nin Kırgızlardan Brutlar olarak bahsetmesi tesadüf değildir. Nitekim Burut adı, Yenisey'de yaşayan Kırgızlara XVII. yüzyılda Moğol soylu Kalmuklar (Oyratlar) tarafından verilen bir isim olduğu bilinmektedir. Ruslar da XVII. yüzyıldan itibaren tıpkı Kalmuklar gibi onlardan Burut adıyla söz etmişlerdir. Böylece Avrupa literatüründe Kırgız adı uzun yıllar Burut adıyla bilinir. Bununla birlikte Kazaklar da Kırgızlar adıyla ifade edilir.¹⁰⁵⁴ Dolayısıyla seyahati sırasında bu Türk toplumu hakkında yeterli bilgiye sahip olmayıp bir kavram karmaşası içerisinde kaldığını söylememiz mümkündür.

Sketches of Central Asia adlı eserinde, XIX. yüzyılda Kırgızların büyük çoğunluğunun Türkistan'ın doğu sınırındaki Tianşan dağ silsilesinin vadileri ile Issık Göl'ün kıyısında yaşamakla birlikte Hokand'ın sınır bölgesinde bulunan birkaç yerleşim yerinde de varlıklarının bilindiğini ifade eder.¹⁰⁵⁵ Vambéry, 1885 yılına gelindiğinde çalışmalarında Kırgızlar hakkındaki araştırmalarında Klaproth, G. Zagrashski, Radloff, Schott gibi araştırmacıların çalışmalarını irdeler. Böylece hem kendi bilgi birikiminden hem de çeşitli araştırma verilerinden yola çıkarak etnografik ve tarihi çözümlemelerle Kırgız halkının tarihi süreç içerisindeki yerini tespit etmek ister. Bu amaçla Kırgızların etnik köklerini ve Kırgız adının etimolojisini tespit etmek için tarihi coğrafyanın verilerini “Kara Kırgızlar” başlığı altında irdeler. Rus etnograf G. Zagrashski'nin

¹⁰⁵¹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 433.; Bu mevzu, “Kazaklar” adlı konu başlığımızda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

¹⁰⁵² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 259-260.

¹⁰⁵³ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 285.

¹⁰⁵⁴ Kalmuklar ile Kırgızların XVII. yüzyılda Kaşgarya'nın hâkimiyeti için savaştığı bilinmektedir.; bk. W. Barthold, *Türkistan Halklarının Tarihi*, çev. Gülnisa Aynakulova (Ankara: Astana Yay., 2018), 72-74, 81.

¹⁰⁵⁵ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 285.

Turkestaner Zeitung adlı dergide yayınlanan makalesinden yola çıkarak Kırgızların yaşadığı coğrafi sahayı “Isık Göl’ün kuzeyinden başlayıp Hokand’ın doğu sınırı boyunca Altay üzerinden Kunlun (Kurum) Sıradağları’nın güney yamaçlarına kadar uzanan dağlık bölgede yaşamaktadırlar” diye tanımlar. Kara Kırgızların Hokand’ın güney sınırındaki Pamir Yaylası ile Doğu Türkistan’a ait Sarık Göl Bölgesinde daha yoğun kitleler halinde yaşadıklarını belirtir. Tespitlerine göre Çakal ve Talas Nehirlerinin ayrıldığı yerde yerleşik hayatı benimsemiş Kara Kırgızlar vardır. Bununla birlikte genellikle yaz mevsiminde sürüleriyle birlikte Aksu ile Leh-Yarkend’e uzanan geniş otlakların bulunduğu sahada yaşarken kış mevsiminde nehir kıyılarına ve daha aşağıda yer alan vadilerde yaşamaya başlarlar. İster yaz ister kış olsun yine de belirli bir coğrafi alan içerisinde yer değiştirirler. Vambéry, dizginlenemez göç sevdasına sahip olmaları ve bölgenin değişen siyasi koşulları nedeniyle onların bu toprakları kısa bir süre önce yurt edindiklerini düşünür.¹⁰⁵⁶

Kırgızların çok eski çağlarda nerede yaşadıklarını kaynakların yetersizliği nedeniyle tespit edebilmenin oldukça zor olduğunu belirtir. Zira bu konuda sadece Çin tarihi kaynaklarının mat ışığı altında onların Sayan Dağları çevresinde yaşadıkları bilgisine ulaşılır. Çinliler Kırgızlardan bazen “Kian-kuen” adıyla bazen de “Hakas” adıyla bahseder.¹⁰⁵⁷ Vambéry, Bizans’ın IV. yüzyılda Altay’a elçi olarak gönderdiği Zemarchos’un tarihi notlarında Kırgızları “Kerkis” adıyla anlattığını ifade eder.¹⁰⁵⁸ Zemarchos’un IV. yüzyılda değil de VI. yüzyılda 568 yılının sonu ya da 569 yılının başlarında Bizans elçisi olarak görevlendirildiği bilinmektedir.¹⁰⁵⁹ Vambéry’ye göre Kırgızlar, bir süre Uygurların hakimiyeti altında kalır ancak daha sonra aralarında kanlı mücadeleler başlar. Nihayetinde VII. yüzyılın ilk yarısında Uygurlar, Çinliler ile iş birliği yapıp Kırgızların gücünü kırarken X. yüzyılın ortalarına doğru ise onları Yenisey’e doğru iter.¹⁰⁶⁰ Halbuki Kırgızların 560 yılından itibaren uzun bir süre Göktürk İmparatorluğu’nun hakimiyeti altında kaldığı ve 758 yılında (VIII. yüzyıl) Moyen Çur’un kağanlığı döneminde Uygurlara bağlandıkları bilinmektedir. 840 yılına

¹⁰⁵⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 257-258.

¹⁰⁵⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 258.; Vambéry’nin bahsettiği Kian-kuen adı, *Eski Han Sülalesi Tarihi*’nin yazarlarından Pan Ku’nun (ö. MS 92), MÖ I. yılın ilk yarısına ait tarihi olaylara dair anlatımlarında “Kien-kun” adıyla yer alır. Bu addan Chavennes, “Kien koen”, M. de Groot ise “Kin k’un” deyişiyle bahseder.; bk. Bartold, *Orta Asya*, 186.

¹⁰⁵⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 258.

¹⁰⁵⁹ Mark Dickens, “Efesli Yuhanon’a Göre Zemarchos’un Türklere Elçiliği”, çev. Murat Keçiş-A. Göknur Gürcan, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/6 (Temmuz 2021), 539

¹⁰⁶⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 258

gelindiğinde Kırgızlar, Uygurlarla yaptığı savaşı kazanarak Ötüken’de bağımsız bir devlet kurar; fakat 920 yılında K’i-tanlar tarafından buradan çıkarılarak eski yurdları Yenisey’e sürülürler.¹⁰⁶¹

Vambéry, Scott’un çalışmalarını incelediğinde Çinlilerin XIII. yüzyılın sonlarına doğru artık Kırgızlardan bahsetmediğini ve bu toplumun adına ancak XVII. yüzyılda Rus kaynaklarında rastlandığını belirtir. Nitekim Ruslar, Altay’ın güneyinde karşılaştıkları Kırgızlarla savaşı ancak onları buradan çıkaran kavim Teleütler olur. Dolayısıyla Vambéry’ye göre Kara Kırgızların, Sayan Dağları’ndan geldikleri farz edilebilir. Yine de tüm Kara Kırgızlar için bu durum geçerli olmamış olabilir. Radloff’tan edindiği bilgiler doğrultusunda XVII. yüzyılın sonlarına doğru onların küçük bir bölümünün Kazaklara katıldığı kanısına varır. Asıl Kara Kırgızların büyük çoğunluğunun ise geçmişte Uygur Devleti’nden çıkarılarak Tanrı Dağları’nın batısına yerleştirilenler olduğunu düşünür. Bu görüşünü doğrulayacak en önemli kanıtının ise onların Doğu Türkistan’ın kuzeybatı ve batısında yaşadıklarına dair XV. yüzyıla ait tarihi kaynaklarda yer alan bilgilerdir. Araştırmalarının sonucunda Kara Kırgızların Teleütlerle akraba olduklarını ve süreç içerisinde Uygurlarla birleşerek Yenisey’den Pamir’e uzanan Doğu Türklerini teşkil ettiklerini ileri sürer. Uygur adı ise ona göre siyasi bir addır. Teleüt, Uygur ve Kara Kırgızları birbirine yaklaştıran en önemli etken ise dildir. Onun bu kanıya varmasında Radloff’un Kazaklar, Teleütler ve Kara Kırgızlar arasındaki etnik bağı ortaya koyduğu bilimsel araştırmalarıdır. Zira Radloff, Kazakların Teleütçe dili vasıtasıyla Kara Kırgızlarla anlaştıklarını tespit eder. Ayrıca Kara Kırgızlar ile Teleütler arasında “Telus, Mundus, Saru, Toro, Kuçu” adlı boyların adına rastlar.¹⁰⁶²

Vambéry, 1885 yılında tüm bu araştırmaları neticesinde Kazak ve Kırgız etnik adlandırmalarında hataya düşüldüğünü açıklar. Bu karışıklığın başlıca sebebi XVII. yüzyılda Rusların ilk defa Yenisey’in sol yakasında yaşayan Kırgızlara rastladıktan sonra Batı Sibirya’nın güneyinde rastladıkları Kazaklara da Kırgız adını vermeleridir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Rusların Isık Göl civarındaki Kırgızlara “diko kamani Kırgız” diğer bir deyişle “sarp kaya Kırgızı” demelerine rağmen bu etnik tanımlamalardaki karmaşanın bir süre daha devam edeceği fikrindedir. Her ne kadar bu etnik adlandırmada karmaşa olsa da Kırgızlar ve Kazakların öz kardeş olduğu fikrini vurgular. Kırgızların dilleri ve fiziksel özellikleri bakımından Kazaklara göre daha fazla

¹⁰⁶¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 139.; Bartold, *Orta Asya*, 199.

¹⁰⁶² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 258-259.

Türklük özelliği taşıdığını ve hatta Altay’da yaşayan Teleüt, Şor ve Kaçalardan sonra Türklüğün gerçek ve son temsilcisi olduklarını düşünür. Bu görüşünün Klaproth, Abel Remusat ve Ritter’in Kırgızları “Germen” asıllı olduğunu kabul eden tezine; bununla birlikte Castren’in Kırgızların Türkleştirilmiş Çud; Scott’un ise Fin ve Türklerden ortaya çıkmış melez bir halk olduğu yönündeki tezlerine zıt bir fikir olduğunu ifade eder. Vambéry, onların bu hataya düşmesindeki başlıca etkenin Çin kaynaklarında Kırgızlarla ilgili “kıızıl saçlı, beyaz yüzlü, mavi gözlü” şeklindeki betimlemelerden kaynaklandığını ifade eder.¹⁰⁶³

Vambéry’nin *Das Türkenvolk* adlı çalışmasından neredeyse yirmi yıl önce yayınlanan *Sketches of Central Asia* adlı eserinde de bu iddiaları dile getirdiği anlaşılmaktadır. Zira o yıllarda, Türkistan seyahati sırasında Kırgızlardan sadece birkaç kişiyle tanıştığını anlatmaktadır. Kırgızların etimolojik köklerini tespit etmek için bu tanıştığı kişilerin fizyolojik özelliklerinden ve ona seyahati sürecinde edindiği bilgilerden yola çıkarak çıkarımlarda bulunmaya çalışır. Onları fiziksel özellikleri bakımından Moğollar ve Kalmuklarla kıyaslar. Onun betimlemelerine göre Kırgızların yüzleri çok düz değildir, yanaklarındaki elmacık kemikleri çok belirgin değildir, alınları daha uzundur, onların gözleri Kalmuklar kadar badem gözlü değildir. Kırgızların bu fiziksel özellikleri bakımından Moğollar ve Kalmuklardan farklı olduğu sonucuna varır. Kırmızı ya da açık saç rengine sahip olmaları ve bununla birlikte beyaz ten renkleri nedeniyle çevresindeki göçebe Türk toplumlarından ayırt edilebildikleri kanısındadır. Hatta bazı Avrupalı bilim insanlarının Kırgızların Finlandiyalı ya da Kuzey’de yaşayan Altay topluluklarıyla akraba oldukları iddiasında bulunduklarını belirtir. Kırgızları fizyonomileri bakımından irdeledikten sonra Türkistan seyahatinde sıklıkla bahsettiği Kıpçakların aslında Hokand ve çevresinde yaşayan Kırgızların bir boyu olabileceğinden bahseder. Benzer durumun Moğollarla ve Kalmuklarla akraba olduğu söylenen Burutlar içinde geçerli olduğunu belirtir.¹⁰⁶⁴

Vambéry 1885 yılında da Kırgızların Moğolların tipolojisine yakın olduğunu vurgulamaya devam eder. Bununla birlikte Kara Kırgızlar’ın etnik oluşumunda İran etkisini savunan Pál Hunfalvy’nin tezine karşı çıkar. Dolayısıyla Vambéry’nin bu konudaki tespitlerine göre “Kara Kırgızların teni koyudur, çoğunlukla kara gözlüdür ve

¹⁰⁶³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 259-260.

¹⁰⁶⁴ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 285-286.

siyah saçlıdır. Saç ve sakalları bakımından genel olarak sair kardeşlerinden çok Moğollara, daha doğrusu Teleütlere benzemektedir.”¹⁰⁶⁵

O, çeşitli Türk toplumları arasında mavi göz, kızıl saç gibi farklı fiziksel özelliklerin görülmesinin mümkün olduğunu söyler ve bu konuyu “Kırgız” adından yola çıkarak açıklamaya çalışır. Kırgız adını etimolojik olarak incelediğinde “kır” sözcüğünün tarla; “gız” sözcüğünün ise gezmek anlamına geldiğini ifade eder. Dolayısıyla Kırgız adı “tarla gezgini” anlamına gelmektedir. Kırgızlara, “siyah, soysuz, kötü” anlamlarına gelen “Kara” sıfatını takanların ise Kazaklar olduğunu düşünür. Ona göre bunun nedeni geçmişte yaşadıkları bir husumetle ilgilidir. Benzer şekilde Burut adının Moğolca kötü anlamına gelen bor, bur kelimeleriyle ilgili olduğunu düşünür. Kırgız halkının etnik köklerini ve boy birliğini tespit edebilmek için Kırk Kız efsanesini ve halk arasında söylenegelen çeşitli efsaneleri inceler. Radloff’tan Kara Kırgızların pek çok aile ve oymaklardan oluşup sağ ve sol cenah diye ayrıldıklarını tespit eder. Oymaklar, “taypas” adlı alt kollara ayrılır. Kara Kırgızlar taypas’a kırk (kırık) veya kırıntı, bölüntü demektedir. Örneğin Sultlar Talak, Bölük-bay; Sarıbağışlar ise Tınay, Çirik, Izangu gibi alt kollara ayrılır. Kara Kırgızlardaki Manap adlı boy beyleri görevlerine oldukça sadık olup halk arasında itibarlı kişilerdir.¹⁰⁶⁶

Vambéry Das Türkenvolk adlı eserinde Kara Kırgızlar bölümünü yazarken Travels in Central Asia adlı seyahatnamesinde bahsettiği Hokand Hanlığı’ndaki Kıpçakların aslında Kara-Kırgızların bir oymağı (Kırgızlar) olduğunu düşünür. Onlar, geçmişte Hokand’ın Doğu sınırında yaşarken Yeniçağ’a gelindiğinde yarı göçebe bir halka dönüşmüşlerdir. Bir kısmı ise tam anlamıyla yerleşik yaşamı benimsemiştir. Hokand Hanlığı’nda nüfusun yüzde onunu oluştururlar. Oş ve Endican yaşamlarını sürdürdükleri başlıca şehirlerdir. Bununla birlikte Karaman, Kökca, Bel köyleriyle Üç Kurgan ve Naukat arasındaki güzergâh yerleşik yaşamı benimsedikleri yerleşim yerleridir. Yerleşik yaşamı benimsemelerine rağmen savaşçı özelliklerini koruyarak cesaretleriyle ün kazanmışlardır. Dolayısıyla Vambéry’ye göre onlara Kırgız-Kıpçakları denmesi daha doğrudur.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 267.

¹⁰⁶⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 261-263, 265-266

¹⁰⁶⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 278.

2.3.1.2. Kazaklar

Vambéry'nin Türkistan seyahati esnasında edindiği bilgilere göre Kazaklar, Türkistan'daki başlıca Türk topluluklarından biridir.¹⁰⁶⁸ Seyahati boyunca bazen sadece Kazak adını duyarken bezen de Kazaklarla bizzat tanışma fırsatını elde eder. Onlara dair gözlemlerini, tespitlerini seyahatnamesine aktarır; ancak Kırgızlarda olduğu gibi Kazakların da etnik adını tanımlama da hataya düşer. Nitekim seyahatnamesinde Hive ve Buhara ve Hokand hanlıklarında yaşayan Kazakları, “Kırgızlar ya da diğer deyişle Kazaklar” diye tanımlar.¹⁰⁶⁹ Vambéry'nin Türkistan seyahatnamesini Türkçe'ye notlandırarak tercüme eden Resul Şahsi, bu hataya dikkat çeker. Onun bu hatasını düzelterek seyahatnamedeki Kırgızlar adıyla yer alan başlıkları “Kazaklar” adıyla tercüme eder.¹⁰⁷⁰

Aslında Vambéry'yi bu hataya sevk eden düşünce, “Kırgızlar” olarak nitelendirdiği bir boyu, Kazakların bir kolu olduğunu sanmasıdır. Bu bağlamda Buhara Hanlığı'nda yaşayan bir Kazak boyunu, Kırgızlar adıyla anlatırken “Onlar bir kabilenin adı olmakla birlikte Hazreti Türkistan'da Hokand'da karşılaştığımız Kazakların sadece bir koludur...” der. Dolayısıyla Hokand Hanlığı'ndaki Kazakları da “Kırgızlar” adıyla anlatmaya devam eder. Kırgızların, Büyük Kazak Ordası'nın bir kabilesi olduğunu söylemeye devam eder.¹⁰⁷¹

Vambéry, *Das Türkenvolk* adlı eserinde Kazaklara hatalı bir şekilde “Kırgızlar” dediğini kabullenmektedir. Araştırmalarına göre bu durumun başlıca sebebi XVII. yüzyıldan itibaren Rusların bazı Kazak boylarına, Kırgız adını vermeleridir. Bu yanlışlığın farkına varılmasına rağmen etnolojik bakımdan kardeş olan Kırgız ve Kazaklar arasında gerçek ayrımın yapılmasının zor olduğunu dile getirir. Bu karmaşıklığı onların yurt edindikleri toprakları dikkate alarak gidermenin mümkün olduğunu belirtir. Buna göre “Kara Kırgızlar (Kırgızlar) Türk halkları bölgesinin Doğu

¹⁰⁶⁸ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 285.

¹⁰⁶⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 400, 419, 433.

¹⁰⁷⁰ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 409, 429, 444-dn.47.

¹⁰⁷¹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 419, 433.

sınırını tutarken Kazaklar yine Kuzey’de onların Batı komşuları olmuştur.”¹⁰⁷² Vambéry’nin Kazak adı konusundaki çıkarımlarından sonra şimdi onun 1865 yılında yayınlanan seyahatnamesinden başlayarak çalışmalarında Kazaklar hakkındaki tespitlerini irdeleyelim.

Türkistan’a yolcuğu boyunca sıklıkla Kazakların yerleşim yerlerine rastlamak onu şaşırtır. Onların nüfus bakımından Türkistan’daki en kalabalık halk olduklarını düşünür. Kazaklara sayılarının ne kadar olduğunu sorduğunda onların gülümseyerek “önce çölün kumlarını say, o vakit sayısını öğrenirsin” cevabını verdiklerini anlatır. Tespitlerine göre Kazaklar; Sibirya ve Çin’in yanı sıra Türkistan ile Hazar Denizi arasındaki çölde yaşarlar. Dolayısıyla onların ne nüfusları ne de yaşadıkları coğrafya hakkında kesin bir yargıya varmak zordur. Kazakların yaşadıkları coğrafi sahanın genişliğinin ve sosyal durumlarının dikkate alınmaması onların Rus ya da Çin hakimiyeti altında olduklarının sanılmasına yol açar. Zira Kazaklar ister Rusya ve Çin isterse Hive, Hokand ve Buhara topraklarında yaşasınlar onlar üzerinde, vergi yükümlülükleri dışında hakimiyet kurmak oldukça zordur. Vergi verenler ise sayıca azdır. Hive ve Buhara’da yaşayan Kazaklar, nüfus bakımından azdır. Hokand da ise Çanak’tan Taşkent’e uzanan dağlık sahada yaşayıp hanlığın nüfusunun büyük bölümünü oluştururlar. Nüfus açısından sayısal çoğunluğa sahip olmakla birlikte cesur olamadıkları için hanlık içerisinde çok fazla söz sahibi değillerdir. Kazak Büyük Orda’sından olup Hokand’dan Sarıgöl’e uzanan sahada yaşayan Kazaklar ki daha önce bahsettiğimiz gibi Vambéry’ye göre Kırgızlar, savaşçı özellikleriyle tanınır. 50.000 çadırdan oluşup neredeyse Teke Türkmenleri kadar nüfusa sahiptirler. Bununla birlikte Hokand’da Kırgızlar ve Kazaklar arasında bir türlü bitmeyen anlaşmazlıklar mevcuttur. Bir diğer tespitine göre Kazaklar, pek çok açıdan değişime kapalı olmaları nedeniyle geçmişin Turani halklarının en doğru resmine onlar vasıtasıyla ulaşılabilir.¹⁰⁷³

¹⁰⁷² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 259-260.; XVIII. yüzyılın ilk yarısında gerçekten de Kırgız-Kazak adının Ruslar tarafından karıştırıldığı dikkati çeker. Oyrat elçisi Baorokurgan 1721 yılının Eylül ayında Başbakan Golovkin ile yaptığı görüşmede, elçinin Kazaklardan sıklıkla “Kırgız-Kazak” olarak bahsettiği görülür. Bununla birlikte Ruslar ile Oyratlar arasında elçilik görevinde bulunan Yüzbaşı Unkovski’nin 1722-1724 yıllarına ait anılarında Kırgız ve Kazak adını karıştırdığı anlaşılr. Zira Kazaklar ve Kazak Ordalarından bahsetmekle birlikte bazen Kazaklardan “Kırgızlar” adıyla bahseder. Barthold’un tespitlerine göre bu yanlış adlandırma öncelikle Oyratlar tarafından yapılmış olup bu yanlışlığın fark edilmeksizin Ruslar tarafından devam ettirildiğini ifade eder.; bk. Barthold, *Türkistan Halklarının Tarihi*, 83-84.; Wilhelm Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren (Ankara: TTK Yay., 2006), 31-32.

¹⁰⁷³ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 429-430, 495.

Seyahati sırasında Kazakların fiziksel özellikleri bakımından kendilerini Moğollara benzettikleri kanısına varır. Hatta kendilerine benzemeyen insanlara acıyarak baktıklarını düşünür. Kazakların dış görünüşleri açısından kendilerini çok güzel sandıklarını dile getirir. Kanaatine göre onların böyle düşünmelerinin nedeni Tanrının onları yaratırken elmacık kemiklerini tıpkı atınki gibi çıkıntılı yaratmasıdır. Zira atı, Tanrı'nın yarattığı en güzel varlık olarak görürler.¹⁰⁷⁴ *Sketches of Central Asia* adlı eserinde onların fizyolojik özelliklerinden yola çıkarak etnik köklerine dair çıkarımlarda bulunmaya devam eder. Kazaklar, Moğol-Kalmuk tipolojisine çok fazla benzememektedir. Zira ten renkleri daha çok Türkistan halkına özgüdür. Kadınların ve gençlerin beyaz ten renginde olmaları bakımından onların Avrupalılara benzediğini düşünür. Yine tespitlerine göre sıcak ve soğuk iklim koşulları, ten renklerinin kısa sürede değişmesine yol açar. Kazaklar iri yapılı, kısa boylu ve güçlü fiziksel görünümlüdür. Uzun boyunlu İranlılara kıyasla kısa boyunlu olmaları Turan tipine has genel bir fiziksel özelliktir. Kafaları büyük olmamakla birlikte başlarının üst kısımlarına doğru gittikçe sivrilen yuvarlak bir çehreye sahiptirler. Moğol-Kalmuklara kıyasla çok belirgin badem gözlere sahip olduklarını söylemek mümkün değildir; fakat gözlerde eğrilik ve parlaklık dikkati çeker. Elmacık kemikleri çıkıntılıdır. Vambéry, bazı göçebelerin yüzlerindeki bu belirgin özelliği beğenmediğini ifade eder. Benzer şekilde Livingstone'nin *The Zambesi and Inhabitants* adlı eserinden Afrikalı Makololo kabilesinden kadınların daha güzel görünmek için geniş ağızlarını ayna karşısında küçültmeye çalıştıklarını okuduğunda Kazakların bu özelliklerini beğenmemelerine hak verir. Bununla birlikte onlar geniş ve düz alınlı olup yayvan bir burna sahiptirler. Çeneleri Kazaklardan daha büyük olup bıyık ve sakalları çok seyrek. Kazakların bu fiziksel özellikleri bakımından en eski Türk tipolojisini Kırgızlar ve Moğollar kadar taşımadıklarını düşünür. Dolayısıyla onların çevrelerinde yaşayan diğer halklarla kaynaşmaları sonucunda güzel bir ırka dönüştükleri kanısındadır. Lewschine'nin bir çalışmasında Kazak erkeklerinin daha çok Kalmuklu kadınlarla evlenmek istediğini okur. Bu bilginin kendi tespitini doğruladığı kanısındadır. Kazakların her ne kadar Moğollar ve Kalmuklara benzemese de yaşam biçimleri ve dilleri bakımından onlardan güçlkle ayırt edilebildikleri kanısındadır.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷⁴ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 430.

¹⁰⁷⁵ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 287-288.; Vambéry, *Orta Asya Milletleri*, 206-207.

Vambéry, Kazak adının etimolojisi hakkında da araştırmalar yapar. Pavet de Courteille gibi Vambéry de Kaz sözcüğünün Kumukça'da da “başıboş dolaşmak ve gez-” anlamlarında kullanıldığını söyler. Vambéry, 1867 yılında yayınlanan Cagataische Sprachstudien (Çağatay Dil Çalışmaları) adlı eserinde “kaz-” kelimesinin “harfiyat yapma ve başıboş dolaşma” anlamlarına geldiğini yazar. Onun bu kelimenin anlamlarını hangi sözlükten tespit ettiği bilinmemektedir. Bununla birlikte Kazak adının “serseri, haydut” anlamını Fazlullah Han'ın Kalkuta sözlüğünden tespit ettiği düşünülür.¹⁰⁷⁶

1878 yılında Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen (Türk Tatar Dilleri Etimolojik Sözlüğü) isimli çalışmasında Kazak adının etimolojisini incelemeye devam eder. Kelimenin ilk hecesi olan “Kaz” sözcüğünün “az-” sözcüğü ile bağlantılı olduğunu düşünür. Ona göre Kaz adı “etrafında dolaşmak” anlamında olup bunun eski anlamı Kazak kelimesinde mevcuttur. Kazak ise avare diğer bir deyişle başıboş gezen, göçebe, serseri anlamlarına gelir. Bununla birlikte bu kelimelerle bağlantılı olduğunu düşündüğü Osmanlıca ve Çağatay Türkçesindeki “kezmek” ya da “gezmek” kelimelerinin “gezinti yapmak” anlamında kullanıldığını ifade eder.¹⁰⁷⁷ Vambéry, Das Türkenvolk adlı eserinde Kazak adının etimolojisi hakkındaki fikirlerini yineler. Bu adın anlam bakımından etnik bir ad olmasa da tıpkı Türkmen adı gibi zaman içerisinde bir toplumun etnik adına dönüştüğünü düşünür. Dolayısıyla Howorth'un Moğolların Tarihi adlı eserinde Kazak adının etnik bir değeri olmadığı yönündeki fikrini doğru bulmaz.¹⁰⁷⁸

Kazak adının tarihin en eski zamanlarından itibaren yaşadıkları coğrafyayla özdeşleşmiş etnik bir isim olduğunu belirtir. Türklerin eski çağlardan itibaren göç süreçleri bilinmekle birlikte asıl vatanlarından çok fazla uzaklaşmadıkları kanısındadır. Benzer durumun Kazaklar için de geçerli olduğunu düşünür. Ona göre bunun en doğru kanıtı, Kazakların eski çağlardan itibaren XIX. yüzyılda varlıkları bilinen Ural'dan Altay Dağlarına, Güney Sibirya'dan Amuderya'ya uzanan saha içerisinde yaşamlarını

¹⁰⁷⁶ A. Samoyloviç, “Kazak Kelimesi Hakkında”, çev. Saadet Çağatay, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (Ankara: TTK Basımevi, 2. Basım, 1988), 96-97, 99-100.; Samoyloviç, Vambéry'nin sözlükte Arapça harflerle yazılmış “Karak” kelimesini yanlışlıkla “Kazak” olarak okuduğu kanısındadır. Samoyloviç'in araştırmalarına göre Yenisey Abidelerinde, Kazan ve Başkurt lehçelerinde “Karak” kelimesi “haydut” anlamında kullanılmaktadır. Yine de o, bu adın farklı lehçelerde Kazak, Karak olarak söylendiğini dile getirir.

¹⁰⁷⁷ Vambéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*, 22.; Samoyloviç, “Kazak Kelimesi Hakkında”, 96.; Lawrence Krader, “Kazak Etnomi”, çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIX/2 (2014), 659.

¹⁰⁷⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 280-dn.2.

sürdürmeleridir. Araştırmalarında Konstantin Porphyrogenitus'ta X. yüzyılda Karadeniz'in kuzeydoğusundaki steplere "Kazakhia" denildiğini bununla birlikte Firdevsi'nin Şehname adlı eserinde Rüstem'in kahramanlık hikâyelerinde göçebe bir Kazak halkının varlığını tespit eder. Kazak Türkleri ile Rusların XI. yüzyıl gibi tarihin erken dönemlerinde karşılaşarak kültürel etkileşimde bulundukları kanısına varır. Rusça'daki Kozak (Kazak), Hetman ya da Ataman, Koş gibi kelimelerin varlığı bu etkileşimin bir sonucudur. Türkçe'de Hetman ya da Ataman'ın üstler, başbuğ; Koş'un ise askeri birlik, kolordu anlamlarına geldiğini söyler. Polonyalıların atlı askeri güçlerine "Uhlan"; Kırım Tatarlarının da askerlerine "oglan, ughlan, uhlan" ismini verirken Rusların da sınırdaki askeri güçlerine Kozak (Kazak) adını verdiğini tespit eder. Bu Kozak askerleri, hafif süvari göçebe Türklerdir. İşte bu nedenle Samtschewsky'nin "Ruslar, Kazak Türkleriyle XI. yüzyılda karşılaştı" fikrini doğru bulur.¹⁰⁷⁹

Araştırmalarında Kazak etnik adı kadar Kazakların bir toplum olarak ortaya çıkış süreçlerini de irdeler. Kazaklar ile Kırgızların geçmişte henüz etnik adlandırma açısından bir ayrıma tabi olmayıp onların Yenisey, Ob ve İrtiş ırmakları boyunca birlikte yaşayan bir Türk boyu olduklarını ifade eder. Tespitlerine göre Başkurtlar, Kazaklardan XIX. yüzyılda da Kırgız adıyla bahsetmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak Kazakların, Kırgızların da dahil olduğu aynı boy birliğinden ayrılmalarıyla birlikte bu adın kendilerine verildiğini düşünür. Kırgız, Uygur gibi etnik Türk adlarının da böyle oluştuğu sonucuna varır. Zira Uygur adı "müttefik", Kırgız ise "Kırda gezen" anlamlarına gelir. Kazak adının tam anlamıyla etnik bir ada dönüşmesinin ise ortak kabileden kopmalar sonucunda ona bağlanan halklar sayesinde oluştuğunu söyler. Kazakların, Kırgızlardan ayrılış sürecinin ise Hunların dağılışı süreciyle bağlantılı olduğu kanısındadır. Ural-Altay etnik halk karışımı bu tarihsel süreçte oluşur. Moğol İstilasından önce Karluk, Kongrat, Kanglı gibi bazı boylar Kazakların bünyesinde toplanır. Cengiz Han'ın başlattığı Moğol İstilas döneminde ise Kazaklar arasına karışan Moğol nüfusu toplumun yapısını değiştirebilecek kadar çok baskın değildir. Moğolların bölgedeki hâkim Türk nüfusu nedeniyle asimile olduğunu düşünür. Kazaklar ve Moğollar arasında Naiman, Nöküz, Dürmen gibi isimlerin, etnik adlandırmadan ziyade siyasi bir anlama sahip olduğunu ve bu isimlerin Kırgızlar, Özbekler ve

¹⁰⁷⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 279, 280.

Karakalpaklarda da mevcut olduğunu belirtir. Bu durum, onların ortak soy bağına işaret etmektedir.¹⁰⁸⁰

Kazakların siyasi bir varlık olarak ortaya çıkış süreçlerinin Altın Orda Hanlığı'nın yıkılış süreciyle başladığını ifade eder. Zira Aral Gölü çevresinde yaşayan Kazaklar, yeni yurtlar aramak için Giray Han ve Canibek'in öncülüğünde Doğu'ya yönelirler. XVI. yüzyıla gelindiğinde Kazaklar eski yurtlarına geri dönerler. Vambéry'nin tespitlerine göre göçlerle birlikte onların yerleşim sahasını Kuzey'de Altay Dağları'nın Batı etekleri ile Ural Dağları'nın İrtiş, İşim ve Tobol nehirlerinin orta hattı oluşturur. Doğudaki göçleri Semipalatinski Seniryeçensk, Tarbagatai bölgelerine doğru ulaşır. Güney'de ise Hokand Hanlığı'nın ve Buhara Emirliği'nin kuzeyinden Amuderya'ya uzanan bozkırlar oluşturur. Vambéry, yine de göçebe bir toplum olmaları nedeniyle onların yerleşim sahalarının kesin sınırının çizilemeyeceğini ifade eder.¹⁰⁸¹

Kazakların siyasi bir oluşum olarak adlarının, 1534 yılında Korkunç İvan döneminde elçi Danila Gubin aracılığıyla duyurulduğunu dile getirir. Kazakların Küçük Orda, Büyük ve Orta Orda olarak üçe bölünmelerinin ise yakın bir tarihi süreçte gerçekleştiğini düşünür. Moğol hükümdarı Alaca Han'ın üç oğlu efsanesinin bu bölünmeye dair bir ipucu sunduğunu tespit etmekle birlikte Kazaklar arasındaki kesin bölünmenin Tevekkel Han zamanında gerçekleştiği sonucuna varır. Vambéry'ye göre “Cüz” ile “Yüz” ile aynı sözcüklerdir. Dolayısıyla “Orda” veya “Cüz” sözcükleri on bin kişi anlamına gelen Tümen kelimesiyle eşdeğerdir. Büyük Orda (Ulu Cüz), Cui, Talas, Çırkık nehirleri boyunca; Orta Orda (Orta Cüz) Tobol, İrtiş, İşim ve Turgai Nehirleri boyunca ve güneyde Seyhun'a doğru uzanır. Orda halkının büyük çoğunluğu Naiman ve Argun aileleridir. Küçük Orda halkı (Kiçi Cüz), Ural Nehri ile Aral Denizi arasında, Volga'nın sol kıyısı, Karakum bozkırlarından Seyhun'a uzanan sahada, Emba Irmağı'nın ağzında ve Mangışlak çevresinde yaşamaktadır. Ordalarda aile yapısını oluşturan uruklardaki isimlerin benzerliğinin karmaşaya yol açmakla birlikte Kazakların yedi atasını bilip onların kimler olduğunu anlatabildiklerini ifade eder. Ailede asil ve asil olmayan ayrımının “Ak-söngök” ve “Kara-Söngök” tabiriyle yapıldığını anlatır. Ak-söngökler Kazak toplumunun soylu aileleridir.¹⁰⁸²

¹⁰⁸⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 281-283, 287.

¹⁰⁸¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 283-284.

¹⁰⁸² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 283-287.

2.3.1.3. Türkmenler

Vambéry, Türkmenler ile ilgili araştırmalarını Türkmenler kimdir, Türkmen adının etimolojik anlamı nedir? soruları üzerine yoğunlaştırır. Türkistan seyahati sırasındaki etimolojik çalışma sonuçlarına göre Türkmen adı “Türk” özel ismi ile “-men” hecesinin birleşiminden meydana gelir. “-men” hecesinin İngilizce’deki son ek olan “ship”, “dom” ile eşdeğer olduğu kanısındadır. Bu adın kendilerini Türk adıyla tanımlayan göçebe toplumlar tarafından kullanıldığını ifade eder. Avrupalıların onları “Turkoman” adıyla adlandırmasının sebebini ise kelimenin Türkçe aslının bozulmuş şeklinden kaynaklandığını ifade eder.¹⁰⁸³

1885 yılına gelindiğinde Türkmen adı, Türklükle eşdeğer bir adlandırmadır, der. Bu ismin “Türk-manend” şeklinde incelenmesini doğru bulmaz; çünkü kelimeyi bu etimolojik açıdan incelemek Türkmen adının Türk erkeklerini ifade etmek ya da “ben Türküm” demek için türetildiği anlamını verir. Türk-manend isminin onlara herhangi bir toplum tarafından değil de yine Türkler tarafından verilmiş bir isim olduğu kanısındadır. Türk -manend’in “ben Türküm” anlamına da gelmeyeceğini düşünür. Zira bu söyleyiş ancak “men Türk-em” veya “Türküm” diye söylenebilir. Araştırmaları sonucunda “-men” ekinin Türkçe’de topluluk ismi olduğu sonucuna varır. Karaman yer adının “Karaman halkı” ve bununla birlikte alak kelimesinin “binici” anlamına gelirken alakman kelimesinin “süvari” anlamına gelmesini bu kullanıma örnek olarak verir. Dolayısıyla Türkmen adının da Antik Çağlar’dan itibaren tüm Türk topluluklarını ifade etmek için kullanılan bir topluluk adı olduğunu söyler. Tespitlerine göre Rus vakanüvisleri ile Haçlı savaşları yazarları bunu bilmektedir. Bu durumun nedeni ise o dönemlerde Oğuz halkının Türkmen adıyla bilinmesidir. Bu bağlamda Türklere Oğuz adı yerine bazen de Türkmen denilmektedir. Arap yazarları ise Türklerden, “Türkmen” adı yerine “Oğuz” anlamına gelen “Ghuz” (Guz); Bizanslılar ise “Uz” veya “Üz” ismiyle bahsetmektedir. “Guz” ve “Uz” adı, Oğuz adından türemiş bir isimdir. Arapların “Guz” etnik adlandırması, Arapça telaffuzla ilgilidir. Arapların genellikle bir kelimeye harf eklemesiyle ilgilidir. Böylece Bizanslıların “Uz” dedikleri Türkmenlere, Araplar “Guz” der. Müslüman olmayan pagan Türkler için “kaba, eğitimsiz, barbar” anlamlarına

¹⁰⁸³ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 347.; Vámbéry, *Türkistan’a Seyahat*, 367.

gelen Oğuz adını kullandıkları anlaşılır.¹⁰⁸⁴ Ayrıca o dönemlerde Arapların Guz diye adlandırdıkları Türkmenlerin Ural, Dinyeper ve Volga kıyısında yaşayan Başkurtların, Nogayların ve Çuvaşların ataları olduklarını ileri sürer.¹⁰⁸⁵ Yine tarihsel olarak daha geriye gidildiğinde Kumanların, Peçeneklerin ve Kanglıların Türkmenlerden ayrılan boylar olduğunu dile getirir.¹⁰⁸⁶ Bu bağlamda Türkmenlerin sadece Hazar (Caspian) çevresinde hakimken Hazar'ın doğusundan Hindikuş Dağlarına doğru aşamalı bir şekilde yayıldıkları sonucuna varır.¹⁰⁸⁷

Vambéry, *Das Türkenvolk* adlı çalışmasında ise Türkmenlerin etnik kökeni hakkında daha farklı bir tez ileri sürer. Nitekim Oğuz, Guz ya da Uz adıyla bilinen Türkmenlerin Antik Çağlardaki “Partlılar” olduğu kanısındadır. Bu konuda kesin bir kanıt olmadığını söylemekle birlikte o dönemlerde Partlıların tıpkı Türkmenler gibi ok ve yay kullanıp ata bindiklerini belirtir. Ona göre bir diğer benzerlik ise Türkmenlerle Partlıların yaşadığı coğrafi mekân ve yer adlarıdır. Zira Türkmenlerin XIX. yüzyılda yaşadıkları Güneydoğu Hazar sınırlarında Strabon'dan tespit ettiği bilgilere göre Antik Çağlar'da Dahae adıyla bilinen bir halk yaşayıp onların toprakları Dehistan adıyla bilinmektedir. Onlar daha sonra Partlılar adıyla anılır. Abuskun adıyla ünlü şehirleri, XIX. yüzyılda Türkmenlerin Gümüštepe adlı yerleşim yerindedir. Bu yer adı, “Abı Uskun” olup Uskun'un Suyu anlamındadır. Bir diğer yer adı “Hyrkania” dır. Bu yer adı Farsça'daki Kurt anlamına gelen Cürcan adıyla bağlantılı olup “Kurtlar Ülkesi” anlamını taşır. Vendidad'ta¹⁰⁸⁸ geçen Verkhan da Kurtlar anlamına gelmektedir. Burada bahsedilen kurtlar ise yağmalarıyla yerleşik halka korku salan bozkırın göçebeleridir. Kurtların İranlıları korkuya sevk eden yağmaları ise sadece bugünkü Etek (Etrek?), Damen-i Kuh ile sınırlı kalmayıp Paropamisus¹⁰⁸⁹ Dağları'ndan Oxus'un sol kıyısında yer alan Belkh'e kadar uzanmaktadır. Yine tespitlerine göre bu yer adlarından Etek, Türkçe bir

¹⁰⁸⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 19-20, 384-386.; Bekir Sıtkı Oransay, “Vambéry ve Biz III”, *önasya* 7/75 (Kasım 1971), 21.; Vambéry, “M. Vambéry On The Turcomans-Their Past And Future”, *Times* (22 April 1880), 12.

¹⁰⁸⁵ Vambéry, “M. Vambéry On The Turcomans-Their Past And Future”, 12.

¹⁰⁸⁶ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 95.

¹⁰⁸⁷ Vambéry, “M. Vambéry On The Turcomans-Their Past And Future”, 12.

¹⁰⁸⁸ Vendidad, Zerdüşlerin kutsal kitabı Avesta'da yer alan bölümlerden biridir.; bk. Nevfel Akyar-Süleyman Sayar, “Zerdüşî Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru”, *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 10 (Haziran 2020), 58.

¹⁰⁸⁹ Paropamisus, Hindikuş Dağ silsilesinin uzantısı olup Afganistan'ın kuzeybatısında yer alır. Halk arasında “Silsilah-ye Safed Kōh” adıyla bilinir.; Wikipedia, Aranan; “Paropamisus” (Erişim 05.05.2024).; Paropamisus Dağlarının Kuzeybatısında çöle benzeyen Artemesia bozkırları vardır.; Detaylı bilgi için bk. one earth, Aranan; “Paropamisus” (Erişim 05.05.2024).

kelimedir. Damen-i Kuh ise Farsça'da dağ eteği anlamına gelmekle birlikte Kubbet Dağı'nın Kuzey'e uzanan etekleridir.¹⁰⁹⁰

Vambéry, İranlıların Amu Derya adını verdiği "Oxus" adının ise Oğuz olduğunu iddia eder. Büyük İskender'in seferinden itibaren Greklerin Oğuz adına "cs" seslerini eklemesiyle birlikte adın fonetiğinde değişim meydana geldiğini ifade eder. Dolayısıyla bu ad, zaman içerisinde "Okhus, Okhusos ve Oxos" diye telaffuz edilirken son hali Oxus'a dönüşür. Türkmenlerin ise bu nehirden Ouz ya da Uz adıyla bahsettiğini söyler. Şeybâniname'de de Oxus Nehri'nin "Oghuz" olarak adlandırıldığına dikkat çeker.¹⁰⁹¹

Vambéry'ye göre Türkmenlerin Antik Çağlardan itibaren bu topraklarda yaşadığının bir kanıtı da 666 yılında Merv civarından Buhara'ya ilerlemek isteyen Araplarla savaşan Salur Türkmenlerinin varlığıdır.¹⁰⁹² Tarihte Samaniler ve Gaznelileri tedirgin eden Türkmenlerin Mangışlak'tan gelen Türkmenler olduklarına kesin gözle bakılması gerektiğini belirtir. Orta Çağ'ın sonunda İranlılarla yaptıkları savaşlar neticesinde Kubbet Dağları'ndan İran'ın kuzeyine uzanan verimli topraklara hâkim olduklarını belirtir. XI. yüzyıla gelindiğinde Selçuklu Sultanı Sencer, Kara ve Alieli Türkmenlerinin ittifak halinde olduklarını görürken daha ileri bir tarihsel zamana gidildiğinde Küçük Asya'da (Anadolu) Akkoyunlu ve Karakoyunluların etkin bir güç olarak ortaya çıktıklarını ifade eder. Türkmenlerin hafızasından hala silinmeyen "bizim kardeşlerimizin bir bölümü uzaklara Batıya doğru gitti" ifadesinde bahsettikleri akrabaları ise Osmanlılar ve yörüklerdir.¹⁰⁹³ Dolayısıyla Türkmenlerin çok geniş bir coğrafi sahada varlıkları bilindiğinden onların yaşadıkları toprakların kesin bir sınırını çizmenin zor olduğunu vurgular.¹⁰⁹⁴

Türkistan seyahatinde ve sonrasında Türk tarihi araştırmalarında onun dikkatini çeken bir diğer husus Türkmen boylarıdır. Vambéry'nin Türkistan'da gördüğü ilk Türkmen topluluğu Gümüštepe'deki Yomut Türkmenleridir. (Nisan 1863). Yomut Türkmenlerinin Büyük İskender dönemine ait olduğu bilinen kırmızı parlak tuğladan yapılmış sur kalıntılarının çevresinde yaşadıklarını görür. Bu Türkmen topluluğu arasında yaklaşık üç hafta konaklar. Böylece onların siyasi tarihleri ve sosyal kültürel

¹⁰⁹⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 383, 384-dn.2.; Oransay, "Vambéry ve Biz III", 21.; Vambéry, "M. Vambéry On The Turcomans-Their Past And Future", 12.

¹⁰⁹¹ A. Vambéry, "The Oxus", *Times* (26 Dec. 1893), 11.

¹⁰⁹² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 384.; Oransay, "Vambéry ve Biz III", 21.

¹⁰⁹³ Vambéry, "M. Vambéry On The Turcomans-Their Past And Future", 12.

¹⁰⁹⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 382-383.

yaşamları hakkında bilgi sahibi olur. Ayrıca bu zaman dilimi içerisinde Yomut uruklarından olan Atabayları ve Göklen Türkmenlerini de ziyaret etme fırsatını elde eder.¹⁰⁹⁵ Gümüštepe’de bulunduğu süre içerisinde İran sınırındaki Gürgen’de yaşayan Yomut Türkmenlerinden biri olan Yaralı (Yaralı) Boyu’nun lideri Ana Han’ın obasına konuk olur.¹⁰⁹⁶ Bu ziyareti sırasında edindiği bilgilere göre Yaralı Yomutları, Caferbay tiresindendir. Bununla birlikte Cafer Boyu; Yaralı ve Nuralı olmak üzere iki alt boya ayrılmaktadır. Yaralı Yomutları da kendi içerisinde “İri Tomaç”, “Kızıl Sakallı”, “Arığ Köseli”, “Çokkan Borkan”, “Onuk Tomaç” olmak üzere beş tireden oluşmaktadır. Nuralı ise “Karıncık, Kelte, Gazili Kör, Hasankulu kör Pankötek”¹⁰⁹⁷ tirelerinden meydana gelir. Vambéry’nin seyahatnamesinde Yomut ve Göklen Türkmenlerinin yanı sıra Teke, Çavdur, Ersarı, Alieli, Kara, Salur, Sarık Türkmen boylarının da nüfusları ve yaşadıkları coğrafya hakkında genel bir bilgi verir. Tespitlerine göre bu Türkmen boyları 196,500 çadırdan oluşmaktadır. Her bir çadırda beş kişinin yaşadığını varsayarak ortalama toplam nüfusun 982,500 kişi olduğu sonucuna varır.¹⁰⁹⁸

2.3.1.4. Özbekler

Vambéry, Özbeklerin Türkistan’da yaşayan başlıca Türk topluluklarından biri olduğunu ifade eder. Özbekleri, “Orta Asya’nın kurucu ve medeni sakinleri” diye tanımlar.¹⁰⁹⁹ Türkistan seyahatinde Özbeklerin Aral Denizinden Kumul’a uzanan sahada yaşadığını tespit eder. Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarının nüfusunun büyük çoğunluğunu Özbeklerin oluşturduğunu belirtir. Türklerin etnik köken araştırmalarının bir neticesi olarak onları, fiziksel özelliklerini betimleyecek kadar gözlemler. Böylece Özbeklerin atalarının kimler olduğu ya da geçmişte hangi toplumlarla kaynaştıklarına dair çıkarımlarda bulunmaya çalışır. Hive’de yaşayan Özbeklerin dış görünüşleri açısından her ne kadar İran etkisine maruz kalsalar da diğer hanlıklarda yaşayan Özbeklere kıyasla saf Tatar ırkının özelliklerini yansıttıklarını düşünür. Hanlıklarda yaşayan Özbek

¹⁰⁹⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 76-77, 85.

¹⁰⁹⁶ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 51-54.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 92-94, 96-dn.19.; Resül Şahsi, Vambéry’nin Puteşestviye po Srendey Azii adlı eserinden alıntı yaptığı sayfalarda “Ana Han” “Anna Han” adıyla yer almaktadır.

¹⁰⁹⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 354.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 372.

¹⁰⁹⁸ Detaylı bilgi için bk. Vambéry, *Travels in Central Asia*, 347-355.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 367-373.

¹⁰⁹⁹ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 285, 300.

halkının fiziksel özellikleri bakımından birbirlerinden ayrıldıkları fikrindedir.¹¹⁰⁰ Bu tespitini, fiziksel betimlemelerle kanıtlamak ister:

“Hive Özbekleri geniş, yuvarlak yüzlü, basık düz alınlı ve büyük ağızlıyken Buhara’nın Özbekleri biraz daha kavisli alınlı, daha oval yüzlü ve uzun çeneli olup büyük çoğunluğu siyah saçlı ve gözlüdür. Ayrıca ten renklerinde de bazı benzer izler dikkati çeker. Kaşgar ve Aksu’nun komşularında sarımsı kahverengi ile siyahımsı renk tonu hakimdir. Hokand’da kahverengi, Hive’de beyaz hâkim renktir. Aslında Özbekler, Tacikler ve Sartlar (Eski Transoxiana (Mâverâünnehir), Soğdya ve Fergana’nın yerli halkları) gibi aynı tarzda Turan ırkının alışılmışın dışında görünümüne sahiptir.¹¹⁰¹

Özbeklerin bu fiziksel özellikleri bakımından Türk-Moğol ırkının karakteristik özelliklerini çok fazla yansıtmadığını düşünür. Bu durumda en önemli etken ise çok eskiden İran (Pers) ile XIX. yüzyıla gelindiğinde ise İranlı kölelerle etnik kaynaşmalardır. Bununla birlikte ses tonlarından, geniş yüz yapılarından, şakaklarındaki keskinlikten ve bilhassa gözlerinden onların Tatar kökenli oldukları kolaylıkla anlaşılır. Vücut yapıları ise diğer Turan halklarına kıyasla daha cüsselidir.¹¹⁰²

Vambéry Türkistan seyahatinde, Özbeklerin sadece fiziksel özellikleri bakımından değil karakter ve ahlak bakımından da birbirlerinden ayırt edildikleri kanısına sahiptir. Hive Özbeklerinin daha güvenilir, iyi niyetli olduğunu düşünür. Bu özellikleriyle onları Osmanlılara benzetir. Buhara’dakilerin ise tam tersine Sart ve Tacik etkisinden dolayı bu özelliklerini önemli ölçüde yitirdiklerini ifade eder. O, hem fiziksel hem de karakter bakımından birbirinden farklı olduğunu düşündüğü bu ulusun, otuz iki farklı kabilenin birleşiminden oluştuğunu öğrendiğinde ise oldukça şaşırır.¹¹⁰³

Araştırmalarında Özbek toplumunun etnik kökleri kadar bu toplumun oluşum sürecini de tespit edebilmek onun çözümlemesi ve cevap bulması gereken hususlardandır. 1868 yılında yayınlanan *Sketches of Central Asia* adlı eserinde bu toplumun adının, Cengiz Han döneminde bozkırda ön plana çıkan prenslerden “Özbek” ile bağlantılı olabileceğini ifade etmekle birlikte, hanlığın kuruluş sürecinin Şeybani ailesinden Ebu’l Hayır Han ile başladığını vurgular. Komul’dan Aral Denizi’ne ulaşan alanda yaşayan Özbeklerin, Kuzey’den ve Güney’den göçlerle gelen çeşitli kabilelerin birleşiminden

¹¹⁰⁰ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 407, 428.

¹¹⁰¹ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 300-301.; Vambéry, *Orta Asya Milletleri*, 214.

¹¹⁰² Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 300.; Vambéry, *Orta Asya Milletleri*, 214.

¹¹⁰³ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 407, 428-429.

teşekkül etmiş bir halk olduğu varsayımında bulunur. Özbek toplumu içerisinde var olan Kıpçak, Kongrat, Kanlı, Celayir gibi boy adlarının Kırgızlarda da mevcut olması nedeniyle bu varsayımını doğruladığı fikrine varır. Yine de Özbek toplumunun bir devlet gibi teşkilatlanmasında hangi boy ya da kabilenin etkin olduğu konusunda bir sonuca ulaşamaz. Bu konuda yeterli tarihi kaynakların bulunmadığını ve bununla birlikte bu konuda sadece İranlı tarihçilerin Özbeklerin Timur İmparatorluğunun çöküşüyle teşkilatlanmaya başladıkları bilgisine ulaşır. Özbeklerin İslamiyet ve göçebe yaşam nedeniyle kültürlerinde pek çok etkiye maruz kalsalar da Türklere özgü milli karakterlerini koruduklarını düşünür.¹¹⁰⁴

Vambéry'nin 1885 yılına gelindiğinde Özbekler hakkındaki araştırmalarını derinleştirerek bu konu da daha detaylı bir araştırma yaptığı dikkati çeker. “Özbeg” adını, etimolojik ve etnolojik açıdan inceleyerek Özbeklerin tarihlerini aydınlatmaya çalışır. Bu adın Türkçe'deki “Öz” ve “Beg” sözcüklerinden oluştuğunu belirtir. Araştırmalarına göre “Öz” sözcüğü Türkçe 'de “gerçek”, “mükemmel”, “en içteki, en iyi” anlamlarına gelir. Türkçe'deki “az olsun öz olsun” atasözünden ve seçkin köy anlamına gelen “Özkend” yer adından bu bilginin doğruluğu tespit edilebilmektedir. Kelimenin ikinci hecesini oluşturan “beg” sözcüğü ise “reis, şehzade” anlamlarındadır. Vambéry, Özbeklerle özdeşleştirilen “Özbeg” adının daha eski bir kelime olduğu kanısındadır. Onu bu fikre sevk eden Thesauri Linguae Hungaricae adlı eserde “İzbeg” adlı Macarca bir isimdir. Nitekim bu eserde, Kral Ladislaus'un 1092 tarihli bir kararnamesinde “İzbeg” kişi adına ve yine II. Geyza'nın 1150 tarihli bir mektubunda “İzbeg” adlı bir asilzadenin ismine rastlar. Hatta zaman zaman “İzbeg” bir yer adı olur. 1401 tarihli başpiskoposluk kayıtlarında “İzbeg” onlara kayıtlı mülkler arasındadır. Macaristan Krallığı'nda Neutra Comitatus¹¹⁰⁵ isimli bölgede “Üzbeg” isimli bir yerin hala var olduğunu tespit eder. Dolayısıyla bu adın, cinsiyeti belirten bir kişi adıyla bağlantılı olduğu sonucuna varır. Özbek toplumuna adını veren bu kişi ona göre 1340 yılına kadar Altın Orda'ya hâkim olan Özbek Han'dır. Onun fikri benimsemesinde Ebülğazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk adlı eserinde Özbeklerin kuruluş süreci hakkında anlattığı bilgiler etkili olur.¹¹⁰⁶ Nitekim Ebülğazi Bahadır Han Özbeklerin kuruluş sürecini; “...Özbek Han on üç yaşındayken han oldu...Elini ulusunu İslam dinine soktu. Halkın tamamı o

¹¹⁰⁴ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 301-303.

¹¹⁰⁵ Günümüzde Slovakya'da bir idari bölgedir.

¹¹⁰⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 346, 347-dn.3, 348-dn.1.

devlet sahibinin sayesinde şeref-i İslam ile müşerref oldu. Ondan sonra Cuçi eline Özbek eli dediler...”¹¹⁰⁷ sözleriyle anlatır. Vambéry, araştırmalarında pek çok kaynaktan bu bilginin doğrulandığı sonucuna varır. Özbek etnik adının XVI. yüzyılın başlarında Ebu'l Hayır Han'ın torunu Şeybani (Şibani) Muhammed Han'ın Timurlulara karşı kazandığı zaferler sonucunda gerçek manada bir toplum adına dönüştüğünü ifade eder.¹¹⁰⁸

Günümüzde Özbeklerin kuruluş süreci hakkında yaygın olan görüşe göre Özbeklerin menşei Cengiz Han'ın en büyük oğlu olan Cuci'ye dayanmakla birlikte bu halkın Özbek adını almasının Cuci soyundan Özbek Han ile bağlantılı olduğu düşünülür. Özbeklerin bağımsız bir il haline dönüşmesi ise Ebu'l Hayır Han'ın (1428-1468) öncülüğünde gerçekleşir.¹¹⁰⁹ Onun 1468 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Şeyh Haydar gelir; ancak onun liderlik vasıflarının ve yönetim bakımından yetersizliği ülkeyi iç karışıklığa sürükler. Bu kargaşa ortamından faydalanmak isteyen Deşti Kıpçak toplulukları, Özbekler ile savaşmaya hazırlanır. Bu süreçte Özbek toplumunu oluşturan bağlar zayıflamaya başlar.¹¹¹⁰ Moğol soylu Oyratların saldırıları sonucunda Özbek toplumunu oluşturan boy birliği önemli ölçüde dağılır. Onların tekrar bir araya gelmesi XVI. yüzyılın başlarında Muhammed Şeybani Han'ın liderliğinde gerçekleşir. Bu doğrultuda Türkistan'da Buhara (1500-1785) ve Hive (1512-1920) olmak üzere iki hanlık kurulur.¹¹¹¹ Bu bilgiler ışığında Vambéry'nin Özbeklerin menşei ve kuruluş süreci hakkındaki tespitlerinin doğruluğu daha açık bir şekilde görülmektedir.

2.3.1.5. Kara Kalpaklar

Vambéry, Türkistan seyahatinde Kara Kalpaklar hakkında ilk elden bilgilere sahip olur. Seyahatinde Hive'den Kongrat'a gerçekleştirdiği kısa süreli gezisinde Karakalpaklar ile ilgili pek çok bilgi öğrenir. Tespitlerine göre Kongrat, Hive Hanlığı'nın sınırları içerisinde olup Karakalpaklar da bu hanlıkta yaşayan Türk topluluklarından biridir. Onların yaşadığı coğrafi saha, Ceyhun Nehri'nin sağ kıyısında Kongrat'a oldukça yakın

¹¹⁰⁷ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı*, çev. Arif Acaloğlu (İstanbul: Selenge Yay., 2020), 130.; bk. Vambéry, *Das Türkenvolk*, 346.

¹¹⁰⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 346.

¹¹⁰⁹ Mehmet Alpargu, “Özbekler”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 34/119.; Muhammed Bilal Çelik, “Buhara Hanlığı ve Afganistan”, *Gazi Akademik Bakış* 13/ 26 (Yaz 2020), 328-329.; Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)* (İstanbul: Selenge Yay., 2021), 27-28.

¹¹¹⁰ Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 29.

¹¹¹¹ Alpargu, “Özbekler”, 34/119.; Çelik, “Buhara Hanlığı ve Afganistan”, 328-329.; Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, 29-32.

olan “Kıtaybegi” adıyla bilinen ormanlık bölgedir.¹¹¹² Burada nüfusları on bin civarında çadırdan oluşur. Yine edindiği bilgilere göre “Baymaklı, Terstamgalı, Açamaylı, Handekli, Kenegez, Sako, Kayçılı-Kıtay, Irgaklı, Ontört urûk, Tomboyun” Karakalpakları oluşturan başlıca boylardır.¹¹¹³

Karakalpakların XIX. yüzyılda pek çok defa Hive yönetimine isyan ettikleri bilgisine sahip olur. Şimdi onun Karakalpakların tarihinde tespit ettiği isyan olaylarını irdeleyelim. Tespitlerine göre ilk isyan hareketi, kırk yıl önce Aydest liderliğinde Kongrat’ı işgal etmeleridir. Bu isyan sonunda Muhammed Rahim Han’a mağlup olarak Hive’ye tâbi olmak zorunda kalırlar.¹¹¹⁴ Onun 1863-64 yılları arasında gerçekleşen Türkistan seyahati dikkate alındığında bu isyan, yaklaşık olarak 1823-1824 yılları arasında gerçekleşmiş olmalı; tarihi veriler bu isyanın 1827 yılında ekonomik sebeplerden dolayı vuku bulduğunu göstermektedir. Hive Hanı Allahkulu Han döneminde yaşanan bu isyan, Aydest Bey tarafından çıkarılır; fakat Karakalpakların tamamından destek bulamaz. Ve kısa süre sonra isyan bastırılıp Aydest Bey öldürülürken isyan edenler de cezalandırılır.¹¹¹⁵ Anlaşılabacağı üzere Vambéry’nin şifahi olarak elde ettiği bilgide olayın geçtiği zamanla ilgili yanlışlar dikkati çeker. Zira olay onun anlattığı gibi Hive Hanı Muhammed Rahim Han döneminde¹¹¹⁶ değil de Allahkulu Han döneminde 1827 yılında gerçekleşir.¹¹¹⁷

Vambéry’nin anlattığı ikinci isyan hareketleri ise sekiz yıl önce (1855 yılı) kabile reisleri Zarlıg öncülüğünde başlar. Karakalpaklar, Kutlug Murat’ın yirmi bin kişilik ordusu karşısında bozguna uğrarlar. Üçüncü isyanları üç yıl önce (1860? yılında) Ernazar (Alaköz) adlı Karakalpak lideri öncülüğünde başlasa da kısa süre içerisinde bu isyan da Hive ordusu tarafından bastırılır. Yine Vambéry’nin anlattığı bu olaylar incelendiğinde,¹¹¹⁸ onun olayların gerçekleşme süreci hakkında yanlışlığı anlaşılar. Nitekim 1855 yılında Hive Hanı Kutlu Murat zamanında isyanı ilk başlatan kişi Zarlıg değil Ernazar Alaköz’dür. Onun isyan etmesindeki başlıca sebep Hive

¹¹¹² Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 177, 407, 409.; Vambéry, *Travels in Central Asia*, 396, 399.

¹¹¹³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 399.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 409.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 377.; Salih Yılmaz, “Armin Vambéry’nin Türkistan’a Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar”, *Belleten* 69/255 (Ağustos 2005), 620.

¹¹¹⁴ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 399-400.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 409.; Yılmaz, “Armin Vambéry’nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak”, 620.

¹¹¹⁵ Salih Yılmaz, *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2008), 30.

¹¹¹⁶ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 399-400.

¹¹¹⁷ Yılmaz, *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*, 30.

¹¹¹⁸ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 400.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 409.

Hanlığı'ndan ayrılarak bağımsız bir hanlık kurmaktır. Daha sonra Karakalpak, Türkmen, Özbek boy beyleri Cengiz soyundan gelen Zarlık Töre'yi bağımsız olarak kurmak istedikleri hanlığın lideri yapmak isterler ve Ernazar Alaköz liderliğinde 1855 yılının sonlarına doğru isyan ederler. Kutlu Murat'ın ordusunun önce Zarlık Han'ı daha sonra da Haziran 1856'da Ernazar Alaköz'ü öldürmesiyle bir yıl süren isyan bastırılmış olur.¹¹¹⁹ Dolayısıyla bu isyan, Vambéry'nin ifade ettiği gibi iki farklı isyan değildir. Ayrıca isyan, 1860'ta değil de 1856 yılında son bulmuştur.

Vambéry, Türkistan seyahati sonrasında Türkistan ile ilgili çalışmalarında Karakalpak Türklerini daha geniş bir çerçevede ele almaya çalışır. Nitekim 1868 yılında yayımlanan *Sketches of Central Asia* adlı eserinde Karakalpakların etnik köklerine dair çıkarımlarda bulunur. Bu konuda, antropolojik tespitler onun başlıca rehberi olur. Uzun ve heybetli yapılarıyla Orta Asya halkları içerisinde kolaylıkla ayırt edilebildiklerini belirtir. Fiziksel özellikleri bakımından onları “yayvan yüze (uzun?) ve büyük bir başa, büyük gözlere, düz burna, bira çıkıntılı elmacık kemiklere, kaba ve hafif sivri bir çeneye, dikkati çeker biçimde uzun kollara ve geniş ellere sahiplerdir.” diye tasvir eder. Hatta komşularının onlara “Karakalpak, Yüze Yalpak, Üzi Yalpak” demelerinin bu fizyolojik betimlemelerle oldukça örtüştüğünü dile getirir. Bu fiziksel özellikleri bakımından Kırgızlara (?) (Kazaklara)¹¹²⁰ hatta Özbeklere benzerlikleri üzerinde durur. Tespitlerine göre geçmişte Karakalpakların bir bölümü Kalmuklara yakın bir coğrafyada yaşarken diğer bölümü ise Kırgızların bulunduğu Seyhun Nehri sınırlarında yaşadığı için uzun süre onlar da Kırgız sanılmıştır. Vambéry bu bilgileri, Lewshine'nin bir çalışmasında yer alan Cankend'deki kalıntılarda Karakalpakların bir yüzyıl önce bu topraklarda yaşadığı yönündeki ifadeleriyle oldukça tutarlı olduğunu düşünür. Bu bağlamda Karakalpakların, Kırgızlardan (Kazaklardan) uzun bir zaman önce ayrıldığı ve bir süre sonra beraber yaşadıkları Özbeklerin fizyonomisine, gelenek ve göreneklerine önemli ölçüde benzedikleri sonucuna varır.¹¹²¹

Türklerin en eski tarihlerini aydınlatmaya yönelik etnik köken araştırmalarında, Karakalpak adını etimolojik açıdan inceleyerek onların etnik köklerine dair çıkarımlarda

¹¹¹⁹ Yılmaz, *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*, 31.

¹¹²⁰ Vambéry, bu eserinde bir hataya düşerek Kırgızlarla Kazakları karıştırır.; 1873 yılında Hive'ye giden seyyah Mac Gahan da Karakalpakları fiziksel özellikleri bakımından Kırgızlara benzetir.; I. A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver* (Ankara: Altınordu Yay., 2. Basım, 2020), 40.

¹¹²¹ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 293-295.; Yılmaz, Armín Vambéry'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak", 619.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 377-378.

bulunmaya çalışır. Bu isme ilk olarak ilk Rus yıllığı Nestor'da “Çerni-Klobuk” (Kara Şapkalılar) adıyla rastlanıldığını söyler. “Kara” Türkçe bir kelime olup siyah renk anlamına gelirken “kalap” ise “şapka” demektir. Kara adının etnik bir isimlendirme amacıyla kullanıldığını belirtip buna benzer bir örneğin Fars ya da Şiiilerin kullandığı Kızıl saçlı anlamına gelen “Kızılbaş” adın da görüldüğünü ifade eder. Aynı şekilde Kara-Papak adında “Kara” siyah renk iken Papak kelimesi ise “Kürk Başlık” anlamını taşır.¹¹²² Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın müritlerine taktırdığı “taç” adlı kızıl şapkalara karşı “Terekeme” adıyla da bilinen Kafkas Türklerinden Karapapakların, Sünni inancın bir nişanesi olarak kuzu derisinden yapılmış siyah renkli Karapapak adlı bir başlık giydikleri bilinmektedir.¹¹²³

Yine araştırmaları sonucunda Vambéry, Rus akademisyen Kunik'in Peçeneklerin, Kanglıların ve Kuman adıyla bilinen Türkmenlerin Oğuzların ayrı bir klanı (boyu) olduğu yönündeki fikrini oldukça doğru bulur. Bu doğrultuda Peçeneklerin Türk olduğu kanısına varır. Araştırmalarını derinleştirdikçe Karakalpakların atalarının Peçenekler olabileceğini tespit eder. Onu bu fikre sevk eden Howorth'un History of Mongols adlı eserinde zikrettiği, Peçenek ve Karakalpakların yakın akraba olduğu yönündeki görüşüdür.¹¹²⁴ Onun bu fikrini doğru kabul ederek Das Türkenvolk adlı eserinde “Kara-Kalpaklar” konu başlığında bu konuyu irdeler. Daha önce olduğu gibi Peçenek-Karakalpak akrabalığını ve onların Türkmen halklarından biri olduğu hakkındaki düşüncesini tekrar dile getirir.¹¹²⁵ Tespit ettiği bir diğer konu onların Türkistan coğrafyasına yerleşme süreçleridir. O, Türkistan Seyahat'inde Karakalpakların geçmişte Volga'dan (İtil) Türkistan'a göç ettiklerini sıklıkla duyar. Hatta 1873 yılında bir Karakalpak liderinin Rus seyyah ile sohbetleri esnasında Kazan'ı asıl kuranların Karakalpaklar olduğunu söyleyerek bundan övünç duyduğunu anlatır. Vambéry ise Bulgarların güneydeki sınır bölgesinde yaşayan Karakalpakların, Moğol baskısı neticesinde Kazan'a yerleştikleri; ancak Kazan'daki varlıklarının Nogay Türklerinin de

¹¹²² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 373-dn. 3.; Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 95.; IX. ve XIII. yüzyıla ait ilk Rus yıllıklarında “Çerniye Klobuki” adıyla yer alır. Karakalpakların Peçenekler, (Tork) Uz gibi Türk topluluklarının birleşiminden oluşan bir Türk boyu olduğu bilinmektedir. Bu ismin onlara giyimlerinden yola çıkarak etnik bir adlandırma yapmak için Rus vakanüvisleri tarafından verildiği düşünülmektedir.; bk. Muallâ Uydu Yücel, *9. Yüzyıl'dan 13. Yüzyıl'a İlk Rus Yıllıklarında Türkler* (İstanbul: Doğukütüphanesi Yay., 2020), 105-106, 392.

¹¹²³ İsmail Türkoğlu, “Karapapaklar”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 24/470.

¹¹²⁴ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 95-96.

¹¹²⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 373-374.; Yılmaz, “Armın Vambéry'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak”, 617.; Yılmaz, *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*, 11.

onları buradan bozkırlara doğru uzaklaştırmasıyla son bulduğu kanısındadır. Tespitlerine göre onların bozkır yaşamından Türkistan'a yerleşmeleri ise 130 yıl gibi uzun bir zaman dilimi sonrasında gerçekleşir. Onun seyahati sırasında Karakalpaklar hakkında duyduğu bir diğer bilgi ise geçmişte Nogay beylerinin Karakalpaklar arasından seçildiğidir.¹¹²⁶ XVI. yüzyılda Karakalpakların Nogay Hanlığı içerisindeki varlıklarının mevcut olduğu bilinmektedir.¹¹²⁷

Araştırmalarında Karakalpakların tarihsel süreç içerisinde diğer Türk toplulukları gibi boylara bölünerek bir bölümünün Amu Deltası'nda, bir bölümünün ise Zerefşan'da ve Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yaşadığını tespit eder. İstatistiksel verilerden yola çıkarak nüfuslarının Zerefşan'da 2000; Amu Deltası'nda 80.000; Hokand'da ise 7060 kişi olup bu sayının 90.000 kişiyi bulabileceği kanısındadır.¹¹²⁸

2.3.2. Volga (İtil) Türkleri

Vambéry, Volga Türkleri adlandırmasını Volga (İtil) çevresinde "Kazan, Ufa, Simbirska, Samara" eyaletlerinde yaşayan Türk halklarının genel adlandırması olduğunu ifade eder. Bu adlandırmadan yola çıkarak Volga'yı çevreleyen saha içerisinde yaşayan Türk topluluklarını Kazan Tatarı, Çuvaşlar, Başkırlar gibi konu başlıkları çerçevesinde irdeler. Tespitlerine göre kökleri bin yıl öncesine dayalı olan bu Türk halkları, birbirleriyle tarihsel birliktelik bağına sahiptir.¹¹²⁹

2.3.2.1. Kazan Tatarı

Vambéry tarih biliminin, Kazan Türklerinin XIX. yüzyılda yaşadıkları topraklara ne zaman ve nasıl geldiği konusunu çok fazla araştırmadığını düşünür.¹¹³⁰ Bu Türk toplumunun etnik köklerine yönelik tespitlerine, *Der Ursprung der Magyaren* adlı eserinde yer verir. Nogaylar gibi Kazan Tatarlarının da Peçeneklerin devamı niteliğinde oluşan bir Türk toplumu olduğunu iddia eder. Bununla birlikte yine aynı eserde Kazan'da yaşayan Tatarların atalarının Bulgarlar olabileceğini dile getirir. Zira Bulgarlar, Cengiz ve Timur zamanında Moğol saldırıları sonrasında Batı'ya doğru yerleşmişlerdir. Bulgarların önemli bir bölümü Batı'ya göç ederken geriye kalanlar ise

¹¹²⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 374.; Yılmaz, *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*, 11, 16.

¹¹²⁷ Yılmaz, *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*, 11-12.

¹¹²⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 376-377.

¹¹²⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 77, 85.

¹¹³⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 419.

yerleştikleri bölgelerde kendilerine katılan yeni uluslarla birlikte bugünkü Kazan halkının etnik köklerini oluşturmuştur.¹¹³¹ Bu eserinde Kazan Tatarlarının etnik kökleri konusunda kendisiyle çelişkiye düştüğü anlaşılmaktadır.

O, bu konudaki araştırmalarını genişlettiğinde Kazan Tatarlarının etnik kökleri hakkında her iki tezin de ön planda olduğunu anlar. Bunlardan ilkinde Kazan Tatarlarının, Doğu'dan gelerek bugünkü topraklarına yerleşen Kıpçaklar olduğu; ikincisinde ise Bulgar İmparatorluğu'nun Moğol saldırıları sonucunda yıkılmasıyla birlikte bu saldırılardan kaçarak Bular ve Kazan şehrini kuranların Bulgarlar olduğu ileri sürülüyordu.¹¹³²

Her iki tezin de birbirini tamamlar nitelikte olduğu sonucuna varır. Tarihsel süreç içerisinde Altın Orda'da yer alan bazı Türk halklarının Kazan'a gelerek yerleşmiş olmalarının ihtimal dahilinde mümkün görülebileceğini ifade eder. Türklerin göçebeliği özümsemiş olmalarından dolayı onun etkilerine her daim açık olmalarını bunun en temel sebeplerinden biri olarak kabul eder. Sonuç olarak ona göre Kazan Tatarlarının etnik kökleri, Bulgarlara ya da Kıpçak Türklerine dayanmış olsa bile onlar kesinlikle Türk kökenlidir. Kazan Tatarlarının etnik kimliğinin şekillenmesinde İslamiyet'i benimsemeleri de önemli bir etkidir. 923 yılında Bulgarların İslamiyet'i benimsemesi sonucunda Kazan önemli bir merkez haline gelir. Kazan'ın, bu tarihten itibaren İtil Bölgesinin adeta Buhara'sına dönüştüğünü düşünür. Bu yoruma ulaşmasında Türkistan seyahati sırasında Buhara'nın Özbekler, Türkmenler, Kırgızlar için önemli bir merkez olarak kabul edildiğini görmesi etkili oldur. Bu bağlamda XIII. ve XIV. yüzyıllar arasında İslamiyet'in Karadeniz'in kuzeyinde neredeyse pek çok topluluk tarafından benimsenmesi sonucunda Kazan Tatarlarına Ugor kavimlerinden Votyak, Mordvin, Çeremiş gibi halkların katıldığını belirtir. Dolayısıyla Kazan Tatarlarının antropolojik açıdan Türk-Tatar ve Ugor haklarının bir mozaigini temsil ettiğini düşünür. Bununla birlikte onların, genellikle Sibiry'a'nın batısından Volga'ya (İtil) kadar uzanan topraklarda yaşayan Türklere benzedikleri kanısına sahiptir. Kazanlılarda Moğol ırkına benzer özelliklere rastlanmasının nedenini ise Cengiz ordusunda görev yapan Türklerin zamanla Moğol etkisine maruz kalmalarına bağlamaktadır. Bu özelliklere sahip bireyler ise cüzi miktardadır. Bu kanaati nedeniyle

¹¹³¹ Vámbéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 93, 446.; Vámbéry, *A Magyarok Eredete*, 476-477.

¹¹³² Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 419.

Kazan Tatarlarındaki bu Moğol fizyonomisini Volga Bölgesi'ne hâkim olan Kıpçaklara (Altın Orda) bağlayan etnografların tespitlerine katılmamaktadır.¹¹³³

Etnik köken meselesi kadar ele aldığı bir diğer konu da onlara verildiğini düşündüğü adlandırmalardır. Tespitlerine göre XIX. yüzyılda Rusya'da Kazan Vilayeti'nde oturan halktan, Rusların geçmişte "Tatar", "Tatarin" adıyla bahsetmesine rağmen onların İslamiyet'i kabullerinden sonra "Moslim" ya da "Müslüman" adıyla anılmalarıydı.¹¹³⁴

Bu Türklere Kazan Tatarı adı verilmesinin ise yerleştikleri coğrafi yerin özellikleriyle ilgili olduğu kanısındadır. Ona göre "Kazan" Türkçe bir kelimeydi ve onların yerleştikleri bölge de kazana benzediği için "Kazan Tatarı" adıyla anılmaktaydılar.¹¹³⁵

Onlara verilen tüm bu adlandırmalar ise etnik olmaktan ziyade politik bir isimdi.¹¹³⁶

Kazan Tatarları hakkında yaptığı araştırmalarında onun dikkatini çeken bir diğer husus IV. İvan döneminden itibaren Rusya'nın Kazan Tatarlarına yönelik başlattığı Ruslaştırma politikasıdır. Onun bu baskı politikası, Aşağı Volga bölgesini işgal etmek amacıyla 1552 yılında Kazan Hanlığı'na son vermesiyle başlar. Vambéry, bu baskı politikası sonucunda Kazan Hanlığı'nda yaşayan Tatarların (Türklerin) zorla Hristiyanlaştırmaya çalışılarak göçebe yaşıntılarından yerleşik düzene geçmeye mecbur edildiklerinin altını çizer. Tespitlerine göre Kazan ve çevresindeki Tatarlara yönelik Ruslaştırma politikası 1854 yılında Kazan Akademisinin faaliyetleriyle başlar. Özellikle Oryantalist İlminski, yetiştirdiği öğrencilerle birlikte bölgede dil, din ve eğitim alanında misyonerlik faaliyetleri yürütür. Onun bu çalışmalarını, buradaki Ortodoks ruhbanlarının baskıcı politikası ile kıyasladığında oldukça başarılı bulur. İlminski'nin teorikte kalan uygulamalarının ise Maarif Nezareti görevinde bulunan Kont Tolstoy sayesinde hayat bulduğunu ifade eder. Kazanlılar, Kırım Tatarları gibi Rus yönetiminin uygulamalarından hoşnut olmamalarına rağmen kültür bakımından ileri bir toplumdur. Onlar ticarete de ahlaki üstünlükleriyle ün kazanan bir halktır. Tüm bu özellikleri nedeniyle Güney Rusya'da yaşayan bu halkın diğer Türk halklarına göre nüfusunun azalmadığını aksine arttığını tespit eder. Zira araştırma sonuçlarına göre 1858 yılında nüfusu 444.509 iken 1897 yılında 625.847 kişidir.¹¹³⁷

¹¹³³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 419-421.

¹¹³⁴ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 476.

¹¹³⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 419, dn-2.

¹¹³⁶ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 476.

¹¹³⁷ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 12-31.

2.3.2.2. Çuvaşlar

Çuvaşlar, Vambéry'nin araştırmalarında oldukça ilgisini çeken Türk halklarından. Onun bu Türk topluluğunu araştırma isteğinin bir tesadüf olmadığını söylememiz mümkündür. Zira özellikle Çuvaşların etnik kökeni meselesi XIX. yüzyılda Sboev, Rittich gibi pek çok bilim insanının çözümlemek istediği araştırma konuları arasında yer alıyordu.¹¹³⁸ Vambéry, Çuvaşların etnik kökleri ve tarihleri hakkındaki ilk tespitlerini, *A Magyarok Eredete* (1882)¹¹³⁹ ve aynı eserin Almanca baskısı olan *Der Ursprung der Magyaren*¹¹⁴⁰ adlı eserlerinde belirtir. Bu halkın tarihi, kültürü, dini ve dili hakkındaki tespitlerini “A Csuvasokról” konu başlığı altında yazarak 1883 yılında Budapeşte’de Magyar Tudományos Akadémia’ya (Macar Bilimler Akademisi) sunar.¹¹⁴¹

Çalışmalarına ilk olarak onların yaşadığı coğrafi sahayı tespit eder. 1882 yılındaki araştırmalarında bu halkın XIX. yüzyıl ’da Kazan Vilayeti’nin batısında, Volga Nehri’nin orta kısımlarına doğru yerleştiklerini ifade eder.¹¹⁴² Bununla birlikte 1883 yılında Macar Bilimler Akademisi’nde sunduğu bildiride onların XIX. yüzyılda yaşadıkları coğrafi alan hakkında daha ayrıntılı bilgi verir. Tespitlerine göre Çuvaşlar, Rusya’nın güneyinde bulunan “Kazan, Simbirsk, Orenburg ve Saratov” vilayetlerinde yaşar. Volga’nın sağ kıyısında daha yoğun bir yerleşime sahip olmakla birlikte, bu nehrin sol kıyısından Orenburg’a uzanan topraklarda küçük topluluklar halinde varlıklarını sürdürmektedirler.¹¹⁴³

Çuvaşlar adlı çalışmasında onun irdelemek istediği asıl konu ise onların Türklüğünü, daha doğrusu hangi Türk topluluğu ile akraba olduklarını tespit edebilmektir. Bu konudaki ilk tespitine göre Çuvaşlar, Türk-Tatar ve Fin-Ugor karışımından oluşmuş bir halktır. Yine de bu iddiasında çok emin değildir. Araştırmalarında döneminin etnograflarının çalışmalarını irdeler. İlk olarak Rittich’in Çuvaşların Hazarların yakınlarında Amuderya kıyılarında yaşayan Burtaslar ile akraba olabileceği görüşünü inceler. O, Burtasların Pers geleneklerinde yer alan “Nevruz Bayramı” gibi kelimeleri

¹¹³⁸ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 479.; Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 448.; Ya. Kuzmin-Yumanadi-Pavel V. Kuleshov, “Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları”, çev. Bülent Keneş, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 2/491.

¹¹³⁹ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 479-480.

¹¹⁴⁰ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 448-449.

¹¹⁴¹ Ármán Vambéry, “A Csuvasokról”, *Értekezések A Nyelv- és Széptudományok Köréből*, XI. Kötet, V. Szám (Budapest: A M. Tud. Akadémia Könyvtár- és Hivatala, 1883), 4-50.

¹¹⁴² Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 479.; Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 448.

¹¹⁴³ Vambéry, *A Csuvasokról*, 4.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 444.

kullanmaları nedeniyle Pers kökenli olabileceklerini düşünür. Vambéry bu tezin doğruluğunun hâlâ tartışıldığına değinir. Rıttich'in araştırmalarını irdelediğinde tespit ettiği bir diğer görüş ise Burtasların dilinde yer alan cumartesi ile eşanlamlı olan “Arnakon” kelimesinin Hazar diline işaret edebileceğidir.¹¹⁴⁴ Aslında onun Rıttich'ten kesitler halinde verdiği bu hâkim görüşe göre Burtaslar, Hazarlar içerisinde yer alan topluluklardan biridir.¹¹⁴⁵ Vambéry, Çuvaşların etnik köklerinin Burtaslara dayandığı ve İran kültürünün izlerini taşıdıkları yönündeki tezini benimsemedi. Şöyle ki Çuvaşlardaki bu etkinin Hazarların yıkılışı sonrasında beraber yaşadıkları Votyaklar, Mordvinliler ve Çeremisler gibi halklarla ilgili olduğunu düşünmekteydi.¹¹⁴⁶ Vambéry ise Çuvaşları Hazarların torunu olarak görmüyordu. “Hazarlar hiçbir şekilde Çuvaş Türkü değildir” diyerek bu fikrini belirgin bir şekilde vurgulamaktaydı. Hatta ona göre Çuvaşlar, İtil Bulgarlarından günümüze ulaşan bir Türk halkıdır. Çuvaşların yeni bir adla ortaya çıkış sürecini şu sözlerle ifade etmekteydi:

“Birbirleriyle çok farklı şekillerde çelişen şimdiye kadarki görüşlerden apaçık ortaya çıkan şey şudur ki nasıl şiddetli sebeplerle birbirinden kopup uzaklara teker teker savrulmuş Türk halk bünyesinin parçaları sayı fazlalığına veya sosyal ve siyasi şartlara göre, sonuç itibarıyla de yeni seçtikleri yurdun konumuna göre ya ezici çoğunluk tarafından emilip millî kimliklerini yitirmişler ya da daha elverişli toprak şartlarının korumasıyla asırlarca süren bir kapalılıkla Yakın Çağ'a kadar ayakta kalabilmişlerdir.”¹¹⁴⁷

Araştırmalarının sonucunda Çuvaşların MS VII-VIII. yüzyıllarda Bulgarların içerisinde ayrılarak Ugorlarla¹¹⁴⁸ birleşerek oluşmuş yeni bir topluluk olduğu tezini doğru bulmakla birlikte Çuvaşçada yer alan birkaç kelimenin bu durumu açıklayamayacağı kanısındadır. Çuvaşça saf Türkçe özelliğini korumaktadır. Çuvaşların Türklüğü sadece dillerinde değil geleneklerinde, etnografyalarında, mitolojilerinde dahi belirgin şekilde tespit edilebilmektedir.¹¹⁴⁹ O, Çuvaşların Bulgar Türkleriyle akrabalık bağını kabul etmekle birlikte onun bu konu hakkındaki görüşlerinde bazı çelişkili

¹¹⁴⁴ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 479.; Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 448.; Sboyev, Orta İtil bölgesinde yaşayan Burtasların Çuvaşların ataları olduğunu iddia ediyordu.; bk. Yumanadi- Kuleshov, “Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları”, 491.

¹¹⁴⁵ Meltem Akıncı, “Burtasların Etnik Kökeni Hakkında”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 127/251 (Mart-Nisan 2021), 361-362, 363.

¹¹⁴⁶ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 480.

¹¹⁴⁷ Vambéry, *Der Ursprung Der Magyaren*, 76, 105, 448-449.; Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 480.

¹¹⁴⁸ Vambéry'ye göre Ugurlar Türk'tü. bk. “Uygurlar” konu başlığına.

¹¹⁴⁹ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 480.

ifadeler dikkati çekmektedir. Zira Bulgarların Çuvaşlarla akrabalık bağıını açıklarken “Bulgarlar, V. yüzyıldan Moğol İstilasası’na dek Orta İtil’de yaşayan Türk-Tatar halkıdır. Bir kısmı Tuna’nın güneyindeki Slavlar arasında erimiştir, öbürü günümüz Çuvaşları içinde yaşamını sürdürmektedir”¹¹⁵⁰ der.

Vambéry, ilerleyen yıllarda bu tezini çürütmeye çalışır:

“...Bu halkı en iyi tanıyan ilginç yazar Sboyev’in görüşünce yerleşik hayata geçmeleri Moğolların ilk ortaya çıktığı 1236 dolaylarında olmuştur, o yıllarda Moğollar Bulgar İmparatorluğunu perişan etmiş ve Bulgar Türkleriyle beraber Çuvaşları yeni bir yurt arama maksadıyla kısmen kuzeybatı kısmen de kuzeydoğu istikametinde yürümeye itmişlerdir. Gelgelelim bu varsayımın pek muhtemel yanı yoktur...”¹¹⁵¹

XIX. yüzyıldan günümüze ulaşan süreçte bu konu hâlâ tartışmalara açık ve ihtilaflı bir konu olmaya devam eder. Zira pek çok bilim adamı Çuvaşların Bulgar Türkleriyle olan soy bağıını ya da Moğol İstilasası sonrası İtil çevresinde birlikte yaşadıkları tezini doğru bulmazken¹¹⁵² yine bu konu üzerine çalışmalar yürüten tarihçiler, etnograflar ve dil bilimciler bu tezin doğruluğunu kanıtlarıyla birlikte savunmayı sürdürür.¹¹⁵³ Çuvaşların Bulgarlar ile etnik ve tarihsel bağlarının olmadığı yönündeki tezlerde dikkati çeken detaylar hem XI. yüzyılda varlığı bilinen Deşti Kıpçak detayı diğer bir deyişle Kıpçakların varlığı hem de Moğol soylu Tatarlardır. Durmuş Arık’ın tespitine göre Altın Orda Devleti zamanında İtil Bulgarları arasında önemli ölçüde “Kıpçak-Tatarlarına” dönüşüm süreci görülmektedir. XV. yüzyılda Kazan Hanlığı’nın kuruluş döneminde Orta İtil bölgesine göçleriyle birlikte onların bu dönüşüm süreçleri devam ederek Türk-Tatar halklarına dahil olmuşlardır.¹¹⁵⁴

Vambéry *Der Ursprung Der Magyaren* (1882) adlı kitabında bu konu hakkında yanlış yorumlar yaptığını ifade eder. Bu hatalarının nedenini Çuvaşlar hakkında yetersiz bilgiye sahip olmasına bağlamaktadır. Bu bağlamda *Das Türkenvolk* (1885) adlı eserinde Çuvaşların Fin-Ugor soylu değil de Türk-Tatar halklarından biri olduğu tezini savunur. Araştırmalarına göre Çuvaş adı, sonradan çıkan bir isim olup bu isme ilk defa 1524 yılına ait bir Rus yıllığında rastlandı. Halk dilindeki söylencelere göre onların

¹¹⁵⁰ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 63.

¹¹⁵¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 444.

¹¹⁵² Yumanadi- Kuleshov, “Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları”, 492-493.; Durmuş Arık, *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar* (Ankara: Berikan Yay., 2012), 20-21.

¹¹⁵³ Arık, *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*, 17-19.

¹¹⁵⁴ Arık, *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*, 20-21.

ataları da Çuvaş'tır ve Karadeniz'den dağları aşarak şimdiki topraklarına yerleşmişlerdir. Bu iddianın kanıtlanamamakla birlikte Çuvaşlara komşu halkların onlara “dağlı”, “dağ Tatarları” dediklerini tespit eder. Antropolojik özellikleri bakımından onların Türk-Tatar” kökenli olduğu sonucuna varır. Çuvaşların fiziki özelliklerinden yola çıkarak bu tezini güçlendirmek ister.¹¹⁵⁵

“...Çoğunun yüz rengi siyaha çalan kahverengidir, vücut yapıları orta hallidir, gözleri kahverengi veya siyahtır, elmacık kemikleri biraz çıkıktır, alınları dar, saç ve sakalları siyah, yürüyüşleri hantaldır ki Türklerin genel bir özelliğidir bu. Kadınların fizyonomisinde gözün dar yapısı ile çıkık elmacık kemikleri daha da belirginleşmektedir, yürüyüşlerindeki salınma da daha fazladır. Ten renklerine gelince Tatarlarınkinden çok daha beyaz, hatta bazen soluktur, bu solukluk ise eskiden ormanlarda yaşamalarıyla ilgili bir keyfiyettir...”¹¹⁵⁶

Türk-Tatar kökenli Çuvaşlar hakkındaki ayrıntılı bilgilerin Rus hakimiyeti altına girdikleri XVI. yüzyıl ile Hristiyanlığı kabul ettikleri XVIII. yüzyıllar arasında bulunduğunu ifade eder. Araştırmalarında Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgali (1552) sonrasında, Çuvaşların onlara boyun eğmek zorunda kaldıklarını ve hatta Tatar köle olarak yaşamlarını sürdürdüklerine değinir.¹¹⁵⁷ Kazan'ın düşmesi sonrasında Korkunç İvan'ın (IV. İvan) Orta İtil bölgesinde yaşayan Çuvaşların da dahil olduğu halklara karşı, Ruslaştırma politikasını hayata geçirdiğini vurgular. Bu doğrultuda onun dikkatini çeken olgu, Rusların Müslüman halka yönelik uyguladığı dini baskılardır. Çuvaşlar, Votyaklar gibi halkların bu baskı neticesinde Hristiyanlığı benimsemeleriyle birlikte Rusların, ele geçirmek istediği topraklarda bir direnişle karşılaşmadan ilerlediklerini anlatır. Tespitlerine göre Çuvaşların Şamanizm inancına olan bağlılıkları dolayısıyla Hristiyanlığı resmi olarak kabul ediş süreçleri ancak 1743 yılında¹¹⁵⁸ yaşanan Pugaçev İsyanı sonrasında gerçekleşir.¹¹⁵⁹

XIX. yüzyıla gelindiğinde Çuvaşların toplam nüfusu 600.000 kişiden oluşup¹¹⁶⁰ eski inanışlarına ve bu inanışlar çerçevesinde gelenek ve göreneklerine bağlı kalmaya devam ederler.¹¹⁶¹ Ruslar, her ne kadar Çuvaşlar gibi halkları dönüştürmeye çalışsa da bu Türk

¹¹⁵⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 444-446.

¹¹⁵⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 446.

¹¹⁵⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 444-445.

¹¹⁵⁸ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 11-12, 14-15, 18-20.

¹¹⁵⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 445.

¹¹⁶⁰ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 480.

¹¹⁶¹ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 18-20.

topluluklarının Türkçülüğe içten bağlı kaldıkları kanısındadır; fakat onları bağımsızlığa götüren en büyük engel Rus boyunduruğu altında yaşayan pasif bir toplum olmalarıdır. Bununla birlikte onların da milli uyanışlarını, diğer halklar gibi uzun süre sonra gerçekleştirerek tekrar bağımsızlıklarına kavuşacaklarını öngörür.¹¹⁶²

2.3.2.3. Başkırlar

Vambéry, tarih araştırmalarında Başkurtlardan “Baskırlar” adıyla bahsetmektedir. Zira ona göre Başkurt doğru bir adlandırma değildir. Başkır adı, bozkır adı ile bağlantılıdır. Büyük bozkırların gerçek manada Türkçe söylenişi “baş-kır” şeklindedir ve bozkırın en ucundaki halk anlamındadır. Bu toplum, safkan Türklerin son temsilcisidir. Başkırlar, Kırgızca’da üst yer anlamına gelen Istyak (üst-yak) kelimesiyle adlandırılır. Bu adın Başkırd şeklinde bir telaffuzu yoktur. Bununla birlikte onlara verilen Başkurt adı ise Buharalıların da anlattığı bir halk efsanesiyle ilgilidir. Efsaneye göre “İslamiyet’i anlatmak için yola çıkan bu dinin temsilcileri kuzey bozkırında yollarını kaybetmişler, onlara yollarını bir kurt göstermiş, onları Ural dağlarında yaşayan putperest¹¹⁶³ Türklere götürmüştür. Bu olaydan sonra bu halka Başkurtlar denmiştir.¹¹⁶⁴

Vambéry’yi bu Türk topluluğu hakkında araştırmaya sevk eden pek çok neden vardır. Çuvaşlar gibi Başkırların da etnik köklerinin tam olarak tespit edilemediği ve hatta bu konuda ortaya atılan bazı tezlerin yanlış olduğu kanısına sahiptir.¹¹⁶⁵ Bu amaçla A Magyarok Eredete adlı eserinde Károly Ujfalvi’nin, Rus etnograf Youferov ve İtalyan bilim adamı István Sommier’in Başkırların etnik köklerini Ugorlara dayandıran tezlerine eleştirel bir dille yer vermektedir. Onların tezlerindeki ortak kanı, Başkırların Ugorların parçalanmış halklarından biri olduğu ve zamanla Türkleştikleri şeklindedir. Vambéry’ye göre onları bu kanıya iten sebep ise Başkırların XIX. yüzyılda Orenburg, Pern Vjatka ve Ufa valilikleri gibi yaşadıkları coğrafyadan yola çıkarak bir çıkarımda bulunmalarıdır. Vambéry ise Başkırların tamamen Ugor soylu bir kavim olduğunu kabul etmemekle birlikte onların komşuları olan Ugor ile temas halinde oldukları fikrini benimser. Başkırların Türk soylu bir kavim olup zamanla Ugorlardan daha ziyade bölgedeki Züryen ve Ostyaklar ile kaynaşarak meydana gelen Türk-Tatar ve Ugor

¹¹⁶² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 82.

¹¹⁶³ Vambéry, Şamanizm’e inanan Türklerden Araplara ait tarihi kaynaklarının etkisinde kalarak Putperest olarak bahseder.

¹¹⁶⁴ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 117.

¹¹⁶⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 496.

karışımı etnik bir halk olduğu kanısındadır. Benzer halk karışımının Macarlarda da görüldüğünü düşünür. Zira tespitlerine göre Macarlar da geçmişte Ugorlarla karışarak hem dil hem de ırksal bir değişim yaşamıştır.¹¹⁶⁶

Das Türkenvolk adlı eserinde Başkırların Ugor soylu olduğunu öne süren bilim adamlarını şu sözlerle eleştirmeye devam eder:

“...Başkırlarda meseledeki ihtilafı birtakım âlimlerin yanlış görüş ve peşin hükümlerine borçlu bulunmaktayız, bunlar yeterli uzmanlık ve konu bilgisi olmaksızın ve Türk kavminin etnografyasında çok kereler dile getirilmiş başlıca bir prensibi dikkate almadan önümüze zorla bir sır koymaya çalışmışlardır, hem de aslına bakıldığında esrarengiz hiçbir şeyin olmadığı, asıl keyfiyetin gün gibi ortada bulunduğu bir durumda...”¹¹⁶⁷

Vambéry onların etnik köklerinin bin yıl önce oluşmuş ve Ugorlarla karışmış Türk halklarından biri olduğunu vurgulayarak Başkırların etnik kökeni hakkındaki kesin kanısını çalışmalarında sıklıkla yinelemektedir.¹¹⁶⁸ Uygurlar, bölümünde de ifade ettiğimiz gibi Vambéry, Ugorların “Uygurlar” olduğu kanısındadır.

Das Türkenvolk adlı kitabında “Başkırlar” adlı konu başlığında Başkırların “Ugor ve Türk-Tatar soylu” karışık bir kavim olduğu yönünde herhangi bir tespitte bulunmadığı dikkati çekmektedir. Bu bölümde daha ziyade etnoloji verilerini inceleyerek Başkırların Türk halklarından biri olduğunu kanıtlamaya ve bu konuda ileri sürülen tezleri çürütmeye çalışmaktadır. Başkırların etnik köklerini araştırırken tarih biliminin yardımcı bilimi antropolojinin verilerini irdelediği anlaşılmaktadır. Bu konuda Baudoin de Courtenay ile Dr. Maliov’un çalışmalarını incelediğinde coğrafyanın fizyonomiyi belirleyen önemli bir etken olduğuna kanaat getirir. Zira bu antropologlar, Ural bölgesinde vadilerde yaşayan Başkırların, bozkırlarda yaşayan akrabalarından tamamen farklı değerlendirilmesi gerektiğini dile getiriyordu. Onların bu tespitlerine göre Bozkırda yaşayan Başkırlar, Türk-Tatar halklarının özelliklerini; ormanlık bölgelerdekiler ise Kafkasya’da yaşayan diğer Asyalılara benziyordu. Onların bu varsayımını doğru bulmakla birlikte Başkırlar hakkındaki antropolojik verilerin güvenilirlikten uzak olduğu kanısındadır. Onu bu düşünceye sevk eden etken ise Başkırların bu şekilde iki ayrı ırk gibi kabul edilmesi sonucunda, Ormanlık sahada

¹¹⁶⁶ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 475.; Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 445.

¹¹⁶⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 496.

¹¹⁶⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 77.

yaşayanların Fin-Macar etnik kökenine; bozkırda yaşayanların ise Türk-Tatar ırkına sahip olduğu yönünde tartışmaların doğmasına sebep olmasıdır.¹¹⁶⁹

Tarihi kaynakların Başkırların etnik köklerini daha iyi aydınlatacağı fikrindedir. Bu amaçla ilk olarak tarihi kaynaklardan biri olan seyahatnameleri inceler. Bu seyahatnamelerden öncelikle Arap seyyahların Başkırlar hakkında anlattıklarını irdeler; ancak bu seyyahların kimler olduğunu belirtmez.¹¹⁷⁰ Bununla birlikte Arap asıllı seyyahlardan Mesudî'nin¹¹⁷¹, İbni Fazlan'ın¹¹⁷² Ebu Hamid'el Endülsî ve Dimiskî'nin seyahatnamelerinde Başkırlar hakkında bilgi verdiği bilinmektedir.¹¹⁷³ Başkırlar hakkında incelediği ikinci seyahatname grubu Avrupalı seyyahlardan Plano Carpini ve Wilhelm Von Rubruk'un XII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'na yönelik seyahatlerinin anlatıldığı seyahatnamelerdir. O, tüm bu seyahatnameleri incelediğinde Başkırların kadim zamanlardan beri, Rusya'nın güneydoğusunda Ural Dağlarının Yekaterinburg'tan Orsk'a uzanan yamaçlarında ve Orenburg, Ufa, Vyatka, Perm ve Samara vilayetlerinde yaşadıkları sonucuna varır. Yine de Ural Dağı çevresindeki bozkırlarda göçebe yaşantıları nedeniyle onların yaşadığı coğrafyanın kesin sınırlarını XV. yüzyıla gelinceye kadar çizmenin mümkün olamayacağını dile getirir. Araştırmalarında hem seyyahların hem de XIX. yüzyıl bilim insanlarından Klaproth'un, Gmelin'in Başkırlar hakkındaki çalışmalarını incelediğinde bu toplumun XVI. yüzyıla gelinceye kadar göçebe bir yaşam sürdürdüğünü tespit eder.¹¹⁷⁴ Ayrıca siyasi açıdan bu yüzyıla değin Bulgarlarla ve Kazan halklarıyla ittifak halindeyken¹¹⁷⁵ XVI. yüzyılda ise IV. İvan liderliğindeki Moskova Knezliği'nin baskısına maruz kalmaları sonucunda sosyal ve siyasi durumlarında değişimlere uğradıklarının altını çizer.¹¹⁷⁶ Kazan'ın IV. İvan tarafından işgali sonrasında Rus boyunduruğu altına girerken Başkırların yerleşik hayata geçmeye ikna edilemediğini anlatır. Vambéry, tüm bu bilgilerden yola çıkarak IV. İvan döneminden itibaren XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Rusya'nın Aşağı Volga (İtil) bölgesinin hakimiyetini tam anlamıyla sağlayamadığı kanısına varır. Zira onun

¹¹⁶⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 501.

¹¹⁷⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 497.

¹¹⁷¹ Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yay., 2011), 92-165-166.; Mesudî Başkırtlardan "Bacgırt" adıyla bahseder.; A. Zeki Velidi Togan, *Başkırtların Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2020), 3-4.

¹¹⁷² Şeşen, *İbni Fadlan Seyahatnamesi*, 19-20.; Togan, *Başkırtların Tarihi*, 5-6.

¹¹⁷³ Suzan Tokatlı, *"Başkurt Türkleri"*, Türkler, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 20/81.

¹¹⁷⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 497.

¹¹⁷⁵ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 475.; Vambéry, *Der Ursprung Der Magyaren*, 445.

¹¹⁷⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 498.

görüşüne göre ancak Türk-Tatar göçebelerinin gücünün kırıldığı bölgelerde Slavlar tasarladıkları medeniyeti kurabilecektir.¹¹⁷⁷ Yaklaşık üç yüzyıllık süreçte yerleşik hayata geçmeye mecbur tutulup baskıya maruz kalmaları sonucunda yıpranmışlardır. XVIII. yüzyılda yerleşik hayata geçmiş gibi görünmelerine rağmen yaylak ve kışlaklarından vazgeçmemişlerdir. Dolayısıyla Başkırlar yarı göçebe hayata uyum sağlamaya zorlanmışlardır. Bu yeni yaşamları ise onların ekonomik ve sosyal bakımdan güçsüzleşmelerine yol açmıştır. Araştırmalarında dikkatini çeken bir diğer husus, XVIII. yüzyılda Rusya'nın onları savaşçı yönlerinin güçlü olması nedeniyle askeri alanda tamamlayıcı bir güç olarak ordusuna dahil etmesiyle ilgilidir. Nitekim 1786 yılında Kırgızlara karşı oluşturulan askeri kordon Başkırlardan oluşuyordu. Napolyon ile yapılan savaşta 30. Kozak Alayının içerisindeydiler.¹¹⁷⁸ Pauli'den edindiği bilgiye göre 1812 yılında Paris'in işgaline katılan Başkırlara halk, ok ve yay kullandıkları için ironiyle "Kuzeyli Aşıklar" adını verir.¹¹⁷⁹

Vambéry, XIX. yüzyılda İtil bölgesinde yaşayan Başkırları nüfus bakımından da inceler. A Magyarok Eredete adlı eserinde nüfuslarının 700.000 kişiden oluştuğunu söylerken¹¹⁸⁰ aynı eserin Der Ursprung der Magyaren adlı Almanca tercümesinde 50.000 kişi olduklarını ifade eder.¹¹⁸¹ 1906 yılında yayınlanan Western Culture in Eastern Lands eserinde ise Nogaylar, Kırım Tatarları gibi Başkırların da yerleşik yaşama zorlanması sonucunda savaşçı özelliklerini kaybederek kısa süre içerisinde tarih sahnesinden silineceklerini düşünür.¹¹⁸²

2.3.3. Karadeniz ve Kafkasya Türkleri

Vambéry'nin tasarısına göre Türk halklarını oluşturan zincirin beşinci büyük halkasını, Pontus (Karadeniz) Türkleri olarak nitelendirilen Kafkas halkları oluşturmaktadır. Karadeniz ile Hazar'ın kuzey ve kuzeydoğusunda yaşayan bu halkların etnik açıdan kökleri Antik Çağ'a kadar uzanan Uzların, Peçeneklerin ve Kumanların (Kıpçakların) torunlarına dayanmaktadır. Türklerin tarihsel göç sürecinde büyük çoğunluğunun Orta Asya bozkırlarından Aral ve Caspi (Hazar) göllerinin kuzey kıyılarından Karadeniz'e

¹¹⁷⁷ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 14-16.

¹¹⁷⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 498-500.

¹¹⁷⁹ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 15.; Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 476.; Vambéry, *Der Ursprung Der Magyaren*, 445.

¹¹⁸⁰ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 476.

¹¹⁸¹ Vambéry, *Der Ursprung Der Magyaren*, 445.

¹¹⁸² Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 21-22.

doğru göç ettikleri yönündeki tahminlerin varsayımdan da öte, doğru bilgi olduğu kanısındadır. Bunun en önemli kanıtı Özbekler, Türkmenler, Peçenekler, Kumanlar gibi Türk topluluklarının konuştuğu dillerin dil ve fonetik açısından benzer olmasıdır. Bununla birlikte Moğol İstilasası sonrasında Karadeniz ve çevresinde yaşayan eski halkların köklerinden yeni etnik oluşumlar meydana gelir. Bunların pek çoğu da etnik olmaktan ziyade siyasi adlandırmalara sahip Türk toplumlarıdır. Vambéry, bu tespitleri neticesinde tarih araştırmalarında Kırım Tatarları, Nogaylar, Kundurlar, Kumuklar, Karaçaylar olmak üzere toplam beş Türk topluluğunu “Pontus (Karadeniz) Türkleri” kapsamında inceler.¹¹⁸³

2.3.3.1. Kırım Tatarı

Kırım Tatarı hakkındaki araştırmalarında öncelikle Kırımlılar kimlerdir? sorusuna cevap bulmak ister. Araştırmaları sonucunda tarihin ve antropolojinin verileri ışığında onların etnik köklerini tespit edebileceği kanısına varır. Kırım, tarih boyunca pek çok sorunla yüzleşerek etnik bakımdan sürekli bir değişimin yaşandığı en eski yerleşim yerlerinden biridir. XIX. yüzyılda Kırım’da yaşayan Kırım Tatarları bu bölgenin en eski halkı olmakla birlikte yine de en eski yerlileri değildir. Belki de Antik Çağ’ın tarihi kaynaklarını incelemek Pontus’un¹¹⁸⁴ (Karadeniz) tarihi ve dolayısıyla da Kırım’ın etnik yapısını oluşturan halk veya halkların kimler olduğu sorusunu cevaplamaya yetecek bilgiler sunabilirdi. Tespitlerine göre bu döneme ait genellikle de coğrafyacıların yazdığı Yunan kaynakları ya hatalı ya da eksiktir. Yine de az da olsa Grekçe yazılmış bu eserlerde Türkçeye işaret eden bazı yer adları mevcuttur. Bu kaynaklarda yer alan “Tamatarha” adının “Kerç” in eski adı olabileceğini düşünür. O zaman, Kırım’ın tarihini incelemek için Türk Tarihi irdelenmelidir. İlk önce Antik Çağ’dan itibaren Türk-Tatar topluluklarının “Azak Denizi’nin doğusu ile Don’un bozkır sahasından Özi’nin soluna doğru uzanan ve buradan da güneye doğru yayılan en eski yerleşim yerleri dikkate alınmalıdır. Zira Hunlar, bu topraklarda savaşp zamanla parçalanmaları neticesinde Hunugur, Kutugur, Bulgar, Hazar, Macar, Peçenek gibi Türk kavimlerinin doğmasına yol açmışlardır. Kırım bölgesindeki kazılarda bulunan arkeolojik buluntular da bu bölgedeki Türk varlığına işaret etmektedir. Kırım’da Hun ve Avar dönemine ait

¹¹⁸³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 76, 85.

¹¹⁸⁴ Vambéry, Karadeniz’den Pontus adıyla bahseder.

arkeolojik kalıntılar, buradaki Türk kültürünün bir belirtisidir.¹¹⁸⁵ Nitekim bu bölgede uzun yıllar devam eden arkeoloji çalışmalarında MÖ 3000 yılında Aral Gölü çevresinde Kelteminar Kültürüne; MÖ 2500-1700 yıllarında Altay dağlarından İtil Nehri'ne uzanan bozkırlarda Afanasyeva Kültürüne; MÖ 1700-1200 yıllarında Altay ve Tanrı Dağlarından Yayık Nehrine uzanan bozkırlarda Andronova Kültürüne ait kültür varlıkları tespit edilir.¹¹⁸⁶ Günümüzde de kabul gören bu araştırma sonuçları Vambéry'nin bu kanısını destekler niteliktedir. O, açık kanıtlara rağmen bilim adamlarının neden hâlâ Antik Çağ'da Türklerden başka halkların olduğu konusunda ısrarcı olduklarını anlayamadığını ifade etmektedir. İbni Dasta'nın eserini incelediğinde IX. yüzyılda Macarlar ile Peçeneklerin mücadele halinde olup Macarların Yunan kolonileriyle iletişim halinde olduğunu tespit eder.¹¹⁸⁷ Dolayısıyla bu bölgedeki Yunan varlığının Milattan sonraki yüzyıllara dayandığını dolaylı olarak söylemek istemiştir.

Kırım ve çevresindeki Yunan kolonileri MÖ VI. yüzyılda kurulmaya başlar. Onların bu bölgeye yerleşmelerinden iki yüzyıl önce yani MÖ VIII. yüzyılda Kırım ve çevresindeki bozkırlarda İskitlerin yaşadığı bilinmektedir. İskitlerin varlığı nedeniyle Yunan kolonileri Kırım'ın iç kısımlarına nüfuz edememekteydi.¹¹⁸⁸ İskitlerin bölgedeki hakimiyeti MÖ II. yüzyılda son bulmakla birlikte MS 200'lere kadar bu topraklarda yaşamaya başlar.¹¹⁸⁹ MS I. yüzyıl ile IV. yüzyıllarda sahildeki koloniler Roma İmparatorluğu'nun sınırları içerisindedir. İç topraklarda ise İskitler Sarmatlarla birlikte yaşıyordu. IV. yüzyıldan itibaren Hunların Kuzey Avrupa'ya göçleri sırasında Kırım ve Azak çevresine Alanlar yerleşir.¹¹⁹⁰

Araştırmalarında bu bölgedeki Türk varlığını ispat etmek için Hazar İmparatorluğundan bahseder. Bölgedeki Hazar Türklerinin varlığından dolayı Kırım'ın Orta Çağ'da "Hazarya" adıyla ifade edildiğini söyler. Hazar İmparatorluğu'nun etnik yapısını oluşturan toplumların kimler olduğunu Hazar'ın sınırlarını tespit etmek kadar zor olduğunu düşünür. Hazarlar, Ugor kültür sahasıyla bağlantılı bir toplum olmakla birlikte onların eğitim alanında Sasaniler, Bizanslılar, Harezmîler ve Kırımdaki Yunanlılardan etkilendiklerini belirtir. Bununla birlikte Hazar Türklerinin Türk devlet teşkilatını ve

¹¹⁸⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 527-529

¹¹⁸⁶ Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 1/73.

¹¹⁸⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 528-529.

¹¹⁸⁸ DİA, "Kırım", *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2020), 25/447.

¹¹⁸⁹ Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", 74.

¹¹⁹⁰ DİA, "Kırım", 447.

medeniyetini kurma konusunda hiçbir etki altında kalmadan bin yıllık gelenekleri çerçevesinde hayata geçirdiklerinin altını çizer.¹¹⁹¹

Bölgede çok eski zamanlardan itibaren Türk varlığından bahseden Vambéry, Kırım Türklerinin etnik yapısı hakkında farklı bir kanıya sahiptir. Tüm araştırmaları sonucunda bölgeye göç eden Türklerin özellikle yerleşik yaşama geçenlerin önce buradaki Yunan, Ermeni ve Got gibi halklarla daha sonra Ruslar, Polonyalılar, Romenler ve Bulgarlarla kaynaştıklarını düşünür. Hatta Herr W. Köppen'in Bin Baş Koba (Bin Başlı Mağara) adıyla bilinen mağarada bulunan kafataslarını Tatar göçlerinden öncesine tarihlendirilmesini kendi tezine dayanak olarak gösterir. Ve bu bilgiden yola çıkarak "...Kırım'ın en eski sakinleri, "Tauri, İskit, Got ve Yunan" karışımının yakınlardaki bozkırlardan çevreye dağılan Türk topluluklarıyla karışmasından meydana çıkmıştır..."¹¹⁹²düşüncesine sahip olur.

Daha sonra Kırım Tatarlarının etnik açıdan melez olduğuna kanaat getirir. Kırım ve çevresindeki etnik kaynaşmanın burada üç farklı tipolojiye sahip Tatar halkının oluşmasına yol açtığını tespit eder. İlki Nogay adıyla ifade edilen bozkır halkıdır ki ona göre bu adlandırma hatalıdır. İkincisi Dağlı olarak bilinen ve vadilerde yaşayan Tatarlardır. Onlar etnik açıdan Kafkasyalılara benzeyen güzel bir halktır. Üçüncüsü ise Güney'deki sahil Tatarlarıdır. Bu Tatarlar, daha önce de bahsettiği gibi tarihin ilk dönemlerinde Yunan, Roma, Çerkez, Leh, Alman, Macar gibi halkların karışımından oluşmuştur.¹¹⁹³ Onları şöyle tanımlar:

"Uzun ve kuvvetli vücutlarıyla öne çıkarlar, kıvılcımlar saçan güzel gözleri, ıslıl ıslıl siyah saçlarının olduğu yanık ve değirmi çehreleri vardır. Uzunca burunları kimi zaman zarif Romalı veya Grek biçimleriyle öne çıkar. Kadınlara gelince Kırım Tatarlarının son adı geçen iki fraksiyonunda Türkiye'nin Avrupa kesiminde de rastlanan mükemmel kadın özelliklerine rastlanır."¹¹⁹⁴

Güney Tatarlarının dikkati çeken esmer tenleri, iri gözleri ve uzun burunları nedeniyle onların etnik köklerine Romalıların ve Yunanlıların karıştığı sonucuna varır. Buradaki halkın kaynaştığı bir diğer etnik yapı Arilerdir. Kırımın güneyinde yaşayan Tatarlarda sadece yabancı unsurlar değil iklim ve coğrafi şartlarda farklı insan tipolojisinin burada tezahür etmesine yol açıyordu. Bu etnik karışıma rağmen XIX. yüzyılda Kırım

¹¹⁹¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 68, 528.

¹¹⁹² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 528.

¹¹⁹³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 529-530.

¹¹⁹⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 530.

Tatarlarının milli karakterlerini sağlam bir şekilde koruduklarına dikkat çeker. Ona göre bu durumun nedeni Volga'nın (İtil) alt bölümleriyle Nogay bozkırlarındaki Türk varlığı ve Kırım'ın siyasi hakimiyetinden kaynaklanır. Dolayısıyla Kırım'ın kuzeyinde saf Türk tipine rastlanır.¹¹⁹⁵

Vambéry'nin, Kırım Türklerinin etnik yapısını oluşturan yabancı unsurlar konusundaki iddiası tartışmaya açık bir konudur. Bununla birlikte bu konunun daha iyi anlaşılması için bu bölgede antik çağlardan itibaren Türklerin aile ve evlilik değerlerinin irdelenmesi gerekmektedir. Tespitlerimize göre Vambéry'nin *Das Türkenvolk* adlı eserinde “Kırım Tatarları” adlı bölümde Kırım'ın tarihinden yola çıkarak toplumun etnik köklerine yönelik yaptığı araştırmalarında eksiklikler olduğu dikkati çekmektedir. Zira o, Kırım'ın tarihi hakkındaki araştırmalarında, Hazarlar sonrası bölgeye hâkim olan Türk topluluklarına yer vermemekle birlikte doğrudan Kırımlıları bölgedeki farklı milletlerin kaynaşmasından oluşmuş bir toplum olarak addeder. Halbuki XI. yüzyılda Kırım ve çevresindeki bozkırlarda önce Peçenek Türkleri daha sonra Kuman (Kıpçak) hakimiyeti görülür. Bununla birlikte bölgedeki Bizans etkisi giderek ortadan kaldırılır. XIII. yüzyılın ilk yarısında Kırım'ın etnolojisi belirgin şekilde değişmeye başlar. Nitekim bu yüzyılda Moğol-Tatar İstilasından sonrasında onlarla pek çok Kıpçak uruğu da gelir. 1240 yılında Altın Orda Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Kırım'da yeni bir siyasi ve toplumsal yapı oluşur. Altın Orda Devleti zamanında Kırım'ın ticari önemi artar. Altın Orda Devleti'nin Karadeniz'in ticari yol ağının korunmasına yönelik politikası neticesinde Azak Denizi ve Kırımdaki Kefe şehri çevresindeki Kumanlar (Kıpçaklar), buradaki yerli halk ve diğer Türk boylarıyla etkileşime geçer. Ayrıca Kırım sahilleri, Kerç Boğazı çevresi, Taman (Tamatarha), Koba şehirlerinde yerli halkla teması geçen Kıpçakların önemli bir bölümü göçebelikten yerleşik yaşama geçiş yapar. 1289 tarihinde Cenevizlilerin Kırım sahil şehirlerinden biri olan Kefe'de koloni kurduğu, Karadeniz'de Ceneviz ve Venediklilerin ticari faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir.¹¹⁹⁶

Aslında Vambéry, *Das Türkenvolk* adlı eserinin “Türk Halkının Göçleri ve Hikayeleri” adlı bölümünde Kırım Tatarlarının Moğol İstilasından sonrasında Karadeniz'e yönelik göç dalgası sonucunda meydana gelen Kazan Tatarları, Nogaylar gibi Türk topluluklarından biri olduğunu vurgulamaktadır. Türklerin farklı etnik isimlendirmelerinin Asya

¹¹⁹⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 528, 530.

¹¹⁹⁶ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 204-205.

konusunda uzman olmayan bir kişiyi yanıltabileceğini de ifade etmektedir. Yine bu eserin “Türklerin Ural-Altay Boylarındaki Konumu” adlı bölümünde Kırım’ı da bünyesine alan Altın Orda Devleti’nden açıkça bahsetmemekle birlikte XIII. yüzyılda Cenevizlilerin, Kıpçak Hanlığında (Altın Orda) konuşulan Kırım Türkçesini “lingua ugarasca” olarak adlandırdıklarını belirtmektedir. Dolayısıyla XIII. yüzyılda Türklerin Cenevizliler tarafından “Ugor” adıyla bilindiği kanısına varır.¹¹⁹⁷ Bu tespitinde Altın Orda Hanlığı döneminde bölgedeki Türk varlığını vurgulamakla birlikte, toplumun etnik yapısının oluşumunda Yunanlılar gibi yabancı uluslar hakkında bir yorumda bulunmadığını söylememiz mümkündür. Bu bağlamda Kırım ve çevresinin tarihini ele alırken bildiği halde gözden kaçırdığı tarihsel olaylar, onun Kırım Türklerinin etnik kökleri hakkında yanılgıya düşmesine yol açmaktadır.

Her ne kadar Das Türkenvolk adlı eserinde Kırım’ın Tarihinde uzun yıllar yer edinmiş Altın Orda Devleti’ne¹¹⁹⁸ çok az değinse de 1906 yılında yayınlanan Western Culture in Eastern Lands¹¹⁹⁹ adlı eserinde, bu devletin varlığını ortadan kaldırmanın Rusya açısından önemine dikkat çekerek Altın Orda Devleti’ni irdelediği anlaşılmaktadır. Zira ona göre Rusya, Orta Çağ’da bir devlet olma yolunda önemli adımlar atarken Hristiyan âleminin lideri, İslam’ın ise düşmanı gibi hareket etmesi gerekiyordu. Rusya’nın başlangıçta Türk ve Moğol kabilelerinin gücünü siyasi ve sosyal açıdan kırması oldukça imkansızdı. Ruslar, buradaki Türk kültüründen ister istemez etkilenmekteydiler. Bunun en önemli kanıtı, Rusların dilinde mevcut olan bondjuk (boncuk), ochak (ocak) gibi Türkçe kelimelerin varlığıdır. Rus dukleri, Altın Orda’yı ortadan kaldırmak için gerekli sosyal ve siyasi ortamın oluşmasını beklemekteydi. Altın Orda devlet yönetimi ise tıpkı XIX. yüzyıldaki Hive ve Hokand hanlıkları gibi iyi değildi. Bununla birlikte Hive ve Hokand’ın sahip olduğu birliktelik duygusundan yoksundu. Türkistan seyahatinde Hive Hanlığı’nın ve Türkmen topluluklarının İslamiyet’in kaideleri çerçevesinde yükselmelerine rağmen vahşiliğin ve ahlaksızlığın toplum ve devlet yapısına sirayet ettiği kanısındadır. Dolayısıyla Altın Orda’nın başkenti Saray’da daha kötü bir sosyal ve ahlaki yapının olabileceği sonucuna varır. Hatta Arap seyyahların bahsettiği görkemli sarayların izlerinden bir kalıntı kalmadığı için onların anlattığı bu bilgilerin doğruluğunun sorgulaması gerektiğini söyler. Tespitlerine göre Altın Orda’da yerleşik

¹¹⁹⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 73.

¹¹⁹⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 73.

¹¹⁹⁹ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 7-9.

kültürden uzak göçebe yaşantıları, İslamiyet’i tam anlamıyla benimseyememeleri, Saray’daki devlet düzeninin hanedanlık çekişmeleri nedeniyle gitgide bozulması bu devleti çöküşe doğru götürmektedir. İşte bu dağılma ve çöküş süreci Moskova çarlarının güneye yönelmelerine yol açacaktır. Ruslar ise tam tersine hem bilimin önemini kavrayan Avrupalı ruhuna sahip olmaları hem de Hristiyanlıkları nedeniyle XV. yüzyılda toplumsal birlikteliği sağlamıştır. Altın Orda Hanlığı’nın zayıflayarak yıkılmasında iki önemli etken vardır. Bunlardan ilki Rusya’nın Türklere karşı kullandığı Avrupalı silahlardır. İkincisi ise Rusların Doğulu halklarda görülmeyen sabırlı ve kararlı bir duruşa sahip olmalarıdır. En önemli kararlı duruşları, belli bir politik hedefe odaklanmalarıdır. Ayrıca Rusya’nın bölgeye hakimiyetinde bir diğer etken dini yapıdır. İslamiyet’e olan bağlılıkları zayıf olduğu için Ural-Alтай halkları İslam ülkelerinin desteğini alamamaktadır. Bununla birlikte Hristiyanlığı benimsemiş olan Çuvaşlar, Çermişler gibi halklar nedeniyle Ruslara karşı koyabilecek dini birliktelikten yoksunlardır.¹²⁰⁰

“Kırım Tatarları” adlı ulusun doğuşunun ve Kırım Hanlığı’nın kuruluş sürecinin Altın Orda Hanlığı’nın yıkılış süreciyle başladığını ifade eder. Araştırmaları sonucunda Kırım adına Hacı Giray’ın¹²⁰¹ bağımsız bir devlet lideri olarak bölgedeki Hristiyan kuvvetlerle irtibata geçmesi ve daha sonra (I.) Mengli Giray’ın¹²⁰² 1478 yılında Kırım hanı ünvanıyla tahta geçmesiyle birlikte Kırım halkının Avrupalılar tarafından “Kırım Tatarı” adıyla adlandırıldığı tespit eder. Dolayısıyla bu ad, etnik değil de siyasi bir adlandırmadır. Tatar adı ise Asyalı halklar tarafından geçmiş yıllardan itibaren bu bölge

¹²⁰⁰ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 7-11.

¹²⁰¹ Vambéry’nin bahsettiği bu diplomatik süreç, Hacı Giray ile Moskova Knezi III. İvan arasında gerçekleşen ittifak anlaşmasıydı.; bk. Mehmet Saray, “Altın Orda”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1989), 2/540.; Akdes Nimet Kurat’ın tespitine göre Hacı Giray’ın (Geray) Moskova Knezi ile anlaşmasının başlıca nedeni “Taht İlinin” hâkimi Seyyid Ahmed Han ile yaşadığı güç mücadelesiydi.; bk. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 209-210.

¹²⁰² Vambéry, Mengli Giray’ın 1478 yılı öncesinde de Kırım Hanı olduğundan bahsetmemektedir. Zira Hacı Giray’ın ölümü sonrasında I. Mengli Giray ve Nur Devlet arasında 1446-1478 yılları arasında sürekli bir iktidar mücadelesi yaşanmıştır. 1475 yılında Kefe’nin Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesi bölgedeki dengelerin değişmesine yol açmıştır. Bu arada 1476 yılında Seyyid Ahmed Han’ın Kırım ve çevresine yönelik saldırıları artmıştı. Mengli Giray bu savaş sonrasında 1476 yılında taht makamını kaybetmiştir. 1478 yılında Şirin Uruğu’nun beyi Eminek Mirza ile Osmanlı Devleti’nin ortak girişimleri sonucunda 1478 yılında tekrar Kırım tahtına çıktı.; bk. Yücel Öztürk, “Kırım Hanlığı”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay, Serkan Acar (İstanbul: Kitapevi Yay., 2018), 635-638.; Maksudoğlu, *Kırım Türkleri* (İstanbul: İnkılab basım yayım, 2. Baskı, 2021), 50.; I. Mengli Giray dönemi için ayrıca bk. Joseph von Hammer-Purgstall, *Kırım Hanlığı Tarihi*, çev. Seyfi Say (İstanbul: İnsan Yay., 2020), 33-34.; Hammer onun Gedik Ahmed Paşa’nın Kefe’yi işgali sırasında ele geçirdiği esirlerden biri olduğunu ve daha sonra 1478 yılında tahta çıkarıldığını anlatmaktadır. Yücel Öztürk’te bu noktaya işaret ederek Mengli Han’ın tahta çıkış süreci konusunda ihtilafı bilgilerin bulunduğunu ifade etmektedir.

halkına verilen bir isimdir.¹²⁰³ Altın Orda Hanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte bu topraklarda Kırım, Astrahan ve Kazan hanlıklarının kurulduğunu tespit eden¹²⁰⁴ Vambéry, "Kırım Tatarı" adının Avrupalılar tarafından Altın Orda Hanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte Kırım'da kurulan yeni siyasi oluşumu ifade etmek için kullanıldığını düşünür.

Vambéry'nin Kırım Tatarlarının tarihi hakkında I. Mengli Giray'dan XVIII. ve XIX. yüzyıla kadar uzanan tarihi süreç hakkında neredeyse hiçbir bilgi vermediğini söylememiz mümkündür. O, araştırmalarında daha ziyade Kırım'ın yakın tarihine odaklanmaktaydı. Araştırmalarında Kırım Hanlığı'nın dağılma ve çöküş sebeplerini irdedelediği anlaşılmaktadır.

Kırım Hanlığı'nın yönetim bakımından Kazan ve Astrahan hanlıkları gibi kötü bir üne sahip olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle hanlığın dış tehditlere karşı hiçbir yerden yardım alamadığı kanısındadır. Bunun tam tersine Moskova düklerinin kurdukları güçlü devlet mekanizmaları ve Ortodoksluk'a bağlılıkları sayesinde bu Türk hanlıklarını kolaylıkla mağlup etmektedir.¹²⁰⁵ Kırım Hanlığı bünyesinde varlıklarını sürdüren Türk göçebe halkları XVIII. yüzyılın başlarında Prut kıyısına kadar yerleşmişlerdi. Bahçesaray'ın düşüşüyle birlikte Volga (İtil) ve Dinyeper arasındaki Türk halklarının gitgide sayısının azaldığını ifade eder.¹²⁰⁶ Vambéry'nin bahsettiği Kırım'ın düşüşü hadisesi, 1787 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı'nın savaşı kaybederek 1792 yılında imzalanan Yaş Antlaşması'yla gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra Ruslar bölgede yaşayan Türk halklarına yönelik etnik ve kültürel yok ediş politikasını benimsemiştir.¹²⁰⁷

İşte Vambéry de XIX. yüzyılda Kırım Türkleri başta olmak üzere Başkırlar, Kazanlılar gibi Türklerin Rusya'nın onları dönüştürme çabaları neticesinde bağımsızlıklarını kaybettiklerini vurgulamaktadır.¹²⁰⁸ Tespitlerine göre Rusya'nın Türkleri dinde, kültürde, eğitimde ve dolayısıyla her açıdan milli kimliklerini yok etme girişimi Rusya'nın Korkunç İvan'dan (IV. İvan) itibaren benimsediği Ruslaştırma politikasının bir sonucuydu. Rusların izlediği bu baskı politikası sonucunda Kırım Türklerinin sayısı

¹²⁰³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 529.

¹²⁰⁴ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 11.

¹²⁰⁵ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 11-12.

¹²⁰⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 81.

¹²⁰⁷ Öztürk, 683.; *DİA*, 449.

¹²⁰⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 82.

göçlerle birlikte her geçen gün azalıyordu. XIX. yüzyıl etnograflarının eserlerinden ve Rus İmparatorluğu'nun resmi kayıtlarından Kırım Türklerinin nüfusu hakkında farklı verilere ulaşır. Örneğin etnograf Pauli'ye göre onların nüfusu 276.000 kişiydi. 1875 yılında Rus İmparatorluğu'na ait istatistiksel verilerde ise Kırımlıların sayısı 100.000'dir. Yine Ruslara ait bir başka resmi veriye göre 1864 yılında Kırım Türklerinin sayısı 164.000 iken 1884 yılında 142.000'e düşmüştür. Araştırmalarında nüfustaki bu azalmadan yola çıkarak araştırmacıların Kırım Türklerinin Ruslaşarak Rus kültür ve medeniyetine uyum sağlayacaklarını dile getirdiklerini belirler. Bu görüşün yanlış bir öngörü olduğunu düşünür. Zira o, Rusya'nın Kırım'ı kendi topraklarına katması sonrasında 300.000 kişinin başka topraklara göç ederken XIX. yüzyılda bu sayının Güney Rusya bozkırlarındaki diğer halkların da dahil olmasıyla 500.000'lere ulaştığını tespit eder. Kırım gibi Osmanlı Devleti'ne yakın topraklarda göç daha da fazladır.¹²⁰⁹

Tüm bunlara rağmen Kırım ve çevresindeki Türk halklarının Türkçülüğe sıkıca bağlandıkları için Türk birliği içerisinde varlıklarını sürdürdüklerini ifade etmektedir. Onların bağımsızlıklarını elde etme konusunda uyanışlarının uzun süreceği öngörüsüne sahipti. Kırım Türklerinden Gaspıralı İsmail Bey'in çıkardığı Tercüman Gazetesi'nin Kırım Türklerinin milli uyanışına katkı sunacağına inanır. Bununla birlikte onun bu girişiminin başarıya ulaşabilmesi için halkın eğitilmesi gerektiğini vurgular.¹²¹⁰ Nitekim Gaspıralı İsmail Bey de gençlik yıllarından itibaren Vambéry'nin Tatar milli uyanışına destek veren fikirlerinden etkilenmekteydi. Gaspıralı İsmail Bey'in "Frengistan Mektupları", "Molla Abbas Fransevi'ye Tesadüf" gibi hikâyeleri ile "Rusya Müslümanları" adlı fikri eserinde bu etki açıkça görülmektedir. Bu etkileşim, tek taraflı değildir. Vambéry de Tatar Milli Hareketinin diğer bir deyişle "Cedidizm'in" öncüsü olan Gaspıralı İsmail Bey'in Ruslaştırma karşıtı eğitim, kültür ve siyasi alanlardaki faaliyetlerini yakından takip eder. Bu bağlamda çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanan yazılarıyla, Gaspıralı İsmail Bey'i ve dolayısıyla da Tatar Milli Uyanış Hareketi'ni destekler.¹²¹¹

¹²⁰⁹ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 31-34.

¹²¹⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 540.

¹²¹¹ Daha ayrıntılı bilgi için bk. Memiş, "Gaspıralı İsmail Bey'in Fikir Dünyasında Ármin Vambéry'nin Yeri", 267-298.

2.3.3.2. Nogay Tatarları

Vambéry, Türklerin etnik adlarının zaman içerisinde değiştiğini ifade eder. Nogayların etnik köklerinin bu nedenle tam olarak anlaşılamayacağı kanısındadır. Nogayların etnik köklerini tespit edebilmek için tarihin ilk dönemlerinden itibaren Volga'nın sağ yakası ile Azak'a uzanan sahayı dikkatle irdeler. Bu coğrafi sahada VIII. ve XIII. yüzyıllar arasında yaşayan Uzlar, Peçenekler, Hazarlar gibi Türk topluluklarının dağılmasıyla birlikte onların yerini bu toplulukların devamı niteliğindeki Kıpçaklar, Nogaylar, Özbekler gibi toplulukların aldığını vurgular. Bazı ırkların farklı isimlendirmelerle anılmalarının onların ırki değişimlere boyun eğmek zorunda kaldıklarının bir göstergesi olduğunu düşünür. Dolayısıyla Nogayların etnik köklerini bu toplumlarda aramak gereklidir. Tespitlerine göre Nogaylar, etnik bakımdan Peçeneklerin devamı niteliğindedir; çünkü Peçeneklerin zamanla adları kayboldu da bu Türk toplumu XI. ve XII. yüzyıla gelindiğinde Kuman adıyla varlığını sürdürüyordu. Bundan tam iki yüz yıl sonra ise Hazar Denizi'nin kuzeydoğusundan İtil'in orta hattı boyunca Kırım'a kadar uzanan bozkırda Nogay, Kazan ve Türkmen toplulukları olarak varlıklarını devam ettirdiler.¹²¹²

Nogayların etnik köklerini araştırırken Howorth'un Moğolların Tarihi adlı eserini incelediğinde ise Nogayların, tarihi dönemlerden başlayarak Moğol İstilasına kadar uzanan süreçte Kanglı, Uz, Peçeneklerin etnik yapısını oluşturan Türk toplumlarından biri olduğuna dair genel bir çerçeveye ulaşmanın mümkün olabileceğini dile getirir. Yine de ona göre Nogaylar ile bu Türk toplumları arasındaki tarihi ilişkileri aydınlatacak bilgiler yetersizdir.¹²¹³ Bu bağlamda Vambéry'nin Nogayların Peçeneklerle etnik bağı olduğu yönündeki kanısında küçük değişim dikkati çeker. Howorth'un eserini incelediğinde onların Kanglı ve Uzları da oluşturan Türk toplumlarından biri olduğu sonucuna ulaştığını söylememiz mümkündür.

Neticede Vambéry'ye göre tarihi kaynaklar, Nogayların ilk tarihi dönemlerini açıklamakta yetersizdi. Etnografya verilerini incelerken Seyyah Tavernier'in XVII. yüzyılda Nogayların çadırlarını arabalarına yüklemelerine yönelik bir âdetten bahsettiğini fark eder. Burada anlatılanlar ona göre Herodot'un arabalarını çadırlara yükleyen İskitler ile önemli ölçüde benzerdir. Dolayısıyla Nogayların kadim çağlardan

¹²¹² Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 93, 478.

¹²¹³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 544.

itibaren bugünkü topraklarında yaşadığını savunur. Bu iddiasının doğru olabileceğine dair bir diğer kanıt ise bu âdetin Karadeniz Türklerinde hala mevcut olmasıdır.¹²¹⁴ Nitekim benzer şekilde Fransız Seyyah Xavier Hommaire de Hell, Steppes of Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus adlı seyahatnamesinde 1838 yılında Kırım, Kafkasya ve Hazar Denizi seyahatleri sırasında Nogayların göçebe yaşamları gereği keçe malzemeyle kaplanmış dört tekerlekli arabaları kullandıklarını anlatmaktadır.¹²¹⁵ Nogayların etnik köklerini tespit etmek isterken üzerinde durduğu bir diğer konu da “Nogay” adıdır. Araştırmalarında bu özel ad, nasıl bir tarihi süreç sonucunda bir toplumun adı oldu? sorusuna cevap bulmaya çalışır. Tespitlerine göre Nogay, Cengiz Han’ın soyundan ve Altın Orda emirlerinden biridir. Onun emirlik süreci ise 1259 yılında Lehistan’a yönelik savaşta ün kazanıp daha sonra Batu’nun ölümü ve Berke’nin tahta çıktığı süreçte Kıpçak orduları başkumandanlığı görevine getirilmesiyle başlar. Görevi sırasında kendi komutası altında topladığı Türk savaşçıları da zamanla onun adıyla anılır.¹²¹⁶ Bu Moğol şehzadesinin kısmen zorla kısmen de gönüllü olarak itaat altına aldığı İrtiş’ten Kırım’a kadar uzanan topraklarda yaşayan Türk boyları Nogay ismini benimser. Dolayısıyla toprakların sahibinin adı tebaasının da adı olur. Bu adlandırmadaki benzerlik Selçuklularda “Selçuk”, Özbeklerde “Özbek” ve Osmanlılarda “Osman” adlarında da mevcuttur. İşte Türklüğün güneşinin sınırlarını oluşturan Karadeniz, Kaspi (Hazar) ve Volga kıyılarında yaşayan Türklere “Nogay” denmesi bu nedendir. Bu ad, Türk topluluklarının siyasi ihtilaller sonucunda etnik varlığını uzun süre korumaya devam ettirdikleri soy adlarından biridir. Nogay adında görüldüğü gibi halifeliğin tesisi ve özellikle de Batı iktidarının güçlenmesiyle Türklerin etnik adlandırmaları gitgide kaybolarak etnik adlar yerini daha ziyade siyasi gelişmelerle bağlantılı adlara bırakmaktadır. Sonuç olarak Vambéry’ye göre “Nogay” adı etnik değil siyasi bir adlandırmadır. Hatta İstanbul’da ve Buhara’da Kazanlı ve Ufalıların “Nogay” olarak bilinmesi de bu politik adlandırmanın bir örneğini teşkil etmektedir.¹²¹⁷

¹²¹⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 550.

¹²¹⁵ Ayşegül Kuş, “Bir Fransız Gezginin Kaleminden Kırım Tatarları: Nogaylar”, *18. Türk Tarih Kongresi*, haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2018), X/ 133, 138.

¹²¹⁶ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 478.

¹²¹⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 543-544.; Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 478.

Anlaşılabileceği üzere Vambéry, Nogayların etnik köklerini Altın Orda emirlerinden “Nogay’a” dayandırmaktadır. Nogay, Cengiz Han soyundan gelen Cuci Ulusundandır. Dolayısıyla Cengiz Han’ın torunlarından¹²¹⁸ Yakın dönem tarihçilerden Zeki Velidi Togan,¹²¹⁹ René Grousset¹²²⁰ ve Mehmet Alpargu da çalışmalarında “Emir Nogay’ın” Cuci Ulusundan olup Cengiz Han’ın soyundan geldiğini vurgulamaktadır.¹²²¹ Bununla birlikte Ahmet Caferoğlu¹²²² ve Sadık Müfit Bilge Cuci’den bahsetmeyip Emir Nogay’ın sadece Cengiz Han’ın soyundan geldiğini ifade etmektedir.¹²²³ Bu araştırmalar göstermektedir ki XIX. yüzyılda Vambéry’nin de üzerinde durduğu tespitler hala geçerliliğini sürdürmeye devam etmektedir.

Yine araştırmacılarından Grousset, Altın Orda Devleti’nde Berke Han zamanında Kıpçak orduları komutanının yeğeni “Nogay” olduğu bilgisine yer vermektedir.¹²²⁴ Vambéry’nin Altın Ordu Devleti’nde Nogay’ın ordu komutanı olduğu yönündeki tespiti¹²²⁵ günümüzdeki araştırmalarda hala dikkat çekilen bir diğer bilgidir.¹²²⁶ Mehmet Alpargu’nun bu konudaki tespitlerine göre Nogay, Altın Orda Devleti’nde emirlik görevinde bulunarak ilerleyen süreçlerde bir han gibi yetkili bir konuma sahip oldu. İşte bu süreçte Emir Nogay’a bağlı bir topluluğun oluşması muhtemeldir.¹²²⁷

Vambéry, Nogayların “Emir Nogay” ile siyasal bir kimliğe sahip olmaya başladıklarını ve teşkilatlandıkları kanısındadır. Halbuki bazı kaynaklarda ve araştırmalarda Nogayların soyunun Emir Edige’ye dayandığının altı çizilmektedir. Alpargu’nun tespitlerine göre büyük çoğunluğu Kıpçaklardan müteşekkil bu topluluğun Nogay Orda adıyla siyasal bir karakter edinmesi Mangıt boyundan Emir Edige’ye dayanmaktaydı.¹²²⁸

¹²¹⁸ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 478.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 543.

¹²¹⁹ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, ed. Emre Yalçın -Pınar Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2019), 369.

¹²²⁰ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han -Timur*, çev. M. Reşat Uzman (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 441-442.

¹²²¹ Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, (İstanbul: Değişim Yay., 2007), 11-12, 14-15.

¹²²² Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri* (İstanbul: Enderun Kitapevi Yay., 2. Basım, 1988), 45.

¹²²³ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2012), 15.

¹²²⁴ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 404.

¹²²⁵ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 478.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 543.

¹²²⁶ Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 45.; Mehmet Alpargu, “Nogaylar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay, Serkan Acar (İstanbul: Kitapevi Yay., 2018), 799.; Alpargu, “Nogaylar”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33/202.; Ufuk Tavkul, “Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar”, *Tehlikedeki Diller Dergisi* (Yaz 2013), 341.

¹²²⁷ Mehmet Alpargu, “Nogaylar”, 799.; Alpargu, “Nogaylar”, 33/202.

¹²²⁸ Alpargu, *Nogaylar*, 22,35-37.; Alpargu, “Nogaylar”, 799-801.; Tavkul, “Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar”, 341. Nesrin Güllüdağ, “Nogay Türkleri”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 20/557-558.

Peter Golden de benzer şekilde Nogayların siyasallaşma sürecinin Mangıtlardan Emir Edige ile başladığı kanısındadır. Hatta bu adın onlara Toktamış Han tarafından verilmiş bir lâkap olduğunu belirtir.¹²²⁹

Alpargu'nun tespitlerine göre Emir Edige'nin ise Cengiz soyundan gelmediği için topluluğun hanlık iddiasında bulunması mümkün değildir. Onlar soylarını evliya Baba Tükles'e dayandırmaktaydı. Edige'nin 1420'de ölümü üzerine oğullarından Gazi, Nevruz, Mansur, Nureddin, Keykubat arasında yönetimi ele geçirme mücadelesi başlamıştır. Bu mücadelede öne çıkan kişi Gazi ve Nureddin'dir.¹²³⁰

Vambéry Emir Edige'den bahsetmemekle birlikte A Magyarok Eredete adlı eserinde Mansur ve Nevruz adlı iki emirin gelenek üzere Nogay soyunun devamını sağladıklarını ifade etmektedir. Bu durum ona göre Emir Nogay'dan sonra yerine gelen emirlerin ve halkın Nogay adını benimsediklerinin bir örneğini teşkil etmektedir.¹²³¹ Sonuç olarak Nogay adı konusundaki tezler, Vambéry'nin tespitleriyle önemli ölçüde örtüşse de hala bilim dünyasında tartışmaya açık olup kesinlik kazanamamış bir konudur.

Vambéry için Nogay adı kadar çözülmesi zor bir konu da onların yaşadıkları coğrafyanın kesin bir sınırını çizmekti. Araştırma sonuçlarına göre Nogaylar tarihin farklı dönemlerinde kendi aralarında bazen Çerkesler, Kırgızlar, Başkırlar, Kalmuklar gibi topluluklarla bazen de Bizans ve Ruslarla müttefik olarak çeşitli mücadelelerle karşı karşıya kalır. Bu durumun sonucu olarak onlar kalıcı yurt edinmekte zorlanır. Bu nedenle ona göre tüm Türk kavimleri içerisinde, savaşçı göçebelerin yaşadığı olumsuzluklardan en çok etkilenen halk, Nogaylardır. Yine tespitlerine göre Nogaylar, XV. yüzyılın başlarında Azak Denizi'nin Batısı ile Kırım'ın doğusunda yaşamaktaydı.¹²³² Nogayların tarihsel süreçte “Deşt-i Kıpçak” diğer bir deyişle Kıpçak ötesi adıyla da bilinen Hazar Denizi ile Azak Denizi arasındaki sahada Hazar Denizi'nin Kuzeyi ile İtil Nehri'nden Kuban'ın kuzeyine uzanan topraklarda varlıklarını sürdürmekteydiler. XVI. yüzyılda Büyük ve Küçük Nogay Ordası şeklinde ikiye ayrılmalarından itibaren coğrafi şartlar onları birbirinden ayıran bir sınır oluşturdu. Zira Küçük Nogay İtil Nehri'nin solundaki saha ile Yayık arasına yerleşirken; Büyük Nogay

¹²²⁹ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 334-335.

¹²³⁰ Alpargu, “Nogaylar”, 799-801.; Tavkul, “Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar”, 341.

¹²³¹ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 478.

¹²³² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 544-545.

ise İtil Nehri'nin sağıını oluşturan topraklar ile Kuban-Azak arasındaki topraklarda yaşamlarını sürdürür.¹²³³

Vambéry, Georgi'den edindiği bilgilerden yola çıkarak XVII. yüzyılda Nogayların bir kolunun Emba'nın ortalarında yaşarken Kalmukların lideri Ayuka (Ayuki) Hanı ile yaptıkları mücadeleler sonucunda Rus İmparatoru Büyük Petro tarafından Kuma ile Kuban arasındaki bozkırlara yerleştirildiklerinden bahsetmektedir.¹²³⁴ Aslında onun ifade ettiği olay XVII. yüzyılda Kalmuklar ile Yedisian Nogayları arasında yaşanmıştır.

XVII. yüzyılda Nogayların en önemli sorunu, Kalmukların yayılmacı politikasına karşı mücadele etmek zorunda kalmalarıdır. Zira onlar, XVII. yüzyılın başlarından itibaren İrtiş ve Emba Bölgesi'ne yönelik saldırılarını arttırarak Nogaylara hükmetmeye çalıştılar. Ayuki Han 1699 yılında Kalmukların tayşisi ünvanıyla yönetime geçer. Onun hedefi kendilerinden ayrılan Yedisian Nogaylarını tekrar itaat altına almaktır. Yedisian Nogayları Kalmuklardan ayrılarak Astrahan Bölgesi'ne göç eder. Daha sonra Kırım ve Küçük Nogay Orda'nın girişiyle Kuban'a göç ettirilirlir. Bir bölümü ise Stefan Razin'e bağlanıp kısa bir süre de olsa İtil'e yerleşirler. 1671 yılında Yedisian Nogaylarının bir kısmı İtil'den ayrılarak Kuban'a göç eder. Kalmuk Hanı hem Küçük ve Büyük Nogay Ordalarına hem de Kuban Nehri civarına göç eden Nogaylar üzerine saldırılar düzenler. Başarıya ulaşmak için Rusya'dan destek alır. Böylece Nogayları önemli ölçüde hakimiyeti altına alarak onların İtil çevresine tekrar yerleştirilmelerini sağlar. Yine de Kuban bölgesinde yaşayan Nogayları tam olarak denetim altına alamadığı için onlara yönelik baskısını daha da arttırarak 1697-1698 tarihleri arasında bu bölgede yaşayan Nogaylara saldırır. Nogayların bir kısmı ise Osmanlı Devleti'ne sığınır.¹²³⁵ Vambéry, Nogaylar hakkındaki araştırmalarında onların Kalmuklarla olan mücadelelerine dikkat çekmektedir. 1883 tarihli St. Petersburg'da düzenlenmiş üçüncü Şarkiyat Kongresi raporunu incelediğinde Osmanlıya göç eden bu Nogayların 1770 yılında tekrar geri dönerek Kuban Nehri çevresindeki alanlara yerleştiklerini tespit eder. Dolayısıyla XIX. yüzyıla gelindiğinde Stavropol Vilayetinde Kuma'nın güneyinden Terek Kazaklarının yaşadıkları kısma kadar uzanan sahada yaşamaktadırlar.¹²³⁶ 1770 tarihinden itibaren Yedisian ve Bucak Nogaylarının Rus politikasından etkilenmeleri

¹²³³ Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya*, 15.

¹²³⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 545.

¹²³⁵ Ayrıca 17. Yüzyılda Kalmuklar ve Nogaylar hakkında bk. Alpargu, *Nogaylar*, 104-115.

¹²³⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 545.

sonucunda Osmanlı Devleti’ni desteklemeyi bıraktıkları bilgisi¹²³⁷ dikkate alındığında Vambéry’nin bahsettiği bu göçün sebepleri daha da anlaşılır hale gelmektedir.

Nogaylar hakkındaki araştırmalarında Nogayların coğrafi olarak yerleşmelerinde tarihi koşulların etkili olduğunu sıklıkla ifade etmektedir. Yayık, Emba ve İrtiş kıyılarındaki az sayıdaki varlıklarına rağmen, onların daha çok Hazar Denizi’nin kuzeyi ile kuzeydoğusundan Kırım’a uzanan bozkırlarda yaşamayı tercih ettikleri sonucuna varır. İşte bu şekilde coğrafi bakımdan dağınık yerleşmelerinin sonucunda Nogaylar komşu göçebe halklardan genellikle de Güney’den Rus baskısına maruz kalıp dağılarak kırılmaya uğramıştır. Bu durum XIX. yüzyıla gelindiğinde onların soylarını yok olma tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir. Gerçekten de onun ifade ettiği gibi XIX. yüzyılda¹²³⁸ Nogaylar, Rusya tarafından sürekli farklı topraklara göç etmeye mecbur bırakılmaktaydılar. Rus boyunduruğu altına girmek istemeyen Nogayların önemli bölümü kendi topraklarını terk ederek Osmanlı topraklarına göç etmeye başlar.¹²³⁹ Örneğin Kocaeli onların Osmanlı Devleti’nde göç ettikleri sancaklardan biridir.¹²⁴⁰

Nogayların toplumsal açıdan dağınık olmasında coğrafya kadar etkili olan bir diğer faktör de Nogayların boy birliğiyle ilgilidir. Onların tarihi süreçte ilk önce Kanglı, Uz, Peçenek gibi Türk toplulukları içerisinde yer aldığı sonucuna varır. Toktamış, Mansur, Nevruz gibi Nogaylara ait boy adlarının ise Moğol İstilasası dönemine ait olduğunu düşünür. Nogaylar, tıpkı Özbekler gibi çeşitli aile ve boylardan oluşan etnik bir yapıya sahiptir. Araştırmaları sırasında Georgi’den XVIII. yüzyılda Kasay, Nevruz Kundur gibi Nogay boylarının yaşadığı bölgeler hakkında; Alman tarihçi Klaproth’tan ise Kaz-bulat, Kıpçak, Mangıt, Yedişkul, Nevruz adlı Nogay boylarının varlığını tespit eder.¹²⁴¹ Nogaylar; Kıpçak, Kanglı, Nayman Merkit, Mangıt gibi pek çok uruğun birleşiminden oluşan bir halktır. Hatta bu urukların sayısının yetmişe kadar ulaştığı dahi ifade edilir.

¹²⁴² Vambéry, Nogaylardaki bu farklı boy birliğinin onların farklı coğrafi alanlarda

¹²³⁷ Alpargu, *Nogaylar*, 122.; Alpargu, “Nogaylar”, 808.; Güllüdağ, “Nogay Türkleri”, 558.

¹²³⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 544-545.

¹²³⁹ XIX. Yüzyılda Nogayların Göçleri için bk. Alpargu, *Nogaylar*, 129-142.; Ayrıca bk. Alpargu, “Nogaylar”, 203.; Güllüdağ, “Nogay Türkleri”, 558-559.; Hacı Murat Arabacı, “Nogaylar ve Molochnaya Nehri Bölgesine İskânları (1790-1860) (Konargöçerlikten Yerleşik Hayata)”, *Eurasian Academy of Sciences*, 13/79-97 (December 2020), 90-93.

¹²⁴⁰ bk. Recep Yaşa-Gülcan Memiş, “Nogayların Kocaeli Sancağına Göçleri”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-V Bildirileri* (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yay., 2019), III/1485-1491.

¹²⁴¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 544-545.

¹²⁴² Derya Derin Paşaoğlu, “Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60 (October 2016), 281.

yaşamalarına yol açtığını ve dolayısıyla da onların farklı kültürlerden etkilenecek birliktelik bağlarının zayıfladığını düşünür.¹²⁴³

Araştırmalarında ele aldığı bir diğer husus Nogayların XVIII. ve XIX. yüzyıldaki nüfuslarıydı. XVIII. yüzyılda Georgi'den elde ettiği bilgilere göre Don ve Kuban kıyılarında 70.000, Aktöbe'de 1000 çadırılık Kundur ailesi olmakla birlikte, 1715'te Kafkasya'ya, Kırım'a ve Başkırlara göç eden 12.000 Nogay ailesi de vardır. Bununla birlikte Kuban ve Laba kıyılarında yerleşen Kasay, Nevruz boyları ile Kırım ordusunda görevli Nogaylar da mevcuttu. XIX. yüzyıla ait istatistikleri incelediğinde Nogayların coğrafi nüfus dağılımları konusunda değişkenlikleri dikkatini çeker. Bu konuda Klaproth, Pauli, Rus kaynakları ve Rittich'in istatistiki araştırmalarını inceler. Ona göre en doğru sonuçlar Richt'in verileridir. Pauli toplam Nogay sayısını 50.000 ile sınırlarken Richt ise Stavropal da 84.622, Terek Bölgesi'nde 8428; Dağıstan'da 1991 olmak üzere toplam 95. 041 Nogayın yaşadığını tespit etmiştir. Vambéry, Richt'in bu toplam nüfus sayısına Kumuk bozkırında yaşayan Nogayların dahil olmadığını tespit eder. Sonuç olarak Kırım'da yaşayan Nogayların da bu sayıya eklenmesiyle sayısının 100.000'e varacağını öngörür.¹²⁴⁴ Ona göre nüfusun gitgide azalmasındaki en önemli etken Çarlık Rusya'nın takip ettiği Ruslaştırma politikasıdır. Nogaylar XIX. yüzyılda Rusya'nın baskı siyasetine boyun eğip asimile olmaktansa büyük kitleler halinde Kırım Türkleriyle birlikte göç etmiştir.¹²⁴⁵

2.3.3.3. Kundurlar (Karaağaçlar)

Kundurlar, günümüzde Kafkasya'da varlıkları bilinen Türk boylarından biridir.¹²⁴⁶ Vambéry'ye göre tıpkı Nogaylar, Özbekler ve Kıpçaklar gibi Kundurlar da VIII. ve XIII. yüzyılın ortalarında Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda varlıkları bilinen Peçenekler, Hazarlar, Hunlar gibi Türk topluluklarının devamı niteliğindeki bir Türk toplumdur.¹²⁴⁷ Bununla birlikte bu Türk toplumu, Nogayların en yakın akrabalarıdır. Bu akraba boyu, Nogaylar başlığı altında değil de ayrı bir konu başlığı çerçevesinde incelemek ister. Bu amaçla XIX. yüzyılın seyyah, etnograf ve tarihçilerinden edindiği

¹²⁴³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 545.

¹²⁴⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 545-548.

¹²⁴⁵ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 33-34.

¹²⁴⁶ Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 20/31.

¹²⁴⁷ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 478.

bilgilerden yola çıkarak Kundurlar hakkında tespitlerde ve çıkarımlarda bulunmaya çalışır. Rus kaynaklarında bu topluluktan “Kundrowski Tatar” diye bahsedildiğini görür; fakat ona göre bu adlandırma tüm Kundurları kapsayıcı bir ad değildir. Zira “Kundrowski Tatar” adının “izin verilmiş Tatar ya da Nogay” anlamına geldiği kanısındadır. Dolayısıyla Ruslar bu adlandırmayla Nogayların, Kuma ve Terek kıyılarına yerleşmesine burada yaşayan Türkler tarafından izin verilen kolundan bahsetmektedir. O halde Ruslar gibi Kundurov demektense tüm halkı kapsayan “Kundur” adını kullanmanın daha doğru olduğu sonucuna varır.¹²⁴⁸

Araştırmasında Kundurların kendilerini “Karaağaç” diye adlandırdıklarını fark eder. Onun Rus etnograf Nebolsin’in bir makalesinden edindiği bilgiye göre Kundurların kendilerini Karaağaç diye tanımlanmaları, XVIII. yüzyılda göç edip yerleştikleri coğrafya ile ilgilidir. Zira Kundurlar, Nogayların Kasay boyunda çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle Kuban Kıyılarına ve Biştav (Pyatogor) Dağı çevresine yerleşirler. Burada en çok bulunan ağaç türü Karaağaç olduğu için onlar zamanla Karaağaçlar diye anılırlar. Vambéry, 1850’li yıllarda Kundurların Baymirza Bölgesi’nde Biştav yakınlarında hala akrabaları Nogaylarla birlikte yaşadıkları dikkate alınacak olursa Nebolsin’in bu iddiasının doğru olabileceğini düşünür. Karaağaç halkı arasında bu göçün 1740 yılında gerçekleştiği anlatılmaktadır. Dolayısıyla ona göre Kundurlar, Kalmukların 1740 yılında Cungarya’ya doğru çekilmesi sonrasında gerçekleşen göç hareketi sırasında Büyük Nogay Ordası’ndan ayrılan topluluklardandır.¹²⁴⁹ Vambéry’nin bu bilgilerini irdelemek için bir yüzyıl öncesindeki İtil Bölgesi’ndeki Kalmuk-Nogay ilişkilerine geri dönmemiz gerekmektedir.

Moğol soylu Kalmukların, XVI. yüzyıldan itibaren İtil Bölgesine göç etmeye başladığı bilinmekle birlikte onların en yoğun göçleri Kalmuk tayşalarının Çarlık yönetimiyle resmi görüşmelerin yapıldığı XVII. yüzyılın başlarına denk gelmektedir.¹²⁵⁰ Kalmukların Doğu’dan Kafkaslardaki İtil (Volga) Bölgesine göçleri 1618-1632 yılları boyunca devam eder.¹²⁵¹ Nitekim XVII. yüzyılda Nogayların tarihinde dönüm noktası

¹²⁴⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 553-dn.1.; Ahmet Caferoğlu ve Hüseyin Namık Orkun’un Vambéry’nin Kundurlar hakkındaki tespitlerini doğruladığı görülmektedir.; bk. Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 47.; Hüseyin Namık Orkun, *Yeryüzünde Türkler* (İstanbul: Bilge Karınca Yay., 2011), 83.

¹²⁴⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 553-555.

¹²⁵⁰ Oktay Berber, “Kalmukların XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Başkurt ve Nogaylarla İlişkileri Üzerine”, *Yeni Türkiye* 132, (2023), 145-146.

¹²⁵¹ Mualla Uydu Yücel, “Kalmuklar”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 24/ 267.

niteliğindeki olay, “Kalmuk İstilası”dır.¹²⁵² En yıkıcı Kalmuk göçü ise Ho-Örlök idaresinde gerçekleşir. Onun 50.000 Kalmuk ailesiyle ya da 50.000 Kalmukla İtil Bölgesi’ne geldiği iddia edilmektedir.¹²⁵³ Nihayetinde 1632 yılında İtil Kalmukları Hanlığı kurulur. Hemen hemen aynı zaman diliminde Doğu’da ise Cungarya Kalmuk Hanlığı’nın kuruluş süreci tamamlanır.¹²⁵⁴ Kalmukların Nogaylar üzerindeki baskısının giderek artması sonucunda 1642 yılında Büyük Nogay Ordası’nda bölünmeler yaşanır. Büyük baskı sonrasında 1646 yılında beş yüz Nogay ailesi Kalmuklara tabi olur.¹²⁵⁵ Sonuç olarak XVII. yüzyılda Kalmuk İstilasından sonra Nogayların bir kısmı Osmanlı-Kırım hakimiyet alanına giderken diğer bölümü ise Kalmukların yönetimi altına girerek yaşamlarını devam ettirir. Nogaylar ve Kalmuklar arasında yaşanan bu hakimiyet mücadelesi XVIII. yüzyılda Nogayların gitgide parçalanmasına yol açar.¹²⁵⁶ Kalmuklar ise 1724’te Rusya’ya tabi olur.¹²⁵⁷

Tarihsel süreç göstermektedir ki Vambéry’nin bahsettiği Büyük Nogay Ordası’ndan bölünmeler 1740 yılında değil de 1640’lı yıllara rastlamaktadır ve Kalmukların da henüz 1740’ta Cungarya’ya göçleri başlamamıştır. Kundurların Kalmuklara katıldığı tarihin ihtilafı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Vambéry’nin ifade ettiği gibi Kalmukların İtil Bölge’sine göçlerinin bir sonucu olarak Kundurların onlara katıldığını söylemek mümkündür.

Vambéry’nin araştırmalarına göre Kundurlar, Kalmuklara tabi oldukları ilk iki yıl Dunduk Ambo’nun, daha sonra 17 yıl boyunca Dunduk (Donduk) Daşı’nın, 11 yıl da Ubaşı Han’ın yönetiminde varlıklarını sürdürmüşlerdi.¹²⁵⁸ Donduk Daşı’nın oğlu Ubaşı Han’ın¹²⁵⁹ 1761 yılından itibaren Rus hakimiyeti altındaki İtil Kalmuklarını yönettiği bilinmektedir. Onun yönetimi sırasında Rusya’nın XVIII. yüzyılın başlarından itibaren uyguladığı Kalmuklara yönelik baskısı daha da artar. Kalmuklar 1767 yılından itibaren Rus baskısı ve boyunduruğu altında yaşamaktansa Cungarya’ya göç etmek istediklerine dair söylemlerde bulunurlar. 1770’te bu göç kararları netleşir. 4 Ocak 1771 tarihinde

¹²⁵² Alpargu, “Nogaylar”, 203.

¹²⁵³ Berber, “Kalmukların XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Başkurt ve Nogaylarla İlişkileri Üzerine”, 146.

¹²⁵⁴ Uydu, “Kalmuklar”, 267.

¹²⁵⁵ Berber, “Kalmukların XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Başkurt ve Nogaylarla İlişkileri Üzerine”, 151.

¹²⁵⁶ Alpargu, “Nogaylar”, 203.

¹²⁵⁷ Uydu, “Kalmuklar”, 267.

¹²⁵⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 552-553.

¹²⁵⁹ Osman Yorulmaz, “Kalmukların İdil Boyundan Anavatan Cungarya’ya Dönüşleri”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2013), 357.

Ubaşı Han, Kalmuk halkına Cungarya'ya göç etmek istediklerini duyurur. 5 Ocak 1771 tarihinde Kalmukların toplam 31.000 çadırı ile Cungarya'ya göçleri başlar.¹²⁶⁰

Vambéry, araştırmalarında Kundurların Kalmuklara tabiiyetlerinin 1770 yılında son bulduğunu ve 1771 yılından itibaren Rus tebaası olduğunu anlatır.¹²⁶¹ Nitekim Rus Çariçesi II. Katerina'nın 19 Ekim 1771 tarihinde Kalmuk İdil Hanlığını kaldırarak bölge yönetimini ise Astrahan Valiliğine bağladığı bilinmektedir. Cungaryaya göç etmeyip bölgede kalan Kalmuklar ise Rus tebaası olmaya devam ettiler.¹²⁶² Vambéry'ye göre Kundurlar, Kalmuklardan ayrıldıktan sonra Astrahan ile Kızılyar arasında posta hizmetlerinden sorumlu olmuşlar, 1785 yılında Astrahan Vilayeti'nin Kranoyarsk şehrinde yaşamaya başlamışlardır. Bununla birlikte Aktöbe, Bereket nehirleri Volga (İtil) deltası, Seyit (Saytovka), Hoca-Tay (Kocatayevka) yerleşim yerlerine yerleştirilmişlerdir. Tespitlerine göre Rus hakimiyetine giren Kundurların sayısı 11.157 kişidir. Kundurlar, Nogay Edigey soyuna dayanan Kasay ve Kaspulat olmak üzere iki kola ayrılır. Bu kollardan Kasay Boyu "As, Cangı Nayman'dan (Töbetpesler), oluşur. Nayman'ın ise "Çagabaylı, Baganlı, Şobalaçı" olmak üzere üç kolu vardı. Kaspulat Boyu ise "Mangıt, Kügüs, Ergenekli, Temirhoca, Baygundı, Altıayak" şeklinde alt kollara ayrılmaktadır. XIX. yüzyılda her iki boya ait olmadığı düşünülen Salçıgit ve Tok gibi boyların da varlığı bilinmektedir. Araştırmalarında Radloff ve Levchine'nin Kazak Türklerini oluşturan Nayman, Mangıt, Baganlı, Kirayt gibi boy isimlerini tespit ettiklerini görür. Bu isimler Kundurları da oluşturan boylardır. Bu bilgilerden yola çıkarak Kundurların dolayısıyla da Nogayların Kazak Kırgızlarının (Kazaklar) Cüzlerini oluşturan Türk topluluklarından olduğu çıkarımına varır. Onun bu çıkarımında bulunmasına neden olan sadece boy isimlerindeki benzerlik değildir. Kundurların dillerinin fonetik bakımdan Nogaycadan daha çok Kazak-Kırgızcasına (Kazakça) benzediğini düşünür. Nitekim tespitlerine göre bu iki toplum yaklaşık yüzyıldır göçebe yaşantıları gereği yaz mevsiminde Aktöbe'nin sol kıyısında birlikte yaşadığı için kültürel bir etkileşim içerisindeydi. Nihayetinde Vambéry, Kundurların Nogayların en

¹²⁶⁰ Oktay Berber, "Kafkasya'da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar", *Yeni Türkiye* 72 (2015), 371-372.; Yorulmaz, "Kalmukların İdil Boyundan Anavatan Cungarya'ya Dönüşleri", 357.; Uydu, "Kalmuklar", 267.

¹²⁶¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 553.

¹²⁶² Berber, "Kafkasya'da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar", 374.

yakın akrabaları olduklarını kabul etmekle birlikte Kazak-Kırgızlarıyla (Kazaklarla) da etnik ve kültürel etkileşim yaşadıkları sonucuna varır.¹²⁶³

Afet İnan'a göre Özbek, Kazak, Başkurt, Nogay Türklerinin soy ve uruk adları aynıydı. Günümüzde bu konuda yapılan araştırmalarda, Kundurların Nogayların bir boyu olup Karaağaç Nogayları adıyla da bilindiği vurgulanmaktadır.¹²⁶⁴

2.3.3.4. Kumuklar¹²⁶⁵

Kafkas halklarından biri olan “Kumuklar”, XVIII. ve XIX. yüzyılda pek çok araştırmanın konusu olur. Özellikle XIX. yüzyılda Kumukların etnik kökeni hakkında pek çok fikir ileri sürülüyordu. Bu konuda araştırma yapan bilim adamlarından biri de Ármin Vambéry'dir.¹²⁶⁶ Kumukların etnik kökeni meselesi, onun çözümlmek istediği konulardan biridir.¹²⁶⁷

Vambéry A Magyarok Eredete adlı eserinde Kumukların etnik kökeninden kısaca bahsetmektedir. Bu çalışmasında, Kumuklar ile Gazikumuk'ların aynı Türk toplumu olduğunu sanır. Tespitlerine göre Gazikumuklar, Sulak Göl'den Derbend'in ortalarına kadar Hazar'ın Batı kıyıları boyunca yerleşen Nogaylarla birlikte yaşayan küçük bir Türk topluluğudur. Bu dağ topluluğu, XVI. yüzyılın ortalarında Rusya'nın egemenliği altına girerek Kuban çevresine yerleşmiştir. Gazikumuklar (Kumuklar), XIX. yüzyılda artık pek çok yere dağılmış bir Türk toplumu olup ve yoğun olarak Sulak ile Terek arasındaki alanda yaşıyordu. İşte bu tarihsel süreç içerisinde Gazikumukların tıpkı Uz ve Kahlılar gibi milli benliklerini korudukları kanısındadır. Dolayısıyla Gazikumuklar

¹²⁶³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 552-553, 555, 557.; Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 47.; Orkun, *Yeryüzünde Türkler*, 83.

¹²⁶⁴ Nesrin Güllüdağ, “Nogay Türkleri”, 556.

¹²⁶⁵ Bu Türk halkı, günümüzde büyük oranda Rusya Federasyonu'na bağlı Kuzeydoğu Kafkasya'da kurulan Dağıstan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Azerbaycan'ın Kuzey sınırlarına yakın alanların daha kuzeyi ile Hazar Denizi'nin Batısındaki topraklarda kurulan “Derbent, Babayurt, Mahaçkale, İzerbaş, Kızılyurt, Hasavyurt” gibi yerleşim yerleri, onların yoğun olarak yaşadığı başlıca şehirler arasındadır.; Mehmet Alpargu, “Tarihsel Süreç içerisinde Kumuklarda Aile”, *Altay Toplulukları Aile ve Aile Değerleri*, ed. İlhan Şahin-Fahri Solak vd. (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2019), 611.; Ayrıca bk. Ufuk Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 20/500.; Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 50-51.

¹²⁶⁶ Tavkul, “*Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları*”, 500-501.; Ömer Karataş, Mehmed Said Arbatlı, “Kumuk Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX / 1 (2015), 102.

¹²⁶⁷ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 481.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 558-561.

(Kumuklar) hakkındaki etnik bilinmezliği çözümlemenin çok zor olmadığı sonucuna varır.¹²⁶⁸

Kumuklar hakkındaki araştırmalarını derinleştirdiğinde Alman asıllı dilbilimci Baron Peter von Uslar'ın Kumuk Türkleri hakkındaki “Kasikumukische Studien” adlı çalışmasına rastlar.¹²⁶⁹ Bu onun Gazikumuk adının Kumukların diğer adı olduğu yönündeki fikrinin değişmesine yol açacaktır. Nitekim Uslar, çalışmasında geçmişte Lak adıyla bilinen bir Kafkas halkının, Kumuk veya Gumuh adlı başkentlerinde yaşadığını ve onların İslamiyet'i benimsemeleriyle birlikte kendilerine “din uğruna savaşan” anlamına gelen “Gazi” unvanının verildiğini ifade etmekteydi. Yine onun tespitine göre Laklar, İslamiyet'i kabullerinden itibaren “Gazi-Kumuk” (Kazikumuk) adıyla bilinmekteydi ve Kumuklar ile Gazi Kumuklar arasındaki tek benzerlik dinleriydi.¹²⁷⁰

İşte bu doğrultuda onun bu araştırmalarından etkilenen Vambéry de Das Türkenvolk adlı eserinde “Kumukların etnik adı Kumuk ya da Kumuh adıyla bahseder. Kendilerine Lak diyen Kafkas dağlıları, Gazi sıfatıyla birlikte Kazikumuk diye aynı adı (Kumuk) taşımaktadırlar” sözleriyle Kumuklar ile Gazikumukların aynı toplum olmadığını ifade eder. Kumuklar, Gazikumuklar gibi Kafkas halklarını önemli ölçüde dil ve kültür bakımından etkileyen baskın bir toplumdur. Tespitlerine göre bu duruma benzer bir örneğe, Güney'den Kuzey'e doğru ilerleyen Azerbaycan Türklerinin bölgedeki yerleşik İran halkına İslam dinini ve Türkçeyi benimsetmelerinde de rastlanmaktadır.¹²⁷¹ Bu tespitleriyle bir önceki çalışmasında Kumukların etnik adı hakkındaki hatalı tespitini düzeltmeye çalışır.

Araştırmalarında kelimelerin etimolojik çözümlemesine önem veren Vambéry'nin “Kumuk” adının anlamı konusunda da tespitlerde bulunduğu dikkati çekmektedir. Ona göre Kumuk adının kök hecesi “kım-” fiilidir. Kım- kelimesi, “kımıldamak, hareketli olmak” anlamlarına sahiptir. Dolayısıyla Kumuk adının “kımiltı, hareketli ve seri olan” anlamlarına gelen “Kımık” adıyla bağlantılı olduğu sonucuna varır. Ayrıca bu adın, Türklerin etnik kökeninin anlatıldığı efsanevi hikâyede geçen “Kımak” ile ilgili

¹²⁶⁸ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 116, 481.; Vambéry, *Der Ursprung Der Magyaren*, 106, 449.

¹²⁶⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 558-dn.3.

¹²⁷⁰ A. Schiefner, *Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslars Kasikumukische Studien*, *Mémoires*, X/12, (St. Petersburg: 1866), 1.; Laklar/Lekler hakkında bilgi için bk. Mustafa Aydın, “Lekler-Dağıstan'da yaşayan Kafkas halklarından biri.”, *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2003), 27/131-133.

¹²⁷¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 558-dn.3.

olduğunu da düşünür. Tarih araştırmalarında Kuzey Kafkasya halklarından Kumuklar ile “Kimeklerin” ses bakımından benzerliği nedeniyle birbirlerine karıştırılmaması gerektiğini vurgular.¹²⁷²

Kumuk adının etimolojisine dair tespitlerinden sonra araştırmalarında, Kumukların etnik kökleri hangi topluma, medeniyete dayanır? sorusuna dair fikirlerine yer verir. XVIII. yüzyılda yaşamış bilim adamı ve seyyah Johann Gottlieb Georgi’nin *Russland* adlı eserinden, Kumukların bir kolunun Kafkasya’nın kuzeydoğusunda Dağıstan Vilayeti’nde Hazar Denizi’nin kıyısı boyunca yerleşmiş iken bir başka kolunun ise Sunzha’nın güneyi ile Terek kıyılarında varlıklarını sürdürdükleri bilgisine sahip olur.¹²⁷³ Dağınık bir şekilde yaşayan Kumukların tıpkı Karaçaylar gibi tarihin en eski zamanlarında bu topraklara geldiği sonucuna varır.

Alman oryantalist Julius von Klaproth’un çalışmalarından¹²⁷⁴ Kumukların Hazarların mirasçısı olabileceği yönündeki tespitlerini irdeler. Klaproth’un araştırmalarına göre Kumuklar doğrudan Hazarların torunları olmamakla birlikte VIII. yüzyılda Hazarların yaşadığı bugünkü Kafkas topraklarına gelmişlerdir. Derbend, o dönemlerde Ariler ile Türklerin sınırır. Dolayısıyla Kumuklar, Hazarların başkenti İtil’in sağındaki topraklardan Don ve Dinyeper’e uzanan bu geniş saha üzerinde yer alan göçebe unsurlardan biridir. Vambéry ise Klaproth’un bu tespitinin bir hipotezden öteye gidemeyeceği kanısındadır. Bu fikre katılmama sebebini ise 1819 yılında Rus hakimiyetine giren Terek ve Dağıstan bölgelerindeki toplam 71.968 kişinin dış görünüşleri bakımından Türklük özelliklerine çok fazla sahip olmamalarına bağlamaktadır. Yine de ona göre Kumuklar ya Hazarlar döneminden ya da daha eski zamanlardan itibaren Kafkas bozkırının en eski halklarından biridir. Bu Türk halkı, yüzyıllar içerisinde farklı Kafkas toplumlarını kendi bünyesinde toplar. Böylece Kuzey Kafkasya’nın Doğu’sunun Türkleşme süreci boyunca İran ile Türkler arasındaki etnik sınırı oluşturmayı başarır. Dolayısıyla bu tarihi rollerinden dolayı bu toprakların gerçek

¹²⁷² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 23, 558-dn.3.; Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 53.

¹²⁷³ bk. Georgi, Johann Gottlieb, *Russland Beschreibung aller Nationen des russischen Reiches, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten*, (im Verlage der Dykischen Buchhandlung: 1783).; Vambéry, *Das Türkenvolk* adlı kitabında Johann Gottlieb Georgi’den eserinin adını ifade etmeden kısaca “Georgi” diye bahsetmektedir. Araştırma sonuçlarımız, onun Georgi diye bahsettiği kişinin “Johann Gottlieb Georgi” olduğunu doğrulamaktadır.; bk. Vambéry, *Das Türkenvolk*, 558-dn.1, 563-dn.1.

¹²⁷⁴ bk. Julius von Klaproth, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien* 2, (Galle und Berlin: Buchhandlungen des Hallischen Waisenhauses, 1814), 272; Julius von Klaproth, *Asia Polyglotta* (Paris: 1823), 220.

sahipleri Kumuklardır. Onun bu son savında,¹²⁷⁵ bölgede varlıkları bilinen Oğuz-Kıpçak boylarının varlığını¹²⁷⁶ gözden kaçırdığını söylememiz mümkündür.

Vambéry'nin tespitlerine göre Kumukların tarihindeki bir diğer önemli olay XII. yüzyılda gerçekleşen Moğol İstilasıdır.¹²⁷⁷ Kumukların XII. yüzyılda Gazikumukları Dağ bölgesine iterek bugünkü topraklarını yurt edindikleri iddia edilmektedir.¹²⁷⁸ Oysa Vambéry'e göre, Moğol İstilasıyla başlayan Türk akınlarıyla birlikte Kafkasya'nın kuzeyi ile güneyini birbirine bağlayan kapının açılmasına rağmen Kumuklar hem mezhep farklılığı hem de İran kültürünün etkisinde kalmaları sebebiyle Azerbaycanlılar ile arasına daima bir set çektiler. Onların yerine sadece yakın komşuları Gazikumuklar, Çerkesler, Avarlar, Dargınlar ile kültürel temas halinde kalmayı tercih ettiler.¹²⁷⁹

Kumukların etnik yapısıyla ilgili XIX. yüzyıldaki araştırmalarda ortaya atılan bir diğer husus, onların Nogaylarla akraba oldukları hipotezidir. Vambéry, bu konunun asla göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünür. Araştırmalarında Rus etnograf J. P. Golovinsky'nin Magazin der Nachrichten des Tereker Gebiets adlı çalışmasından Nogaylarla ilgili bölümleri kısaca özetler. Edindiği bilgilere göre Kumukların Nogaylarla akrabalıkları Moğol İstilasından sonra Hazar Denizi'nin batısına çekilen Kumukların bir koluyla ilgilidir. Bu Kumuk kolu ile Nogayların akrabalıkları, Nogay Hanı Mamay Han'ın¹²⁸⁰ Ordası'na dayanıyordu. Mamay'ın ölümü üzerine İsmail Mirza ile Deli Urak'ın oğulları Kazı (Kadı) ve Karasay arasında anlaşmazlıklar baş gösterir.¹²⁸¹ Nitekim İsmail Mirza, özellikle ekonomik açıdan güçlü olmak için Rus yanlısı bir siyaset izlemektedir. İsmail Mirza'nın rakibi Yusuf Mirza'nın ise Osmanlı Devleti'ni destekler bir tutum sergilemesi üzerine onu 1555 yılında öldürtür. İşte bu gelişme Nogaylar arasında iç huzursuzlukların çıkmasına yol açar.¹²⁸² Vambéry, bu anlaşmazlıkların nedeninden bahsetmese de Kazı (Kadı) ve Karasay'ın İsmail Mirza ve Kırımlılardan rahatsız olarak Volga'dan Hazar kıyılarına kadar olan sahaya göç edip¹²⁸³

¹²⁷⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 558-560.

¹²⁷⁶ Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 51.; Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", 501.

¹²⁷⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 560.

¹²⁷⁸ Rıza Kurtuluş, "Kumuklar", *DİA* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002), 26/ 372.

¹²⁷⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 560.

¹²⁸⁰ Nogay Orda'sının başına 1540 yılında Şeyh Mamay'ın geçtiği bilinmektedir.; Alpargu, "Nogaylar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, 802.

¹²⁸¹ bk. J. P. Golovinski, "Sbornik swjedjenij o terskoi oblastij", *Magazin der Nachrichten des Tereker Gebiets*, Wladikawkaz (1878).

¹²⁸² Alpargu, "Nogaylar", 802-803.

¹²⁸³ Vambéry'nin de ifade ettiği gibi hem İsmail Mirza'ya duydukları öfke hem de Rus baskı politikası ve kuraklık nedeniyle Kazı Mirza öncülüğündeki Nogaylar, 1557-1558 yıllarında İdil Nehri'nden Batı'ya

daha sonraları Kırım Hanı Adil Sultan ile aralarını düzelttiklerini ifade eder. Aslında Vambéry'nin bahsettiği bu göçler sonrasında¹²⁸⁴ Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde Kazı (Kadı) Mirza'nın liderliğinde "Küçük Nogay Orda'nın" kurulduğu bilinmektedir.¹²⁸⁵ Yine onun tespitlerine göre Terek Nogay mirzaları, Kazı (Kadı) soyundan gelen Nogaylardır. Kumuklar ve Nogaylar için asıl dönüm noktası olacak olay ise Astrahan Hanlığı'nın yıkılmasıyla (1552) birlikte Rusya'nın bölgeye hâkim olmak için Terki (Terek) Kalesi'ni inşa ettirmesiyle başlar. Zira Rusların bu bölgedeki güçlerini arttırması üzerine Nogayların bir bölümü Kumukların yaşadığı topraklara, bir bölümü de Şamhal Bölgesine doğru göç eder. Kumuk topraklarına göç eden bu Nogaylar, Nogay Kumukları adıyla tanınır. Nogay Kumukları, son Mirzaları Başık Baz Kanpulat'ın (Kambolat?) ölümüyle gittikçe zayıflayarak Terek Nehri'nin sol tarafına çekilir. XIX. yüzyılda Nogay Kumukları, Kara Nogaylar adıyla da biliniyordu.¹²⁸⁶ Günümüzdeki araştırmalarda da Kara Nogayların özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllardan itibaren Terek Nehrinin Kuzeyinde ve Kuma Irmağı ile Hazar Denizi arasındaki Kafkas bozkırlarında yoğun olarak yaşadıklarını doğrulanmaktadır. Bununla birlikte Kara Nogayların onların yaşadıkları çevrede komşuları olan Kabardeyler, Kumuklar, Çeçenler gibi Kafkas halklarının kültürleriyle etkileşim halinde oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla günümüzde Nogay toplumu içerisinde bilinen Karaçay, Çeçen gibi soyların yanı sıra Kumuk soylu Nogayların varlığı¹²⁸⁷ Vambéry'nin ifade ettiği Nogayların ve Kumukların ortak tarihsel sürecini açıklar niteliktedir.

Vambéry'nin bakış açısına göre bir toplumun etnik köklerini tespit etmede tarihin verilerinin yanı sıra antropolojik veriler de önemliydi. Tespitlerine göre Kumuklar, fizyonomileri bakımından Dağıstanlılardan ayrılışlar da Kura kıyısı ile Terek Nehri'nin sol tarafında yaşayan Türkler kadar Türk tipolojisini taşımamaktaydılar.¹²⁸⁸ Günümüzde de Kumuklar arasında Vambéry'nin ifadelerine benzer bir tipolojik ayrım dikkati çekmektedir. Zira Ufuk Tavkul'un tespitine göre Dağıstan'da Sulak Irmağı'nın

doğru göç ettiler. Bu Nogaylar daha sonraları "Kazı (Kadı) Ulusu" adıyla bilindiler. Nogayların bu göçleri Kazan ve Astrahan Hanlıklarının Ruslar tarafından işgal edilme planlarının ve süreçlerinin yoğun bir şekilde gerçekleştirildiği döneme denk gelmektedir.; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, (İstanbul: Kitapevi Yay., 2012), 76-77.; Alpargu, "Nogaylar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, 802-803.; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 283-284.

¹²⁸⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 560.

¹²⁸⁵ Alpargu, "Nogaylar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, 803.

¹²⁸⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 560.

¹²⁸⁷ Tavkul, "Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar", 345, 348.

¹²⁸⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 560.

kuzeyinde yaşayan Kumuklar genellikle sarışın ve mavi gözlükten; güneydeki Dağlık alana yakın yerleşim yerlerindeki ise esmer tenli, siyah saçlı olup koyu tonlardaki göz rengine sahiptirler.¹²⁸⁹ Vambéry, Kumukların fiziki özelliklerinde İran veya başka halklarla kaynaştığının izlerini bulmanın zor olduğunu altını çizerek. Kumuklar başta olmak üzere Kafkasya'nın Kuzey kesimindeki Türk topluluklarında Ural-Altay tipinin hâkim olduğu kanısındadır.¹²⁹⁰

Sonuç olarak Vambéry'nin tüm bu araştırmaları neticesine göre Kumuklar, Milattan sonra yüzü yıllardan itibaren Kafkasya'nın doğusunda varlıkları bilinen en eski Türk topluluklarından biridir. Hatta onların Hazarlar'dan daha önce bu topraklarda yaşadıklarına dair kanısını ise “Kumuklar kadim çağlarda bile burada belli bir kültüre sahip olduklarından ve Türklüğün İran'ı Derbend'den ayıran sınır hattının kuzeyindeki, en güney en ileri savunma karargahını oluşturdukları hususu hiç şüphe götürmezdir.” diyerek dile getirir. Bununla birlikte tarih araştırmalarında Kumukların Nogay Türklerinin kısmen akrabası olduğu sonucuna da varır. Ayrıca Kumukların dil, din ve kültür bakımından Kafkas halklarını etkileyen baskın bir Türk topluluğu olduğunu vurgular.¹²⁹¹

2.3.3.5. Karaçaylar

Orta Kafkasya'da Elburz Dağı çevresinde, Doğu'da Çerek ile Batı'da Laba Irmaklarının havzalarının kapladığı dağlık arazide Malkarlarla birlikte yaşayan Türk halklarından birdir. Tarih boyunca bu Kafkas halkı, beraber yaşadığı Malkar Türkleriyle pek çok seyyahın, araştırmacının ilgi odağı olur.¹²⁹² Vambéry de Karaçay Türklerinin etnik kökenini araştırmak isteyenlerden biridir; fakat onun araştırmalarında Malkarlar yer almıyordu.

Karaçaylar hakkındaki araştırmalarında özellikle Alman Türkolog Klaproth'un, Henry Howorth'un, Macar seyyah Johann von Besse'nin Karaçaylar hakkındaki çalışmalarını irdedeği anlaşılmaktadır. Bu araştırmaları sırasında Howorth'un Karaağaçlar olarak da bilinen Kundurları, Karaçay Türkleri ile karıştırdığını tespit eder. Tespitlerine göre bu

¹²⁸⁹ Ufuk Tavkul, “Kumuk Türkleri Tarihleri, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme”, *Kırım Dergisi* 13/50 (2005), 29.

¹²⁹⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 570-572.

¹²⁹¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 558-560-563, 571.

¹²⁹² Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, 490-492.; Ömer Karataş- Serdar Işık, “Seyahatnamelerde Kuzey Kafkasya Türkleri”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2015), 382-383.

karışıklığın başlıca sebebi, her iki topluluk isminin ilk sözcüğündeki Türkçedeki “kara” kelimesiyle ilgiliydi. Halbuki bu isim benzerliğine rağmen Karaçay ile Karaağaçlar etnik bakımdan birbirlerinden farklı topluluklardır. Karaağaçlar (Kundurlar) etnik bakımdan Nogay’dır. Bununla birlikte Karaçayların etnik köklerinin ya Uzlara ya da Kumanlara dayandığı kanısındadır. Araştırmalarında Karaçaylıların dili ile Codex Kumanicus’taki XIV. yüzyıl Kıpçak Türkçesi arasındaki benzerlik oldukça dikkatini çeker.¹²⁹³

Vambéry, Karaçaylıların Kuman kökenli olabileceği yönündeki savında Klaproth’un “Reise im Kaukasus” adlı eserindeki Karaçaylılar hakkındaki tespitlerinden de etkilenir. Zira Klaproth’un Kafkas gezisinde edindiği bilgilere göre Karaçaylar, Eski Macar yerleşim yerine en yakın bölgeden, Kuma bozkırlarından Kafkas dağlarına sürülmüşlerdir. Mingi -Tau denilen Elburz’da Kursuk, Kuban ve Teberde kıyılarında yaşamaktaydılar. Mingi -Tau yer adını etimolojik açıdan çözümlemek isteyen Vambéry’ye göre Ming’in diğer söyleyişi Meng olup “gök” anlamına gelir. Tau ise “Dağ” demektir. Dolayısıyla bu yer adının “Gök Dağı” anlamına geldiği kanısına varır.¹²⁹⁴ Halbuki Karaçay-Malkar Türkçesinde -m harfi, Eski Türkçedeki -b harfidir. B ve M seslerindeki bu dönüşüm nedeniyle Eski Türkçe’deki Bengü kelimesi, Karaçay-Malkar Türkçesinde Mingi olarak telaffuz ediliyordu. Dolayısıyla Mingi (Bengü) “ebedi ve sonsuzluk”¹²⁹⁵ anlamlarına geliyordu.

Elburz (Mingi Tau) çevresinde birlikte yaşadıkları Çerkesler onlara, dağlı anlamına gelen “tatrakuş-ha” demektedir. Çerkeslerin yoğun yaşadığı bir yerde bulunmalarına rağmen milli varlıkları olan dillerini koruduklarını tespit eder. Yine Klaproth’tan edindiği bilgilere göre XIX. yüzyılın başında Kursuk’un Kuban’a karıştığı kıyı bölgesinde yaklaşık 250 Karaçay hanesi yaşıyordu. Karaçaylılar iri ve siyah gözlü, beyaz tenli dış görünüşleri açısından Tatarlardan daha çok Gürcülere benziyordu. O bu bilgiden yola çıkarak onların da Osmanlılar ve Azerbaycanlılar gibi Türklere benzemediklerini iddia eder.¹²⁹⁶

¹²⁹³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 563.

¹²⁹⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 563.

¹²⁹⁵ Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Dili ve Edebiyatı”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 20/565, 567.; Karaçay-Malkar Türkçesi, Kıpçak Türkçesinin bir koludur.

¹²⁹⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 563-564.; Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, 491-492.

Vambéry'nin Karaçaylılar hakkında yaptığı araştırmalarında oldukça dikkatini çeken bir diğer husus, Macarlar ile Karaçaylıların aynı Türk soyundan olabilecekleri teziydi.¹²⁹⁷ Onun bu konuya olan ilgisi tesadüfi değildir. Zira onun A Török Faj (*Das Türkenvolk*) kitabını yazmasının asıl amacı olan “Macarların Türk soylu olabileceği” yönündeki teziyle oldukça örtüşmektedir.¹²⁹⁸ Klaproth 1808 yılında gerçekleştirdiği Kafkasya seyahatini anlattığı eserinde, Macarların Kafkasya'daki eski yerleşim yerlerini ve Karaçaylıların Macarların eski yurdlarına yakın yerde yaşadığını anlatıyordu.¹²⁹⁹ Vambéry, onun bu konudaki fikrinden etkilenmekle birlikte onu asıl etkileyen Macar seyyah Jean Charles de Besse'nin tespitleridir. Besse, 1829 yılında Kafkasya seyahati sırasında Karaçaylar ile Macarların akraba olduklarını iddia ediyordu. Vambéry'ye göre bu, keşif niteliğinde doğru bir bilgidir. Bu bilginin doğruluğunun ilk kanıtı ise Besse'nin Kafkas seyahatinde Karaçay halkından dinlediği hikâye, efsane, destan gibi sözlü edebiyat ürünleridir. Bu anlatıların ilki, halkın Karaçay adını nereden aldıkları ile ilgilidir. Vambéry bu halk efsanesini kısaca şu cümlelerle anlatmaktadır:

“...Bugün bile canlılığını koruyan bir geleneklerine göre ataları günümüzde Kazakların yaşadığı bozkırlarda ikamet etmişler ve her hanenin ak veya kara bir inek ile ellerinde bu ineklerden yoksa üç sıradan ineği vergi niyetine vermek zorunda kaldıkları kuvvetli bir komşularının zulmünden kaçmak için Kuban'ın sol yakasına, ulaşması güç dağlara çekilmişlerdir. Bu göç faaliyetini Karaçay adlı bir reislerinin liderliğinde yapmışlar, sonra da tüm halk bu adı almıştır...”¹³⁰⁰

Aslında bu hikâyede anlatılan kahramanın adı “Karça” adlı bir beydir. Zaman içerisinde Karça adı, “Karaçay” adıyla söylenegelir. Günümüzde de Karaçay Türkleri, adlarının bu hikâyenin kahramanı Karça'dan aldıklarını ifade ederler. Günümüze ulaşan bu hikâye¹³⁰¹ ile Vambéry'nin Besse'den aktardığı hikâyenin anlatımları arasında küçük değişimler dikkati çeker.

Besse, Karaçaylılar arasında Oruspié, Bizingi, Hulyam, Balkar ve Dugur adında beş Macar köyünün varlığını tespit eder. Buradaki halk Karaçaylılardan farklı bir dil

¹²⁹⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 563-566.; Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 48.

¹²⁹⁸ Güngörmüş, “Türk Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármin Vámbéry'nin Yeri”, 74, 76.

¹²⁹⁹ Julius von Klaproth, *Travels in The Caucasus and Georgia* (London: 1814), 224-240, 280-293.

¹³⁰⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 563-565.; Jean Charles de Besse, *Voyage en Crimée au Cavcase, en Georgie, En Arménie, En Asie Mineure Et Constantinople En 1829- Et 1830* (Paris: 1838), 66-68.

¹³⁰¹ Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, 491.; Adilhan Appa'nın tespitlerine göre Karaçay adı, Karça'dan türemiş bir isim değildi. Bununla birlikte Kıpçak kökenli Karça'nın XVI. veya XVII. yüzyıl başlarında Karaçaylıların lideri olarak onların Kıpçaklaşma sürecini başlattığı kanısındadır. Ayrıca Adil Appa Karça ile ilgili hikâyenin XVI. yüzyıla ait olduğunu vurgulamaktadır.; bk. Adilhan Appa, “Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014), 2/ 583-584.

konusuyordur.¹³⁰² Vambéry, bu köylerden Dugurların dillerinin İran kökenli olabileceği kanısında olduğu için Besse'nin bu köylerdeki tespitlerinin Macarların köklerini keşfetmek için yeterli bir kanıt oluşturmayacağını düşünür. Bununla birlikte Besse'nin eserinden Oruspié köyünden Mirza Kul'un¹³⁰³ anlattığı "Macar Prensi Efsanesi'ni" okuduğunda Macar ve Karaçayların akrabalığı açısından bu efsaneyi oldukça dikkate değer bulur. Tarihçi Amedée Thierry'nin¹³⁰⁴ bu efsane ile Macar tarihçilerinin Csaba'(Çaba) Efsanesini karşılaştırmalı şekilde incelediğini tespit eder. Thierry'nin bu efsaneye dair yorumlarını incelediğinde "Macar Prensi Efsanesinin" Radloff'un Güney Sibirya Halk Edebiyatına dair çalışmalarında yer alan Kazak-Kırgız söylenceleriyle (Manas?) benzerlikler taşıdığını fark eder. Nihayetinde tüm bu bilgilerden yola çıkarak Macarların ataları ile Karaçaylıların akraba olabileceği kanısına varır. Bu kanısının doğru olabileceğinin pek çok dayanağı olduğunu vurgular. Bunlardan ilki, Kafkasya'nın kuzeyinde halk efsanelerinde ve bazı eski yerleşim kalıntılarında Macar adının hala varlığını korumasıdır. İkincisi ise Karaçayların Kuma bozkırında, XIX. yüzyılda Macar harabeleri olarak bilinen yerin çok yakınından bu günkü topraklarına göç etmeleridir.¹³⁰⁵ Günümüzde de Karaçay Türkleri arasında anlatılan bir efsaneye göre Karaçay halkı Hazar Hakanı Obadiy (Obedia) Han'ın baskısı üzerine "Macar" ya da "Kırk Macar" adlı bir şehirden liderleri Karaçay ile dağlık vadilere göç etmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra bu halk, liderlerinin ölümü üzerine ona hürmeten "Karaçay" adıyla anılır.¹³⁰⁶

Vambéry'nin Karaçaylar'ın Macar olabileceği yönündeki bir diğer kanıtı ise VII. Konstantin Porphyrogenitus'un, *De Administrando Imperio* adlı eserinde Macarlar hakkında anlattığı bilgilerdir. Zira ondan edindiği bilgiye göre IX. yüzyılda Peçeneklerle yaptığı savaşı kaybeden Macarlar, yaşadıkları Labedia topraklarını terk ederken bir kısmı Etelkuzu (Atelkuzu) ve Panonia'ya, diğer kısmı ise Pers bölgesine

¹³⁰² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 565.; Besse, *Voyage en Crimée au Cavcase*, 67.

¹³⁰³ Vambéry, bu beyden Karaçayların lideri olarak; Besse ise Oruspié Köyü'nden Mirza Kul diye ifade eder.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 565.; Besse, *Voyage en Crimée au Cavcase*, 68-69.

¹³⁰⁴ Amedée Thierry, Attila efsanelerinden eserinde bahsetmektedir. bk. Amedée Thierry, *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe*, II/ II (Paris: 1865), 382-402.; Macar Türkolog Gyula Németh ise Amedée Thierry'nin eski ve yeni efsanelerini karşılaştırmalı şekilde incelememesi nedeniyle onu eleştirmekteydi. bk. Gyula Németh, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982), 259.

¹³⁰⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 565.

¹³⁰⁶ Appa, "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni", 583.

yerleşmişlerdir.¹³⁰⁷ Dolayısıyla bu bilgilerden yola çıkılarak IX. yüzyılda Pers denilince, Derbend'in Kuzey sınırını oluşturan Kafkasya topraklarının anlaşılması gerekiyordu. Sonuç olarak tespitlerine göre Macarlar Türk'tür, Karaçaylar da Macarların Kuma bozkırından Kafkas Dağlarına itilen Türk topluluklarından biridir. Kafkas Dağlarında yaşayan Macarlar, dillerini kaybetse de Karaçaylar anadillerini korumayı başarmışlardır. Macar seyyah Besse'den tespit ettiği bilgilere göre 1829 yılında Karaçay Türklerinin nüfusu 19.800'dür. Bu nüfusa N. Von Seidlitz'in tespit ettiği Çehem, Balar, Urisbi adlı Macar boyları dahil değildi.¹³⁰⁸

Vambéry'nin Karaçayların etnik kökleri hakkındaki bu tespitleri uzun süredir tartışmaya açık olup hala bilim dünyasında tam anlamıyla açıklığa kavuşmamış konular arasındadır. Nitekim bu araştırmacılardan Ahmet Caferoğlu'na göre onun bu tespitleri sadece bir hipotezdir.¹³⁰⁹ Hüseyin Namık Orkun'un ise bu konuda Vambéry ile tek ortak düşüncesi onların bir Türk kavmi olduğudur. Orkun, Karaçaylıların nereden Kafkasya'ya geldiklerinin hâlâ bilinmediğini ifade ediyordu.¹³¹⁰ Adilhan Appa ise onların etnik kökenini Vambéry'nin de bahsettiği Karaçay halk efsanelerinde aramaktadır. Günümüz Karaçay Türklerinin etnik köklerini, Karaçi (Karaçay) Bey etrafında toplanan halkın Hazar baskısı nedeniyle Macar adlı şehirlerini terk edip Laba, Arhız gibi yerleşim yerinde yaşayan Bulgarlarla kaynaşmalarına bağlıyordu.¹³¹¹ Ufuk Tavkul,¹³¹² Sadık Müfit Bilge Karaçaylıların Kafkasya'da hüküm süren Hunlar, Bulgarlar, Hazarlar, Kıpçaklar gibi Türklerle sosyo-kültürel bakımdan kaynaşmış bir Türk toplumu olduğu kanısındadır.¹³¹³ Peter Golden de Karaçay-Balkarların etnik köklerinin Hun, Hazar, Alan, Kıpçak Türklerine dayandığını bununla birlikte onların asıl kimliklerinin XIII. ve XIV. yüzyıllarda şekillendiğini ifade etmektedir.¹³¹⁴

2.3.4. Batı Türkleri

Vambéry, Batı Türkleri sınıflandırmasına, İran Türkleri olarak adlandırdığı Azerbaycan Türklerini ve Osmanlıları dahil eder. Batı Türkleri adlandırmasındaki gerekçe ise Orta

¹³⁰⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 565.; Konstantin Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, 103-105.

¹³⁰⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 565.

¹³⁰⁹ Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 48.

¹³¹⁰ Orkun, *Yeryüzünde Türkler*, 86.

¹³¹¹ Appa, "Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni", 584.

¹³¹² Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", 490.

¹³¹³ Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, 14.

¹³¹⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 400.

Çağ'da Uzen, Guzen ya da Rumen olarak bilinen bu Türk topluluklarının atalarının Selçuklularla, Cengiz Han'ın ordusuyla ve Timur ile Asya'nın batısına göç ettikleri kanısına varmasıdır. Dolayısıyla ona göre bu Türk halklarının ataları, Pontus (Karadeniz/Kafkas) Türkleridir ve bugünkü topraklarına Hazar Denizi'nin Kuzey kıyıları ile Aral Denizi'nin Kuzey'inden gelirler.¹³¹⁵

2.3.4.1. İran ve Azerbaycan Türkleri

Azerbaycan Türklerinden A Magyarok Eredete adlı çalışmasında “İran Türkleri”¹³¹⁶ adıyla bununla birlikte Das Türkenvolk adlı eserinde “İran Türkleri ve Azerbaycanlılar”¹³¹⁷ diye bahsetmektedir. Bu Türk toplumundan “Türk halkının, Derbend'e kadar Yukarı Kafkasya'nın da dâhil olduğu eski İran bölgesine bugüne dek dağılmış bir bölümdür” diye tanımlamaktadır. Dolayısıyla o, çalışmalarında Yukarı Kafkasya'da yaşayan halk için bazen Azerbaycanlılar bazen de İran Türkleri adlandırmasını kullanmaktadır. Tespitlerine göre Azerbaycan halkı, en eski devirlerden itibaren İran coğrafyasında yaşayan Türk boylarını oluşturan halkanın bir parçasıdır. Bu Türk halklarının tarihsel süreçte Yukarı Kafkasya, Horasan, Hazar'ın güney kıyılarına ne zaman yerleştikleri ve nereden geldikleri konusunu açıklayabilmek onun bu araştırmasındaki başlıca sorunsalıdır. Tarih öncesi dönemlerde İran'ın en eski medeniyeti olan Parthılar zamanında bozkırlardan Yukarı Kafkasya'ya pek çok Türk akınının gerçekleşir. Bunun en önemli delili ise eski İran efsanelerinde ezeli düşman olarak gösterilen “Turan” ile ilgili anlatılardır. Ona göre bu topraklara gelen Türklerin amacı, Partların medeniyet varlıklarından yararlanmak ve onların çalışkanlıklarının meyvelerini yemekten ibarettir. Bununla birlikte İskitlerin bu bölgedeki varlığı, Horenli Musa'nın MS 193-213 yıllarına ait verdiği bilgiler ve Priscus'un Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın İran'a yönelik seferlerde bulunduğu dair tespitleri, tarihin ilk devirlerinden itibaren bu bölgedeki Türk varlığını kanıtlamaktadır. Yukarı Kafkas halklarının etnik oluşumlarının da bu tarihi süreç içerisinde oluştuğunu düşünmektedir. Yine de tarihin, İslamiyet'in doğuşuyla birlikte Yukarı Kafkasya'da Azerbaycan'da Türk varlığının oluşum süreciyle ilgili daha net veriler sunduğunu ifade etmektedir. Tespitlerine göre Derbendnâme'de MS VIII. yüzyılda Halife Hişam bin Abdülmelik

¹³¹⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 85.

¹³¹⁶ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 482.

¹³¹⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 569.

zamanında Hazar Türklerinin Araplarla olan mücadeleleri ve Hazarların Azerbaycan'a giriş süreçleri anlatılmaktadır. Bununla birlikte tarihi süreçte Yukarı Kafkasya'nın İran halkı ile Ural-Altay halklarının sürekli mücadelelerine sahne olduğu bilinmektedir. XIX. yüzyılda Azerbaycan topraklarında bulunan halk ise Selçuklular zamanından itibaren güneyden kuzeye doğru ilerleyen ve göçebe yaşantılarından zamanla yerleşik yaşama uyum sağlayan Türk savaşçılarından geriye kalanlardır. Araştırmalarında Seidlitz'in bu göç sürecinin tarihsel çerçevesini daha da genişleterek Selçuklulardan itibaren Yukarı Kafkasya nüfusunu oluşturan halkların, Moğollar, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safevilerin güneyden düzenledikleri akınları sonucunda bu bölgeye göç eden Türkmen boylarının olduğu tezini doğru bulur. Moğol baskısı sonucunda Yukarı Kafkasya'daki Türkleşme sürecinin hızlanmaya başladığı sonucuna varır. Zira XIII. yüzyıldan itibaren İran'ın kuzeybatı kesimlerinde Türk hakimiyetinin kurulmaya başladığını düşünür. Özellikle de Akkoyunlular ve Karakoyunlular arasındaki mücadeleler sırasında Türkmenlerin önemli bölümünün İran'ın kuzey hattındaki bozkırlardan Azerbaycan ve Yukarı Kafkasya'ya göç ettiklerine dair tespitlere ulaşır. Bu bilgilerden yola çıkarak XIX. yüzyılda İran'dan Yukarı Kafkasya'ya uzanan topraklarda dağınık olarak bulunan Türk varlığının aslında XV. yüzyılın ortalarında Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan döneminde dağılan Türk boylarıyla paralellik taşıdığına dair çıkarımda bulunur.¹³¹⁸

İşte bu çerçevede İran'daki Türk nüfusunun dağılarak Azerbaycan, Hamedan gibi pek çok şehirlerde varlığını sürdürdüğünü ifade eder.¹³¹⁹ Araştırmalarında elde ettiği verilere göre Kafkas Dağlarının güney yamacından Aras Nehrine uzanan sahada en çok Türk'ün yaşadığı şehir Bakü'dür. Bununla birlikte Şamahı, Nuha¹³²⁰ ve Şuşa şehirlerinin çevrelediği alan en yoğun nüfusa sahiptir. Bu durumun nedeni ise geçmişte Şirvan Hanlığı'nın hakimiyetinde olan bu toprakların ilk önce Moğolların daha sonra da Akkoyunlu ve Kara Koyunluların mücadeleleri nedeniyle Türk akınlarının merkezi haline dönüşmesidir. Bu bağlamda Yukarı Kafkasya'da Türk nüfusunun ilk yerleşim yeri bu coğrafi alandır. Vambéry'nin bahsettiği şehirlerden biri olan Nuha¹³²¹ şehrinin tarihini incelediğimizde Güney Kafkasya'nın doğusunda yer alan ve VIII. yüzyılda

¹³¹⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 569-574.; Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 482.

¹³¹⁹ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 482.

¹³²⁰ Günümüzdeki Şeki şehridir.

¹³²¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 574.

Arap hakimiyetinde kalan şehrin XI. yüzyılda Arap hakimiyetinin zayıflamasıyla birlikte Şirvanşahların bir toprağı olduğu ve Moğol istilası sonrasında bir süre İlhanlı hakimiyetinde kaldığı ve XIV. yüzyılda ise bağımsız bir meliklik olduğu anlaşılmaktadır. Bu şehir XV. yüzyılda ise Vambéry'nin ifade ettiği gibi Akkoyunlu ve Kara Koyunluların mücadele sahası içerisinde olup bir süre Akkoyunlulara bağlı bir şehir olur.¹³²²Vambéry, Khanikoff'un araştırmalarından İslam kültürüne ait eski izlerin Erivan'a kıyasla Şirvan'da daha fazla bulunduğunu öğrenir. Böylece bölgedeki Müslüman Türklerin kaçınıcı yüzyıldan itibaren görüldüğünü tahmin etmenin mümkün olabileceğini ifade eder.¹³²³

XIX. yüzyıla gelindiğinde tahminlerine göre beş ya da altı milyonluk İran nüfusu içerisinde iki milyon İran Türkü bulunmaktadır.¹³²⁴ İran Türkleri Azerbaycan, Hamse, Tahran, Irak ve Horosan'da yerleşik yaşama uyum sağlamış Türkmen asıllı halktan oluşur. Karabağ'da ise Hoca Ali, Begdilli, Şeyhli; Mazenderan'da İmamlu, Avşarlar, Canbegli gibi pek çok Türk boyu Yukarı Kafkasya'dan İran'a uzanan topraklarda dağınık olarak yaşamaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan'daki Türklerin bu halkanın bir zincirini oluşturduğunu sıklıkla vurgular. Bu halkların etnik oluşumundaki İran etkisi onun üzerinde durduğu bir diğer husustur. Tespitlerine göre tarihin en eski çağlarında, bu topraklarda var olan Ari halklar ile bu bölgeye gelen Türk unsuru kaynaşarak yeni bir etnik yapının oluşmasına yol açmıştır. Alman dilbilimci Klaproth'un tespitlerinden yola çıkarak Azerbaycan'da konuşulan lehçenin bunun bir kanıtı olduğunu ve tüm bunlara rağmen onların İran ve Arap etkisinden kendilerini soyutlayabildiklerini savunmaktadır. Buna rağmen hem Azerbaycan hem de İran'da yaşayan Şahsevanler, Kaçarlar gibi bazı Türk boylarının İran ile etnik bakımdan karıştıkları kanısındadır. Fiziksel olarak da bu iddiayı kanıtlamanın mümkün olduğunu düşünmektedir. Bu tespitlerini doğrulayabilmek için Yukarı Kafkasya'da ve İran'daki Türkler ile İranlıları antropolojik açıdan kıyaslamaktadır. Etnik karmaşadan dolayı gerçek Türk tipine rastlamanın mümkün olmadığını söylemekle birlikte Türkistan Seyahati sırasındaki izlenimlerine göre Azerbaycan ve Horasan'daki Türkler fiziksel bakımdan Türk karakteristiğini korumaktadır. Güney Türklerinden Kaşgaylarda ise tam tersine fiziksel bakımdan İran etkisinin görüldüğü kanısındadır. İran Türklerinin her ne kadar İranlılara

¹³²² Mustafa Aydın, "Şeki", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 38/489.

¹³²³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 574-575.

¹³²⁴ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 483.

benzese de aidiyet bağları bakımında Orta Asya Türklerine bağlı olduklarını söylemektedir. İran Türkleri ile akraba olan Osmanlıların ise onlara daha mesafeli davrandığını hatta onları küçümsediğini iddia etmektedir. Osmanlıların daha ziyade Azerbaycan Türkleri ile anlaştığını “...Osmanlılar ile Azerbaycanlıların anlaşması Azerbaycanlılar ile Türkmenlerin anlaşmasından daha kolaydır...” sözleriyle ifade etmektedir. Lehçelerindeki benzerliğin buna en iyi delil oluşunu örneklerle anlatmaktadır.¹³²⁵

2.3.4.2. Osmanlılar

Vámbéry, gençlik yıllarından itibaren Osmanlı kültür ve medeniyetini yakından tanımak ister. Bunun için de Osmanlı Türkçesini öğrenmeye karar verir. Bu amaçla 1857 yılında İstanbul’a geldiğinde Macar Bilimler Akademisi’nin tavsiyeleri doğrultusunda kütüphanelerde Osmanlı tarihiyle ilgili el yazması kaynakları inceler. Daha önce ifade ettiğimiz gibi amacı bu kaynaklarda Macarların tarihini araştırmaktır. O, bu süreçte ilk olarak Hoca Saadettin Efendi’nin Tacü’t Tevarih’ini ve İbrahim Peçevi’nin Peçevi Tarihi’ni inceler ve bu eserlerden Macarlar ile ilgili bölümleri Macarcaya çevirir.¹³²⁶ Örneğin Peçevi Tarihi’nde Osmanlılar ve Macarlar arasında gerçekleşen 1526 Mohaç Savaşı’yla ilgili bölümü Macarca’ya tercüme eder.¹³²⁷ Bununla birlikte Feridun Ahmed Bey’in Münşe’atüs Selâtin’inden Kanuni Sultan Süleyman ve Erdel Prensi Gábor Bethlen dönemlerinde Osmanlı-Macar ilişkilerini anlatan bölümleri de tercüme eder. Macar Tarihi açısından önemli bir eser olan Tarih-i Üngürüs’ün bir nüshasını ve bu eseri tanıtan bir makaleyi 19 Mart 1859 yılında Macar Bilimler Akademisi’ne gönderir. Onun bu mektubu incelendiğinde İstanbul’da bulunduğu süreçte II. Bayezid ve I. Selim döneminde Osmanlı-Macar ilişkileri hakkında oldukça bilgi sahibi olduğu ve özellikle de XIV. ve XV. yüzyıl kroniklerini incelediği anlaşılmaktadır.¹³²⁸ Ragıp Paşa Kütüphanesi’ndeki araştırmaları sırasında 210 numaralı katalog kaydında “Gazavat-ı Osman Han” adlı anonim bir eseri gördüğünden bahseder. Hatta bu eserde anlatılanların Aşıkpaşazâde’de anlatılan tarihi olaylardan daha erken bir dönemi aydınlattığı sonucuna

¹³²⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 571, 574-575, 580-581, 585-587.

¹³²⁶ Géza, “Osmanlı Tarih Yazarlarının İlk Macarca Çevirmenleri: János Repicky, Ármin Vámbéry ve József Thury”, 14, 16-17.

¹³²⁷ Erika Hancz, “Peçuylu İbrâhim”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 34/ 216-218.; bk. Ármin Vámbéry, *A Mohácsi ütközet (Pecsevi Ibrahim Efendi)* X (Budapest: történeti Keziratából Fordítva, *Új Magyar Múzeum*, 1860), 31-36.

¹³²⁸ Papp, “Vámbéry ve Osmanlı Tarihçiliği”, 139-140.

varır. Bu bağlamda bu eserin yazarını “Türk Heredot” olarak nitelendirir. Dávid Géza’nın araştırmalarına göre Ragıp Paşa Kütüphanesi’nde böyle bir eser yoktur.¹³²⁹Günümüzde Aşıkpaşazâde’nin anlattıklarının daha eski dönemlerini aydınlatan bir kitap, henüz tespit edilebilmiş değildir.

Vámbéry’nin 1861 yılına geldiğinde Macar Bilimler Akademisi’ne gönderdiği 1 Nisan 1861 tarihli mektubundan hâlâ Macar-Osmanlı ilişkileri kapsamında araştırmalarına devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu mektubunda Selanikî Tarihi ile Fındıklılı Mehmed’in Silahdar Tarihi’nden bazı bölümleri Macarca’ya çevirdiğinden bahseder. Onun bir diğer neşir çalışması Karaçelebizâde’nin Süleyman-nâme adlı eseridir. Bu eserden Macar tarihiyle ilgili on dört sayfayı Macarcaya tercüme eder. Zira el yazması eserlerin satın alınmasının mümkün olmadığını dile getirir. Eserlerin çeviri sürecinin onu zorladığını yazar.¹³³⁰

Macaristan’a 1861’de geri döner. Dönüşünden kısa bir süre sonra 29 Nisan ve 6 Mayıs 1861 tarihlerinde Macar Bilimler Akademisi’nin önünde İstanbul’da yaptığı tarih araştırmaları hakkında bir söylev gerçekleştirir. Buradaki ilk konuşması “Türk Tarih Literatürü” hakkındadır. Bu sunumunda, Türk Tarihi ile ilgili analizlerde bulunabilecek kadar bilgi sahibi olduğu görülür. Vambéry, Akademi’de gerçekleşen söylevinde Osmanlı kaynaklarını resmi, resmi olmayan ve tarihe yardımcı kaynaklar olmak üzere üç gruba ayırır. Osmanlı tarihçilerini ise resmi ve gayri resmi olmak üzere iki grupta ele alır. Bu tasnifine göre Hoca Saadettin Efendi ve Cevdet Paşa’yı resmi tarihçi; Solakzâde Mehmed Hemdemi ve İbrahim Peçevi’yi gayri resmi tarihçiler olarak nitelendirir. Vakanüvislik makamının ilk olarak II. Murad dönemiyle başladığını öne sürer. Osmanlı Tarihi ile ilgili aldığı el yazmalarını Macar Bilimler Akademisine bağışlar. İdris-i Bitlisi’nin Heşt Bihişt adlı eseri bunlardan biridir. Osmanlı tarihçilerinin eserlerini, kaleme alırken kullandıkları dilin özelliklerine göre üç gruba ayırmıştır: Birinci grupta, Günlük konuşma dili ile yazılanlar; İkincisinde, yöneticiler ve ilim adamlarının kullandığı Arapça, Farsça sözcük ve tamlamaların ağırlıklı olarak kullanıldığı bir Türkçe ile yazılanlar; üçüncüsü ise sadece ilim adamlarının kullandığı yoğun bir

¹³²⁹ Géza, “Osmanlı Tarih Yazarlarının İlk Macarca Çevirmenleri: János Repicky, Ármin Vámbéry ve József Thúry”, 22.

¹³³⁰ Papp, “Vámbéry ve Osmanlı Tarihçiliği”, 140.

şekilde Arapça ve Farsça ile yazılan eserlerdir. Osmanlı ve Macar tarihi açısından önemli 27 tarihi kaynak hakkında bilgi verdikten sonra buradaki söylevini tamamlar.¹³³¹ Vambéry böylece Macar tarihini aydınlatmaya çalışırken Osmanlı Devleti tarihi hakkında da bilgi dağarcığını oldukça zenginleştirir. İstanbul seyahatinde bu araştırmalarının yanı sıra gözlem ve yaşantıları sonucunda da Osmanlılar ve Osmanlı Kültür ve Medeniyeti hakkında değerlendirmeler yapacak kadar bilgi edinir. Nitekim Türkistan seyahatinde Osmanlı'nın Tahran Sefareti'nde misafir olduğunda onun Osmanlıları kültürel ve karakter özellikleri bakımından İranlılarla kıyaslayacak kadar bilgi sahibi olduğu görülür. Bu doğrultuda ona göre Osmanlılarda İranlıların kıvrak zekâsı ve neşeli mizacı yoktur. Yine de Osmanlıların, güvenilir ve samimi insanlar olmaları nedeniyle bu eksikliklerinin neredeyse tamamen kapandığı sonucuna varır. Osmanlı Sefareti'nde bu konu hakkındaki sohbetlerinde İranlıların eski kültürleri ve şiirdeki yetenekleriyle övünürken Osmanlıların ise Avrupa dillerini öğrenmeleri ve Avrupa'daki tarih, kimya, fizik gibi bilimlerdeki çalışmalara önem verdiklerini ifade eder. Nihayetinde kendi medeniyetlerinin gelişimi için bu bilim dallarını kullanmaları nedeniyle Osmanlı kültür ve medeniyetinin İran'dan daha üstün olduğunu dile getirir.¹³³²

Türkistan seyahati sırasında Gümüştepe'de Yomut Türkmenleri arasında konaklarken (Nisan 1863) Türkmenlerin Osmanlı Devleti'ni, kendileriyle kan bağı olan akrabaları olarak gördüklerine şahit olur.¹³³³ Türkistan seyahati dönüşünde Asya kültür ve medeniyeti ile Osmanlıları kıyaslar. Bu konudaki hislerini:

“Orta Asya'nın kasvetli vahşiliği ile Boğaziçi'nin tabii güzelliklerini kıyaslayarak, Türklerin payitahtını öncekine nazaran çok daha büyüleyici bulmakla kalmadığımı, aynı zamanda buradaki Türklerin Asya içlerinde yaşayan soy ve din kardeşlerine nazaran çok daha önünde yer alan medeni bir milletin görüntüsüyle karşılaştığımı söylemeliyim...”¹³³⁴ diye ifade eder.

İşte bu çerçevede o, İstanbul ve Türkistan seyahatlerinde edindiği bilgilerden yola çıkarak araştırmalarında Osmanlılar ve Osmanlı Tarihi hakkında tespitlerde bulunmaya başlar. A Magyarok Eredete adlı çalışmasında devlet adı olarak değil de etnik bir isim olarak Osmanlıların, Batı'daki en geniş topraklara, en kalabalık nüfusa sahip olması

¹³³¹ Papp, “Vambéry ve Osmanlı Tarihçiliği”, 141-142.

¹³³² Vambéry, *Travels in Central Asia*, 23.

¹³³³ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 53-54.

¹³³⁴ Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 161.; bk. Vambéry, *His Life and Adventures*, 319.

bakımından Türk-Tatar ailesinin en güçlü üyesi olduğunu ifade eder. Bununla birlikte onun eski ulusal karakterinden zamanla uzaklaştığını düşünür. Onun Osmanlılar hakkında vurguladığı bir diğer husus kuruluş sürecinin Süleyman Şah öncülüğünde 25 ya da 30 bin savaşçıyla mı yoksa daha sonra ona katılan Türkmenlerle mi gerçekleştiğidir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı toplumunun Arap, Fars, Ermeni, Rum, Slav, Kafkas ve diğer unsurların rengarenk karışımından oluşan bir kültür mozaigine dönüştüğünü düşünür. Bu toplumlar arasında nadir de olsa Türk kanının karıştığını ifade eder. Onların zaman içerisinde Osmanlıların dinini, ahlakını ve dilini benimsediklerini düşünür. Osmanlıların nüfusunun 10 milyon kişi olduğunu söyler.¹³³⁵

Das Türkenvolk'ta (1885) Osmanlıların etnik köklerine yönelik tespitlerde bulunmaya devam eder. Bu konuda yaptığı pek çok araştırmada, etnografların Osmanlıların gerçek anlamda Türk olmadığı, Türk kanı taşımadığı ve dolayısıyla Osmanlı adının siyasi bir nitelik taşıdığı yönündeki fikirlerinden etkilenir. Bu nedenle Osmanlıların ne zaman siyasi bir varlık olarak ortaya çıkıp nasıl siyasi manada bir millete dönüştüklerini anlayabilmek için tarihten yararlanılması gerektiğini belirtir. Tarih kaynaklarında Osmanlıların tarih sahnesine çıkış sürecinin her ne kadar Ertuğrul Bey ile başladığı ifade edilse de Osmanlıların etnik köklerini araştırmak için Türklerin Küçük Asya'ya (Anadolu) ilk geliş süreçlerinin incelenmesi gerektiğini vurgular. Bu bağlamda Selçukluların tarihini irdeler. Doğulu tarih yazarlarının "Selçuklular, Oğuzların bir boyudur" şeklindeki fikirlerine katılır. Oğuzların tarih öncesi çağlarda Batı'ya göç eden Türklerden olabileceğini iddia eder. Yine tespitlerine göre Kuzey İran'dan Asya'ya ulaşan Türkler, Türkmenlerin yakın akrabasıdır.¹³³⁶ Türkmenlerin bir kısmı XI. yüzyılda Hazar Denizi bozkırlarından Volga'ya (İtil) uzanan sahada yaşarken Selçuk adıyla bölünenlerin ise Samaniler topraklarından geçerek Ceyhun'a vardıklarını ve burada Bizans'ı yenilgiye uğrattıklarını anlatır. Bizans ile savaşan bu kişinin Selçuk'un torunlarından Kutalmış Bey olduğunu düşünürken Neşri'de bu kişinin Kök Alp (Yeşil Yiğid) adıyla anıldığını söyler. Bu bağlamda Osmanlıların kuruluş sürecini Selçuklulara dayandırır ve Osmanlıların etnik köklerini Selçukluların torunu Kök Alp'in oğlu Süleyman Şah'a bağlar. Süleyman Şah'ın 50 bin göçmen ailesiyle birlikte Erzurum ve Erzincan dağlarında göçebe bir yaşam sürdürdüğünü ifade eder. Otlaklarının

¹³³⁵ Vámbéry, *A Magyarok Eredete*, 483-485.

¹³³⁶ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, 594-595.; Vámbéry, çalışmalarında sıklıkla Türkmenlerin Oğuzlar olduğunu ifade eder.; bk. Vámbéry, "M. Vámbéry On The Turcomans-Their Past And Future", 12.

azalmasıyla birlikte göçleri sırasında Fırat kıyısındaki Suriye sınırına yakın Caber'de Süleyman Şah'ın aniden öldüğünü anlatır. Neşri'de buranın "Mezar-ı Türk" olarak anıldığını tespit eder. Süleyman Şah'ın ölümü sonrasında Sonkor Tigin, (Sungur) Gündoğdu, Ertuğrul ve Dündar'ın yol ayrımına düştüğünü anlatır.¹³³⁷ Oğullarından Ertuğrul ve Dündar'ın dört yüz kişilik bir aileyle birlikte Fırat'ın yukarısındaki Sürmeli'yi yurt edindiklerini belirtir. Onlardan bir grubun Suriye çölüne çekildiğini ifade eder. Vambéry, onlardan geriye kalan Türkmen ailelerin hala burada mevcut olduğunu dile getirir. Ertuğrul'un Moğol baskısı sonucunda Sultan Alaaddin'e hizmetlerinden dolayı kendisine tımar olarak verilen Karacadağ'a yerleştiğini ifade eder. Osmanlı hükümdarlığının ilk temel taşı Ertuğrul koysa da devletin asıl kurucusunun Osman olduğu kanısındadır. Osmanlıların henüz göçebe oldukları dönemden itibaren Anadolu'nun Türkleşmesine büyük bir katkı sağladıklarını belirtir. O, araştırmalarında Osmanlıların Selçuklularla olan bağını vurgulamakla birlikte Osmanlıların beylikten devlete geçiş sürecinde bölgede var olan Ermeni ve Yunan halklarıyla kaynaştığını ifade eder. Bunun ise devletin kuruluş sürecinde tımar sistemi adıyla benimsenen bilinçli bir politikanın sonucu olduğunu belirtir. Bu konuda Harmankaya Tekfurı Köse Mihal örneğini verir. Bir zamanlar Türklerin ezeli düşmanı olan Köse Mihal'in İslamiyet'i benimsemesinde Hristiyanlık inancındaki zayıflığının ve ona verilen tımarların etkili olduğunu düşünür.¹³³⁸

Osmanlıların devlet olarak yükselişiyle birlikte din değiştirmenin büyük boyutlara ulaştığını ileri sürer. Bunun başlıca nedeni ona göre Osman Bey'in fetih politikası çerçevesinde gerçekleşen savaşlar sırasında Yunanlıların önemli bölümünün Avrupa'ya kaçması ve Anadolu'nun nüfusunun azalmasıdır. Geriye kalanların da büyük çoğunluğunun İslamiyet'i kabul ettiğini düşünür. Dolayısıyla ona göre Ermeniler, Rumlar, Sami unsurlar Türkleşmeye maruz kalmıştır. Bu nedenle Osmanlıların Oğuz soylu olmakla birlikte zamanla ari Türk olma özelliğini kaybettiğini düşünür. Bu durumun Anadolu'nun Ege Bölgesi'nde daha belirgin olduğu kanısındadır. Halbuki

¹³³⁷Vambéry, *Das Türkenvolk*, 595-596.; Vambéry Osmanlıların Kuruluş sürecini irdelemeden önce Süleyman Şah'ın oğullarının adı konusunda etimolojik tespitlerde bulunur. Sonkor Tigin'in Arapça imladan dolayı yanlış okunduğu ve doğrusunun Şahin anlamına gelen "Şonkar"; Ertuğrul adının ise "adam parçalayan"; Gündoğdu'nun ise "gün doğumu" anlamına gelip bu adın Kutadgu Bilik'te bir Uygur şehzadesinin adı olduğunu ifade eder.; Osmanlıların kuruluş süreci ve menşeleri hakkında ayrıca bk. Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 8. Basım, 2018), 15-22.

¹³³⁸Vambéry, *Das Türkenvolk*, 596-600.

Osmanlı topraklarında yaşayan Türkmen olarak bilinen Yörüklerin saf Türk kanı özelliğini koruduğunu düşünür. Onların gelenek ve göreneklerinde, dil ve edebiyatlarında bunun belirgin olduğunu söyler. Osmanlılarda Türklüğün ise sadece askeriyede ve devlet yaşantısında görüldüğünü ifade eder. Eğer Osmanlı devlet adamları Macarlar, Almanlar ve İtalyanlarla mücadele etmek yerine gücünü dağınık halde bulunan akrabalarını bir araya getirmeye yoğunlaştırsalardı ve buna Tanrı Dağları'yla Altaylardan başlayıp Kırım'dan Tuna'ya uzanan sahada yaşayan Türkleri de katabilselerdi dünyanın en büyük gücü olabileceklerini dile getirir. Osmanlıların zamanla ulus bilincinden uzaklaşması ve devleti ayakta tutacak temel dinamik olan Türklüğün azalması sonucunda saygınlık ve itibar bakımından çöküş sürecine girdiğini ifade eder. Avrupa boyunduruğu altına girmeleri durumunda ise ne kadar modernleşip Avrupalılaşmaya çalışsalar da Türk ulusunun gerçek kimliğine kavuşamayacağını vurgular.¹³³⁹

¹³³⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 598, 600,602, 605-606, 620- 622.

3. BÖLÜM: ÁRMİN VAMBÉRY’NİN TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI VE ANALİZLERİ

Ármin Vambéry’nin kültür tarihi araştırmaları tesadüfi bir ilginin ya da entelektüel olma adına girişilmiş bir çabanın sonucu değildir. Onun Türk medeniyetine ve kültürüne dair araştırmaları gençlik yıllarında başlar. İstanbul ve Türkistan seyahatleri sırasında Türk kültürü hakkında ilk elden bilgi sahibi olur. Bu süreçte aile, misafirperverlik, yemek, giyim, inanışlar, dil ve edebiyat gibi kültür unsurlarına dair tespitlerini önce seyahatname türündeki edebi eserlerine daha sonra da etnografya çalışmalarına yansıtır. Onun kültürel çalışmalara verdiği değer, Türk tarihinin etnografik veriler ışığında daha iyi aydınlanacağı kanısıyla bağlantılıdır. Çalışmamızda onun Türk kültürü hakkındaki tüm gözlem ve araştırma sonuçları bütüncül bir bakış açısıyla irdelenecektir.

3.1. Türk Ailesi

3.1.1. “Aile” Adının Etimolojisi

Aile, Türk sosyal yapısını oluşturan en temel unsurlardan biridir.¹³⁴⁰ Ármin Vambéry’ye göre Türk diline ait pek çok topluluk isminde olduğu gibi “aile” kavramının da kesin bir tanımı yoktur. Bu amaçla ilk olarak aile kelimesi ile aile bireylerini ifade eden Türkçe kelimelerin etimolojisi hakkında bir araştırma yapar. Araştırmalarında öncelikle Çağatay Türkçesi’nde, Osmanlı Türkçesi’nde ve Çuvaşça’ daki aile kavramıyla ilgili kelimeleri inceler. Çuvaşça kelimelerde, Zolonitzky’nin Çuvaşça sözlüğünü esas alır. Aile fertlerini ifade etmek için kullanılan “Bala- çağa” (Bala çaka), çoluğ-čožuğ (çoluk-çocuk) kelimelerinin insanlar veya çocuk anlamlarına geldiğini tespit eder. Aile kavramını açıklayan en kapsamlı kelimenin ise “ev, avlu, yaşam yeri” anlamlarına gelen “öj” (öy¹³⁴¹) kelimesi olduğu kanısına varır. Aile kelimesinin en eski adlandırmasının “uruk” ve uruk kajaş” (uruk kayaş) olduğunu ifade eder. Yine tespitlerine göre bu kelimelerden Uruk, “soy” anlamına gelirken; Uruk Kajas (kayaş) ise soyun temsil edildiği aile anlamını taşımaktadır. Vambéry’nin bahsettiği Uruk (Urug) kelimesi,¹³⁴²

¹³⁴⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 18. Basım, 1999), 227.

¹³⁴¹ Macar Türkolog Ármin Vambéry, Çağatayca ve Osmanlı Türkçesi kelimelerin yazımı sırasında zaman zaman Macarca harfleri kullanmıştır. Örneğin; “Öj” kelimesinde yer akan “j” harfi Macar alfabesinde Türkçedeki “y” harfi gibi okunmaktadır.

¹³⁴² Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 64, 68.; Vambéry’nin bahsettiği kayaş kelimesinin anlamı tespit edilememiştir.

Orhun Abideleri'nde yer alır. Urug, Türk Bozkır yaşantısını oluşturan temel unsurlardan biridir ve "aileler birliği" anlamına gelmektedir. Türk Bozkır kültüründe, sosyal hayatın temel yapı taşlarından bir olan "aile" ise "Oguş" ile ifade edilir.¹³⁴³ Vambéry ise "Uruk Kajaş"ı (Urug Kayaş) boy ve kabile ile ilişkilendirmeye çalışır.¹³⁴⁴ Eski bozkır kültüründe boy ya da kabilenin "Bod" ile ifade edildiği bilinmektedir.¹³⁴⁵ Türkçe' deki bu boy (kabile) kelimesinin köleliği değil de samimiyet ve birliktelik anlamlarını çağrıştırdığı kanısındadır. Bu yönüyle de Latince'de aile anlamına gelen ve köleliği çağrıştıran "familia" "famulus" kelimelerinden ayrılmaktadır.¹³⁴⁶

Türk ailesinin ana, baba, çocuk, kardeş, gelin, damat, kayın ata, kayın ana, teyze, yenge gibi akrabalık kavramlarıyla çevrili olduğunu anlatır. Bu kelimelerin pek çoğunu araştırmalarında etimolojik açıdan inceler; çünkü dilin, Türklerin binlerce yıllık kültürel hayatını en iyi şekilde açıklayan temel yapı taşı olduğunu iddia eder. Aile kavramlarına yönelik etimolojik çalışmalarında, kelimelerin Çuvaşça, Çağatayca ve Osmanlı Türkçesindeki söylenişlerini fonetik ve semantik bakımdan karşılaştırarak benzerliklerini ve farklılıklarını tespit etmeye çalışır. Türk kültüründe aile kavramlarında söyleniş bakımından farklılıkların bulunmasının temel sebebini, İslamiyet'in güçlü etkisine bağlar. Zira İslamiyet'in tıpkı Hristiyanlık gibi eğitime önem verip toplumların dilini etkilediği düşüncesindedir. Buna kanıt olarak eski inançlarını uzun süre koruyan Yakutları ve Çuvaşları örnek verir. Her iki toplumda da aileye özgü akrabalık kavramlarının en eski halinin hala var olduğunu ifade eder.¹³⁴⁷

3.1.2. Türk Aile Hayatı

Vambéry hem İstanbul hem de Türkistan Seyahati sırasında Türk aile yaşantısını yakından tanıma fırsatına sahip olur. Dolayısıyla onun İstanbul ve Türkistan'daki Türk aile hayatına dair ayrı ayrı canlı betimlemeleri mevcuttur.

İstanbul'da yaşadığı yaklaşık beş yıllık süreçte pek çok Osmanlı bürokratinin ve aydınının yanı sıra saraya çok yakın çevrelerin de aile hayatlarına yakından tanıklık eder. Bu bağlamda onun Türk ailesiyle ilgili gözlemleri, sadece Osmanlı toplumunun

¹³⁴³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 227, 229.; "Eski Türk Bozkır yaşantısındaki başlıca sosyal yapılar: "Oguş: aile, Urug: aileler birliği, Bod (ok): Boy, kabile, Bodun: boylar birliği, İl: Müstakil topluluklar, devlet ve imparatorluklar)."

¹³⁴⁴ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 64.

¹³⁴⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 227.

¹³⁴⁶ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 64.

¹³⁴⁷ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 65-68.

bazı zümrelerinin yaşantısından ibarettir. 1876 yılında yayınlanan Keleti Életképek¹³⁴⁸ adlı kitabında ve hayatının sonlarına doğru yazdığı The Story of My Struggles adlı otobiyografisinde, İstanbul’da konuk olduğu sınırlı sayıdaki evlerin aile hayatına dair izlenimlerini “Türk ailesinin” genel karakteristik yapısı olarak anlatır.¹³⁴⁹ Buradaki tespitlerine göre misafirperver Türk ailesi, Doğu kültürüne has özellikleriyle dikkat çeker. Böyle düşünmesinin nedeni ise ev yaşantısında görülen haremlik ve selamlık oturma düzenidir. İstanbul’a ilk geldiği andan itibaren bu ev düzenine alışmakta zorlanır. Çoğu zaman gün içerisinde evin selamlık bölümünde oturduğu için yalnız kaldığını, bu süreçte kendini bilimsel çalışmalara adanmış olduğunu ifade eder. Evde eğitim seviyelerinin düşük olduğu kanısına vardığı hizmetkârların, bir yabancı olması nedeniyle kendisine hoş davranmadıklarını düşünür. Hizmetkârların kendisine kötü davranmasının nedenini ise evdeki hanımlarının, İslami düşünce gereği evin harem bölümünde yaşayıp kendisiyle iletişim kuramamasına bağlar. Ev ortamında, kadınlarla iletişimin ancak “Dolap” adı verilen yerin arkasından sadece sözlü iletişim şeklinde kurulabileceğini anlatır.¹³⁵⁰

Bir zamanlar Abdülhamid’in kız kardeşi Fatma Sultan’a, Fransızca öğretmek için Bebek ile Emirgan arasında bulunan konağa gittiğini söyler. Bu bağlamda Prenses Belgiojoso’nun “Thirty Years in a Harem” (Harem’de Otuz Yıl) kitabında anlattığı kadar harem yaşantısına hâkim olduğu iddiasında bulunur. İster sıradan bir ailede isterse saray hayatında olsun ataerkil aile düzeni nedeniyle kadınlara gereken değerin verilmediği kanısındadır. Erkeklerin daha çocuk yaşlarından itibaren annelerine değer vermemeyi öğrenerek bu bakış açısıyla yetiştirildiğini düşünür. Onların rol modeli babalarıdır. Evdeki iş bölümünde erkeklerin sadece evin masraflarını gidermekle yükümlü olduklarını ve dolayısıyla kadınlara yüklenen sorumlulukların daha fazla olduğunu belirtir. Harem yaşantısında cariyelerin köle gibi alınıp satılmasını yadırgar. Bunula birlikte sarayda cariyeye olan bir kadının iyi bir eğitim aldığını vurgular. Yine de kadınların genelinin yeterli eğitim alamadıklarını düşünür. Öğretmen göreviyle hareme gittiğinde hastalanan kadınları tedavi etmek için gelen yabancı doktorlara, dil konusunda yardımcı olmak için zaman zaman eşlik ettiğini belirtir. Burada Türk

¹³⁴⁸ Vámbéry, Keleti Életképek, 16-50.; Ármin Vámbéry, *Scenes from the East-Through the Eyes of a European Traveller in the 1860s*, çev. Enikő Körtvélyessy (Budapest: Corvina Kiadó, 1979), 21-51.

¹³⁴⁹ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 122-125, 129, 141-142.; Orağlı, *Abdülhamid Türkiyesi*, 121-123, 126-127.

¹³⁵⁰ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 122-124, 129-130.; Vámbéry, *Scenes from the East*, 21-22.

kadınlarının dış görünümüne oldukça önem verdiklerini gözlemler. Kadınların alışveriş için çarşıya gittiklerinde saatlerce dolaştıklarını bu yönüyle bir yerde saatlerce oturan Avrupalı kadınlardan farklı olduklarını görür. O, Türk aile yaşantısında kadınlara verilen değere oranla boşanma oranlarının azlığına dikkat çeker. Tespitlerine göre bunun nedeni toplumda aileye atfedilen kutsal değer ile ilgilidir.¹³⁵¹

Vámbéry, Türkistan seyahatinde de İstanbul'da olduğu gibi Türk toplumunun aile içi iletişimini ve aile değerlerini dikkatle gözlemler. Buhara'da aile kurmada soy bağlarının önemli olduğunu fark eder. Bu bağlamda Kazakların sohbetleri sırasında “yedi atadeden kimdir? sorusunu birbirlerine sorduklarını anlatır. Ailede küçük bir çocuğun dahi bu soruyu doğru cevaplayacak şekilde yetiştirilmesine önem verildiğini ifade eder.¹³⁵²

Türkistan'da aile hayatına ilişkin onun dikkatini çeken bir diğer konu çok eşli evliliklerdir. İzlenimlerine göre Türkmenlerde çok eşli evlilikler pek nadirdir.¹³⁵³

Bununla birlikte Gümüştepe'deki Yomut Türkmenleri arasında çok eşli aile yaşantısına sahip kişilere rastlar. Yomut ulemasından Kızıl Ahund'un farklı çadırlarda yaşayan eşleri ve çocukları olduğunu görünce oldukça şaşırır.¹³⁵⁴ Yomutların Yaralı boyunun lideri Ana Han'ı ziyaret ettiğinde onun çocukları ve torunlarıyla birlikte yaşayan geniş bir aileye sahip olduğunu görür. Ona göre bu aile yaşantısı, Doğu kültürüne özgüdür.¹³⁵⁵

Hive'ye seyahatinde, Hive Han'ı Muhammed'in dört eşi ve on altı çocuğuyla geniş bir aileye sahip olduğunu öğrenir. Edindiği bilgilere göre saray kadınları ve cariyeler haremde eğitim görür. Hareme girişte katı kurallar hakimdir. Buraya harem dışından kişilerin girmesi belirli izinler çerçevesinde mümkündür.¹³⁵⁶ Özbeklerde harem yaşantısı olmasına rağmen¹³⁵⁷ Türkmenlerde ev düzeni içerisinde haremlik ve selamlık bulunmadığını görür. Kadınlar ile erkeklerin aynı ortamda bulunma konusunda kültürel açıdan bir kısıtlamaya tabi olmadığı sonucuna varır.¹³⁵⁸ Hatta Türkistan yolculuğunda konakladıkları Gümüştepe'de, buradaki Yomut Türkmenlerinin genç, yaşlı, kadın, erkek, çoluk çocuk demeden onu ve beraberindeki hac kafilesini sıcak bir şekilde

¹³⁵¹ Vámbéry, *Scenes from the East*, 21-33, 37-42.

¹³⁵² Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 430.

¹³⁵³ Şerafettin Turan, *Türk Kültüründe Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 9. Basım, 2019), 253.

¹³⁵⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 79-80.

¹³⁵⁵ Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 53.

¹³⁵⁶ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 234.

¹³⁵⁷ Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 304.

¹³⁵⁸ Mustafa Gökçe, “Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistan'ında Kadın”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/4 (Summer 2008), 234.; Tuba Tombuloğlu, “19. Yüzyıl Seyyahlara Göre Göklen Türkmenleri”, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* 8 (Kış 2021), 152.

karşılmasına oldukça şaşırır. Onun şaşkınlığı, kendisine sarılmak için gelen güzel kadın ve kızların candan davranışları karşısında daha da artar.¹³⁵⁹ Aslında bu konuda hayrete düşmesindeki başlıca etkenin İstanbul'da konuk olduğu Türk ailelerinde kadın ve erkek iletişim şekillerinin farklı, daha doğrusu daha muhafazakâr bir davranış sergiledikleriyle ilgili olduğunu söylememiz mümkündür. Dolayısıyla Türkistan'da da kadınların, İstanbul'daki aile gelenek ve göreneklerine benzer davranışlar sergileyeceğini düşünür.

Göçebe yaşam koşullarında, özellikle eksi 20-25 dereceleri bulan soğuk kış günlerinde daha samimi aile ortamlarının oluştuğunu tespit eder. Keçeyle sarılı çadırın ortasındaki büyük ateş etrafında toplanan aile bireyleri, bahşının çaldığı kopuz eşliğinde kahramanlık hikâyeleri anlatıp, oyunlar oynardı. Göçebe yaşam düzeninde ailede, tam bir iş bölümü vardır. Erkekler kurum adı verilen kapalı alanı temizlerken gençler keçi, koyun, at sürülerini merada otlatıp daha sonra ağıla geri götürür, yaşlı erkekler de sığırları sayıp ineklerin sağılmasında zorluk yaşamaması için kadınlara yardım eder. Yine de ona göre ev yaşantısında en ağır sorumluklar, kadınlardadır. Zira kadınların çeşitli yiyecek ve içecekleri hazırlamak, uzak yerlere giderek yakacak bulmaya çalışmak, dokumacılık ve ip üretimiyle uğraşmak, dikiş dikmek, hayvanların bakımıyla ilgilenmek, at koşum takımlarının yapımını sağlamak ve daha da önemlisi çocuklarının bakımı gibi pek çok sorumlulukları vardır.¹³⁶⁰ Dolayısıyla Vambéry'nin bakış açısına göre göçebe yaşam koşullarında da Türk kadınları aile hayatında etkin rollere sahiptir.¹³⁶¹ O, bir Kırgız kadınının pazarda aile ekonomisine katkı sağlamak için at üzerinde kımız satmasından hayranlıkla bahseder.¹³⁶²

Ailede, her ne kadar kadın ve erkekler arasında iş bölümü olsa da bazen ataerkil Türk aile yapısı nedeniyle bu iş bölümünün hoş görülmediğini fark eder. Zira kendisi Ertek'teyken bir değirmende buğday öğütmeye başladığında, bu işi bir kadının görevi olarak gören çevresindeki erkeklerin alaycı bakışlarına maruz kalır. Bu bakış açısı, ailede kadın ve erkek ilişkilerine de yansır.¹³⁶³ Aslında bu davranış biçiminin toplumun kadın ve erkeklere daha küçük yaşlardan itibaren yüklediği cinsiyet rolleriyle ilgili

¹³⁵⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 67-68.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 79.

¹³⁶⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 195.

¹³⁶¹ Gökçe, "Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistan'ında Kadın", 253.

¹³⁶² Dilara Bayrak, "XIX. Yüzyıl'da Bazı Batılı Seyyahların Gözüyle Batı Türkistan'da Türk Kadını" *TAD* 39/67 (2020), 301.

¹³⁶³ Bayrak, "XIX. Yüzyıl'da Bazı Batılı Seyyahların Gözüyle", 294-295.

olduğunu söyleyebiliriz. Zira Vambéry, kız çocuklarına erken yaşlardan itibaren “ıplık eğirme, peynir yapma, dokuma, dikiş dikme” ve bunun gibi ev işleri öğretilirken; erkek çocuklarına ise beş yaşlarından itibaren ata binmeleri öğretilerek bir süvari ya da savaşçı gibi yetiştirildiklerini gözlemler.¹³⁶⁴

Bu bağlamda erkeklerin eşlerine olan duygularını toplum önünde dile getirmekten çekindiklerini ifade eder. Türkistan seyahati sırasında uzun süre eşinden ayrı kalan bir gencin, eşine olan özlemini açıkça ifade edemeyip konuyu sürekli obasına getirdiğini fark eder.¹³⁶⁵ Türk kültür araştırmalarında benzer durumun Nogay erkeklerinin davranışlarında da görüldüğünü tespit eder. Nogay erkeklerinin, karakter bakımından esprili ve kısmen neşeli ama bir o kadar da ciddi ve ketum görünümlü olup ayıp kavramını içselleştirip Türk ahlakının bir örneğini sergilemeleri nedeniyle eşlerine genellikle nazik davranmadıklarını düşünür.¹³⁶⁶

3.2. Misafirperverlik

Misafirperverlik, Türk kültürü içerisinde özel bir öneme sahip geleneklerden biridir. Bu geleneğe verilen değer, Vambéry’nin hem İstanbul hem de Türkistan seyahati boyunca oldukça dikkatini çeker. Türk misafirperverliğine dair ilk izlenimleri İstanbul’da Fransızca özel ders öğretmeni olarak görev aldığı evlerde oluşur. İstanbul’da bazen öğretmen bazen de bir arkadaş veya misafir olarak gittiği aileler tarafından misafirperverliğin bir göstergesi olarak daima candan karşılandığını fark eder. Misafir olduğu her evde, onun için divan denilen bir yatağın ve pijamanın hazırlanmış olduğunu görür. Özellikle bu yataktaki örtü ve yorganın sadece onun kullanımı için ayrılmasından hoşnut olur. Türk ailelerinde misafirperverlik geleneğinin icra edilmesi ona göre bir dini kaideyi yerine getirmekle eşdeğerdi. Gece misafir olarak kalacağı evlerde mutlaka misafire akşam yemeğinin sunulması gerektiğini tespit eder. Davetli olup olmaksızın eve gelen herkes misafirdir ve dolayısıyla sofrada her yeni gelen misafire mutlaka yer vardır.¹³⁶⁷

Vambéry’nin Türkistan seyahati, Türk misafirperverliği hakkında geniş bir bakış açısına sahip olmasını sağlar. Türkistan seyahatinde Türklerin onu misafirperverce

¹³⁶⁴ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 101.

¹³⁶⁵ Bayrak, “XIX. Yüzyıl’da Bazı Batılı Seyyahların Gözüyle”, 295.

¹³⁶⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 549.

¹³⁶⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 129-130.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiye’si*, 126-127.

karşılacağından oldukça emindir. Bu bağlamda seyahati sırasında konaklayacağı Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefaretine varmadan önce Türk misafirperverliği sayesinde burada kendi evinde gibi hissedeceğini düşünür. Gerçekten de Tahran'da Osmanlı sefiri Haydar Bey'i ziyaret ettiğinde hem elçinin hem de sekreterlerin kendisini oldukça arkadaş canlısı bir şekilde karşıladığını anlatır. Bu ziyaret sırasında görkemli olarak nitelendirdiği ipek bir çadırda, kendisine sunulan akşam yemeğini oldukça büyüleyici bulur.¹³⁶⁸

Vambéry, Türkistan seyahatine çıktığında kervandaki hacı arkadaşlarıyla birlikte hem Gümüştepe'de hem de Etrek'te pek çok Türkmen obasında konaklar. Dolayısıyla onun Türk misafirperverliği hakkındaki izlenimleri genellikle Türkmenlerle ilgilidir. O, bu konudaki izlenimlerini ve tespitlerini seyahatnamelerine aktarır. Seyahatnamesinde anlattığına göre 1863 yılının Nisan ayında Gümüştepe'ye vardığında Türk misafirperverliği karşısında şaşkınlığını gizlemekte zorlanır. Zira buradaki Yomut Türkmenleri, Vambéry'nin de içinde yer aldığı hac kafilesinin geldiğini görür görmez onları büyük bir sevinçle karşılarlar ve onları evlerinde misafir etme hususunda birbirleriyle yarışır. Bu onun göçebe Türkmenlerden beklemediği bir misafir karşılama şeklidir.

Burada Yomut Türkmenlerinin reisi Hancan'ın misafiri olur.¹³⁶⁹ Benzer şekilde Türkmen lideri Ana Han'ın obasına misafirliğe gittiğinde de büyük bir kabalağın kendisini karşılamaya geldiğini gördüğünde yine şaşkınlığa uğrar.¹³⁷⁰ Farklı Türkmen obalarına ziyaretlerinde misafir ağırlamanın Türkmenler için önemini fark eder. Gözlemlerine göre Ersarı Türkmenleri obalarına gelen tüm yabancıları uzun bir süre misafir olarak ağırlamayı sever. Ona göre Türkmenlerde değişmeyen tek yön misafirperverlikleridir. Bununla birlikte Türkistan'ın tamamında “Balık ve misafir üç günden sonra zehirlenir” atasözünün Tacikler dışında kabul görmediğini düşünür.¹³⁷¹

Gümüştepe'den Etrek'e giderken Allah Nazar adlı yoksul bir Türkmen'in çadırına misafir olduklarında karşılaştığı misafirperverlikten etkilenir. Zira bu yoksul adam,

¹³⁶⁸ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 22.

¹³⁶⁹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 68-69.; Gülcan Memiş, “Avrupalı Seyyahların İzlenimleriyle 19. Yüzyılda Batı Türkistan'da “Türk Misafirperverliği””, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Haziran 2023), 68.; Firdevs Çetin, *Batılı seyyahlara göre XIX. asrın ortalarında Orta Asya'nın sosyal ve ekonomik durumu* (Alex Burnes, Eugene Schuyler, Arminius Vambéry, Januarius A. MacGahan) (Kırıkkale: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi., 2005), 77.

¹³⁷⁰ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 93-94.; Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 53.

¹³⁷¹ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 274.

kendilerine misafir geldiğini gördüğünde mutluluktan ağlamaya başlar. Yiyecek ekmeği olmayıp ve sadece bir keçisi bulunmasına rağmen misafirlerine sofraya hazırlamaya başlar. Bu amaçla hemen keçisini kesip bir yerden aldığı ekmeği misafirlerine ikram eder. Hatta bu keçinin derisini su tulumu yapması için Vambéry'e verir. Gümüştepe'deki Türkmenler gibi¹³⁷² Hive'deki Yomut Türkmenleri tarafından da özenle hazırlanan bir misafir karşılama töreni ile ağırlanır. Yine burada da dikkatini çeken husus, onlara "hoş geldiniz" demeye gelen büyük kalabalıklardır. Bazı kişilerin ise beklenmedik misafiri hoş görmediğini düşünür.¹³⁷³

Tespitlerine göre Türkmenler misafirleri için özel çadır hazırlar. Dolayısıyla kervanla birlikte Gümüştepe'deki Yomut Türkmenlerine misafir olduklarında misafirperverlik kültürü çerçevesinde kendisi için hazırlanmış ayrı bir çadırda kalır.¹³⁷⁴ Misafiri ayrı bir çadırda bazen de ayrı bir odada ağırlama, Türk kültüründe yüzlerce yıldır devam eden ve misafirperverliğin göstergesi olan bir gelenektir.¹³⁷⁵ Vambéry, Türkmenlerin misafirler için "Ak öy" adını verdikleri çadırları kurduklarını görür.¹³⁷⁶ Gümüştepe'de kendisi adına hazırlanan çadıra girmelerine ancak çadırın etrafında üç kez dönüp dört bir köşesine tükürdükten sonra izin verildiğini anlatır. Ona göre bu uygulama misafirperverlik geleneğiyle ilgilidir. Bu çadıra girdiğinde dinlenebileceğini düşünürken onları ziyarete gelenler nedeniyle beklemediği bir şekilde yoğun bir ilgiyle karşılaştıklarını belirtir.¹³⁷⁷ Hive'de Akyap adlı köyde Yomut Türkmenlerine misafir olduğunda onu misafirler için hazırlanmış zarif bir çadırda ağırlamak isterler. O ise gölgesinden dolayı ağaçlarla dolu olan bahçede kalmayı tercih eder.¹³⁷⁸ Türkmenlerin misafirperverliklerine dair bir diğer tespiti çadırda misafirler için ayrılan şeref köşesi'dir. Türkmen lideri Ana Han'ı ziyaret ettiğinde Han'ın onu çadırın onur köşesinde ağırladığından bahseder.¹³⁷⁹ Aslında Vambéry'nin bahsettiği bu gelenek,

¹³⁷² Vambéry, *His Life and Adventures*, 174.; "Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:2", 55-56.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 107-108.

¹³⁷³ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 149.

¹³⁷⁴ Vambéry, *His Life and Adventures*, 159-160.

¹³⁷⁵ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bu güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1988), 318, 321-323.; Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (İstanbul: Yeditepe Yay., 10. Basım, 2021), 12.; Memiş, "Avrupalı Seyyahların İzlenimleriyle 19. Yüzyılda Batı Türkistan'da "Türk Misafirperverliği", 70.

¹³⁷⁶ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 378.; Memiş, "Avrupalı Seyyahların İzlenimleriyle", 70.

¹³⁷⁷ Vambéry, *His Life and Adventures*, 160.

¹³⁷⁸ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 149-150.

¹³⁷⁹ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 93.; Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 53.; Memiş, "Avrupalı Seyyahların İzlenimleriyle", 77.

Türk kültüründe misafire verilen değerin bir göstergesidir. Evin bir köşesi “baş köşe” veya “tör” adıyla da bilinir bu yere aile büyükleri oturur.¹³⁸⁰ Misafir geldiğinde ise buraya misafirin oturması istenir.¹³⁸¹

Sahte derviş kimliğiyle Türkistan’ı dolaşan Vambéry, misafir olduğu yerlerde misafirin güvenliği hususuna dikkat eder. Bunun başlıca nedeni yakalanarak gerçek kimliğinin açığa çıkarılacağı korkusudur. Seyahatnamesinde bu konuyla ilgili anılarına ve gözlemlerine yer verir. Nitekim Gümüştepe’de bulunduğu süreç içerisinde farklı Türkmen boyları tarafından davet edilir. 18 Nisan 1863 tarihinde Yomut’ların Yaralı Boyu lideri Ana Han’ın davetine katılmak için yola çıktığında kimliğinin açığa çıkmasından ya da yağmalanmaktan endişe duyar; çünkü Türkmenler arasında yabancılara yönelik “yağma geleneği” çok yaygındır. Farklı Türkmen obalarından geçerken kadınlar tarafından süt ve peynir gibi hediyelerle karşılandığını görünce bu olumsuz düşüncelerinden kısa sürede uzaklaşır. Yolculuğu sırasında Yomut Boyu lideri Hancanbay’ın misafiri olduğunu söylediğinde bu sayede yağmalanmaktan kurtulduğunu düşünür. Vambéry’ye göre Türkmenlere misafir olan bir kişi kendini güvende hisseder.¹³⁸² Zira Yomut Türkmen geleneğine göre, obadaki bir tirenin misafirine diğer tiredekiler rahatsız edici davranışlarda bulunamazdı. Dolayısıyla misafirler özgürce oba içerisinde dolaşabilirdi.¹³⁸³ 13 Mayıs 1863 tarihinde Gümüştepe’den Hive’ye kervan yolculuğu sırasında Türkmenlerden Iyd Muhammed’in anlattıklarından Türkmenlerin canlarını feda edecek kadar misafirlerine değer verdiğini öğrenir. Anlatılan bu olaya göre Iyd Muhammed’in kardeşi kendi kervanında misafir olan İranlı tüccar Molla Kasım’ın Hive’den Esterabad’a gitmesine yardımcı olmak istemiştir. Etrek’e geldiklerinde çölde soygunculardan tüccarı korumaya çalışır. Sekiz saat süren silahlı çatışma sırasında Iyd Muhammed’in kardeşi yaralanır. Ölmeden önce misafirini kardeşi Iyd Muhammed’e emanet eder. Vambéry, anlatılan bu olayı Türkmenlerin köklü misafirperverliğine dair güzel bir örnek diye tanımlar.¹³⁸⁴

O, Türkmen obalarında misafir olduğu süre zarfında davetlere katılmanın da önemini anlar. Gümüştepe’de dini törenlerden biri olan “lillah kutlamalarında” bu geleneğin

¹³⁸⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 3 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 219.

¹³⁸¹ Memiş, “Avrupalı Seyyahların İzlenimleriyle”, 77.

¹³⁸² Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 52-53.; Çetin, *Batılı seyyahlara göre XIX. asrın ortalarında Orta Asya’nın sosyal ve ekonomik durumu*, 77.

¹³⁸³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 71.

¹³⁸⁴ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 123, 126, 127.

önemine bizzat şahit olur. Burada edindiği bilgiye göre bir davete katılmak istemeyen misafir, zorla da olsa çadırdan dışarı çıkartılır. Türkmen örf ve âdetlerine göre bir kişi misafiri ne kadar hızlı bir şekilde dışarıya doğru ittirse davet, o kadar içtendir. Kutlamalarda çadırın dışına genellikle keçe serilir. Eğer bu büyük bir davetse kilimler yayılır. Genellikle misafirler beşerli ya da altışarlı gruplar halinde halka oluşturacak şekilde oturur. Misafirlere hazırlanan yer sofralarında her misafire ayrı tabaklarda yemekler ikram edilir. Bu davet sofralarında başlıca yemek genellikle at veya deve etinden oluşan et yemekleridir.¹³⁸⁵

Türkmenlerin geleneklerine göre misafirlığe giden bir kişinin, ev sahibine hediye götürmesi beklenir. Gümüştepe’te Türkmen reisi Ana Han’ı ziyarete gittiğinde “Türkmenlerle Osmanlılar aynı kanı taşıyan akrabalar. Sen bir hediye getirmemiş olsan da halen kıymetli misafirimizsin” dediklerini duyar.¹³⁸⁶ Şehri Cürcân’daki Türkmenler ile Gümüştepe’deki Türkmenlerin misafirperverliğe özgü gelenek ve göreneklerinde bir farklılık olmadığını fark eder. Şehri Cürcân’da misafirlerin uğurlanırken hediye aldıklarına tanıklık eder. Türkmenler ona misafirperverliğin bir nişanesi olarak namazlık, Türkmen paltosu ve şapkası hediye ederler.¹³⁸⁷ Vambéry, beraberindeki hac kafilesıyla Gümüştepe’den ayrılırken Yomut Türkmen lideri Hancan’ın onları yolcu etmek için atına binip uzun süre onlarla birlikte yol aldığını görür. O, Hancan’ın bu davranışının bir Türkmen adeti olduğunu söyler.¹³⁸⁸

3.3. Türk Yemek ve Sofra Kültürü

Ármin Vambéry’nin Türk mutfağı hakkındaki ilk izlenimleri, Doğu olarak nitelendirilen Asya kültür ve medeniyeti hakkında bilgi veren eserlerde anlatılanlardan oluşur. Bu eserlerden edindiği bilgilerden Türk mutfağının oldukça zengin olduğu kanısına varır. Örneğin bir tarihçinin eserinde, bir hanın ziyafet sofrasında yüzlerce koyun, at kesilip sınırsız miktarda bal ve kaymak sunulurdu. XIX. yüzyıla gelindiğinde böyle ihtişamlı sofralarla karşılaşmanın giderek azaldığını ifade eder.¹³⁸⁹ Türkistan’da ilk misafir olduğu toplum Gümüştepe’deki Yomut Türkmenleridir. Ona Türk misafirperverliğinin

¹³⁸⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 84.; Çetin, *Batılı seyyahlara göre XIX. asrın ortalarında Orta Asya’nın sosyal ve ekonomik durumu*, 77.

¹³⁸⁶ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 2022, 93-94.; Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 53-54.

¹³⁸⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 80.; Çetin, *Batılı seyyahlara göre XIX. asrın ortalarında Orta Asya’nın sosyal ve ekonomik durumu*, 78.

¹³⁸⁸ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 105.

¹³⁸⁹ Vambéry, *Scenes from the East*, 99-100.

göstergesi olarak kaynatılmış balık ve ekşi süt (sour milk) ikram edilmiştir. Bu yemekler her ne kadar onun istediği gibi değilse de onları büyük bir iştahla yemiştir.¹³⁹⁰

Bununla birlikte Yomut Türkmenlerinin davet sofralarında genellikle at veya deve eti ikram edilirdi. Bu et yemekleri çok fazla hoşuna gitmediği için etlerin kalitesinin ve terbiye edilme sürecinin gurmelerin çok fazla hoşuna gitmeyeceğini iddia eder.¹³⁹¹

Türkistan seyahati boyunca kendisine sıklıkla ikram edilen başlıca yemeğin pilav olduğunu anlatır. Hatta zaman zaman bu pilavı yemekten bıkkınlık duyduğunu anlatır. Bu durumu “sabah üç ile dört arasında koyun kuyruğu yağı içinde yüzen pirinçle dolu devasa tabağın karşısında oturup sanki midem boşmuş gibi yemek zorunda kaldığımı hatırladıkça tüylerim diken diken oluyor...”¹³⁹² diye anlatır. Onun bahsettiği pilav yemeği Özbek kültürüne ait Özbek pilavıdır. Bununla birlikte o, seyahatinden yıllar sonra bu pilavı severek yediğinden bahseder. Hatta pilavın yapılış aşamalarını tüm ayrıntılarıyla anlatır.¹³⁹³

Vámbéry, Türkistan seyahatinde Hive Han’ının sofrasına misafir olduğunda yemeklerin yanında şerbet ikram edildiğini anlatır. Hatta bu konuda uzmanlaşmış şerbetçilerin olduğunu görür.¹³⁹⁴ Yemekten sonra ikram edilen başlıca içecek ise yeşil çaydır. Yeşil çayı sağlık sorunlarına iyi geldiği için içtiklerini fark eder. Türkler arasında yeşil çayın tercih edilmesinin başlıca sebebinin kanı inceltmesi ve sindirim sistemine iyi gelmesiyle ilgili olduğu kanısına varır. Sevilen bir diğer içecek ise tuğla çayıdır. Bunun yanı sıra kımız ve ayran da Türklerin tercih ettiği başlıca içeceklerdir.¹³⁹⁵

3.4. Merasim Kültürü

3.4.1. Evlilik ve Düğün Merasimi

Vámbéry, Türk aile yapısı hakkında yaptığı araştırmalarda evliliklerin toplumsal önemini fark eder. Aile, nasıl ki ev anlamına gelen “üj” (üy), “öj” (öy) kelimeleriyle ifade ediliyorsa aile kurmanın da “öjlenmek” (öylenmek), “evlenmek” kelimeleriyle

¹³⁹⁰ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 69-70.

¹³⁹¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 84.

¹³⁹² Vámbéry, *Türkistan’a Seyahat*, 158, 178, 225.

¹³⁹³ Vámbéry, *Sketches Of Central Asia*, 118-119.

¹³⁹⁴ Vámbéry, *Türkistan’a Seyahat*, 158, 161.

¹³⁹⁵ Vámbéry, *Sketches Of Central Asia*, 120.

ifade edildiğini tespit eder. Dolayısıyla Türkçe’deki “ev” kelimesinden aile kurmak, yerleşmek anlamına gelen “evlenmek” kelimesinin türetilmesi doğaldır.¹³⁹⁶

Türk toplumunda aileye verilen önemden dolayı aile kurmanın ilk adımı olan evlilikle ilgili pek çok gelenek ve görenek mevcuttur. Bu geleneklerden biri de evlilik yaşıdır. Göçebe kültüründe evlenecek kişiler genellikle ebeveynleri tarafından evlendirilirdi. Türklerde nadir de olsa çok küçük yaşlarda evliliklerin olduğu kanısındadır; ancak bu sanıldığı gibi gerçek anlamda bir evlilik değildir. Henüz evlilik yaşına gelmemiş kız çocuğunu büyüdüğünde evlendirmek için atılan ilk adımdır. Bu evlilik geleneği “Kızga barmak” deyişiyle ifade edilip kız çocuğuna gitmek ya da kızla evlenmek anlamlarına geliyordu. Vambéry’ye göre bu gelenek aslında evliliğin hayal edilip, düşlendiği bir nevi oyundu.¹³⁹⁷ Bu gelenek ailelerin çocuklarının büyüüp evlilik çağına geldiklerinde evleneceklerine dair birbirlerine verdikleri sözdü. Eski Türk geleneğinde söz verip sözünü tutmak önemli bir erdemdi. Hatta bu söz beşikle sembolleştirilerek “beşik kertigi” adıyla ifade edilirdi.¹³⁹⁸

Türkistan seyahati sırasında (Nisan 1863) Yomut Türkmenleri arasında kaldığı süre içerisinde on yaşındaki bir kız çocuğu ile on iki yaşındaki erkeğin nişan törenine tanıklık eder. Bu erkek çocuk, Yomut Türkmen lideri Hancan’ın oğludur. Vambéry, nişanlanacak kız çocuğunun çadırına gittiklerinde onun şal dokumakla meşgul olup umursamaz davranışlar sergilediğini ve birkaç defa onlara doğru merakla baktığını görür. Bu törende sütte kaynatılmış pirinç¹³⁹⁹ ikram edilir. Nişan merasimi sonrasında derviş olduğu düşünülen Vambéry’den “Fatiha” suresini okuyarak dua etmesi istenir. Vambéry bu nişan merasimini bir eğlence olarak değerlendirir.¹⁴⁰⁰ Araştırmalarında Sibir Türklerinde de ailelerin çocuklarının gelecekteki eşlerini belirlediklerini tespit eder. Bu geleneğin tüm Türk toplumlarında aynı olduğu kanısındadır. Sibir Türklerinde aileler arasındaki evlilik akdi çocuklar daha altlarının henüz bezli olduğu ilk çocukluk dönemlerinde kurulurdu. Baba, oğluna kendi soyundan ya da inancından bir kız seçerdi. Tanıdıklarını ya da akrabalarını yanına alarak gelin adayını ailesinden istemeye giderdi. Gelinin baba evine giden dünür ve yanındakiler ocağın etrafına oturarak kızı: “Kapının

¹³⁹⁶ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 66.

¹³⁹⁷ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 66.

¹³⁹⁸ Mahmut Tezcan, “Beşik Kertme Nişanlı Geleneği ve Çayırbağı Köyü Uygulaması”, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 13/1, 240-241.

¹³⁹⁹ Sütlaç ya da süt çorbası olması muhtemeldir.

¹⁴⁰⁰ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 85.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 91.; Çetin, *Batılı Seyyahlara Göre XIX. Asrın Ortalarında Orta Asya’nın Sosyal ve Ekonomik Durumu*, 59.

önünü sel alsa seni koruyan bent olurum, evinin önünde azgın rüzgâr esse sığınacağın duvar olurum, ıslık çalsan köpeğin olur gelirim ve başıma vurmazsan eğer, evine girip hısım akrabam olmak isterim...” sözleriyle isterdi. Daha sonra dünürlüğe gelen baba ve yakınları tütün doldurdukları çubukları ocağın etrafında bırakarak kızın babasının karar vermesi için dışarı çıkardı. Eğer geri döndüklerinde tütünler yakılmadıysa ya da yarısı yakıldıysa bu olumsuz bir cevap anlamına gelirdi ve buradan evlerine geri dönerlerdi. Tam tersine tütün çubukları içildiyse kızı isteme merasimi başlardı. Dünürlüğe gelen baba yanındaki ayrıntı ikram ederken gelin tarafından biri de ocaktan köz alarak tütün çubuklarını yakardı. Daha sonra nişan ve evlilik şartları konuşulurdu.¹⁴⁰¹

Doğu Türkistan’daki Uygur Türklerinde de benzer şekilde bireylerin daha çocukluk dönemlerinde aileleri tarafından ileride evlenecekleri kişiler belirlenirdi. Yine de burada diğer Türk toplumlarındaki kadar sert kurallar yoktu. Dolayısıyla bu çocuklar gençlik çağlarında ilgi duydukları kişilerle evlenebilirlerdi. Kafkas Türklerinden Nogay Türklerinde ise evlilik akdi erken yaşlarda olurdu. Kırım Türklerinde ise otuz yaşından önce evlenemeyenler kız tarafına kalın ödemek zorundaydı.¹⁴⁰²

Vambéry, Türkistan seyahatinde Batı Türkistan’da yaşayan Özbeklerin evlilik yaşlarını tespit eder. Toplumda kız çocukları on altı yaşından önce genç bir kız anlamına gelen “kız” adını; erkekleri ise on sekiz yaşından önce “genç bir yetişkin” anlamına gelen “yiğid” (yighid) adını alamıyordu. Yine de ona göre bu çocukluk dönemleri oldukça kısadır. Türkistan genelinde evliliklerde sevgi ve aşkın tüm coşkusu görebilmek mümkündür. Ona bu durum, bu topraklara ilk geldiğinde oldukça tezat bir duygu olarak görünür. Zira genç bir erkeğin hırsızlık, cinayet eylemleri karşısında ağlayan bir kadının, çocuğun ya da kölenin gözyaşlarına karşı kalbinin katılığına tanıklık ettiğini iddia ediyordu. Dolayısıyla onların kalbinde sevgiye dair duyguların olmayacağını düşünüyordu. Türkleri yakından tanıdıkça bu kanılarının yanlış olduğunu anlayarak burada diğer Müslüman ülkelere kıyasla aşkın ve sevginin daha değerli bir duygu olduğu sonucuna varır. “Özbek müzik ve şiire bağlıdır ve bu yüzden onun kalbi, sevgi duygusuna karşı daha hassas olmalıdır”¹⁴⁰³ diyerek bu konudaki fikrini dile getirir.

Hive’de düzenlenen eğlencelerde evlenmek isteyen gençler arasında şiir atışmalarına tanıklık eder. Bu eğlencelerde ilk olarak kız, beğendiği erkeğe bir soru sorardı. Erkeğin

¹⁴⁰¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 109-110.

¹⁴⁰² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 541.

¹⁴⁰³ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 102.

kıza vereceği sevgi dolu sözcüklerin kafiyeli olmasına dikkat edilirdi. Bir nevi âşık atışmasına benzeyen bu eğlencede kızlar, sorusunu kafiyeli dizelerle cevaplayan erkeği seçerdi. Birbirini seven gençler, evlenmek istediklerinde durumu ailelerine anlatırdı. Özbek toplumunda eğer bu evlilik aileler tarafından kabul görürse genç erkek, iki kadını elçi olarak sevdiği kızın ailesine gönderirdi. Aile, kızlarını istemeye gelen hanımları saygı ve nezaket çerçevesinde karşılamakla birlikte onlara kesin bir “evet” cevabı vermeyi görgü kurallarına uygun olmayan bir davranış olarak nitelendirirdi. Genç erkek konuşmaların seyrinden bir yorum çıkarmak zorunda kalırdı. Vambéry, bu geleneğin evlilik öncesi gerçekleşen “kız isteme” geleneği olduğunu tam anlamıyla ifade etmemiştir. Bu süreci evlilik öncesi kızın ailesiyle görüşme olarak nitelendirmiştir.¹⁴⁰⁴

3.4.1.1. Kalın

Vambéry'nin Türkistan seyahatindeki gözlemlerine ve edindiği bilgilere göre evlilik öncesi görüşmelerdeki (kız isteme merasimindeki) başlıca konu kızın çeyizi olarak kabul edilen “kalın’dı.” Tespitlerine göre Özbeklerde kalın, aslında bir erkeğin evliliğe ne kadar hazır olduğunu veya eşine ne kadar çeyiz verebileceğini ifade ederdi. Dolayısıyla evlilik öncesi kızın ailesi erkek tarafına mutlaka “kaç kere dokuz?” sorusunu sorardı. Bu soruyla, erkeğin ailesinin kaç kere dokuz adet koyun, at, inek, deve vb. hayvan ya da duka verebileceğini ölçmekti. Gelir durumları düşük kişiler iki kere dokuz (18 hayvan/duka), zenginler altı kere dokuz (54 hayvan/duka) vermek zorundaydı. Uzun süren görüşmeler sonucunda kalın olarak ödenecek miktar konusunda karara varılırdı. Hanlar ise “dokuz kere dokuz” kalın ödemekteydi. Bir de evlenecek gencin, hanımına kalın olarak hediye takılar alması gerekiyordu. Bu takılar altın veya gümüşten yüzükler, kolyeler, süslü başlık, şekergül adlı bir taç, bilezik, küpe (isirga), arabek adlı burun halkasından oluşuyordu. Kızın ailesi tarafından kalın olarak istenen bu takılar eksiksiz olarak alınmalıydı. Vambéry'ye göre bir erkeğin evlenebilmesi için eşine çok para ödemesi gerekiyordu.¹⁴⁰⁵ Türkistan Seyahati sonrasında edindiği bu bilgiler sayesinde Die Primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes adlı eserinde Kalın kelimesinin etimolojisini inceler. Tespitlerine göre evlilik adetlerinden olan

¹⁴⁰⁴ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 102, 104, 342.

¹⁴⁰⁵ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 103-104.; Aysel Erdoğan, *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 68.

“Kalım”, Altay Türklerinde “Kalin” diye söylenirdi. Gelin kelimesi “Gel-mek, Kal-mek” fiilleriyle, Kalım ise “kalmak” fiiliyle bağlantılıydı. Zira gelin, baba evini terk edip evleneceği erkeğin evine gelirken geride kalanları telafi etmek için Kalım verilirdi. Kalın veya Kalım, iki anlama sahipti. İlk anlamı para ve hayvanları, ikinci anlamı ise giyim eşyaları ve çadır (ev) kurmak için gerekli nesneleri ifade ederdi. Dolayısıyla kelimenin miktar, yığın gibi anlamlara da gelebileceğini düşünmekteydi. Vambéry’nin bahsettiği evlilik sürecindeki bu Kalın uygulaması,¹⁴⁰⁶ en eski Türk geleneklerinden biridir. Göktürkler, bu adete “Kalin” ya da “Kaling” derdi. Oğuzlar da “Kaling” mihir olarak kıza verilen çeyizdi. Kalın, Türk kültüründe “başlık âdeti” olarak da bilinen bir gelenektir.¹⁴⁰⁷

1885 yılında Das Türkenvolk adlı eserinde Türklerin evlilik geleneklerini inceleyen Vambéry’nin “Kalın” âdetine sıklıkla yer verdiği dikkati çekmektedir. Tespitlerine göre Kafkas halklarından Kırım, Nogay, Kundur Tatarlarının (Türklerinin) evlilik geleneklerinde Kalın önemli bir yer tutardı. Kırım Türklerinde erkekler genellikle otuz yaşından önce evlenmediği için mutlaka evlenmek istediği kızın ailesine nişan ve düğün öncesinde kalın ödemek zorundaydı. Kalın konusunda aileler bazen hemen, bazen de bir yılı aşan uzun görüşmeler sonucunda anlaşmaya varabiliyorlardı. Dolayısıyla kız babalarının bunu ticari bir pazarlık gibi görüp erkek tarafından olabildiğince fazla para almak istediğini düşünür. Maddi durumu iyi olmayan erkeklerden ise kız babaları daha az miktarda kalın isterdi. Nogay Türklerinde ise damat adayının ailesinden 170 rubleye denk gelen 30 inek talep edilirdi. Bu kalın miktarı nedeniyle erkeklerin hayat arkadaşını satın alınmış bir köle gibi gördükleri kanısındadır. Nogay kızlarının Kırgız ve Türkmen kızlarının sahip olduğu haklardan mahrum olduğu fikrindedir.¹⁴⁰⁸ XIX. yüzyıl seyyahlarından Hommaire de Hell ise kızlar için ödenen kalın’ın 400 veya 500 ruble, bir inek ve birkaç küçükbaş hayvan olduğunu bununla birlikte dul kadınlar için daha az kalın’ın ödendiğini ifade etmektedir.¹⁴⁰⁹ Vambéry’nin Rus etnograf Nebolsin’den edindiği bilgilere göre bir Nogay boyu olan Kundurlar da evlilik adetlerinde en az 50, en çok 1000 ruble tutarında mutlaka kalın öderdi. Ödemelerde taksitler olabilirdi. Gelin

¹⁴⁰⁶ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 67.

¹⁴⁰⁷ Ahmet Turan “Törellerimizde “Kalın” (Başlık) Âdeti”, *Milli Folklor*, 12 (1991), 39.; Murat Öztürk, “Sosyal ve İktisadi Hayat”, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik (Ankara: Nobel Yay., 2. Basım, 2020), 177.

¹⁴⁰⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 541, 549.

¹⁴⁰⁹ Alpargu, *Nogaylar*, 177-178.

bu Kalın karşılığında çeyiz olarak kocasının evine bir çadır, bir öküz ve bazı değerli eşyalar götürürdü. Kalın adeti, Sibir Türklerinde de kız isteme adedinin bir ögesidir. Aileler evliliğe onay verdikten sonra “kalının” miktarı hakkında sohbetler başlardı. Kalın, diğer Türk topluluklarına göre daha az bir miktardaydı. Genellikle ailelerin ekonomik koşulları dikkate alınırdı. Sibir topluluklarından Yakut Türklerinde ise 10 beygir, taylarıyla birlikte on kısırak, onar adet öküz, inek gibi büyük baş hayvanın yanı sıra 20 semiz öküz ve ineğin eti Kalın olarak istenirdi. Bununla birlikte kızın annesine 100, babasına 150 ruble verilirdi. Erkeğin ailesi yüklü miktarda kalın ödemek zorunda kalırsa gelinin de 20 semiz inek, gümüş nallı at, kolye, küpe gibi pek çok eşya ve hayvan getirmesi beklenirdi. Vambéry, Yakutların bu Kalın adetleri konusunda bir yorumda bulunmamıştır.¹⁴¹⁰ Bunu evlilik geleneğinin olağan bir âdeti olarak değerlendirdiğini söylememiz mümkündür. Seroşevsky, Yakut gençlerinin bu evlilik adetinden “Mesele başlık ödemek değil; başlık öderiz ve onu geri de alırsız; mesele şu ki insanlar çok yiyorlar...”¹⁴¹¹ sözleriyle bahsettiğini duydu. Yine onun tespitlerine göre Kalın için ödenen miktar oldukça azdı. Düğün de misafirleri ağırlamak ve onları memnun etmek yemekler ikram etmek Kalın ödemesinden daha masraflı bir âdetti.¹⁴¹²

3.4.1.2. Düğün

Vambéry, Türk kültüründe evlilik merasimlerinde “Toy” adı verilen ziyafet ve eğlencelerin tertiplendiğini gördü. Tespitlerine göre Toy kelimesi, tok (dolu), doymuş kelimeleriyle eş anlamlıdır. Şaman inancında Toy, kurban yemeklerinin sunulduğu bir “ziyafet” olarak tertiplenmekteydi. Ziyafet kelimesi tokluk kelimesiyle eş anlamlıdır. Dolayısıyla Toy’un geçmişteki önemi ve anlamı Türk toplumlarının düğün, eğlence gibi özel günlerinde yaşamaya devam etmektedir. Toy adı Macarca’da “*Tor*”¹⁴¹³ adıyla ifade edilmekteydi. Çağatayca’da hala “Toy” olarak bilinmekteydi. Sonuç olarak Toy, ziyafet, düğün ve şenlikken “Toy günü” ifadesiyle, ziyafet günü anlaşılmaktaydı.¹⁴¹⁴

¹⁴¹⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 110-111, 160-161.

¹⁴¹¹ V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, çev. Arif Acaloğlu (İstanbul: Selenge Yay., 2019), 181.

¹⁴¹² Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, 181-182.

¹⁴¹³ Günümüzde Macarca’da Tor, “Toy” kelimesiyle eş anlamlı olup “ziyafet”, “şölen” gibi anlamlara sahiptir. Bununla birlikte Macarca’da Tor Halotti, Türkçedeki “ölü yemeği” anlamındadır.; bk. Gün Benderli, Yılmaz Gülen, “Tor”, *Magyar-Török Szótár* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002), 835.

¹⁴¹⁴ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 251.

Özbekler düğünlerine “Toy” veya “Fatıha Toyu” adını verirlerdi.¹⁴¹⁵ Osmanlılar ise Toy yerine eğlence günü anlamına gelen “düyün” ya da “düğün” kelimelerini kullanmaktaydı.¹⁴¹⁶ Benzer kullanım Kazan Türklerinde de görülmektedir. Kazan Türklerinde Düyün, “kutlama” kelimesiyle eş anlamlıydı.¹⁴¹⁷

Vambéry, Türkistan seyahati sırasında Özbeklerin düğün törenlerinin Kalın konusunda anlaşmaya varılması üzerine başladığını görür.¹⁴¹⁸ Türk kültürü araştırmalarında düğünün yapıldığı zaman dilimi hakkında da tespitlerde bulunur. Örneğin Çuvaşlarda Temmuz “Hır-oyıh” diye ifade edilip “bakire ayı” demektir. Hır, bakire anlamına geliyordu. Dolayısıyla düğünler de büyük çoğunlukla temmuz ayında gerçekleştirilmekteydi. Yine Kazan Türklerinde de düğünler genel de temmuz ayında yapılmaktaydı. Kırım Türklerinde ise düğünün zamanı, nişan sonrası düğünün gerçekleşeceği zamanın koşullarına göre değişebilmekteydi.¹⁴¹⁹

Onun araştırmalarında düğünlerin gerçekleşme süreciyle ilgili tasvirleri de oldukça ayrıntılıdır. Araştırmalarında Türk geleneklerinde gelinin baba evinde gerçekleşen düğünlerde misafirin önemli olduğunu tespit eder. Özbeklerde düğün için komşular ve akrabalar davet edilirdi.¹⁴²⁰ Kazan Türklerinde köy düğünlerine binlerce kişi katılırdı. Sibir Türklerinde ve Yakutlarda da düğünlere yoğun bir katılım olurdu. Yakutlarda kalının ilk ücretini alan gelinin, damadın ailesi ve iki yüz kişiyi bulan yakınlarını ağırlaması gerekirdi. Damat gelinin yurduna girdiğinde sağ tarafta ailesi sol tarafta ise gelin ve damat yer alırdı. Düğün merasimi içeceklerin içilmesiyle başlar. Daha sonra damat erimiş yağı ateşe döker. Şapkasını çıkararak başını üç defa öne doğru eğdi. Düğün şamanın evliliklerinin mutlu olması, çocuklarının olması, bol hayvanlara sahip olmaları gibi iyi dilekleriyle başlardı. Daha sonra üç gün sürecek düğün ziyafetleri verilirdi. Benzer şekilde Sibir Türklerinde damat ve yakınları düğün günü gelinin evine gider. Gelin ve Damat kızın babasının önünde diz çökerdi. Baba daha sonra onları kaldırarak “Yahşi bala, çor” (Güzel kızım, hadi git) derdi. Dini nikahlarının ardından düğün âdetleri başlardı. Vambéry’ye göre onların bu düğün âdetleri oldukça eski olup pagan kültürüne aittir. Düğüne katılan davetlilere ziyafet sofraları hazırlanır, bir taraftan

¹⁴¹⁵ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 104.; Bayrak, “XIX. Yüzyıl’da bazı Batılı seyyahların gözüyle batı Türkistan’da Türk kadını”, 296.

¹⁴¹⁶ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 251-252.

¹⁴¹⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 437.

¹⁴¹⁸ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 104.

¹⁴¹⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 437, 464, 541.

¹⁴²⁰ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 104.

da şarkılar söylenip danslar edilirdi. Düğünün ikinci günü gelin ve damat bayramlık elbiselerini giyerdi.¹⁴²¹ Türkistan seyahati sırasında Özbek düğünlerinin dört gün sürdüğünü görür. Toy adlı bu düğünler gelinin baba evinde gerçekleşmekteydi. Toyda sunulacak ziyafet sofralarının hazırlıkları düğünden bir hafta önce başlardı. Bu amaçla Toyluk adlı gerekli malzemeler düğünden bir hafta önce damat evinden gelinin evine gönderilirdi. Toyluk genellikle et, pirinç, yağ, şeker gibi temel mutfak gıdalarıdır. Genç kızlar düğünde yemek pişirmekle görevlidir. Düğün günü damat renkli bir şekilde süslenmiş atına binerek yakınlarıyla birlikte evleneceği kızın evine giderdi. Davetliler, gelinin evine toplanırdı. Odanın yüksek bölümüne yaşlılar, sağına kadınlar, kız ve erkekler ise müzisyenlerin yakınına otururdu. Daha sonra ziyafetler ve müzik eşliğinde şarkılar söylenir, at yarışları, güreş gibi eğlenceler yapılırdı.¹⁴²² Kök Börü, tüm Türkistan'da¹⁴²³ düğünlerde oynanan başlıca at yarışı oyunlarından.¹⁴²⁴ Kültür araştırmalarında Rus etnograf Golovinski'den edindiği bilgilere göre Kafkasya'da yaşayan Kumuk Türklerinde "Süydüm Tayak" genellikle düğünlerde oynanan bir oyundu.¹⁴²⁵

İtil (Volga) boyu Türklerinden Kazan Türklerinde de düğünlerde mutlaka yemek ikramına ve eğlenceye yer verilirdi. Bu düğün eğlencelerinde mutlaka müzikler çalınıp coşkuyla danslar edilirdi ama kadın ve erkekler dans ederken bir arada bulunmamaya özen gösterirdi. Vambéry'ye göre bu durumun nedeni tamamen dini nedenlerden kaynaklanırdı. Kazan'da genelde bu tür kutlamalara rastlanmamaktadır. O, bu tarz eğlencelerin Çuvaşlar ya da Ruslardan Kazan kültürüne geçtiği kanısındadır.¹⁴²⁶

Vambéry'nin seyahat gözlemlerinde ve araştırmalarında düğünle ilgili tespit ettiği bir başka gelenek ve görenek damat ve yakınları tarafından gelinin baba evinden alınması sürecidir. Özbek düğünlerinde düğün sonrası dini nikah yapıldıktan sonra gelinin ailesinin evinden ayrılış süreci başlamış olurdu. Gelin çeyiziyle birlikte bir at arabasına bindirilirdi. Geline kız kardeşi eşlik ederdi. Gelinin baba evinden damat evine uzanan bu yolculuk "Bolush" adıyla bilinirdi. Eğlenceler eşliğinde gerçekleştirilen bu yolculuğun uzun sürmesine dikkat edilirdi. Genç erkekler atlarıyla gelin alayına eşlik

¹⁴²¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 111, 161, 437.

¹⁴²² Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 104-106.

¹⁴²³ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 385, 408.

¹⁴²⁴ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 148.

¹⁴²⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 561.

¹⁴²⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 437.

ederdi. Gelinin arabasının önüne gelip gelinden mendil almayı başaran erkekler bu mendilleri atlarının başlarına bağlardı. Gelin alayı geçtikleri yol güzergahındaki köy halkı tarafından durdurulurdu. Gelinin kardeşi onlara kek ikram ederdi. Vambéry gelinin bu eğlenceli ortama rağmen eşine yakın davranmadığına dikkat çekmektedir. Gelin damadın evine yaklaştığında ise yüzünü örterek daha ciddi bir tavır takınırdı. Gelin alayı damadın düğün evine geldiğinde onu ilk karşılayan kayınpederi olurdu. Kayınpeder, gelinin eve girişine kadar ona eşlik ederdi.¹⁴²⁷

Onun Kırım Türklerinde de benzer düğün geleneğini tespit ettiği anlaşılmaktadır. Kırım Türklerinde düğün sonunda gelin “Maçar” adlı arabaya bindirilerek baba evinden ayrılırdı. Gelinin yola çıktığını haber alan gençler atlarını renkli kumaşlarla süsleyerek gelinin geleceği yola doğru çıkardı. En önde elinde iki sopaya bez bağlamış iki genç bulunurdu. Daha sonra gelin konvoyunun etrafında binicilikte ustalıklarını gösteren hareketlerde bulunurlardı. Buradaki yarışları kazanan gençler kadınlardan bez ve kumaş gibi hediyeler alırdı. Hediyeler atın baş takımından aşağı sarkıtılırdı. Gelin konvoyu damadın evine varınca evin önünde bir set çekilerek hediyeler istenirdi. Hediye alan gençler bu seti kaldırırdı. Gençlerin sopayla taşıdıkları bezler, gelinin evinin önüne inmesiyle geline eşlik eden kadınlara doğru atılırdı. Gelin daha sonra bir tahtirevan veya sedye ile evine götürülürdü. Daha sonra misafirlere geç saatlere kadar ikramlar sunulurdu. Vambéry, Kırım Türklerinde gelinin arabayla alınması, atların renkli kumaşlarla süslenmesi, yetenekli binicilere kadınların armağanlar vermesi gibi düğün geleneklerinin Macarlarda da aynı şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir.¹⁴²⁸

Sibir Türklerinde gelin baba evinden ayrılmadan önce en yeni elbiselerini giyer. Daha sonra damatla birlikte yakın akrabalarını ziyaret ederdi. Gelinin yakınları yolda onların önlerinde çiçekli bezler tutarak şarkılar söylerdi. Yol boyunca geline bakarak “Babanın belirlediği erkekle evleniyorsun, güçlü atıyla başını alıp gidiyorsun, yorulma, kayınlarının evine sağ salım var, mutlu mesut yaşa” diye şarkılar söylemeye devam ederlerdi. Akrabalar ziyaret edildikten sonra gelin, baba evinden ayrılırdı.¹⁴²⁹ Yakut Türklerinde ise düğünü olan kızların gelin olarak evden çıkarılmalarına ancak damadın daha önceden belirlenen kalımı ödemesi koşuluyla müsaade edilirdi. Gelin baba evinden ayrılıp eşinin evine yaklaşırken yanındaki akrabaları gelinin yüzünü kakım kürkü ile

¹⁴²⁷ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 108-109.

¹⁴²⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 541-542.

¹⁴²⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 112.

örterdi. Gelin, damat evine vardığında herkese kımız ikram edilip hediyeler verilirdi. Gelini karşılamaya kayınpederi ve kayınvalidesi gelirdi. Gelin, eve girer girmez ateşe yağ atar. Şaman dualar ederdi. Vambéry bunu bereket büyüğü diye tanımlar. Eğlenceler düğünün ertesi günü de devam ederdi. Bununla birlikte şaman damadın babasına yeni şapka takarak, ateşe yağ döküp iyi ruhları çağırırdı. Vambéry, Sibirlerin bu düğün adetlerini pagan merasimler olarak nitelendirmektedir.¹⁴³⁰ Halbuki Hakas asıllı Türkolog Nikolai Federoviç Katanov, XIX. yüzyılda Türk etnografyasına yönelik araştırmalarında Sibir Türklerinde ateşin Şamanizm inancı nedeniyle kutsal olduğunu belirtmektedir. Örneğin Sibirya’da Irkutsk şehrinde yaşayan Karagaslar, ateşe yağ ve et atarak ateşin kutsal ruhunun onlara yardımcı olacağına inanırlardı.¹⁴³¹ Yine Katanov’un tespitlerine göre Minusinsk’te yaşayan Sibir boylarından biri olan Kaçınlerde de ateş kutsaldı ve kötülüklerden korunmak için ateş duası yaparlardı. Zira ateş; “30 tane dışı olan, gece ve gündüz evi bekleyen bir anne”¹⁴³² olarak tasavvur edilirdi. Rus etnograf Y. F. Karsk da 1926 yılında bilimsel bir toplantıda Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizmle bağlantılı “ateş kültü” gereğince yeni evli çiftlerin yurdlarında yeni ateş yakıldığını belirtir. Düğünlerde yeni evlenenlerin yurdunda ateşe süt bazen de yağ atılmakta ve bu sırada en yaşlı kişinin ateşi saygıyla selamlamak için şapkasını başından çıkarttığını anlatır.¹⁴³³ Onun evlilikle ilgili şaman inanışının Vambéry’nin araştırma sonuçlarıyla oldukça örtüştüğü anlaşılmaktadır; ancak Vambéry’nin bu geleneğin Şamanizm’in bir uzantısı olduğunu tespit edemediğini söylememiz mümkündür.

Türkistan seyahatindeki gözlemlerine göre Türkmenlerde yeni evlenenler için Ak öy¹⁴³⁴ adı verilen bir çadır hazırlanırdı. Bu çadırın içi kar beyazlığında bir keçe ile kaplanırdı.¹⁴³⁵ Özbeklerde de benzer gelenek görülürdü. Edindiği bilgilere göre Türkmenler ve Kırgızlar, gelenekleri doğrultusunda yeni evli çiftlerin birkaç gün birlikte yaşadktan sonra bütün yıl boyunca ayrı yaşamasını isterdi. Bunun nedeni yeni doğacak çocuğun yakışıklı ve zinde doğacağı inancıyla bağlantılıydı.¹⁴³⁶ Kültür araştırmalarında Sibir Türklerinde görülen yeni evli çiftlerin çadırına yer verdi.

¹⁴³⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 161-162.

¹⁴³¹ N. F. Katanov, *Türk Kabileleri arasında*, çev. Atilla Bağcı, (Konya: Kömen Yay., 2004), 120.

¹⁴³² N. F. Katanov, *Sibirya ve Doğu Türkistan’dan Mektuplar*, çev. Burçak Okkalı (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2008), 72.

¹⁴³³ Nadejda Petrovna Direnkova, *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm*, çev. Atilla Bağcı, ed. İbrahim Dilek (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 2014), 107, 112.

¹⁴³⁴ Vambéry, Ak öy’den “Akoy” diye bahsetmektedir.; bk. Vambéry, *Travels in Central Asia*, 364.

¹⁴³⁵ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 364.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 378.

¹⁴³⁶ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 109.

Sibirlerde evli çiftler için daha önce hiç kimsenin oturmadığı bir çadır hazırlanırdı. Eski bir geleneğe göre genç çift düğünden sonraki ilk sabah “yeni doğan günü selamlamak” için yurdlarından çıkarılırdı. Böylece güneşin ilk ışıklarından faydalanan yeni evli çiftlerin doğurganlık kazanacağına inanılırdı. O, bu geleneğin kadim Fars kültüründen alındığı kanısındadır. Onun bu kanıya varmasındaki sebep ise bu geleneğin İran ve Türkistan’da varlığını sürdürdüğünü tespit etmesiyle ilgilidir.¹⁴³⁷ Bu gelenek konusunda onun yine bir yanılgıya düştüğü anlaşılmaktadır.

3.4.2. Doğum Merasimi

Hayata atılan ilk adım olan “doğum” ve sonrasındaki süreç insana verilen bir değer sonucunda pek çok toplumda farklı törenlerle kutlanır. Vambéry, Türk kültürüne yönelik izlenimleri ve araştırmalarında “doğum” ve sonrasında düzenlenen merasimleri, topluma neşe katan kültür ögesi olarak ele alır.¹⁴³⁸

Sketches of Central Asia adlı eserinde Özbek toplumunda bir kadının doğum sürecini âdeta canlı bir tanık gibi tasvir eder.¹⁴³⁹ Bununla birlikte Das Türkenvolk adlı eserinde Orta Asya göçebe kültüründe Kırgızlarda doğum sürecinde “Dargon” adlı ilaç gibi şifalı olarak görülen “baksının” varlığından bahseder. Baksı, doğum başlamadan kopuz eşliğinde kendine özgü melodilerle şarkılar söylemeye başlar. Bazen bu şarkı çılgınlıklarla kesilir. Daha sonra doğum gerçekleşecek yerin çevresinde dairesel hareketlerle dönmeye başlar. Törende sevinç ve heyecan duyguları artar. Eğer bu tören iki baksı ile gerçekleşirse daha da coşkulu bir hale dönüşür. Bu gösterinin sonunda doğumun gerçekleşmesi beklenir. Hala bebek doğmadıysa kadına deri bir pantolon giydirilir ve daha sonra bu pantolon bir erkeğe giydirilerek ondan vadilere, dağlara doğru gidip coşkulu şekilde çılgınlıklar atması istenir. Buna benzer ritüeller doğum gerçekleşene kadar devam eder. Aslında Vambéry’nin bahsettiği bu gelenek Şamanist inanışın doğum merasimlerine yansımış bir ritüelidir. Zira o, Şamanist inanışları benimsemiş Sibir ve Yakut Türklerinde de benzer doğum geleneğinin varlığını anlatır. Yakutlarda, Şamanist inanışlar çerçevesinde doğum ve doğurganlık ilahesinin varlığından bahseder.¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 112.

¹⁴³⁸ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 98-99.

¹⁴³⁹ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 99.

¹⁴⁴⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 120, 156-157, 220-221.

Kırgızlarda doğum sonrasında şifa dağıtıcı baksı, doğum yapan anneye yedi gün boyunca içmesi için zencefil, havlıcan ve Kırgızlarda “Sarbug” adıyla bilinen bir kök bitkinin karışımıyla oluşturulmuş bitkisel toz karışımı hazırlar. Uygurlarda, annenin iyileşme sürecini hızlandırmak için hemen bir koyun kesilerek postu üzerine örtülür.¹⁴⁴¹ Özbeklerde bebeğin dünyaya gelişi sonrasında ebe, bir keten parçasından bebeği sarmak için kundak biçerek kumaşın kalan parçalarını doğum yapan anneye götürür ve daha sonra bebeğin cinsiyetini söyler. O, bunu batıl bir inanış olarak nitelendirir.¹⁴⁴² Aslında bu doğum sonrasında uygulanan geleneklerden biridir ve gelenekler birbirini takip eder. Yine edindiği bilgilere göre Özbeklerde yeni doğmuş bebeğin vücuduna üç gün boyunca tereyağı sürülür ve ardından gözlerinde bir kızarıklık oluşmasını önlemek için tuzlu suyla yıkanır.¹⁴⁴³ Araştırmalarında benzer âdetlerin diğer Türk topluluklarında da olduğunu tespit eder. Nitekim Kırgızlarda yeni doğan bebek doğum sonrasında koyun etinden yapılan çorbanın köpükleri ve tuzlu suyla yıkanır. Daha sonra bebeğin göbeği, siyah renkli bir Kırgız sabunuyla yıkanarak ince bir tabaka koyun eti yağı sürüldükten sonra bir bezle kapatılır. Bazen de bu yağ, tereyağı olur. Osmanlı Devleti’nde Tokat, Sivas ve Ankara’da yeni doğan bebeklerin Kırgızlarda olduğu gibi yağlanıp tuzlandığından bahseder. Azerbaycan ve Nogay Türklerinde de aynı âdetlere rastlar. Benzer şekilde Uygur Türklerinde bebeğin göbek bağı kesildikten sonra beline sarılır ve her gün iç yağıyla yağlanır. Daha sonra bu göbek bağı kuruyup düşerdi.¹⁴⁴⁴ Doğumdan sonra bebeklere yağ sürülme geleneğinin tıbbi bir amaçla mı yoksa Şamanist inancın etkisiyle mi oluşmuş bir gelenek olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte Vambéry, *Das Türkenvolk* adlı çalışmasında, Şamanist inanışı benimsemiş Yakutların Ay-Toyon adlı baş tanrılarının dokuzuncu katta olup et ve tereyağının hiç eksikliğini hissetmediği bir yerde yaşadığına inandıklarını anlatır.¹⁴⁴⁵

Uygurlarda, bebek sadece ilk bir hafta annesinin yanında kalabilir. Kırkıncı günün sonundan itibaren bebek tekrar annesine verilir. Kırgızlarda ise annenin ilk üç gün bebeğini emzirmesine izin verilmez. Onun yerine yeni doğum yapmış bir başka kadının bebeği emzirmesi sağlanır.¹⁴⁴⁶ Özbeklerde doğum sonrası bebeği görmek isteyen akraba

¹⁴⁴¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 221, 340.

¹⁴⁴² Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 99.

¹⁴⁴³ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 100.

¹⁴⁴⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 220-221, 340, 612.

¹⁴⁴⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 156-157.

¹⁴⁴⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 221, 340.

ve yakınlar ziyarete gelerek para hediye eder. Doğumdan sonra ilk merasim kırkıncı gün gerçekleşir. Eğer dünyaya gelen bebek erkek ise kutlamalar daha coşku ile gerçekleşir. Ziyafetler verilip güreş, at yarışı ve müzik eşliğinde görkemli eğlenceler düzenlenir. Altın Kabak adıyla bilinen bir oyun oynanır.¹⁴⁴⁷

3.4.3. Cenaze ve defin merasimi

Türk kültüründe yeni doğan ve evlenen kişiye verilen değer, ölen kişiye de gösterilir. Vambéry, insanların sevinçli anlarında olduğu gibi hüznü anlarında da sergiledikleri davranışların gözlemlenmesinin onların gerçek kimliğinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı fikrindedir. Vambéry'nin Türk merasim kültürüne dair en canlı tasvirleri cenaze ve defin ile ilgili olandır. Onun bu konu hakkındaki tespitlerinin ve tasvirlerinin büyük çoğunluğunu Türkistan seyahatinde misafir olduğu Özbekler¹⁴⁴⁸ ile Türkmenlerin cenaze ve defin merasimleri¹⁴⁴⁹ oluşturur.

Türkistan'daki gözlemlerine göre bir kişinin ölmek üzere olduğu anlaşıldığında yakınları çadırdan dışarıya çıkarılır. Çadırdaki sadece yaşlıların ve dua okuyan mollaların kalmasına izin verilir. Ölmek üzere olan kişinin susuz kalmasından korkmaması için bir bez nemlendirilerek ağzına su damlatılır. Ölüm anının başlıca belirtisi gözlerin kayması ve burnun kasılmasıdır. Bir kişinin ölümüyle birlikte hemen çenesi bağlanır. Elbiseleri çıkarılır ve üzeri örtülür. Giysileri ortadan kaldırılır ve hiç kimseye verilmez. Vambéry, bu durumun en fakir kişinin bile bu giysileri kullanmak istememesi ile ilgili olduğunu belirtir. Tüm İslam dünyasında, ölen kişinin naaşının on iki ya da on beş saatten fazla bekletilmeyip hemen mat bir keçe ya da hasır üzerinde yıkandığını tespit eder. Bu keçe ya da hasır cenazeyi yıkama işleminin ardından yakılır. Savaşta ölen askerlerin ise ne giysilerinin çıkarılmasına ne de yıkanılmasına izin verilir. Zira onun kanı bir ziyneti gibi görülür.¹⁴⁵⁰ Vambéry, araştırmalarında Sibir Türklerinde erkeklerin paltoları, kadınların ipek elbiseleriyle çocukların ise kayın kabuğuna sarılarak defnedildiklerini tespit eder.¹⁴⁵¹ Onun bu bilgiyi Radloff'un Sibirya'dan adlı eserinden alıntıladığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁵²

¹⁴⁴⁷ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 100-101.

¹⁴⁴⁸ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 98.

¹⁴⁴⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 372-373.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 385-386.

¹⁴⁵⁰ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 111-112.; Vambéry, *Orta Asya Milletleri*, 87.

¹⁴⁵¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 112.

¹⁴⁵² bk. W. Radloff, *Sibirya'dan 2*, çev. Ahmet Temir (İstanbul: MEB Yay., 1994), 142.

Cenaze merasimiyle ilgili dikkatini çeken bir diğer davranış, cenaze defnedilmeden kısa bir süre önce tüm ev halkının, akrabalarının ve hatta merasimin olduğu çevredeki insanların tamamının ölen kişi için ağlayarak ağıtlar yakmalarıdır.¹⁴⁵³ Türkmenlerin de benzer şekilde cenazelerinde ağıt yaktıklarını görür. Ağıtların gelenek üzere bir yıl boyunca ölen kişinin çadırında, özellikle de ölüm anının gerçekleştiği vakitte kadın ağıtçıları tarafından yakıldığını ifade eder. Bu kadınlar, çadırın içerisinde bir halka oluşturacak şekilde oturarak yüreklere dokunan ağıtlarını söyleyerek göz yaşı dökerler. Bu yas merasimine, ailedeki herkesin katılması beklenir. Bir kişi, yakınının ölüm haberini uzun bir zaman sonra duymuş olsa bile bu ağıtlara katılması istenir. Ağıtlara katılan kişiler, sıklıkla geceleri çadırın ön tarafına oturarak sesli bir şekilde ağlar. Böylece ölen kişiye karşı son vazifelerini yaptıklarını düşünürler. Vambéry, kadınların bir taraftan çadırın içerisinde ağıtlar yakarken diğer taraftan da yemek yemeye devam etmelerini ya da yün eğirmek gibi gündelik hayata dair işlerini sürdürmelerini yadırgar.¹⁴⁵⁴ Vambéry ile aynı yıllarda Türkmenler arasında yaşayan Seyyah Blocqueville de cenazelerde kadın ve erkeklerin ağlayıp yas tuttuktan bir süre sonra normal davranışlarına geri döndüklerini ve ardından ziyarete gelen kişilere çay veya çorba benzeri ikramlarda bulunduklarını anlatır.¹⁴⁵⁵

Vambéry gerek Türkistan seyahatindeki gözlemlerinde gerekse sonraki yıllarda yaptığı araştırmalarında cenaze merasimi çerçevesinde düzenlenen defin merasimlerine yer verir. Türkistan’da yerleşik halkın ölümleri için mezarlıklarının bulunduğunu görür. Tam aksine çölde mezarlık kavramının olmadığını fark eder. Türkistan seyahatinde bir süre misafir olduğu Gümüştepe’deki göçebe Yomut Türkmenlerinin “Yoska” adıyla anılan mezarlarına tesadüf eder. Yoskaların höyüklerle benzemekle birlikte onların Türkmenler arasında itibar sahibi kişiler adına yapılmış tepeler olduğunu söyler. Benzer şekilde Gümüştepe’den Etrek’e giderken de höyükler arasında “Türkmen höyüğü” olarak adlandırdığı birçok Yoskaya rastlar. Ölen kişi, “Batır” diğer bir deyişle kahramanlıklarıyla tanınan bir kişiye onun Yoska adlı mezarı daha yüksek olur. Bu topluma mensup halkın Yoskaya en az yedi kürek dolusu toprak atması gerekir. Bu

¹⁴⁵³ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 111.; Vambéry, *Orta Asya Milletleri*, 87.

¹⁴⁵⁴ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 372-373.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 385-386.; Bayrak, “XIX. Yüzyıl’da Bazı Batılı Seyyahların Gözüyle Batı Türkistan’da Türk Kadını”, 300-301.

¹⁴⁵⁵ Henri de Couliboeuf de Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, çev. Rızâ Akdemir (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986), 69-70.

Yoskaların yükseklikleri yirmi ya da otuz fit¹⁴⁵⁶ yükseklikteyken çevresi ise yaklaşık altmış fit¹⁴⁵⁷ genişliğindedir. Düz bir ovada onların oldukça belirgin olduklarından bahseder.¹⁴⁵⁸ Vambéry'den yaklaşık on yıl sonra Türkistan'a giden seyyah Mac Gahan, Kızılkum Çölü'nde bir Kırgız mezarlığını ziyaret ettiğinde Yoskadan doğrudan bahsetmemekle birlikte burada “yüksek bir kule”¹⁴⁵⁹ gördüğünü anlatır.

Vambéry, Türkistan'da mezarlıklara ölen kişiye duydukları saygının bir göstergesi olarak oldukça önem verdiklerini tespit eder. İzlenimlerine göre eğer bu kişi, savaş ya da bir yağma sırasında hayatını kaybetmişse bu kişinin mezarına saygı gösterilir. Bu bağlamda mezarının üzerine mızrağının sapı saplanır ve mezar, renkli kumaş parçaları, at kuyruğu, koç boynuzu veya hatıra niteliğindeki eşyalarla süslenir. Bu Yoska, savaşta ya da yağmada ölen kişinin adı ile anılır ve buraya daima saygıyla yaklaşılr. Yoskaların etrafında oynayan çocuklar saygı gereği buraya tırmanmamaktadır. Ölen kişinin mezarına gelen atının bile başını öne eğip saygı gösterdiği düşünülür. Dolayısıyla kahramanlıklarıyla tanınan bu savaşçı kişilerin Yoskaları, gençlere daima ilham kaynağı olur. Vambéry, Türkistan seyahati boyunca kervandakilerin nerede bir mezar görseler giysilerinden küçük bir parça yırtarak onu mızrağa ya da mezarın herhangi bir yerine bağladıklarını anlatır. Ayrıca ölen kişinin kahramanlıklarını öven methiyeler söylenir. O, kervanbaşının daima “Öleni onurlandırmayan yaşayanlardan asla saygı göremeyecektir”¹⁴⁶⁰ dediğini duyar.

Vambéry, Türk kültürü araştırmalarında Türklerin tarih öncesi çağlardan itibaren mezarlarının üzerini küçük veya büyük tepeler şeklinde yaptıklarını tespit eder. Tarih öncesi dönemde “Kurgan” adıyla anılan bu mezarlara Sayan ve Altay dağlarından Ural Bölgesine Azak ve Karadeniz kıyıları boyunca rastlandığını belirtir. Vambéry'ye göre kurgan kelimesi Türkçe bir kelime olup yükselmek anlamına gelen “kur-” fiilinden türemiştir. Dolayısıyla kurgan “yüksek tepe” demektir. Kurganın en eski zamanlarda insanların ya da hayvanların saldırılarından korunmak için inşa edilen ve dolayısıyla sığınaktan mezar höyüğüne geçilen bir yapı olduğunu ifade eder. Orta Asya Türkleri arasında bu yapıların kule olarak bilindiğini tespit eder. Kurganlar hakkında bilgi veren

¹⁴⁵⁶ Yaklaşık 6 ile 10 metre arasındadır.

¹⁴⁵⁷ Yaklaşık 18,2 metredir.

¹⁴⁵⁸ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 78, 95, 373.; Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 86-87, 105, 386.

¹⁴⁵⁹ I. A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, çev. Kolağası Ahmed, haz. İsmail Aka-Mehmet Ersan (Ankara: Altınordu Yayınları, 2020), 39.

¹⁴⁶⁰ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 113.; Vambéry, *Orta Asya Milletleri*, 87.

Potanin, Pallas ve Zapiski'nin araştırmalarını irdeler. Potanin'den edindiği bilgilere göre Kalka-Moğolları, bu kurganların devasa büyüklükteki ilk insanların mezarları olduğuna inanır. Kurganlarla ilgili bir diğer rivayet ise savaşçıların hazinelerini veya değerli eşyalarını sakladıkları yerlerdir ve buraya bazı yazıtlar, işaretler bırakılmaktadırlar.¹⁴⁶¹ Vambéry'nin bahsettiği Yoskaların, kurgan geleneğinin bir devamı olduğunu söylememiz mümkündür.

Vambéry'nin kurganlarla ilgi araştırmasında dikkatini çeken bir diğer detay kurganların yanında yer alan heykellerdir.¹⁴⁶² Bu heykelleri, Pallas'ın Budizm ile ilişkilendirmesini doğru bulmaz. Zira Vambéry, bu heykellerde Budizm çizgisinin görülmediği kanısındadır. Budizm'in Doğu Türkistan'dan Orta Asya ilerine ve oradan Aral Denizi'ne yayıldığı süreçte bile Türkler arasında benimsenmediğini ifade eder. Bu bağlamda ona göre bu heykeller şamanizm inanışıyla ilgilidir. Araştırmalarında tespit ettiği bu heykelleri incelediğinde ölen kişinin mezarında kesilen kurbanlık hayvan sembollerine rastlar. Bu sembollerin, ller adına düzenlenen Toy adlı ölüm yemeğine işaret ettiğini ifade eder. Alexis de Lewschine'in, Description des Hordes et des Steppes des Kirghiz-Kazaks ou Khirghiz-Kaisaks (1840) adlı eserinden Hunlarda da bu geleneğin uygulandığını tespit eder. Antik aę'da Türklere ait mezarlarda ko boynuzu sembolleri ve heykellerinin görüldüğüne dikkat çeker.¹⁴⁶³ Vambéry'nin Türklerin bu eski cenaze merasimi geleneği çerçevesinde mezarlara ko boynuzu takma geleneğine, ilk olarak Türkistan seyahatinde rastlamasına raęmen¹⁴⁶⁴ Das Türkenvolk adlı eserini yazarken Türkistan'daki bu gelenekten bahsetmediği dikkati çeker.

Sibir Türklerinin XIX. yüzyıldaki cenaze geleneklerini incelediğinde, onların çoğunun Hristiyanlığı kabul etmelerine rağmen eski merasim geleneklerini devam ettirdiklerini tespit eder. Onların bu gelenekleri çerçevesinde ölünün mezarının başında en sevdiği atı kesilip yenildikten sonra atın kafatası bir sopaya takılarak mezarının başına dikilir. Buradaki merasim, günlerce devam eder.¹⁴⁶⁵ Burada bahsedilen gelenek, cenazenin defnedilmesinin ardından düzenlenen Yuğ olarak da bilinen aş verme merasimidir. Eski Türk geleneği çerçevesinde İskitlerden itibaren cenaze merasimlerinde günlerce devam

¹⁴⁶¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 25-27.

¹⁴⁶² Kurganlardaki bu heykeller, Balballardır.; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten nce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: TTK Yay., 2020), 170, 199.

¹⁴⁶³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 28-29.

¹⁴⁶⁴ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 113.

¹⁴⁶⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 28-29, 112.

eden aş ziyafetlerinin düzenlendiği bilinmektedir. Bu geleneğin İslamiyet'i kabul eden Türkler arasında da devam ettiği Divanü Lugat-it Türk'te “yoğ aş” hakkındaki açıklamalardan anlaşılmaktadır.¹⁴⁶⁶ Vambéry'nin Türkistan seyahatinde edindiği bilgilere göre cenazenin defnedilmesinin hemen ardından aş verme merasimi düzenlenir. Ölen kişi adına düzenlenen bu ziyafetlere zengin yoksul ayırt edilmeksizin herkesin katılması istenir. Bu aş merasimi cenaze defnedildikten sonraki üçüncü, yedinci ve kırkıncı günde de tekrarlanır. Türkmenler de ise ilk bir yıl her hafta ölümün gerçekleştiği günde yemekler ikram edilir. Vambéry'ye göre bu yemeğin ikram edilmesindeki başlıca inanç, ölen kişinin yakınlarının rüyalarında kendisi adına ziyafet verilmediği konusunda şikayetçi olmasını önlemek ve onun huzurlu olmasını sağlamaktır. Dolayısıyla aş merasimi, en fakir kişinin bile gerçekleştirememekten korktuğu bir görevdir.¹⁴⁶⁷ Vambéry gibi yaklaşık aynı zaman diliminde (XIX. yüzyılın ikinci yarısı) Türkistan'da bulunan Türkolog Radloff, Abakan Tatarları ve Kazakların cenazedeki aş verme merasimi hakkında Vambéry'ye kıyasla daha canlı betimlemelerde bulunur. Onun bu törenlere bizzat tanık olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁶⁸

3.5. Giyim-Kuşam

Vambéry'nin Türk kültürünün unsurlarından biri olan giyim-kuşam ile ilgili tespitlerini üç farklı süreçte ele aldığını söylememiz mümkündür. İlki 1857-1862 yılları arasında gerçekleşen İstanbul seyahatinde; ikincisi 1862-1864 yılları arasındaki Türkistan seyahati sırasında; üçüncüsü ise 1865 yılından itibaren başladığı Türkoloji çalışmaları kapsamındaki araştırmaları ile ilk iki seyahatte edindiği izlenimleri karşılaştırması neticesinde oluşur. Şimdi bu süreçleri irdeleyelim.

İstanbul'a adımını attığı ilk birkaç ay içerisinde bir Osmanlı gibi görünmek için ilk önce kılık kıyafetlerini değiştirir. O, İstanbul'da ilk olarak renkli tüylü Macar şapkasını çıkartarak yerine Osmanlı fesini takar. Daha sonra gittiği ortamlara uygun kıyafetler giymeyi tercih eder. Öğretmen ve tercüman olarak Osmanlı bürokratlarının evlerinde görev aldığı yıllarda onlar gibi giyinir.¹⁴⁶⁹ Bu kişileri “İstanbul efendisi” diye nitelendirir. Başlarına taktıkları fes, giydikleri frak, takım elbiseleri, deri eldivenleri ve

¹⁴⁶⁶ Gülcan Memiş, “Türk Kültüründe Aş ve Aşhane”, *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü*, ed. İlhan Şahin-Fahri Solak vd. (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2020), 159-161.

¹⁴⁶⁷ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 112.

¹⁴⁶⁸ bk. Radloff, *Sibirya*'dan 2, 142-143, 273-278.

¹⁴⁶⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 110-111, 113-115.

rugan ayakkabılarıyla onları Boulevard Montmartre Caddesi'ndeki bir İngiliz veya Fransız'dan ayırt etmenin imkânsız olduğunu belirtir. Onları, dış giyimi bakımından “çağdaş Asyalılar” olarak ifade eder.¹⁴⁷⁰

Türkistan'a vardığında ilk önce Yomut Türkmenlerinin ayak bileklerine kadar gelen uzun ipek elbiseleri dikkatini çeker. Yine de bu topraklara yeni ayak bastığından detaylı bir inceleme yapmaktan kaçınır.¹⁴⁷¹ Vambéry'nin araştırmalarında tespit ettiği Türk kültürüne özgü giyim-kuşam kültürü ile Türkistan Seyahati sırasında tespit ettiği giyim-kuşam kültürünü zaman zaman kıyasladığı dikkati çekmektedir. Özellikle Türkistan ile İtil (Volga) Türklerinin giyim-kuşam adetlerinde önemli benzerlikler tespit eder. Bunun bir örneğine de Das Türkenvolk adlı eserindeki Kazan Tatarları adlı konu başlığında yer verir:

“...Kıyafet bakımından Kazan Tatarı Orta Asyalının gayet uzun ve kabarık kesimleri ile Batı Türklerinin daha kısa olmakla beraber yine geniş kesimleri arasında aşağı yukarı orta kademeyi tutar...Kazanlıların kolsuz iç çamaşırı olan zılan ile toka, kemer ve düğmelerdeki lüks belli ki eski sarayın moda dünyasına dayanmakta, yine edepli üst giyimleri de köken itibariyle Orta Asya etkisiyle açıklanabilmektedir. Kadınların giyimi İran ve Orta Asya kadınlarınınkinden çok daha süslüdür. Gömleğin üstüne daracık ve vücuda oturan iki iç yeleği giyilir ki biri kollu diğeri kolsuzdur, öte yandan göğüste çeşit çeşit süsler, altın ve gümüş sikkeler, ipek mendiller ve omuzların üstüne atılmış tumar (Kur'an veya muska taşıma çantası) asılıdır...”¹⁴⁷²

Özellikle Türkistan ile İtil (Volga) Türklerinde kadınlara ait giyim-kuşam kültüründe önemli benzerlikler tespit eder. Bu benzerliğin asıl sebebini ise Asya toplumları içerisinde geleneklere en sadık kalan kadınların, giyim-kuşamlarında da geleneklerini eskiden beri sürdürmelerine bağlar. Ona göre bunun en belirgin örneği Spask Bölgesi'nde yaşayan Çuvaşlarda görülüyordu. “Haşpa” veya “Hoşpa” adıyla bilinen Çuvaş kadın başlığı ile Türkistan'daki göçebelerinin “Kaşbağ” adlı süslerinde benzerlikler vardır. Ayrıca araştırmalarında Çuvaşların dizlere kadar uzanan önlükleri ile geniş, rengarenk bordürlerle bezeli üst kıyafetleriyle ilgili tasvirlerin, Hive Özbeklerinin kıyafetlerine benzediğini düşünür.¹⁴⁷³

¹⁴⁷⁰ Vambéry, *Scenes from the East*, 178.

¹⁴⁷¹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 67.

¹⁴⁷² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 422-423.

¹⁴⁷³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 446-447.

Bununla birlikte araştırmalarında elde ettiği bir diğer sonuca göre kadın kıyafetlerinde belirgin bir şekilde asırlar öncesinde, Amuderya ve Sırderya'nın kuzeyinden başlayarak Volga'nın (İtil) ortalarına uzanan topraklarda yaşayan Türk-Tatar halkının detlerinden izler mevcuttur. Zira Rittich'in araştırmalarından edindiği bilgilere göre Çuvaşlarda kadınların çıplak ayakla dolaşması ayıp sayılmaktadır. Vambéry, benzer giyim detinin çıplak ayakla yabancıların yanında dolaşmanın ayıp olduğu Orta Asya Türklerinde görüldüğünü vurgular.¹⁴⁷⁴

Kafkas Türklerinden Kundurların da bazı giyim eşyalarında belirgin şekilde Orta Asya etkisinin görüldüğü fikrindedir. Kundurların dış giyim kıyafetlerinden “apan” bunlardan biridir. Bu kıyafetin Hive'den ithal edilmesinden kaynaklı bir benzerlik olduğunu tespit eder. Bir diğer benzerlik ise Kırgız giyim modasından esinlenerek hazırlanan kışlık başlıklarıdır. Kadın ve erkek başlıkları benzer olmakla birlikte onları birbirinden ayıran husus kadın başlıklarının süslü olmasıdır. Yaşlı kadınların başlıklarında sikke gibi süsleme unsurları bulunurken genç kızlarınkisi ipek veya kadifeden hazırlanır. Sikke ve mercan taşı gibi süslemeler sa örgülerinde yer alır. Bu tespitlerinin yanı sıra Kafkas Türklerinden Nogayların giyimlerinin ise Kafkas coğrafyasından izler taşıdığını ifade eder. Buna göre Nogayların kadın giyimleri Volga (İtil), Kazan Türklerinin giyim tarzına yakındır.¹⁴⁷⁵ Kırım Türklerinde ise kadın ve erkek giyim-kuşamında, Türkistan'dan esintiler bulunmakla birlikte daha çok Osmanlı kültürü etkisinin bulunduğuna dikkat çeker. Hatta bazı giyim unsurlarını Macarların kıyafetlerine benzetir. Bu yönüyle onların giyim-kuşamının Karadeniz'de yaşayan soydaşlarından ayrıldığını düşünür.¹⁴⁷⁶

Araştırmalarında giyim kültürünün toplumların tarihine ve etnografik alandaki değişimlerine ışık tuttuğunu kanıtlamaya çalışır. Örneğin Kazan Türklerinin giysilerinde hâkim olan renkler onların banisi olan Altın Orda Hanlığının etkisini yansıtmaktadır. Bununla birlikte şeybaninme'de yer alan renkli resimleri (minyatür) inceleyenlerin XVI. yüzyılda Timur Devleti'nin Moğollarının kıyafetleri ile XIX. yüzyılın Kazan Tatarlarının kıyafetleri arasında bir benzerlik bulamayacakları kanısındadır. Bu minyatürü incelediğinde Moğolların kıyafetinde dikkat çeken darlığın, Kazan Tatarlarında görülmediği sonucuna varır. Kazan Tatarlarının kıyafetlerindeki dikkat

¹⁴⁷⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 446-447.

¹⁴⁷⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 548, 555.

¹⁴⁷⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 532-533.

çekici bolluğu, toplum tarafından benimsenen “İslam’ın aşırı tutucu modası” olarak yorumlarken Moğolların kıyafetlerindeki darlığın ise ata bindikleri için halk tarafından garipsenmemesine bağlar.¹⁴⁷⁷

3.6. Din ve İnanışlar

3.6.1. Türkler ve Din

Vambéry, din kavramı ve onun etimolojisi hakkında *Die Primitive Cultur* adlı eserinde tespitlerde bulunur. Ona göre din, bir kişinin ahlak sahibi olabilmek için davranması gereken bir yaşam normu ve davranış kuralıdır. Türkistan seyahatinde bozkır yaşantısında “din olgusu” hakkında gözlemlerde bulunmasına rağmen Turan topluluklarında, din ve inançların oluşum süreçlerinin dil tartışmaları ışığında incelenmesi gerektiğini belirtir.¹⁴⁷⁸

3.6.1.1. İslamiyet

Vambéry gerek İstanbul gerekse Türkistan seyahati sırasında İslam dini hakkında pek çok bilgiye sahip olur. Hive’ye vardığında Osmanlı topraklarındaki İslamiyet anlayışıyla farklılıklara rastlar. Dolayısıyla seyahati süresince, Doğu ve Batı’daki İslam Kültür ve Medeniyeti arasındaki farklılıkları tespit etmeye odaklanır.¹⁴⁷⁹ Buhara’ya vardığında buranın İslam dininin en saf şekilde temsil edilen merkezi olduğunu düşünür. Doğu ve Batı Müslümanlığı arasındaki farkın burada daha belirgin olduğu kanısına varır. İslamiyet’in merkezi Kabe’yi bir muma benzetirken; o mumun ışığının aydınlattığı yerin ise Buhara olduğunu ifade eder. Doğu’da İslam dininin Hz. Muhammed ve dört halife dönemindeki din kurallarına sınıksız bağlanarak sosyal hayatın düzenlenmeye çalışılmasını dini fanatiklik olarak yorumlar. Bu bağlamda İslam inancının saf ışığının fark edilmemesi sonucunda dine istenmeyen unsurların karıştığını dile getirir. Bunun sonucunda bazı kişilerin bütün kötülüklerine rağmen sadece bir dini kaideyi yerine getirerek bütün günahlarından arınabileceği inancına sahip olduklarını ve devamında toplumda ahlak kavramının zedelendiğini anlatır. Türkistan seyahati boyunca İslami inanış çerçevesinde uygulanan temizlik kuralları hakkında bilgi edinir.

¹⁴⁷⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 422.

¹⁴⁷⁸ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 239-240.

¹⁴⁷⁹ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 159.

Ona en tuhaf gelen, ibadetler için gerekli temizlik anlayışı, teyemmüm 'dür.¹⁴⁸⁰ Onun teyemmüm hakkındaki ön yargısının Hive'ye seyahati sırasında oluştuğu anlaşılmaktadır. Zira çölde su bulamadıkları zamanlarda o da hacılar gibi teyemmüm ile abdest almak zorunda kalmıştır.¹⁴⁸¹ Hatıratında "...Bozkırın ıssız topraklarında sıkça su sıkıntısı çektiğimizden, Teyemmüm yöntemine başvurmak zorunda kaldım. Bu da kumla yıkanmak anlamına gelir..."¹⁴⁸² diyerek teyemmümden sitemkâr bir dille bahseder.

Doğu'dan Batı'ya gidildikçe İslami kaidelerin uygulanma biçimlerinde farklılıklar olduğunu düşünür. Kur'an-ı Kerim'de, alkol gibi sarhoş edici tüm maddelerin ibadet yapmayı engellediği için yasak olduğunu öğrenir. Buna karşın İslam'ın bu kaidelerine uymayanları şiddetli bir şekilde eleştirir ve bu kişileri riyakâr olmakla suçlar. Ayrıca Doğu ve Batı Müslümanlığında İslami kaidelere göre ülkelerin yönetilmesinde farklılıklar olduğunu düşünür. Zira tespitlerine göre Türkiye ve İran'da Şeriat yasalarına ilave olarak toplumsal düzeni sağlamak için kanunlarda reformlar yapılmaktadır. Türkistan'da ise sadece mollalar değil tüm toplum tarafından Kur'an-ı Kerim'in dini öğretilerine ilave herhangi bir kanun eklemek istememektedirler. Dolayısıyla ona göre İslam inancı Doğu'ya doğru gidildikçe Batı'dakine kıyasla daha coşkuyla ve içtenlikle benimsenir. Bunun nedeni Batı'da Hristiyan Avrupa'nın İslam medeniyetine olan etkisidir. Yine de bu etkinin sadece giyim, mobilya gibi kültürel unsurlarda görüldüğü kanısındadır.¹⁴⁸³

Vambéry'ye göre İslam dini, bir barış dinidir. Buna örnek olarak Hac ibadetini gösterir. Zira Hac, İslam'ın gücünü, birlikteliğini ve manevi gücünü gösteren en mükemmel kurumdur. Oysa Kudüs'teki Kâbe (Mescid-i Aksa) sık sık farklı Hristiyan mezheplerin kanlı arenası haline gelmektedir. Halbuki Müslümanlar, farklı mezheplerden olsalar da mükemmel bir uyum ve barış içerisindeyler. Ona göre İslamiyet'i en iyi bir Müslüman anlatabilir.¹⁴⁸⁴ Türkistan'da Müslümanlar, tüm zorlu koşullara rağmen Hac ibadetini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Hatta Türkistan'dan Hac yolculuğuna çıkanların üçte

¹⁴⁸⁰ Vámbéry, *Orta Asya Milletleri*, 135-139.

¹⁴⁸¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 145.; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 147.

¹⁴⁸² Vámbéry, *Orta Asya Milletleri*, 132.; İslam inancında Teyemmüm, su temin etmenin güç olduğu durumlarda temiz bir toprak ya da zemin üzerine elleri sürüp yüzü ve kolları mesh ederek yapılan abdest alma yöntemidir.; bk.; Mehmet Boynukalın, "Teyemmüm" *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 41/50-52.

¹⁴⁸³ Vámbéry, *Orta Asya Milletleri*, 139-147.

¹⁴⁸⁴ Arminius Vámbéry, *Yahudi Casus Vámbéry Hac Yolunda* (Ankara: Dorlion Yay., 2023), 5-7.; Bu eserin sadece ön sözünü yazmıştır.

biri, yolculuk sırasında zorlu iklim koşulları nedeniyle ölmektedir. Hac ibadetini gerçekleştirenler ise bu zorluklardan bahsetmeyip oldukça mutlu görünmektedir. Vambéry, hacıların bu ruh halini Avrupalıların yadırgamaması gerektiğini ifade eder. Zira Haçlı seferleri sırasında pek çok Cermen'in kutsal toprakları ve Kudüs'ü ziyaret ettiğinde de benzer duyguları yaşadığının hatırlanması gerektiğine dikkat çeker. Türkistanlı hacıların ülkelerine geri döndüklerinde, akraba, eş ve dostlarının günler öncesinden onları karşılamak için beklediklerini görür. Sevinç ve gözyaşlarının eşlik ettiği bu karşılama törenlerinde Hacıların, Mekke ve Medine'nin kutsal toprakların ruhaniyetini üzerlerinde taşıdıkları düşünülür. Dolayısıyla bu karşılama töreninde onlara sarılıp dokunmak isterler. Türkistan'da Hac ibadetini yerine getiren kişilere büyük saygı gösterilerek yaşamları boyunca "Hacı" ünvanıyla anılırlar. Bu kişilerin ölümlerinden sonra mezarlarına yazılan Hacı ünvanı, bir "asalet nişanesi" olarak yaşamaya devam eder.¹⁴⁸⁵

Vambéry, Türkistan halkları içerisinde Özbeklerin en dindar Müslüman Türk topluluğu olduğu kanısındadır. Kasabalarda İşan, Molla ve Sofi gibi dini ünvanları kullanan kişilerin oldukça fazla olduğunu belirtir. Ona göre İslamiyet'i yaymak için gösterdikleri büyük çabalara rağmen Türklük vasıflarını koruyan ve hatta Çin'den Tuna'ya uzanan sahada Türklerin ulusal karakterini en iyi yansıtan Türk toplumu Özbeklerdir. Kırgızlar (Burut) ise İslamiyet'i benimsemelerine rağmen hâlâ Şamanizm inancının etkisindedirler.¹⁴⁸⁶ Vambéry, Türklerin dinleri hakkındaki araştırmalarını derinleştirdikçe İslamiyet ve Şamanizm arasında bazı benzerlikler olduğunu ileri sürer. Bu konudaki tespitlerine *Die Primitive Cultur* (1882) adlı eserinde yer verir. Bu benzerliklerin nedenini ise Türklerin Şamanist inanışlarından uzun süre kopamamalarına bağlar.¹⁴⁸⁷

Vambéry'nin İslamiyet hakkındaki en kapsamlı çalışması 1875 yılında yayınlanan *Der Islam im Neunzehnten Jahrhundert* (On Dokuzuncu Yüzyılda İslam) adlı eseridir. O, bu eserinde İslam dini ve İslam medeniyeti hakkındaki fikirlerini gerçekçi bir şekilde dile getirmek ister.¹⁴⁸⁸ Otobiyografisinde İslam'ın savunucusu olmadığını belirtmekle birlikte bu eseri yazmasındaki başlıca amacının Avrupalıların İslamiyet ile ilgili ön

¹⁴⁸⁵ Vambéry, *Orta Asya Milletleri*, 16-18.

¹⁴⁸⁶ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 303, 310, 312.

¹⁴⁸⁷ bk. Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 237-254.

¹⁴⁸⁸ bk. Vambéry, *Der Islam im Neunzehnten Jahrhundert*.

yargılarının kırılmasını sağlamak ve İslam medeniyetinin yıkılmaya mahkûm olarak görülmesinin doğru olmadığını vurgulamaktır. Gerekli reformlar yapıp hatalar düzeltildiğinde İslam medeniyetinin eski gücüne kavuşabileceğini dile getirmeye çalışır. Bu liberal dini fikirlerinin İngiltere’de kabul görmemesi nedeniyle On Dokuzuncu Yüzyılda İslam adlı kitabının İngiltere’de yayınlanmasına izin verilmediğini anlatır. O, hayatı boyunca İslamiyet’e ön yargı ile bakmaz ve Osmanlı, Kırım, Hindistan, Türkistan gibi dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Müslümanlarla iletişim halinde kalmaya devam eder.¹⁴⁸⁹ Bununla birlikte meşruti yönetimi daha doğru bulması nedeniyle Panislamizm’i eleştirir ve İslam’ın siyasi bir geleceği olmadığını düşünür.¹⁴⁹⁰

3.6.1.2. Hristiyanlık

Vambéry, Hazar Denizi ve Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan Çuvaşlar, Başkırdlar, Tatarlar gibi Türk toplumlarının XVI. yüzyıldan itibaren zorla Hristiyanlaştırılmaya çalışıldığını belirtir. Onların bu dini benimsemelerine yol açan olay 1552 yılında Kazan Hanlığı’nın düşüşüdür. Rus Çarı IV. İvan (Korkunç İvan), bu tarihten itibaren Kazan Hanlığı sınırlarında yaşayan Çuvaşlar gibi Tatar soylu halklara karşı “Ruslaştırma” olarak bilinen bir dönüşüm politikası uygulamaya başlar. Bu politika doğrultusunda IV. İvan işgal ettiği topraklardaki göçebe Türk halklarına din değiştirmeleri hususunda baskı yaparak “Ortodoksluğu benimseyip ona bağlı olanları kendi vatandaşı gibi göreceğine” dair vaatlerde bulunur. Vambéry’e göre Rusya’nın, din olgusunu güçlü bir silah gibi toplumsal dönüşüm aracı olarak kullanması bilinçli bir politikanın ürünüdür. Böylece Rusya, Çuvaşlar gibi göçebe Türk halklarını “Ortodoksluk Haçı” etrafında birleştirmesi durumunda güçlü bir imparatorluk kurma emeline ulaşabilecektir; ancak IV. İvan döneminden itibaren Rusya’nın bu hedefine ulaşması Türk halklarının farklı dinleri benimsemeleri nedeniyle başlıca sorunu olmaya devam eder. Bu durumun bir örneği tespitlerine göre Çuvaşlar da görülmektedir. Çuvaşlar, Kazan Hanlığının düşüşünden itibaren Rus boyunduruğunu kabul ederek Hristiyanlık dinini benimsemekle birlikte onların bu dini resmi dinleri olarak kabul etmeleri ise 1743

¹⁴⁸⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 452-453, 463-471.

¹⁴⁹⁰ Vambéry, *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*, 309-313.; Vambéry, “Pan- İslamizm”, 547-558.

yılındaki Pugaçev İsyanı sonrasına rastlar.¹⁴⁹¹ Bu dini kabul eden Çuvaşlar, ağırlıklı olarak Kazan Vilayetinde Volga'nın (İtil) sağ kıyısında yaşamaktadırlar.¹⁴⁹²

Vambéry, her ne kadar Çuvaşlar Ortodoks Hristiyanlığını benimsemiş gibi görünseler de bunun tam anlamıyla gerçeği yansıtmadığı kanısındadır. Araştırma sonuçlarına göre bunun en temel sebebi eski inanışları Şamanizm'dir.¹⁴⁹³ Zira Çuvaşlar, Hristiyan olmalarına rağmen eski inanç sistemlerinden kopamamışlardır. Bu durum ise tuhaf bir inanç karmaşasına neden olur. Çuvaşlardaki bu inanç karmaşasının Hristiyanlığı benimsemiş Sibirya'daki Tatar Türkleri ile Yakutlarda görülen karmaşadan daha büyük olduğu fikrindedir. Bu duruma neden olan pek çok etken olduğunu dile getirir. İlk neden Çuvaşların eski dinlerinden yeni dinlerine geçiş sürecinde olmalarıdır. Bunun görünen neden olduğunu düşünür; çünkü yüz elli yıl önce bu dini kabul etmelerine rağmen hala bu ikilem devam ediyorsa asıl sorun pek çok batıl inanışa ve ikon kültürüne sahip olan Rus Kilisesinin inanç dünyasında aranmalıdır. Bu kanısını güçlendirmek için "Çuvaşlar Hristiyan azizlerini kendi putperestlik tanrılarıyla özdeşleştirmekte hiç zorluk çekmezler, sözgelimi Yomsya (putperest rahip) bir fenalığı defetmeyi beceremezse "Rus Tanrısına" mum yakmaya, yani ikondan (aziz resminden) medet ummaya hazır ve nazırlardır..." örneğini verir. Aksine İslam dininde ibadetlerde eski dinden gelen dini ritüellerin bulunamayacağını ve böyle taşkınlıklara asla izin verilmeyeceğini belirtir. Bunun en güzel örneğinin Müslüman olmayı kabul etmiş Çuvaşlar da görüldüğünü ifade eder.¹⁴⁹⁴

Vambéry, Ruslar tarafından Hristiyan olmaya zorlanan Orta Volga Bölgesi'nde yaşayan Çuvaşlar, Kazan'daki Tatarlar gibi Sibir Türklerinin de Şamanist inanışlarından vazgeçemediklerini tespit eder. Onların Hristiyanlık dinini benimseme süreçlerinin 1584 yılında Sibir Hanı Küçüm Han'ın Rus eşkıyası Yermak'a yenilmesiyle başladığını düşünür.¹⁴⁹⁵ Küçüm Han'ın Müslüman olup Hanefi mezhebine bağlı olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Küçüm Han'ın 1584 yılının ağustos ayında Yermak'ı

¹⁴⁹¹ Arminius Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands* (London: John Murray Albemarle Street W., 1906), 14-15, 18-19.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 445.; Rusya XVI. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık dinini kabul etmeleri konusunda Çuvaşlara yönelik bir baskı politikası uygulamış ve bu doğrultuda işgal ettiği topraklarda kiliseler, manastırlar ve misyoner okulları yaptırmıştır. Bununla birlikte onlara yönelik ekonomik ve idari baskı politikalarını da hayata geçirmiştir.; Ayrıntılı bilgi için bk. Arık, *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*, 321-353.

¹⁴⁹² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 476.

¹⁴⁹³ Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 18.

¹⁴⁹⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 476-477.

¹⁴⁹⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 113.

öldürdüğü bilinir. Bu gelişme üzerine Rus Çarlığı ve Küçüm Han arasında 1598 yılına kadar uzanan savaşlar yaşanır. Kesin olmamakla birlikte Küçüm Han'ın ailesiyle bu tarihte birlikte esir alındığı düşünülür.¹⁴⁹⁶ Vambéry'nin bu konu hakkındaki bilgilerinde eksiklikler ve yanlışlıklar dikkati çeker.

Araştırmalarında, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Sibir Türklerinden Turelinlerin bir bölümü ile Çulım ve Ob Tatarlarının Hristiyan olduğunu bununla birlikte Sibiry Türkleri arasında Hristiyanlığın tam anlamıyla benimsenmediğini ifade eder. Zira onların büyük çoğunluğu ya efendileriyle uyum içinde yaşamak ya da kendilerine sunulan maddi imkanlardan yararlanmak için vaftiz olmayı kabul etmişlerdir. Sadece Rus nüfuzunun yoğun olduğu alanlarda yaşayan Türkler tam anlamıyla Ruslaşmaya tabi olmuşlardır. Hristiyanlığı benimseyenlerin ise köklü dini inançları Şamanizm'den vazgeçemeyerek ibadetlerini üstün körü yaptıklarını anlatır. Hristiyanlığın Asya'da doğmasına rağmen Türk halkları arasında yer bulamadığını tam aksine daha çok Avrupa'da benimsendiğine dikkat çeker. Rus Ortodoks misyonerlerinin karşı çabalarına rağmen Küçüm Han zamanında özellikle İrtiş ve Tobol Tatarları tarafından kabul gören İslam dininin XIX. yüzyıla gelindiğinde hala önemli ölçüde benimsenmeye devam ettiğini belirtir. Edindiği bilgilere göre bu yüzyılda Sibir Türklerinin benimsediği başlıca dinler İslamiyet, Hristiyanlık ve Şamanizm'dir.¹⁴⁹⁷

3.6.1.3. Musevilik

Türklerin erken dönem tarihi hakkında araştırmaları sırasında Hazarların Yahudilere olan yaklaşımını ve onların Musevilik inancına olan bakışlarını kısaca irdeler. Araştırmalarında Hazarların dini konusunda farklı bilgilere rastlar. Bu konuda Mesudî'de anlatılanları daha doğru bulur.¹⁴⁹⁸ Zira o, Mesudî'nin Murûc Ez-Zeheb adlı eserinden:

“...Yahudilere gelince, hükümdar ve maiyeti Yahudi'dir. Hakan Hazarlardandır. Hazar Hakanı, Harun Reşid zamanında Museviliği kabul etmiştir. İslam ve Rum diyarından gelen Yahudi gruplarda ona katılmışlardır. Çünkü içinde bulunduğumuz 332 yılında Rum hükümdarı Armenos (Romanos) ülkesinde bulunan Yahudileri

¹⁴⁹⁶ Orhan Doğan, “Küçüm Han”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2002), 26/ 532-533.

¹⁴⁹⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 113-116.

¹⁴⁹⁸ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 73.

Hristiyanlığa geçmeye zorladığı ve bu konuda tatbikat yaptırdığı için, Yahudilerin bir kısmı Hazar yurduna kaçtılar...”¹⁴⁹⁹ bilgisini tespit eder.

Bu bilgiden yola çıkarak Porphyrogenitus’un kardeşi I. Romanus ile Müslüman ülkelerinden kovulan Yahudilerin kitleler halinde Kafkasya üzerinden Volga’nın aşağısına gelerek burada yaşayan Hazar halkı tarafından kabul gördüklerini anlatır. Buradaki halkın savaşçı göçebe olmalarından dolayı şövalye ruhuna sahip olduklarını düşünür. Zaman içerisinde onlara duydukları sempati sonucunda, Bulan adlı Hazar Kralı’nın (786-809) ve devletin üst düzey yöneticilerinin Museviliği benimsediğini ifade eder. Bu olaylar Mesudî’nin ifade ettiği gibi Halife Harun Reşid dönemine denk gelmektedir.¹⁵⁰⁰

Vambéry, Hazarlar arasında Yahudiliğin benimsenmesi noktasında farklı görüşlerin olduğunu tespit eder. Buna göre bazı kaynaklarda sadece ülkenin ileri gelenleri bazılarında ise nüfusun sadece bir bölümü Yahudileşmiştir. Bu kaynaklarda vurgulanan ortak görüş ise Museviliği benimseyerek Yahudileşen sınıfın yanında putperestlerin, Hristiyan ve Müslümanların bir arada barış içerisinde yaşamasıdır. Belhi’den tespit ettiğine göre Hazarların başlıca şehirlerinde Müslümanlara ait camiler vardır. İbni Fadlan’ın bahsettiği Putperest Hazarlar ise Şamanizm’i benimseyenlerdir.¹⁵⁰¹

3.6.2. Türkler ve İnanışlar

3.6.2.1. Şamanizm

Vambéry, Türk kültürü hakkında yaptığı araştırmalarda Şamanizm inancına ve bu inanışla bağlantılı davranış biçimlerine sıklıkla dikkat çeker. Tespitlerine göre Şamanizm, kesinlikle Ural-Altay toplumlarının düşünce dünyasına özgü olup hiçbir inanç sisteminden etkilenmeden oluşmuş ve bozkır sakinleri arasında kök salmış bir inanış biçimidir. Şamanizm inancının Altaylardan Kırım’a uzanan sahada var olan kurganlardan tespit edilebileceğini vurgular. Hunlar, Avarlar, Hazarlar gibi ilk Türk toplulukları tarafından benimsenen bu inanışın yakınçağa gelindiğinde hâlâ Türk toplumları arasında yaşadığını belirtir.¹⁵⁰²

¹⁴⁹⁹ Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, 136.; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 252.

¹⁵⁰⁰ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 73-74.

¹⁵⁰¹ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 74.

¹⁵⁰² Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 28-29, 74.

XIX. yüzyıla gelindiğinde bozkırdaki Türk toplumlarının İslamiyet'i benimsemelerine rağmen Şamanist inanışlarından kopamadıklarını düşünür. Cenaze merasimi çerçevesinde sunulan aş verme merasimlerinde, adaklık kurbanlarda, dervişlerin kıyafetlerinde ve daha pek çok dini unsorda bunu tespit etmenin mümkün olduğunu ifade eder.¹⁵⁰³ Bu etkinin Kırgızlarda daha belirgin görüldüğü düşüncesindedir.¹⁵⁰⁴

Vambéry, araştırmalarında Hristiyanlığı benimsemiş Sibirler ve Çuvaşların da inanışlarında Şamanizm etkisinin devam ettiğini tespit eder. Şamanizm'in Altay Türklerinin binlerce yıllık köklü inanış sistemi olması nedeniyle Sibirlerin Şamanizm'den kopamamalarının oldukça doğal karşılanması gerektiğini söyler. Sibir Türklerinin Şamanizm inancıyla bağlantılı ve Şaman eşliğinde gerçekleştirilen dini ritüellerini oldukça ayrıntılı bir şekilde inceler. O, bu konu hakkındaki bilgilerin büyük çoğunluğunu Radloff'tan tespit etmekle birlikte bunları kendi bakış açısına göre yorumlar.¹⁵⁰⁵

O, Çuvaş halkının da XVI. yüzyıldan itibaren Rusların politikaları doğrultusunda Hristiyanlık dinini benimsemek zorunda kalmasına rağmen Şamanist inanışlarından ayrılamadığını vurgular.¹⁵⁰⁶ Onların bu inanç sisteminin kadim zamanların Altay Şamanizm'i ile olan bağına dikkat çeker. Soboev'in, Çuvaşların Şamanizm inanışıyla ilgili tespitlerini incelediğinde, Şamanizm hakkında bilgi sahibi olduğu için onların bu inanış sistemlerinde bazı değişimler fark eder. Bu değişimin sebebini ise göçebe halkın yerleşik kültüre geçirilip Hristiyanlık dinini benimsemek zorunda kalmaları sonucunda kendilerine yeni bir dünya görüşü oluşturmalarına bağlar. Mitolojiye ilgi duyan Vambéry, *Das Türkenvolk* adlı eserinde Çuvaşların Şamanizm inanışıyla örtüşen dini hayatlarına ayrıntılı bir şekilde yer verir. Zaman zaman Soboev'in tespitlerine yeni bilgiler eklediği ya da onun fikrine katılmadığı hususları kısaca sebepleriyle açıkladığı görülmektedir.¹⁵⁰⁷

3.6.2.2. Batıl İnanışlar

Türkistan'da Gümüştepe'de yaşayan Türkmenlerin çadırına konuk olduğunda bazı batıl inanışlarla karşılaşmıştır. Bu misafir ağırlama ritüeline göre Türkmenler, misafirlerini

¹⁵⁰³ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 244-247.

¹⁵⁰⁴ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 290.

¹⁵⁰⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 116-130.

¹⁵⁰⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 476-477.; Vambéry, *Western Culture in Eastern Lands*, 18-19.

¹⁵⁰⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 477-485.

çadıra almadan önce iki defa çadırın etrafında dolaştırarak dört bir tarafından çadırın içine bakarlar. Misafiri daha sonra çadıra davet ederler.¹⁵⁰⁸ Özbeklerin de doğum gelenekleri çerçevesinde bazı inanışlara sahip olduklarını tespit eder. Yeni doğmuş bebeği ziyarete gelen anneler bebeğin dünyaya ilk sol ayak ya da eli ile gelmesini uğursuzluk olarak nitelendirir. Eğer bebek küçük gözlü ise ileride hırsız olacağı, geniş alınlıysa bebeğin cesur olacağı söylenir. Çok hareketli ise zenginlik işaretidir. Vambéry, geleceğe dair bu öngörü niteliğindeki inanışları, bir nevi kehanet olarak nitelendirir. Edindiği bilgilere göre bebek doğduğunda anne ve bebek ziyaret edilir, bu ziyaretler esnasında çocuğuna nazar değmesinden korkan anne bebeğinin sol koluna bir tılsım taşı takar. Bebeklik döneminden ilk çocukluk çağına kadar çocuklarının kötü ruhlardan korunması amaçlanır. Bu doğrultuda tılsımlı bir taşın, özenilerek boyanmış bir ağaç parçasının ya da bir din adamı tarafından yazılmış bir nüshanın (muska) sürekli çocuklar tarafından taşınmaları sağlanır.¹⁵⁰⁹

Vambéry, bu tür batıl inanışların Şamanizm inanışıyla bağlantılı olduğu kanısındadır. Şamanların kötü ruhları kovmak ve iyi ruhları çağırmak ya da gelecekle ilgili kehanetlerde bulunmak amacıyla yaptığı ayinleri büyü olarak nitelendirir.¹⁵¹⁰ Türk-Tatarların büyü alışkanlığının zamanla değişime uğrasa da XIX. yüzyıla gelindiğinde hala devam ettiğini ifade eder. Bunun bir örneğinin Yada taşıyla ilgili inanışlarda görüldüğü kanısındadır. Yada taşının hastalıklarda, yağmur yağması ya da havanın açık olması istendiğinde kullanıldığını anlatır.¹⁵¹¹

3.6.2.3. Falcılık

Falcılık, Vambéry'ye göre Şamanizm ile bağlantılı bir inanış biçimidir. Şaman ya da Kam hayvanların kürek kemiklerindeki bazı şekilleri yorumlayarak gelecekle ilgili kehanette bulunur. Böylece öngörülemeyen bir olay ya da rüyanın yarattığı endişe ve korku durumlarından insanların kurtulması amaçlanır.¹⁵¹² Kehanet için genellikle koyun, at, sığır gibi hayvanların kürek kemikleri kullanılır. Bu kemikler kararacak kadar yakılır. Kemik üzerinde oluşan çıkıntıların yönüne göre kehanette bulunulur. Her bir çıkıntının bir anlamı vardır. Bazı çıkıntılardan yolculuğun iyi ya da kötü geçeceği

¹⁵⁰⁸ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 69.

¹⁵⁰⁹ Vambéry, *Scenes from the East*, 100-101.

¹⁵¹⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 124, 126-128

¹⁵¹¹ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 249-250.

¹⁵¹² Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 250-251.

bazılarından ise hastanın iyileşip iyileşemeyeceği konusunda kehanette bulunulur. Kehanette bulunan Şaman ya da sıradan bir kişi de olabilir.¹⁵¹³

Bu kehanetlerin belirlenme şeklinin zamanla bir oyuna dönüştüğü anlaşılr. Zira Vambéry, aşık oyununun oynanma biçiminden daha farklı bir şekilde bahseder. Onun anlatımına göre bu oyunda beş koyun kemiği yukarıya doğru fırlatılarak kemiklerin sivri, yan ya da kesici taraflarının gelme durumuna göre kişilerin oyuna devam edip edemeyeceği kararlaştırılırdı. ‘Çeke’ (çeke), ‘tava’, ‘alçı’ (alçı) oyun esnasında başlıca kullanılan kelimelerdir. Vambéry, oyunda kullanılan bu kelimelerden dolayı aşık oyununun geçmişinin oldukça eskiye dayanan bir oyun olduğunu düşünür. Aslında Vambéry’nin burada bahsettiği Aşık oyununun oynanma şekli atlı-göçebe Türklerin geleneksel aşık falına işaret etmektedir.¹⁵¹⁴ Zira oyunun bu şekilde oynanmasına XV. yüzyılda Türkmen beylikleri arasında da tesadüf edilmektedir. Mardin Artuklu Beyi İsa Bey, 1407 yılında (H. 807) Akkoyunluların Mardin’i kuşatması nedeniyle Halep Türkmen Beyi Çekim’in desteğini ister. Türkmen beyleri, Mardin’in güneybatısında yer alan Harzem’de toplanır. Akkoyunlulara karşı bir savaşa çıkmadan önce Türkmen Beyi Çekim, aşık falı oynar. Aşık kemiğini eline alarak ‘‘çık, tük, alçı, token’’ gelirse zafer bizim eğer ‘‘oma’’ (omba) gelirse Akkoyunlu Osman Beyin’dır, der. Falda oma gelmesine rağmen savaşımdan vazgeçmez.¹⁵¹⁵

3.7. Vambéry’nin Düşünce Dünyasında ve Araştırmalarında ‘‘Türk Dili ve Edebiyatı’’

3.7.1. Türk Diline Katkı Sunan Çalışmaları

3.7.1.1. Sözlük Araştırmaları

3.7.1.1.1. Deutsch-Türkisches Taschenwörterbuch¹⁵¹⁶

Vambéry, Almanca-Türkçe Cep Sözlüğü adlı bu eserini İstanbul’a geldikten yaklaşık bir yıl sonra hazırlar. Bu eser, 1858 yılında İstanbul-Pera’da Georg Köhler tarafından

¹⁵¹³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 128-130.

¹⁵¹⁴ Vambéry, *Die Primitive Cultur* 148.

¹⁵¹⁵ Recep Yaşa, ‘‘Türklerde Animist Düşüncenin Yansımaları: Kürek Kemiği ve Aşık Kemiği Falı’’, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 3 (2016), 20.

¹⁵¹⁶ bk. Vambéry, *Deutsch- Türkisches Taschen-Wörterbuch*.

yayınlanır. Bu sözlük, onun yayınlanan ilk eseridir.¹⁵¹⁷ Bu eseri hazırlamasındaki başlıca amaç, Osmanlı Devleti'ne gelen Alman yolculara dil konusunda yardımcı olmaktır. Bu eserin İstanbul'da bulunan tek Almanca-Türkçe sözlük olduğunu iddia eder. İlerleyen yıllarda ise bu sözlük çalışmasında eksiklerinin ve hatalarının olduğu sonucuna varır. Onun ifade ettiği gibi¹⁵¹⁸ yayınevi tarafından hazırlanan bu eserin ön sözünde de benzer ifadelere rastlanır. Zira ön sözde sözlüğün, Osmanlı Devleti'nde yayımlanan Almanca-Türkçe ilk sözlük çalışması olması nedeniyle önemli olduğu ve iyi niyetlerle yazılmış bu sözlüğün hatalarının çok fazla eleştirilmemesi gerektiği vurgulanır. Ayrıca Almanca kelimelerin Türkçe karşılıklarını doğru olarak ifade etmenin zorluklarından bahsedilir.¹⁵¹⁹

Deutsch-Türkisches Taschenwörterbuch adlı bu eser, 247 sayfadan¹⁵²⁰ ve yaklaşık on dört bin kelimeden oluşur.¹⁵²¹ Sözlükte Almanca kelimelerin Türkçe anlamlarının Osmanlıca değil de Latin alfabesiyle yazıldığı dikkati çeker. Bununla birlikte Vambéry Türkçe kelimeleri, Latin alfabesi ile yazarken zaman zaman Macar alfabesinden de yararlanır. Örneğin Almanca “Anblick” Türkçede “yüz” demektir. Vambéry, Türkçe'deki “yüz” kelimesini “jüz” olarak yazmıştır.¹⁵²² Türkçe kelimelerde yer alan seslerin tam karşılığını bulamadığında bazen Alman alfabesinden yararlanarak Türkçeye Latinize çalışmaları yaparken bazen de Türkçe seslere karşılık geldiğini düşündüğü Latince harflere yer verir. Bu bağlamda Türkçedeki “aramızda” kelimesini “aramyzda”¹⁵²³ olarak ifade eder. Bu eserin, Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Latince harflerle yazımına ilişkin çalışmalardan birine örnek teşkil ettiğini söylemek mümkündür.¹⁵²⁴

¹⁵¹⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 144.; Alder-Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, 61.; Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkilerinin Araştırmalarında Ármín Vambéry'nin Yeri”, 70.

¹⁵¹⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 27.

¹⁵¹⁹ Vambéry, *Deutsch-Türkisches Taschen-Wörterbuch*, V-VIII.

¹⁵²⁰ bk. Vambéry, *Deutsch-Türkisches Taschen-Wörterbuch*.

¹⁵²¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 144.

¹⁵²² Vambéry, *Deutsch-Türkisches Taschen-Wörterbuch*, 7.

¹⁵²³ Vambéry, *Deutsch-Türkisches Taschen-Wörterbuch*, 242.

¹⁵²⁴ Türkçe'yi Latince harflerle tercüme etme çalışmalarının ilk örneğini XIV. yüzyılda hazırlanmış Codex Cumanicus ile görülmektedir. Bununla birlikte Avrupalılar tarafından Türkçe ve Türkler hakkında hazırlanan pek çok kitabın Latin alfabesiyle Türkçe'ye tercüme edildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde Arap harflerinin ıslah edilmesi yönünde çalışmaların neticesiz kalması sonucunda Latin alfabesine yönelik olumlu tutum sergilendiği bilinmektedir. Hatta Sultan II. Abdülhamid'in de bu duruma ılımlı yaklaştığı iddia edilmektedir. Bu konuda ortaya atılan fikirler, sadece Osmanlı Devletindeki Türkler arasında değil Azerbaycan'daki, Doğu Türkistan'daki ve daha pek çok Türk halklarının ortak dil oluşturma çabalarının ürünüdür. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Nevzat Özkan, “Türk Dili ve Latin Alfabesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 206 (Ekim 2013), 351-362.

3.7.1.1.2. Abuska Csagatajtörök Szógyűjtemény

Abuşka, XVI. yüzyılın başlarında Ali Şir Nevâî'nin şiirlerini anlayabilmek için Çağatay Türkçesinde yer alan kelimelerin Osmanlı Türkçesine çevrildiği bir sözlüktür. 2250 civarında kelimededen oluşan bu sözlüğün kimin tarafından hazırlandığı bilinmemektedir. Sözlüğün İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Nuruosmaniye, Süleymaniye kütüphaneleri başta olmak üzere pek çok kütüphanede nüshası bulunmaktadır. Bununla birlikte Avrupa'da Viyana Milli Kütüphanesi'nde 1542 tarihli, Paris'te Bibliothèque Nationale'de 1552 ve 1882 tarihli, Leiden Akademi Kütüphanesi'nde 1553 tarihli nüshaları vardır. Bununla birlikte birçok Avrupa şehrinde Abuska'nın farklı tarihlerde basılmış nüshalarına da rastlanılmaktadır. Abuska sözlüğünün farklı nüshalarda "Lugat-ı Abuska", "Abuşkader Lugat-ı Çağatay", "Lugat-ı Nevâî", "Kitabü Lugati Çağatay" gibi farklı isimlerle adlandırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵²⁵ Abuska'nın ilk neşir çalışması, Ármín Vambéry tarafından Çağatay Türkçesi-Macarca olarak hazırlanır.¹⁵²⁶ Bu sözlük, onun Çağatayca alanındaki ilk eseridir.¹⁵²⁷ Onun bu eserle ilgili çalışması tesadüfi değildir. Nitekim İstanbul'da bulunduğu dört yıllık zaman diliminde (1857-1861) Çağatay Türkçesi çalışmalarına oldukça önem vererek bu konuda pek çok kitabı okuyup inceler.¹⁵²⁸ Macar Bilimler Akademisi üyesi József Budenz, Vambéry'nin İstanbul seyahatinden dönerken "Abuşka" adlı Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dillerinde bir sözlüğü yanında getirdiğini anlatır. Zira Vambéry Macaristan'a vardığında Abuska'yı incelemesi için önce ona götürür. O, József Budenz'e bu kitabı Macarca yayınlamanın bu konuda çalışmalar yapan dil bilimcilere katkı sunacağını ifade eder. İlk kez gördüğü bu kitabı beğeniyle inceledikten sonra eserin hazırlanma ve irdelenme sürecine katkıda bulunur. József Budenz, bu eserin 1753 yılından daha yeni olamayacağı kanısındadır. Yine de eserin, Çağatay Türkçesi ile ilgili

¹⁵²⁵ Osman F. Sertkaya, "Abuşka Lugati", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 1988), 1/312-313.; Farhad Rahimi, "Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 8/3, 1294.

¹⁵²⁶ Hasan Eren, "Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 08/01.02 (1950), 145.

¹⁵²⁷ Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1998), "Vambéry Ármín", "327.

¹⁵²⁸ Vambéry, *His Life and Adventures*, 28-29.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 134, 147-148.; Zarcone, *Yasak Kent Buhara*, 48.

önemli bir kaynak olduğunu vurgular. Eserle ilgili ön araştırmalardan ve hazırlık aşamasından sonra Vambéry'nin eseri Macarca olarak hazırlama süreci başlar.¹⁵²⁹

Sözlük içeriğinde ilk önce Budenz'in yazdığı 22 sayfa ön söze yer verir. Burada o, Abuşka hakkındaki tespitlerinden bahsetmekle birlikte Türkçe'de “o, ö, u, ü” sesli harflerinden oluşan bazı kelimelerin Osmanlı Türkçesi, Koybal-Karagas ve Yakut Türkçesindeki okunuşlarını da örneklerle açıklar. Zira Vambéry'nin hazırladığı Abuşka Lügatı'nda sesli harfler okunuşlarına göre “Elif Meftuhe”, “Elif Meksure” gibi bölümlere ayrılarak incelenmektedir.¹⁵³⁰ Vambéry'nin bu sözlüğü hazırlarken izlediği metot, aslında Abuşka sözlüklerinin fonetiği ile ilgilidir. Zira bu sözlüklerdeki kelimeler Arap alfabesine göre sıralanmakla birlikte esre, ötre ve üstün şeklinde harekeli okunuşlarına göre tasnif edilmekteydi. Ünlü harfler “a-e, o-ö, u-ü” biçiminde okunuşlarına göre sınıflandırılırken ünsüz harflerin bir kısmı ise “Kâfi Arabi”, “Kâfi Farisi” olarak ayrılarak ele alınmaktaydı.¹⁵³¹ Bu doğrultuda Vambéry, neşirde metnin genel yapısını bozmadan sözcük dizilimini, Macar fonetiğini dikkate alarak Arapça harflerle hazırlar. Ayrıca her harfle ilgili Çağatay Türkçesi kelimelerin yanına önce Latince harflerle Macarca okunuşlarını, daha sonra da karşılıklarını Macarca anlamlarını yazar. Zaman zaman Ali Şir Nevâî'nin dizelerinden örnekler vererek bazı kelimelerin anlamlarını açıklamaya çalışır.¹⁵³² Abuşka hazırlanış bakımından mensur ve mukaddimeli olmak üzere iki gruba ayrılır. Bunları birbirinden ayıran özellik son kelimeleridir. Zira mensur olanlar “yumay”, mukaddimeli olanlar ise “yulduz” kelimesiyle biter. Mensur mukaddimelilerde Çağatay Türkçesi (Doğu Türkçesi) hakkında bilgiler bulunur.¹⁵³³ Vambéry'nin neşrettiği Abuşka nüshası ise “yumay” kelimesi ile son bulur.¹⁵³⁴ O halde onun neşrettiği Abuşka'nın, mensur türünde olduğunu söyleyebiliriz.

Nihayetinde 107 sayfadan oluşan bu sözlük, yazım aşaması tamamlandıktan sonra Peşte'de 1862 yılında Macar Bilimler Akademisi tarafından Abuska Csagatajtörök

¹⁵²⁹ Ármín Vámbéry, *Abuska Csagatajtörök Szógyűjtemény*, ed. József Budenz, (Pest: A Magyar Tudományok Akadémia Kiadása, 1862), III-VIII.; Vásáry, “Bilim Adamı Ármín Vámbéry”, 118.

¹⁵³⁰ Vámbéry, *Abuska*, VIII-XVIII, 1, 11.; Murat Elmalı, “Çağatay Türkçesi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 35 /35 (2006), 19.; Rahimi, “Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, 1294.

¹⁵³¹ Sertkaya, “Abuşka Lügatı”, 313.

¹⁵³² Vámbéry, *Abuska*, 1-107.

¹⁵³³ Sertkaya, “Abuşka Lügatı”, 313.

¹⁵³⁴ Vámbéry, *Abuska*, 107.

Szógyűjtemény (Abuşka-Çağatay Türkçesi Söz Derlemesi) başlığıyla yayınlar.¹⁵³⁵ Günümüzde bazı araştırmalarda, Vambéry'nin Macaristan'daki¹⁵³⁶ veya Macar Bilimler Akademisi Doğu Koleksiyonu içerisindeki Abuşka nüshasını neşrettiği ifade edilmektedir.¹⁵³⁷ Araştırmalarımız ise onun İstanbul'dan Macaristan'a götürdüğü Abuşka nüshasını Macarcaya çevirdiğini göstermektedir.

3.7.1.1.3. Etymologisches Wörterbuch der Turko- Tatarischen Sprachen

Türk-Tatar Etimolojik Sözlüğü adlı bu çalışma, Türk dilini etimolojik açıdan karşılaştırmalı olarak inceleyen ilk sözlük denemesidir.¹⁵³⁸ Vambéry'nin bu sözlüğü yazma süreci, Macarların etnik ve dil bakımından Fin-Ugurlara mı yoksa Ural-Alтайlılara mı bağlı olduğu yönünde tartışmaların alevlendiği zamana denk gelir. Zira Vambéry, “Türkler ile Macarların dil akrabalığı” tezini savunmaktadır. Bu çalışmasıyla tezini doğrulayabileceğini düşünür.¹⁵³⁹ Amacı sadece Macarcanın Türkçe ile olan akrabalık bağına kanıtlamak değildir. Türk-Tatar dillerinin akrabalığını da ispat etmek ister.¹⁵⁴⁰

Filoloji hakkında çok fazla bilgisi olmamasına rağmen eserin yazım sürecine büyük bir şevkle hazırlanır.¹⁵⁴¹ Eserini karşılaştırmalı dilbilim kurallarına göre Türk-Tatar dillerinin etimolojisini tespit etmek üzere kurgular. Araştırma sürecinde hangi dil kaynaklarını kullanması gerektiği hususu, onun çözümlemesi gereken başlıca sorundur; çünkü Türk dilinin eski dil anıtları olmaması nedeniyle ses benzerliklerinin etimolojik hataya düşülmesine yol açacağı kanısındadır.¹⁵⁴² Onun böyle bir kaniya varmasındaki neden ise o günlerde henüz Orhun Abidelerinin çözülememiş olmasıyla ilgilidir.

Etimoloji çalışmalarını kaygan bir yola benzettir. Engebeli bir yolda, sağlam bir adım atmanın zorluğunu vurgular. Nasıl Ari dillerini çözümlemek için Sanskritçe hala bir rehber olarak görülüyorsa Kutadgu Bilig'in de Türk-Tatar dillerini aydınlatacak bir ışık olduğunu iddia eder. Yüzlerce yıl geçmesine rağmen Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin dili Uygurca ile Kutadgu Bilig arasındaki benzerliğin bu tezine bir örnek

¹⁵³⁵ Vászary, “Bilim Adamı Ármin Vambéry”, 118.; Elmalı, “Çağatay Türkçesi Üzerine”, 19.

¹⁵³⁶ Sertkaya, “Abuşka Lugatı”, 313.

¹⁵³⁷ Rahimi, “Abuşka Sözlüğündeki Yanlıklar Üzerine”, 1294.

¹⁵³⁸ Eren, “Vambéry Ármin”, 327.; Mehmet Ölmez, “Etimoloji Sözlükleri”, *Kebikeç* 6, (1998), 175.

¹⁵³⁹ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármin Vambéry'nin Yeri”, 72-73.

¹⁵⁴⁰ Hermann Vambéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko- Tatarischen Sprachen*, VII-XI.

¹⁵⁴¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 447-448.

¹⁵⁴² Vambéry, *Etymologisches Wörterbuch*, VII.

teşkil ettiğini belirtir. Oysa Almanların Nibelungen Destanı ile Almanca arasında böyle bir dil bağının görülmediğini ifade eder. Bu tespitlerinden yola çıkarak en eski akraba diller olarak gördüğü Uygurca'yı ve Altay dillerini çalışmasının merkezine yerleştirir.¹⁵⁴³

Bu çerçevede Türk dilini kuzey ve güney olmak üzere iki gruba ayırır. Kuzeyde Sibirya'da Sayan Dağlarının Kuzey yamaçlarında yaşayan Türklerin konuştuğu en yakın lehçe Yakutça ve Koybal Karagasçayı güneyde ise Çin'den Tuna'ya uzanan topraklarda yaşayan bütün Türk dil ailesinin tüm unsurlarını çalışmalarına dahil eder. Tıpkı Uygurca gibi Altay dillerinde tarihsel bir dil birliğinin bulunduğu altını çizer. Altay dilinin, Moğol istilasıyla birlikte Kara-Kırgızca, Kazakça, Türkmence, Osmanlıca gibi farklı lehçelere ayrıldığını anlatır. Dolayısıyla çalışmasında Altay dil ailesinin Batı'ya doğru uzanan iki kolunu iki grupta incelemeye karar verir. İlk grupta “Kara Kırgızca, Kazakça, Türkmence, Anadolu yörüklerinin dilini”; ikinci grupta ise “Çağatayca, Kazan Türkçesi, Azerbaycanca (Azerbaycan Türkçesi), Osmanlıca” Türkçesini karşılaştırmalı olarak incelemek üzere bir plan yapar. Bununla birlikte Çağatayca, Osmanlıca gibi dil ayrımlarının kardeş diller değil lehçe olarak görülmesi gerektiğini vurgular.¹⁵⁴⁴ Bu lehçeler hakkında pek çok sözlük araştırması yapar. Örneğin karşılaştırmalı dil çalışmalarında Lazar Budagov'un sözlüğünü, Çuvaşça hakkında N. Y. Zolotnitski'nin 1875 tarihinde yayınlanan “Karneyov çuvaşkorusskiy slovar” adlı sözlüğünü, M. Alexander Castrén'in “Koybal-Karakasça Okuma kitabını” irdeler. Uygurca'da ise Kutadgu Bilig'ten faydalanır. Araştırmaları sonucunda kelimeleri köklerine göre 233 maddeye ayırır.¹⁵⁴⁵ Bu süreçte Türk dilinin farklı lehçelerinde ortak sese sahip kök heceleri gruplandırarak inceler.¹⁵⁴⁶

Sözlük, kitap olarak basılmadan önce 1877 yılında Macar Bilimler Akademisi'nin Nyelvtudományi Közlemények adlı dergisinde “A Török-Tatár Nyelvek Etymologiai Szótára” (Türkçe-Tatar Dillerinin Etimolojik Sözlüğü) başlığıyla yayınlanır.¹⁵⁴⁷ Bu çalışma daha sonra Etymologisches Wörterbuch der Turko- Tatarischen Sprachen adıyla Almanca 'ya çevrilerek 1878 yılında Leipzig'de sözlük olarak basılır.¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴³ Vambéry, *Etymologisches Wörterbuch*, VII-VIII.

¹⁵⁴⁴ Vambéry, *Etymologisches Wörterbuch*, VIII-XI.

¹⁵⁴⁵ Ölmez, “Etimoloji Sözlükleri”, 175-176.

¹⁵⁴⁶ Vambéry, *Etymologisches Wörterbuch*, XI-XII.

¹⁵⁴⁷ Ármin Vámbéry, “A Török-Tatár Nyelvek Etymologiai Szótára”, *Nyelvtudományi Közlemények* 13, (Budapest: A M. Tudom. Akadémia Könyvkiadó - Hivatala Franklin- Társulat nyomdájá, 1877), 249-483.; Eren, “Vámbéry Ármin”, 327.

¹⁵⁴⁸ Vambéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko- Tatarischen Sprachen*.

Yıllar sonra bu çalışmanın başarısı, başarısızlığı hakkında samimi itiraflarda bulunur. Aylarca gece gündüz sürekli çalışarak kelimelerin etimolojisini çözümleyip soyut kelimelere somut anlamlar yükleyebilmenin büyük bir başarı olduğunu anlatır. Buna rağmen etimoloji konusundaki yetersiz bilgisi nedeniyle başarısız olduğunu düşünür. Bu durumu etimoloji kaygan bir yoldu, ben de bu kaygan yolda sıklıkla kaydım, tökezledim, diye ifade eder. O, bu çalışmasını çok fazla beğenmese de¹⁵⁴⁹ onun bu çalışması pek çok bilim adamının çalışmasına yön vermeye devam eder. Bu bilim insanlarından biri de Türkolog W. Radloff'tur. Radloff, Türk ağız, şive, lehçelerini karşılaştırmalı olarak incelediği "Phonetik der nördlichen Türksprachen" isimli eserinde birçok kaynağın yanı sıra Vambéry'nin Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen adlı sözlüğünü de referans olarak gösterir.¹⁵⁵⁰

3.7.1.2. Dil Araştırmaları

3.7.1.2.1. Çağataische Sprachstudien

Çağatay Türkçesi, İslamiyet'i benimsemiş hem Doğu hem de Kuzey Türklerinin XV. ve XX. yüzyıllar arasında kullandıkları Türk yazı dillerinden biridir.¹⁵⁵¹ Bu yazı dili, gençlik yıllarından itibaren Vambéry'nin başlıca çalışma alanını oluşturur. O, eserlerinde Çağatay Türkçesi'nin "Doğu Türkçesi" veya "Çağatayca" adlarıyla ifade edilebileceğini söyler. Onun bu dil hakkındaki ilk çalışmaları daha önce de ifade ettiğimiz gibi İstanbul'a seyahat yıllarında başlar.¹⁵⁵² Bu dili öğrenebilmek için İstanbul'da medreseye giderek Hal Murad adlı bir molladan yaklaşık dört ay boyunca Çağatay Türkçesi dersi alır.¹⁵⁵³ Onun çalışmaları, Çağatay Türkçesi üzerine yoğunlaştırmasının başlıca sebebi bu dilde, Macarların tarih öncesi dönemlerini aydınlatmaya yarayacak izler bulabilmektir. Böylece Macarlar ile Türklerin akrabalık bağına kanıtlayabileceğini düşünür; ancak bu tezini ispatlayabilmek için Fransız Şarkiyatçı Quatremère'nin eserlerinden başka yeterli kaynağı bulunmadığını anlar. Bu konuda Ali Paşa gibi Osmanlı aydınlarının kütüphanelerinden yararlansa da yerinde

¹⁵⁴⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 447-448.

¹⁵⁵⁰ Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri Hayatı- İlmi Kişiliği-Eserleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1991), 112-113.

¹⁵⁵¹ Ahmed Buran, "Çağatay Türkçesi", *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yay., 2015), 87.

¹⁵⁵² Vambéry, *The Story of My Struggles*, 146-147.

¹⁵⁵³ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 289.

saha araştırması için mutlaka Türkistan'a gitmesi gerektiği kanısına varır.¹⁵⁵⁴ Türkistan Seyahati öncesinde 1862 yılında yayınlattığı Abuşka Lügati'nin Macarcaya tercüme çalışması¹⁵⁵⁵ onun Çağatay Türkçesi'ne verdiği önemi göstermektedir.

Vambéry, Türkistan Seyahati sonrası yayınladığı seyahatnamesinde Çağatay Türkçesi hakkındaki tespitlerine neredeyse hiç değinmez; sadece seyahatnamenin ön sözünde, bu seyahate Macarların Türklerle olan akrabalığını dil bakımından kanıtlayabilmek amacıyla çıktığını vurgular.¹⁵⁵⁶ Nihayetinde Türkistan seyahatinden birkaç yıl sonra tüm çalışma ve araştırma sonuçlarını Almanca olarak derleyerek Cagataische Sprachstudien adlı eserini hazırlar. Filoloji eğitimi olmadığı için bu çalışmanın Almanca olarak yazım sürecini, Türkistan seyahatine eşdeğer zorlukta fakat bir o kadar da başarılı bir girişim olarak görür. Büyük emeklerin sonucunda¹⁵⁵⁷ 358 sayfadan oluşan bu eser, 1867 yılında Leipzig'de yayınlanır. Eserinin ön sözünde bu eserini Macarlar ile Türkler arasındaki akrabalık bağına dil bakımından kanıtlayabilmek için yazdığını yineler.¹⁵⁵⁸ Çin'den Tuna'ya kadar uzanan Türk dilini oluşturan zincirlerin ancak dil çalışmalarıyla tespit edilebileceğini ifade eder. Seyahatinde Osmanlı Türkçesi'nden daha farklı olan Çağatayca'nın daha çok Türkistan'ın üç hanlığında (Hive, Hokand, Buhara) konuşulduğunu tespit ettiğini belirtir. Bir derviş kılığında bu topraklara gittiği için çalışmasının küçümsenmemesi temennisinde bulunur.¹⁵⁵⁹

Cagataische Sprachstudien adlı eserini ön söz'den sonra giriş ve edebi metinler olarak iki ana bölüme ayırır. Kırk sayfadan oluşan giriş bölümünde ilk önce Çağatay dili hakkında bilgi verir. Burada özellikle Çağatay adının etimolojisiyle ilgili tespiti dikkat çeker. Bu dilin Çağatay adını almasını ise Cengiz Han'ın çocuklarından biri olan Çağatay ile ilgili olduğunu düşünür. Orta Asya'da halkların ona duydukları saygı nedeniyle dillerinde Çağatay ile ilgili pek çok deyişin bulunduğunu ifade eder. Örneğin "Çağatay kişi" yiğit insan; "Çağatay söz" ise doğru söz anlamında kullanılır. "Çağatay Türki" deyişinin ise hakiki/gerçek Türk anlamında tüm Orta Asya halklarını ifade etmek için kullanıldığı fikrindedir. Zira ona göre Osmanlı toplumu birçok yabancı milletin

¹⁵⁵⁴Vambéry, *The Story of My Struggles*, 146-148.; Benedek Péri, "Vambéry'nin Cagataische Sprachstudien Adlı Eserinde Fuzûlî'nin Bilinmeyen Bir Gazeli mi Bulunmaktadır?", *Ölümünün 100. Yılında Ármín Vambéry Anma Toplantısı Bildirileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2017), 127.

¹⁵⁵⁵bk. Vambéry, *Abuska Csagatajtörök Szógyűjtemény*.

¹⁵⁵⁶ Vambéry, *Travels in Central Asia*, VII-VIII.

¹⁵⁵⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 445.

¹⁵⁵⁸ Herrmann Vambéry, VII.; Péri, "Vambéry'nin Cagataische Sprachstudien Adlı Eserinde Fuzûlî'nin Bilinmeyen Bir Gazeli mi Bulunmaktadır?", 127.

¹⁵⁵⁹ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, VII-VIII.

birleşiminden meydana gelir. Giriş bölümünde ikinci konu başlığı Çağatay Türkçesi'nin grameridir.¹⁵⁶⁰ Bu, Çağatayca'nın ilk kısa grameridir.¹⁵⁶¹ Eserin giriş bölümünde son olarak Çağatay Edebiyatı'nın genel özellikleri ve edebi eserleri hakkında kısaca bilgi verir. Cagataische Sprachstudien'in ikinci bölümünde Vambéry, araştırmalarında tespit ettiği Özbek atasözleri, Yusuf ve Ahmed Bey Destanı'nın bir bölümü, Burk Divane, Hoca Ahmed Yesevi'nin Hikmet adlı eseri gibi Çağatay Edebiyatı'na dair örneklerle yer verir.¹⁵⁶² O, Doğu Türkçesine dair bu edebi eserlerin daha önce Avrupa'da hiç bilinmediğini ifade eder.¹⁵⁶³ Bu bağlamda onun geçmişten XIX. yüzyıla değin Türkistan'ın edebi kültürünü, bilim dünyasına tanıtması bu esere değer katar.¹⁵⁶⁴

Eserin sonunda bir de Çağatay Türkçesi-Almanca sözlük bulunur. O, bu sözlüğü hazırlamadan önce Abuşka Lügati, Bedâiyu'l Lügat, Lügat-i Türki, Hulâsa-i Abbasî adlı sözlükleri inceler. Bu sözlüklerin genellikle Ali Şir Nevâi'nin şiirlerini açıklamak için yazıldığını ve gerçek manada bir Çağatayca sözlük olmadığını düşünür; çünkü Türkistan seyahatinde halk dilinde bu sözlüklerde yer almayan pek çok kelimeyi tespit eder. Yine de sözlüğün hazırlık aşamasında bu sözlükleri göz ardı etmeden yazar. Bununla birlikte Türkistan seyahatinin dönüş yolculuğunda Macaristan'a onunla gelen Özbek Molla İshak'ın da özellikle günlük dille ilgili verdiği bilgiler bakımından sözlüğe önemli katkıları olur. Nihayetinde sözlüğün yazım aşamasını hem saha çalışmalarını hem de kaynak taramalarını kullanarak tamamlar. Vambéry, sadece edebi çalışmalar bakımından değil Türkistan'ın günlük diline hâkim olmak isteyenler bakımından da sözlüğün önemli bir başvuru kaynağı olduğunu ifade eder.¹⁵⁶⁵ Dolayısıyla eserin sonunda yer alan bu sözlük çalışması, Çağatay Türkçesi adına hazırlanan ilk sözlük olarak kabul edilir.¹⁵⁶⁶ Nitekim Vambéry'den sonra pek çok bilim insanı Doğu Türkçe'si ile ilgili sözlük hazırlarken onun bu eserini başlıca kaynaklardan biri olarak kullanır. Fransız filolog Pavel de Courteille, Dictionnaire Turk-Oriental adlı eserinin

¹⁵⁶⁰ Vambéry, *Čagataische Sprachstudien*, 1-29.

¹⁵⁶¹ Péri, "Vambéry'nin Čagataische Sprachstudien Adlı Eserinde Fuzûlî'nin Bilinmeyen Bir Gazeli mi Bulunmaktadır?", 128.

¹⁵⁶² Vambéry, *Čagataische Sprachstudien*, 29-193.; György Csorba vd., "Vambéry, Ármın", *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, çev. Gábor Fodor vd. (Ankara: TÜRKSOY Yay, 2022), 241.

¹⁵⁶³ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 445.

¹⁵⁶⁴ Vášáry, "Bilim Adamı Ármın Vambéry", 118.

¹⁵⁶⁵ Vambéry, *Čagataische Sprachstudien*, 197-358.

¹⁵⁶⁶ Péri, "Vambéry'nin Čagataische Sprachstudien Adlı Eserinde", 128.

hazırlık sürecinde bu eserden faydalanır. Eserinin ön sözünde Cagataische Sprachstudien'den bahseder:¹⁵⁶⁷

“Avrupa'da yayınlanan bütün yapıtlar içinde bana en faydalı gelen, bu yapıtların düzeltilmesi boyunca düzenlenmeyen her ne varsa, 1867 yılında Leipzig'de yayınlanan M. Vambâry tarafından yazılan Cagataische Sprachstudien kitabındadır. Bu kitap yayınlanmamış ve ilginç metinleri içerir ki yazar kendi pratik deneyimleri ya da seçme yazılarının bulunduğu kitabı iyi bir üslupla adeta bir sözlük gibi anlatmıştır. Hemen itiraf etmeliyim ki, bu sözlükten yararlanarak kendi çalışmama ben de elimden geldiği kadar eksik olan kelimeler ekledim. Ve tabi ki, yanlış çeviriler oldukları ya da Farsça argo deyimler oldukları, dolayısıyla M. Vambéry'nin kullanmamı tasvip etmediği, az sayıda da olsa bazı kelimeler hariç. Her ne olursa olsun, Cagataische Sprachstudien çok bilgi barındıran ve yazarının onur duyduğu bir kitaptır.”¹⁵⁶⁸

Vambéry, dil bilimci Pavel de Courteille ve Budagow'un Cagataische Sprachstudien'de yer alan sözlüğü eserlerinde kaynak olarak kullandıklarını görünce şaşırdığını anlatır; çünkü bu onun kendi adına beklemediği bir başarıdır.¹⁵⁶⁹ Bu eser, Türkolog W. Radloff'un da Versuch eines Wörterbuches der türkischen Dialecte-Orit slovarya tyurksich nareçiy (Türk Lehçelerinin Sözlük Denemesi) ve Phonetik der nördlichen Türksprachen (Türk Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri) adlı sözlük çalışmalarını hazırlarken kullandığı başlıca kaynaklardan biridir.¹⁵⁷⁰ Radloff, Versuch eines Wörterbuches der türkischen Dialecte adlı eserinde farkında olmadan bazen Vambéry'nin sözlük çalışmasındaki bazı hatalarını tekrarlar. Bu hatalar, genellikle yazım hatasıdır. Bazıları ise “ısır” sözcüğü gibi Doğu Türkçesinde hiç bilinmeyen ve gölge kelimeler olarak adlandırılan isimleridir.¹⁵⁷¹

Vambéry'nin Çağatayca dil çalışması Osmanlı aydınlarını da derinden etkiler. Özellikle Ahmed Vefik Paşa, Şemseddin Sâmî gibi Tanzimat aydınları, Cagataische Sprachstudien'i okuduktan sonra Türk dilinin önemini vurgulayıp “Osmanlıca lisânı”

¹⁵⁶⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 445-446.; M. Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental* (Paris: Imprimé par l'ordre de l'empereur à l'Imprimerie impériale, 1870), XI-XIII.

¹⁵⁶⁸ Selçuk Yılmaz, *M. Pavet de Courteille'nin "Dictionnaire Turk-Oriental" Adlı Sözlüğünün Türkiye Türkçesine çevirisi ve Leksikolojik İncelemesi* (Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 18.; Ayrıca bk. Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental*, XI.

¹⁵⁶⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 446.

¹⁵⁷⁰ Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, 97-98, 102-103, 112-113.

¹⁵⁷¹ Fatih Erbay, “Gölge Kelime’ Terimi Ve Çağatayca Sözlüklerdeki Bazı Gölge Kelimeler”, *Turkish Studies* 5/3, (Summer 2010), 1177, 1180-1181.

tabirini sorgulayan yazılar yazarlar.¹⁵⁷² Türkoloji çalışmalarında uzun yıllar önemini sürdüren bu eser, hâlâ Çağatay araştırmalarında güncelliğini korumaya devam eder.¹⁵⁷³

3.7.1.2.2. Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından yazılıp 1069 yılında Karahanlı Hükümdarı Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunulan 6645 beyitten oluşan manzum nitelikte bir siyasetnamedir.¹⁵⁷⁴ Eser, tarihsel süreç içerisinde pek çok kez unutulmaya yüz tutarken tekrar bilim insanları tarafından değeri tespit edilerek gün yüzüne çıkarılır. İşte XIX. yüzyıl da Kutadgu Bilig açısından böyle bir zaman dilimidir ve onu okumayı başararak tekrar Türk Dünyası'na kazandıracak isim ise Vambéry olacaktır.¹⁵⁷⁵

Vambéry'nin Kutadgu Bilig ile ilk karşılaşma süreci Türk dili araştırmaları sırasında başlar. Fransız bilim adamı Pierre Amédé Émilien Jaubert'in Journal Asiatique Dergisi'nde yayınlanan bir çalışmasında ve Davids'in Türkçe Grameri adlı kitabında sırrı çözülememiş Uygurca el yazmalarının varlığını öğrenir. İngiltere'de Lord Strangford da "Kutadgu Bilig" adıyla bilinen ve henüz okunamamış bu eseri çözümlemesini ona önerince bir an önce çalışmalara başlamak ister. Vakit kaybetmeden Viyana İmparatorluk Kütüphanesi'nde bulunan bu el yazması eseri almaya gider. Kutadgu Bilig'i ilk gördüğünde yazı stili ona oldukça ilginç görünür. Eseri incelediğinde ise beğenisi giderek artar ve onu okumayı başarabileceğini düşündükçe büyük bir heyecan duyar.¹⁵⁷⁶

Vambéry'nin incelediği bu yazmayı, Joseph von Hammer-Purgstall, İstanbul'da bir sahaftan¹⁵⁷⁷ 1796 yılında satın almıştır. Daha sonra Viyana Saray Kütüphanesi'ne armağan etmiştir.¹⁵⁷⁸ Vambéry, bu nüshayı alır almaz Uygur yazısı ve Kutadgu Bilig hakkında yapılan çalışmaları inceler. Tespitlerini 1867 yılında yayınladığı "Eine Kasîde in Ujgurischer Schrift und Sprache" (Uygur Yazısı ve Dilinde Bir Kaside) adlı makalesinde yayınlar. Bu çalışmasında Abel Rémusat, Davits, Jaubert ve Hammer'in

¹⁵⁷² Mesut Şen, "Tanzimat Aydınlarının "Çağatay Türkçesi"ne Bakışı Ve Şemseddin Sâmî'nin Tesiri", *Turkish Studies* 9/9 (Summer 2014), 83,87-88, 96.

¹⁵⁷³ Vášáry, "Bilim Adamı Ármín Vámbéry", 118.

¹⁵⁷⁴ Buran, *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, "Kutadgu Bilig", 211-212.

¹⁵⁷⁵ Ahmet Ziyai, "Kutadgu Bilig Üzerine", çev. Yusufcan Yasin, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 9, (2017), 134-137.

¹⁵⁷⁶ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 446.

¹⁵⁷⁷ Zühal Ölmez vd., "Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2020), 894.

¹⁵⁷⁸ Emine Temel, "Kutadgu Bilig'in Kavram Dünyasında Evlilik", *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2020), 1282.

Uygur dilini anlamaya yönelik neşir çalışmalarından bahseder. Avrupa kütüphanelerinde Baytiyarnâme, Tezkiretü'l Evliya, Miracnâme gibi Uygur Alfabetiyle ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlerin neşir çalışması olsa da istenilen başarıya ulaşılamadığını belirtir. Benzer durumun Hammer'ın Timur'un Doğu İcazetnamesi hakkındaki çevirisinde görüldüğünü tespit eder. Zira Hammer'ın Doğu Türkçesi'nde açıklayamadığı kelimeleri Osmanlı Türkçesi ile ifade ettiğini görür. Vambéry, bunun nedenini, çevirinin yapıldığı dönemlerde Doğu Türkçesi'nin (Çağatay Türkçesi) çok fazla bilinmemesine bağlar. “En büyük gayret ve çaba daha iyi bir şey üretemezdi” der. Aynı hatanın Kutadgu Bilik'i çözümleme çalışmaları sırasında tekrarlandığını belirtir. Jaubert'in Journal Asiatique adlı dergide yayınladığı Kutadgu Bilik okumaları sırasında yaptığı yanlışlar nedeniyle bilim dünyasının eleştirisine maruz kaldığını anlatır. Ona göre Uygur dilini çözümlemenin çok zor bir iş olması, Uygur lehçesi ve dilbilgisi hakkında az bilgi sahibi olmak ve sınırlı sayıda yazı karakteri (harf) Kutadgu Bilig'in okunamamasının başlıca sebepleridir. Kutadgu Bilig'in son sayfalarında yer alan metni incelediğinde onun yapısal açıdan kaside olduğu kanısına varır. İncelediği nüshanın ilk yazımının Hicri 462 yılında tamamlandığı ve dört yüz yıl sonra da yani Hicri 843 yılında tekrar düzenlendiğini tespit eder. Eser, diyalekt bakımından üç hanlığın arasındaki bir dil gibi görünürken Çağatayca yardımıyla çözümlenemeyeceği kanısındadır. Ona göre Kutadgu Bilig'i en iyi okuyacak kişi, Kuzeydoğu Çin'deki araştırmalarından dolayı Radloff'tur.¹⁵⁷⁹ Anlaşılabileceği üzere Vambéry için çözülmesi gereken başlıca problem, eski Uygur yazısını deşifre etmektir.

Uygur yazı dili ve Kutadgu Bilig hakkındaki çalışmalarına devam eder. 1869 yılında bu konudaki araştırma sonuçlarını “Az “Ujgurok Nyelvemlékei” Czimü Munkának Bevezetéséből” adlı makalesinde yayınlar. Bu makalesinde ilk önce Uygurların tarihi ve dili hakkında bilgi verir. Böylece Kutadgu Bilig'in Türk tarihindeki yerini vurgulamak ister. Uygurların en eski dil yapısının XI. yüzyıl eseri Kutadgu Bilig'den tespit edilebileceğini savunur. Tezkiret'ül Evliya, Miraçnâme gibi eserlerden Uygur dilinin köklerine inilemeyeceğini belirtir. Dolayısıyla ona göre Kutadgu Bilig, Uygurların en eski dil anıtıdır. İçerik bakımından Türk devlet yönetimi, toplumsal hayatı, aile

¹⁵⁷⁹ Hermann Vambéry, “Eine Kaşide in Ujgurischer Schrift und Sprache”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 21/4 (Harrassowitz Verlag, 1867), 638-641.; 19. yüzyılda Kutadgu Bilig ilk defa 1825 yılında Pierre Amédée Emilien Jaubert sayesinde bilim dünyasına tanıtılır.; Mustafa Kaçalın, “Kutadgu Bilig”, *DİA* (Ankara: TDV Yay., 2002), 26/479.

değerleri açısından ahlak öğretilerinin Asya'daki Türk toplumları arasında hala geçerliliğini koruduğunu belirtir. Eserin en önemli özelliği ise ahlaki öğretilerde “Bilik” ifadesinde görüldüğü gibi bilime verilen önemdir. Vambéry, Kutadgu Bilik başlığını etimolojik açıdan incelediğinde Kut “şans, uğur” anlamlarında olup Kutadgu kelimesinin “hayırlı veya şanslı”; Bilik kelimesinin ise “bilmek” kelimesine eşdeğer “bilgi” anlamına geldiğini düşünür. Sonuç olarak “Kutadgu Bilik” başlığının, “Hayırlı Bilgi” anlamını taşıdığını tespit eder. Vambéry eserin ön sözünde, Kutadgu Bilik’in Kaşgarlı Yusuf Has Hacib tarafından 1069 yılında Buğra ya da Bokra Han’a yazıldığını ifade eder; ancak Buğra Han’ın kim olduğu bilgisine sahip değildir. Ayrıca eserin kâğıt yapısı ve yazın dili hakkında da açıklamalarda bulunarak yayınladığı yer ve yüzyıl ile ilgili çıkarımlarda bulunmaya çalışır.¹⁵⁸⁰

Nihayetinde 1870 tarihinde Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik (Uygur Dil Anıtı ve Kutadku Bilik) adlı eserini Almanca olarak yayımlar.¹⁵⁸¹ Vambéry, bu çalışmasında Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eserinin Uygurca harflerle yazılmış Herat nüshasını okumuştur. Bu nüsha, günümüzde Viyana nüshası olarak da bilinir.¹⁵⁸² Herat Nüshası, 1439 yılında istinsah edilmiş olup 5971 beyitten oluşur. Vambéry bu nüshadan sadece 915 beyti okuyup neşreder.¹⁵⁸³

Vambéry’nin 258 sayfadan oluşan bu çalışmasının 42 sayfadan oluşan giriş bölümünde Uygur dili ve Kutadgu Bilig hakkındaki değerlendirmeleri yer alır.¹⁵⁸⁴ Bununla birlikte eserin giriş bölümünde 1869 yılında yayınlanan “Az “Ujgurok Nyelvelmékei” Czimü Munkának Bevezetéséből” adlı makalesinin neredeyse tamamına yer verir.¹⁵⁸⁵ Kitabın ikinci bölümünde, Herat nüshasından okumayı başardığı 37 bâbın Uygur Türkçesi ve Almanca okunuşlarını yayımlar. Bununla birlikte metinlerin Uygur Türkçesine Latinize

¹⁵⁸⁰ Vambéry, “Az “Ujgurok Nyelvelmékei” Czimü Munkának Bevezetéséből”, 222-231, 236-241.; Edit Tasnádi, “Kutadgu Bilig Macaristan’da”, *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2020), 1263.

¹⁵⁸¹ Hermann Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*, 1-19.

¹⁵⁸² Aziz Merhan, “Kutadgu Bilig’de Betimleyici Eylemler = Descriptive Auxiliary Verbs in Kutadgu Bilig”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research* V/21, (2012), 197.

¹⁵⁸³ Osman Fikri Sertkaya, “Kutadgu Bilig Kaç Beyitten Oluşmuştur?”, *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2020), 1146-1147.; Tasnádi, “Kutadgu Bilig Macaristan’da”, 1262.; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig Viyana* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2018), giriş-dn.5.

¹⁵⁸⁴ bk. Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*, 1-42.; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig Viyana*, giriş-dn.5.

¹⁵⁸⁵ Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*, 1-19.; Ayrıca krş. Vambéry, “Az “Ujgurok Nyelvelmékei” Czimü Munkának Bevezetéséből”, 222-241.

çalışmaları da bulunur.¹⁵⁸⁶ O, her ne kadar Kutadgu Bilig'i okuyarak Türkoloji çalışmalarına bu konuda öncü olduğunu düşünse de metnin yapısı gereği çalışmasında bazı eksiklikler bulunduğu kanısındadır. Ona göre bunun birkaç sebebi vardır. İlki Herat nüshasının derlenme şeklidir. Kutadgu Bilig'in ikinci bir nüshası bulunursa bu eksikliklerin tamamlanacağını öngörür. İkincisi, metnin eski bir Uygur lehçesinde yazılmış olmasıdır. Bu durumun transkripsiyon çalışmalarını zorlaştırdığını ifade eder. Üçüncüsü ise metnin akıcı olmasına rağmen okunaksız yazı biçiminden Almancaya çeviri çalışmalarında yaşanan sorunlardır. Kutadgu Bilig'i çözümleme sürecinde yaşadığı zorlukların Türkistan seyahatinden daha zahmetli ve sabır isteyen bir süreç olduğunu anlatır. Kutadgu Bilig'in Almanca'ya çeviri gramerinde ve metnin Uygur harfleri ile tıpkı basımında B. Jülg'ün önemli katkısı (Bernard Jülg) olduğunu ona büyük minnet duyduğunu ifade eder. Zira Jülg'ün Doğu ve Batı Moğolca çalışmaları, onun çalışmalarına rehberlik eder.¹⁵⁸⁷

Kutadgu Bilig'in son sayfalarına yakın dönem Uygur metinleri olarak nitelendirdiği “Timur dönemine ait bir mektup” ile “Pir Mahmut'un Bahtiyarnâme” adlı eserinden birkaç sayfa örneğe yer verir. Eserin sonuna ise 75 sayfadan oluşan bir sözlük ekler. Bu sözlükte Kutadgu Bilig'de yer alan Uygurca bazı kelimelerin anlamlarını Almanca olarak açıklar. Ayrıca Uygur Türkçesi'ndeki kelimelerin bir kısmını, fonetik (ses) ve semantik (anlam) açıdan Çağatay Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Moğolca ve Macarca kelimelerle karşılaştırır.¹⁵⁸⁸

Vambéry, yıllar sonra yazdığı otobiyografisinde Kutadgu Bilig hakkında öz eleştiride bulunur. Uzun emekler sonucunda okumayı başardığını düşündüğü bu çalışmasında pek çok hatalar ve eksiklikler olduğunu itiraf eder. Yine de bu çalışması sayesinde filoloji konusunda hiçbir eğitimi olmamasına rağmen Türk dili uzmanı olarak addedildiğini anlatır. Dolayısıyla ona göre Kutadgu Bilig adlı çalışması başarılı bir girişimdir. Kendisinden sonra Radloff'un Kutadgu Bilig'i okumayı başarmasına rağmen bu konuda öncü nitelikteki çalışmanın kendisine ait olmasından büyük mutluluk duyar.¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸⁶ Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*, 43-171.

¹⁵⁸⁷ Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*, III-IV.

¹⁵⁸⁸ Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*, 172-258.

¹⁵⁸⁹ Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 446-447.

3.7.1.2.3. Die Primitive Cultur des Turko- Tatarischen Volkes

Vambéry, Türk-Tatar Halklarının İlkel Kültürü adlı bu eserini 1879 yılında Leipzig’de yayınlamıştır. 276 sayfadan oluşan bu eser; ön söz, giriş, asıl metin ve dizin bölümlerinden oluşur. Bu çalışmasının Etymologisches Wörterbuch der Turko- Tatarischen Sprachen (Türk Tatar Dilinin Etimolojik Sözlüğü) adlı eserinin devamı niteliğinde olduğunu belirtir. Böylece tarihsel ve kültürel verilerin dilbilimsel çalışmalarını tamamladığını düşünür. Die Primitive Cultur des Turko- Tatarischen Volkes adlı etimolojik çalışmasını yazmasının başlıca amacı, kelimelerin etnik köklerini tespit ederek Türk dil ailelerinin etimolojik bağını ve dolayısıyla Türk-Tatar halkının tarihsel ve kültürel resmini çizebilmektir. Bu konuda karşılaştırmalı etnografik çalışmalar yapan pek çok akademisyenin eserlerini okur. August Ahlquist’in 1875 yılında yayınlanan “Die Culturwörter der westfinnischen Sprachen” adlı eseri, onun özellikle Ural-Altay dilleri alanında faydalandığı başlıca çalışmalardan biridir.¹⁵⁹⁰

Vambéry, eserin yazım aşamasında Türkistan seyahatinde bir seyyah olarak Türklerin etnolojisine dair edindiği bilgiler ile bu konudaki araştırma sonuçlarını dikkate alır. Türk göçebe yaşantısının en eski zamanlarından itibaren etnik, sosyal ve ahlaki yapısının resmini çizmede filolojiye ayna görevi yaptığını düşünür. Bu eseriyle filoloji sayesinde Türk halkının etnolojisini, etnografyasını aydınlatılabileceği¹⁵⁹¹ ve Türkoloji’nin yanı sıra antropoloji gibi pek çok bilim alanına büyük katkı sağlayacağı kanısındadır. Nitekim onun bu etimolojik çalışması incelendiğinde “Aile”, “Ev ve Çevre”, “Kıyafet ve Kumaş”, “Yiyecek ve İçecekler”, “Avcılık ve Tarım”, “Ticaret ve Endüstri”, “Renkler”, “Tanrı ve Din” gibi konu başlıklarında Türk kültürüne özgü kavramların, sözcüklerin hem etimolojik hem de kültürel bağlamda karşılaştırmalı olarak irdelendiği dikkati çeker. Bu amaçla Ural-Altay dil ailesinden Osmanlı Türkçesi, Moğolca, Yakutça, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Türkmence, Çuvaşça ve Azerbaycan Türkçesi’nden kelimelere yer verir. Benzer şekilde Macarcayı da bu dil ailesinin bir ögesi olarak kabul ederek etimolojik araştırmalarına dahil eder.¹⁵⁹²

¹⁵⁹⁰ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, VII-VIII.

¹⁵⁹¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 448-449.

¹⁵⁹² Vambéry, *Die Primitive Cultur*, VIII-IX.

3.7.1.2.4. A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány

Türkolog Vambéry bu eserini 1882 yılında Budapeşte’de Macarca A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány¹⁵⁹³ (Macarların Etimolojik Köken İncelemesi) adıyla yayınladı. Aynı yıl bu eserin Almanca tercümesini Der Ursprung der Magyaren (Macarların Kökeni)¹⁵⁹⁴ adıyla Leipzig’te yayınladı. Kitap, etnik köklerini merak eden Macarlar tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı. Yayımlanmasından sonra üç gün içerisinde yedi yüz adetten oluşan ilk baskısı tükenir.¹⁵⁹⁵ Zira eserin yayımlanma zamanı, XIX. yüzyılda “Fin-Ugor” savaşları olarak bilinen Macarcanın ve dolayısıyla Macarların etnik köken tartışmalarının olduğu sürece denk gelir. Bilim insanları bu konuda sınırları keskin çerçevelerle çizilmiş iki görüşe sahiptir. Macarcanın Fin-Ugor dil ailesine dahil olduğunu düşünen filologların başında Pál Hunfalvy ve Józef Budenz vardır. Vambéry, ise Macarların Ural-Altay dil ailesine mensup olduğunu tezini savunur. Her iki grupta kendi tezlerinin doğruluğunu savunan eserler üretmekte ve böylece birbirlerinin tezlerini çürütmeye çalışmaktadırlar. İşte Vambéry de A Magyarok Eredete adlı eserini böyle bir süreç doğrultusunda kaleme alır.¹⁵⁹⁶

A Magyarok Eredete 715 sayfa olup ön söz, ana metin, ekler ve dizin bölümlerinden oluşur. Ana metnin ilk bölümü, ilk Türk topluluklarından “İskitler, Avarlar, Hunlar, Bulgarlar, Macarlar, Hazarlar ve Peçenekler” adlı konu başlıklarından oluşur. Bu bölümde dikkati çeken husus Macarların ilk Türk toplulukları içerisinde incelenmesidir. Bu bölümün amacı Macarların erken tarihi dönemlerini tespit ederek onların Ural-Altay Türk kavimlerinin bir unsuru olduğunu kanıtlamaktır.¹⁵⁹⁷ Kitabın ikinci ve üçüncü bölümlerinde Türk diline katkı sunan etimolojik çalışmaları yer alır. İkinci bölüm “Dil Bilimi” başlığını taşır. Bu bölümde Ural-Altay ve Fin-Ugor dillerini Macarcayı merkeze alarak karşılaştırmalı olarak inceler. Bu bölümün ilk sayfalarından itibaren Hunfalvy’nin Magyarország ethnográfijája (1876) adlı eserinde yer alan Fin-Ugor tezini

¹⁵⁹³ bk. Vambéry, *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány*.

¹⁵⁹⁴ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*,

¹⁵⁹⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 457.

¹⁵⁹⁶ Güngörmüş, “Türk-Macar İlişkileri Araştırmalarında”, 72-73.; Tulasoğlu, “1882’de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba”, 317-320.

¹⁵⁹⁷ Vambéry, *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány*, 1-210.; Tulasoğlu, “1882’de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba”, 320-323.

eleştirel bir dille çürütmeye çalışır. Hunfalvy'nin dil tanımlamasını doğru bulmaz.¹⁵⁹⁸ Zira Hunfalvy'e göre dil:

“...Bir dilin tarihi, o halkın ruhunun tarihidir. Dil aynı zamanda bir halkın aidiyet ve akrabalıklarını; diğer halklar arasındaki yerini gösterir. Teker teker insanların bedensel özellikleri yalnızca hayvansal, fiziksel tarafını karakterize eder ama asla değişik görünüşteki insanların dahil olabilecekleri tüm bir halkı karakterize edemezler. Yalnızca aynı dili konuşup ahlaki ve sosyal özellikleri paylaştıklarında olabilir bu. Dil etnografinin tek keskin göstergesidir...”¹⁵⁹⁹

Vambéry ise bir hayvan türünün dahi yaşadıkları bölgelere göre farklı sesler çıkardığını dile getirir. Dolayısıyla ona göre dil, toplumları sınıflandırma aracı (klasifikasyon) olarak kullanılamazdı. Bir dilin oluşumunda tarih, coğrafya, kültür gibi pek çok etken vardır. Göçebe toplumlarda bu daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır ki Ural-Altay toplumları da buna bir örnek teşkil etmektedir. Fin-Ugor, Ural-Altay ve Macarcanın, fonetik, morfolojik, semantik bakımdan incelendiğinde Macarcanın Fin-Ugor dillerinden biri olamayacağı kanısına varır.¹⁶⁰⁰ Macarcanın ilk doğuş sürecinde, Türk toplumlarıyla temasını Macarcadaki Türkçe sözcüklerle kanıtlamanın mümkün olduğunu vurgular. Macarcanın bir dil olarak oluşum sürecinin diğer dillere göre uzun bir süreçte tamamlandığını belirtir. Bu oluşum sürecinin Macarların şimdiki topraklarına yerleşmeleriyle son bulduğunu iddia eder. Dolayısıyla Macarcanın pek çok dil ile etkileşime girerek oluşmuş bir dil olduğunu ileri sürer.¹⁶⁰¹ Kitabının “Kültür Anıtları” adlı üçüncü bölümünde Aile, ev, giysi, bitkiler, savaş, silahlar, yasa gibi alt konu başlıklarına yer verir. Böylece toplumsal yaşama özgü kültür unsurlarının toplumların etnolojisini tespit etmede önemli bir unsur olduğunu dile getirmek ister. Bir toplumda kültür unsuruna özgü söyleniş biçimlerinin değişmesine rağmen anlamlarının tarih boyunca güncelliğini koruduğunu dile getirmek ister. Bu amaçla Türk kültürüne ait gündelik yaşama özgü kavramları Kırgız Türkçesi, Osmanlı Türkçesi gibi Ural-Altay lehçelerini Macarca ile kıyaslayarak benzerlikler ve farklılıkları üzerinde durur.¹⁶⁰²

¹⁵⁹⁸ Vambéry, *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány*, 213-223.

¹⁵⁹⁹ Tulasoğlu, “1882’de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba”, 324.; Vambéry, *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány*, 213.

¹⁶⁰⁰ Vambéry, *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány*, 213-254.

¹⁶⁰¹ Tulasoğlu, “1882’de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba”, 326.

¹⁶⁰² Vambéry, *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány*, 279-413.

Kitabının ekler bölümünde ise Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler, Nogaylar, Kırım Türkleri gibi XIX. yüzyıldaki Türk toplumlarının tarihini kısaca özetler.¹⁶⁰³

Vambéry'nin *A Magyarok Eredete*'de yer alan tespitlerine ilk tepki Pál Hunfalvy'den gelir. Bu bağlamda “Ugor vagy török-tatar eredetû-e a magyar nemzet?” adlı çalışmasında eleştiri oklarını Vambéry'ye çevirir. Basında bu eserin üç gün içerisinde satıldığı yönündeki haberlerin dil bilim adına büyük bir başarı olmasına rağmen aynı başarının Vambéry'nin bu eserde öne sürdüğü tezde bulunmadığını ifade eder. Onun tezini “Macarların Ural-Altay toplumlarından biridir” fikri üzerine inşa etmesine rağmen bazı sayfalarda Macarcanın, Fin-Ugor ve Ural-Altay kavimlerinin etkileşimiyle oluştuğunu ileri sürdüğünü anlatır. Böyle bir tezin ise mantık gereği hiçbir dil teorisi içerisinde bulunamayacağını söyleyerek onu eleştirmeye devam eder.¹⁶⁰⁴ Vambéry ise yıllar sonra yazdığı otobiyografisinde bile bu tezini savunmaya devam eder.¹⁶⁰⁵

3.7.1.2.5. Alt Osmanische Sprachstudien¹⁶⁰⁶

1901 yılında Leiden'de Almanca olarak yayımlanan bu çalışma, Vambéry'nin karşılaştırmalı Türk dili çalışmalarının son örneğini teşkil eder. 232 sayfadan oluşan bu eserin giriş bölümünde Eski Anadolu Türkçesi ile XIX. yüzyıl Osmanlı Türkçesini Türkçe dil bilgisi kuralları açısından kıyaslar ve farklılıkları tespit eder. Bu farklılıkları incelerken Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi'nden örnek kelime ve cümlelere yer verir. Tespit ettiği farklılık ve benzerlikleri bilim dünyasına sunar. Bu konuda ileri sürdüğü tezini desteklemesi için ayrı bir bölüm başlığı altında, Azerbaycan Edebiyatı'nda bilinen Anadolu hikâyelerinden örneklerle yer verir. “Tahir ve Zühre” bu halk hikayeleri arasında, henüz bilim dünyasının bilmediği bir eser olması bakımından en dikkat çekici örneği teşkil eder. Daha sonra bu halk hikayelerini, Azerbaycan Türkçesi'nden Almancaya latinize eder. Bununla birlikte bu metinlerin daha iyi anlaşılması için hazırladığı sözlüğü kitabın sonuna ekler.¹⁶⁰⁷ Eserleri irdelerken kullandığı bu metot, bu konuda yapılacak birçok çalışmaya yön verir.¹⁶⁰⁸

¹⁶⁰³ Vambéry, *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány*, 461-486.

¹⁶⁰⁴ Hunfalvy, “Ugor vagy török-tatar eredetû-e a magyar nemzet?”.

¹⁶⁰⁵ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 454-457.

¹⁶⁰⁶ bk. Hermann Vambéry, *Alt Osmanische Sprachstudien* (Leiden: E. J. Brill, 1901).; Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü 1*, 327.

¹⁶⁰⁷ Vambéry, *Alt Osmanische Sprachstudien*, 1-35, 38-215.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiye*, 218.

¹⁶⁰⁸ Şenel, “Armin Vambéry”, 22.

O, Alt Osmanische Sprachstudien (Kadîm- Osmanlıca Dil Çalışmaları) adlı bu eseriyle Anadolu'nun kadim tarihiyle bağlantılı “Eski Türk Edebiyatı'nın” önemine dikkat çekmek ister. Onun tespitlerine göre nasıl Orta Asya Edebiyatı Doğu Edebiyatı'na özgüyse Osmanlı Devleti'nin 1299 yılındaki kuruluş süreciyle birlikte özgün “Batı Edebiyatı'nın” temellerinin atıldığını düşünür. Azerbaycan Türkçesi'ni dilbilim açısından incelediğinde Eski Anadolu Türkçesi'nin, Doğu ve Batı Türkçesi arasında kaldığı sonucuna varır. Onun bu tespitlerinin günümüzde eski Azeri Türkçesi veya Acem (İran) Türkçesi adıyla bilinen bir dilin adlandırılmasına öncülük ettiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁰⁹

3.7.2. Türk Edebiyatına Dair Çalışmaları

3.7.2.1. Türk Halk Edebiyatı Hakkındaki Tespitleri

Türk Halk Edebiyatı halkın duygu ve düşüncelerinden doğup yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa aktarılan edebiyat türüdür.¹⁶¹⁰ Ármin Vambéry, Türkistan seyahati sırasında Türk halk edebiyatına yönelik kültürel eserlere dikkat etmiştir. Seyahati sırasında orijinal olduğunu düşündüğü pek çok edebi eseri satın aldığı ve bazı bilgileri not ettiği anlaşılmaktadır. Seyahati sonrasında edebiyata olan ilgisi artarak devam etmiştir. Bu konudaki hislerini “...edebiyatla ilgilenirken her şeyi unutuyor ve iç huzuru buluyordum...”¹⁶¹¹ cümleleriyle anlatmıştır. Kitap ve makale çalışmalarında hem araştırma sonuçlarını hem de seyahati esnasında edindiği bilgileri analiz ederek tüm Dünya'ya Türk bozkır göçebe yaşantısının bir unsuru olan Türk Halk Edebiyatı eserlerini tanıtmıştır.

3.7.2.1.1. Türk Halk Edebiyatı Nazım Şekilleri

3.7.2.1.1.1. Şiir

Vambéry'nin Türk şiirine ilgisi, gençlik yıllarında Türkçeyi öğrenme çalışmaları sırasında başlar. Nitekim onun Türkçeyi öğrenmek için aldığı Wickerhauser'ın Cherestomath adlı eserinde¹⁶¹² Divan şairlerinden Avnî¹⁶¹³, Lâmi Çelebi,

¹⁶⁰⁹ Vášáry, “Bilim Adamı Ármin Vambéry”, 117, 118.; Csorba-Dávid vd., 241.

¹⁶¹⁰ Seyit Kemal Karaalioğlu, *ansiklopedik edebiyat sözlüğü*, (İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1983), 315.

¹⁶¹¹ Arminius Vambéry, *Mücadelelerimin Hikayesi Osmanlı'da Yahudi Bir Casusun Anıları-1901-*, çev. İsfendiyar Berter (Ankara: Dorlion Yay., 2023), 191.

¹⁶¹² Vambéry, *His Life and Adventures*, 8-9.; Vambéry, *The Story of My Struggles*, 84.

Muhibbi¹⁶¹⁴,ye ait şiirler bulunuyordu.¹⁶¹⁵ Türkçe öğrenirken okumaya çalıştığı ilk metinler bu şiirlerdir. Yirmi yaşına geldiğinde (1852) bu şiirleri artık sözlük yardımı olmadan okuyup anlayabildiği için mutluluk duyar.¹⁶¹⁶ İstanbul’a geldiği ilk günlerde Pera’daki kahvehanelerde Âşık Garip’in ya da halkın beğendiği diğer şairlerin şiirlerini okumakta, burada kendisine ikram edilen yiyecek, içeceklerle temel ihtiyaçlarını karşılamaktadır.¹⁶¹⁷

Vambéry, İstanbul’da yaşadığı (1857-1862) süreç içerisinde Türk dili ve edebiyatına yönelik araştırmalar yapmaya başlar. Misafir olarak gittiği Osmanlı bürokratlarından Türk dilinin inceliklerini öğrenmeye çalışır. Osmanlı bürokrasisinin üst düzey yöneticilerinden Ali ve Fuad Paşalar onun sıklıkla ziyaret ettiği kişilerin başında gelir. Ali Paşa’nın Kanlıca’daki konağına giderek Türk dili hakkında araştırma yapmak için onun kütüphanesinden Çağatayca kitapları ödünç alır ve pek çok edebî metni okur. Türkçe şiirlere ilgisi Fuad Paşa’yı yakından tanıdığına daha da artmaya başlar. Fuad Paşa’nın babası Keçecizâde İzzet Molla gibi nükteli, kafiyeyle şiir söyleme ve yazma konusunda yetenekli olduğunu düşünür. Onun Fransızca ve Türkçe şiirleri derleme çalışmasına yardımcı olur.¹⁶¹⁸ Fransızca çeviri çalışmaları için Damat Kâmil Paşa’nın Bebek’teki konağına gittiğinde, Türkçe şiirler okumayı sevdiği için ezberlediği Türkçe şiirleri ona sıklıkla okur.¹⁶¹⁹

Vambéry’nin Türk şiirlerine olan ilgisi Türkistan seyahati boyunca devam eder. Tespitlerine göre Türkistan’da bozkır göçebe kültüründe halk, medeni toplumlara göre şiirin geliştirilmesine daha fazla katkı sunmaktadır.¹⁶²⁰ Dolayısıyla şiirin en sade ve doğal hali, üst düzey bilgili insanlardan ziyade halk arasında gerekli değeri görmekteydi. Bozkır yaşantısı, Türklerin şairliğe yatkın olmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Bozkır kültüründe şairliği, “söylemek” anlamına gelen “ajtmak” (aytmak) ile “söyleşi” anlamına gelen “ajtim” (aytim) kelimeleriyle ifade etmelerini oldukça ilginç bulur.¹⁶²¹ Bir Avrupalı olarak Türkistan’ın bozkır yaşantısında şiire gösterilen sevgi ve

¹⁶¹³ Fatih Sultan Mehmet Han

¹⁶¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman Han

¹⁶¹⁵ Divan şairlerinin şiirleri için bk. Moriz Wickerhauser, *Wegweiser zum Verständniss Der Türkischen Sprache Eine Deutsch-Türkische Chrestomath* (Wien: 1853).

¹⁶¹⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 9.

¹⁶¹⁷ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 114, 116.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 114-116.

¹⁶¹⁸ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 134-136.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 130-132.

¹⁶¹⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 139.; Vambéry, *Abdülhamid Türkiyesi*, 133-134.

¹⁶²⁰ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 397.; Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 407-408.

¹⁶²¹ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 142.

bağlılık ile Batı kültüründe şiire verilen değeri kıyaslama gereğini hisseder. Yıllarca Avrupalılar tarafından barbarlığın, kabalığın merkezi olarak addedilen Doğu’da “Tatar şiir Tanrıçası”, “Özbek ilham perisi” gibi ifadeleri duyduklarında şaşırılmaları gerektiği kanısındadır. Zira ona göre Doğu, tüm zamanların en eski şiir merkezidir. Ayrıca bir toplumda coşkuyla ifade edilen şiirlere ve masallara eğilim, doğmakta olan medeniyetin bir emekleme ve ayağa kalkma sesleriydi. Batıda ise şiir, belli bir yaşın üzerindeki bireylerin ya da Kastalya çeşmesinin¹⁶²² etrafında toplananların ilgi alanıdır. Aksine Orta Asya’da ise genç aşıklardan yaşlılara, savaşçılardan din adamlarına kadar şiirin etkileyici gücü ve edebi yaratıcılıkları görülmekteydi. Onlar tarafından oluşturulan eserlerin, hepsinin çok başarılı bir kompozisyon içeriğine sahip olmasa bile onların birbirlerinin eserlerini dinleme alışkanlıklarının evrensel olabileceğini düşünür. Tüm bu bilgiler dikkate alındığında Kırgız çadırında bir göçebenin şiire verdiği önemin Londra ve Paris’in sosyete toplumundaki bireylerden daha fazla olmasına şaşırılmaması gerektiğini vurgular.¹⁶²³

Araştırmaları sonucunda Türkistan’da şiirin Doğu edebiyatında olduğu gibi iki başlık altında incelenebileceği sonucuna varır. İlki İslami veya yerleşik ulusların şiiri, ikincisi ise göçebelerin veya gezginlerin şiiridir. İslam kültür ve medeniyetinde Araplar, Türkler, İranlılar ve hatta tüm Orta Asya toplumları arasında şiir, edebiyatın ruhunu oluşturmaktadır. İlhamını İslami duygulardan alan şiirde gül, bülbül, dikene benzeyen kirpikler gibi imgeler İslam dünyasındaki tüm şiirlerde aynıdır. Dolayısıyla şiirde bir ulusallık beklemek neredeyse imkansızdır. Türkistan’da ise Hive, Hokand, Buhara hanlıklarında, dini anlatılar Molla ve işânların mülkiyetinde gibi görülmekteydi. Buna rağmen onların şiirsel anlatıları tutkuyla dinlenmiyordu. Zira Türkistan’da mitsel anlatıların ön planda olduğu popüler şiir hakimdir. “Türkistan” adını hak edecek Türk kültürüne özgü edebi şiirleri, bu tür şiirleri okuyanlar arasında bulmak mümkündür.¹⁶²⁴

Türkistan’da Hokand, Buhara, Kaşgar ve Hive gibi şehirler arasında bu tür şiir söyleme geleneğine en bağlı halk Hivelilerdir.¹⁶²⁵ Zira Buhara’da Türk hakimiyetinden önce İran edebiyatına özgü eserleriyle ün kazanmış Rudeki, Figani gibi birkaç şair vardır. Oysa Hive Hanlığı’nın kurulduğu topraklarda, on ikinci yüzyılın başlarından itibaren şiirde

¹⁶²²Yunan mitolojisinde yer alan Romalı şairlerin ilham almak için toplandıkları günümüzde Yunanistan’da bulunan bir yerdir.: bk. Wikipedia, “Aranan: Castalian Spring” (Erişim 21.12.2023).

¹⁶²³ Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 339-340.

¹⁶²⁴ Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 340-341.

¹⁶²⁵ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 397.

şairliği ile ün kazanmış kadınlar ve erkeklerin varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla on dokuzuncu yüzyılda şiire en yatkın insanların Hive Hanlığı'nda olduğu kanısındadır. Burada sert görünümlü, kaba giysili, güneşten yanmış tenli olarak nitelendirdiği bir Özbek ile ne zaman karşılaşa şaşırdığını itiraf etmektedir.¹⁶²⁶

Hive'de şiirlerin genellikle dütar ve kopuz (koboz) gibi müzik aletleri eşliğinde okunduğuna tanıklık eder.¹⁶²⁷ Müzik eşliğinde okunan şiirler, onların en büyük eğlenceleridir. Bir kahramanlık görevi ya da yağma merasimi sonrasında savaşçılar her ne kadar yorgun ve aç olsalar da ilk işlerinin bahşının müzik eşliğinde söylediği şiirleri dinleme alışkanlığına sahip olduklarını görür. Çölde dahi bahşi eşliğinde şiir dinleme geleneklerinin devam ettiğini ve Bahşının olmadığı durumlarda onun görevini yerine getirecek mutlaka birilerinin olduğunu gözlemler. Şiir okuma sanatlarında onun dikkatini çeken bir diğer özellik kafiyeli şiirlere verilen önemdir.¹⁶²⁸

Vámbéry, seyahati sırasında Türkistan halkı arasında sevilen şairler ve onların şiirleri hakkında da pek çok bilgiye ulaşır. Türkmenlere misafir olduğunda Mahtumkulu'nun şiirlerini dinler. Ona göre Türkmenler, Kur'an-ı Kerim'den sonra en fazla Mahtumkulu'nun şiirlerine değer verir. Onun şiirlerinin Türkmen ağızı hakkında orijinal örnekler sunduğu kanısındadır. Özellikle de silahlar, alaman akınları ve at yetiştiriciliğiyle ilgili bölümün anlatım tarzına Doğulu milletlerin edebiyatında rastlamanın pek mümkün olmadığını düşünür. Türkmenler arasında katıldığı eğlence ve kutlamalarda bahşının bir müzik aleti eşliğinde okuduğu Mahtumkulu şiirlerinden oldukça etkilenir ve bu şiirlerin mutlaka derlenmesi gerektiğini düşünür.¹⁶²⁹ Nihayetinde Türkistan'dan döndükten uzun bir süre sonra 1879 yılında Mahtumkulu Divanı'nı derleyerek yayımlar.¹⁶³⁰

Türkistan seyahatinde şiirlerini beğendiği şairler arasında Şair Munis de vardır. Şair Munis'in şiirlerini Hive'de bulunduğu sırada dinler. Onun şiirlerini de Türkistan seyahati sonrasında tanıtmayı düşünür.¹⁶³¹ Yıllar sonra "İki Modern Orta Asyalı Şair Munis ve Emir" başlıklı makalesinde Munis'in şiirlerinden bahseder. Makalede Munis'in adını Hive'deyken sıklıkla duyduğunu anlatır. Onun Divan-ı Munis adlı 8000

¹⁶²⁶ Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 341-342.

¹⁶²⁷ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 397.

¹⁶²⁸ Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 342.

¹⁶²⁹ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 382-383.

¹⁶³⁰ H. Vámbéry, "Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 33/ 3 (1879), 387-444.

¹⁶³¹ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 408.

dizeden oluşan eserin Rusya’da iki nüshasının bulunduğunu tespit eder ve bunların bir bölümünden kesitler sunar. Onun bu makalede tanıttığı bir diğer şair, Emir mahlasını kullanan Hokand Hanı Ömer’dir. Han’ın Divan-ı Emir adlı şiirlerini de inceler. Vambéry bu şiirlerin, Orta Asya’nın ruhunu gerçek manada yansıtamadığını düşünür. Halbuki yıllar önce Munis’in şiirlerinden beğeniyle bahsetmekteydi. Zira ona göre Meşreb, Revnak, Gazali, Allahyar, Nesimi Fuzuli, Mahtumkulu gibi şairler, bozkır kültüründe hâkim olan Orta Asya ruhunu şiirlerine aktarmada daha başarılıdır.¹⁶³²

Vambéry bahsettiği bu şairlerin şiirlerini, Türkistan seyahatinde bahşıya ait olduğu söylenen bir kitaptan tespit eder. Bu şairlerden Nevai, Nesimi, Meşref, Fuzuli, Revnak ve Allahyar’ın şiirlerinden bazılarını *Sketches of Central Asia* adlı eserinde yayımlar.¹⁶³³ Vambéry’nin beğeniyle bahsettiği bir diğer şair Muhammed Salih’tir. Onun Şeybani-nâme adlı eserini 1885 yılında yayınlar. Özbek toplumunun kurucusu olarak kabul edilen Şeybanihan’ı ve onun döneminde yaşanan olayları konu alan bu eserin, Türkçe söz varlığı açısından Nevai ile Babür’ün eserlerine kıyasla daha orijinal olduğu kanısındadır. Eserin dil bakımından Hive’de konuşulan Özbekçe’ye has özellikler taşıdığını fark eder. Vambéry, Şeybani-nâme’nin edebi değerinin çok dikkat çekici olmamakla birlikte güçlü bir dil ve üsluba sahip olduğunu belirtir.¹⁶³⁴

3.7.2.1.1.2. Koşuk

Türklerin çok eski zamanlardan itibaren savaşlarda, süre avlarında veya toy adı verilen toplantılarında kopuz eşliğinde söyledikleri şiirlerdir. Bu şiirlerle o anın coşkusuna heyecan katmak istenir.¹⁶³⁵ Vambéry’nin koşuk hakkındaki ilk izlenimleri Türkistan seyahati sırasında oluşur. Burada, bulunduğu sohbet ortamlarında söylenen koşuklar onun dikkatini çeker. Koşuktan “çok özel bir şiir sanatı” diye bahseder. Ona göre koşuk, genç bir erkek ile genç bir kızın birbirlerine sevgi duygularını ifade ettikleri şiirlerdir. Bu şiirlerde besteleme ve şarkı söylemenin aynı anda gerçekleşmesini “Kosaitmak” diye tanımlar. Kosaitmak kelimesinin “kosaitim” ya da “kosuk” adlarıyla da bilindiğini söyler. Onun araştırmalarına göre koşuk kelimesi, eskiden “kozan” adıyla

¹⁶³² H. Vambéry, “Zwei moderne centralasiatische Dichter, Munis und Emir”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 6 (1892), 193-208

¹⁶³³ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 352-358.

¹⁶³⁴ Vambéry, *Die Scheibaniade*, IX-XIII.

¹⁶³⁵ M. Orhan Soysal, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2002), 19.

bilinmektedir. Kozan'ın kelime anlamı ise “mısra çifti”, “mısra” ya da “diyalogun bir parçası” anlamlarına gelmektedir. Bu savında haklı olduğunu kanıtlamak için de “kosaitmak” kelimesini hecelere ayırarak inceler. Tespitlerine göre “Kos” çift; “aitmak” ise söylemek anlamındadır. Bu tespitin ispatının ise göçebe yaşantısına ait törenlerde mevcut olduğunu söyler. Vambéry'nin ifade ettiği gibi¹⁶³⁶ koşuklar, söyleyeni belli olmayan anonim eserlerdir. Ayrıca dörtlük nazım biriminden oluşmaktadır. Bununla birlikte genellikle on birli hece (7=4+3) ölçüsü ile “aaab” şeklinde kafiye örgüsü kullanılmaktadır.¹⁶³⁷ Vambéry'nin koşukla ilgili araştırmalarında daha çok koşuk veya koşatmak kelimesinin etimolojisine odaklandığı ve bununla birlikte bu konuda detaylı bir araştırma yapmadığı dikkati çekmektedir. Dolayısıyla koşukların sadece aşk ve sevgi temasını vurguladığı kanısındadır. Bu düşüncesinin Türkistan seyahatleri sırasında daha çok aşk konulu koşukların söylenmesiyle ilgili olduğunu söylememiz mümkündür.

3.7.2.1.1.3. Şarkı

Şarkılar, Türk Edebiyatı'nın bestelenmek ve söylenmek için yazılan edebi nazım şekillerinden biridir.¹⁶³⁸ Vambéry, Türkistan yolculuğu boyunca ne zaman kervandaki Türk arkadaşları bir şarkı söylese onların melodilerinde Macar kültüründen izler bulmaya çalışır. Onların yolculuk sırasında söylediği coşkulu şarkıları Macarların söylediği şarkılara benzetir.¹⁶³⁹ Onun seyahati sırasında edindiği izlenimlerine göre şarkılar, yerleşik düzende yaşayan halktan ziyade daha çok bozkır yaşantısında var olurlar. Ona göre bu durumun nedeni, bozkır yaşantısının zorlu ve tekdüze iklim koşullarıyla başa çıkmak zorunda kalan insanların duygularını şarkılara aktarmalarıyla ilgilidir.¹⁶⁴⁰

Vambéry, seyahati sonrasında Türk kültüründe şarkıların yerini tespit etmeye çalışır. Orta Asya'da Türk göçebe yaşantısında eğlence kültürünün bir parçası olan şarkıların kopuz eşliğinde söylendiğini belirtir. Uygurlar, Kazan Türkleri, Kırım Tatarları, Kundurlar, Kumuklar ve daha pek çok Türk toplumunda düğünler başta olmak üzere pek çok eğlencelerinde şarkıların özel bir yeri olduğunu fark eder.¹⁶⁴¹

¹⁶³⁶ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 142.

¹⁶³⁷ M. Orhan Soysal, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, 19.

¹⁶³⁸ Karaalioğlu, “Şarkı”, 744.

¹⁶³⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 45.

¹⁶⁴⁰ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 142.

¹⁶⁴¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192, 437, 536-537, 556.

Radloff'un Sibirya'dan adlı eserini incelediğinde Sibir Türklerinin düğünlerde söylediği bir damat şarkısı onun dikkatini çeker:

“Rüzgâr esince başakların başları meyleder birbirine,
Oğlanlar kızlar büyüdüler mi konuşurlar birbiriyle.
Kız, er mi istersin, beni al.
Sana sadakat andı içtim mi bırakmam seni.
Kopuz çalındı mı çalınır parmakla.

Oğlan kızı sevdi mi sever duyguyla.
Kopuzu çala çala, oldum ben bir âşık ozan.
Zengin kızı seve seve mutlu oldum.
Köprüden geçe geçe seni gördüm.
Niceleri arasında bakınırken seni sevdim.”¹⁶⁴²

Nogay Türklerinin ise tıpkı efsanelerinde olduğu gibi şarkılarında da geçmişlerine olan bağlılıklarını vurguladıklarını ifade eder. Şarkılar sayesinde tarihsel hafızalarının canlı tutulduğunu anlatır. Osmanlı kültürüyle ilgili araştırmalarında ise şarkıyı; “şarkı denen halk türküleri, daha doğrusu kâh şairlerin yazdığı kâh haremın yetenekli üyelerinin kaleme aldığı ve halkın diline pelesenk olmuş ve aslında halkın şairane yapıtlarından sayılmayan aşk şarkılarıdır” diye tanımlar. Osmanlılar ile Azerbaycanlıların söylediği şarkıları birbirine benzetir. Osmanlılarda erkeklerin şarkı söyleyip dans etmesinin ayıp karşılandığını düşünür. Osmanlıların şarkı anlayışlarında her ne kadar Türk milli ruhunun izlerine rastlansa da İran ve Arap kültürünün etkisinin daha belirgin olduğunu ileri sürer. Zira ona göre şarkı sözü, “Şarktan gelen” anlamına gelmektedir. Şarkıya eşlik eden müzik ise İran kökenlidir. Dolayısıyla Şarki ruh, Türki ruha sirayet eder. Osmanlılarda Şark etkisi görülmeyen eski Türk şarkılarına sadece Anadolu’da yörüklerde rastlanmaktadır. Nitekim onlar şarkılarındaki hüznü ve kasvetli ezgilerini tıpkı Türkmenler ve Kırgızlar gibi genizden söylemektedir.¹⁶⁴³

¹⁶⁴² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 111.

¹⁶⁴³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 548, 612-613, 616-617.

3.7.2.1.1.4. Varsağı

Halk edebiyatının bir türkü türüdür. Varsağı adı, Selçuklular döneminde Anadolu'nun Maraş, Elbistan, Çukurova şehirlerine yerleşen Varsak Türkmenleri ile ilgilidir. Varsak Türkmenlerinin yiğitlik temalı şiirler besteleyerek söylediği bilinmektedir.¹⁶⁴⁴

Macar Türkolog Vambéry'nin Varsağı hakkındaki ilk izlenimlerinin Türkistan Seyahatinde olduğu anlaşılır. Şöyle ki seyahat sürecinde, İran'ın Hoy şehrinde kitapçıdan aldığı bir şiir kitabında "Varsaki" adlı şiirlere rastlar. Çok beğendiği bu şiir kitabını yazma eserler koleksiyonuna ekler.¹⁶⁴⁵ Bununla birlikte bu şiir türünden, ilk defa 1867 yılında yayınlanan Cagataische Sprachstudien (Çağatay Dil Çalışmaları), adlı eserinde bahseder. Bu eserinde, Varsağı'dan "Varsaki" şeklindeki okunuşuyla söz eder. Seyahati sırasında bir molla ile sohbetleri esnasında Tien-Şan'da (Tanrı Dağları'nda) göçebeler arasında Varsaki şiirlerin yer aldığı Uygurca harflerle yazılmış eski bir eserin kopyasının bulunduğunu öğrenir. Göçebe Türklerin şiire olan ilgisinden dolayı onların şiirlerini besteleyerek şarkı gibi söylediğine değinir.¹⁶⁴⁶ Das Türkenvolk adlı eserinde halk şiirlerinden Varsağı ve benzeri şiirlerin Türkmen halk ruhunun mührünü taşıdığı kanısındadır. Bu şiirlerin Azerbaycan'da yaygın bir şekilde söylendiğini ifade eder. Azerbaycan Türklerinin söylediği Varsağların Osmanlıların diline çok benzediğini düşünür.¹⁶⁴⁷ Das Türkenvolk adlı eserinde daha önce Hoy'dan aldığını söylediği şiir kitabından örnekler sunar:

"Varsaki

Ey erenler bu gün bir cemal gördüm

Tecelli imlası ol zata benzer

Sünbül mesaninin levhin ohudum

Dest-i kudret yazmış ayete benzer"¹⁶⁴⁸

Bu örneklerle yer vermekle birlikte içerik ve şekil bakımından şiiri tahlil etmediğini söylemek mümkündür. Varsağlar, şekil bakımından genellikle üç-beş dörtlükten oluşmakta ve bazen bu dörtlük sayısı artmaktadır. Hece ölçüsü bakımından ise sekizli vezinle söylenmektedir.¹⁶⁴⁹ Vambéry'nin verdiği varsağı örneklerinde şiirler dörtlükten

¹⁶⁴⁴ Karaalioğlu, "Varsağı", 858.

¹⁶⁴⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 587.

¹⁶⁴⁶ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 29.

¹⁶⁴⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 587, 588.

¹⁶⁴⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 587.

¹⁶⁴⁹ Karaalioğlu, "Varsağı", 858.

oluşmaktadır. Bununla birlikte bu şiirlerin on birli hece veznine göre yazıldığı anlaşılmaktadır.

Araştırmalarında, varsağı adı hakkında tespitlerde de bulunur. Cagataische Sprachstudien adlı eserinde, Türkmenlerin yanı sıra Hive'deki Özbeklerin bu şiir türünü “uarsaki” şeklinde değil de “Varsaki” şeklinde ifade ettiklerini anlatır. Dolayısıyla onların kelimenin ilk harfini, tıpkı İngilizce 'deki “w” harfiyle söylenen kelimeler gibi telaffuz ettiklerini ifade eder. Tespitlerine göre “varsaki” kelimesi şiir anlamına gelir. Çağatay Türkçesi'ndeki kelimelere yer verirken “varsaki ajtmak” (varsaki söylemek) deyişine yer verir.¹⁶⁵⁰ Dil bilimci Bugodov, ilk defa Cagataische Sprachstudien'de gördüğü “varsaki” kelimesini, Farsçadaki “ver” ve “senek” kelimelerinden yola çıkarak kelimenin “denge” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Vambéry onun bu tespitlerini doğru bulmaz. Zira ona göre “varsaki” sadece Çağatay (Doğu) Türkçesi'nde bulunup “şiir” ve “gazel” anlamına gelmektedir.¹⁶⁵¹

3.7.2.1.2. Türk Halk Edebiyatı Nesir Türleri

3.7.2.1.2.1. Destanlar

Yaradılış Destanı: Vambéry, Sibir Türkleriyle ilgili araştırmalarında Radloff'un eserlerini incelerken Yaradılış Destanı'na rastlar. Bu destanı “Altay Yaradılış Destanı” olarak adlandırır. Destanda Şamanizm inancının etkisinin görüldüğünü belirtir. İlgisini çeken bu destandan “Altaylarda Yerin Yaradılış Efsanesi” bölümüne Das Türkenvolk adlı eserinde yer verir. O, Sibir Türklerine dair bu tür metinleri incelediğinde dil bakımından Kutadgu Bilig'e benzetir. Altay dilinin Uyurca ile akrabalık bağının belirgin olduğunu ifade eder.¹⁶⁵²

Manas Destanı: Manas, Kırgızların ulusal destanıdır. Destanın ana kahramanı Manas'tır.¹⁶⁵³ XIX. yüzyıla gelindiğinde Franel isimli bir Rus memur, 1849 yılında Rusya'ya sunduğu bir raporda ilk defa Manas Destanı'ndan bahseder. Ardından Orta Yüz (Cüz) hanının oğlu Çokan Velihanov, 1856 yılında Kırgızlara seyahati esnasında halk dilinde bu destana rastlar ve 1861 yılında “İzvistiya” adlı dergide Manas'ı “Sarp kayalarda yaşayan Kırgızlarda tek bir destan vardır. Bu destan, Nogay devrine ait

¹⁶⁵⁰ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 15, 231.

¹⁶⁵¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 588-dn-1.

¹⁶⁵² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 130, 138.

¹⁶⁵³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 6. Basım, 2014), 536-537.

Manas destanıdır...”¹⁶⁵⁴ cümleleriyle tanıtmaya başlar. Kazak ve Kırgız toplumları arasında uzun süre yaşıyan Türkolog Radloff, 1869 yılına gelindiğinde Manas Destanını önemli ölçüde derler. 1885 yılında “Türk Halk Edebiyatı Örnekleri” adlı eserinin beşinci cildinde Manas’tan bazı bölümlere yer verir.¹⁶⁵⁵ Kırgızların tarihi, dili ve kültürü hakkında araştırmalar yapan Türkolog Vambéry de Manas’ın tarihsel ve kültürel önemini fark eder. O, Çokan Velihanov’un ve Radloff’un Manas Destanı’yla ilgili araştırma sonuçlarını irdeler ve çalışmalarında bu konu hakkındaki tespitlerini dile getirir.¹⁶⁵⁶

Vambéry, ilk önce Manas kelimesini etimolojik açıdan tahlil eder. Manas kelimesinin efsane ve hikâye ile eşdeğer olmakla birlikte kelimenin ilk hecesi olan “man-” sözcüğünün “söylemek” anlamına gelen Çeremişçe’deki “man”, Laponya’daki “muone” ve Macarcadaki “mond” kelimeleriyle benzerliğine dikkat çeker. Manas’ın destan, efsane anlamına geldiğini düşünmekle birlikte destanda “Manas” adının kahramanlığı vurgulanan bir kişinin adı olduğunu ifade eder. Ona göre bu destan Kırgızların (Kara Kırgız) kültürel dil anıtlarındandır. Destanı okuduğunda içeriğin Kırgızların Ugur (Ugor)¹⁶⁵⁷ halklarla eskiden vuku bulan sıkı ilişkilerini yansıttığını düşünür ama bu halklarla etnik bir kaynaşmanın gerçekleşmediği kanısındadır.¹⁶⁵⁸ Bahaeddin Ögel’in tespitlerine göre Manas Destanı’nda, Talas Nehri’nden Oğuzların Batı’da yer alan yurtları Karaçuk Dağı’na, Doğu’da ise Alma-Ata’ya ve Isık Göl’e uzanan sahada etkin bir karakter olan Manas’ın kahramanlıkları anlatılmaktadır.¹⁶⁵⁹ Vambéry, Manas Destanı’ndaki olaylar örgüsünde İslami düşüncenin izlerine rastlanmasından dolayı onun çok eski bir destan olmadığını düşünür. Vambéry’nin böyle düşünmesine neden olan etken ise¹⁶⁶⁰ destanın XIX. yüzyılda yazıya aktarılana kadar geçen süreçte geçirmiş olduğu değişimlerle ilgili olabilir. Zira destanın doğuşuna etki eden olayın kesin tarihi bilinmemekle birlikte bazı görüşlere göre Kırgızların IX. yüzyılda Yenisey etrafında birlik oluşturmaya başladığı dönemle veya İslamiyet’i

¹⁶⁵⁴ Abdülkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 7 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1959), 127.

¹⁶⁵⁵ İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, 127-128.

¹⁶⁵⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 261, 272.

¹⁶⁵⁷ Vambéry, Ugorların Uygurlar olduğunu iddia etmektedir. bk. Uygurlar konu başlığı.

¹⁶⁵⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 261, 272.

¹⁶⁵⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi* 1, 536.

¹⁶⁶⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 272.

benimsedikleri XI. ve XII. yüzyıllarda Yedisu'da yaptıkları savaşlarla ilgili olması muhtemeldir.¹⁶⁶¹

Vambéry, Velihanov'un Manas Destanı hakkında tespitlerine yer verir. Zira Velihanov'a göre Manas, Kırgızların mitolojik destanlarını, geleneklerini bir arada toplamış ansiklopedik eser olmasının yanı sıra onların gelenekleri, coğrafyası, dini, tıp bilimi hakkında verdiği bilgiler bakımından bozkırın İlyada'sıdır.¹⁶⁶² Vambéry Manas'ın, eski Batırların (kahramanların) davranışlarının daha iyi anlaşılmasına katkı sunduğunu belirtir. Kırgızlar arasında Manasın iki telli koboz (kopuz) eşliğinde şiir gibi söylendiğini anlatır. Bununla birlikte ona göre bu ezgiler sayesinde, çevre bölgelere akınlar düzenleyen Barantalar yüceltilmektedir. Vambéry, bu tespitlerinin ardından Radloff ile devam eden dostlukları sayesinde Das Türkenvolk adlı eserinde, Manas'tan bir bölümü yayınlatabildiğini anlatır. Bu doğrultuda Radloff'tan "Manas'ın Doğuşu"¹⁶⁶³ adlı bölümü alıntılararak bilim dünyasına tanıtır. Vambéry, bu çalışmasıyla Avrupa'ya Manas Destanı'nı tanıtan ilk kişi olur.¹⁶⁶⁴

Köroğlu Destanı: Köroğlu, asıl adı Ruşen Ali olan XVI. yüzyılda yaşadığı düşünülen efsanevi halk kahramanıdır.¹⁶⁶⁵ Vambéry, Türkistan seyahatinin Anadolu yolculuğunda Aras Nehri'nin karşısında yer alan zirvede Köroğlu'nun yaşamış olduğuna dair bir efsaneyi dinler. Buna göre Köroğlu, bu zirvede yer alan yüksek bir kayanın üzerinde oturur. O, aynı zamanda İslam şiir kültüründe yer edinmiş kahramanlardan biridir. Kahramanlıkları, mücadeleleri şarkılarda da yaşatılmaktadır. Edindiği bilgilere göre onun ünü, zaman içerisinde Anadolu'dan Akdeniz'e ve benzer şekilde Oxus'a (Ceyhun), Tuna yoluyla da Rumeli'ye kadar yayılır.¹⁶⁶⁶ Türkistan seyahatinde Türkmenler, Hive'deki Özbekler, Hazar Denizi'nin Kuzeydoğusundaki Kazaklar arasında Köroğlu efsanesinin oldukça yaygın olduğunu tespit eder. Vambéry'nin ifade ettiği gibi Köroğlu efsaneleri¹⁶⁶⁷ Anadolu'dan Türkistan'a, Balkanlara kadar tüm Türk

¹⁶⁶¹ Wilhelm Radloff, *Manas*, ed. Ö. A. Andaç Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2012), 15.

¹⁶⁶² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 272.; İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", 127.; Oransay, "Vambéry ve Biz III", 19.

¹⁶⁶³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 272-276.; "Manas'ın Doğuşu" için ayrıca bk. Radloff, *Manas*, 101-106.; Oransay, "Vambéry ve Biz III", 19.

¹⁶⁶⁴ mtak.hu, "János Sipos, "Kırgız Halk Müziği-Epik Türküleri" (Erişim 08.052024).

¹⁶⁶⁵ Karaalioğlu, "Köroğlu", 433-434.

¹⁶⁶⁶ Vambéry, *His Life and Adventures*, 49.; Vambéry, *Das Türkenvolk*, 588.

¹⁶⁶⁷ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 589.

Dünyası'nda yaygınlık göstermekle birlikte Arap, Tacik gibi pek çok halk arasında da farklı anlatımlarla yaşatılır.¹⁶⁶⁸

Vambéry, Köroğlu efsanesinin farklı varyantlarında Köroğlu karakterinin bazen “Sünni,” “Şii”, bazen “bozkırın oğlu”, “Şahın hizmetkârı”, bazen de “Konstantinopolis (İstanbul) Sultanının yiğidi” olarak anlatıldığını dile getirir. Bu efsanenin Türkler arasında yaygın olmasını, Türklerin anayurtlarındaki bozkırlardan Batı'ya göçleriyle birlikte bu kahramanlık efsanesini beraberinde getirmelerine bağlar. Bu anlatılarda ortak nokta ise Köroğlu'nun hem Turan kahramanlık motifinin asıl temsilcisi hem de gerçek Türklüğün örneğini temsil etmesidir. Yüzyıllardır bu efsanenin dilden dile dolaşması sonucunda dilinin değişmesine ve efsaneye zamana göre yeni uyarlamalar yapılmasına rağmen “Türkmen halkının mührünü” taşıdığını vurgular. Araştırmalarında Oryantalist Alexander Chodzko'nun derlediği Köroğlu efsanesini inceler. Bu çalışmayı Türkoloji açısından önemli bir katkı olarak görmekle birlikte şiirlerin çeviri çalışmaları sırasında gerçek anlamını yansıtamadığını düşünür. Dolayısıyla bu savını kanıtlayabilmek için Das Türkenvolk adlı eserinde Köroğlu'nun Kırat'ıyla söyleyişlerinin yer aldığı bölümden örnekler seçerek Chodzko'nun çevirisi ile kendi çevirisini kıyaslar:¹⁶⁶⁹

Alexander Chodzko'un çevirisi:

“Kıratsız dünyalar sana haramdır

İnan Köroğlu!

Kırat ki elinden gitti

Vur başını Köroğlu!

Kıratı Allah'dan iste

Kıratım kuyruğu güldeste”¹⁶⁷⁰

Vambéry'nin Almanca çevirisinden:

“ Kırat yoksa bu dünyadan kaçacaksın

İnan buna Köroğlu!

Kırat elinden alınmış

Vur başını Köroğlu

Kıratı ancak Allah'dan isteyebilirsin

Kıratın kuyruğu gerçek bir güldestedir”¹⁶⁷¹

Yusuf ve Ahmed (Bozoğlan) Destanı: Türk dünyasında bu destan, hâlâ “Yusuf Beg ve Ahmed Beg” veya “Bozoğlan Destanı” adıyla bilinmektedir. Destan'ın konusu Bozoğlan Han'dan ziyade onun yeğenleri Yusuf ve Ahmed etrafında geliştiği için halk arasında Yusuf Beg ve Ahmed Beg destanı olarak da anılmaktadır. Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Karakalpak ve Uygur Türkleri arasında bu destan sevilerek anlatılıp

¹⁶⁶⁸ Fikret Türkmen, “Köroğlu'nun Özbek Varyantları”, *Milli Folklor* 1 (4 Aralık 1989), 8.

¹⁶⁶⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 587-589.; Alexander Chodzko, 1830-1841 yılları arasında Rusya'nın İran büyükelçiliği görevinde bulunur. Bu süreçte İran'daki Türkmenler, Hazar Denizi çevresindeki Türkler başta olmak üzere pek çok Türk halkının dilinde dolanan bu efsaneyi derleyerek 1842 yılında yayımlar. Bu eser, Paris Milli Kütüphanesinde bulunmaktadır.; bk. *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, “Köroğlu Destanı (Chodzko-Paris Nüshası)”, (Erişim 21 Şubat 2024).

¹⁶⁷⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 589.

¹⁶⁷¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 589-590.

dinlenmektedir. Destan’da dayıları Bozoğlan Han’ın yanında büyüyen Ahmed ve Yusuf’un İsfahan’dan ayrılıp Sebzevar ve Ürgenc’e göçleri, gördüğü bir rüyadan etkilenen Musül Sultanı Güzel Şah tarafından esir edilişleri ve buradan kurtuluş süreçleri anlatılır.¹⁶⁷²

Vambéry’nin bu eserden ilk defa 1911 yılında bahsettiği ifade edilse de¹⁶⁷³ onun bu destanı ilk defa Türkistan seyahatinden üç yıl sonra yazdığı Cagataische Sprachstudien adlı eserinde bilim dünyasına tanıttığı anlaşılmaktadır. Bu destanın, Çağatay Türkçesi’ne örnek gösterebilecek bir eser olduğunu ifade eder. Destan’ı “Ahmed ve Yusuf” başlığıyla inceler. Bu destanı, bir bahşının el yazması kitabından tespit ettiğini anlatır. Destanın dil ve üslup bakımından Hive’de konuşulan lehçeye yakın olduğunu düşünür. Destan’ın içerik bakımından Özbek romantizmini yansıttığı kanısındadır. Bu destanın Özbekler ve Kırgızlar arasında kopuz ya da dutar eşliğinde söylendiğini belirtir. Cagataische Sprachstudien’de yer verdiği bu destanın mensur ve manzum şeklinde yazıldığını tespit etmiştir.¹⁶⁷⁴ 1868 yılında yayınlanan Sketches of Central Asia isimli eserinde “Orta Asya’da Edebiyat” adlı bölümde bu destana tekrar yer verir. Destan’ın kahramanlarının Müslüman olan ve İranlı Şiileri cezalandırmak isteyen iki gencin kahramanlıkları üzerine kurgulandığını ifade eder. Dolayısıyla din ve yiğitlik kavramlarının bütünleştirildiğini söyler. Bu destanın daha önceki çalışmasında ifade ettiği gibi Özbek romantizmiyle ilgili olup halk masallarından ilham alarak oluştuğu sonucuna varır. Ardından destanı yorumlayarak okuyuculara sunar.¹⁶⁷⁵ Das Türkenvolk (1885) adlı eserinde ise bu destanın Köroğlu Destan’ından kopya edildiğini ileri sürer. Yine de Amuderya’nın orta kesimlerinden Suriye’ye kadar uzanan sahada yaşayan Türkler arasında oldukça bilinen bir destan olduğunu vurgular. Ona göre destan Türk milli karakterini yansıtmaktadır.¹⁶⁷⁶

Ömrünün sonlarına doğru bu destan üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapmaya karar verir. 1911 yılında destanın tümünü Almanca olarak neşreder. Ardından kitabın sonuna

¹⁶⁷² Hülya Arslan-Erol, *Bozoğlan (Yusuf Beg -Ahmed Beg) Destanı İnceleme, Metin ve Dizin* (Ankara: Akçağ Yay., 2008), 13-15.

¹⁶⁷³ Erol, *Bozoğlan (Yusuf Beg -Ahmed Beg) Destanı*, 13.

¹⁶⁷⁴ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 32-33, 43, 95-114.; Salih Yılmaz, “Ármin Vambéry’nin Türkistan Seyahatnamesi’nde Geçen Ahmet İle Yusuf Destanı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı* 8-2 (16, Yaz 2003), 132.

¹⁶⁷⁵ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 343-351.; bk. Vambéry, *Orta Asya Milletleri*, 244-249

¹⁶⁷⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 589.; Günümüzde Pertev Naili Borotav da Bozoğlan Destanı’nın Köroğlu Destanının kopyası olduğunu düşünür.; Yılmaz, “Ármin Vambéry’nin Türkistan Seyahatnamesi’nde Geçen Ahmet İle Yusuf Destanı”, 134.; Kamile Serbes, “Serbest, Kamile, “Çağatayca Yazılmış Yusuf Beg-Ahmed Beg Destanı’nda Köroğlu”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 2018/12, 138, 142.

destanın daha iyi anlaşılabilmesi adına Çağatay Türkçesi-Almanca bir sözlük ekler.¹⁶⁷⁷ Eserin giriş bölümünde yıllar önce Çağatay Dil Çalışmaları adlı eserinde bu eserin bir bölümüne yer verdiğine değinir. Bu çalışmanın gelecek nesillere Asya Turan dünyasının duygu ve düşüncelerini, hayata bakış açısını anlatmak için iyi bir kaynak olacağı kanısındadır. Zira kültürün Batılı tarz eğitimler neticesinde yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutabileceğini düşünür. Vambéry, Yusuf ve Ahmed Destanı'nın Hive'den aldığı bir el yazması eser olduğunu ifade eder.¹⁶⁷⁸

Vambéry'nin incelediği bu eser ile Çağatay Türkçesinin son dönemlerine ait olduğu düşünülen Milli Kütüphane'de kayıtlı 467 numaralı nüsha arasında benzerlikler vardır.¹⁶⁷⁹ Vambéry Jusuf und Ahmed adlı eserinin basım aşamasından önce Kongratlı Molla İshak tarafından düzenlendiğini belirtir. Molla İshak, Türkistan seyahati dönüşünde onunla birlikte Macaristan'a giden Türkistanlı biridir. Molla İshak'ın bu destanda gereksiz olduğunu ve sonradan eklendiğini düşündüğü bölümleri çıkartarak destanı orijinal söylenişine uygun biçime getirdiğini ifade eder. Vambéry'ye göre bunun nedeni, Türkistan'da Çağatay hâkimiyeti sonrasında Özbeklerin Hive'de etkin olmalarıdır. Zira bu süreçten sonra Hive'nin kendine has dil özelliklerinin destanlara yansıdığını düşünür. Yusuf ve Ahmed Destanı'nda Farsça kökenli kelimelere rastlanmasının nedenini bu nüshanın yazarının İranlı köle olma ihtimaline bağlar. Vambéry, talik yazı şekliyle yazılan bu nüshanın Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında yanlışlıklar tespit eder. Ona göre bu durum, yazıyı yazan kişinin yetersiz eğitim almasıyla ilgilidir. Bu nedenle Vambéry, yanlış yazıldığını düşündüğü bazı kelimeleri düzeltirken okunamayan bölümleri ise ya olduğu gibi aktarmaya ya da bu sözcükleri metinden tamamen çıkartmaya karar verir. Uzun incelemeler neticesinde bu destanın XV. ve XVI. yüzyıldan önce yazılmadığı sonucuna varmakla birlikte Türk-Tatar halkının İslamiyet öncesi dönemini yansıttığı kanısındadır. Dolayısıyla bu destan, Türk halkının geçmiş yüzyıllara ait kültürüne dair önemli bilgiler sunmaktadır.¹⁶⁸⁰

¹⁶⁷⁷ bk. H. Vambéry, *Jusuf und Ahmed*, (Budapest: 1911), 1-112.; Erol, *Bozoğlan (Yusuf Beg -Ahmed Beg) Destanı*, 13.

¹⁶⁷⁸ Vambéry, “Yusuf ve Ahmed Destanı'nın Önsözü”, 37, 38.

¹⁶⁷⁹ Erol, *Bozoğlan (Yusuf Beg -Ahmed Beg) Destanı*, 16.

¹⁶⁸⁰ Vambéry, “Yusuf ve Ahmed Destanı'nın Önsözü”, 38-40.; Yılmaz, “Ármin Vambéry'nin Türkistan Seyahatnamesi'nde Geçen Ahmet İle Yusuf Destanı”, 133-134.

Vambéry, her ne kadar destanların Türkistan’da kaybolacağını söylese de destanlar, Türk halk edebiyatı ve Türk kültürü içerisinde yaşamaya devam etmektedir.¹⁶⁸¹

3.7.2.1.2.2. Masallar

Masallar, yeri ve zamanı belli olmayan gerçeküstü olay örgüsü içerisinde yer alan ve kahramanlarına olağanüstü özellikler atfedilen hikâyelerdir. Masallar, halk masalları ve sanat masalları olmak üzere ikiye ayrılır. Halk masalları, anlatıcısı belli olmayan ve nesilden nesile toplumun kültürel yapısını, değerlerini aktaran hikâyelerdir. Sanat masalları ise yazarı belli olan ve bir fikri ya da toplumun bir problemini ifade etmek için yazılan eserlerdir.¹⁶⁸² Ármin Vambéry’ye göre masalların doğuşunda koşuk gibi ikili konuşma diyalogları etkili olur. Konuşma sanatında, toplumun farklı yaş grubundan insanların, sosyal hayatına dair çeşitli yaşam tecrübelerinin veya doğa, iklim temalı anlatımlarının üzerine yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla masallar, bu konuşma sanatının en önde olanlarından biridir. Masal kelimesinin Çağatayca’da¹⁶⁸³ ve Kırgızca’da “İrtegi” adıyla ifade edildiğini ifade eder. Kırgızca’da bu kelime “masal, peri masalı, öykü” anlamlarını taşımaktadır.¹⁶⁸⁴ Onun tespitlerine göre bu kelimenin kökü “irte” dir. İrte kelimesi, Çağatayca’da “erken vakit”¹⁶⁸⁵ ve “sabah” anlamlarına gelmektedir.¹⁶⁸⁶ Bu nedenle masalları, eskiden gerçekleşen bir konu veya bir hikâye hakkındaki anlatımlara benzetir. Dolayısıyla masalı dinleyenlerin masalda anlatılan olayları adeta geçmişe ait yaşanmış bir olay sanabileceklerini söyler. Turan dünyasında efsane, sihir ya da peri masallarında “Arbag” diye bilinen tılsımlı bir sözcüğün bulunduğunu belirtir. Bu sözcük, masalarda bir nevi gizil gücü ortaya çıkaran büyümlü bir sözcüktür. Şamanizm’de de buna benzer kelimelerin olduğunu tespit eder.¹⁶⁸⁷

Vambéry, bir zamanlar öğrencisi olan Türkolog Ignác Kúnos’un Török Népmesék (Türk Masalları) adlı eserinin ön sözünü yazar. Burada Türk masallarının önemine değinir. Geçmiş yıllarda Türklere karşı olan ön yargıdan dolayı onların düşünce dünyasının ürünleri olan masallarının, efsanelerinin neler olduğu hakkında çok sınırlı bilgiye sahip olduğunu anlatır. Zira Türk kültüründe soğuk kış gecelerinde tandır

¹⁶⁸¹ Karl Reichl, “Türk Destanları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 22 (Kasım 2006), 48.

¹⁶⁸² Karaalioğlu, *ansiklopedik edebiyat sözlüğü*, 479.

¹⁶⁸³ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 142-143.

¹⁶⁸⁴ Vambéry, *Čagataische Sprachstudien*, 232.

¹⁶⁸⁵ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 143.

¹⁶⁸⁶ Vambéry, *Čagataische Sprachstudien*, 232.

¹⁶⁸⁷ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 143, 246.

başında ya da uzun Ramazan gecelerinde ortaya çıkan Doğu'ya özgü mistik duyguların bu masalların oluşmasına katkı sağladığını ifade eder. Bir Avrupalının onların bu duygu ve düşünce dünyasını anlaması ona göre imkansızdır. Doğuluların zengin bir hayal gücüne sahip olduklarını belirtir. Osmanlı toplumunda anlatılan masallarda Arap, Arnavut gibi farklı milletlere özgü anlatılar karışsa da özünde Asya ahlak ve düşünce dünyasını koruduğu kanısındadır.¹⁶⁸⁸

3.7.2.1.2.3. Mensur Halk Hikâyeleri

Tahir ile Zühre: XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen bir mensur halk hikâyesidir. XIX. yüzyıla gelindiğinde bu eserden bahseden ilk araştırmacı Vambéry olur.¹⁶⁸⁹ Araştırmalarında Çağatay dilinin bir örneği olarak gördüğü bu hikâyeyi ilk defa bilim dünyasına, 1867 yılında yayınlanan *Cagataische Sprachstudien* adlı eserinde “Tahir ve Zuhra” başlığıyla tanıtır. 250 mısradan oluşan bu eserin Çağatay Türkçesi ve Almanca yazımlarına yer verir. Bu çeviri çalışmasında, eserden “Tahir ve Zehra” adıyla bahsettiği dikkati çeker.¹⁶⁹⁰

Vambéry eserin içerik bakımından Arap, Fars ve Osmanlı kültüründe de yer edinen romantik içerikli manzum bir şiir olduğunu dile getirir.¹⁶⁹¹ Bu konuda araştırmalar yapan Fikret Türkmen, Vambéry'nin hiçbir kanıt sunmadan bu eseri, Leyla ve Mecnun gibi Arap edebi kültürünün bir unsuru olarak değerlendirmesini doğru bulmaz. Zira Vambéry'nin bu tespiti doğrultusunda G. Raquette de “Vambéry, Arap ve Fars edebiyatlarını kaynak olarak veriyorsa, muhakkak sağlam temellere dayanmaktadır” diyerek “Tahir ile Zühre” adlı halk hikayesinin Arap kültürüyle bağlantılı olduğunu kabul eder. Benzer şekilde Türkolog Jozsef Thury de onun Arap menşei bir efsaneden tercüme edildiğini düşünür. Vambéry de dahil bu Türkologların Tahir ile Zühre'nin Arap ya da Fars menşei olduğu yönündeki görüşü kabul etmenlerindeki başlıca sebep, hikayelerin oluşum ve gelişim sürecinde çevre, hikayecilik geleneği ve musannif

¹⁶⁸⁸ Ignác Kúnos, *Török Népmesék Vambéry Ármán Előszavával* (Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1889), iii-viii.; Gutenberg.org, “Aranan: Török Népmesék” (Erişim 15 02. 2023).

¹⁶⁸⁹ Fikret Türkmen, *Tahir İle Zühre* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1983), 11.

¹⁶⁹⁰ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 34, 154-163.

¹⁶⁹¹ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 34.; Türkmen, *Tahir İle Zühre*, 168.

denilen hikayecinin bir hikâyeyi yaşadığı topluma uyarlama gibi etmenlerin varlığını gözden kaçırmalarıdır.¹⁶⁹²

Vambéry Cagataische Sprachstudien adlı eserinde Tahir ile Zühre'nin dil bakımından Buhara lehçesine yakın, orijinal Türkçe bir eser olduğu kanısındadır. Bu Türkçe şiirin her ne kadar imlâsı farklı olsa da oldukça doğru yazıldığını düşünür.¹⁶⁹³ Paksoy, Tahir ile Zühre gibi şiirsel destanların zamanla masallara ya da halk hikayelerine dönüştüğü kanısındadır. Dolayısıyla Vambéry'nin şiir olarak bahsettiği Tahir ile Zühre adlı eserin de romantik destan türünün bir örneği olduğunu düşünür. Bu eserin, kahramanlık destanı Alpamış destanlarından türetildiğini belirtir. Paksoy'un tespitlerine göre Vambéry'nin Türkistan'a seyahat ettiği yıllarda nispeten var olan barış ortamı, bu destanın gelişip hikâyeye dönüşmesine yol açar.¹⁶⁹⁴ Bazen de halk hikayelerinde musannif adıyla bilinen hikâye anlatıcıları, anlattıkları hikayeleri etkili kılmak için konunun ruhuna uygun şiir, destan veya dini kıssaları hikâyelerine ekleyerek yeni eserlerin oluşumuna yol açabilmektedirler.¹⁶⁹⁵ Bu bağlamda Vambéry'nin bu mensur halk hikâyesinden manzum şiir olarak bahsetmesi olağan bir durumdur.

Vambéry, 1901 yılında yayınlanan Alt Osmanische Sprachstudien (Kadim Osmanlıca Dil Anıtları) adlı kitabında, Tahir ile Zühre hikayesine tekrar yer verir. Eserin biçim bakımından mensur olarak yazıldığı dikkati çeker.¹⁶⁹⁶ Vambéry bu kitabında, Güney Azerbaycan'da söylenegelen Tahir ile Zühre hikâyesini inceler. Arapça harflerle basılan Tahir ile Zühre hikâyesini ona veren kişi, Tebriz'deki Fransız Konsolosu Emile Bernay'dır. Bu mensur hikâyeyi, Almanca 'ya "Halk ağzından alınmış bir hikâye" diye neşrederken bölgenin ağız yapısını doğrudan aktarmayı başardığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁹⁷ Bu çalışmasıyla eski Anadolu Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki benzerliği kanıtlamak ister.

Ferec Ba'de's-Şidde Hikâyeleri: Türk halkı arasında yüzyıllarca okunmuş Arapça mensur hikâyeler külliyyatıdır. Ferec Ba'de's-Şidde "sıkıntıdan sonra feraha ermek" anlamına gelmektedir. Bu eserin kesin olarak kim tarafından yazıldığı bilinmemekle

¹⁶⁹² Türkmen, *Tahir İle Zühre*, 168-170.

¹⁶⁹³ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 34.

¹⁶⁹⁴ H. B. Paksoy, *Alpamış Rus Yönetimi Altında Orta Asya Kimliği*, çev. Gürdal Esin-Gray (ABD-Ankara; Hartford, Connecticut, 2012), 16-17.

¹⁶⁹⁵ Türkmen, *Tahir İle Zühre*, 170-171.

¹⁶⁹⁶ Vambéry, *Alt Osmanische Sprachstudien*, 115-136.; György Csorba vd., "Vambéry, Ármin", 241.; Şenel, "Armin Vambéry", 22.

¹⁶⁹⁷ Türkmen, *Tahir İle Zühre*, 13, 25.

birlikte IX. yüzyılda aynı adla basılan kitapların yazarları olarak “Ebu’l Hasan Ali b. el Meydani” İbn-i Ebi’d Dünya İbrahim b. Ali ve X. yüzyılda ise Kadi Ebu’l Hüseyin adları dikkati çeker. Günümüze ulaşan Ferec Ba’de’s-Şidde adlı eserin ise bu yazarların eserlerini tek kitapta toplayan 994 tarihinde öldüğü bilinen Kadî et-Tenûhî’dir. Osmanlı Devleti zamanında Ferec Ba’de’s-Şidde’nin Osmanlı Türkçesine pek çok neşri yapılmıştır. Özellikle 1492 tarihli neşir çalışmasında eski Anadolu Türkçesinin özelliklerine rastlanır. Osmanlıca nüshalarda 42 farklı hikâyeye yer verilir. Binbir Gece Masallarına benzeyen bu hikâyeler, Türk halk hikayeciliğinin tipik bir örneğini temsil eder. Türk kültürüne özgü gelenek ve göreneklere, gündelik yaşama dair pek çok motife bu anlatılarda rastlamak mümkündür.¹⁶⁹⁸

Vambéry, *Alt Osmanische Sprachstudien*’de, Ferec Ba’de’s-Şidde adlı hikâye kitabından “Ez an-i Fazlullah-ı Mûsîlî ve Ebu’l Hasan ve Mahyâr-ı Vâsîti” adlı hikâyeyi Osmanlı Türkçesi’nden Almanca ‘ya ve Latince harflerle Türkçe’ye neşreder.¹⁶⁹⁹ Vambéry’ye göre bu hikâye, eski Osmanlıca dediği eski Anadolu Türkçesinin bir örneğini sunar. Zira bu hikâyelerde kullanılan dil, XIV. ve XV. yüzyıl Türkçesine özgüdür. Osmanlıca nüshalarda kırk iki hikâye arasında “Ez an-i Fazlullah-ı Mûsîlî ve Ebu’l Hasan ve Mahyâr-ı Vâsîti” başlıklı hikâye ikinci sırada yer alır.¹⁷⁰⁰

Zerkum Şah: Vambéry, bu kahramanlık hikâyesine *Cagataische Sprachstudien* adlı eserinde Çağatay Türkçesi’nin bir örneği olarak yer verir. Bu hikâyeyi 1097 tarihli Farsça el yazması bir kitapta tespit eder. Hikâyenin orijinal ve Buhara halk dilinde olduğunu düşünür. Tespitlerine göre bu hikâyenin ana kahramanları Zerkum ile Ali’dir. Zerkum’un bir bölgenin komutanı ya da valisi; Ali’nin ise Müslüman bir halk kahramanı olduğu kanısındadır. Ali adındaki bu kahramanın Hz. Ali¹⁷⁰¹ olduğu anlaşılmaktadır. Bu hikâyenin tarihi yönüne dikkat çeker ve burada anlatılanlardan yola çıkarak Sasanilerin Araplar ile yaptığı son savaşlar hakkında bilgi edinmenin mümkün

¹⁶⁹⁸ Hasan Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler* (İstanbul: MEB Yay., 1998), 58-63.

¹⁶⁹⁹ bk. Vambéry, *Alt Osmanische Sprachstudien*, 38-111.; Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, 16.; Measure Deveci, *Ferec Ba’de’s-Şidde (1b-54a) Metin-Gramer-Sözlük* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 15.; Measure’nin tespitine göre Vambéry, Budapeşte nüshasını kullanmıştır.

¹⁷⁰⁰ Bilge Seyidoğlu-Orhan Yavuz, *Ferec Ba’de’s-Şidde Hikâyeleri* (İstanbul: Büyüyenay Yay., 2. Basım, 2019), 11, 19-20.

¹⁷⁰¹ Hz. Ali’nin kahramanlıklarına dair anlatıların “Kitabe Zerkum” adlı bir eserde de yer aldığı bilinir.; Ovadan Orazova, *Türkmenistan’ın Ahal İli Kaka İlçesi ve Ağızları (İnceleme -Metinler ve Aktarmalar-Dizin)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 1.

olduğu sonucuna varır. Yine olay örgüsünün daha çok hayalci bir yaklaşımla oluşturulduğunu ifade eder.¹⁷⁰²

3.7.2.1.2.4. Atasözleri

Vambéry, İstanbul seyahati (1857-1862) sırasında Türk halk edebiyatının sözlü ürünlerinden biri olan atasözlerinin Türk kültüründe önemli bir yere sahip olduğunu görür. Osmanlı topraklarında sosyal-kültürel yaşam içerisinde söylenen pek çok atasözünü tespit ederek derler. 1859 yılında İstanbul'daki bir buçuk yıllık araştırmalarının sonucunda Latince alfabetik sıraya göre derlediği toplam 504 adet atasözünü Macar Bilimler Akademisi'ne bir mektupla gönderir. Bu mektupta bir toplumun yapısının, düşünce tarzının, geleneklerinin atasözleriyle daha iyi anlaşılabilceğini ifade eder. Bu çalışmasının dil bilimcilere ve Macar okurlara sunulacak kadar cesur bir çalışma olduğunu düşünür. Ancak bu çalışma ümit ettiği gibi hemen yayınlanmaz. Daha sonra bu çalışması, Türk dilini yeni öğrenmeye başlayanlara bir katkıda bulunmak amacıyla 1862 yılında Macar Bilimler Akademisi'nin Nyelvtudományi Közlemények adlı dergisinde yayınlanır. Onun bu çalışmasında dikkati çeken bir detay atasözlerini Osmanlı Türkçesiyle yazmak yerine Latince harflerle yazmasıdır. Latince harflerle yazdığı atasözlerinin ise Macarca okunuşlarına da yer verir:

“Bal tutan parmak jalar”¹⁷⁰³

“Ki mézbe kapotti ujját nyalja”¹⁷⁰⁴

(“Bal tutan parmak yalar”)¹⁷⁰⁵

“Bülbülü altın kafesze komuslar;âh vatanım demiş.”

“A csalogányt arany kalitkába zárták: azt monda: “jaj hazám”!”¹⁷⁰⁶

(“Bülbülü altın kafese koymuşlar, “ah vatanım” demiş.”)¹⁷⁰⁷

¹⁷⁰² Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 34, 144-153.

¹⁷⁰³ Macar alfabesinde “j” harfi “y” diye okunur. Vambéry'nin Türkçe atasözlerinin Latince yazımında bazı harfleri Macarca yazdığı anlaşılmaktadır.

¹⁷⁰⁴ Vambéry, Armin, “Török Példabeszédek”, *Nyelvtudományi Közlemények*, A Szerkesztő: Hunfalvy Pál, Első Kötet (Pesten: Magyar Tudományos Akademia, 1862), 269, 276.

¹⁷⁰⁵ Armin Vambéry, “Oszman Példabeszédek” (Osmanlı Atasözleri), çev. Mustafa S. Kaçalın, *Türk Dilleri Araştırmaları* 22/2 (2012), 170.

¹⁷⁰⁶ Vambéry, “Oszman Példabeszédek”, 279.

¹⁷⁰⁷ Vambéry, “Oszman Példabeszédek”, 172.

Vambéry'nin atasözleri hakkında çalışma yaptığı neredeyse aynı zaman diliminde Osmanlı aydınlarından Şinasi'nin atasözleriyle ilgili çalışmasını Durûb-i Emsâl-i Osmâniyye adıyla 1280 (1863) yılında yayınladığı bilinmektedir.¹⁷⁰⁸ Şinasi ve Vambéry'nin İstanbul'da sıklıkla görüştüğü¹⁷⁰⁹ dikkate alınacak olursa onun Macar Bilimler Akademisi tarafından yayınlanan "Türk Atasözleri" çalışmasının bir tesadüf eseri oluşmadığını söylememiz mümkündür.

Atasözlerine dair ilgisi, Türkistan Seyahati sırasında da devam eder. Burada hangi durumlar karşısında hangi atasözünün söylendiğini öğrenir. Edindiği bilgileri seyahati sonrasında yazdığı *Travels in Central Asia, Sketches of Central Asia* gibi eserlerine aktarır.¹⁷¹⁰ Böylece atasözleri sayesinde Türkistan Türklerinin kültür ve düşünce dünyasını, daha etkileyici ve kanıtlayıcı bir tarzda anlatmak ister. Örneğin seyahatnamesinde Hive'ye yolculuğu sırasında yaşadığı susuzluktan bahsederken "Çölde susamış bir adama verilecek bir damla su, yüzyılın günahını paklar"¹⁷¹¹ atasözüne yer verir. Böylece Türk geleneği ve göreneğinde zor durumlarda paylaşmanın önemli olduğunu kanıtlamak ister.

Atasözlerinin her ne kadar geçmişin gelenekleriyle çevrelense de yaşadığı toplumun geleneklerini, alışkanlıklarını, ahlaki yapısını, düşünce tarzını yansıtan bir ayna gibi olduğunu düşünür. Bu nedenle Türk kültürünü oluşturan unsurları incelerken de genellikle ele aldığı konuyla ilgili bir atasözünden bahseder. Örneğin Keleti Életképek adlı eserinde Türk kültüründe "ev" başlıklı bölümünü yazarken "büyük ve rahat bir yerde nefes almak küçük yerdeki bir ziyafetten daha iyidir"¹⁷¹² atasözünü kullanarak Türklerin geniş mekânları sevdiğini kanıtlamaya çalışır.

Türkistan Seyahati sonrasında yayınladığı pek çok dil ve kültür çalışmasında Türk atasözleri hakkındaki araştırmalarına yer vermeye devam eder. Nitekim Özbek atasözleri hakkındaki ilk derleme çalışmasını, 1867 yılında Almanca olarak yayınlanan *Cagataische Sprachstudien* adlı eserinde yayınlamıştır. Eserde XIX. yüzyılda Özbek

¹⁷⁰⁸ Âlim Kahraman, "Şinâsi", *DİA* (İstanbul: TDV. Yay., 2010), 39/ 169.

¹⁷⁰⁹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 139.

¹⁷¹⁰ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 139.; Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 109, 303-304.; Şenel, "Armin Vambéry", *Türk Diline Gönül Verenler-Yabancı Türkologlar*, 23.

¹⁷¹¹ Vambéry, *Türkistan'a Seyahat*, 139.; Aynı atasözü Vambéry'nin *His Life and Adventures* adlı eserinde de yer alır: Gabriella Kalman ve Hüsnü Mengenli'nin çevirisiyle "Çölde susayana verilen bir katre su, yüz senenin günahını siler"; bk. "Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry'nin Asya Yolculuğu:3, Çev. Gabriella Kalman, Hüsnü Mengenli, *Hayat Tarih Mecmuası* 10/7 (1971), 84.

¹⁷¹² Vambéry, *Scenes from the East*, 10, 354.

kültüründe tespit ettiği 112 atasözünün Osmanlı Türkçesi ve Latinize edilmiş Türkçe yazımına yer vermekle birlikte, atasözlerinin anlamlarını da Almanca olarak açıklar.¹⁷¹³ Atasözleri hakkındaki araştırma sonuçlarını daha da genişleterek 1876 yılında Keleti Életképek adlı eserinde “Atasözleri” başlığıyla yayınlar.¹⁷¹⁴ Bu bölümde, Özbek, Kazan Tatar ve Altay Türklerinin atasözlerine yer verir. “Osmanlı Atasözleri” başlığı, daha önce yayınlanan “Türk Atasözleri” adlı çalışmasının devamı niteliğindedir. Özbek Atasözleri ise onun 1867 yılında yayınlanan Cagataische Sprachstudien adlı eserinde yer verdiği atasözlerinin bir bölümüdür. Keleti Életképek’teki Osmanlı ve Özbek atasözlerinin kendi çalışmalarının bir ürünü olduğunu vurgulamaktadır. Kazan atasözlerini ise Macar Türkolog Gábor Bálint’ten alıntılar. Zira onun Tatarlar (Türk), Moğollar ve Kalmuklar hakkındaki araştırmalarından “Kazan Tatar Atasözleri” nin varlığını tespit eder. Altay atasözlerini ise Radloff’un Güney Sibirya Türk dilleri hakkındaki araştırmalarının ele alındığı bir eserinden alıntılar. Radloff’un bu eserini mükemmel bir eser olarak nitelendirir.¹⁷¹⁵ Vambéry, 1885 yılında yayınladığı Das Türkenvolk, adlı eserinde Sibir Türklerinin sosyo-kültürel yaşantısından bahsederken “Altay Atasözleri” başlığıyla Radloff’tan alıntılardığı atasözlerine yer vermeyi uygun bulur.¹⁷¹⁶

Atasözleri hakkında yaptığı araştırmalar neticesinde “atasözü” kelimesinin etimolojisini incelemiştir. Tespitlerine göre atasözü, tüm Doğu kültüründe önemli bir yer edinmiştir. Bu söz, Doğu kültüründe farklı şekillerde ifade edilmiştir; Osmanlılar “atalar sozi” (Babaların sözleri), Tatarlar “borunkilaraitkan sozi” (ataların sözleri), Araplar ise “darbimesel” (kalıcı misaller).¹⁷¹⁷ Bununla birlikte daha çok atasözü kelimesinin Türkçe ve Türk kültüründeki anlamlarını çözümlemeye çalışmıştır. 1885 yılında yazdığı Die Primitive Cultur adlı eserinde atasözü kelimesinin etimolojik çözümlemesini yapmıştır. Tespitlerine göre kelimenin ilk hecesi olan “Ata” sözcüğü, Türkçe ’deki aile üyelerinden biri olan “Baba” kelimesi ile eşdeğerdi. Bu nedenle atasözü kelimesi, “ataların veya babaların sözü” ifadesiyle aynı anlamı taşıyordu. Dolayısıyla Türk

¹⁷¹³ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 45-58.

¹⁷¹⁴ bk. Vambéry, *Keleti Életképek*, 375-416.

¹⁷¹⁵ Vambéry, *Scenes from the East*, 354-390.

¹⁷¹⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 139-141.

¹⁷¹⁷ Vambéry, *Scenes from the East*, 354.; Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 65, 143.

toplumunda atalara verilen önemin ve saygının bir göstergesi olan bu sözlere “bilge sözler” bir diğer deyişle “atasözü” denildiği sonucuna varır.¹⁷¹⁸

Atasözlerinin Türk toplumundaki yeri hakkında da değerlendirmelerde bulunur. Bu sözler, geçmişte yaşamış nesillerin gelenekleri ile çevrelenmiş olduğundan bir hazine kadar değerlidir. Bu sözlerin bilgelik, yol gösterici olma özelliği bulunmaktadır. Bu nedenle büyüklerin toplantı meclislerinin yanı sıra göçebelerin çadırlarında da konuşma ve yazı dilinde yaygın olarak kullanılmaktaydı. Göçebe kültüründe özellikle de yaşlılar bilgeliliğin göstergesi olarak konuşmaları esnasında bu sözlere yer vermektedir. Konar göçer yaşamın sakinleri atasözlerinin gerçekliğini mantıksal çerçevede doğru bulmaktaydı. Doğru olduğu düşünülen bir bilgi, atasözlerinin ruhu ve anlamıyla çelişirse bu bilginin doğruluğu tartışmasız reddedilirdi. Dolayısıyla atasözleri, değiştirilemez bir yapıya sahiptir.¹⁷¹⁹ Bir başka tespitine göre atasözleri, Türklerin yaşam felsefesini aktardığı sözlü kaynaklardır ve tıpkı masallarda, hikâyelerde olduğu gibi ağızdan ağıza söylenegelip halk arasında yeşerip çoğalmaktadır.¹⁷²⁰ Araştırmalarını derinleştirdikçe Türkistan’da Türkmenlerin ve Hiveli Özbeklerin söylediği atasözlerinin Anadolu’da da hiçbir değişikliğe uğramadan söylendiğini tespit eder.¹⁷²¹

Türk toplumunda atasözlerinin değerini ve yerini bilen Vambéry, anlatımını etkili kılmak için yazılarında zaman zaman atasözlerini kullanır. Kahire’de yayınlanan Doğru Söz Gazetesi’ne gönderdiği 14 Haziran 1906 tarihli bir yazısında “Doğru söz söyleyen dokuz köyden kovarlar”¹⁷²² atasözüne yer vermesi bunun bir örneğidir.

3.7.2.1.2.5. Tiyatro

Meddah: Methetmek ve övmek anlamlarına gelmektedir. Türk halkının mizahi yeteneğiyle, anlatım gücünün birleştiği tek seyirlik tiyatro oyunlarıdır. Bununla birlikte tiyatrodaki alışlagelen perde, sahne, dekor ve sahne kostümü yoktur. Asırlardır Türk halkının severek izlediği bu oyunlarda meddah, yüksek bir yere oturarak bir hikâyeyi, hikâyenin kahramanlarına özgü şivelerle doğaçlama olarak anlatır. Bu oyunlarda

¹⁷¹⁸ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 65.

¹⁷¹⁹ Vambéry, *Scenes from the East*, 354-355.

¹⁷²⁰ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 143.

¹⁷²¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 616.

¹⁷²² osmanlicagazeteler.org, “Aranan: Vambéry”, *Doğru Söz* 7 (Kahire: 21 Rebi’ul Âhir 1324 (14 Haziran 1906) (Erişim 15.08.2023)).

meddahın zekâsı, anlatma yeteneği ön plana çıkar. Meddah, hikâyeyi anlatmadan önce “Haak dostum Haak!”¹⁷²³ diyerek söze başlar.

Türkistan seyahati sırasında Vambéry, bu meddahlık geleneğinin Türk kültüründeki önemine tanık olur. Buhara’da Mescid-i Divanbegi Camisi’ne gittiğinde caminin bahçesinde bir meddahın gösterisine rastlar. Meddah kelimesinin “halk anlatıcısı” kelimesiyle eş anlamlı olduğunu belirtir. Burada bir taraftan Meddahlar tarafından peygamberlerin ya da savaşçıların kahramanlıkları anlatılırken diğer taraftan da anlatılan bu olaylar oyuncular tarafından sahnelenmektedir. Türkistan’da halkın bu oyunlara daima büyük bir ilgi gösterdiğini fark eder.¹⁷²⁴ Türkistan seyahati sonrası Türk kültürü araştırmalarında ise meddahlığın haremde de Türk eğlence kültürünün bir unsuru olduğunu görür. Zira ona göre Türk eğlence kültüründe dans etmek veya oyun oynamanın alternatifi hikâye anlatmaktır. Meddah’ın halk hikayesi anlatıcısı, taklitçi ve komedyen olduğunu belirtir. Tıpkı erkekler gibi haremde yaşayan kadınların da hafızası renkli hayal ürünü hikayelerle dolu olup bunları heyecan verici şekilde anlatan meddahların olduğunu tespit eder.¹⁷²⁵ İran’da da harem hayatında meddahlığın görüldüğünü anlatır. Burada kadın ilmiyali olarak bilinen “Kulzum Nene’den” bölümler okunur. Kadınlara fiziksel güzelliklerini koruması için tavsiyeler ile bir erkeğin sevgisini kazanmak ve korumak için neler yapması gerektiği anlatılır.¹⁷²⁶ Vambéry, Keleti Életképek (Scenes from the East) adlı eserinde meddahlık geleneğini anlatırken Doğu kültürünün bir unsuru olarak ele alır. Bu bağlamda Türk ve İran kültürüne ait kültürel unsurları aynı başlık altında değerlendirir.

Orta Oyunu: Halka açık bir mekânda oynanan bir meydan oyunudur. Oyunda ne ezberlenmiş bir metin ne de bir suflör vardır. Bu yönüyle “tulûat tiyatrosu” olarak da bilinir. Oyun, kuşaktan kuşağa aktarılarak zenginleşen konular üzerine kurgulanır. Konuların anlatımında ise nükteler ve cinas ön plandadır. Orta oyununun baş kahramanları “Kavuklu ve Pişekâr’dır.” Oyunda konunun içeriğine göre Arap, Acem gibi tiplerde yer alır.¹⁷²⁷ Vambéry, bu oyunu izlediğini doğrudan ifade etmemekle birlikte bu oyun hakkındaki izlenimlerine Keleti Életképek (Scenes from the East) isimli

¹⁷²³ Karaalioğlu, “Meddah”, *ansiklopedik edebiyat sözlüğü*, 484.

¹⁷²⁴ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 209-210.

¹⁷²⁵ Vambéry, *Scenes from the East*, 48.

¹⁷²⁶ Vambéry, *Scenes from the East*, 48.; H. Vambéry, “Aus dem Geistesleben persischer Frauen”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)* 45 (1891), 405. .

¹⁷²⁷ Karaalioğlu, “Orta Oyunu”, *ansiklopedik edebiyat sözlüğü*, 584-585.

çalışmasında yer verir. Orta oyununun halka açık yerlerde gerçekleştirildiğini ve oyuncuların etrafının yoğun bir kalabalık ile çevrelendiğini anlatır. Oyuncuların doğaçlama ve aşırı müstehcenlikle dolu oyunlarını tuhaf bir tarzdaki komedyenlikle sergiledikleri kanısındadır.¹⁷²⁸

Karagöz (Hayal): Geçmişi oldukça eskiye dayanan Türk sahne oyunlarından biridir. Oyunun ana kahramanları Karagöz ve Hacivat'tır. Bununla birlikte Bebe Ruhi, Tuzsuz Bekir gibi karakterler de oyuna dahil olur. Karagöz, Türk halkının duygu ve düşüncelerini temsil eden bir karakterken; Hacivat ise medrese eğitimi almış çok konuşan biridir. Karagöz, onunla nükteli sözlerle alay ederek onu komik duruma düşürür. Oyunda karakterler deriden ya da mukavvadan yapılmış şekillerin boyanmasıyla oluşturulur. Ardından beyaz bir perdeye arkadan yansıtılan ışıkla başta Karagöz olmak üzere diğer karakterler konuya uygun olarak oynatılır.¹⁷²⁹

Vambéry'nin bu oyun hakkındaki izlenimlerinin İstanbul seyahati sırasında oluşması muhtemeldir. Karagoz (Karagöz) oyununun bir diğer adının "Hayalji" (Hayali) olduğunu söyler. Bu oyunu Çin'in gölge oyunlarına benzetir. Ona göre Hayali, oyunu oynatan kuklacıdır. İzlenimlerine göre bu oyun, kapalı mekanlarda gerçekleştirilmektedir. Hayali (kuklacı) sahnesini odanın bir köşesine kurarak arkadan aydınlatılmış çadır bir kumaş üzerinde kaba figürlerini titreterek komedyenliğini sergilemeye başlar. Oyunun açılışında Karagöz dünyanın iyiliklerini ve kötülüklerini, yönetimin yetersizliğine dair pek çok konuyu küçük bir şarkı eşliğinde mırıldanarak söyler. Vambéry, onun konuşma dilini nahoş bulur. Karagöz'ün rolünü önemli kılan özelliği ise onun toplumun değerlerini ön plana çıkaran bir "töre bilimci" olmasıdır. Oyunda Karagöz'ün sabırlı ve bağışlayıcı olmak konusunda toplumu uyardığını fark eder. Oyunda her bir figürün farklı bir ses tonunda olup nükteli ve alaycı sözler söylediklerini anlatır. Bazı sözlerin ise ahlaka aykırı olduğu kanısındadır. Bir babanın kızlarının ve eşinin bu oyuna gitmesi için izin vermesini, biletlerini dahi satın almasını garipser. Oyunda dikkatini çeken bir diğer husus ise birden yüksek bir sesle başlayan ağız münakaşalarıdır. Bu kavga Karagöz ile uzun sakallı, uzun şapkalı eski giysili bir İranlı ile gerçekleşir. Bu karakterin Türk eğlencesinin ünlü bir nesnesi olduğunu ifade

¹⁷²⁸ Vambéry, *Scenes from the East*, 49.

¹⁷²⁹ Karaalioğlu, "Karagöz", *ansiklopedik edebiyat sözlüğü*, 394.

eder.¹⁷³⁰ Vambéry'nin burada bahsettiği karakter, Hacivat ya da İranlı bir karakter de olabilir. Zira o, Hacivat'tan bahsetmemektedir.

Karagöz ile bu İranlı arasındaki atışmalardan sonra bir çarpışma sonucunda İranlı'nın düşüp acı içerisinde yuvarlanarak oyundan ayrıldığını anlatır. Karagöz ise oyunun sonunda dünyanın geçiciliği hakkında bir şiir okuyarak oyundan ayrılır. Dünyadaki oyunlar gibi alkışlar eşliğinde son bulur. Yaşlı ve gençlerin sevinç gözyaşlarının bu alkışlara eşlik ettiğini belirtir. Avrupalıların ise ince nükteler sergileyen bir toplumun nasıl olur da çocuksu ahmaklıklardan zevk aldıklarını bir türlü anlayamadığını söyler.¹⁷³¹

Vambéry, yine de Türk toplumunda tiyatronun tam anlamıyla gelişmediği kanısındadır. Ona göre bu durumun başlıca nedeni kadınların toplum içerisinde sert bir biçimde ayrıştırılmış olmasıdır. Bundan dolayı erkekler tarafından oynanan oyunlarda ince ayrıntıların ve gerçekliğin büyüünün olmadığı fikrindedir. Özellikle de dramatik sahnelerde bunun belirgin olduğunu söyler.¹⁷³²

3.7.2.1.2.6. Fıkra

Vambéry, fıkraların Anadolu'da halk edebiyatına dair bir unsur olduğunu belirtir. Onun araştırmalarında bu konuya yer vermediği anlaşılmaktadır. Sadece Das Türkenvolk adlı eserinde Osmanlı kültür ve medeniyetini irdelerken halkın Nasreddin Hoca fıkralarına gülerek eğlendiklerini belirtmektedir. Osmanlılarda halk edebiyatına ait eserlerin sınırlı olduğunu, halk arasında yaşayan Nasreddin Hoca fıkralarının bunun nadir örneklerinden biri olduğunu düşünür.¹⁷³³

3.7.2.2. Klasik Türk Edebiyatına Dair Çalışmaları

Türklerin VII. yüzyılda İslam dinini kabul etmeleriyle birlikte duygu ve düşünce dünyalarında meydana gelen değişim onların dil ve edebiyatlarına da yansır. Bu süreçte oluşan edebiyatta, İslamiyet öncesi kültürel unsurlar ile yeni dini anlayışa özgü duygu dünyası bütünleşmiştir. Gazel, kaside, mesnevi gibi aruz ölçüsüyle yazılan manzum ve

¹⁷³⁰ Vambéry, *Scenes from the East*, 49-50.

¹⁷³¹ Vambéry, *Scenes from the East*, 50.

¹⁷³² Vambéry, *Scenes from the East*, 49.

¹⁷³³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 616-617.

mensur eserler bu dünya görüşünü yansıtmaya başlar. XIII. yüzyıldan itibaren bu eserler klasikleşerek “Klasik Türk Edebiyatı’nın” oluşmasına zemin hazırlar.¹⁷³⁴

Vambéry, Türkistan seyahatinde tespit ettiği divan ve mesnevi gibi Klasik Türk Edebiyatı eserlerini Cagataische Sprachstudien adlı kitabında yayımlar. Bu eserlerden biri Burak-ı Divâne adlı mesnevidir. O, bu esere Cagataische Sprachstudien’de yer vererek Çağatay Türkçesi’ne örnekler sunmak ister.¹⁷³⁵ Bu eser, içerik bakımından tasavvufi mesneviye örnek teşkil etmektedir. Eser, 134 beyitten oluşur. Bu mesnevide Burak adlı Allah dostu bir dervişin, Allah ile konuşarak cehennemi ortadan kaldırmasına dair istekleri anlatılır. Böylece imanın ölçütü olarak korkunun değil de sevginin esas alınması gerektiği düşüncesi vurgulanır. Onun Allah ile konuşması hususu ise tasavvufun “seğr, istiğrak ve vecd” halleriyle bağlantılı olarak değerlendirilmelidir. Mesnevi’nin giriş bölümüne Burak’ın fiziksel özelliklerinden ziyade onun tasavvuf yolunda bir âşık olduğu anlatılarak başlanır. Burak “aşk meydanı” olarak nitelendirilen tasavvuf yolunun yiğit bir delikanlısıdır. Bu uğurda aşk şarabını içmiş ve Allah’ın taktirini kazanmış duaları da kabul olan biridir. Mesnevi’de bir de Burak’ın Hz. Musa ile konuşmaları hakkında bir kıssa bulunur. Hz. Musa, Allah’a karşı samimiyetten uzak bulduğu Burak’ı azarlayarak kızar. Burak ise cevap olarak; “Allah’ın rahmeti de gazabı da büyüktür ve benim samimiyetimi bilip, beni sever” der.¹⁷³⁶

Vambéry, Türkistan seyahatinde tespit ettiği Burak-ı Divâne sayesinde Türkistan’ın edebi düşünce dünyasının daha iyi anlaşılmasına katkı sunar. Ayrıca günümüzde bu mesnevinin İstanbul nüshası ile kıyaslanmasına olanak sağlar. Zira Burak-ı Divâne’nin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁷³⁷

Vambéry’nin Cagataische Sprachstudien adlı kitabında tanıttığı bir diğer Klasik Türk Edebiyatı eseri Miraç-Nâme’dir. Bu edebi eseri, folyoya yazılmış el yazması bir eserde tespit eder. Eserin Arapçadan Çağatay Türkçesine tercüme edildiği kanısındadır. Metnin içerik bakımından Hz. Muhammed’in göğe yükselişini (Miraç) ve burada gördüğü mucizeleri konu aldığını ifade eder. Cagataische Sprachstudien’de Miraçname’nin Çağatay Türkçesi ve Almanca yazılışlarına yer verir. Edebi bir tenkitte bulunmadığı

¹⁷³⁴ Soysal, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, 52.

¹⁷³⁵ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 59-70.

¹⁷³⁶ Funda Toprak, “Ármin Vambéry’nin Tespit Ettiği Bir “Burak-ı Divane” Nüshası Üzerine Değerlendirmeler”, *International Journal of Language Academy* 11/2 (June 2023), 386-390.

¹⁷³⁷ Toprak, “Ármin Vambéry’nin Tespit Ettiği Bir “Burak-ı Divane” Nüshası Üzerine Değerlendirmeler”, 386-390.

dikkati çeker. Bu eserin hangi döneme ait olduğu ve eserin müellifinin kim olduğu bilinmemektedir. Edebi açıdan irdelenmesi gerekmektedir.¹⁷³⁸

Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*'de "Saad ü Vakkas" (Sa'd Vakkas) adlı dini bir kıssadan bir bölüme yer verir. Vambéry, Özbekler arasında bu eserin tıpkı Burak-ı Divâne gibi sevilip, kopuz ve dutar eşliğinde söylendiğini tespit eder. Bu eserin konusu¹⁷³⁹ sahabe Sa'd B. Ebû Vakkâs¹⁷⁴⁰ ile ilgilidir. Bu eser 1710 ya da 1711 yıllarında doğduğu düşünülen Özbek Şair Nurm Muhammed Andelib'e aittir. Sa'd Vakkas, Vambéry'nin yanı sıra pek çok kişi tarafından da neşredilir. Bu eserin bir nüshası Özbekistan Ebû Reyhan El-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunur.¹⁷⁴¹

Hoca Ahmed Yesevi'nin¹⁷⁴² *Divân-ı Hikmet* adlı eseri Vambéry'nin XIX. yüzyılda bilim dünyasına tanıttığı bir diğer eserdir. Vambéry, Hoca Ahmed Yesevi'nin Hokandlı olup Kırgızlara Tasavvufî Zühed anlayışı çerçevesinde İslam'ın sırlarını anlatmak istediğini söyler. Tespitlerine göre onun *Hikmet* adlı kitabı, göçebe Türkler tarafından büyük saygı görmektedir. Hokand lehçesinde yazılmış bu kitap, Türkistan'da geniş bir okur kitlesine sahiptir. O, *Cagataische Sprachstudien*'de Çağatay Türkçesi'ne örnek olması adına *Divân-ı Hikmet*'ten "Hikmet" adlı şiirlerden örnekler sunar.¹⁷⁴³ *Divân-ı Hikmet* 250 hikmetten oluşur. Hikmetlerin konusunun Allah'ın varlığı ve birliği; Hz. Muhammed'in yüceliği, sünneti; İslam ahlak ve tasavvufu, Yesevi tarikatının öğretileriyle ilgili olduğu bilinmektedir.¹⁷⁴⁴

Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*'de Ali Şir Nevai'nin eserlerinden örnekler sunar. Zira ona göre Nevai'nin eserleri gerçek manada Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Onun eserlerinin Çin Tatarı veya Hokand lehçesinin etkisinden uzak olup Türk dilinin eski halini yansıttığını dile getirir. Nevai'nin Özbekler arasında en çok okunan ve en iyi anlaşılan eserler arasında yer aldığını tespit eder. Bu bağlamda Vambéry, Çağatay Türkçesi'ne örnek olması adına ilk olarak onun *Mahbûb-ı Kulûb*

¹⁷³⁸ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 38, 71-83.

¹⁷³⁹ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 43, 84-94.

¹⁷⁴⁰ Sa'd B. Ebû Vakkâs hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Hatiboğlu, "Sa'd B. Ebû Vakkâs", *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2008), 35/372-374.

¹⁷⁴¹ Hanife Gezer, "Son Dönem Çağatay Yazı Dilinin Temsilcisi Nurm Muhammed Andelib'in Kıssa-yı Fir'avn Destanı", *Türkologia* 3/115, (2023), 128-130, 132.

¹⁷⁴² Hoca Ahmed Yesevi (1083-1166) Batı Türkistan'ın Çimkend şehrinin doğusundaki Sayram Kasabası'nda doğmuştur. Soyunun Hz. Ali'ye dayandığı bilinir. Yesevi tarikatının kurucusudur.; Soysal, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, 116.

¹⁷⁴³ Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, 36-37, 115-123.

¹⁷⁴⁴ Soysal, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, 117-118.

adlı eserinden kesitler sunar.¹⁷⁴⁵ Bu eser içeriğindeki atasözü gibi özlü sözlerden oluşan beyitler ve mısralardan dolayı bir nevi döneminin Kutadgu Bilig'i olarak kabul edilir. İçerik bakımından öğretici bir ahlak kitabı özelliğindedir.¹⁷⁴⁶ Vambéry'nin Nevai'den örnek verdiği bir diğer eser Ferhad ü Şirin'dir.¹⁷⁴⁷ Eser, Nevai'nin 1484 yılında yazdığı Hamse adlı eserinde bulunan beş mesneviden biridir.¹⁷⁴⁸

Ferhad ü Şirin mesnevisinin, Nizami Gencevî'nin Hüsrev ü Şîrîn adlı mesnevisinden doğduğu bilinmektedir. Konu Şirin'e âşık olan Hüsrev ve Ferhad arasında geçer. Bazı mesnevilerin kurgusunda ise Hüsrev'e geri planda yer vererek Ferhad ve Şirin'in birbirlerine duydukları sevgiyi öne çıkarmaya çalışır.¹⁷⁴⁹ Vambéry'göre Nevai'nin Ferhad ü Şirin adlı mesnevisi Çağatay Edebiyatı'ndaki sevgi, aşk tema ve konulu eserlere örnek teşkil eder.¹⁷⁵⁰ Vambéry'nin hem Nevai'nin Ferhad ü Şirin'i hem de Nizami Gencevî'nin Ferhad ü Şirin'i hakkında bilgi sahibi olduğu bilinmektedir. Zira o otobiyografisinde İstanbul'a geldiği ilk yıllarda günlük geçimini sağlayabilmek için kahvehanelerde Vâmık ile Azra hikâyelerinin yanı sıra Hüsrev ü Şîrîn mesnevisini okuduğunu anlatır.¹⁷⁵¹

3.7.2.3. Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatına Dair Araştırmaları

Şair Evlenmesi: İbrahim Şinasi¹⁷⁵² tarafından 1859 yılında yazılan tek perdelik bir tiyatro eseridir. Bu eser, 1860 yılında Tercüman-ı Ahvâl Gazetesi'nde yayınlanır. Görücü usulü ile evlilik, birey ve toplum değerleri eleştirel bir bakış açısıyla ele alınır.¹⁷⁵³ Vambéry ise bu esere ilk defa 1850'lerin sonunda yayınlanan Ceride-i Havadis adlı gazetede rastladığını ve bunu tercüme ettiğini ifade eder. Macarca'ya

¹⁷⁴⁵ Vambéry, *Çagataische Sprachstudien*, 5, 173-180.

¹⁷⁴⁶ Soysal, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, 345.

¹⁷⁴⁷ Vambéry, *Çagataische Sprachstudien*, 180-187.

¹⁷⁴⁸ Soysal, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, 344-345.

¹⁷⁴⁹ Nurettin Albayrak, "Ferhad ve Şirin", *DİA* (İstanbul: TDV Yay.,1995), 388.; Nizami Gencevî'nin yanı sıra Şeyhi'nin de yazmış olduğu Hüsrev ü Şîrîn mesnevisi vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ozan Yılmaz, *Hüsrev ü Şirin Şeyhi* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2020).

¹⁷⁵⁰ Vambéry, *Çagataische Sprachstudien*, 34, 180.

¹⁷⁵¹ Vambéry, *The Story of My Struggles*, 116-117.

¹⁷⁵² Şinasi, (1826-1871) Tanzimat döneminin şair ve yazarlarındandır. Osmanlı Devleti tarafından 1849 yılında Maliye alanında eğitim görmesi için Paris'e gönderilir. 1853 yılında tophanede çalışır. Ardından Meclisi Maaarif üyeliğine görevlendirilir. Tercümanı Ahval Gazetesi'nin çıkarılmasında öncülük eder. Daha sonra Tasvir-i Efkâr Gazetesini çıkarır. 1865'te Namık Kemal ile Paris'e gider. İstanbul'a döndükten bir süre sonra 1871 yılında ölür.; Daha ayrıntılı bilgi için bk. Karaalioğlu, "Şinasi", *ansiklopedik edebiyat sözlüğü*, 752-753.

¹⁷⁵³ Laurent Mignon, "Bir Rasyonalistin Romantik İsyanı: Şair Evlenmesi", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 29 (2010/1), 56-57, 59.

çevirdiği bu eseri Keleti Életképek (Scenes from the East) adlı eserinde yayınlar. Bu eserin tek perdelik bir oyun olup drama alanındaki ilk girişim olduğunu belirtir. İçerik bakımından ise Türk komedisini yansıttığı kanısındadır. Eğitim kurulunun (Meclis-i Maarif) bir üyesi olan Şinasi'nin geçmişte Reşid Paşa ile Paris'e yolculuk eden mollalardan biri olduğunu belirtir. Onun bu Avrupa seyahati sonrasında İslam kültürü ve ahlakından uzaklaşmasının bir sonucu olarak evlilik yaşantısına, geleneklerine bakışının değiştiğinden ve bu doğrultuda eserinde onu hicvettiğinden bahseder. Şinasi'nin evlilikle ilgili görüşlerinin Avrupa kültürüne yakın olduğu kanısındadır. Bu eserin önemi ona göre Türk evlilik geleneklerini pek çok ayrıntılı tanımlamalara nazaran daha canlı bir şekilde betimlemesidir.¹⁷⁵⁴

3.8. Güzel Sanatlar

3.8.1. Minyatür

Vambéry'nin minyatür hakkında bilgi sahibi olmadığını söylememiz mümkündür. Muhammed Salih'in XVI. yüzyılda yazdığı Şeybaniname adlı eserini incelediğinde bu eserde bulunan minyatürleri “renkli resimler” olarak nitelendirir. Bu resimlerden yola çıkarak XIX. yüzyılın Kazan Türklerinin giyimi ile XV-XVI. yüzyıllarda Altın Orda'da benimsenen giyim kültürünü kıyaslar.¹⁷⁵⁵ Dolayısıyla bu “renkli resimlerin” (minyatürlerin), geçmişin kültürel yapısını anlama ve yorumlama konusunda önemli bir kültür unsuru olduğunu tespit eder.

3.8.2. Müzik ve Müzik Aletleri

Vambéry'nin Türk müzik kültürüne dair bilgileri genellikle İstanbul ve Türkistan seyahatlerine ve sonrasında Türk kültürü hakkında yaptığı araştırmalara dayanmaktadır. İstanbul¹⁷⁵⁶ ve Türkistan seyahatlerinde Türklerin müziğe verdikleri öneme tanıklık eder. Hive, Hokand hanlıklarında ve Buhara Emirliği'nde katıldığı davetlerde şiir fasılları eşliğinde müzik çalmanın oldukça yaygın bir gelenek olduğunu görür. Özellikle de Hive'de bu geleneğin daha belirgin olduğunu fark eder.¹⁷⁵⁷ Edindiği bilgilere göre Hive Hanlığı'nda han, genç şehzadelerin müzik eğitimi almalarına önem vermektedir.

¹⁷⁵⁴ Vambéry, *Scenes from the East*, 51-66.; Vambéry, *Keleti Életképek*, 50-65.

¹⁷⁵⁵ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 422.

¹⁷⁵⁶ Vambéry, *Scenes from the East*, 106.

¹⁷⁵⁷ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 368-369, 397.

Şehzadeler, bu eğitimleri sonrasında hanın huzurunda ya tek başlarına ya da diğer müzisyenlerle birlikte çıkararak müzikteki yeteneğini sergiliyordu.¹⁷⁵⁸

Vambéry, tarihsel değeri bulunan müzik ve müzik aletlerinin yapılış amacı hakkında en doğru bilginin “dil” de bulunduğu kanısındadır. Tespitlerine göre müzik kelimesini en iyi açıklayan kelimeler, “çalgi” ve “vurmak” sözcükleridir. Bu kelimelerin, Türkçedeki eş anlamlı sözcüklerden biri olduğu kanısındadır. Zira araştırmalarına göre Türk kültüründe hem oynamak hem de müzik yapmak için “çalmak” kelimesi kullanılmaktadır. “Çalmak” kelimesini etimolojik açıdan incelediğinde, bu kelimenin gerçek anlamının “vurmak” olduğunu düşünür.¹⁷⁵⁹ XI. yüzyıla ait Kâşgarlı Mahmud’un Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde “çalmak” ve “vurmak” kelimelerinin eş anlamlı oldukları anlaşılmaktadır.¹⁷⁶⁰ Dolayısıyla Vambéry, tarihi önemi bulunan ilk müzik aletlerinin vurulan ya da çalınan enstrümanlar olduğu kanısındadır. Türk dilinde kopuz çalmak, boru çalmak, dutara çalmak, ney çalmak gibi pek çok söyleyişe rastlanması da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Araştırmalarında Türk kültüründe yer edinen kopuz, dutara, boru, ney, davul, zurna, def gibi müzik aletlerinin etimolojisi üzerine değerlendirmelerde bulunur.¹⁷⁶¹

3.8.2.1. Telli Müzik Aletleri

3.8.2.1.1. Kopuz

Vambéry çalışmalarında, Türk bozkır yaşantısında müzik ve müzik aletlerinin Türk kültürüne özgü olduğunu vurgular. Onun ifade ettiği gibi¹⁷⁶² pek çok müzik aleti, eski bozkır kültüründe toplumsal yaşantının önemli unsurlarından biridir. Çin kaynaklarında, Hunların “Hyu-pu” veya “K’ung-hou” (K’ong-heou) adıyla bilinen müzik aletlerinden Kopuz’u çaldıkları anlatılır.¹⁷⁶³

Türk kültürü araştırmacısı Vambéry de kopuzun Türklerin eğlence ve müzik kültüründe önemli bir yere sahip olduğunu görür. Araştırmalarında bu müzik aletinden “koboz”, “kobuz”, “kobysa” adlarıyla bahseder. Kobysa’nın doğru telaffuzunun kobuz olduğunu

¹⁷⁵⁸ Vambéry, *Scenes from the East*, 106.

¹⁷⁵⁹ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 145.

¹⁷⁶⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk (Dizin)*, 132.; Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk (Çeviri)*, çev. Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 7. basım, 2018), II. 23-13, 23-15, 23-22.

¹⁷⁶¹ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 145-146.

¹⁷⁶² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192.

¹⁷⁶³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 342-343.

söyler.¹⁷⁶⁴ Nitekim Türk halk ağızlarında Kopuz; “kobus”, “kobız veya kobıs”, “komuz veya komus”, “komız veya komıs” gibi farklı söyleyişlerle ifade edilir.¹⁷⁶⁵ Vambéry ile neredeyse aynı dönemde (1859-1884) Türkistan’da Türkler hakkında araştırmalar yapan bir diğer araştırmacı W. Radloff’tu. Kopuz’un farklı Türk boyları arasında farklı şekillerde telaffuz edildiğini tespit eder. Edindiği bilgilere göre Abakan Tatarları “kobıs”, Kazaklar “kobız”, “kobus” diyordu.¹⁷⁶⁶

Vambéry, koboz diğer bir deyişle kobuz’un etimolojisi üzerine fikirler öne sürer. Die Primitive Cultur adlı eserinde kobuz kelimesinin ilk hecesini inceler. Tespitlerine göre Tatar Türkçesinde “kob”, kelimesinin anlamı “boş” demektir.¹⁷⁶⁷ Vambéry Das Türkenvolk (1885) adlı eserinde ise koboz ya da kobuz’un kelime anlamının bir başka müzik aleti “gitar” ile eş anlamlı olduğuna değinir. Ayrıca kopuz’u şekil olarak kemana benzetir. Tıpkı onun gibi¹⁷⁶⁸ Radloff da kopuz’un gitara ve kemana benzediğini düşünür. Örneğin Kazak Türklerinin kopuzunun iki telli kemana benzediği kanısındadır. Hatta Minusk Tatarlarındaki kopuzun Kazakların kopuzuna oldukça benzediğini ifade eder.¹⁷⁶⁹ Onların bu benzetmeyi yaparken Avrupa kültürünün etkisi altında kaldıklarını söylememiz mümkündür.

Türk kültürü araştırmacısı Bahaeddin Ögel ise kopuzun saza mı yoksa kemençeye mi benzediği konusunda araştırmalar yapar. Türkistan’da kullanılan kopuzların kemençe olduğu sonucuna varır. Dolayısıyla kemençenin kopuz adlı müzik aletlerinin ilk hali olduğunu düşünür.¹⁷⁷⁰ Belki de Vambéry ve Radloff, kemençe hakkında bilgi sahibi olsaydı, Kopuz’u keman yerine kemençeye rahatlıkla benzetebilirdi.

Vambéry araştırma ve gözlem sonuçlarına göre kopuz’u “İğde ağacından yapılmış, çivilerle veya at kılından yapılmış yaylarla çalınan, şarkılara veya şiirsel anlatılara eşlik etmek için gerekli melankolik, kasvetli sesler üreten ve şarkıcının aryasını tekrar eden bir enstrümandır”¹⁷⁷¹ diye tanımlar.

¹⁷⁶⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192, 195, 220-dn.3.; Eray Cömert, “Kopuz”, *DİA* (Ankara, YDV Yay., 3.Basım, 2019), Ek-2/ 75.

¹⁷⁶⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türk Halk Musikisi Aletleri 9* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987), 237.

¹⁷⁶⁶ W. Radloff, *Sibirya’dan 2* (İstanbul: MEB Yay., 1994), 143, 295.; W. Radloff, *Sibirya’dan 3* (İstanbul: MEB Yay., 1994), 73, 74, 75.

¹⁷⁶⁷ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 145-146.

¹⁷⁶⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192.

¹⁷⁶⁹ Radloff, *Sibirya’dan 2*, 143, 295.

¹⁷⁷⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türk Halk Musikisi Aletleri 9*, 7, 240, 242.

¹⁷⁷¹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192.

Radloff, Altay Türklerinden Abakan Tatarlarının kullandığı kobıs'ı (kopuz) detaylı bir şekilde tasvir eder:

“Derin bir kazan şeklinde kobıs'ın uzun bir sapı vardır. Bu aletin ihtizaz zemini, kutu üzerine geçirilmiş parşömen gibi bir deriden baret olup, bunun ortasında büyük ve kenarında da ufak delikler vardır, bunun üzerine telleri tutturmak için eşik yerleştirilmiştir. Biri ince ses olmak üzere üç at kılından ve diğeri de kalın ses için altı at kılından yapılmış iki teli vardır. Bu alet, çocukların ağaç ok atmakta kullandıkları gibi küçük bir yay ile çalınmaktadır. Pek tabii olarak yay üzerine at kılı geçirilmiştir...”¹⁷⁷²

Görüldüğü üzere Vambéry, kopuz'u daha öz bir şekilde tasvir etmiştir. Her iki araştırmacının da bahsettiği kopuzdaki temel malzeme at kılıdır.

XIX. yüzyılda Türkistan'da at kılından yapılan kopuzlar genellikle eski Türk bozkır kültürünün bir yansımasıdır. Kopuz için hazırlanan at kılı; burulmuş, iki katlı, tek katlı, gibi özelliklere sahip olurdu.¹⁷⁷³

Vambéry'nin kopuz hakkındaki ilk izlenimleri, Türkistan seyahati sırasında oluşur. Hive Hanlığı'nı ziyaret ettiğinde Kopuz eşliğinde söylenen şarkıları ve şiirleri dinler. Hokand ve Buhara'ya kıyasla, Hive'deki “koboz” (kopuz/ud) sanatçılarının tüm Türkistan'da ünlü olduğunu düşünür. Vambéry'den daha önce¹⁷⁷⁴ (1819-1820) Hive'de bulunan Rus Oryantalist Nikolay Nikolayeviç Muravyov Karskiy, Hive'deki Özbeklerin, müziğe ve şarkıcının sesinin güzelliğine önem verdiğini anlatır. Bununla birlikte bu müzikli eğlencelerde dinleyicileri etkilemek için genellikle dönemin ünlü şairlerinin sözlerine yer verilir. Muravyov, Kopuzdan bahsetmez ve savaşçı bir halk olan Özbekler için müziğin önemsiz olduğunu düşünür. Anlattıklarıyla görüşleri arasındaki bu farklılığın nedeni ise Hive'deki müzik kültürüne ön yargı ile yaklaşmasından ve Türk Kültürünü tanımamasından kaynaklanır.¹⁷⁷⁵ Vambéry de ise bu önyargının olmadığı dikkati çekmektedir.

Zira onun tespitlerine göre Türk göçebe kültüründe özellikle kışın kışlaklarına göç eden halk, soğuk kış gecelerinde çadırlarında sıcak ocağın etrafında toplanarak kopuz

¹⁷⁷² Radloff, *Sibirya'dan* 2, 143.

¹⁷⁷³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türk Halk Musikisi Aletleri* 9, 92-98.

¹⁷⁷⁴ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 397.; Halil İbrahim Şahin, “Bahşılık Geleneğinde Hediyelerin Fonksiyonları ve Sembolik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* VI/ 2 (2006), 438.

¹⁷⁷⁵ Nariman Hasanov, *Bir Rus Oryantalistin Gözünden Hive Hanlığı Muhammed Rahim Han Dönemi*, ed. Tuğba Aslan, Serkan Acar (Ankara: Hitabevi Yay., 2022), 35, 43, 203.

(keman) çalan bahşı eşliğinde efsaneler anlatır, kahramanları yüceltirlerdi.¹⁷⁷⁶ Radloff da Kazakların şarkı, masal ve destanlarını, bahşının çaldığı kopuz ile belli bir nağmeye göre okuduğundan bahseder.¹⁷⁷⁷

Vambéry, Radloff'un Sibirya Türkleri hakkındaki araştırmalarını incelediğinde Sibir Türkleri'nin düğünlerinde damatların gelinlere söylediği şarkılara rastlar. Bu şarkıların da kopuz eşliğinde söylendiğini tespit eder.¹⁷⁷⁸

Vambéry'nin kopuz hakkında edindiği bilgilere ve yaptığı araştırmalara göre, Macarların müzik ve eğlence kültüründe de kopuz yer almaktadır. Ona göre Macar koboz'u diğer bir deyişle kemanı, Tatar Türklerinin iki telli kobuz'u ile oldukça benzerdir.¹⁷⁷⁹ Macarların ezgilerinde de bu benzerliği fark eder. Nitekim Macarların "Sirva vigad a Magyar" (Macarlar, ağlayarak eğlenir), deyişi de Türklerin eğlence ve müzik kültüründen etkilendiklerinin bir kanıtıdır. Bu nedenle Macarlar, tıpkı Tatar Türkleri gibi keman ile çalınan kasvetli ve hüznü aryalı dinlemekten büyük bir mutluluk duyuyorlardı. Macarların kemanı ile Tatar Türklerinin kopuzu arasındaki asıl benzerliğin nedeni ise Macarların şimdiki yurtlarına yerleşmeden önce komşuları olan Peçeneklerle yakın kültürel temasta bulunmalarıdır.¹⁷⁸⁰

XX. yüzyılda Türk kültürü hakkında araştırmalar yapan Ahmet Caferoğlu, Vambéry'nin araştırmalarının etkisinde kalarak Avrupa toplumları arasında kopuzu en fazla benimseyen milletin Macarlar olduğu kanısına varır. Bu durumu, onların tarihin bir döneminde İtil Irmağı çevresinde Türklerle yakın komşu olmalarına bağlar.¹⁷⁸¹

Vambéry, Türk kültüründe kopuz'un eğlence kültürünün yanı sıra hastalık anında da kullanılan bir müzik olduğunu vurgular. Şifa dağıttığına inanılan kadın baksıların, doğumlar sırasında kopuz çalarak ayin yaptığını anlatır.¹⁷⁸²

Dutar: Vambéry'nin kopuz'un yanı sıra bilgi verdiği bir diğer telli müzik aleti dutar'dır.¹⁷⁸³ Dutar, Farsça bir kelime olup iki telli bir Türk sazıdır. Bununla birlikte Fars kültüründe bulunmamaktadır. Dutar çalmak, zor öğrenilen bir uğraştır.¹⁷⁸⁴

¹⁷⁷⁶ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 195.

¹⁷⁷⁷ Radloff, *Sibirya'dan* 2, 294-295.

¹⁷⁷⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 111.; Bu şarkıya, çalışmamızın "Şarkılar" bölümünde yer verildi.

¹⁷⁷⁹ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 359-360.; Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 338-339.

¹⁷⁸⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 536-537.

¹⁷⁸¹ A. Caferoğlu, "Milletlerarası Kültür Sözlüğündeki Bazı Türkçe Unsurlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1969 (Ankara: 2.baskı, TTK Basım evi, 1989), 36.

¹⁷⁸² Vambéry, *Das Türkenvolk*, s. 220.; Cömert, "Kopuz", 75.

¹⁷⁸³ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 397.

¹⁷⁸⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türk Halk Musikisi Aletleri* 9, 130.

Vambéry, dutar'dan “dutar” adıyla bahseder. Bu müzik aletini “iki telli saz” diye tanımlar. Dutar hakkındaki ilk izlenimleri derviş kimliğiyle gezdiği Türkmen kültüründe oluşur. Onun izlenimlerine göre dervişler, toplumda saygınlığı bulunan kişiler olup Türkmenlerin çadırına rahatlıkla misafir olarak kabul edilmekteydiler. Eğer derviş, dutar ile birkaç şarkı söyleme yeteneğine sahip biriyse o zaman ev sahibinin bu misafiri ağırlamaktan kaçamadığı kanısındadır.¹⁷⁸⁵ Türkmenlerin özellikle kış mevsiminde akşamları çadırlarında toplanarak bahşının dutar eşliğinde Köroğlu Destanı'ndan, Mahtumkulu'dan şiirleri türkü gibi söylediklerine tanıklık eder.¹⁷⁸⁶

Dutar hakkında bilgi veren bir diğer seyyah, 1860-1861 yılları arasında Teke Türkmenleri arasında yaşayan ressam Henri de Couliboeuf de Blocqueville'dir. Vambéry ve onun, aynı zaman diliminde Türkmenleri tanıma fırsatını elde ettiğini söylememiz mümkündür. Blocqueville, neredeyse tüm Türkmenlerin dutar eşliğinde şarkı söylediği kanısındadır. Kışın çadırdaki dutar eşliğinde söylenen ezgileri dinlemek için gelenlerin burada yer bulamadığında soğuk havaya aldırış etmeden kürklerini giyip bu ezgileri çadırın dışından dinlediklerini görür.¹⁷⁸⁷

Blocqueville dutarı şu cümlelerle tasvir eder:

“Türkmenlerin bildiği ve çaldığı tek müzik âleti olan “dutar” mandoline benzeyen bir enstrüman olup sadece boyun kısmı daha uzundur. Dutarın oval şeklindeki gövdesi umumiyetle dut ağacından oyulur. Üzerinde delikler bulunan teknenin üstüne bükülmüş ipekten telleri taşıyan bir köprü konulmuştur. Müzisyen dutarın tellerini kendi yapar. Bunlar çabucak aşındığı için bazen bir müzik şöleni esnasında birkaç defa değiştirilmeleri gerekir. Dutarın sesi hafif ve yumuşaktır. Çalgıcı bağdaş kurarak oturur, sol eli ile dutarın boyun kısmını kavrar. Gövde kısmını göğsüne dayayarak sağ elinin dirseği ile sıkıştırır. Bu sırada bilek ve kol nispeten serbest kalır. Saz parmak uçları ile çalınır ve hiçbir zaman ipek teller çekilmez.

Tırnaklar sadece tellere dokunur ve üzerinde aşağıya, yukarıya kayar.”¹⁷⁸⁸

Derviş kimliğiyle Türkmenler arasında yaşayan Vambéry'nin dutar hakkındaki tasvirleri, Blocqueville'ye göre oldukça yüzeysel olduğu görülmektedir.

Vambéry, Hive Hanlığı'da Özbeklerle birlikte bahşının dutar eşliğinde doğaçlama olarak söylediği, dönemin kahramanlarını yücelten şarkılarını dinler. Hanın sarayına

¹⁷⁸⁵ Vambéry, *Sketches Of Central Asia*, 12.

¹⁷⁸⁶ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 368.

¹⁷⁸⁷ Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, 5-8, 70.

¹⁷⁸⁸ Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, 70-71.

davet edildiğinde ise dutar eşliğinde çalınan ezgilerin genellikle Nevai veya Farsça'dan gazeller olduğuna tanıklık eder. Vambéry'nin bahsettiği bu şarkıları irdelediğimizde¹⁷⁸⁹ güftesi Ali Şir Nevaî'ye ait olan “Beri Gel” Türküsü'nün, “Şah Senem ve Garib” hikâyesi'nden alıntılanan “Kırklar” adlı bestenin, destanların ve daha pek çok şiirin günümüze değin bahşılar diğer bir deyişle “Türkmen Aşıklar” tarafından dutar eşliğinde söylenegeldiği bilinmektedir.¹⁷⁹⁰

Vambéry'nin Hive'de dikkatini çeken bir diğer nokta ise burada gördüğü dutarı, iki telli bir gitara benzetmesidir.¹⁷⁹¹ Özbek dutarları, Türkmen dutarları gibi perdeli, iki telli ve uzun saplıdır; ancak Türkmen dutarının sapı, Özbek dutarına göre daha kısadır.¹⁷⁹²

3.8.2.1.2. Tambura (Tanbura, Dombura, Dombra)

Tambura, tüm Türk Dünyası'nda yaygın bir şekilde kullanılan ve genellikle dombura veya dombra adlarıyla bilinen bir saz türüdür. Her Türk toplumu kendine özgü bir tambura çeşidinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Örneğin Kazaklar, tambura yapımında genellikle ceviz ağacı kullanır. Bazen kayın veya çam ağacından yapıldığı da görülmektedir. Uzunluğu ise genellikle 12-13 cm civarındadır. Özbekler ise bu müzik aletine “dombra” yerine genellikle “tanbur” adını vermektedir. Dolayısıyla tambura, tanbur, dombura gibi adlandırmaların Türk kültürü içerisinde farklılık gösterdiği dikkati çekmektedir. Özbek tanburları, genellikle üç telli sazlardır. Beş veya altı telli tanburlar da mevcuttur. Tambura (Dombura), “domburacı” adıyla bilinen aşıklar tarafından çalınır. Destanlar, halk hikayeleri, şiirler, hicivler ve günlük hayata dair anlatılar tamburayla birlikte birer ezgiye dönüşür.¹⁷⁹³

Vambéry ise tambura'dan “Tambur” adıyla bahseder. Bu müzik aletinden çıkan melodileri ilk olarak Hive Hanlığı'nda Özbek bahşılardan dinler. Burada bahşıların tambur ve dutar çalarak türkülerinde dönemin etkileyici kahramanlık olaylarına yer verdiğini görür.¹⁷⁹⁴ Bununla birlikte onun müzik aletlerinden bahsederken tambura hakkında betimlemelere yer vermediğini söylemek mümkündür.

¹⁷⁸⁹ Vámbéry, *Sketches Of Central Asia*, 94.; Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 397.

¹⁷⁹⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türk Halk Musikisi Aletleri* 9, 130-132.

¹⁷⁹¹ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 397.

¹⁷⁹² Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türk Halk Musikisi Aletleri* 9, 130, 133.

¹⁷⁹³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türk Halk Musikisi Aletleri* 9, 174-180, 184.

¹⁷⁹⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 397.

Gıcak: Hive Hanlığı’nda akşam eğlencelerinde müzisyenlerin kemana benzeyen “Girdshek” (girdşek) adlı bir müzik aleti kullandıklarını görür. Vambéry’nin “Girdshek” adıyla bahsettiği müzik aleti,¹⁷⁹⁵ Türk Dünyası’nda “Kıyak veya “gıcak” adıyla bilinen bir kemençe türüdür. Gıcak, gıçak olarak da bilinen Türkçe bir sözcüktür. Türk lehçelerinde bu müzik aleti, çiçak veya çiçak olarak da aldırılmaktadır. Şark musikisi araştırmacısı Farmer, gıcaktan “ghizak” şeklinde bahseder. Tespitlerine göre “ghischak”, “gıjak” müzik aletleri XIV. yüzyılda da kullanılmaktaydı.¹⁷⁹⁶

Vambéry, Hive’de gördüğü bu müzik aletini “uzun bir boynu, ikisi ipekli biri telli üç teli vardır, yayları da bizimki gibidir...”¹⁷⁹⁷ cümleleriyle betimler. Eski Özbek gıcakları, dut ağacından yapıp genellikle üç telli olurdu. Bazen tellerinde bağırsak veya madeni malzeme de kullanılırdı. Bu müzik aletiyle birlikte dutar, tambur, def gibi müzik aletleri çalınarak destanlar anlatılırdı.¹⁷⁹⁸ Vambéry de Özbeklerin destansı kahramanlıklarını anlattığı eğlencelerinde Girdshek (gıcak) ile birlikte dutar ve tambur çalındığından bahsetmektedir.¹⁷⁹⁹

3.8.2.2. Yatık Sazlar

3.8.2.2.1. Yatuk (Yatugan)

Yatuk, Türk müzik kültüründeki yatık sazlardan biridir. Bu saz türü bir ağaç ya da tekne üzerine teller takılarak yapıldı. Yatuk ve yatugan kelimelerinin etimolojisi hakkında pek çok fikir ileri sürülmüştür. Bu konuda araştırmalar yapan Dörfer, Yatugan kelimesini Mançu dilindeki “fituhan” ile eş değer görmekteydi; ancak kelimenin anlamı konusunda kesin bir sonuca varamamıştır. Zira “yatugan” kelimesinin daha çok Türk kültüründe kullanıldığı kanısındadır. Redhouse ise bu kelimeyi “kucağa konarak çalınan bir müzik aleti” diye açıklamaktadır. Ali Şir Neva-i bu adın Moğolcayla bağlantısını kurabilmek için kelimeyi yatugan olarak ele almaktadır. Diğer taraftan da şiirlerinde yatuk adlı bir sazın varlığından bahseder. P. S. Pallas ise Altay Türklerinde

¹⁷⁹⁵ Vambéry, *Sketches Of Central Asia*, 94.

¹⁷⁹⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 8* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987), 280-281.; Ayrıca Farmer, hakkındaki bilgi için bk. Sadettin Ökten, “Farmer, Henry George”, *DİA* (İstanbul. TDV Yay., 1995), 12/173-174.

¹⁷⁹⁷ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 94.

¹⁷⁹⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 8*, 292.

¹⁷⁹⁹ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 94.

çam ağacından kutu şeklinde yapılan altı teli olan “jettega” (yettega) adlı bir müzik aletinin varlığından söz etmektedir.¹⁸⁰⁰

Vambéry de bu konuda araştırma yapan araştırmacılardan biridir. Yatuk sazlar hakkındaki ilk bilgiyi, Siche Narodi Rossij’nin 1880 yılında Petersburg’ta yayınlanan bir eserinden öğrendiğini ifade eder. Rossij, bu sazdan “Jatik” (yatik), “Jatigan” (yatigan) adlı sekiz telli bir müzik aleti diye bahseder. Vambéry, bu adın Macarcada oyun anlamına gelen “játék” (yâtik) kelimesine oldukça benzediği kanısındadır.¹⁸⁰¹ Yatuk kelimesi hakkında araştırmalar yaptığında bu adın bir saz aletinin adı olduğunu belirtir. Bununla birlikte kelimenin Çağatay Türkçesinde “bir müzik aletinden çıkan ses” ve “bardak veya testi” anlamlarına geldiğini tespit eder.¹⁸⁰²

3.8.2.2.2. Kanun

Yatuk’a (yatugan) ve çeng’e oldukça benzeyen yatik saz aletlerinden biridir.¹⁸⁰³ Kanun, Asya’dan Arap Yarımadası’na değin pek çok kültür çevresinde kullanılan müzik aletidir.¹⁸⁰⁴ Kanunun daha çok Batı Türk kültür sahasından İç Asya’ya doğru yayıldığı görüşü kabul edilmektedir. Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türkleri, Kanun’a “kalun” derdi. Radloff kalun’u “2 veya 30 telli, santur veya kanun tipinde, yatik bir saz” diye tanımlar. Osmanlı Devleti’nde de kanun yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Nitekim XVII. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi, Osmanlı Devlet’inde Manisa Türkmenlerinin kanunlarını; “24 şube üzre, 24 kırışlıdır. Tire, Magnisa ve Aydın ve Saruhan ve Kara-Biga ve Sığla ve Menteşe semtlerinde bu saz çoktur. Levendâne bir sazdır ”¹⁸⁰⁵ diye ifade eder.

Vambéry’nin kanun hakkında verdiği bilgiler onun İstanbul’a ve İran’a seyahatleri sırasındaki gözlemlerine dayanır. Zira burada zaman zaman akşamları düzenlenen müzikli fasıllara katılıyordu. Burada misafirler için hazırlanan odalarda kanunun en gözde müzik aleti olduğunu görür. Kanun ile sanatını icra eden sanatçı, genellikle odanın bir köşesinde ya da yerde otururdu. Sanatçının “taksim” adı verilen doğaçlama olarak çaldığı ilk notalarla birlikte ortamda derin bir sessizlik ve hüznü bir ortam

¹⁸⁰⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 347-349, 358.

¹⁸⁰¹ Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 338-339.

¹⁸⁰² Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 350, 358.

¹⁸⁰³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 362.

¹⁸⁰⁴ Fikret Karakaya, “Kanun”, *DİA* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 24/327-328.

¹⁸⁰⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 362-363.

oluşurdu. Genellikle dinleyicilerin aşırı derecede hareketsiz kalarak bazen gözyaşlarıyla bazen de çocuklar gibi hıçkırarak kanun dinlemelerinden oldukça etkilendiğini belirtir. Kanundan çıkan sesleri dokunaklı ve hüznün verici bulur ve onu dinlerken tarifsiz bir mutluluk hisseder. Ona göre kanun, zevkli bir enstrümandır.¹⁸⁰⁶

3.8.2.3. Vurmalı Müzik Aletleri

3.8.2.3.1. Davul ve Def

Vambéry, davul ve def'in Türk kültürüne ait müzik aletlerinden olduğunu düşünür. Bununla birlikte bu müzik aletlerinin etimolojisini incelediğinde Davul'un "tabl", defin ise "def" isim köklerinin Arapça olduğunu tespit eder. Dolayısıyla bunların Arapça sözcükler olduğu kanısına varır. Zira ona göre Uygurca'da davul, "künk" kelimesiyle ifade ediliyordu. Bu kelimedeki kün, "boş ses" anlamına geliyordu. Yine tespitlerine göre Altay dillerindeki "tüngür" ise bir çeşit davuldu. Tüng kelimesi, "yuvarlak" manasına gelip bu müzik aletini tanımlamak için uygun bir kelimeydi.¹⁸⁰⁷

Sibir Türklerinin dini inanışları hakkında yaptığı araştırmalarda Şamanizm çerçevesinde tüngür'ün önemini şu cümlelerle ifade eder:

"Tüngür veya küngür denen, hayali çizimlerle kaplı bu davulun bir yüzüne geyik derisi geçirilmiştir, öbür yüzünden aşağı farklı metal parçaları ve çanlar sarkar, Altaylardaki dinî tapınmanın başlıca nesnesidir ve şamanın kendisinden daha fazla korku salar. Hâkim batıl inanca göre ruh (Tüngür eezi) davulun içinde gizli gizli yaşamakta ve büyü sırasında yine davulun içinde koruyucu tanrılar (Töstör) toplaşmaktadır. Onun için de davulun farklı parçalarının ve üstündeki çizimlerin özel anlamları vardır, davulun imalatı gibi parçalarının birleştirilmesi de özel törenlerle yapılır..."¹⁸⁰⁸

Radloff da Vambéry gibi şamanların ayin sırasında "tüngür" ya da "tür" olarak bilinen bir davul kullandığını anlatır. Radloff, tüngürü şöyle betimler:

"...Şaman davulu (tüngür veya tür), aşağı yukarı 3-4 zoll genişliğinde az çok oval şekilde bükülmüş tahta bir kenardan ibarettir, bir elek kenarına benzeyen bu kısmın en geniş kutru takriben bir arşın kadardır. Bu ağaç kenarın üzerine sepilenmiş bir maral derisi gerilmiştir ancak bu deri tahtanın dış kısmını da örter. Davulun iç kısmında tahta kenarın uzunluk mihveri boyunca takılmış değnek şeklinde bir sap

¹⁸⁰⁶ Ármín Vambéry, *Scenes from the East*, 106.

¹⁸⁰⁷ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 146.

¹⁸⁰⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 120.

vardır. Bu sap umumiyetle kollarını uzatmış ayakta bir insan şeklinden ibarettir. Buna da davul sahibi (tüngür äsi) derler... tüngür äsi'nin kolları, başın biraz altından geçen ve sapa dikey olarak girilen bir telle ifade olunur. Bunun üzerine birçok demir parçaları ve levhacıkları takılmıştır ve davul sallanırken kuvvetli ses çıkarırlar... Şaman davulunun üzerine gerilmiş olan derinin dış kısmına kırmızı şekiller çizilmiştir. Resim kaba olmasına rağmen, yukarı kısmın semayı ifade ettiğini anlamak mümkündür...”¹⁸⁰⁹

Vambéry ve Radloff'un tüngür hakkında verdiği bilgiler arasında önemli benzerlikler dikkati çekmektedir. Vambéry'nin, Radloff'un Sibirya'dan adlı eserinden bu bilgileri edindiğini söylemek mümkündür.

Güney Sibirya araştırmaları uzmanı Potapov ise tüngürün şamanların ayinleri sırasında kullandıkları tef olduğunu düşünür. Yenisey yazıtlarında tüngür'den bahseder. Bu teflerin Yenisey Nehri kayalıklarına resmedildiğini anlatır. Kayadaki tüngür tasvirleri, yuvarlak şekle ve sapı gösteren iç dikeyliğe sahip olup günümüzde bilinen Şaman tefleriyle neredeyse aynıdır. Tespitlerine göre “tüngür” XIX. yüzyılda Hakas, Tuva ve Altay'da tef anlamında kullanılmaktadır.¹⁸¹⁰ Vambéry, tef 'in el davulu olduğu kanısındadır.¹⁸¹¹

3.8.2.4. Üflemeli Müzik Aletleri

3.8.2.4.1. Komurgay

Türk kültürüne ait müzik aletleri hakkındaki araştırmalarında komur'dan kısaca bahseder. Komur'un flüt olduğu kanısındadır. Tıpkı kopuz gibi şarkılar söylenirken kullanıldığını ifade eder. Ayrıca komur'un eski Türkçe bir sözcük olduğunu vurgular.¹⁸¹²

Radloff Türkistan'daki kültür araştırmaları sırasında Altay Türkleri'nden Teleütlerin “komurgay” adlı ney ile nağmelerini çaldıklarından bahseder.¹⁸¹³ Araştırmalarında “Komurgay Közü” ifadesini “flüt veya kavalın delikleri” diye açıklar. Yine Altay

¹⁸⁰⁹ Radloff, *Sibirya'dan* 3, 8, 18.

¹⁸¹⁰ Potopov, *Altay Şamanizmi*, çev. Metin Ergun (Konya: Kömen Yay., 2012), 44, 166, 200.

¹⁸¹¹ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 146.

¹⁸¹² Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192.

¹⁸¹³ Radloff, *Sibirya'dan* 2, 96.

Türklerinde “Yees Komurgay”ın “Bakırdan yapılmış flüt” anlamına geldiğini belirtir.¹⁸¹⁴

Türk Kültür Tarihi araştırmacısı Bahaeddin Ögel de Altay Türklerinde Komurgay veya Kobırgay adlı kamıştan yapılan flütlerin kullanıldığını tespit etmiştir.¹⁸¹⁵ Buna göre Vambéry’nin araştırmalarında komurgay adlı müzik aleti hakkındaki tespitlerinin doğru olduğu görülmektedir.

3.8.2.4.2. Sıbizgi (Sipsi)

Türk müziğinde geçmişten günümüze değin kullanılan üflemeli müzik aletlerinden biridir. Genellikle kamış ya da kayın gibi ağaç cinsinden yapılırdı. Bu alet Türk halk dilinde “sıbizgu”, “sıbizgi”, “sibizgi”, “sipsi” gibi adlarla bilinir.¹⁸¹⁶ Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde, bu müzik aletinden “sıbizgu”, “Sıbizgu” veya “Sıbizğu” adlarıyla bahsedilir. Buradan elde edilen bilgiye göre XI. yüzyılda Sıbizgu kelimesi, “düdük, boru” anlamlarına geliyordu. Kaşgarlı Mahmud, “Ol sıbizgu ötürdi” cümlesinin “O düdük öttürdü” anlamına geldiğini ifade eder.¹⁸¹⁷ Radloff XIX. yüzyılda Kazak Türklerinin “sıbizgi” adlı bir müzik aleti çaldıklarını belirtir. Bu müzik aletinin diğer anlamının “ney” olduğu kanısındadır.¹⁸¹⁸ Araştırmalara göre Sıbizgi’ya; Kazakların “sibizgi” veya “sıbizgi”, Başkırların “Çibizga”, Altay Türklerinin “Sıbıski” dediği bilinmektedir.¹⁸¹⁹

Vambéry, pek çok Türk Kültürü araştırmacısından farklı olarak Sıbizgi’den “Sipozga” adıyla bahseder. Sipozga’nın (sıbizgi) bir çobanın flütü diğer bir deyişle kavalı olduğunu düşünür.¹⁸²⁰ Tespitlerine göre Çağatayca’da “sipozga” kelimesi, “flüt benzeri kamış/boru, küçük düdük” ve “ıslık” anlamlarına geliyordu.¹⁸²¹ Kamış düdüklerin en basit enstrüman olduğu kanısındadır. Bu konuda yaptığı etimoloji araştırmalarında Çağatayca Sipozga kelimesi ile Osmanlıca “Islık” kelimesini inceler. Bu kelimelerin

¹⁸¹⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 482-483.

¹⁸¹⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 482.

¹⁸¹⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 487-489.

¹⁸¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk (Dizin)*, 510.; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk (Çeviri)* I/ 176-7, 217-20, 264-24, 489-5.

¹⁸¹⁸ Radloff, *Sibirya’dan* 2, 294-295.

¹⁸¹⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 488-489.

¹⁸²⁰ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192.

¹⁸²¹ Vambéry, *Čagataische Sprachstudien*, 300.

kök sözcüklerini incelediğinde Sipozga'daki “sip” ile ıslık'taki “ıs” kök sözcüklerin “üfürmek”, “ıslık çalmak” anlamlarına geldiği sonucuna varır.¹⁸²²

3.8.2.4.3. Zurna

Bu müzik aleti, ağız kısmı geniş fakat üfleme bölümü dar bir nevi sipsili bir Türk borusudur. Ağaç, maden veya boynuzdan yapılmış zurna çeşitleri mevcuttur.¹⁸²³ Vambéry, zurnanın trompet ile eş anlamlı olduğunu söyler. Kırgız Türklerinin zurnasını; “klarnetten farklı olarak dipte sivri uçlu ahşap bir mekanizmadan oluşur ve çalındığında sesi uzak mesafelere kadar ulaşan bir ses çıkarır” diye tanımlar. Bununla birlikte zurnanın Fars kültürünün etkisiyle şekillenmiş bir Türk müzik aleti olduğu kanısındadır.¹⁸²⁴ Ayrıca tespitlerine göre “Zurna” sözcüğü, kısmen Farsça bir kelimedir.¹⁸²⁵

Zurna, Türk halkının yaşadığı pek çok yerde olduğu gibi İran ve çevresinde de kullanılmaktaydı. Evliya Çelebi seyahatnamesinde İran, diğer bir deyişle Acem zurnalarının temin edilerek Bağdat Seferi sırasında Anadolu'ya getirildiğini belirtir. Zurnanın Türk kültür tarihindeki yeri hakkında yapılan araştırmalarda, tarihin hemen hemen her dönemi içerisinde zurnanın Türk müzik aletlerinden biri olduğu anlaşılr.¹⁸²⁶ Zira Kırgız masallarında zurna çalarak eğlenceler düzenlendiği anlatılır.¹⁸²⁷

Vambéry araştırmalarında Türk müziğinde, Türk göçebe kültürünün hâkim olduğu sonucuna varır. Bu müzik kültürünün Anadolu'dan Kafkaslara kadar yayıldığı kanısındadır.¹⁸²⁸ Böylece Macarlarla Türklerin kültürel akrabalık bağına kanıtlamak için yaptığı araştırmalarında Türk müziğinde önemli ip uçları yakalamaya çalışır.

Macarların keman, flüt, davul gibi müzik aletlerinin yanı sıra ezgilerinin de Türk müzik kültürüne oldukça benzediği fikrindedir. Bu kültürel benzerlik Kırım Tatar Türklerinin müzik kültüründe daha fazla belirgindir. Bu durumun temel sebebi ise her ikisinin de ortak tarih ve kültürden beslenmelerinden kaynaklanmaktadır. Araştırmalarına göre Macarlar ve Peçenekler, tarihin belirli bir döneminde barış içerisinde yan yana yaşayan

¹⁸²² Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 145.

¹⁸²³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 396-397.

¹⁸²⁴ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192.

¹⁸²⁵ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 146.

¹⁸²⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, 398-404.

¹⁸²⁷ Hikmet Demirci, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 211.

¹⁸²⁸ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192.

iki toplumdur.¹⁸²⁹ Bu nedenle XIX. yüzyılda Karadeniz’in kuzey bozkırlarında yaşayan Türk halkları ile bir zamanlar bu topraklarda yaşayan Macarların kültürleri arasında önemli bağ olduğunu düşünür. Müzik ve müzik aletleri de bu kültür kanıtlarından biridir.

3.8.3. Türk Eğlence Kültüründe “Dans ve Oyunlar”

3.8.3.1. Dans

Vambéry, *Die Primitive Cultur* adlı çalışmasında Türk kültüründe dans kelimesini ve dansın Türk kültüründeki yerini irdeler. Dansı, neşeyle hareket eden insanın farklı yönleri doğru zıplaması olarak tanımlar. Bozkır kültüründe ya da yerleşik kültürde yaşayan Türklerin dans etmeyi hoş görmediklerini görür. Özellikle otuz yaşına gelmiş bir erkeğin aşırı hareketli davranışlarda bulunmasının toplumda büyük bir terbiyesizlik olarak algılandığı kanısına varır. İzlenimlerine göre Türk kültüründe zıplayarak dans etmek sadece delikanlılara özgü bir davranıştır. Buna karşın genç kızların, dans etmeleri konusunda toplumsal bir baskı yoktur.¹⁸³⁰ Türklerin dansa bakışı hakkındaki onun bu görüşleri, daha çok Hive Hanlığı’ndaki izlenimlerine aittir. Buradaki gözlemlerine göre Özbek toplumunda dans edip zıplamak ya da aşırı derecede keyifli olmak sadece kadınlara ve çocuklara özgü bir davranıştır. Yetişkin Özbekler ise son derece ciddi ve sert insanlardır.¹⁸³¹ Dolayısıyla Türklerin geçmişten gelen ağır başlı mizaca, karaktere, bozkır kültürünün getirdiği kasvetli ruh haline sahip olmaları nedeniyle dans etmeyi sevmediklerini ve bu durumun da Asya’nın kuzey yarısındaki tüm Türkler için geçerli olduğunu düşünür.¹⁸³²

Das Türkenvolk (1885) adlı çalışmasında ise Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan Türklerin dans kültürüne dikkat çeker. Çuvaşların özellikle de Kırım Tatar Türklerinin ulusal dansları ile Macarların ulusal dansı “csárdás” arasından benzerlikler olduğunu vurgular. Tatar Türklerinin danslarının en orijinal halinin Macar kültüründe yaşadığını düşünür.¹⁸³³

¹⁸²⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 536.; A. Caferoğlu, “*Milletlerarası Kültür Sözlüğündeki Bazı Türkçe Unsurlar*”, 36-37.

¹⁸³⁰ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 146.147.

¹⁸³¹ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 95.

¹⁸³² Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 147.

¹⁸³³ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 537.

3.8.3.2. Ármin Vambéry'nin Bakış Açısıyla Geleneksel Türk Oyunları

Ármin Vambéry “oyun” kelimesinin etimolojisi hakkında araştırmalar yapar. Araştırmalarına göre Türk-Tatar dillerinde “ojun” (oyun) kelimesi hem dansları hem de oyunları ifade etmek için kullanılmaktadır. Benzer durumu, Slavcadaki “İgtari”, ve Almandaki “Tanz” ve “Tand” kelimelerinde tespit eder. Bu konuda tek istisna Osmanlılardır. Zira Osmanlılar, dans kelimesini ifade etmek için tepmek, basmak sözcüklerini kullanıyordu. Oyun kelimesinin anlamını doğru bir şekilde tespit edebilmek için kelimeyi etimolojik açıdan irdeler. Bu kelimenin kökünün “oj”¹⁸³⁴ (oy-) olduğu kanısındadır. Oy kelimesinin iki anlamı bulunuyordu. İlk anlamı, ileri geri hareket etmek ve oynamaktır. Nitekim Türkçede “oy-” dan türeyen “oyna” kelimesi ile yerinden oynamak veya ileri geri oynama eylemlerinin anlatılmak istendiğini ifade eder. Bu açıklamasına örnek olarak “yürek oynar” ve “tamar atar” (damar atar) deyişlerini verir. Tespitlerine göre “oy-” kelime kökünün ikinci anlamı ise oyun ve şakaydı. Oy-fiilinin etimolojik incelemesini tamamladığında ise Türk kültüründe bu fiilin anlamının dans etmekten ziyade oyun ve şaka anlamına geldiği kanısına varır. Türklerin hareketli bir şekilde dans etmeyi sevmemesi nedeniyle bu savının doğru olabileceğini düşünür. Oyun kelimesinin, taklit amaçlı “yanıltmak” ve “şakalaşmak” kelimelerinden türediğini tespit eder. Nihayetinde tüm insanlık tarihinde olduğu gibi Türk kültüründe de eğlence kültürünü ifade edebilecek tek kelimenin “oyun” olduğu sonucuna varır.¹⁸³⁵ Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lûgat-it Türk adlı eserinde XI. yüzyılda Türk dilinde oyun kelimesinin daha çok yarış ve eğlenme anlamlarına geldiği görülmektedir.¹⁸³⁶ Vambéry Türkistan seyahatinde Türk kültüründe yer edinen pek çok geleneksel Türk oyununu izler. Seyahati sonrasında Türk kültürü hakkında yaptığı araştırmalarda oyunlara da yer verir.

3.8.3.2.1. Sar (Uçurtma)

Ármin Vambéry'nin Türkistan seyahatinde daha çok ergen çocukların oynadığı “Sar” diğer bir deyişle “uçurtma uçurma” adlı bir oyuna tesadüf eder. Bu oyunun mitsel bir

¹⁸³⁴ Ármin Vambéry, Oy kelimesini Almanca “Oj” şeklindeki söylenişine göre incelemiştir.

¹⁸³⁵ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 146-148.

¹⁸³⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk Dizin*, 447.; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk Çeviri*, I/85-20, II/23-1, 23-6, 25-4.

kuşu hatırlattığı için Türklerin eğlence kültürlerinin bir parçası olduğunu söyler.¹⁸³⁷ Türk kültüründe “Umay”, “Hüma” gibi pek çok mitolojik kuş türünün yanı sıra “Kartal”, “Doğan” gibi kuşlara mitolojik anlamlar yüklendiği bilinmektedir.¹⁸³⁸

3.8.3.2.2. Kumalak

Vambéry, kumalak oyunundan bazen şans oyunu bazen de çocuk oyunlarından biri bazen de fal gibi kehanette bulunmanın bir aracı olarak bahseder.¹⁸³⁹ Edindiği bilgilere göre kumalak, koyunların yuvarlak dışkılarına verilen addır. Kumalak oyunu, bozkırlarda çocuklar tarafından oynanan kazanma oyunlarından biriydi. Bu oyun oynanma şeklini; “beş veya yedi misketten bir kısmı havaya atılır. Sağ elle havaya atılan misketler tekrar yakalanması gerekirken, avuçta bulunan misketler sol elin baş ve işaret parmaklarıyla oluşturulan bir dairenin arasından fırlatılmaya çalışılır” cümleleriyle anlatır. Onun tespitlerine göre bu oyun hem Anadolu’da hem de Macaristan’da koyun dışkısı yerine taşlarla oynanmaktaydı. Bu oyunun, Türkistan’daki kumalak oyununun oynanma şekline benzemesini oldukça ilginç bulur.¹⁸⁴⁰ Bu oyun, günümüzde Türkiye’de “beş taş” adıyla bilinen geleneksel çocuk oyunlarından biridir.¹⁸⁴¹

Vambéry kumalak oyununun Karakalpak Türklerinin de en sevdiği şans oyunlarından biri olduğunu ifade eder;¹⁸⁴² ancak Karakalpakların bu oyunu oynayıp şekilleri hakkında bilgi vermez. Türkolog Radloff ise Türkistan’daki gözlemleri sırasında kumalak’ı batıl inanışlar kapsamında ele alır.¹⁸⁴³

3.8.3.2.3. Aşık Oyunu

Vambéry’ye göre aşık kelimesi “kemikçik” ya da ayak bileği kemiği anlamlarına gelmekteydi.¹⁸⁴⁴ Aslında Aşık kemiği; koyun, keçi gibi hayvanların arkadaki ayaklarının diz kapağından elde edilen kemiktir.¹⁸⁴⁵

¹⁸³⁷ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 148.

¹⁸³⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Basım, 2014), 2/161-167, 693.

¹⁸³⁹ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 148-149, 251.

¹⁸⁴⁰ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 148-149.

¹⁸⁴¹ kulturportali.gov.tr, “Aranan:Beş Taş”, (Erişim 01.10.2022).

¹⁸⁴² Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 295.

¹⁸⁴³ Radloff, *Sibiryadan* 3, 255.

¹⁸⁴⁴ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 148.

¹⁸⁴⁵ Yaşa, “Türklerde Animist Düşüncenin Yansımaları: Kürek Kemiği ve Aşık Kemiği Falı”, 14.

Türkistan Seyahati sırasında kemiklerle oynanan “Aşık Oyunu” isimli şans oyunu onun dikkatini çeker. Bu oyun, yetişkin erkekler tarafından oynanmaktadır. Onun izlenimlerine göre aşık oyunu hem göçebe hem de yerleşik düzende oturan Türklerin en sevdiği oyundur. Türkler, bu oyunu ailesini ve neredeyse tüm dünyayı unutacak kadar büyük bir coşkuyla oynar.¹⁸⁴⁶

Aşık oyununun oynanma biçiminden ayrıntılı bir şekilde bahseder. Oyunda beş koyun kemiği yukarıya doğru fırlatılarak kemiklerin sivri, yan ya da kesici taraflarının gelme durumuna göre oyunun devam edip etmeyeceği kararlaştırılırdı. “Çeke” (çeke), “tava”, “alçı” (alçı) oyun esnasında başlıca kullanılan kelimelerdi. Araştırmalarına göre oyunda kullanılan bu kelimeler, Türklerin henüz boylara bölünmeden önceki dönemlerine işaret ediyordu. Dolayısıyla aşık oyununun geçmişinin oldukça eskiye dayandığı kanısındadır.¹⁸⁴⁷

Türkistan’dayken aşık oyununun Nevruz şenliklerinde oynanan başlıca oyunlardan biri olduğunu görür. Özbekler, Nevruz’da aşık oyununu oynarken dört aşık kemiği kullanıyordu. Bu kemikler oldukça küçük olup kemiğin üst kısmına “tava”, alt kısmına “altchi” (alçı), iki yanına ise “yantarp” (yan taraf?) denilmekteydi. Oyuncu ilk önce bu kemikleri avucunun içine alır ve yukarı doğru atardı. Aşık kemikleri yere düştüğünde iki tava veya iki alçı şeklinde olursa oyuncu belirlenen ödülün yarısını almaktaydı. Eğer bu kemikler, zemine dört tava ya da dört alçı şeklinde düşerse oyuncu ödülün tamamını kazanıyordu. Oyunun kazanılmasında oyuncunun el çabukluğu etkilidir. O, aşık oyununu Avrupalıların zar oyununa benzetir. Avrupalılar, nasıl zar oyunu sırasında yeşil masa üzerinde hile yapıyorsa Özbekler de kumlu zemin üzerinde el çabukluğuyla hile yapmaktadır, der.¹⁸⁴⁸

Vambéry, Kırgızların koyunların köprücük kemiğiyle oynadığı aşık oyununun bir zamanlar Macarlar tarafından da oynandığı kanısındadır. Bu tezinden yola çıkarak Avrupa kültürünün Macarların oynadığı bu oyunu örnek alarak zar oyununu oynamaya başladığını ileri sürer.¹⁸⁴⁹

Vambéry gibi Türkistan’a seyahat eden bir diğer seyyah Eugene Schuyler ise aşık oyunundan çocuk oyunlarından biri olarak bahseder. Bu oyun, tespitlerine göre

¹⁸⁴⁶ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 109-110.

¹⁸⁴⁷ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 148.

¹⁸⁴⁸ Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 110.

¹⁸⁴⁹ Vambéry, *A Magyarok Eredete*, 360.; Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, 339.

Rusya’da da oynanıyordu. Ayrıca kemiklerle oynanan bir benzer oyunu “...kemiklerin belli aralıklarla yerleştirildiği ve oyuncuların biraz uzakta durarak başka bir kemiği bunlara doğru fırlatıp devirebildikleri ve yerinden kımıldatabildikleri kadarını ceplerine atarak oynadıkları oyundur”¹⁸⁵⁰ cümleleriyle anlatır.

3.8.3.2.4. Güreş

Türkistan seyahatinde, hem doğum sonrası düzenlenen kırkinci gün şenliklerinde¹⁸⁵¹ hem de düğün merasimlerinde güreşin Türk eğlence kültürünün bir parçası olduğunu gördü. Hive’de güreş ve at yarışları gibi oyunlar sık sık oynanıyordu. Hatta bu oyunlarda galip gelen yarışmacılar parayla ödüllendiriliyordu.¹⁸⁵²

Güreşi etimolojik açıdan incelerken zaman zaman oyunun onda bıraktığı izlenimlerinden de bahseder. Güreşi birbirine doğru koşan ve kucaklayan insanların döğüşü olarak tanımlamakla birlikte koçların döğüşüne de benzetir.¹⁸⁵³ Hatta Hive seyahati sırasında mahkemede evli çiftlerin kavgalarını gördüğünde güreştiklerini düşünür.¹⁸⁵⁴

XIX. yüzyılda Türkistan’a giden seyyahların güreş ile ilgili betimleri ve anlatımları daha detaylıdır. Radloff, Altay topluluklarından biri olan Abakan Tatarlarının ilkbahar bayramlarında (tyas toyu) güreşe yer verdiklerini görür. Kazakların ölülerinin yıl dönümü için düzenlenen törenlerde güreş yaptıklarına yakından tanıklık eder. Güreş, üç gün boyunca misafirlere yemekler ikram edildikten sonra dördüncü gün yapılan törenlerdeki yarışlardan biridir. Radloff burada düzenlenen güreş müsabakasını ayrıntılı şekilde betimler:¹⁸⁵⁵

“...Bulunduğum yurdun sağında, iple çevrilmiş bir sahada güreş yapıyordu. Bütün elbiselerini çıkararak ancak yukarı kadar sıvadıkları bir donla kalan ve bellerine kumaştan geniş bir kuşak bağlayan 50 kadar güreşçi sahaya çıktı. Güreşçiler birbirine yaklaşıyor ve elleriyle kuşaklardan yakalayarak yekdiğerini yere devirmeye çalışıyordu. Gerilmiş adaleli Herkül gibi vücutlar muhteşem bir manzara teşkil ediyordu. Aynı zamanda hep üçer çift güreşiyordu. Yenilenler

¹⁸⁵⁰ Eugene Schuyler, *Türkistan*, (İstanbul, Paradigma Yay., 2007), 125.

¹⁸⁵¹ Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, 100.

¹⁸⁵² Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 398.

¹⁸⁵³ Vámbéry, *Die Primitive Cultur*, 148.

¹⁸⁵⁴ Vámbéry, *Travels in Central Asia*, 388.

¹⁸⁵⁵ Radloff, *Sibirya'dan 2*, 140-141, 276.

sahadan uzaklaşıyor, yenenler de ipek elbise, bir koyun, kuşak, eyer, gümüş işlemeli kantarma takımı v.b. gibi hediyeler alıyordu...”¹⁸⁵⁶

Vambéry ve Radloff gibi Ressam Henri de Couliboeuf da Türk kültüründe düğün, doğum ve benzeri törenlerde güreş müsabakaları düzenlendiğinden bahseder. Henri de Couliboeuf (1861-1862) Teke Türkmenleri tarafından çeşitli törenlerde oynanan güreşin kurallarını anlatır.¹⁸⁵⁷ İngiliz seyyah Burnaby, Kırgızların düğün toyuna katıldığında ziyafetlerin tamamlanmasından sonra oyunların başladığını belirtir. Bu oyunlardan biri de güreştir. Güreşte yetenekten ziyade kas kuvvetinin oyunun galibini belirlemede etkili olduğunu düşünür. Ziyafet için kesilmeyen koyunlar veya atlardan biri yarışmayı kazanana ödül olarak veriliyordu.¹⁸⁵⁸

Radloff, Couliboeuf ve Burnaby’nin güreş hakkında verdiği bilgilerle Vambéry’nin bu konudaki anlattıkları arasında benzerlikler bulunmaktadır; ancak Vambéry’nin güreş hakkındaki betimlemeleri daha yüzeyseldir.

3.8.3.2.5. Kök Börü

Türkistan Seyahati sırasında onun dikkatini çeken oyunlardan biri de Kök Börü’dür. Ármin Vambéry, bu oyundan “Kökbüri” diye bahseder. Edindiği bilgiye göre Kökbüri “Yeşil Kurt” anlamına geliyordu.¹⁸⁵⁹ Kök Böri/Kök Börü, Türk kültüründe kurda yüklenen mitolojik bir anlamı göstermektedir. Kök Tengri (Gök Tanrı) inancı nedeniyle göğün maviliğine kutsallık veriliyordu. Türk Destan kültüründe de Kök-Börü kendisine kutsallık atfedilen bir kurttur. Kök-Börü, zamanla Türk hükümdarlarının unvanlarından biri olmuştur.¹⁸⁶⁰ Buna örnek olarak XII. yüzyılda Türk beylerinden biri olan Erbil hâkimi Muzafferüddin Kök Böri’yi gösterebiliriz.¹⁸⁶¹

Ármin Vambéry, Kök Börü’den bahsederken bu adın mitolojik öneminden bahsetmemektedir. Kök Börü oyununu, Türk gelenek ve göreneklerinin bir unsuru olarak görür. Tespitlerine göre bu oyun, Orta Asya’daki bütün göçebe Türklerin düğün törenlerinde oynanmaktaydı. Ona göre bu oyunun en dikkat çekici hali Türkmenler tarafından oynanırdı. Ármin Vambéry, bir Türkmen düğününde izlediği Kök Börü

¹⁸⁵⁶ Radloff, *Sibirya’dan* 2, 276.

¹⁸⁵⁷ Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, 75.

¹⁸⁵⁸ Frederick Burnaby, *Hive’ye Yolculuk*, (İstanbul: Selenge Yay., 2021), 145.

¹⁸⁵⁹ Vambéry, *Travels in Central Asia*, 370, 372.; Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 148.

¹⁸⁶⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi*, 2/ 46-47, 54-55.

¹⁸⁶¹ Şihabeddin b. Fazlullah El Ömer-î, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlik’ul Ebsâr*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2. baskı, 2019), 315, 347, 355-356.

oyununa göre, düğün kıyafetini giymiş kız, ölmüş kuzu ya da keçiyi kucağına alarak heybetli atına biner. Daha sonra damat ve arkadaşları atlarına binerek kaçan gelin adayını yakalamaya çalışır. Oyun esnasında gelin adayı, kucağındaki hayvanı kaptırmamak için çeşitli manevralar yaparak damat ve arkadaşlarından kaçmaya devam eder.¹⁸⁶²

Vambéry, Türklerin tarihi oyunlarından biri olan Kök Börü'nün ana temasının "kız kaçırma" olduğu kanısındadır. Vambéry bu eserinde Kök Börü oyunundan: "...At üstünde önden koşturan ve kucağında bir kuzu bulunan kızın arkasında, at üzerinde koşarak kızın kucağındaki kuzuyu almaya çabalayan erkekler vardır, kız bu işi başaranı öpücük, başaramayana ise kamçı atmaktadır..."¹⁸⁶³ diye bahseder.

Radloff da Türkistan seyahati sırasında düğün, bayram ve nevruzlarda Kazakların at ile oynadıkları oyunlarını izlemiştir. Bayramlarda, bir kız ve erkeğin birlikte oynadığı bir at yarışını izler. Bu oyunu oldukça garip bulur. Bu oyunda kız, kamçısı elinde at üzerinde hızla uzaklaşır. Erkek oyuncu kıza dokunmaya çalışır; ancak kız, kendisine yaklaşan erkek oyuncuyu kırbaçlamaya başlar. Erkek oyuncu hızlı bir manevrayla kırbaçtan kurtulur. Eğer kıızı, yakalamayı başarırsa oyunun kazanan tarafı olurdu. Radloff'a göre eğer kız, sevdiği bir kişiyle bu oyunu oynuyorsa erkeğin bu oyunu kazanmak için hünerli olması gerekmezdi.¹⁸⁶⁴ Burnaby, Kırgızların düğünlerde bu oyunu oynadıklarından bahseder. Oyunda at üzerinde erkeklerden kaçan kıızı, amazonlara benzetir. Bu oyunun Türkmenlerde ise evlenmek istediği eşi seçmek isteyen kızlar tarafından oynandığı kanısındadır. Zira bu oyunda kız, evlenmek istemediği erkeklerden kaçarak evlenmeyi düşündüğü erkeğin onu yakalamasına izin verirdi.¹⁸⁶⁵ Radloff ve Burnaby'nin Kök Börü oyunundan bahsetmesine rağmen bu oyunun adını bilmedikleri dikkati çekmektedir.

Vambéry'nin Türk Kültürüne yönelik çalışmalarında Kök Börü oyununun düğün ve eğlencelerdeki oynanma biçimini anlattığı ve onun anlatımlarının Radloff ve Burnaby ile oldukça benzer olduğunu söylememiz mümkündür.

¹⁸⁶² Vambéry, *Travels in Central Asia*, 370, 372.

¹⁸⁶³ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 148.

¹⁸⁶⁴ Radloff, *Sibirya'dan* 2, 278-279.

¹⁸⁶⁵ Burnaby, *Hive'ye Yolculuk*, 145.

3.8.3.2.6. Tadjak Kisimo

Vambéry, Türkistan Seyahatinde izlediği Kırgızların oyunlarından kısaca bahseder. Bu oyunlardan ilki “Tadjak Kisimo” oyunudur. Vambéry, bu oyunu Kırgızların geleneksel oyunlarından biri olarak görür. Oyun, yüksek bir ipin üzerinden atlanması üzerine kurgulanır. Kazanan oyuncu alkışlanır. Kaybeden ise oyunu izleyenlerin gülmelerine maruz kalıyordu.¹⁸⁶⁶

3.8.3.2.7. Arkada Yaralı Eşek

Vambéry’nin bahsettiği bir diğer Kırgız oyunu ise “eshek yagiri” diğer bir deyişle “Arkada Yaralı Eşek” oyunudur. Bu oyunda koşan kişiler, çömelen üç veya dört arkadaşının üzerinden atlamak zorundadır.¹⁸⁶⁷ Bu oyun, günümüzde de Kırgızların millî oyunlarından biri olup “Eşek Sekirmey” adıyla bilinmektedir. Oyun, günümüzde on veya on beş erkek tarafından oynanır. Oyun sırasında erkekler iki gruba ayrılır. Bir guruptaki beş erkek birbirlerinin kollarının altına başlarını geçirir. Diğer takımdan altı kişi bu şekilde sıralanmış oyuncuların üzerinden atlar. Oyun sırasında en çok düşen ve en çok yıkılan grup oyunu kaybeder.¹⁸⁶⁸ Oyun günümüzde Anadolu’da “Uzun Eşek” adıyla oynanır.

3.8.3.2.8. Tokuz Ad

Vambéry seyahati sırasında Tokuz Ad (Dokuz Ad) isimli oyunun da Kırgızlar ve Türkmenler tarafından oldukça sevildiğini fark eder. Bu oyunun sonucunda kazanan “bir çift dağ somununu” elde eder. Oyun için 18 ya da dokuz delikli bir tahta içerisinden oyuncular girmeye çalışır. Oyun iki kişi arasında olabileceği gibi grup halinde de oynanır.¹⁸⁶⁹

¹⁸⁶⁶ Vambéry, *Sketches Of Central Asia*, 293.

¹⁸⁶⁷ Vambéry, *Sketches Of Central Asia*, 293.

¹⁸⁶⁸ Erhan Taşbaş, Aymira Maratkızı, “Kırgız Ulusal Oyunları”, ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, “Kültür Tarihimizde Yarış” 2/1 (Ocak 2010), 231-232.

¹⁸⁶⁹ Vambéry, *Das Türkenvolk*, 192.

3.8.3.2.9. Dokuz-On dokuz-Yirmi Dokuz Oyunu

Hive’de Özbek düğünlerinde oynanan bir oyundur. Bu oyun, toplumda önemli bir yere sahip kişilerin düğünlerinde oynanır. Yarış sonunda oyunun galibine “dokuz inek, On dokuz keçi” gibi armağanlar verilir.¹⁸⁷⁰

3.8.3.2.10. Süydüm Tayak

Kafkasya’daki Türk halklarından Kumuk Türklerinin genellikle düğünlerde oynadıkları bir oyundur. Bu oyun evli olmayan genç insanlar arasında oynanırdı. Süydüm Tayak, sevgi sopası anlamına gelir. Oyun sırasında birbirini seven gençler, birbirlerinin omuzlarına bir sopa ile dokunarak nükteli sevgi sözleri söyler.¹⁸⁷¹

Görüldüğü gibi Ármin Vambéry’nin hem Türkistan Seyahati hem de Türk kültürüne yönelik araştırmaları sırasında tespit ettiği oyunların adı ve bu oyunların oynanma şekilleri küçük değişikliklere uğramıştır.

3.8.3.3. Nevruz

Vambéry, Nevruz’u “yeni yıl” diye tanımlar.¹⁸⁷² Nevruz’un Özbeklere Persler tarafından aktarıldığı kanısındadır. Bu nedenle Özbeklerin eski ve yeni Nevruz kutlamaları arasında farklılıklar bulunduğunu söyler. Yine de Özbeklerin Nevruz kutlamalarının İran’dakilere göre daha coşkulu bir şekilde gerçekleştiğini düşünür. Özbekler Nevruz kutlamaları sırasında eğlencelere önem verir. Onun edindiği bilgilere göre Özbeklerin Nevruz’da oynadığı en gözde oyun ise Aşık Oyunu’dur.¹⁸⁷³

¹⁸⁷⁰ Vambéry, *Türkistan’a Seyahat*, 408.

¹⁸⁷¹ Vambéry, *Die Primitive Cultur*, 561.

¹⁸⁷² Vambéry, *Sketches of Central Asia*, 109.

¹⁸⁷³ Vambéry, *Sketches Of Central Asia*, 109-110.

SONUÇ

Ármin Vambéry, 19 Mart 1832 yılında Macaristan’da Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. İlk çocukluk yıllarından itibaren babasının ölümü, fiziksel engeli, yoksulluk gibi travmalar onu derinden etkiler. O, bu çocukluk travmalarını annesinin ona verdiği manevi destekle atlatarak yeni bilgiler öğrenmeye odaklanır. Ezber yeteneği sayesinde çocukluk yıllarından itibaren Almanca, Latince, İbranice, Fransızca, İspanyolca, Slav dilleri ve daha pek çok dili öğrenir. Eğitim hayatını Protestan ve Katolik okullarında sürdürmesi onun Musevi dininden uzaklaşarak ömrü boyunca din arayışı içerisine girmesine yol açar. Dolayısıyla Hıristiyanlık, İslamiyet gibi dinlere bir yakınlık hissederek. Öğretmenlik yaptığı yıllarda Doğu ve Batı klasiklerinden okuduğu edebi eserler “Doğu” olarak adlandırdığı Asya Kültür ve Medeniyetine ilgi duymasına vesile olur. Bu bağlamda Türkçe öğrenmeye başlar. Macar Bilimler Akademisi’nden aldığı destekle 1857 yılında İstanbul’a gelir. Onun İstanbul seyahati beş yıl sürer. Burada bir taraftan Macar Bilimler Akademisi adına Macar Tarihi hakkında araştırmalar yaparken diğer taraftan Saray’a yakınlığıyla bilinen Hüseyin Dâim Paşa, Kâmil Paşa gibi Osmanlı bürokratlarının evinde Fransızca öğretmenliği yapar. Bu süreçte Türk tarihini ve kültürünü yakından tanıma fırsatını elde eder. Hüseyin Dâim Paşa tarafından ona Reşid adı verilir. Macar Bilimler Akademisi ve Osmanlı Devleti’nden aldığı resmi onayla 1862 yılında Türkistan seyahatine çıkar. İki yıl süren bu seyahat sürecinde kendisine verilen Hacı Mehmed Reşid adını kullanır. Türkistan’da kendini İstanbullu Nakşibendi dervişi olarak tanıtır. Bu nedenle ömrü boyunca sahte derviş adıyla anılacak hatta İngiliz casusu olmakla suçlanacaktır. Araştırmalar onun İngilizlere hayranlık duymakla birlikte İngilizler adına seyahate çıktığına dair kesin bir kanıt sunmamaktadır. Bununla birlikte onun seyahati sonrasında İran’da Nasıreddin Şah’a; Sadrazam Ali Paşa’ya, Macaristan’da Macar Bilimler Akademisi’ne; İngiltere’de Royal Geographical Society’e bir rapor sunduğu anlaşılmaktadır. Türkistan seyahati artık onun hayatında önemli bir dönüm noktası olacaktır. Seyahatnamesinin İngiltere’de yayımlanmasının ardından uzun zamandır düşlediği iyi bir kariyer ve şöhret basamaklarını birer birer çıkmaya başlar. Peşte Üniversitesi’nde Doğu dilleri kürsüsünde Profesör ünvanıyla göreve başlar. Ardından evlenir ve Rüsztém adında bir oğlu olur. Akademik görevi boyunca The Times, Budapeste Szemle gibi daha pek çok gazete ve dergide Türkistan tarihi, kültürü ve politik yapısıyla ilgili yazılar yazar. 1870 yılında Macaristan’da

Türkoloji kürsüsünü kurarak tarihteki ilk Türkolog ünvanını alır. İlmi çalışmalarında Macarların Ural-Altay toplumu olduğu yönündeki tezini kanıtlamak üzerine yoğunlaşır. Bu süreçte Türk tarihine ve kültürüne katkı sunan pek çok eser yazar. Fikri çalışmalarında ise İngiltere'nin sömürgesi Hindistan'ı, Rusya'nın işgal edebileceğini sıklıkla dile getirir. Bu konuda birçok kitap, makale yazarak ve gazetelere mektuplar göndererek İngiliz kamuoyunu etkilemeye çalışır.

Vambéry'nin hayatındaki bir diğer önemli gelişme onun İngiliz ve Osmanlı diplomasisindeki yeridir. Onun diplomasie merakı hayatı boyunca İngiliz ya da Osmanlı casusu bazen de arabulucu olarak itham edilmesine neden olur. Araştırmalarımızda Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı boyunca, Ármin Vambéry'nin kalemini diplomaside adeta bir silah olarak kullanmaya çalıştığı anlaşılır. İngiliz ve Osmanlı diplomasisinde çözüm bulunamayan Boğazlar, Mısır Meselesi ve Ermeni Sorunu hakkında o arabulucu olarak görevlendirilir. İngiliz yönetimi onu fikri çalışmaları, ikna becerisi, Türk kültürüne yakınlığı nedeniyle Saraya arabulucu olarak görevlendirir. Sultan II. Abdülhamid, onun İngilizlere olan diplomatik yakınlığını bilmektedir. O, Vambéry aracılığıyla İngiltere başta olmak üzere tüm Avrupa kamuoyunda kendisi aleyhinde oluşan olumsuz imajı ortadan kaldırmak ister. Sultan II. Abdülhamid onun bütün çalışmalarını, faaliyetlerini yakından takip eder. Hatta bazen her ikisi arasında anlaşmazlıklar vuku bulur. Genellikle de bu durum kısa süreli olur. 1889 -1908 yılları arasında hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere onu bu diplomatik görevinden dolayı parayla ödüllendirir. İngiltere edebi hizmetler ödeneği altında 1904 yılından itibaren maaş verir. Bu süreçte, onun her iki devlete ait gizli bilgileri sızdırdığını, kısacası casus olduğunu gösterecek daha fazla bilgiye ihtiyaç vardır. Gizemlerle dolu hayat serüveninde Siyonistlerle olan bağlantısı irdelenen bir diğer konudur.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Vambéry'nin Osmanlı Devleti'ni destekler bir tutum sergilediği görülür. Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında ve 1880'li yıllardan itibaren baş gösteren Ermeni isyanlarında Osmanlı Devleti'ni fikri çalışmalarıyla destekler. Hatta Ermeni olaylarını destekleyen İngiltere'yi bu tutumundan vazgeçirmek için pek çok diplomatik girişimlerde bulunarak bu konuda basında birçok fikri çalışmasını yayınlar. Yine de İngiltere ile olan ilişkilerini koparmamaya çalışarak kendi içerisinde bir denge politikası benimser.

1906 yılından itibaren İngiltere yönetimi ile Vambéry'nin arası gerginleşmeye başlar. Bunun başlıca nedeni Bosna'nın işgalinde onun Avusturya-Macaristan'ı desteklemesi ve İngiltere'nin Rusya ile ittifak yapmasıdır. Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra da Osmanlı Devleti'yle ilgili gelişmeleri yakından takip eder. Vambéry'nin Sultan II Abdülhamid'e zaman zaman duyduğu kızgınlığın nedeni Panislamizm'i eleştirmesi ve mutlakiyete karşı meşruti yönetimini doğru bulmasıyla ilgilidir. 1910 yılına gelindiğinde Macaristan'da kurulan Turan Cemiyeti'nin onursal üyesi olur. O, 1912 yılında çıkan I. Balkan savaşında Osmanlı Devleti'ni destekler bir tutum sergiler. Ömrünün son anlarına kadar araştırma yapmaya devam eder. 15 Eylül 1913 yılında Budapeşte'de ölür. Geride Türk tarihini, kültürünü aydınlatacak pek çok bilgiyi bırakır.

Ármin Vambéry'nin araştırmalarında Türk Tarihi özel bir öneme sahiptir. O, İstanbul ve Türkistan seyahatleri süresince elde ettiği bilgilerden yola çıkarak Türk tarihine katkı sunacak pek çok kitap ve makale yazar. Onun Türk tarihi hakkındaki tespitleri pek çok araştırmaya öncülük edecek niteliktedir. Zira Türk adı hakkında ilk defa bilimsel anlamda etimoloji çalışması yapan kişidir. Dünyadaki Türklerin Türk-Tatar olarak adlandırmasının yanlış olduğunu, Avrupalıların bu konuda hataya düştüklerini yüksek bir sesle dile getirir. Ugorların Türk soylu olduğunu kanıtlayabilmek için Moğolların Türk soylu olduğunu kanıtlamaya çalışır. Zira onu Türk tarihi hakkında araştırma yapmaya sevk eden başlıca güdü Macarların etnik kökleri bakımından Fin- Ugor değil de Ural-Altay topluluklarından biri olduğunu kanıtlayabilmektir. Macarların tarih öncesi dönemlerinin aydınlatılabilmesi için Türk Tarihinin ilk dönemlerinden itibaren aydınlatılması gerektiği kanısına varır. Bu doğrultuda A Magyarok Eredete (Der Ursprung der Magyaren) eserinde Türklükleri ve etnik kökleri hala tartışılan İskitler, Bulgarlar, Hazarlar, Macarlar, Uygurlar, Peçenekler hakkında araştırmalarda bulunur. Örneğin, İskitlerin İranlı bir kavim olmadığını en eski Türk topluluklarından biri olduğunu kanıtlayabilmek için tarihin, etnografyanın ve dil biliminin verilerinden faydalanır. İlk Türk topluluklarının tarihte Oğuz ya da Guz adıyla bilinen Türk soyunun devamı olduğu fikrini vurgular. Bu bağlamda Macarların Türk olduğu kanısına varır.

Türkolog Vambéry'nin Türk tarihine katkı sunan bir diğer çalışması Das Türkenvolk adlı eseridir. Türkistan'dan İtil-Ural Bölgesine uzanan coğrafi sahada yaşayan Türkleri etnografik bakımdan tek çatı altında inceler. Böylece Türk toplumları arasındaki tarihi

birliği kültürün verileriyle de açıklamak ister. Bu alışmasında Turan düşüncesini belirgin olarak vurgular. Sonuç olarak A Magyarok Eredete'yi ve Das Türkenvolk'u onun Türk tarih araştırmalarına katkı sunan başlıca eserleri olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte onun Türk tarihi araştırmaları sadece bu iki kaynakla sınırlı değildir.

Tarih araştırmalarında Türklerin etnik köklerinin aydınlanması adına tarihi bilgilerin yanı sıra arkeolojik kanıtları, kroniklerin, seyahatnamelerin, dil ve kültür verilerinin önemli olduğunu sıklıkla vurgular. Ayrıca döneminin bilim insanlarının çalışmalarını da titizlikle irdeler. Bunun yanı sıra Türkistan seyahatinde edindiği bilgileri bu bilgilerle bütünleştirmeye çalışır. Böylece Türk toplumlarının etnolojisine dair çıkarımlarda bulunmaya çalışır. Onun anlatımlarında tarihi olaylar arasında kopukluklar mevcuttur. Bir tarihçi titizliğinde tarihi olayları incelese de olayların anlatımında zaman zaman kronolojiyi gözden kaçırabilmektedir. Bunun nedeni onun bir tarihi olayı anlatırken bir anda etimoloji ve dille ilgili bilgiler vermeye başlamasıyla ilgilidir. Dil bilime olan ilgisi bariz bir şekilde görülmektedir. Tezimizde onun Türk toplumları hakkındaki görüşleri, tespitleri belli bir tarihsel metodoloji takip edilerek irdelenmiştir. Böylece onun Türk tarihi hakkındaki görüşlerinin daha belirgin bir şekilde ortaya konulması amaçlandı. alışmalarında zaman zaman onun farkına varamadığı hatalar dikkati çeker. Karakalpak tarihinde çıkan isyan hareketlerini anlatırken olayın zamanı ve nedenleri hakkında yanılgıya düştüğü görülmektedir. Yine de o, çalışmalarında bir bilim adamı erdemine sahip olup hatalarını kabullenmekte bir konu da yaptığı yanlışlığı diğer çalışmasında mutlaka düzelttiği görülür. Örneğin Türkistan Seyahatnamesinde Kazakları yanlışlıkla Kırgız olarak bununla birlikte Kırgızları da Kıpçaklar adıyla anlattığını 1885 yılında yayınlanan Das Türkenvolk adlı eserinde dile getirir. Vambry'nin pek çok dil, etimoloji ve kültür alışması Türk tarihi adına önemli veriler sunmaya devam etmektedir.

Türkolog Vambry, kültür ve dil araştırmalarının Türk toplumlarının birbirleriyle olan akrabalık bağının ortaya konmasında çok önemli olduğu kanısındadır. Onun Türk kültürüne dair ilk tespitleri İstanbul ve Türkistan seyahatinde oluşur. Bu seyahat süreçlerinde misafir olduğu Türk ailelerinde Türk kültürüne özgü; sosyal ve kültürel hayat, merasim kültürü, giyim kuşam, eğlence kültürü, dil ve edebiyat unsurları ve inanışları gibi daha pek çok kültürel unsur hakkında bilgi sahibi olur. Bu izlenimleri ilerleyen yıllarda Türk kültür ve medeniyeti hakkındaki araştırmalarında ona rehberlik

eder. Onun Türkistan seyahatnamesindeki kültür tasvirlerinin oldukça yüzeysel olduğu fark edilmektedir. Bu durumun nedenini Türkistan seyahatine derviş olarak gitmesine bağlayabiliriz. Derviş kimliğinin açığa çıkmasından endişelenmiştir. Zira Yomut Türkmenlerinin giydiği kadın elbiseleri ilgisini çekmesine rağmen yakalanma korkusuyla yeterince inceleyemediğini söyler. Seyahatinde araştırmalarını genellikle yemek, müzik, şiir gibi dikkatini çeken konulara yönelttiği anlaşılr. Vambéry, seyahatnamedeki kültür tanımlamalarını yeterli görmeyerek Türk kültürü konusunda çalışmalar yayınlamaya devam eder. Onun araştırmalarında bir süre Türk kültürünü Doğu kültürü içerisinde incelediği ve sıklıkla İran kültürü ile kıyasladığı görülür. Bu onun Keleti Életképek (Scenes from the East) eserinde oldukça belirgindir. Bu durumu onun Oryantalistlerin etkisinde kaldığına bağlamamız mümkündür. 1885 yılından sonraki çalışmalarında ise Türk kültürünün kendine has bir medeniyetin ürünü olduğu vurgusunu yapar. Bununla birlikte kültür tanımlamalarında zaman zaman Avrupalıların bakış açısından etkilendiği anlaşılr. Örneğin dombra'yı Türkolog Radloff gibi gitar olarak adlandırır. Bazen de kendine göre özgün tanımlamalar da bulunur. Minyatürü renkli resim olarak nitelendirir. Vambéry'e göre en önemli kültür unsuru dil ve edebiyattır. Maddi kültür unsurlarının zaman içinde kaybolmasına rağmen dilin asırlar boyunca toplumun hafızasında yaşayacağını belirtir. Macarlar ve Türklerin akrabalık bağını dil araştırmalarıyla kanıtlamanın mümkün olacağını düşündüğü için Türk dili adına sözlük çalışmaları ve dil araştırmaları yapar. Türk-Tartar Etimolojik Sözlüğü, Çağatayca Dil Çalışmaları, Kadim Osmanlıca Dil Çalışmaları onun Türk diline katkı sunan başlıca eserleridir. Her bir eser, kendi alanında bir ilk olma özelliğini taşır. Vambéry'nin Türk diline ve kültürüne en önemli katkısı uzun uğraşlar sonucunda Kutadgu Bilig'in önemli bir bölümünü çevirerek Türk toplumuna tekrar kazandırılmasında öncülük etmesidir. Ona göre Kutadgu Bilig, en eski Türk dil anıtıdır. Bununla birlikte Türk Halk Edebiyatı araştırmalarıyla Türk kültür hafızasının canlı kalmasına katkıda bulunmuştur. Türk Halk Edebiyatı nazım türlerinden şiir, koşuk, şarkı, varsağı; nesir türünden ise destanlar, masallar, mensur halk hikayeleri, atasözleri, tiyatro ve fıkra gibi pek çok edebi tür hakkında tespitlerde bulunup bazı eserlerin günümüze ulaşmasına katkıda bulunmuştur. Nitekim atasözlerini Şinasi'den sonra önemli ölçüde derleyen kişidir. Yusuf ve Ahmed Destanı'nın, Tahir ve Zühre halk hikayelerinin yazılı bir şekilde Türk literatürüne kazandırılmasına öncülük eder. Ayrıca

Türk halk kültürünün önemli bir unsuru olan müzik, müzik aletleri hakkında farklı tespitleri mevcuttur. Araştırmalarında Kökbörü, Kumalak, aşık gibi geleneksel Türk oyunlarının Türk toplumu içerisindeki yerinin daha iyi anlaşılmasını sağlar.

Sonuç olarak Türkolog Ármin Vambéry, 81 yıl süren ömrünün önemli bölümünü Türk tarihi ve kültürü araştırmalarına adanmış anlaşılmaktadır. Günümüzde onun unutulmaya yüz tutmuş pek çok tarih, dil ve edebiyat çalışmaları hâlâ önemli ölçüde incelenmeye muhtaçtır. Son yıllarda Vambéry'nin basın ve sosyal medyada casus olarak etiketlenmesi onun ömrünü adanmış Türkoloji çalışmalarının görmezden gelmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda hem onun hayatının hem de tarih ve kültür çalışmalarının daha iyi anlaşılması için hâlâ pek çok bilimsel araştırmaya ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hazine-i Hassa İradeler [HH. İ]*. No.114, Gömlek No. 3.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hazine-i Hassa İradeler [HH. İ]*. No. 114., Gömlek No. 9.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hazine-i Hassa İradeler [HH. İ]*. No. 121, Gömlek No.62.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hazine-i Hassa İradeler [HH. İ]*. No.133, Gömlek No.49.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri [HR.SFR.3]*. No. 545, Gömlek No.83
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri [HR.SFR.3]*. No. 750, Gömlek No. 35.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri [HR.SFR.3]*. No. 369, Gömlek No. 108.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri [HR.SFR.3]*. No. 432, Gömlek No.30/03.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri [HR.SFR.3]*. No. 345, Gömlek No. 89.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri [HR.SFR.3]*. No. 341, Gömlek No. 37.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri [HR.SFR.3]*. No. 345, Gömlek No. 82.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.1827, Gömlek No. 4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.184, Gömlek No. 76.; Aranan: Wamberry”, (Erişim 18.04.2024), <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.218, Gömlek No. 49.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.176, Gömlek No. 26.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.183, Gömlek No. 28.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.176, Gömlek No. 29.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.183, Gömlek No. 29.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.183, Gömlek No. 30-01/02.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.183, Gömlek No. 32.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No. 218, Gömlek No. 47

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.218, Gömlek No. 49, 01-02.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.218, Gömlek No. 50.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.218, Gömlek No. 53.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.218, Gömlek No. 54.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.185, Gömlek No. 8, 01-02.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.218, Gömlek No. 65.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No. 193, Gömlek No.10.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No. 1904, Gömlek No.13.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No. 171, Gömlek No. 24.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No. 194, Gömlek No.2.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No. 219, Gömlek No. 38.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Siyasî Kısmı Belgeleri [HR.SYS]*. No.1951, Gömlek No. 65.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Türkçe Hat [HR.TH]*. No.211, Gömlek No.23.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi Belgeleri [HR. MKT]*. No. 474, Gömlek No. 50.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Tercüme Odası [HR.TO]*. No.352, Gömlek No. 69.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Tercüme Odası [HR.TO]*. No. 360, Gömlek No. 77.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Tercüme Odası [HR.TO]*. No.111, Gömlek No. 50.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Tercüme Odası [HR.TO]*. No.111, Gömlek No. 110.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Tercüme Odası [HR.TO]*. No.352, Gömlek No. 69.

BOA, Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezâreti Tercüme Odası [HR.TO]*, No. 542, Gömlek No. 163.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Tercüme Odası*, [HR.TO]. No.343, Gömlek No.55.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde - Dahiliye* [İ.DH]. No.1099, Gömlek No. 86114.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No. No. 367, Gömlek No.53/01-02.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No. 383, Gömlek No. 112.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No. 265, Gömlek No.23
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No. 397, Gömlek No. 46.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No. 645, Gömlek No.6.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No. 281, Gömlek No. 97.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No.306, Gömlek No.19.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No. 342, Gömlek No. 56/01-04
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No. 349, Gömlek No. 99.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No.177, Gömlek No.34.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No. 356, Gömlek No.7.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı* [ML.EEM]. No.226, Gömlek No. 43.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak* [TS.MA.E]. No. 255, Gömlek No. 34.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sarayı Arşivi Sadâret Hususî Maruzât Evrakı* [Y.A.HUS]. No. 385, Gömlek No. 55.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sarayı Arşivi Sadâret Hususî Maruzât Evrakı* [Y.A.HUS]. No.225, Gömlek No. 38/01-03.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sarayı Arşivi Sadâret Hususî Maruzât Evrakı* [Y.A.HUS]. No. 363, Gömlek No. 128.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sarayı Arşivi Sadâret Hususî Maruzât Evrakı* [Y.A.HUS]. No.343, Gömlek No. 56.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sarayı Arşivi Sadâret Hususî Maruzât Evrakı* [Y.A.HUS]. No.220, Gömlek No. 54.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrak*, [Y.EE]. No 49, Gömlek No. 17.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y.EE]. No. 51, Gömlek No. 66.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y.EE]. No. 51, Gömlek No.57.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrak*, [Y.EE]. No.4, Gömlek No.17.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı* [Y. EE.KP]. No.34, Gömlek No.3316.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı- Arzuhâller ve Jurnaller*, [Y.PRK.AZJ]. No.33, Gömlek No.39.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı- Arzuhâller ve Jurnaller*, [Y.PRK.AZJ]. No.27, Gömlek No.74/02-01.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti* [Y.PRK.BŞ]. No.29, Gömlek No.32.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti* [Y.PRK.BŞK]. No.1, Gömlek No. 20.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı- Mabeyn Başkitâbeti* [Y.PRK.BŞK]. No.38, Gömlek No.20.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti* [Y.PRK.BŞ]. No.16, Gömlek No.6, 01-02.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı- Mabeyn Başkitâbeti* [Y.PRK.BŞK]. No.16, Gömlek No.69.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı* [Y.PRK.EŞA]. No.12, Gömlek No.42.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı- Mabeyn Başkitâbeti* [Y.PRK.BŞK]. No.15, Gömlek No. 22.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı* [Y.PRK.EŞA]. No.9, Gömlek No. 44, 01.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı* [Y.PRK.EŞA]. No.9, Gömlek No. 60.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı* [Y.PRK.EŞA]. No.9, Gömlek No. 62
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı* [Y.PRK.EŞA]. No.9, Gömlek No. 66.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı* [Y.PRK.EŞA]. No. 13, Gömlek No. 75.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik* [Y.PRK.EŞA]. No.6, Gömlek No. 79.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Perakende Evrakı- Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzâtı* [Y.PRK. EŞA]. No.8, Gömlek No. 69.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı, Hazine-i Hâssa Nezâreti Evrakı* [Y.PRK.HH]. No. 23, Gömlek No. 10.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sarayı Arşivi Perakende Evrakı- Posta ve Telgraf Nezâreti Maruzâtı* [Y.PRK.PT]. No.18, Gömlek No. 121.

Vambéry'nin Kitap ve Makaleleri

- Bámbérn, Hermann. *Reise in Mittleasien*. Leipzig: F. A. Brochhaus, 1865.
- Hermann Vambéry, *Alt Osmanische Sprachstudien*. Leiden: E. J. Brill, 1901.
- Mösyö Vambéry. *Bir Sâhte Derviş'in Asya-i Vustâ'da Seyâhati*. çev. Abdurrahman Samizpaşazade Abdülhalim. İstanbul: Vakit Matbaası, 1295.
- Vámbér, Armin. *Küzdelmeim*. Budapest: Franklin-Társulat, 1905.
- Vámbéri, Ármín. *A Magyarság Keletkezése és Gyarapodása*. Budapest: Franklin-Társulat 1895.
- Vámbéri, Ármín. *A Magyarok Eredete Ethimologiai Tanulmány*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1882.
- Vámbéri, Armin. "A Hunnak és Avarok Nemzetisége", *Értekezések A Nyelv - és Széptudományok Köréből*. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1881. 3-33.
- Vambéry, A. "Pan- Islamism", *The Nineteenth Century And After* LX, (July-December 1906), 547-558.
- Vambéry, A. *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*. ed. P.-V. Stock, Paris: Palais Royal, 1898.

- Vámbéry, Ármin. "A Csuvasokról". *Értekezések A Nyelv- és Széptudományok Köréből*, XI. Kötet, V. Szám. Budapest: A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1883. 4-50.
- Vámbéry, Ármin. *A Magyarok Eredete és A Finn-Ugor Nyelvészet* 1. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1884.
- Vámbéry, Ármin. *A Magyarok Eredete És A Finn-Ugor Nyelvészet* 2. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1885. 4-74.
- Vámbéry, Ármin. *Abuska Csagatajtörök Szógyűjtemény*. ed. József Budenz. Pest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1862.
- Vámbéry, Ármin. *Vándorlásaim és Élményeim Persiában*. Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1867.
- Vámbéry, Arminius. *A Török Faj Ethnologiai és Ethnographiai Tekintetben*. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1885.
- Vámbéry, Arminius. *Den Annalkande Striden om Indien*. Stockholm: Svenska Familj-Journalens Förlags Expedition, 1885.
- Vámbéry, Arminius. *Doğu Ülkelerinde Batı Kültürü*. İstanbul: Yedisi Yayınları, 2021.
- Vámbéry, Arminius. *His Life and Adventures*. London: Unwin Brothers The Gresham Press, 1884.
- Vámbéry, Arminius. *History of Bokhara*. London: Henry S. King & Co. 65 Cornhill & 12 Paternoster Row, 1873.
- Vámbéry, Arminius. *Sketches of Central Asia-Additional Chapters on My Travels, Adventures And on The Ethnology of Central Asia*. London: Wm. H. Allen & CO., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W., 1868.
- Vámbéry, Arminius. *The Story Of Hungary*. New York & London: With The Collaboration Of Lois Heilprin, G. P. Putnam's Son's, 1886.
- Vámbéry, Arminius. *The Story of My Struggles*. London, Edinburgh, Dublin and New York: Print. Thomas Nelson and Sons, 1909.
- Vámbéry, Arminius. *Travels in Central Asia*. New York: Harper & Brothers, Publishers, 1865.
- Vámbéry, Ármin, "Az "Ujgurok Nyelvmélei" Című Munkának Bevezetéséből". *Nyelvtudomány Közlemények* 7. Pesten: A Magyar Tudományos Akadémia, 1869.
- Vámbéry, Ármin, "Török Példabeszédek", *Nyelvtudományi Közlemények, A Szerkesztő: Hunfalvy Pál*, Első Kötet. Pesten: Magyar Tudományos Akadémia, 1862.

- Vámbéry, Ármin. *Közép Ázsiai Utazás*. Pest: Emich Gusztáv Tulajdona, 1865.
- Vámbéry, Ármin. "A Török-Tatár Nyelvek Etymologiai Szótára", *Nyelvtudományi Közlemények* 13. Budapest: A M. Tudom. Akadémia Könyvkiadó - Hivatala Franklin- Társulat nyomdája, 1877. 249-483.
- Vámbéry, Ármin. "Magyar És Török-Tatár Szóegyezések". *Nyelvtudományi Közlemények*, Szerkesztő: Hunfalvy Pál, Pesten 1870. 109-189.
- Vámbéry, Ármin. *A Magyar és Török – Tatar Nyelvbeni Szóegyeség. Különnyomat a Nyelvtud. Közlemények VIII.* Budapest: Nyomatott Az "Athenaeum" Nyomdájában, 1869. 1-83.
- Vámbéry, Ármin. *Á Magyarország Böcsőjénél*. Budapest: Budapesti Athenaeum irod. és Nyomdai R.-T. Kiadása, 1914.
- Vámbéry, Ármin. "A Mohácsi ütközet (Pecsevi Ibrahim Efendi)". X. Budapest: *történeti Keziratából Fordítva*, Új Magyar Múzeum, 1860.
- Vámbéry, Ármin. *Keleti Életképek*. Budapest: Az Athenaeum R. Társulat Kiadása, 1876.
- Vámbéry, Ármin. *Scenes from the East-Through the Eyes of a European Traveller in the 1860s*. çev. Enikő Körtvélyessy. Budapest: Corvina Kiadó, 1979.
- Vámbéry, Arminius. *Western Culture in Eastern Lands*. London: John Murray Albemarle Street W., 1906.
- Vámbéry, Arminius. "Voyage Dans L'asie Centrale". *Le Tour du Monde Nouveau Journal Des Voyages*. Publié Sous La Direction: De M. Édouard Charton. Paris: Librairie de L. Hachette Et 1865. 33-112.
- Vámbéry, Arminius. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. İstanbul: Kitabevi Yay., 6. Baskı, 2018.
- Vámbéry, Arminius. *Central – Asia and Anglo- Russian Frontier Question: A Series Of Political Papers*. çev. F. E. Bunnett. London: Smith, Elder, & Co., 15 Waterloo Place, 1874.
- Vámbéry, Arminius. *La Turquie Est Elle Susceptible De Rèformes?*. Budapest-Paris: Frederic Kilián-Hartgé& Le Souider, 1878.
- Vámbéry, Arminius. *The Coming Struggle for India*. London, Paris, New York & Melbourne: Cassell & Company, 1885.
- Vámbéry, Arminius. "My Dervish Life". *Good Words For 1866*. ed. Norman Macleod, DD. (1866), 17-20.
- Vámbéry, H. "Zwei moderne centralasiatische Dichter, Munis und Emir". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 6 (1892). 193-208.

- Vambéry, H. "Aus dem Geistesleben persischer Frauen". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDGM)* 45, (1891), 403-428.
- Vámbéry, H. "Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. 33/ 3 (1879). 387-444.
- Vambéry, H. *Jusuf und Ahmed*, Budapest: 1911.
- Vámbéry, H., "The Awakening of The Tartars". *The Nineteenth Century*, (Jan.-Jun 1905).
- Vámbéry, Hermann. "Ein chinesisches – tatarisches Originalbrief, übersetzt und mit Anmerkungen begleitet", *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen*. Leipzig:1865. 297-302.
- Vámbéry, Hermann. "Eine Kaşîde in Uigurischer Schrift und Sprache". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 21/4. Harrassowitz Verlag, 1867. 638-641.
- Vámbéry, Hermann. *Centralasien und Die Englisch-Russische Grenzfrage*. Leipzig: F. A., 1873.
- Vambéry, Hermann. *Das Türkenvolk*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1885.
- Vámbéry, Hermann. *Der Islam im Neunzehnten Jahrhundert*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1875.
- Vámbéry, Hermann. *Der Ursprung der Magyaren*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1882.
- Vambéry, Hermann. *Deutsch- Türkisches Taschen-Wörterbuch*. Constantinopel-Leipzig-Pesth: 1858.
- Vámbéry, Hermann. *Die Primitive Cultur des Turko- Tatarischen Volkes*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1879.
- Vambéry, Hermann. *Die Scheibaniade*. Budapest: 1885.
- Vámbéry, Hermann. *Etymologisches Wörterbuch Der Turko-Tatarischen Sprachen*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1878).
- Vámbéry, Hermann. *Geschichte Bochara's Oder Transoxaniens Von Den Frühesten Zeiten Bis Auf Die Gegenwart*. Stuttgart: Cotta, 1872.
- Vámbéry, Hermann. *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien*. Pest: Kiadja Heckenast Gúsztv. 1867.
- Vambéry, Hermann. *Noten Zu Den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*. Helsingfors: Druckerei der Finnischen Litteratur Gesellschaft, 1898.

Vámbéry, Hermann. *Sittenbilder aus dem Morhenlande*. Berlin: A. Hofmann & CO, 1876.

Vambéry, Hermann. *Skizzen aus Mittelalieu*, Leipzig: F. A Brockhaus, 1868.

Vambéry, Hermann. *Uigurische Sprachmonumente und Das Kudatku Bilik*. Leipzig: F. A Brockhaus, 1870.

Vámbéry, Herrmann. *Çagataische Sprachstudien*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867.

Vambéry, M. "Sketch of a Journey Central Asia to Khiva, Bokhara, and Samarcand". *Royal Geographical Society of London* (1863-1864) 8/6.

Vámbéry, Armin. "Oszman Példabeszédek" (Osmanlı Atasözleri). çev. Mustafa S. Kaçalin. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 22/2 (2012).

Gazeteler

Az Ország Türkre. "Vámbéry Armin". (Pest, 21-kén December 1864). 421-422.

Religio Kath Egyházi, S Irodalmi Folyóirat. (Pesten: Martius 18-án I. Félév 1865), 176.; mtak.hu. "Vámbéry Ármin az egyetemi oktató". Erişim 20.11.2023.; <http://vambery.mtak.hu/hu/07.htm>

Sydney Morning Herald. "Miscellaneous News". (22 February 1866). 6.

Tercüman-ı Ahval-ı Zaman. "Nedve-i Umûmî". No: 56 (11 Şaban 1325/19 Eylül 1907). 1-2.

The London and China Telegraph VI/155. (London: 18 Nov. 1864). 646.

The Manchester Guardian. "Adventures in Central Asia". (2 Jul. 1864). 2.

The Manchester Guardian. "Art, Science, And Literature". (21 Jun 1864). 7.

The Manchester Guardian. "The British Association". (17 Sep 1864). 6

Türk 1/49. "Mektub-u Mahsûs (Vambéry'nin Mektubu)". (6 Ekim 1904/23 Eylül 1320), 1.

Vambéry, A. - H. G. Raverty. "The Oxus". *The Times* (26 Dec. 1893). 11.

Vambéry, Arminius. "An Ottoman Envoy to Bokhara". *The Times* (8 November 1869). 4.; The Times Digital Archive (6 Ocak 2020).

Vámbéry, Arminius. "The Capture Of Khiva". *The Times* (5 July 1873), 12. The Times Digital Archive. Erişim 6 Ocak 2020.

Vámbéry, Ármin. "A Hirkániai Sivatat". *Vasárnapi Ujság*. (Pest: 1869). 642-643.

Vambéry, M. “On The Turcomans-Their Past And Future”. *The Times* (22 Apr. 1880). 12.; The Times Digital Archive. Erişim 6 Ocak 2020.

Vásarnapi Ujság. “Vámbéry Ármın”. (Budapest: 16 Október 1906), 861-863.

Vasárnapi Ujság. “Vámbéry Armin”. (Pest,4-én Deczember 1864). 525-526.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar Yusuf Akçura ve Ali Kemal- Ahmed Ferid- Hüseyinzâde Ali – Vámbéry ve İsimsizler*. haz. Arslan Tekin. İstanbul: BilgeKültür Sanat Yay., 2. Basım, 2018.

Akçuraoğlu Yusuf. *Türk Yılı 1928*. Haz. Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer. Ankara: TTK Basımevi, 2009.

Akıncı, Meltem. “Burtasların Etnik Kökeni Hakkında”. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 127/251, Mart-Nisan 2021. 351-366.

Akpınar, Turgut. “Arminius Vámbéry (1832-1913)”. *DİA*. 42/ 501-502. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Akpolat, Yıldız. *Dün-Bugün İlişkisi Bağlamında Sadık Rıfat Paşa*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013.

Akyar, Nevfel - Sayar, Süleyman. “Zerdüşti Kutsal Metinlerinde Ahiret Tasavvuru”. *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 10 (Haziran 2020). 57-83.

Akyıldız, Ali. “Sâdık Rıfat Paşa”. *DİA*. 35/ 400-401. İstanbul: TDV. Yay., 2008.

Akyıldız, Ali. “Tercüme Odası”. *DİA*. 40/504-506. İstanbul: TDV. Yay., 2011.

Alder, Lory-Dalby Lory. *The Dervish of Windsor Castle*. London: Bachman&Turner Ltd., 1979.

Alkan, Necmettin. *Sultan II. Abdülhamid, Araşta Bir Hünkâr*. İstanbul: Kronik Yay, 2023.

Alpargu, “Nogaylar”. *DİA* 33/202-204. İstanbul: TDV Yay., 2007.

Alpargu, Mehmet. “Nogaylar”. *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitapevi Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2018. 799-820.

Alpargu, Mehmet. “Özbekler”. *DİA* 34/119-121. İstanbul: TDV Yay., 2007.

Alpargu, Mehmet. “Tarihsel Süreç içerisinde Kumuklarda Aile”. *Altay Toplulukları Aile ve Aile Değerleri*, ed. İlhan şahin-Fahri Solak vd. Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul, 2019. 611-620.

Alpargu, Mehmet. *Nogaylar*. İstanbul: Değişim Yay., 2007.

- Altaylı, Yasemin. “Macar Bilimler Akademisi’nin Macar Dilinin Gelişimine Katkısı (1825-1848)”. *Türk-Macar İlişkilerinin İzinde 20 Yıl Prof. Dr. Melek Çolak Armağanı*, ed. Yücel Namal. İstanbul, Kitabevi Yay., 2020. 147-157.
- Appa, Adilhan, “Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni”, *Türkler* 2/572-590. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014.
- Arabacı, Hacı Murat. “Nogaylar ve Moloçnaya Nehri Bölgesine İskânları (1790-1860) (Konargöçerlikten Yerleşik Hayata). *Eurasian Academy of Sciences* 13. (December 2020). 79-97. (<http://dx.doi.org/10.17740/eas.eus.2020-V13-06>).
- Arık, Durmuş. *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*. Ankara: Berikan Yay., 2012.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*. ed. M. Murtaza Özeren. İstanbul: Kronik Yay., 28. Basım, 2018.
- “Ármin Vámbery-Macaristan”. *Balkan Türkoloji Tarihçesi ve Balkan Türkologları*. ed. Selçuk Kırbaç. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2012.
- Aslan, Taner, “Yahudilerin Filistin Göçü Üzerine Bazı Düşünceler”, *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 59, (2011). 37-81.
- Aydın, Mustafa “Şeki”, *DİA* 38/489-491, İstanbul: TDV Yay., 2010.
- Aydın, Mustafa. “Lekler-Dağıstan’da yaşayan Kafkas halklarından biri.”. *DİA* 27/131-133. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2003.
- Baker, James. *Die Türken in Europa*, ed. Karl Emil Franzos. Stuttgart: Levy & Müller, 1878.
- Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. çev.: Râgıp Hulûsi Özdem. Ankara: TTK Yay., 4. Basım, 2019.
- Barthold, W. *Türkistan Halklarının Tarihi*. çev. Gülnisa Aynakulova. Ankara: Astana Yay., 2018.
- Barthold, Wilhelm. *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*. çev. Hasan Eren. Ankara: TTK Yay., 2006.
- Bartold, V. V. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay., 2. Baskı, 2014.
- Baştav, Şerif. “Türk Kültürüne Hizmet Eden Macarlar- Armin Vâmbéry (1832-1913)”. *Türk Kültürü* 26/3 (Aralık 1964). 118-122.
- Baykara, Tuncer. “Türklüğün En Eski Zamanları”, *Türkler* 1. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 2014. 278-308
- Bayrak, Dilara. “XIX. Yüzyıl’da Bazı Batılı Seyyahların Gözüyle Batı Türkistan’da Türk Kadını” . *TAD* 39/67, (2020). 289-304.

- Benderli, Gün – Gülen, Yılmaz vd., “tor”, *Magyar-Török Szótár*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002.
- Benedek Péri, “Vámbéry’nin Čagataische Sprachstudien Adlı Eserinde Fuzûlî’nin Bilinmeyen Bir Gazeli mi Bulunmaktadır?”, *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2017.
- Berber, Oktay. “Kafkasya’da Moğol Kökenli Bir Halk: Kalmuklar”. *Yeni Türkiye* 72, (2015). 363-377.
- Berber, Oktay. “Kalmukların XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Başkurt ve Nogaylarla İlişkileri Üzerine”. *Yeni Türkiye* 132 (2023). 145-153.
- Besse, Jean Charles de. *Voyage en Crimée au Cavcase, en Georgie, En Arménie, En Asie Mineure Et Constantinople En 1829- Et 1830*. Paris: 1838.
- Beşevliyev, V. “Proto Bulgar Dini”. çev. T. Acaroğlu *Belleten* IX/31 (Nisan 1945), 212-261.
- Bilge Seyidoğlu-Orhan Yavuz, *Ferec Ba’de’s-Şidde Hikâyeleri*. İstanbul: Büyüyenay Yay., 2. Basım, 2019.
- Bilge, Sadık Müfit. *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*. İstanbul: Kitabevi Yay., 2012.
- Bilgin, A. Azmi. “Vilhelm Thomsen 1842-1927”. *DİA* 41/84-85. İstanbul, TDV Yay., 2012.
- Blocqueville, Henri de Couliboeuf de, *Türkmenler Arasında*, çev. Rızâ Akdemir. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Boynukalın, Mehmet. “Teyemmüm”. *DİA* 41/50-52. İstanbul: TDV Yay., 2012.
- Burnaby, Frederick, *Hive’ye Yolculuk*. İstanbul: Selenge Yay., 2021.
- Caferoğlu, “Milletlerarası Kültür Sözlüğündeki Bazı Türkçe Unsurlar”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1969. Ankara: 2.baskı, TTK Basım evi, 1989.
- Caferoğlu, Ahmet. *Türk Kavimleri*. İstanbul: Enderun Kitapevi Yay., 2. Basım, 1988.
- Cassius. *Magyarország Fővárosa*. Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1866.
- Courteille, M. Pavet de. *Dictionnaire Turk-Oriental*. Paris: Imprimé par l'ordre de l'empereur à l'Imprimerie impériale, 1870.
- Cömert, Eray. “Kopuz”. *DİA* Ek-2/ 75. Ankara: TDV Yay., 3.Basım, 2019.
- Csáki, Éva. “Macar Türkologlarına ve Araştırmalarına Dair”. *Türkbilig* 41 (2021), 83-94.; ORCID ID: 0000-0002-1082-3372.

- Csaki, Éva . “Vámbéry’nin Türk Dünyası ve Türk Halkları İzlenimleri”. *Ölümünün 100. Yılında Armin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri- Ankara 6-7 Eylül 2013*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017. 31-36.
- Csirkés, Ferenc. “Milli Bilim ve Milletlerarası Siyaset: Ármínus Vámbéry”. *Ölümünün 100. Yılında Ármín Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara 6-7 Eylül 2013*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017.
- Çay, Abdülhaluk M.- DURMUŞ, İlhami. “İskitler”, *Türkler* 1/576-597. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014.
- Çelik, Muhammed Bilal. “Buhara Hanlığı ve Afganistan”. *Gazi Akademik Bakış* 13/ 26, (Yaz 2020). 327-354.
- Çetinsaya, Gökhan Şit-Tufan Buzpınar. “Midhat Paşa /1822-1884) Osmanlı Sadrazamı”. *DİA* 30/ 8. Ankara: TDV Yay., 2020.
- Çiçek, Hacı. “Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri, İslâm Düşüncesindeki Yeri Ve Ona Dair Bazı Yorumlar”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/ 6 | (2017/1). 135-156.
- Çolak, Melek. “Macar Türkolog Vámbéry’nin Türkistan Seyahatinde “Büyük Oyun”un İzleri – Orijinal Fotoğraflarla Birlikte”. *SUTAD* 45 (Nisan 2019). 13-27.
- Çolak, Melek. “Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya Açısından Vámbéry’nin Orta Asya Gezisi Üzerine Düşünceler”. *Belleten* 80 / 289 (Aralık 2016). 885-898.
- Dávid, Géza. “Macaristan”. *DİA*. 27/ 286-295. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Demirci, Hikmet. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. ed. Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 16. basım, 1999.
- Devlet, Nadir. “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”. *Türkler* 20/15-47. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014.
- Dickens, Mark, “Efesli Yuhanon’a Göre Zemarkhos’un Türklere Elçiliği”, çev. Murat Keçiş-A. Göknur Gürcan, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/6 (Temmuz 2021).
- Direnkova, Nadejya Petrovna. *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm*. çev. Attila Bağcı, ed. İbrahim Dilek. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 2014.
- Dia, “Kırım”, *DİA* 25/447-449. Ankara: TDV Yay., 2020.
- Doğan, Orhan. “Küçüm Han”. *DİA* 26/ 532-533. Ankara: TDV Yay., 2002.

- Dreisziger, Nándor. “Ármin Vámbéry (1832-1913) as a Historian of Early Hungarian Settlement in the Carpathian Basin”. *Hungarian Cultural Studies* 6 (2013). 18-39.
- Duran, Alev, “Macar Türkolojisi”. *Belgi* 20/2 (Yaz 2020), 2759-2773.
- Durmuş, “İlhami. İskitlerin Kimliği”, *Türkler* 1/619-626. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014.
- Durmuş, İlhami. “İskitler”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. ed. Osman Karatay, Serkan Acar. İstanbul: Kitabevi Yay., 4. basım, 2018. 9-54.
- Ebûlgazi Bahadır Han. *Şecere-i Terâkime Türklerin Soy Kütüğü*. haz. Necati Demir. İstanbul: Ötüken Yay., 2021.
- Eckhart, F.. *Macaristan Tarihi*. çev. İbrahim Kafesoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.
- Elmalı, Murat, “Çağatay Türkçesi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 35 /35 (2006).
- Engel, Alfred. *A Dunaszerdahelyi Hitközség Emlékkönyve*. Pozsony: Kalligram, 1994.
- Erbay, Fatih. “Gölge Kelime’ Terimi ve Çağatayca Sözlüklerdeki Bazı Gölge Kelimeler”. *Turkish Studies* 5/3 (Summer 2010).
- Eren, Hasan. “Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 08/01.02 (1950). 145-163.
- Eren, Hasan. *Türklük Bilimi Sözlüğü* I. Yabancı Türkologlar. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1998.
- Erol, Hülya Arslan. *Bozoğlan (Yusuf Beg -Ahmed Beg) Destanı İnceleme, Metin ve Dizin*. Ankara: Akçağ Yay., 2008.
- Eyice, Semavi. “Nuruoamaniye Külliyesi”. *DİA* 33/264- 266. İstanbul: TDV. Yay., 2007.
- Felföldi, Szabolcs. “Fény metszette élet,” *Vámbéry -album*. Slovenskej Republiky: Vámbéry Polgári Társulása, 2016.
- “From Teheran to Samarcand”. *Harper's New Monthly Magazine* 31/181. New York: June to November 1865. 13-27.; [google.com.tr/books](https://books.google.com.tr/books). “Aranan Vámbéry 1865”. Erişim 20. 10. 2023.
- Gahan, I. A. Mac. *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*. çev. Kolağası Ahmed. haz. İsmail Aka- Mehmet Ersan. Ankara: Altınordu Yayınları, 2020.
- Gencer, Ali İhsan. “Ayastefanos Antlaşması” *DİA* 4/225. İstanbul: TDV. Yay., 1991.

- Georgon, François. “Sultan Abdülhamid’in Hayali: Osmanlı İmparatorluğunu Düvel-Muazzama Hâline Getirmek”. *Yıldız Saray Sohbetleri* 2016. ed. Melek Özyetkin. İstanbul: Matsis Matbaacılık, 2017.
- Georgon, François. *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş. İstanbul, İletişim yay., 5. Basım, 2018.
- Georgi, Johann Gottlieb. *Russland Beschreibung aller Nationen des russischen Reiches, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten*. im Verlage der Dykischen Buchhandlung: 1783.
- Géza, Dávid. “Osmanlı Tarih Yazarlarının İlk Macarca Çevirmenleri: János Repicky, Ármın Vámbéry ve József Thúry”. *Ölümünün 100. Yılında Ármın Vámbéry Anna Toplantısı Bildirileri, Ankara 6-7 Eylül 2013*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Gezer, Hanife. “Son Dönem Çağatay Yazı Dilinin Temsilcisi Nurm Muhammed Andelib’in Kıssa-Yı Fir‘avn Destanı”. *Türkologia*, 3/115 (2023). 127-149.
- Golden, Peter B. *Hazar Çalışmaları*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Golden, Peter B.. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. çev. Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Golovinski, J. P. “Sbornik swjedjenij o terskoj oblasti”. *Magazin der Nachrichten des Tereker Gebiets, Wladikawkaz*. (1878).
- Gökçe, Mustafa. “Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistan’ında Kadın”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/4 (Summer 2008), 230/241.
- Görgün, Hilal. “Albert August von Le Coq”, *DİA* 27/118-119. Ankara: TDV Yay. 2003.
- Grousset, René. Bozkır İmparatorluğu Attila·Cengiz Han ·Timur. çev. M. Reşat Uzman. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Güllüdağ, Nesrin. “Nogay Türkleri”. *Türkler* 20/556-564. ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014.
- Gümüşkılıç, Mehmet. “Macaristan Türkolojisi Üzerine Bir Biyo-Biyografi Denemesi”. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4, (Fall 2012). 367-406.
- Güngörmüş, Naciye. “Türk Macar İlişkileri Araştırmalarında Ármın Vámbéry’nin Yeri”. *Ölümünün 100. Yılında Ármın Vámbéry Anna Toplantısı Bildirileri, Ankara, 6-7 Eylül 2013*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- György, Csorba vd. “Vámbéry, Ármın”, *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, çev. Gábor Fodor vd. Ankara: TÜRKSOY Yay, 2022.

- Halaçoğlu, Yusuf- Aydın, Mehmet Âkif. “Cevdet Paşa (1823-1895) XIX. yüzyılın ünlü Türk âlimi ve devlet adamı”. *DİA* 7/443-450. İstanbul: TDV. Yayınları, 1993.
- Hamilton, Keith. “Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy”. *On the Fringes of Diplomacy :Influences on British Foreign Policy 1800-1945.* ed., John Fisher. Antony Best. London and New York: Routledge, 2016. 81-110.
- Hammer, Joseph von Purgstall. *Kırım Hanlığı Tarihi.* çev. Seyfi Say. İstanbul: İnsan Yay., 2020.
- Hancz, Erika. “Peçuylu İbrâhim”. *DİA* 34/ 216-218. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Harman, Ö. Faruk. “Ahd-i Atîk”. *DİA*. 1/494-501. İstanbul: TDV Yay.,1988.
- Hasanov, Nariman. *Bir Rus Oryantalistin Gözünden Hive Hanlığı Muhammed Rahim Han Dönemi.* ed. Tuğba Aslan- Serkan Acar. Ankara: Hitabevi Yay., 2022.
- Haslip, Joan. *Joan Haslip’den İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid.* çev. Zeki Doğan. İstanbul: Fener Yayınları, 1998.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Sa‘d B. Ebû Vakkâs”, *DİA* 35/372-374. İstanbul: TDV Yay., 2008.
- Hatipoğlu, Mehmet S. “Goldzıher, Ignaz (1850 -1921) Yahudi asıllı Macar şarkiyatçısı”, *DİA* 14/ 102-105. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Hazai, György - Fador, Pál “Ármin Vambéry’nin Uluslararası Türkolojinin Doğuşundaki Rolü Hakkında Düşünceler”. *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vambéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara 6-7 Eylül 2013.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017.
- Heredotos. Tarih. *Hasan Âli Yücel Klasikler Dizisi.* çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 18. basım, 2020.
- Herzl, Theodor. *Siyonizm’in ve İsrail’in Kurucusu Theodor Herzl Hatıralar.* çev. Ergun Göze. İstanbul: Boğaziçi Yay., 2017.
- Hoca, Osman. *Binbir Gece Masalları.* İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Hopkirk, Peter. *Büyük Oyun Orta Asya’da Gizli Savaş.* çev. Renan Akman. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2022.
- Hunfalvy, Pál .“Ugor vagy török-tatar eredetű-e a magyar nemzet?”. *Értekezések A Nyelv- és Széptudományok Köréből.* Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1883. 3-39.
- Hüseyin Namık, “Türk Adı”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası* 13/3 (Mart 1934).
- İbni Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen. ed. Nihal Metin. İstanbul: Yeditepe Yay., 3. Basım, 2021.

- İnalcık, Halil. *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 8. Basım, 2018.
- İnan, Abdülkadir. “Manas Destanı Üzerine Notlar”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 7. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1959.
- İsmail Bey Gaspiralı ve Dünya Müslümanları Kongresi. Haz. Hakan Kırımlı-İsmail Türkoğlu. Tokyo: 2002.
- İsmailoğlu Kacı, Tuğba. “Osmanlı Belgeleri Işığında Hammer”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi- Journal of Eurasian Studies (AVID)* V/I (2016). 1-84.
- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. Vambéry Resim. Yerel Yer No. NEKYA91277/69.
- İstván, Zimonyi. “Yeni Araştırmaların Işığında Armin Vámbéry’nin Eski Macar Tarihi ile İlgili Görüşleri”. *Ölümünün 100. Yılında Ármın Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara, 6-7 Eylül 2013*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- “János Repiczky”. *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*. Ankara: TÜRKSOY, 2022. 194-195.
- Kaçalin, Mustafa S. “Divânü Lugati’t Türk”. *DİA* 9/446-449. İstanbul, TDV Yay., 1994.
- Kaçalin, Mustafa S. “Kúnos, Ignác (1862-1945) Türk dil bilimi ve halk edebiyatı uzmanı”. *DİA* 26/376-377. Ankara: TDV Yay., 2002.
- Kaçalin, Mustafa. “Kutadgu Bilig”, *DİA* 26/478-480. Ankara: TDV Yay., 2002.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 26. Basım, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim. “Tarihte “Türk” Adı”. *Türkler* 1/309-314. Ankara, Yeni Türkiye Yay. 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 19. Basım, 1999.
- Kahraman, Âlim. “Şinâsi”. *DİA* 39/166-169, İstanbul: TDV. Yay., 2010.
- Karaalioğlu, Seyit Kemal. *ansiklopedik edebiyat sözlüğü*. İstanbul: 3. basım, İnkılâp Kitapevi, 1983.
- Karaca, Ali. *Anadolu Islâhatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*. İstanbul: Eren Yay., 1993.
- Karakaya, Fikret. “Kanun”. *DİA* 24/327-328. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Karakurd, “Muslihiddin. “Türklerin Dostları: Armin Vámbéry (19.III.1832-15.IX.1913)”. *Türk Kültürü* 88/VIII (Şubat 1970). 276-279.

- Karal, Eser- Atak, Hasan. “Çocukluk Çağı Ruhsal Travmaları Üzerine Kavramsal Bir Çalışma”. *Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/1 (2022). 82-103.
- Karataş, Ömer- Işık, Serdar. “Seyahatnamelerde Kuzey Kafkasya Türkleri”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2015). 373-390.
- Karataş, Ömer-Arbatlı, Mehmed Said. “Kumuk Türklerinin Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçü”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX / 1 (2015). 101-120.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk (Çeviri)*. çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 7. basım, 2018.
- Kâşgarlı Mahmud. *Divan-ü Lûgat-it Türk Dizin*. çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2018.
- Katanov, N. F. *Sibirya ve Doğu Türkistan’dan Mektuplar*. çev. Burçak Okkalı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2008.
- Katanov, N. F. *Türk Kabileleri arasında*. çev. Attila Bağcı. Konya: Kömen Yay., 2004.
- Kavruk, Hasan. *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*. İstanbul: MEB Yay., 1998.
- Kekecsényi, Ágnes vd. *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsíában- A Keletkutató Vámbéry Ármán*. çev. Gábor Korvin. Peti Péter Tripont Cultural Heritage Solutions, 2019.
- Klaproth, Julius von. *Travels in The Caucasus and Georgia*. London: 1814.
- Klaproth, Julius von. *Asia Polyglotta*. Paris: 1823.
- Klaproth, Julius von. *Reise in den Kaukasus und nach Georgien* 2. Galle und Berlin: Buchhandlungen des Hallischen Waisenhauses, 1814.
- Koç, Dinçer. “Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları”. *Karadeniz Araştırmaları* 27 (Güz 2010). 37-58.
- Koç, Dinçer. *İdil Bulgarları*. İstanbul: Selenge Yay., 2021.
- Koçsoy, Şevket. “Türk Tarihi Kronolojisi”. *Türkler* 1/73-189. ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014.
- Konstantin Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio*. çev. İlhan Aslan. İstanbul:Post Yayıncılık, 2020.
- Krader, Lawrence. “Kazak Etnomi”. çev. Serkan Acar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2 (2014). 657-662.
- Kúnos, Ignác. *Török Népmesék Vámbéry Ármán Előszavával*. Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1889.

- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: TTK Yay., 2019.
- Kurat, Akdes Nimet. *Peçenekler*. haz. Ahsen Batur. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2022.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2011.
- Kurtuluş, Rıza. “Kumuklar”. *DİA* 26/372-373. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002.
- Kuş, Ayşegül. “Bir Fransız Gezginin Kaleminden Kırım Tatarları: Nogaylar”. *18. Türk Tarih Kongresi*. haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2018. 129-150.
- Küçük, Cevdet. “Abdülhamid II (1842-1918)”. *DİA* 1/ 216-224. İstanbul: TDV Yay., 1988.
- Küçük, Cevdet. “Balkan Savaşı”. *DİA* 5/23-25. İstanbul: TDV Yay., 1992.
- Küçük, Mustafa. “Vambéry: Casus Bir Türkoloğun Türkiye ve Avrupa’ya Bakışı”. *Archivum Ottomanicum* 31. ed. György Hazai. Harrassowitz Verlag-Wiesbaden:2014. 35-39.
- Künöppel, Michael. *Ármin(ius) Vámbéry (1832-1913) Versuch einer Personalbibliographia*. Verlag Traugott Bautz GmbH: 2017.
- Landou, Jakob M.. “Arminius Vámbéry Identities in Conflict”. *The Jewish Discovery of Islam-Studies in Honor of Bernard Lewis*. ed. Martin Kramer. Tel Aviv: Moshe Dayan Center, 1999. 95-102.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. çev. Boğaç Babür Tuna. Ankara: Arkadaş Yay., 9. Baskı, 2017.
- Lıgeti, L. *Bilinmeyen İç Asya*. çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Maksudoğlu, Mehmet. *Kırım Türkleri*. İstanbul: İnkılab basım yayım, 2. Baskı, 2021.
- Mandler, David. *Arminius Vambéry and the British Empire Between East and West*. London: Lexington Books, 2016.
- Memiş, Gülcan. “Avrupalı Seyyahların İzlenimleriyle 19. Yüzyılda Batı Türkistan’da “Türk Misafirperverliği””. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Haziran 2023). 64-83.
- Memiş, Gülcan. “Gaspıralı İsmail Bey’in Fikir Dünyasında Ármin Vámbéry’nin Yeri. *Türk Dünyası Araştırmaları* 132/261 (2022). 267-298.

- Memiş, Gülcan. “Türk Kültüründe Aş ve Aşhane”. *Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü*. ed. İlhan Şahin-Fahri Solak vd. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2020. 157-175.
- Memiş, Gülcan. *Bayburt Tarihi (Tarih, Kültür, Yer Adları)*. Ankara: Grafiker Yay., 2021.
- Memişoğlu, Hüseyin. “Türklerin Bulgaristan’a ve Balkanlar’a Yerleşmesi”. *Yeni Türkiye* 66 (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı -I) (2015).
- Merhan, Aziz. “Kutadgu Bilig’de Betimleyici Eylemler = Descriptive Auxiliary Verbs in Kutadgu Bilig”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research* V/21 (2012). 196-208
- Mesaros, Jul. “Vámbéry Ármín (1831-1913)”. *Türkolojinin Öncüsü Ármín Vámbéry ile Sohbetler*. haz. İsmail Tosun Saral-Fahri Sezer vd. Ankara: Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, 2014. 47-55.
- Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay., 2011.
- Meyer, James M. *İmparatorluklar Arası Türkler (1856-1914)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2021.
- Mignon, Laurent. “Bir Rasyonalistin Romantik İsyanı: Şair Evlenmesi”, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 29 (2010/1), 55-64.
- Namal, Yücel. “Prof. Arminius (Hermann) Vambéry ve Ermeni Meselesi”. *Ermeni Araştırmaları* 39 (2011). 217-231.
- Németh, Gyula. *Attila ve Hunları*. çev. Şerif Baştav, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982.
- Neumann, Karl Friedrich. *Die Völker des Südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Leipzig: 1855.
- Oransay, Bekir Sıtkı. “Vâmbéry ve Biz III”, *Önasya* 7/75 (Kasım 1971).
- Oransay, Bekir Sıtkı. “Vambéry ve Biz”. *Önasya* 7/73 (1971).
- Orkun, Hüseyin Namık, *Yeryüzünde Türkler*. İstanbul: Bilge Karınca Yay., 2011.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş Türk Halk Musikisi Aletleri 9*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987.
- Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK Yay., 2020.
- Ögel, Bahaeddin. *Dünden Bu güne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1988.

- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş 3*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş 8*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 6. Basım, 2014.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi 2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Öke, Mim Kemâl, *Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery” Saraydaki Casus*. İstanbul: İrfan Yayınları, 2019.
- Ökten, Sadettin, “Farmer, Henry George”, *DİA* 12/173-174. İstanbul. TDV Yay., 1995.
- Ölmez, Mehmet. “Etimoloji Sözlükleri”, *Kebikeç 6* (1998). 175-184.
- Ölmez, Zühal vd., “Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2020. 894-919.
- Özbay, Yaşar. *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi Araştırma-Kuram-Uygulama*. Trabzon: Akademi Kitapevi, 2002.
- Özcan, Azmi. “Otuzbir Mart Vak‘ası”, *DİA* 34/9-10. İstanbul: TDV. Yay., 2007.
- Özcan, Azmi. “İttihâd-ı İslam”. *DİA* 23/470-475. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Özcan, Azmi. “Muzafferüddin Şah”. *DİA* 31/419. Ankara: TDV Yay., 2020.
- Özdemir, Mehmet. “Sîd”. *DİA* 37/146-147. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Özgül, Metin Kayahan. “Yusuf Kâmil Paşa’nın Tercüme-i Telemak’ı”. *Erdem* 14/40 (2002). 193-241.
- Özkan, Ayşe. “93 Harbi’nde Osmanlı Ordusunda Gayrimüslim Gönüllüler”. *Ankarad* 4/7 (2023). 171-195.
- Özkan, Murat. *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge Yay., 2021.
- Özkan, Nevzat. “Türk Dili ve Latin Alfabesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 104/206 (Ekim 2013). 351-362.
- Öztürk, Cemil. “Vámbéry’nin Türkolojiye ve Türk Diline Katkıları”. *Ölümünün 100. Yılında Armin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri- Ankara 6-7 Eylül 2013*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017.
- Öztürk, Murat. “Sosyal ve İktisadi Hayat”. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. ed. Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Yay., 2. basım, 2020. 171-197.

- Öztürk, Yücel. “Kırım Hanlığı”. *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. ed. Osman Karatay, Serkan Acar. İstanbul: Kitapevi Yay., 2018. 625-683.
- Paksoy, H. B. *Alpamış Rus Yönetimi Altında Orta Asya Kimliği*, çev. Gürdal Esin-Gray. ABD-Ankara; Hartford, Connecticut, 2012.
- Papp, Sándor. “Vambéry ve Osmanlı Tarihçiliği”. *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri Ankara 6-7 Eylül 2013*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017.
- Paşaoğlu, Derya Derin. “Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/60 (October 2016). 277- 289.
- Petkes, Zsolt-BALÁZ, Sudár vd. *Ural’dan Karpat Havzası’na Macarların Göçü ve Yurt Tutması*. çev. Erdal Şalikoğlu. İstanbul: İstanbul Macar Kültür Merkezi Yay., 2017.
- Petrarca, Francesco. *Le Rime*. Venedik: Presso Giuseppe Bortoli, 1739.
- Pirâ Suâd - ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. “Nâsirüddin Şah”. *DİA*. 32/405-406. İstanbul: TDV Yay., 2006.
- Potopov. *Altay Şamanizmi*, çev. Metin Ergun. Konya: Kömen Yay., 2012.
- “Presentation of the Royal Awards”. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*. 9/ 5 (1864 -1865). Wiley on behalf of The Royal Geographical Society with the Institute of British Geographers.; jstor.org. “Aranan Vambéry”.
- Radloff, W. *Sibirya’dan 2*. çev. Ahmet Temir. İstanbul: MEB Yay., 1994.
- Radloff, W. *Sibirya’dan 3*. çev. Ahmet Temir. İstanbul: MEB Yay., 1994.
- Radloff, Wilhelm. *Manas*. ed. Ö. A. Andaç Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2012.
- Rahimi, Farhad. “Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 8/3.
- Reichl, Karl. “Türk Destanları”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 22 (Kasım 2006). 47-59.
- Romsics, Ignác, “Macarların Kökeni Kesin Bilgiler, Varsayımlar, Düşünceler”. *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, 3/6 (Temmuz 2019), 73-116.
- Sakaoğlu, Necdet. *Cep Üniversitesi Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2.basım, 1993.
- Sami, E. Mahmud Sami. *Abdülhamid’in Petrolleri-Varislerinin Hukuk Mücadelesi*. çev. Sevtap Demirci. İstanbul: Kitapevi Yay., 2007.

- Samoyloviç, A. “Kazak Kelimesi Hakkında”. çev. Saadet Çağatay. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. Ankara: TTK Basımevi, 2. Basım, 1988. 95-104.
- Saray, Mehmet. “Altın Orda”. *DİA* 2/538-540. İstanbul: TDV Yay., 1989.
- Sárközy, Miklós. “Ármin Vámbéry ve İran”. *Ölümünün 100. Yılında Armin Vámbéry Anna Toplantısı Bildirileri- Ankara 6-7 Eylül 2013*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2017.
- Schiefner, A. “Sprachliche Bedenken Gegen das Mongolenthum der Skythen”. *Bulletin* XIII/13. De saint-Petersbourg, 1856.
- Schiefner, A. *Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslars Kasikumukische Studien. Mémoires X/ 12*. St. Petersburg: 1866.
- Schuyler, Eugene. *Türkistan*. İstanbul: Paradigma Yay., 2007.
- Serbes, Kamile. “Serbest, Kamile, “Çağatayca Yazılmış Yusuf Beg-Ahmed Beg Destanı’nda Köroğlu”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* (2018/12). 135-143.
- Seroşevsky, V. L. *Saka Yakutlar*. çev. Arif Acaloğlu. İstanbul: Selenge Yay., 2019.
- Sertkaya, Osman F. “Abuşka Lugatı”, *DİA* 1/312-313. İstanbul: TDV Yay., 1988.
- Sertkaya, Osman Fikri. “Armin Vamberi’nin Sultan II. Abdülhamid Han’a mektubu”. *Makaleler-2. Seçme ve Araştırmalar ve İncelemeler*. İstanbul: Çantay Yay., 2013.
- Sertkaya, Osman Fikri. “Kutadgu Bilig Kaç Beyitten Oluşmuştur?”. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2020. 1146-1150.
- Soysal, M. Orhan. *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Suavî, Ali. *Ali Suavî’nin Hive Hanlığı ve Türkistan’da Rus Yayılması*. haz. M. Abdulhâlik Çay. İstanbul: Orkun Yayınları, 1977.
- Sümer, Faruk. “Kaçarlar-İran’da Kaçar Devleti’ni kuran Türkmen boyu”. *DİA*. Ek-1/ 698-699. Ankara: TDV Yay., 2020.
- Sümer, Faruk. “Tatarlar”. *DİA* 40/170. İstanbul: TDV Yay., 2011.
- Şahin, Halil İbrahim. “Bahşılık Geleneğinde Hediyelerin Fonksiyonları ve Sembolik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 1 *Journal of Turkish World Studies*. VI/ 2 (2006). 437-445.
- Şen, Mesut. “Tanzimat Aydınlarının “Çağatay Türkçesi”ne Bakışı ve Şemseddîn Sâmî’nin Tesiri”. *Turkish Studies* 9/9 (Summer 2014). 81-102.

- Şenel, Mustafa. “Armin Vámbéry”, *Türk Diline Gönül Verenler-Yabancı Türkologlar*. ed. Ahmet Buran. 21-24, Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Şeşen, Ramazan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yay., 10. Basım, 2021.
- Şihabeddin b. Fazlullah El Ömer-î, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlik’ul Ebsâr*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2. baskı, 2019.
- Tanzimat 2. Komisyon. İstanbul: MEB yay., 1999.
- Tasnádı, Edit. “Kutadgu Bilig Macaristan’da”. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2020. 1261-1267.
- Tasso, Torquato. *Gerusalemme*. Cenova: 1617.
- Taşbaş, Erhan. Aymira Maratkızı, “Kırgız Ulusal Oyunları”. ed. Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, “Kültür Tarihimizde Yarış” 2/1, (Ocak 2010). 221-243
- Tavkul, Ufuk. “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”. *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014. 20/489-519.
- Tavkul, Ufuk. “Kafkasya ve Kırım Çevresinde Nogaylar”. *Tehlikedeki Diller Dergisi*. (Yaz 2013). 339-354.
- Tavkul, Ufuk. “Karaçay-Malkar Dili ve Edebiyatı”. *Türkler* 20/ 565-577. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014.
- Tavkul, Ufuk. “Kumuk Türkleri Tarihleri, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme”. *Kırım Dergisi*. 13/50 (2005). 29-39.
- Tekin, Emrullah. “Ermeni Mes'elesiyle İlgili II. Abdülhamid'in Vambéry'e Cevabi Bir İradesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 76 (Şubat 1992). 145-149.
- Tekinsoy, Yunus Emre. “Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Macar İlişkilerine Bir Örnek: Macar Turan Cemiyeti ve Türk Ocağı”. *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu* (2015). 235-256.
- Temel, Emine. “Kutadgu Bilig’in Kavram Dünyasında Evlilik”, *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı 26-28 Eylül 2019*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2020. 1280-1298.
- Temir, Ahmet. *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri Hayatı- İlmi Kişiliği-Eserleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1991.
- Tezcan, Mahmut. “Beşik Kertme Nişanlı Geleneği ve Çayırbağı Köyü Uygulaması”. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 13(1). 239-257.
- Thaomson James. *The Seasons*. Paris: J. G. A. Stoupe, 1785.

- Thierry, Amedée. *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe II/ II*. Paris: 1865.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. ed. Emre Yalçın-Pınar Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2019.
- Tombuloğlu, Tuba. “19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Göklen Türkmenleri”. *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* 8 (Kış 2021). 129-158.
- Toprak, Funda. “Ármin Vámbéry’nin Tespit Ettiği Bir “Burak-ı Divane” Nüshası Üzerine Değerlendirmeler”, *International Journal of Language Academy* 11/2 (June 2023). 384-403.
- Tulasoğlu, Gülay. “1882’de Macarların Türklüğünü İspat İçin Girişilmiş Bir Çaba: Armin Vámbéry’nin Der Ursprung der Magyaren Adlı Çalışması Hakkında”. *Altay Communities History Issues*. ed. İlhan Şahin vd.. İstanbul: Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği Yay., 2017. 301-336.
- Turan, Şerafettin. *Türk Kültür Tarihi- Türk Kültüründe Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 9. Basım, 2019.
- Türkiyede Kitap Koleksiyonerleri ve Sahaflar*. Derleyen ve Yayına Hazırlayan: Rıfat N. Bali. İstanbul: Libra Kitap ve Yayıncılık, 2020.
- Türkmen, Fikret. *Tahir İle Zühre*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1983.
- Türkoğlu, İsmail. “Karapapaklar”. *DİA* 24/470. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry ile Sohbetler*. “Sultan Abdülhamid İle İlişkilerim”. haz. İsmail Tosun Saral vd., Ankara: Türk-Macar Dostluk Derneği Yay., 2014.
- “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry’nin Asya Yolculuğu:2 Çölde Seyahat”. çev. Gabriella Kalman- Hüsnü Mengenli. *Hayat Tarih Mecmuası* 2/9. 1971. 53-61.
- “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry’nin Asya Yolculuğu:3 Hıyve’ye Varış”. çev. Gabriella Kalman- Hüsnü Mengenli. *Hayat Tarih Mecmuası* 2/10 (1971). 83-89.
- “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry’nin Asya Yolculuğu:4 Hıyve’den Buhara’ya”. çev. Gabriella Kalman- Hüsnü Mengenli. *Hayat Tarih Mecmuası* 2/11 (1971). 80-87.
- “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry’nin Asya Yolculuğu:5 Semerkand’da Gördüklerim”. çev. Gabriella Kalman- Hüsnü Mengenli. *Hayat Tarih Mecmuası* 2/12 (1972). 78-86.
- “Ünlü Müsteşrik Armin Vambéry’nin Asya Yolculuğu:6 Dönüş Yolculuğum”. çev. Gabriella Kalman- Hüsnü Mengenli. *Hayat Tarih Mecmuası* 1/1 (1972). 68-75.
- Ürkmez, Naim-Akbulut, Uğur. “Sultan II. Abdülhamid’in Başkâtibi Tahsin Paşa”. *Belleten* 86/306. 641-681.

- Vambéry, Arminius. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim. haz. N. Ahmet Özalp. İstanbul: Kitapevi Yay., 6. Basım, 2018.
- Vambéry, A. “Yusuf ve Ahmet Destanı’nın Önsözü”, çev. Yücel Aksan. *Milli Folklor*. 3/17, (1993), 37-41.
- Vámbery, Árminius. *19. Yüzyıl Türkiyesi ve Türk Modernleşmesi*. çev. Emre Özsoy-Murat Çaylı. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Vámbery, Árminius. *Abdülhamid Türkiyesi*. çev. ve haz. Kadri Mustafa Orağlı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022.
- Vambéry, Arminius. *Mücadelelerimin Hikâyesi Osmanlı’da Yahudi Bir Casusun Anıları*. Eskişehir: Dorlion Yay., 2023.
- Varol, Muharrem. “Kuleli Vak’asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed’e Dair Bilinmeyenler”. *tasavvuf- ilmi ve akademik araştırma dergisi* 35 (1/2015). 97-143.
- Vásáry, István. “Bilim Adamı Ármin Vámbery”. çev. Alev Duran. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1. (Bahar 2017). 112-123.
- Whitman, Sidney. *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*. çev. Kadri Mustafa Orağlı. İstanbul: Yeditepe Yay., 2017.
- Wickerhauser, Moriz. *Wegweiser zum Verständniss Der Türkischen Sprache Eine Deutsch-Türkische Chrestomath*. Wien: Aus der Kaiserlich.-Königlichen Hof und Staatsdruckerei, 1853.
- Yaşa, Recep- Memiş, Gülcan, “Nogayların Kocaeli Sancağına Göçleri”. *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-V Bildirileri*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yay., 2019. III/1485-1491.
- Yaşa, Recep, “Türklerde Animist Düşüncenin Yansımaları: Kürek Kemiği ve Aşık Kemiği Falı”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 3 (2016).
- Yıldızeli, Fahriye Begüm. ““Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi” Kitapçığı Üzerinden William E. Gladstone’un Osmanlı Politikalarına Dair Bir Analiz”. *Journal of Universal History Studies*, 6/2. 226-241.
- Yılmaz, Ozan. *Hüsrev ü Şirin Şeyhi*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2020.
- Yılmaz, Salih. “Ármin Vámbery’nin Türkistan Seyahatnamesi’nde Geçen Ahmet İle Yusuf Destanı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı*, 8-2 (Yaz 2003).127-143.
- Yılmaz. Salih. “Armín Vámbery’nin Türkistan’a Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar”. *Belleten* 69/255 (Ağustos 2005).599-628

- Yılmaz, Salih. *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2008.
- Yorulmaz, Osman. “Kalmukların İdil Boyundan Anavatan Cungarya’ya Dönüşleri”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2013. 356-361.
- Yöre, Seyit. “Mekân ve Müzik: Osmanlı Döneminde İstanbul’un Müzikli Eğlence Mekanları”. *Bellekten* 76/277 (2012). 779-904.
- Yumanadi, Ya. Kuzmin- Kuleshov, Pavel V.. “Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları”. çev. Bülent Keneş. *Türkler* 2/491-496. ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2014.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig Viyana*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 2018.
- Yüce, Nuri. “Bulgar”. *DİA* 6/390-391. İstanbul: TDV Yay., 1992.
- Yücel, Mualla Uydu. “Kalmuklar”, *DİA* 24/ 267-268. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Yücel, Muallâ Uydu. *9. Yüzyıl’dan 13. Yüzyıl’a İlk Rus Yıllıklarında Türkler*. İstanbul: Doğukütüphanesi Yay., 2020.
- Yücesan, Barış- Koron, Oğuz. “Aşk ve Savaşın Destanı: Torquato Tasso’nun Kurtarılmış Kudüs’ü”. *Dünden Bugüne Dünya Destanları*. ed. Görkem Kökdemir, Ayşe Gül Fidan. Ankara: Bilgin Kültür Yayınları, 2019. 459-469.
- Zarcone, Thierry. *Yasak Kent Buhara 1830-1888*. İstanbul. İletişim Yay. 2001.
- Zaur, Şükürov, “Salih, Muhammed”. *DİA* 36/ 34-35. İstanbul: TDV Yay., 2009.
- Ziyaî, Ahmet. “Kutadgu Bilig Üzerine”. çev. Yusufcan Yasin. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 9, (2017). 125-161.
- Zoltán, Gözsy vd. “egyetemi jegyzet a Történetírói irányzatok és hatásuk a történelemtanításra című kurzushoz”. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Pécs: Történettudományi Intézet, 2011.

Tezler

- Aylanç, Ebru. *Beyoğlu Kumbaracı Yokuşu Sokağı’nın Korunması İçin Öneri Kensel Tasarım Rehberi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Çelik, Muhammed Bilal. *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Çetin, Firdevs. *Batılı seyyahlara göre XIX. asrın ortalarında Orta Asya’nın sosyal ve ekonomik durumu (Alex Burnes, Eugene Schuyler, Arminius Vambéry, Januarius A. MacGahan)*. Kırıkkale: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Deveci, Mensure. *Ferec Ba'de'-Şidde (1b-54a) Metin-Gramer-Sözlük*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007

Duman, Yalçın. *Arminius Vambery'nin Orta Asya Seyahati ve Ona Göre Orta Asya Türkleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1968.

Göçmen, Muammer. *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri (1889-1902)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bölümü, Doktora Tezi, 1994.

Kılıç, Musa. *Osmanlı Hariciyesinde Gayri Müslimler (1836-1876)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Orazova, Ovadan. *Türkmenistan'ın Ahal İli Kaka İlçesi ve Ağızları (İnceleme -Metinler ve Aktarmalar-Dizin)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yılmaz, Alkan. *Türk Romanında Yükseköğrenim Gençliği (1872-1950)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Yılmaz, Selçuk. M. Pavet de Courteille'nin "Dictionnaire Turk-Oriental" Adlı Sözlüğünün Türkiye Türkçesine çevirisi ve Leksikolojik İncelemesi. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.; <https://archive.org/details/m.-pavet-de-courteillenin-dictionnaire-turk-oriental-adli-sozlugunun-turkiye-tur/page/n1/mode/2up>

Online Kaynaklar

Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. Erişim 21 Şubat 2024. <http://tees.yesevi.edu.tr>

Nagy, Attila. “DunaSzerda”. Erişim 08. 11. 2022. <https://dunstreda.sk/hu/varosunk-tortenelme>

Wiki, Wikipedia. “Aranan: Bamberg”. Erişim 05.12.2022.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Bamberg>

Britannica, “Aranan: Joseph II”. Erişim 07.11.2022.

<https://www.britannica.com/biography/Joseph-II>

Wiki, Wikipedia. “Aranan: St. Joseph Günü”. Erişim 28.09.2022. https://tr.wikipedia.org/wiki/Aziz_Yusuf_Günü

Wiki, Wikipedia. “Aranan: Sir Henry Frederick Ponsonby”. Erişim 29.09.2022. https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Ponsonby

Csallóközi-horgászati. “Aranan: Csallóközi”. Erişim 08.11.2022. <http://www.csallokozi-horgaszat.hu/fishing.html>

Wiki, Wikipedia. “Aranan: “Kutjevo”. Erişim 04.12.2022.

<https://hr.wikipedia.org/wiki/Kutjevo>

Google maps. “Aranan: Kumbaracı Yokuşu”, Erişim 03.01.2023.

<https://www.google.com/maps/dir/Kumbaracı>

Wiki, Wikipedia. “Aranan: Sir Henry Frederick Ponsonby”. Erişim: 29.09.2022.

https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Ponsonby

Fatih Kaymakamlığı. “Aranan: Nuru Osmaniye Camii”. Erişim: 21.01.2023.

<http://www.fatih.gov.tr/nuruosmaniye-camii>

Wiki. “Aranan: Thomes Moore”. Erişim: 06.10.2022.

[https://tr.frwiki.wiki/wiki/Thomas_Moore_\(poète\)](https://tr.frwiki.wiki/wiki/Thomas_Moore_(poète))

Azleks. “Aranan: Çarvadar”. Erişim 18.07.2023. <https://www.azleks.az/az/online-dictionary/Çarvadar>

Biz Evde Yokuz. “Aranan: İsfahan”. Erişim 26.07.2023.

<https://www.bizevdeyokuz.com/isfahan-rehberi#isfahan8217da-gezilecek-yerler>

Google map. Aranan: Aşurada Türkmen Limanı”. Erişim: 08.09.2023.

<https://www.google.com/maps/place/Türkmen+Limanı>

Pécsi Tudományegyetem. “Aranan: Kis Tükör”. Erişim 22.11.2022.

http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/hrmas_kis_tkr.html

metric-conversions. “Aranan: reumur”. Erişim 19.09.2023-11:48. <https://www.metric-conversions.org/tr/sicaklik/reumur-celsius.htm>

stadtmuseum.leipzig, “Aranan: Vambéry”. Erişim 25.10.2023.

https://www.stadtmuseum.leipzig.de/ete?action=displayFilter&filter=web_intranet_datierung&start

mtak.hu, “Vámbéry Ármin az egyetemi oktató”. Erişim 20.11.2023.;

<http://vambery.mtak.hu/hu/07.htm>,

mtak.hu, “Aranan Vambéry”. Erişim 20. 10. 2023.<http://vambery.mtak.hu/img/07-006.htm>

Wikipedia, Aranan; “Paropamisus”. Erişim 05.05.2024.

https://en.wikipedia.org/wiki/Paropamisus_Mountains

one earth. Aranan; “Paropamisus”. Erişim 05.05.2024.

<https://www.oneearth.org/ecoregions/paropamisus-xeric-woodlands>

Wikipedia, “Aranan: Castalian Spring”. Erişim 21.12.2023.
https://en.wikipedia.org/wiki/Castalian_Spring

osmanlicagazeteler.org, “Aranan: Vambery”, Doğru Söz 7 (Kahire: 21 Rebi'ul Âhir 1324 (14 Haziran 1906). Erişim 15.08.2023.

<http://www.osmanlicagazeteler.org/>

Akadémiai Könyvkereskedése, 1889), iii-viii.; Gutenberg.org, “Aranan: Török Népmesék”, (Erişim 15 02. 2023). <https://www.gutenberg.org/ebooks>

mtak.hu, <https://real.mtak.hu>, “János Sipos, “Kırgız Halk Müziği-Epik Türküleri”. Erişim 08.052024.

https://real.mtak.hu/33831/1/0_0_2014___Kırgız_Halk_Muzıgı___Epik_Turkuleri

kulturportali.gov.tr. “Aranan: Beş Taş”. Erişim 01.10.2022.

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/artvin/kulturatlasi/bes-tas-oyunu>

Gutenberg.org. “Aranan: Török Népmesék”. Erişim 15 02. 2023.
<https://www.gutenberg.org/ebooks>

EK

Ek 1: Ármin Vambéry'nin Seyahatinden Geriye Kalanlar

Kaynak: Vambér, Armin. *Küzdelmeim*. Budapest: Franklin-Társulat, 1905, 209.”

Ek 2: Molla İshak ve Ármin Vambéry

Kaynak: *Magyarok a Selyemúton II. Egy Magyar Dervis Közép Ázsiában- A Keletkutató Vambéry Ármin*, 25.

Ek 3: Ármin Vambéry'nin oğlu Rüstem

Kaynak: Szabolcs Felföldi, “Fény metszette élet,” Vambéry -album,81.

Ek 4: Avrupa'daki konferanslardan elde ettiği geliri 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yaralanan Osmanlı askerlerine göndereceğine dair bir telgraf

N° du dépôt: 12/10 Nombre de mots: 244m Indications de service.	TÉLEGRAMME Administration Supérieure TÉLÉGRAPHES. Bureau de	N° d'arrivée: 2082 Expédié à domicile à 3 h. m. du au bureau de à h. m. du Le 12/10 18 L'Employé
Reçu de Fil n°		

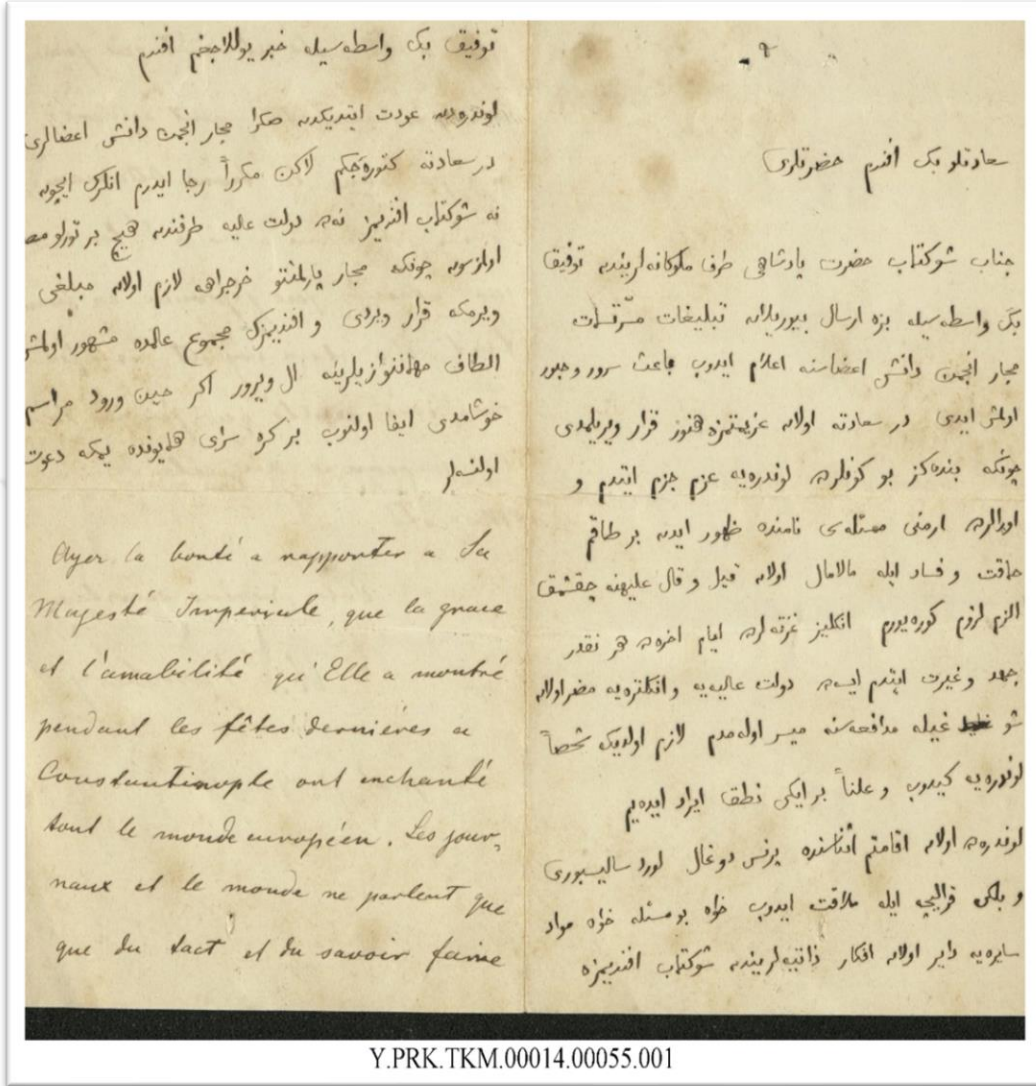
CPL BUDAPEST 1717 5M 11 3 17 S MINISTRE AFFAIRES ETRANGERES CPL NO 378- MONSIEUR VANDERY
A TENU HIER SOIR DANS LE CLUB ANGLAIS A PESTH UNE CONFERENCE DANS LA QUELLE IL A PROUVE AVEC
UNE GRAND TALENT LES APTITUDES DES TURCS AU PROGRES ET AUX REFORMES L ASSI STANCE ETAIT
NOMBREUSE ET LES RECETTES PROVENANT DES BILLETS D ENTRE- ONT ETE DESTINEES AUX BLESZES
DE L ARMEE IMPERIALE - HALIL +

AVIS IMPORTANT. Les bandes appliquées sur la présente feuille ont été imprimées par l'appareil télégraphique. — Les indications relatives au lieu d'origine de la dépêche, à la date et à l'heure de son dépôt, qui sont transmises gratuitement, figurent en tête de la dépêche, suivant une formule abrégée telle que celle-ci: Constantinople de Paris 854 15 4 4, 50 8, qui doit être interprétée comme suit: Dépêche de Paris pour Constantinople, du 4 du mois courant, déposée à 4 heures 50 minutes du soir. Le premier nombre, après la nom du lieu d'origine, est un numéro d'ordre; le second indique le nombre de mots taxés. — La signature est précédée de deux traits (==).
HR-SYS 176/26 3

HR.SYS.00176

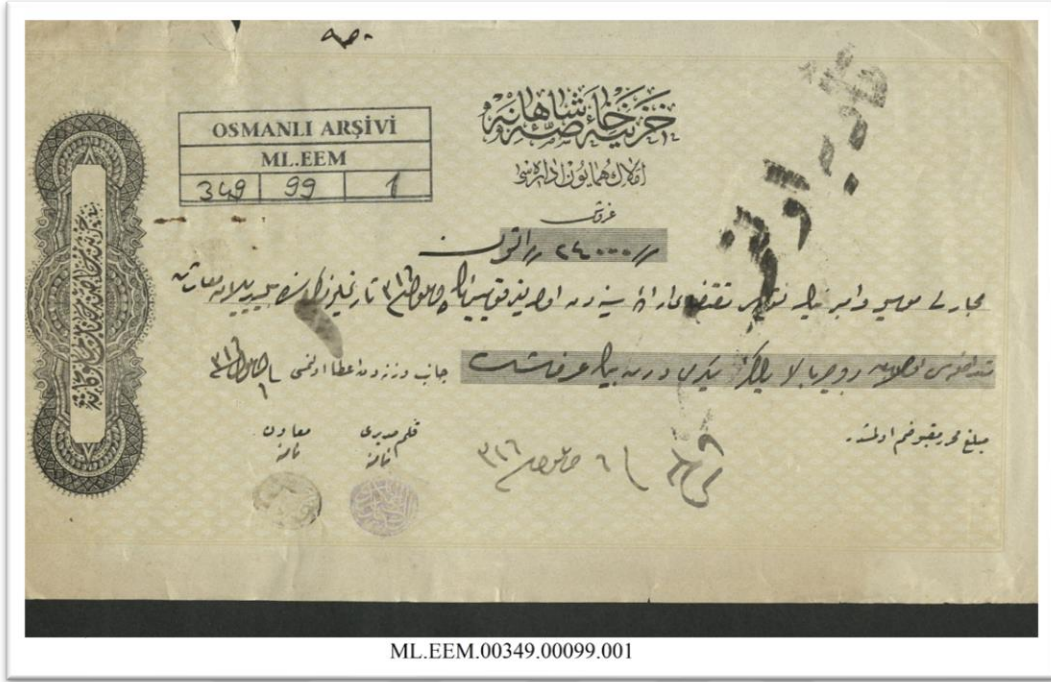
Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ek 5: Ármin Vambéry' nin Sultan II. Abdülhamid'e Gönderdiği Bir Mektup

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ek 6: Ármin Vambéry'ye Osmanlı Devleti Tarafından Ödenen Maaş Hakkında

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Gülcan MEMİŞ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Yeniçağ Tarihi
Makale ve Bildiriler	
1. Gülcan Memiş-Recep Yaşa. “Kandıra Araman Köyünün Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi” . <i>Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu</i> . Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yay., 2018. 1/81-105.	
2. Recep Yaşa-Gülcan Memiş. “Nogayların Kocaeli Sancağına Göçleri” . <i>Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-V Bildirileri</i> . Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yay., 2019. III/1485-1491.	
3. Gülcan Memiş. “Türk Kültüründe Aş ve Aşhane” . <i>Altay Toplulukları Mesken ve Mesken Kültürü</i> , ed. İlhan Şahin-Fahri Solak vd. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2020. 157-175.	
4. Gülcan Memiş. “Gaspıralı İsmail Bey’in Fikir Dünyasında Ármin Vámbéry’nin Yeri” . <i>Türk Dünyası Araştırmaları</i> 132/261 (2022). 267-298. DOI 10.55773/tda.1177745	
5. Gülcan Memiş. “Avrupalı Seyyahların İzlenimleriyle 19. Yüzyılda Batı Türkistan’da “Türk Misafirperverliği” . <i>Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi</i> 8/1 (Haziran 2023). 64-83. DOI 10.56252/turktarars.1295457	